

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İLYAS ESENBERLİN'İN ALTIN ORDA (1. CİLT) ADLI ESERİNİN
KAZAK TÜRKÇESİ'NDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NE ÇEVİRİSİ VE DİL
İNCELEMESİ

HAZIRLAYAN
Mehmet Ali ŞAHİN

AKADEMİK DANIŞMAN
PROF.DR İsmail DOĞAN

ORDU –2017

TEZ JÜRİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 15530100025 numaralı Yüksek Lisans öğrencisi **Mehmet Ali ŞAHİN** ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı **İlyas Esenberlin'in Altın Orda (I.Cilt) Adlı Eserinin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Dil İncelemesi** başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur. Bu çalışma Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** Tezi olarak kabul edilmiştir.

Ad-Soyad-Üniversite

İmza

Başkan : Prof. Dr. İsmail DOĞAN

Ordu Üniversitesi

Jüri Üyeleri : Yard. Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK

Ordu Üniversitesi

: Yard. Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ

Ardahan Üniversitesi

Savunma Tarihi: 20.06.20017

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisanstezi olarak savunduğum "İlyas Esenberlin'in Altın Orda (1.cilt) Adlı Eserinin Kazak Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Çevirisi ve Dil İncelemesi" adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların "Kaynakça" bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/06/2017

Mehmet Ali ŞAHİN

15530100025

ÖZET

İLYAS ESENBERLİN'İN ALTIN ORDA (1. CİLT) ADLI ESERİNİN KAZAK TÜRKÇESİ'NDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NE ÇEVİRİSİ VE DİL İNCELEMESİ

Şahin, Mehmet Ali

Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İsmail Doğan

Haziran -2017

Sayfa: 455

İlyas Esenberlin'in Altın Orda adlı romanı yazarın gerek tarihi belgeleri gerekse derleme metodu ile oluşturmuş olduğu olay çevresinde gelişen bir edebi metindir. İki ciltten oluşan bu tarihi romanın birinci ciltinde 13. yüzyılda Altınorda Hanlığı topraklarının doğu kanadını oluşturan Deşt-i Kıpçak ahalisinde yaşayan ve Moğol istilasından etkilenmiş Türk boylarından Kazaklar, Kırgızlar, Kıpçaklar, Nogaylar gibi boyların birleşmesiyle tarih sahnesindeki yerini almaya başlayan Türk Uruğu XIV. Yy'nin sonları XV. Yy başları gibi yeni bir boy olarak Orta Asya arenasında yerini almıştır.

Kıpçak gurubu içerisine dahil edilen Kazaklar, Cengiz Hanın imparatorluğu döneminden sonra oğlu Cöçi Han'ın yönetimi altında göçebe yaşayan boy daha sonraları Batu Hanın Altın Ordasında ona bağlı yaşamaya başladı. XV. yüzyılda Ak Orda hanlığının devamı olarak da yeni bir adla Kazak Hanlığı tarih sahnesindeki yerini almaya başladı.

Yazar kurgulamış olduğu olaylar dizgesi ve kişilerle gelecek nesilleri etkilemeyi başarmak onlara tarih ve kültür birliği aşılabilme adına Kazak Türklerinin milli gelenekleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde bünyesinde barındırdığı folklorik unsurlar da

bizlere halk bilimi açısından kayanaklık edebilecek değer ve mahiyette olduğuda katidir

Bu tez çalışmasında Kazak Türklerinin dili, tarihi, kültürü üzerinde durularak İlyasEsenberlin tarafından kaleme alınan ‘Altın Orda’ romanının birinci cilti incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:Kazak Türkleri, Altın Orda, İlyas Esenberlin, Kazak Hanlığı

ABSTRACT

ALTIN ORDA, WRITTEN BY İLYAS ESENERBERLİN, IS THE TRASLATION FROM KAZAKH TO TURKISH AND LİNGUİSTİC ANALYSİ

Şahin, Mehmet Ali

Advisor: Prof. Dr. İsmail DOĞAN Ordu

June – 2017

Page: 455

The novel and historical documents the author's İlyas Esenberlin the Altın Orda Horde, in the event that thriving around a literary text is formed by the assembly method. 13 in the first volume of two volumes of this historical novel. in the century of the Khanate in the territory forming the eastern side of altınor Dest-moğol invasion from the Turkish tribes living and affected by the Kazakhs, Kirghiz, Kipchak, Turkish history began to take their places in the neck like nogay the merger of the Kipchak urug XIV in the household. Of the end of the century XV. Like new century as a boy, has taken place in the Central Asian Arena. Sweaters are included in the Kipchak group, and the coci children living nomadic Empire of Cengiz Han under the management of Hana presented later his son, Batu Han, Golden started having bound him in there. XV. as well as the continuation of the Ak Orda, the Khanate of the century with a new name in the history of the Kazakh Khanate began to take their places. Author and individuals achieve a string of events that faked them in order to impress future generations of the history and culture of Kazakh Turks to infuse the traditions contain important information about National Union. When evaluated in this context in terms of the value and nature of folklore folkloric elements that can kayanaklik us houses when it is in solid In this thesis, Turks, Kazakh language, history, culture penned by İlyas Esenberlin features with an emphasis on the 'Altın Orda' of the novel is the first to examine the skin...

Key Words: *Kazakh Turks, Altın IVOrda, İlyas Esenberlin, Kazak Hanlığı.*

SÖZBAŞI

Klasik dönem Kazak edebiyatının ünlü romancılarından İlyas Esenberlin'in Altın Orda adlı eseri Kazak hanlığının ve Kazak halkının tarihine ışık tutması sebebiyle her dönemde Kazakistan'ın önde gelen şahsiyetlerinin övgüsüne mashar olmuş, Kazak tarihinin yanı sıra Orta Asya'da teşekkül eden Türk tarihi ile ilgili araştırma yapanlara ve yapacak olanlara önenli bir kaynak olmuştur.

Yazar eserini oluştururken sanki o anı yaşamış gibi olayları tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermedeki ustalığı iyi bir gözlemci olmasının yanında tarihine ve kültürüne millet bağıyla bağlı bir yurttaş kalemiyle yazmasıyla da bütün dikkatleri çekmeyi başarmıştır. O eserlerinde bahsettiği olayları yaşamamış fakat bu olayları, arşiv kayıtlarını inceleyerek, o dönemleri yaşayan insanların günümüze gelmiş nesilleri ile konuşarak kapsamlı bir ineleme ve araştırma sonucunda tüm gerçeklikleriyle gözler önüne sermeyi başarmıştır.

İlyas Esenberlin'in Altın Orda romanının birinci ciltinde Altın Orda hanlığı bünyesinde toplanan ve Deşt-i Kıpçak topraklarında göçebe halde yaşamakta olan Türk boylarından ve bu boylar içerisindeki Nayman, Kırgız ve kadim Kıpçak boylarını bir araya getirerek uzunca bir süre hükümlük süren Kazak hanlığının ete kemiğe bürünerek tarih sahnesine çıkışından bahsetmektedir. Aslında asıl anlatılmak istenen özgürlüğüne ve bağımsızlığına düşkün göçebe bir milletin bağımsızlığı için yaptığı fedakarlıklar, mücadeleler dile getirilmiştir. Bende bu çalışmamda Kazak Türklerinin tarihi, dili, edebiyatı, İlyas Esenberlin'in hayatı, eserleri, edebi kişiliği hakkında bilgi vermeye çalıştıktan sonra, "Altın Orda" romanının transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi'ne çevirisini yapıp, morfolojik yönden incelenen bazı kelimelere de yer vermeye çalıştım.

Kazak hanlığının tarihi bir vesikası niteliği taşıyan ve gelecek nesillere tarihini, kültürünü ve edebiyatını bir çatı altında birleştirerek aynı içtenlikle sunabilmeyi başarmış ve milli direnişin yeniden filizlenmesi için romanlaştırılmış

bu eseri yüksek lisans tezi olarak bana uygun gören ve bu kıymetli eser üzerindeki incelemelerde teze başladığım ilk günden bu yana desteğini benden esirgemeyen sayın Prof. Dr İsmail Doğan'a teŝekkürü bir borç bilirim ve Türk Dünyasına faydalı bir eser olması temeni ederim.

Ordu 2017

Mehmet Ali ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	İV
ABSTRACT	VI
SÖZBAŞI	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR VE SİMGELER	XI
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
1.1. İlyas Esenberli'nin Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri	2
1.2. İlyas Esenberli'nin Hayatı	2
1.3. İlyas Esenberli'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri	3
II. BÖLÜM	5
2.Kelime Türleri	5
2.1. İsim Cinsinden Kelimeler.....	5
2.1.1. Çokluk Ekleri	5
2.1.2. İyelik Ekleri.....	6
2.1.3. Hal Ekleri	6
2.1.4. Aitlik Ekleri.....	7
2.1.5. Soru Eki.....	7
3.2. Zamirler.....	7
3.2.1. Kişi Zamirleri	8
3.2.2. Dönüşlülük Zamirleri	8
3.2.3. İşaret Zamirleri.....	8
3.2.4. Belirsizlik Zamirleri	9
3.2.5. Soru Zamirleri	9
3.3. Sıfatlar.....	9
3.3.1. İşaret Sıfatları	10
3.3.2. Sayı Sıfatları	10
3.3.3. Belirsizlik Sıfatları	11

3.2.5.	Soru Sıfatları	11
3.4.	Zarflar.....	12
3.4.1.	Zaman Zarfları.....	12
3.4.2.	Yer-Yön Zarfları	13
3.4.3.	Nitelik-Durum Zarfları	13
3.4.5.	Miktar Zarfları.....	14
3.4.5.	Soru Zarfları	14
3.5.	Fiiller.....	15
3.5.1.	Bildirme Kipleri	15
3.5.2.	Tasarlama Kipleri	15
3.6.	Edatlar	16
3.5.1.	Ünlemler.....	16
3.5.2.	Bağlaçlar.....	17
TRANSKRİPSİYONLU METİN		18-269
TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIM.....		270-452
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ		453
KAYNAKLAR		454
ÖZGEÇMİŞ		

KISALTMALAR VE SİMGELER

age.	: adı geçen eser
agm.	:adı geçen makale
S.	:sayı
s.	:sayfa
TDK	:Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Kazakistan'ın önde gelen şahsiyetlerinin övgüsüne mazhar olmuş, 550 yıllık Kazak tarihinin yanı sıra Orta Asya'da teşekkül eden Türk tarihine ışık tutan, kurgulamış olduğu olaylar dizgesi ve kişilerle gelecek nesilleri etkilemeyi başarmak onlara tarih ve kültür birliği aşılatabilmek adına Kazak Türklerinin milli gelenekleri hakkında bilgiler ihtiva eden bu hacimli eserin çevirisini yaparak Türkiye Türkçesine kazandırmaya çalıştık. Altın Orda romanı; İlyas Esenberlin asırlarca süren Kazak Türklerinin mücadelesinin destansı bir anlatımla dile getirdiği ve geçmişini bilmeyen bir millet geleceğini sağlam temellere oturtamaz dediği bunun bilinciyle de İlyas Esenberlin'in o esaret yıllarında baskılara rağmen her yönüyle Türk tarihine ışık tutan bu değerli eseri bırakmıştır.

Esenberlin eserini oluştururken seçtiği sözcüklere özenle dikkat etmiş yabancı dilde sözcük kullanmaktan kaçınmıştır. Eserinde bolca yer verdiği deyim, atasözleri ve anlatımı süslediği söz sanatlarıyla romanı daha akıcı hala getirerek olayları tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermeyi ve okuruna o anı yaşatmayı başarmıştır.

Yazarın eserinin giriş kısmında kendi kaleminden çıkan şu cümleler niçin yazdığını açıklamaktadır.

“Ben şimdi neden tarihe çok önem veriyorum? Yaşadığım dünya benim ilgimi çekmediği için mi? Hayır hiç de öyle değil. Ben şimdi yaşadığım hayatı kaderi seviyorum çünkü bu devir benim nesillerimin hayat yoludur. Ben şimdi geçmişini aklımdan tek tek geçirmeye çalışıyorum ki, bunun nedeni de insanın geçmişini bilmeden geleceğe adım atamayacak olmasıdır.”

I. BÖLÜM

1.1. İLYAS ESENBERLİN'İN HAYATI, EDEBİ KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

1.1.1. İlyas Esenberlin'in Hayatı

İlyas Esenberlin 10 Ocak 1915'de Akmola şehrinin Atbasar kasabasında dünyaya geldi. Çocukluğu ve ilk gençliği Kazakistan'da Kazak halkının tümüyle bir sosyal değişime tabi tutulduğu 1920-30'lardaki "felaket yılları" olarak bilinen açlık ve yokluğun hüküm sürdüğü ağır bir döneme rastladı. Ailesi ağaç işleriyle geçimini sağlıyordu. Annesi ve babası bölgede meydana gelen kara çiçek hastalığı salgını sırasında hayatlarını kaybedince İlyas küçük kardeşi Ravnak'la birlikte çocuk yaşta öksüz ve yetim kaldı. Kardeşi akrabalarının yanına sığındı. Henüz dokuz yaşında bulunan İlyas ise kimsesiz, evsiz, barksız yalnız başına yaşam mücadelesi verdi. Aç kaldı, bünyesi zayıf düştü, hastalandı. Yakınlarının yardımıyla çocuk barınağına (Detskiy Dom) yerleştirildi. Burada eğitim hayatına adım attı. İlkokulu bitirdikten sonra Kızılorda'ya gitti ve burada yatılı okumaya başladı. Önce Rab-Fak'da, daha sonra ise Almatmskiy Gorno-Metallurğičeskiy İnstitut/Tav-Kert de öğrenimine devam eden İlyas Esenberlin 1940'da bu enstitüden mezun oldu. Eğitim yıllarında İlyas'ın özellikle Matematik'e büyük ilgisi olduğu görüldü. Daha büyük ilgi ve kabiliyeti ise Kazak folklorü ve edebiyatı sahasına yönelik idi. Dünya klasiklerini okumayı, resim yapmayı ve her Kazak Türkü gibi atlara büyük bir sevgisi vardı. Karakter olarak İlyas hayat doluydu ve güçlü bir hafızaya sahipti. Yaşamı ve hayatta kalmam mücadelesi onu büyük bir sabır abidesi haline getirmişti. Enstitüyü bitirdikten sonra çalışmak üzere Jezkazgan'a gönderilen Esenberlin'in bu ilk çalışma hayatı kısa sürdü. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı il günlerinde Sovyetlerin safında Almanlara karşı savaşmak üzere cepheye gönderildi.

1943 yılı sonunda cepheye "Stary Rus" önlerinde ayağından ağır bir yara aldı ve yaklaşık bir yıl Kostrom'da askeri hastanede tedavi gördü. Tedavisinin tamamlanmasının ardından sakat olarak Kazakistan'a, Almatı'ya

döndü. Burada "Jazuvşı" yayınevini yönetti. Aynı zamanda Kazak Devlet Flarmonisi müdürlüğünü yürüttü.¹

İlyas Esenberlin, Sovyet çevrelerinin tüm ikazlarına rağmen, "halkdüşmanı" ilan edilen ve bundan dolayı Kazakistan'daki *Kızıl Kırgın* operasyon kapsamında 1937'de kurşuna dizilen meşhur Kazak yazarı S. Seyfullin'in (Hamza Jusupbekov'un) kızı ile evlendi. İşte o andan itibaren Sovyet hükümeti tarafından takibe alındı. Önce işten uzaklaştırıldı, hemen ardından mahkemeye verilerek tutuklandı. 1949'da mahkemenin verdiği karar üzerine 10 yıl süreyle Karakum Kanalı'nın yapımında çalışmak üzere çalışma kampına gönderildi. Bu ceza aslında onu ölüme mahkum etmek anlamına geliyordu. İlyas, açlığın, ölümün kol gezdiği bu çalışma kampından sağ dönmeyi başaran çok az mahkumdan biri oldu. İlyas Esenberlin ancak Stalin'in ölümünden sonra bir nebze rahat nefes alabildi. Takibat ve koğuşturmaları hafifledi. Mesleğini icra etmek üzere karısıyla birlikte maden çalışmak üzere bu defa Semipalatinsk'e gitti. İlyas Esenberlin mesleki çalışma hayatı yanı sıra siyasi-idari faaliyetleri içerisinde de yer aldı. Esenberlin 1937'de henüz öğrenci iken Kazak SSR'in ilkanayasasının kabul edildiği Kazakistan Sovyeti'nin olağanüstü toplantısına delegeler olarak seçildi. Üniversiteyi bitirdiği 1940 yılında KPSS üyesi oldu. 1942-47 yılları arasında Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi (KP OK) müşaviri oldu. 1971 yılından itibaren Kazakistan Yazarlar Birliği'nin ikinci sekreterliği görevlerinde bulundu. Esenberlin 5 Ekim 1983'de 68 yaşında Almatı'da kalp krizinden öldü. Geride çok sayıda eser bıraktı.²

1.1.2. İlyas Esenberlin'in Edebi Kişiliği ve Eserleri

Esenberlin'in edebi kişiliğinin oluşmasında meşhur Kazak akını ve iyi bir söz ve saz sanatkarı, müthiş bir dombıra ustası Kakbay'ın büyük tesiri oldu. Kakbay dombıra ustası olması yanı sıra Kazak sözlü edebiyatına hakimdi. Eski destan ve şiirlerin büyük kısmını ezbere biliyordu. İlyas onun icra ettiği bu eserleri dinleyerek Kazak sözlü edebiyatının büyük şahsiyetlerini; Asan Kaygı'yı, Buhar

¹Kazak Sovet Ensiklopediyası, c.4 Almatı 1974, s.180.

²ÜNAL, Aida (a.g.e), sayfa 25

Jırav'ı, hayatları destanlaşan ve ileride romanlarının konusu olacak olan Kazakkahramanlarını, Edige'yi, Koblandı'yı, Kenesarı'yı ve onların verdiği mücadeleyi uzun uzun dinledi.

Yazı hayatına daha Çocuk Barınağı'nda kaldığı sırada duvar gazetesi için yazdığı şiirlerle başlayan İlyas Esenberlin, edebiyat çalışmalarına savaştan sonrageldiği Almatı'da ağırlık verdi. İlk edebi eserlerini de bu yıllarda kaleme almayabşladı. Edebiyatın birçok alanında (şiir, öykü, piyes, roman, senaryo) eserler kaleme aldı. Edebi eserlerine şiirle başladı. 1945 yılında "Ayş", "Sultan" poemalarını (şiirlerini) yazdı. "Adamgerşilik Turalı Jır" (İnsanlık Şiiri) şiirantolojisini 1949'da yayınladı. İhtilalci, Bolşevik A. Mayötovk'a ithaf edilen "Bolşevik Şiiri" (Destanı)'nı 1957'de, "Birjan sal Tragediyası Destanı"nı 1959'da yazdı. "Nehir Kıyısında" öyküsü 1960'da, "Dalgalandı Esil" öyküsü 1965'de yayınlandı. "Aykas" (1966), "Katerli Ötkel" (1967), "Gaşıktar" (1968), "Kahar" (1969), Almas Kılış (1971), "Altın Kus" (1972), "Jantalas" (1973), "Kölengenmen Korgay Jur" (1974) romanları Kazak Sovyet Edebiyatının önemli eserleri arasına girdi. "Aykas" romanı 1968'de devlet ödülüne layık görüldü. Esenberlin'in Rus dilinde yayınlanan "Pesnya o Çeloveke" (İnsan Şarkısı) romanı 1958'de Çince'ye tercüme edildi. "Tavdağı Tartısı" (1962) piyesi Almatı Çocuk Tiyatrosu'nda sahnelendi. M. Erzinkyan'la birlikte yazdığı "Kuyma" (1961) senaryosu ile yapılan film bütün Sovyetlerde, Macaristan, Polonya ve Bulgaristan televizyonlarında ekranageldi. Eserlerini ana dilinde yazan Esenberlin'in hemen hemen tüm eserleri Rusça'ya çevrildi. Çevirisinin yaptığıımız "Almas Kılış" adlı eseri "Zagovorennıy Meç" adıyla 1973'de yayınlandı. "Gaşıktar" romanı Özbek dilinde yayınlandı. Esenberlin K.D. Uşinskiy'nin "Engimeler ile Ertegiler"ini 1945'de, M. Julyavskiy'nin Vietnam hayatını anlatan "Kızıl Darya" (1956) romanlarını Kazak diline çevirdi. Esenberlin "Enbek Kızıl Tuğ" nişan ve madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

İlyas Esenberlin yayınevi editörlüğü yaptığı dönemlerde yakın arkadaşları Kapan Satıbalın, Şaken Aymanov, Oljas Suleymenov gibi meşhur sanat ve

edebiyat ustalarının yer aldığı sinemaya da emek vermiş. Çok sayıda filmin redaktörlüğü yapmış. Çok sayıda senaryo ve piyes yazmıştır.³

II. BÖLÜM

2.KELİME TÜRLERİ

2.1.İSİM ÇEKİM EKLERİ

2.1.1. Çokluk Ekleri

Bu gün Türkiye Türkçesinde çokluk eki olarak +lAr eki kullanılırken, Kazak Türkçesinde çokluk eki+lAr ekinin yanı sıra +dAr, +tAr biçimleri de kullanılmaktadır. Ek, ünlülerden veya r, w, y seslerinden sonra+lAr; l, m, n, ñ, z, j seslerinden sonra +dAr; tonsuz ünsüzlerden sonra+tAr şeklinde kullanılır.+lAr:nöker+ler+i “muhafızları”, ajdahar+lar+dñ “ejderhaların”, kisi+ler “kişiler”, o+lar “onlar”, ay+lar “aylar” gibi, dAr:adam+dar “adamlar”qız+dar “kızlar”jıl+dar “yıllar”äyel+der “hanımlar gibi,+tAr:ağaş+tar+ı+n+a “ağaçlarına”, dos+tar+ı+n “dostlarını”,konak+tar “konuklar”, jigit+ter+den “yiğitlerden”

2.1.2. İyelik Ekleri

Kazak Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. Kazak Türkçesinde iyelik ekleri;

1. kişi +m +mIz 2. kişi +n +nIz; +lArIn; +lArInIz 3. kişi +I; +sI +I; +sI

2.1.3.Hal ekleri

Yalın Hâl

İsmin cümle içerisinde anlam ilişkisi yönünden herhangi bir sözcüğe bağlı olmayan halidir. Kısaca ismin bünyesine ek almamış halidir.

³ÜNAL, Aida (a.g.e),sayfa 26

Tülki “*tilki*” *bürkit* “*kartal*” *Qalpaq* “*kalpak*” *Qıpşaq* “*Kıpçak*”

İlgi Hâli

İlgi hâli eki **+nIn**, **+dIn**, **+tIn**'dir. Ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra **+nIn**;; tonlu ünsüzlerden sonra **+dIn**;; tonsuzlardan sonra ise **+tIn** şekli kullanılır:

kim+niñ “kiminadam+nıñ “adaminjigıt+tiñ “yiğidin
töbe+niñ “tepenin” is+tiñ “dumanın”el+diñ “halkın”

Kazak Türkçesinde bazı kullanımlarda ilgi hâl ekinindüştüğü durumlarda karşılaşmak mümkündür.

Jazdıñ küniç> jadı küni “yaz günü”

Yükleme Hâli

Kazak Türkçesinde yükleme hâli eki **+nI**; **+dI**; **+tI** dır. Tıpkı ilgi halinde olduğu gibi ünlüyle veya m, n, n ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra **+nI**; tonlu ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra **+dI**; tonsuzlardan sonra ise **+tI** şekliyle kullanılmaktadır:

köz+i+n “gözünü”qılış+tı “kılıcı” siz+di “sizi”

suraq+tı “soruyu” Edil+di “idili” qazına+sı+n “hazinesini”

Eğerki ekin ekleneceği isim üçüncü teklik kişi iyelik eki (**+ı**, **+i**,**+sı**, **+si**) almışsa, yükleme hâli eki **+n** olarak kullanılmaktadır.

Bet+i+n “yüzün” *otan+ı+n* “vatanın” *qarındas+ı+n*“ kızkardeşini

Yönelme Hâli1

Yönelme hâli eki kazak Türkçesindeki ünsüz uyumuna bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **+ğa**, **+ge**; tonsuzlardan sonra **+qa**, **+ke** şekliyle kullanılır:

Altın Orda+ga Türkistan+ga“Türkistan’a”alış+qa “uzağa” biz+ge “bize”

Yönelme hâli eki, teklik 1. ve teklik, çokluk 2. şahıs iyelik eklerinden sonra bünyesindeki ünsüzler düşerek **+a,+e** şekliyle kullanılır.

bet+i+m+e “yüzüme”

Bulunma Hâli

Bulunma hal eki bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **+dA**; tonsuzlardan sonra **+tA** şekliyle kullanılır:

köl+de “gölde” dala+da kala+da bürküt+te Sartak+ta

tüs+i+n+de örneğinde görüldüğü gibi teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerinden sonra bulunma hâli eki ile iyelik eki arasına, zamir n’si olarakta bilinen/n/ sesi girer ve **+n+da, +n+de** şeklinde kullanılır.

Ayrılma Hâli

Ünlüyle ve tonlu ünsüzle“l, r, w, y, z” biten kök ve gövdelerden sonra **+dAn**; tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra **+tAn**, 3. Şahısiyelik eklerinden ve “m, n, ñ” ünsüzlerinden sonra **+nan, +nen** şeklinde kullanılır.

köl+den “gölden” biz+den “bizden” kün+nen “güneşten”

adam+nan “insandan”

Vasıta Hâl

Kazak Türkçesinde vasıta hâli eki ekleşmiştir. Ünlü veya “z, j” dışındaki tonsuz ünsüzlerle biten biten isimlerden sonra **+men,+menen**, “z ve j” ünsüzleriyle biten isimlerden sonra da **+ben,+benen**, ve tonsuz ünsüzlerden sonra ise **+pen+penen**, şekilleriyle kullanılır:

Basqarmağan+men “değiştirmekle”, *düristik+penen* “doğrulukla”

köz +ben “gözle”, awız+ ben “ağızla”, ayaq+pen ”ayakla”

Örneklere göre görüldüğü üzere kalın sıradaki sözcüklerde kullanılmak üzere kalın ünlü şekilleri bulunmamaktadır. Bu sebeple kalın ünlü sözcüklerde kalınlık incelik uyumunu bozar.

Eşitlik Hâli

Eşitlik hali ya da benzetme hali için eki olarak, Eski Türkçedeki teg "gibi" benzetme edatı, bugün ekleşmiş olarak Kazak Türkçesinde +**dAy**; +**tAy** şekline dönüşerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca Eşitlik eki için –**Şa** şekli de kullanılmaktadır:

qurış+tay “çelik gibi” mına+day “bunun gibi” qädimgi+dey “eskisi gibi”

2.1.4. Aitlik Eki

Aitlik eki isim kök veya gövdelerine gelerek bunların kime veya neye ait olduklarını belirtir. Kazak Türkçesinde bu ek tonsuz ünsüzlerden sonra +**qı**, +**ki**; ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra **ğı**, +**gi**'dir.

.+seniki “seninki biz+diki+n+ki “bizimki”

2.1.5. Soru Eki

Türkiye Türkçesinde sadece +**mA**şekliyle kullanılan soru eki; Kazak Türkçesinde ise, ünlülerden ve l, r, v, y ünsüzlerinden sonra +**mA**; m, n, z'den sonra +**bA**; k, p, t, s, ş'den sonra +**pA** olur.

jaqsı ma? “iyi mi?, tamam mı?”, *bar ma?* “ var mı?”, *men be?* “ben mi?”, *joq pa* “yok mu?”, *jüresinbe?* “Yürüyecek misin?”

2.2.ZAMİRLER

Cümlede ismin yerini tutan, isim olmadıkları halde isim gibi kullanılabilen sözcüklerdir. İsimlerin yerini kişi, işaret, soru yoluyla ve belgisiz olarak alabilirler. İşlevleri bakımından zamirler; kişi zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamirleri, belirsizlik zamirleri, soru zamirleri, olumsuzluk zamirleri ve topluluk zamirleri olarak guruplandırılabilir.

2.2.1.Kişi Zamirleri

Varlıkları kişi olarak temsil eden zamirlerdir.Kazak Türkçesindeki kişi zamirleri:

teklik“*men, sen, ol, siz*

çokluk*biz, sizder sender, olar”*

İkinci teklik kişi zamiri Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde saygı, nezaket belirten şekli , "Siz" kullanılır. Ayrıca hitap olunacak kişi sayısı birden çok ise ikinci çokluk şekilleri "*Sender, sizder*" iki ayrı şekilde de kullanılmaktadır.

*Men*Altın Ordanın mârtebeli hanı,

Sen balalarımın kenjesi,

Olseksen sıyırдың etin jep,

Biz qara sur da han oynı tûsinip qalğan,

Sender üyelerinde aman esensinder.

Olar han oynı tûsüngen qaşıp ketgen.

2.2.2.Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamiri Kazak Türkçesinde "öz" (kendi) kelimesidir: *özim* (kendim), *özi* (kendi), *öziñ*(kendin), *özimiz*(kendimiz), *öziñiz*(kendiniz), *özderi*(kendileri)

öz diniñe qayt, *özimiz*sıyaqtı kedey adamdar, Hannıñ buyruğı *özderin* akelinder.

2.2.3.İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Kazak Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: *bul* (bu), *mına* (bu), *osı* (o), *sol* (o), *ol* (o), *ana* (o). Bu asıl işaret zamirlerinin yanı sıra, şu kelimelerde işaret kavramı belirtirler: *anaw* (şu, o), *mınaw* (bu), *sonaw* (ta, te, orada), *osınaw* (şunlar), *mınalar* (bunlar). *bular* (bunlar), *sona* (onlar), *ene* (o, işte), *eneki* (işte, oradaki).

Minekiy, hanım, sizdiñ buyrıñızdı orındadım.

İşaret zamirleri karşıladıkları isimlerin yakınlık ve uzaklıklarına göre şekil alabilirler, örneğin; *mınajaqtağı nökerler kelsinder*. “bu taraftaki askerler gelsin”, *bul jaqtağı nökerler kelsinder*. “bu taraftaki askerler gelsinler” bakıldığında aynı

gibi gözükmektedir fakat iki kullanım arasındaki fark belirttiği mesafeden dolayı farklılık göstermektedir.

2.2.4. Belirsizlik Zamiri

Kazak Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: *eşqaysısı* (hiçbiri), *aldekim* (herhangi biri), *köbi* (çoğu), *barlıq* (tümü, bütün), *küllli* (tümü), *barsa* (tümü), *bir-neşe* (bir ikisi), *büttin* (bütün), *birew* (birkaçı), *eşkim* (hiç kimse), *keybir* (bazı), *keybiri* (kimisi), *arkim* (herkes)

Eşqaysısına da qarsı emespin. “Hiç birine de karşı değilim”.

2.2.5. Soru Zamirleri

Soru yoluyla kelimelerin yerini tutarlar. Kazak Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: *kim*, *qalay* (nasıl), *qanşağa* (kaça), *qanday* (nasıl), *qaysı* (hangi), *qaysısı* (hangisi).

Qubılay ma, âlde Arıq Buğı ma? Qaysısı? Kubılay mı? Arık Buğı mı? hangisi

2.3. SIFATLAR

İsimleri; hareket, renk, biçim, durum bakımından niteleyen sözcüklerdir. Bünyesine hal, iyelik ve çokluk ekleri getirilmez, eğer sıfat olan sözcük bu eklerden birini alırsa isimleşir ve ismin yerine kullanılır. Sıfatları niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki grupta ele alınabilir.

Niteleme Sıfatları, Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. Kazak Türkçesinde kullanılan bazı niteleme sıfatları şunlardır: Jaksı (İyi), Naşar, Jaman (kötü), Adamşıl (iyiliksever)...

2.3.1. İşaret Sıfatları

Kazak Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: Ol (o), mına (bu), osı (o), ano (o), sol (o). bu, bul (bu), sol (şu), ana (şu)

2.3.2. Sayı Sıfatları

Asıl Sayı Sıfatları Türkiye Türkçesi ile neredeyse özdeştir. Bir, eki, üç, dört, bes, altı, jeti, segiz, toğız, on, jıyırma (yirmi), otız, qırıq

(kırk), elüv (elli), alpıs (altmış), jetpis (yetmiş), seksen, toqsan, jüz, min (bin),Million

Sıra Sayı Sıfatları Asıl sayı sıfatlarının üzerine -(ı)nşı, -(i)nşi ekler getirilerek yapılır: Törtinşi(Dördüncü), Altınşı(Altıncı)

Kesir Sayı Sıfatları Kazak Türkçesinde kesir sayı sıfatında, ilk sayının üzerine ilgi hâli veya ayrılma hâli eki gelir:

Ayrıca yarım banana (yarım muz) gibi ifadelerde kesiri bildiri.

Üleştirme Sayı Sıfatları Üleştirme sayı sıfatlarında sayılar tekrar edilir ve ikinci sayının üzerine -dAn, -tAn, -nAn ayrılma hâl eki getirilir: eki ekiden (ikişer), on onnan (onar), üş besten (üçer beşer), altı altıdan (altışar), birden ekiden (birer ikişer). Kazak Türkçesinde ayrıca birden yediye kadar olan sayılara gelen -Av ekiyle yapılan topluluk sayı sıfatları da bulunmaktadır: birev (bir tane), ekev, üşev, törtev, besev, altav, jetev

2.3.3. Belgisiz Sıfatlar

İsimleri açık ve kesin olarak değil, aşağı yukarı, tahmini, belirsizlik içinde belirten sıfatlardır. Kazak Türkçesindeki başlıca belgisizlik sıfatları şunlardır: **barşa** (bütün, tüm), **keybir** (bazı), **az köp** (az çok), **birtalay** (hayli, epey), **bütün** (bütün), **bükil** (bütün), **birqaşa** (birkaç), **birneşe** (birkaç), **pelen** (falan), **eşbir** (hiçbir) **birew** (birisi), **äldeneşe** (birçok), **är** (her), **ärbir** (her bir)

äldeneşejıldan bastap osında jürgensin

pülenjerdegi taıda öksen kara bürküt.

2.3.4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirten sıfatlardır;

qay (hangi), **qaysı** (hangi), **qalay**(nasıl), **qanday** (hangi), **qaşa** (kaç), **neşe** (kaç), **nendey** (nasıl)

neşe kün ötüp ketti bul bürkütti kütpegenimde. (kaç gün geçmişti bu kartalı bekleyeli)

2.4.ZARFLAR

Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, yön veren, ölçü sebep gibi çeşitli yönlerden tamamlayan öğelerdir. Bu öğelere Kazak Türkçesinde pısıqtawış diye adlandırılarak beş hareketin oluşuna göre *Sebep pısıqtawış* (Sebep zarfı), *Maqsat pısıqtawış* (Maksat zarfı), *Meken pısıqtawış* (Yer zarfı), *Sıñqıymıl pısıqtawış* (durum zarfı), *mezgil pısıqtawış* (zaman zarfı), olmak üzere beş guruba ayrılmıştır. Zarflar; yapısı, kullanışları ve anlamları bakımından Türkiye Türkçesiyle Kazak Türkçesinde ortak ve cümledeki yeri itibarıyla de benzerdir.

2.4.1. Zaman Zarfları

Kazak Türkçesindeki başlıca zaman zarflarını şöyle sınıflandırabiliriz: *tün* (gece), *bıltır* (geçen yıl), *Bugin* (bugün), *kün-tün* (gece gündüz), *erten* (yarın), *erteli-keş* (erken-geç), *erte* (erken), *burın* (önce, eskiden), *tünevgüni* (geçenlerde), *kündiz* (gündüz), *künboıy* (gün boyu), *kündiz-tüni* (gece gündüz), *kün sayın* (her gün), *künilgeri* (evvelki gün), *aqşam*, *ezirşe* (henüz), *keyin* (sonra), *dayım* (daima), *toqtavsız* (durmadan), *üzdiksiz* (aralıksız), *qısta* (kışın), *jazda* (yazın), *keş* (akşam), *eli* (henüz).

Keşe ğana jas buqanı müyizinen ustap tuqırtıp, qulata alatın quattı edi. (Akşamleyin boğayı boynozundan tuttuğu gibi yere yıkan yiğit idi.)

Bıltır öziñizdiñ qaramağñızğa köşken Sartaqtıñ kisileriniñ işinde kelgen aspaz äyeldiñ jalğız qızı. (Geçen yıl karargahınıza gelen sartaq Hanın hizmetkarlarıyla birlikte gelen aşçının biricik kızı.)

“*Bürsigüni* Batu han jürip ketedi.” (Batu Han, öbürsü gün gidecek.)

2.4.2. Yer-Yön Zarfları

Birişin, oluşun, hareketin yerini ve yönünü belirten zarflardır. Kazak Türkçesindeki başlıca yer-yön zarfları şöyle sıralanabilir:

keri (geri), *tömen* (aşağı), *joğarı* (yukarı), *ilgeri* (ileri), *alğa* (ileri), *aldı* (ön, alda (önde), *beri*, *ar jaq* (öte), *sırtqarı* (dışarıya), *qarsı* (karşı), *işkeri* (içeri), *tısqarı* (dışarı), *astı* (aşağı).

Kolomon üntünsiz *tömen* qarap kele jatqan. (Kolomon ümitsizce aşağı bakarak ilerliyordu.)

2.4.3.Nitelik-Durum Zarfları

Kazak Türkçesindeki başlıca durum zarfları şunlardır: *lezde* (ani), *andavsız* (ansızın), *abaysızda* (ansızın), *kenetten*(birdenbi-re), *birden*, *bulay* (böyle), *bunday* (böyle), *olay* (öyle), *sonday* (öyle),*jildam* (çabuk, tez), *qısqa* (kısa), *uzın* (uzun), *osılay* (böyle), *osınday* (böyle),*mınanday* (şöyle), *tez*, *şapşan* (çabuk), *razı* (memnun), *zorlap* (zorla), *jaqsı* (iyi,güzel), *birte-birte* (yavaş yavaş).

Sen de orusuttıñ *sonday* patşası boluñ kerek.(sende Orusutların öylece padişahı olman lazım.)

2.4.4.Miktar Zarfları

Cümle içerisinde iş ve hareketin miktarını bildirir. Kazak Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: *bek* (gayet), *biraz*, *az-maz* (biraz), *kem* (az, eksik), *tım* (pek, çok), *jetkilikti* (oldukça), *artıq* (fazla), *asa* (fazla), *az*, *köp* (çok), *siyrek* (seyrek), *birtalay* (hayli), *onşa* (onca), *cüzdey* (yüzlerce), *ondan* (onlarca).

İlhan şatırına *köp* noyandar kirgen(ilhanın çadırına çok fazla asker girmiş.)

2.4.5.Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden etkileyen zarflardır: *nege* (niçin), *ne üşin* (ne için), *qalay* (nasıl), *qanday* (nasıl), *nege* (niye), *qaşan* (ne zaman), *qaşannan* (ne zamandan)

Şaşıñdı *nege* kestiñ? (Saçlarını neden kestin)

2.5. FİİL ÇEKİM EKLERİ

Şahıs Ekleri Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Kazak Türkçesinde şahıs eklerini söyle guruplandırabiliriz;

Zamir menşei Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -mIn; -pIn -bIz; -pIz

2. Şahıs -sin -sIndAr; -sIzdAr; -sIz

3. Şahıs -0 -0

İyelik menşeli Şahıs Ekleri teklik çokluk

1. Şahıs -m -k

2. Şahıs -n -ndar; -nlzdAr; -nlz

3. Şahıs -0 -0

Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek vardır.

teklik çokluk

1. Şahıs -AyIn -ayıq, -eyik; -yIn; -yıq, -yik

2. Şahıs -0 -ndAr; -nlzdAr, -nlz,

3. Şahıs -sIn -sIn

2.5.1. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ünsüzlerden sonra -ıp, -ip; ünlülerden sonra -p ekiyle yapılır.

Jürüp(Yürüyüp),Okıp(Okuyup)

Olumsuz şekli:

Okumap(Okumayıp),Jürmeyip(Yürümeyip)

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman üç şekilde yapılır.

1. Tip Görülen Geçmiş Zaman: -dı, -di; -tı, -ti eki kullanılır.

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde fiil tabanının sonuna -gan, gen; -

qan, -ken eki ve onun üzerine de joq (yok) ve emes (yok) kelimeleri gelerek de yapılmaktadır. Ayt-kan jok-pın (söylemedim)

2. Tip Görülen Geçmiş Zaman: İkinci şekli de **-ğan, -gen; -qan, -ken** ekiyle yapılır. Bu ek, söz konusu hareketin daha eski bir zaman diliminde yapıldığını ifade eder. Jaz-gan-mın (yazdım)

Olumsuz şekli: jaz-ma-gan-mın(yazmadım)

3. Tip Görülen Geçmiş Zaman: Üçüncü tip görülen geçmiş zaman şekli ünsüzle biten fiil tabanlarına **-atın, -etin**; ünlüyle biten fiil tabanlarına da **-ytın, -ytin** eki getirilerek yapılır

Şimdiki Zaman

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman üç şekilde yapılır.

1. Tip Şimdiki Zaman Birincisi ünsüzlerden sonra **-a, -e**; ünlülerden sonra **-y** ekiyle yapılır: Bu şekil gelecek zaman anlamı da vermektedir. Kel-e-min (Yürüyorum)

Olumsuz şekli: kel-me-y-min(Gelmiyorum)

2. Tip Şimdiki Zaman: İkincisi "**otur-, jat-, jür-, tur-**" yardımcı fiilleriyle yapılır. Kuruluşu şöyledir: fiil + (ıp) + yardımcı fiil + şahıs eki. jat- yardımcı fiilinden sonra **-ır** geniş zaman ekiyle birlikte kurulur;

Kel- e jatır-mın Jatırmanın(geliyorum), karap tur-mın (bakıyorum)

Bu kipin olumsuzunda joq (yok) kelimesi kullanılır: kar-a-gan jok-pın (bakmıyorum)

Gelecek Zaman

Kazak Türkçesinde gelecek zaman anlamı dört farklı şekilde verilebilmektedir.

1. Tip Gelecek Zaman: Birincisi yakın gelecek zamandır. "**jat-, jür-, otur-, tur-**" yardımcı fiilleriyle yapılır. **jat-** yardımcı fiilinden sonra **-ır** geniş zaman ekiyle birlikte kurulur.

2. Tip Gelecek Zaman: İkincisi, ünsüzlerden sonra **-a, -e**; ünlülerden sonra **-y** ekiyle yapılır:

Ayt-a-sıñ (söyleyeceksin)

3. Tip Gelecek Zaman: Üçüncüsü "niyet ifadeli gelecek zaman"dır; **-maq(ş1)**, **-mek(ş1)** ekiyle ifade edilir. Ek, ünlülerden ve l, r, v, y'den sonra **-maq(ş1)**, **-mek(ş1)**; m, n, n, z'den sonra **-baq(ş1)**, **-bek(ş1)**; k, p, t, s, ş'den sonra **-paq(ş1)**, **-pek(ş1)** şeklindedir; ayt-pak-ş1-mın (söylemek istiyorum)

2.5.2. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sa, -se ekiyle ifade edilir. Alsam (alsam) bilsem (bilsem). Şart çekiminin sonuna -ş1, -ş1 ekleri gelebilir. Bu ekler fiile 1. ve 3. şahıslarda pişmanlık; 2. şahıslarda rica ve emir anlamı katar;

Bersenş1 (Versene),Barsam (Gitsem)

Gereklik Kipi

Gereklik kipi iki şekilde ifade edilir.

1. Tip Gereklik Kipi: Birincisi -uv, -üv, -v eki ve "kerek" kelimesiyle yapılır.Şöyle kurulur: Fiil + uv (, üv, -v) + iyelik ekleri +kerek okıvım kerek (okumalıyım)

2. Tip Gereklik Kipi: İkinci şekli -uv, -üv, -v eki ve teyis(ti) kelimesiyle yapılır. Fiil + -uv (-üv, -v) + iyelik ekleri + teyis(ti)

Körüm teyis (Görmem gerek),Barum teyis (gitmem gerek)

Emir Kipi Kazak Türkçesinde emir çekimi için, her şahısta ayrı bir ek kullanılır.

Men barayın (Ben gideceğim!)

Sen kel (sen gel)

Ol kelsin (o gelsin)

Biz keleyik (biz geleceğiz)

Sender kelsinder (Siz gelin)

Sizder kelinizder (siz geliniz-saygılı ifade)

Olar kelsinder (onlar gelsinder)

2.6.EDATLAR

Yalnız başlarına anlam ifade etmeyen isim ya da isim soylu sözcüklerden sonra gelerek anlam bakımından bu sözcüklerle sıkı bir ilişki kuran gramer bakımından onları etkileyen ve eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında anlam ilişkileri kuran görevli sözcüklerdir. Edatlar kullanıldıkları yere göre cümle başı edatları, son çekim edatları, bağlama edatları şeklinde guruplandırılken görevleri bakımından ise; aitlik ve ilgi olma ilişkisi kuranlar, benzerlik ilişkisi kuranlar, başkalık ilişkisi kuranlar, beraberlik ilişkisi kuranlar, miktar ve derece ilişkisi kuranlar, denklik ilişkisi kuranlar, sebep ve maksat ilişkisi kuranlar, zıtlık ilişkisi kuranlar, öncelik sonralık ilişkisi kuranlar olarak sıralayabiliriz.

Tanertenge deyin (sabaha

kadar)

üyge deyin (eve kadar)

2.6.1. Ünlemler

Ani bir durumu, hissi veya heyecanı ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Kazak Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır.

Duygu Ünlemleri Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: *oybay* (eyvah), *ura* (hurra), *e* (ha), *tu* (tüh), *tuv* (aman), *qap* (vay vay, heyhat), *pay-pay* (oho, vay vay), *alaqay* (oley, yaşasın), *oy*, *uh* (of), *ehe* (sevinç ünlemi), *barekeldi* (aferin), *oypırmay* (vay canına).

Oypırmay Sartak han kaytı bolgan ba? (vay canına Sartak han ölmüş mü?)

Oybay, Kunduz, uyqısırap tursıñ. (Oy aman, Kunduz utanmaya

devam etsin.)

Seslenme Ünlemleri Hitap için kullanılan ünlemlerdir: *vav* (ey, hey), *va* (hey, ya), *ay* (ey), *ey* (ey, hey). “Äy, **apa-ay!** Dep karadı kunduz’a Gülcemal. (oy anam oy diyerek baktı Kunduz’a Gülcemal

Gösterme Ünlemleri Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru ünlemleridir: *mü* (işte), *mine* (işte), *sonav*, *däl* (şu, ta), *äni-äni* (işte, şu).

Cevap Ünlemleri Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: *ıye* (evet), *jü* (evet, tamam), *joq* (hayır), *qup* (tamam, olur).

2.6.2.Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir

Sıralama Bağlaçları Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: *jäne* (ve), *men/pen* (ile), *da* (ve, da).

Denkleştirme Bağlaçları Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: *yaki/yakiy* (veya), *ya* (veya, ya da), *älde* (ya da), *nemese* (ya da, veya, veyahut).

Karşılaştırma Bağlaçları Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: *quy...quy* (ister...ister), *eri...eri* (hem...hem), *birde ... birde* (bazen ... bazen), *äri ... äri* (gerek ... gerek/hem ... hem/bazen ... bazen), *ya ... ya*, *birese ... birese* (bir ... bir), *ne ... ne*.

Cümle Başı Bağlaçları Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: *biraq* (ama), *degenmen* (fakat), *al* (fakat), *eytpese* (yoksa), *jok*(yoksa), *elde* (yoksa), *öytkeni* (çünkü), *eger* (eğer), *esirese* (bilhassa), *onda* (o zaman,öyleyse), *nege desen* (çünkü), *alay bolsa* (öyleyse), *sebebi* (çünkü).

Sona Gelen Bağlaçlar Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: *da/de/ta/te* (de, dahi, bile), *ay/aq/av* (kuvvetlendirme bağlaçları), *emes* (değil), *tügil* (değil), *bolsa* (ise), *ekeş* (hatta, dahi, bile).

TRANSKRİPSİYONLU METİN

Kerege qanat dala bürkiti köz uşında qalıqtap jür. Şökimdey bultı joq, aynaday aşıq kök aspanda bağanadan beri däl töbesinde aynala uşqan qıran jerde turğan Batu hanğa osı tustan tülki, âlde qoyan, ne bir böten añdı közi şalıp qalıp, sonı añdıp jürgendey körindi. Äytpese dala bürkiti bostanbosqa bir jerdi şarıqtay bermese kerekti. Batu han özi tuğan töbeden tömen qaradı. Eş bir añ ne qus közge tüspedi. Tek, qundız bürkiniñ üsti buhardıñ qızıl mauıtı barqıtınan tigilgen jāne sonday kişkentay ıqşam şapan kigen bes jasar kenjesiBaraq töbe baurayında oynap jür. Jusan aralas qaudıñ arasınan şegirtke quıp tompañtompañ etedi. Älem bir mezet tılsım tapqanday maujırap tur. Lüp etken jel joq...

Köz uşında qıran âli qalıqtap jür. Neni kördi eken? Nege tüspek? Batu han aqırın kürsindi. Ol endi Aq Edildiñ sol jağasında jatqan astana Saray Batuğa bir köz audardı. Äsem qala. Bir kezde özi şapqan Herman Kibege ıkı uqsağan altın kümbezdi saltanattı şahar. Tek Herman Kibeden köp şağın. Munı da emen men qarağaydan qırnap, sırlap, aq tastan qaşap, sılap turğızğan sol orusut jerinen âkelingen esirey şeberler... Osı bir altın men qamşınıñ küşimen ornatılğan tamaşa qala ärqaşan da Batudıñ maqtanışı, quanışı edi. Ejelden kiz üymen aq şatırda ösken köşpeliñ eldi balası bolğandıqtan öziniñ osınday äşekeyli, Marmarlı kent turğızğanına iştey mızmeyram edi. Bunı Batu maqtanış etetin jāne tağı körkeyte tüsuge qumar ekenin de jasırmaytın. Sonau qala ortasındağı mongol şamandarı ğıbadathanasınıñ qayqı Qalpaq şatırların saf altınmen japtırğan. Basqa elderdi tonap âkelgen altının ayamaqan. Biraq özi altı ay jaz boyı bul saraylarda bir kün turıp körgen emes. Kişkentayınan üyrenen köşpeli eldiñädetine salıp, qala sırtındağı jasıl oypatqa aq şatır tikkizdirip sonda turatın. Nökerleri de han şatırın qorşay kiz üy tigip, soğan köşetin.

Han şatırın özge jurt han ordası — Aq Orda deydi. Osıdan şığarıp, sonau Qıpşaq dalasınan bastap Batu äskeri barğan künbatıstağı Jerorta teñizimen şektesip jatqan madıyarlardı jerine deyin sozılğan tüstı Aq Orda handığı dep atağan. Al, Saray alasınıñ alıstan künmen şağılısqan altın kümbezderine qaray orusut knyazdarı buğan Altın Orda degen at qoyğan. Batu Altın Orda kindik qalası Saraydı Jerorta teñiziniñ jağasındağı elderge barıp qaytqan attanısan keyin saldıra bastaqan. Mine, osı säuletti şaharğa közi tüsken sayın Batu han bir jasap qalatın. Al bul jolı öytpek tügil, köñili qurğır selt etpedi de. Öytkeni, dünieni

titirentken aybındı Batu han qazir jazılmas sırat edi. At jalın tartıp mingeli, Horvatta biltırğı qattı jaraqattanğanı bolmasa, ömirbaqı aaurıp körgen emes. Biil jılan, yağnı 1255 jılı...elu ekige jaña şıqqanında, jıl basınan osı keselge uşıradı. Kesel bolğanda qanday?!

Bar baqsıbalger, sonau Bağdat, İnan, Rumnan aldırğan dāriđer dāruişter eş em istey almadı. Keşe ğana jas buqanı müyizinen ustap tuqırtıp, qulata alatin quattı edi. Al qazir künnen künge sönuge aynalğan may şam tārızdı, özinenözi tausılıp baradı. Bunı keşegi baluan deneli, arıs keudeli ālemniñ teñ jartısın jaulap alğan Batu han dep kim aytar? Qımızı bituge aynalğan saba tārızdı, künnenkünge solıp, müldem öşe tūsude. Munday sumdıq keseldi kim körgen!Osı indettiñ tağı bir qıındıǵı: osılay birtindep sönegininbilgendiginen be, özgege qızıq, altın sĀuleli jariq dūniē Batu hanğaqarañ qağanday. Kūmis juldız tot basıp kömeskilenip, jaynağan gül suiqsorıp semgendey. Eşteñege köñili soqpaydı, eşteñege qızıqpaydı. Albudan jürma toğız jıl burın? Onda... onda... jürek te basqaşa soğatın,tamırdaqı qan da basqaşa ağatın. Dūniē oğan kökjıegine köziñjetpes birmāñgi bitpes qanış tārızdı köringen.Şirkin ömir! Qalay jıldam ötip ketkensiñ! Ākesi Joşı dūniē salıp,doñız, yağnı 1227 jılı бүkil Joşınıñ alıp ulısına bul iē bolğandajürma üşte eken. Sodan da beri jürma toğız jıl ötipti! Jürmatoğız jılı jürma toğız künde yaqqısqa körindi oğan. Jaudı jeñgen ār urısı — ulanasırbir meyrām, ār şauıp alğan eli — basına şıqqanasqar tauı edi ğoy. Al qazir solay tapqan altın ālemi tot basqan baqırdaykörinbeydi. Ajal jılıp jaqındap kele jatqan ulı jılan tārızdı.Bunday da ömir boladı ekenau!

Ürey küni burın zārequtın qaşırıp, Batu āzerāzer demin aldı. Aspanda jalğız qıran āli qalıqtap jür. Bes jasar kenjesi Baraq şegirtke quıp, āli tompañtompañ jügirude. Batu osı etektegi balasına qarap edi, onıñ tabıt bop qata bastağan bopboz betinde, otı joğalıp sönuge aynalğan surğılıt közinde kenet bir bolmaşı şıray payda boldı. Baraq Batudıñ eñ soñğı qanışı. Aq Orda hanınıñ birneşe āyeli, tōrt ulı bolğan. Eñ ülkeni Sartaq. Odan keyingisi Toqtı han. Üşinşisi Aūhan. Tōrtinşisi Ulaqşı. Bulardıñ bāri er jetken. Eñ kişisi Ulaqşı da jau tūsirip, el basqarmağanmen de, qızdarğa köz salıp, bāygige tūsuge jarap qalğan. Bulardıñ bāriñiñ de anaları «Tāvarıhı guzıday nürsātnāme » şejiresi aytqanday, musulman dinindegi Qıpşaq qaumına jatatın Qoñırat, Mañğıt rularınıñ qızdarınan. Tek ülken balası Sartaqtıñ

şeşesi ğana oytrat beczadasınan şıqqan. Batu han özge eldi qanday şabuğa qumar bolsa, sol elden jas toqal aluqa da sonday ıntıq kelgen. Demek, bul üylenuiniñ bārin ol tek tösek jañartu dep bilgen. Özi unatsa jaraydı, qız köñiline qaramağan. Qaharınan бүkil ālem titiregen Batuğa eş qız balası qarsı kelmegen. Osınday jağdayda ol qırıq jetige jetken. Mine, sonda barıp bir ğajayıp oqığa boldı. Batu degenine könbegen Horvattağı bir şahardışauıp qayıtıp kele jatqandı. Jol qalıñ ağaştıñ arasınan ötetin. Janında üzeñgiles serikteri, noyan batırları, soñınan şubırğan nöker, jauingerleri... Batu kenet qalıñ ağaş arasında sañırauqulaq terip jürgen bir jas qızdı körgen. Su perisi tārızdı, uzın qızğılt altın sarı şaştı. Qorqınış uyalagan üreyli közderi kökpeñbek aspanday. Dene bitisi de özgeşe.

Tāñirdiñ özi adamzattı qızıqtıru üşin appaq mārmār tasınan müşelerin ādeyilep quyğanday. Beli de üzilgeli turğanday jipjiñişke. Batu han burın da şapqan eliniñ talay suluların körgen, biraq munday qız periştesi burınsondı közine tūsken emes. Tirşilikte tolqudı, qorqudı ādet etpegen Batu hannıñ tas jüregi kenet dir etken. Bal araların ustağan ormandağı jalğız üyli kempirşaldıñ közderiniñ qaraşığında saqtağan osı jalğız qızın ol ordasına alıp kelgen. Ākeşeşesin tiri qaldırğanın Batu qızdarınıñ töleui sanağan. Adam balasın qadirleudi bilmegen Altın Orda hanı osı qızdı janınday jaqsı kördi. Al adam balasın ardaqtap ösken horvat qızı, бүkil Altın Orda qojası Batu handı unatpadı, süymedi. Bostandığan ayırğanı üşin jek kördi. Zorlığimen degenine köndirgeni üşin oğan kektene qaradı. Talay ret qaşpaqsı da boldı, u da işuge bardı. Biraq kündiztünü añdığan töleñgit, dāyekşi, arnaulı sañı qatındar üç eş mümkindik bermedi. Aqırında, toğız ay, toğız kün tolğanda, ol osı Baraqtı taptı. Baraq şır etip jerge tūsken sātten aq horvat qızı endi ömir sürgisi keldi. Ölgisi kelmedi. Jat el Ordasındağı jalğız ulı üşin ölgisi kelmedi. ölmeymin dep jantalastı. Biraq jazmış degen qırsıq onıñ degenin qabıldamadı. Joldası tūspey, āyel bir kün qınalıp jatıp,

dünie saldı. Artınan barıp Batu āyelin bala tappağan күñşil toqalınıñ bireui öltirtkenin bildi. Qınalıp jatқан āyelge şaqırılğan bālger qatın hannıñ toqalı bergen altın dildālar men köylektik jibek matağa qızıqqan, balanıñ joldasın tūsiru üşin jas bosanğan beyşaraniñ keudesinen tömen qaray sıpay sılaudıñ ornına, alqım jağın ısqılağan. Bala joldası joğarı köterilip, sorlığa dem alğızdırmay, jüregi qabınıp ölgen. Bunıñ bārin Batu soñınan bildi. Biraq sonau ölerdey unatқан horvat qızın

ölimnen saqtay almay qalğanına jıllarday bop ökindi. Bir ülken urista utılğanday japa şekti. Demek, bu da qandı balaq Şiñğıs hannıñ nemesi emes pe, bir qatın üşin qaşanğı silimtiği şığıp «ah!» ura beredi, tezaq ala böten tımırısq sarı uayımnan ayırıldı. Jazmış degen bir bātuasız dünie, ala bulttı aspan tärizdi, basına qay tusınan kün jariğiniñ, ne bult köleñkesiniñ tüsetinin bilmeysiñ. Al Baraq bolsa tım jas. Kimniñ kesapatı, kimniñ şarapatı tıetin bilu qün. Jaqsı körgeñ äyelinen ayrılğan Batu odan tuğan baladan da ayrılıp qalmayın degen oyğa keldi. qatınına istelgen qastıq, balasına istelmesine kim kepil? Sondıqtan da jas näresteniñ sırtınan qırağı közin sala jürgen. Söyley bastağannanaq keyde aldına alıp otıratın da bolğan. Sol sätte jüzinde bir bolmaşı şuaq ta jilt ete qalatın. Budan burın jorıqtan, küres talastan, el basqaru äreketterinen özge uldarına tipti köñil bölmey kelgen. Al jetim qalğan kenjesine kädimgidey ıqılasın audardı. Äytse de, osı bir äljüaz, bolımsız sezimniñ özi de onı Baraqa üyretti, birtebirte jaqsı köre bastadı. Onıñ üstine bala da ösken sayın şeşesine uqsay tüsti. Janarına nur tolğan kögildir köz, sarı şaştı. Jaralğalı balalarınıñ betinen süyip körmegen Batu keyde bunıñ mañdayınan üskeydi. Sol mezette näresteniñ üsi qolqasın atıp, esine şeşesin tüsiredi. Al aşulansa, renjise Baraq aumağan şeşesi, qaysarlana qaladı. Osınıñ bări Batuğa qayıp oralmas bir ötip ketken quanıştı elestetkendey boldı. Osı quanıştıñ murası tärizdi äygili han jas näresteni endi şın jürekten jaqsı köre bastadı. Osı ulım ösip, özimniñ tağıma otırsa eken degen tākappar handa kenet atası Şiñğıs haniñ ösietine qarsı oy da tuğan. Atası öziñiñäygili jasısında: «Meniñ urpaqtarım özderi jeñgen monğoldardan böten jurttardan alğan qatındarınan tuğan balaların öz taqtarına murager etpeuleri kerek.

Adam qasıeti ana sütimen keledi. Munday murager äke tağına otırğannan keyin, ana eline tartıp ketui mümkin» degen. Osı oyı ata jasısına qarsı bolğanmenen, qartayğanniñ belgisi me, aurğanınan beri Batuda ulğaya tüsken. Bul muratınıñ orındalmauına jasınıñ jetpeuin bilgendikten be, endi ol oy janın jegidey jegen armanğa aynalğan. Sol armannıñiesi şegirtke quıp jürgen mınau sarı şaştı, qızıl maıtı şapandı bes jasar Baraq... Sol armanına jete almaytınına közi jetip, beymaza oydan qutıla almay qapa bolıp otırqan mınau äke... Batu hanğa kenet tağı bir qubıjıq oy keldi. Şoşına qaldı. Qıpqızıl şapan kiiip oynap jürgen balasına köz tastadı, söytti de däl töbesinde talmay qalıqtağan qıranğa qaradı.

Töbe üstindegi özi otırğan qazan tasta Batu kenet asıǵa türegeldi. Biraq ülgermedi...

Köz uşında şır aynalğan dala bürkit bir mezet kerege qanatın jinap aldı da, tömen qaray, qulağan tas tärizdi, quldılay aǵa tüsti. «Berı kel, berı kel!» dep Baraqa qaray jügirgen äke törtbes adım attadı, biraq ülgirgen joq, alıp qıran tömen qaray şüyilgen boyı zulap kep, Batudıñ däl köz aldında, Baraqtı ilip alıp qannen qapersiz qanattarın qayta jayıp, kök aspanǵa qaray samǵay jöneldi. Alıstap bara jatqan qara bürkit pen qızıl şapandı balasınan közin almay kökke qarap tistenip, Batu han qattı da qaldı. Tek qulaǵına Baraǵınıñ şırıldıǵan dausı jetkendeı boldı. Adam tırşiligin şıbın qurlı körmegen, dünıeǵe kelgeli jıladı, bireudi ayadı, qorqudı bilmegen, qandı ayqas, jan türşiger qırǵındardan jüregi äbden müyız bop qatıp qalǵan Batu han, ölimniñ qanday jan auırtar keremet auır azap ekenin jaña uqtı. Joq, jalǵız ölimdi ğana emes, jazmış sındı tas bauır mıstannıñ da ne ekenin túsindi. Jüzdegen mıñ adamnıñ taǵdırın «Qırıp tasta!» — dep qolınıñ bir silteuimen opoñay şeşe salatın Batu, sadaǵınıñ bir tartuınan qalmaytın samurıq qanat qara bürkitke küşi jetpedi. Balanı qaltqısız jaqsı körudiñ ne ekenin túsine bastaǵanda, ajal, qara bürkit bop kep, eñ kenjesin alıp ketti. Milliondaǵan adamnıñ taǵdırın şeşe alsa da, bir balanıñ taǵdırına araşa tüse almadı! Qanday qudiretti bolsañ da, jazmıştan küşti emes ekensiñ! Meyliñ quday bol, meyli Batu bol, taǵdır ajalǵa äliñ jetpeydi eken! Batu ızadan jarılıp kete jazdaǵan. Biraq därmensiz ekenin bilgennen keyin qaytadan sarı uayımǵa salına tüsti. Baldırǵan jas balasınıñ denesin qara bürkit tırbıǵan, imigen bolat tırnaqtarimen parşa parşasın şıǵarıp, qanı sorǵalaǵan jas etin sarı auız balapandarına asatıp jatqanın köz aldına elestetse, tas jürek han Batu qabırǵası qayısıp, bir ornında otıra almay ketedi. Taǵı bir sÄt oylana qaladı. Balasınıñ atın şu degende Orusut, ne Qıpşaq qoymaqşı bolǵan. Tek soñınan barıp Baraq ataǵan. Endi mine, alǵaşqı attardıñ bireuin qoymaǵanına ökinip tur. Eger Orusut, ne Qıpşaq, desem Baraǵım uzaq jasar ma edi dep oylaydı ol. Kenet onıñ köz aldına osıdan jırma jıl burın ötken bir sumdıq suret tura qaldı. Batudıñ özi basqarıp kele jatqan monǵol kâşiktâne qosımına tau eliniñ bir şaǵın bekinisi uzaq qarсылasqan.

Erleri tegis qırılıp, tek äyelderi men jas balaları qalsa da, bekinis turǵındarı berilmegen. Uzaq qorşaudıñ arqasında, aqırında azıqtülükteri äbden tausılıp, olar

endi aşıqtan qırıla bastaqan. Sonda da qarsı äyelder bekinis qaqqasın aşıpağan. Bük jartastar qorşağan bekinis — qıstaqtı mongoldar ala almağan. Osı kezde küz tayap qalğan. Äbdeni lajı tausılğan han qulıqqa köşken. «Eger erikteriñmen berilseñder, balalarıña timeymiz» dep elşi jibergen. Balaları üşin sorlı analar bekinistiñ esigin aşqan. İşke kirgen mongoldar tañ qalğan. Munda bar bolğanı jüzdey ğana äyel bar eken. Bãri de arıpaşıp jüdegen, äbden aşıqqan. Äzerãzer qımıldaydı. Biraq jauğa degen kek, balalarına degen, Otanına degen mahabbat jürekterine ot bergен, eñ soñğı demderi bitkenşe qalanı qorğamaq bolğan. Köz aldarında mongoldardıñ balaların öltirgenin körgisi kelmegen. Odan da äreket istep, ayqasıp qurban boluğa bel buğan. Osınday jağdayda Batudıñ «balalarıña timeymiz» degen sözi jetken. Balaların qaldıradı degen, han sözine sengen. Senbeske de amaldarı joq edi. Lajsız qaqqanı aşqan. Biraq Batu uãdesinde turmağan. Qalanı ala almay köp kidirip, biraz jauingerin joğaltqan ızalı han, äskerine äyelderdi qatar tizip qoyğızıp, köz aldarında balaların mongoldıñ imek jüzdi aldasparımen şapqılatıp öltirtken. Analardıñ sondağı jan türşigerlik ayqaylarına bul bülk etpegen. Jeñis bui köl bop aqqan analardıñ köz jasına, qayğı qarğısına köñilin tipti böldirmegen. Olarğa bar istegen jaqsılığı — ökirgen äyelder dausı äbden mazasın alğan şaqta özderin de şapqılap öltirudi buyırğan. Mine osı suret köz aldına elestep ketti. Al Batudıñ sondağı jauızdığın körgen jurttı Şıñğıs han äli ölmegen eken degen. Keybireuler qan qumar Şıñğıs hannıñ janı endi Batu beynesine engen eken dep jorıdı. Sonday älemdi şoşıttan Batu han bugün özi şoşıp tur. Sondağı jüz äyel Batu tağdırğa eşteñe de istey almağan. Al qazır Batu da qara bürkit tağdırğa eşteñe de istey almay, borday opırılıp, küyrep qalğan.

Ömir — talas, kim küşti — sol jeñedi degen mine osı! Adam balasınıñ talası betpaq dünüede almazek túsip osılay ötip jatadı. Eş uaqıtta da bitpeydi, bituge tiis emes. Han kenet boyın jınap aldı. Joq, bul qayğı üşin jaralğan jan emes, jurttı qayğırtu üşin jaralğan. Jauğa kegin jibermey üyrenген Batu endi qara bürkitten kegin almaq boldı. özine qarsı kelgen, özin muqatqan adamdı tabanınıñ astına bir salmay köñili könşimeytin han, bul jolı da sol dağdısına köşti. Qandı qanmen juudı ädet etken müyiz jürek, bul jolı da qalt ketuden aulaq edi. Qara bürkitti öz qolımen bauızdap, ıstıq qanın urttasa Barağı tirilip keletindey sezindi. Han Batu tağı aspanğa qaradı. Kerege qanat alıp bürkit tağı köz uşında qalıqtap

jür. Qıran körsin dep balası tärizdi üstine qızıl maıtıdan şapan kiiip, qılşılğağan qandı jüz aqberenin qolına qısa ustap, erteñine töbeniñ basına tağı kelip otırdı. Biraq qara bürkit endi tüspedi. Bükil älemdi jaulap aludı, bağındırudı murat etken Batu hannıñ endigi bar tilegi, bar armanı tek qara bürkittiñ özine tüsui ğana boldı. Al qıran, seniñ de tilegiñ orındalmasın degendey, töbe basındağı qızıl şapandı adamnıñ üstinen şır köbelek aynalıp, köz uşında qalıqtap uşa berdi, uşa berdi. Altın Orda tağında otırğan Batu özin alğalı kelgen osı keselden endi ayığa almaytının bilgen. Tek bul bätuäsiz düniede qanşa turaaladı, soğan ğana közi jetpegen. özin emdeuge monğoldıñ ulı hanı Möñke jibergen Tibit dārigeri osıdan bir ay burın elinen jürer aldında: «Märtebeli Altın Orda hanı, sizdi bül keselden Tibit emi jaza almaydı. Denedegi sudiñ jürma bölşeginen bir bölşekteyi qalğanda adam dünie saladı. Qurısқан көn tärizdi kisi birtindep barıp boyındağı sui tausılığa aynalğanda közin jumadı. Buğan eşteñe de istey almaysıñ. Sizdiñ de qanıñız qoılanıp baradı eken. Az turasız ba, köp turasız ba, tek jazmış biledi» degen. Buni qart dāruiş Altın Orda hanına oñaşada aytqan. Batu dāriger sözini bölmegen. Soñınan da sabırsızdıq körsetpegen. Alistan kelgen kārı emşini tartutaraqısın mol berip, eline qaytarğan. Dāruiş jürip ketkennen keyin de eşkimge sır aşpağan. Burınğışa han sarayında ädettegi qalpında Orda jumısımen şuğıldana bergen. Basqa jurttan kelgen elşilerdi qabılğağan. Juırda öledi ekenmin dep qorqıp, Orda tizginin bosatıp jibermegen. Barlığı ötken uaqıtta qanday tärtepte bolsa, sol qalpında jürip jatqan. Al Batuğa keselden köri, öziñiñ öletinin küni burın bilgeni battı. Sonıñ qayğısınan keşegi arıs dene şüykimdey boluğa aynaldı. Atasınıñ közindey, kirpik qaqpay qaraytın, qahar şaşқан, mızğımas qısıq közi, endi şel basqanday tumandana tüsti. Söytse de ol Orda tärtebin buzbağan. Tek tüs aua nökerlerin şubırtıp, eñ süyikti kenjesi Baraqtı, bir kezde özine ulı atası Şıñğıs hannıñ istegenindey, eriniñ adlına otırğızıp ap şaharınıñ sırtına şığudı ädet etken. Aq Edildiñ qırqa tusındağı bir biiктеu töbeniñ janına kelip atınan tüsetin. Nökerleri han oyın buzbayıq dep eki jüz — eki jüz elu qadamday keyin şeginip, töbeni korşay, kuzetip alistan tura beretin. Al Batu balasın özi erkimen oynatıp qoya berip, töbe üstindegi qazan tasqa otırıp alıp, oyğa ketetin...

Ne oyladı? ömir turalı ma, ölim turalı ma? Ataq, baq üşin, bir qana Şıñğıs urpağınıñ ataqbağı üşin älemdi qan sasıtıp halıqtı qoyday qırğan Batu endi öziñiñ

şıbınday janın qalay qutqararın bilmey oy teñizine şomıla ma? Älde tirşilik şirkindi qıya almay, qayğıqasiret muhıtınan nãrseni ötetin jol taba almay, qur jüdep otıra bere me? Joq, joq, tipti olay emes. öletini de, odan qutılattın jol joq ekenin de biletin auru han, bos qıyaldan köri aldağı ömir turalı oylanuda edi. Joq, öz ömiri turalı emes, öz qolımen şañırağın kötergen Altın Ordanıñ aldağı qamın oylattın. Qanday aqıl, ösiet qaldırsa ürimbutağı onı saqtay aladı, mǎñgıbaqı qulattırmaydı? Sol Altın Ordanı bilegen ürimbutağı qaytse aybarlı küş bola aladı? Adam dünüege özi keledi, özi ketedi. ürimbutaqtıñ da öz tağdırı, öz tirşiligi bar emes pe? Söyte tura, ürimbutaq üşin küni burın älek boludıñ qanday qajeti bar? Joq joq, tipti olay emes. Atası Şıñğıs han: «Men dünüeden ekiaq arman ettim. Bireui

— ataqdañqımnıñ öse beruin, al ekinşisi — ürimbutağımnıñ özimdey äygili äri eljurttıñ ämirşisi bolun» ğana köksedim degen, joq pa edi. Sol atası qart Boraquldan:

— Bul jalğanda sağan ne qımbat? — dep surağan.

— ömir! — degen Boraqul.

— Onı nemen däleldeysiñ? — degen Şıñğıs han.

— Men qazir ulı mǎrtebeli Şıñğıs hannıñ arqasında, ulı Ordanıñ şañırağın ustap tuğran toğız uldırıǵıñnıñ

— toğız örligiñniñ biri boldım,

— degen Boraqul.

— Ulı hannıñ öz üiğınan altın kireukeli ton kıdim, birinenbiri asqan otız sulu qatın aldım, aldımda bileytin ulısım, bıqıǵan malım bar... Biraq qartaydım, törimnen körim jaqın qaldı. Al eger quday mağan, meni bayağı sağan qosılardan burıñıday malşı bolıp jürgen taz qalpıma, biraq jas qalpıma qayta tüsireyin, mına ataq baq, därejeñdi qııp kete alasıñ ba?

— dese, men söz aytpay köner edim. Ömirdiñ qımbattılıǵı mine, osınday.

— Durıs ayttıñ,— degen Şıñğıs han,— tirşilikten qımbat eşteñe joq.

— Al öziñ de söyte alar ma ediñ? — dep surağan odan sonda Boraqul.

— Joq, men öyte almas edim,— degen oylanıp Şıñğıs han,

— sağan bārin tastau oñay, ataq baqtı da, därejeni de... öytkeni seniñ artıñda ürimbutağıñjoq qoy. Al mağan olay isteuge bolmaydı. Tört ulım — tört jiehanger,

är nemerem — är eldiñ hanı, şöberelerim de at jalın tartıp mine bastadı. Meniñ dañqım endi solar arqılı qanat jayadı... Al özime ömir surap alğanmen ürimbutağımdı osı küngilerindey ataq baq, därejege jetkize alamin ba? Tek öz basım üşin ğana emes, solar üşin de küresip, alısıpjulisqan joqpın ba? Joq, öyte almaydı ekenmin.

Meniñ surap almaq ömirim, odanda ürimbutağımniñ ıgilikti ömirine aynalsın. Sonda olardıñär jeñisinen, är alğa basqan adımınan men qaytadan tuamın. Ürimbutağım ömirimniñ jalğası. Eger olardıñ dañqı mǎñgiölmese, men de mǎñgi jasaymın. Adamğa budan zor tilek bar ma? Ürimbutaq degen mine osı. Batu osınday oy üstinde otırğan künderdiñ birinde, kök jüzinde alıp qıran payda boldı. Ärine, bul jeksürin qustıñ öziniñ tağdırına aynalatının bilse, äldeqaşan onı qurtar edi. Bilgen joq. Aybarlı Batu bunı bildi, biraq qolınan dım kelmedi. Biraq han kenjesiniñ ölgenin tiri janğa aytqan joq. San halıqqa küşi jetken Batu bir qaraqusqa küşi jetpegenine qorlandı. Duşpanım tabalaydı dep aytpadı. Özge jurt Baraq qayda dep suramadı. Degenmen, kenjesiniñ joq bolıp ketip, al hannıñ qızıl şapan küip japadanjalğız, künde tüs aua töbe basında otırınan jurt bir sumdıqtıñ bolğanın sezdi. Biraq sumdıqqa etene bop eti ölip ketken Orda töniregi Batudan eşteñe suramadı. Surauğa bata almadı. Han özi aytpadı. Jurttı tañ qaldırğan tağı bir nǎrse bar edi. Joşıdan tuğan on jeti uldıñ eñ dañqtısı da, aybarlısı da osı Batu. Budan därejesi de, atağı da sāl tömendeu ağası Orda men inisi Berke. Al Joşınıñ özge balaları — äsirese besinşi ulı Sıban men on uşınşı ulı Qutlıq Temir jay qatardağı omaq ieleri edi. Tek urpaqtarı barıp soñınan olardıñ ataqtarın şıǵardı. Dāşti Qıpşaq jerinde Batu Aq Orda tuın kötergende, özine berilgen UbayraSubayra ulısında

— Kök Orda handıǵım qurğan Ordanıñ özi, inisi Batudıñ köleñkesinde jürgendey bolatın. Ärine, Joşınıñ basqa uldarınıñ böri de el basqarğan, aldarına mındağan mal salğan, är qaysısı ulanasır bir baytaq jurt, biraq han därejesine köterilmegen. Mine, osı Joşınıñ on jeti ulınıñ işinde eñ dañqtısı da, aybarlısı da Batu. Buğan däreje, ataq, baq jaǵınan Şiñgis nemerelerinen bul tusta Töleniñ qos arlanı — Soltüstik qıtaydıñ patşası Qubılay men Kavkaz, Äzerbayjan, Rum, İnan, Baǵdat, İlhanı Qulaǵu ğana parapar keler. Biraq bular da Şıǵıstağı Qorasannan, Batıstağı Herman Kıbege deyin alıp jatqan joq. Aq Ordanıñ ömiri jürip turğan jer ögizdiñ

talısında bolsa, özgelderdiñ qaramağındağı aymaqtar qoydıñ, ģari ketkende tayınşanıñ terisindey. Ąrine, dāreje jağınan Tōleniñ tağı bir balası Mōñkeni jāne Jağataydan tuğan Kūyikti de umıtpau kerek. Şiñğis hannan keyin Ügedey, Ügedeyden keyin Kūyik, Kūyikten keyin Mōñke ulı handıq Qaraqorımniñ tağına otırğan. Qazir Qaraqorımda Mōñke. Al jurttan tañ qalğan jāyt mınada edi. Şiñğis urpağıniñ işinde eñ tākappar batırı osı Batu. Şiñğistiñ dañqtı özge urpaqtarı el şapqanda da, jauğa qarsı attanğanda da, qosındarın özderi Ordada otırıp, ne maydan şebiniñ art jağında turıp basqarsa, bul ģrqaşan da özi ģskeriniñ eñ aldında bolatın. Al Altın Orda sarayında otırğanında üstine jibek, kireuke, qundız, torqa kiiip kōrmegen. Bāzbayağı ata babasıday jaz tüye jün şekpen men qulın terisinen istelgen tayjaqısı, qıs tobılğı küreñ tomı men qasqır işigi üstinen tüspegen. Basına jaz aq tiinniñ terisimen kōmkerilgen qıpşaqı bōrik, qıs eli jündi qarsaq tımaq kietin. Bōrki ģana Qıpşaqtki. Sōytken Batu kenet sırtı alqızıl maıtı qundız bōrik pen altın zerli alqızıl maıtı buqar beşpetin küdi şığardı. Jāne burın qan maydanda qanday kōrli, aybarlı bolsa, Orda işinde, dosjarandarınıñ arasında özin sonday inabattı sıpayı ustaytın han endi kilt özgerdi. Supsur bop qanı qaşıp, qabağı kirbiñ tartıp, jurtpen jōndi sōylespey qoydı. Burıñsınan da beter aşulı, ün şığarmay, tek türimen aq qasındağılardıñ eñsesin basıp, apşısın quırıp bitti. Hannıñ sırqat ekenin jurttıñ bāri de biletin. Sondıqtan muniñ bāri auruınıñ kesirinen ģoy dedi mañayındağılar. Tek olar Altın Orda iesiniñ küniñ tayanğanınan habarsız edi. Sondıqtan olar Batuğa «ģliaq ayığıp keter» dep ümittene qaradı. Al «ne bolar eken?» degen qorqınıştı suraqtı uāzir, nōker, noyan, qolbaşşılar birbirine sıbırlay ayttı. Dauıstarın qattı şığaruğa batıldarı barmadı. Batu turğan jerde eşkim dausın qattı şığarıp kōrgen emes. Öytuge qaqları da joq. Al Batu ādeti boyınşa tōbe basına kelip künde otıradı. Qıran da han üstinen qalıқтаuın tıymadı. Biraq Batu han Ordası jaylı oylanudı umıtpadı. Öler küni tayau qalğanı haq. Urpaqtarına qanday ösiet, qanday aqıl qaldırmaq? Bir küni ol Tayjigüt bāybişesinen tuğan eñ kenjesi Ulaqşını şaqırdı. Bul uzın boylı, at jaqtı, qır murın, ādemişe kelgen bala jigit. Mongğoldan ģori İnan eliniñ bozbalalarına uqsas. Ąrine, Ulaqşidan ģori Batu taq murageri ülken balası Sartaqtı şaqırğanı jōn bolar edi. Biraq Sartaq qazir Ordada joq. Özi auru bolğannan keyin, Qaraqorımğa şaqırılğan. Qurıltayğa Sartaqtı jibergen. Al Batu hannıñ süyenişi Ulaqşı taza

monğol bolsa, Sartaq hristian dininde edi. Jäne öziniñ ulısınıñ şetinen şirkeu turğızdırğan. Musılman dinindegi Qıpşaqtar «Sartaq Batudıñ nāsırānı dinindegi tutqın Äyeline tuğan. Monğol tilektes bolsın dep emşektegi küindegi qağanağı jarılmağan oyrat qatınıñ baurına salğan eken. «Qarına tartpağanniñ qarı sinsın» degen, Sartaq şeşe sütünen asa almay kâpir dinine kirip şirkeu ornattırıp jür» degen söz şıǵarğan. Sartaq jurttıñ ösegin ayǵaқтаǵısı kelgende yuzın boyly sarı şaştı, kök köz kisi edi. Älgi sözdi estigen Batu: «Musılman bola ma, kâpir bola ma, mağan bāribir, tek āke tağın saqtay bilse jaradı» degen de qoyğan. Şiñǵıs han jasısı boyınşa āke tağına ülken ulı otıru kerek te, şañıraq İesi kişi balası boluğa tüisti. Biraq bul tǵrtıp ünemi saqtala bermegen. Şiñǵıs urpağı qasqır uyalas, küstisi jeñedi de, ālsizi ülken kişisine qaramay jem bolıp qala beredi. Biraq, at jalın tartıp mingense monğol Ordasında tǵrbie alğan atası Şiñǵıs hanniñ jasısın buljıtpay orındap üyrenen Batu Sartaqtı öz tağına otırǵızbaq edi. Sol sebepten de onı ulıs isimen tanısa tüssin dep Qaraqorımğa jibergen.

Al Ulaqsını şañıraq İesi muragerim dep özine jaqındau ustaytın, özgege aytpağan köp sırn budan jasırıp qalmaytın. Bul jolı da solay boldı.

— At jalın tartıp minuge jarağannan keyin han urpağı jas bolıp sanalmaydı, sen de er jetip qaldıñ, ulım,— dedi Batu töbe üstindegi tasqa otırǵannan keyin.

— Men de eluden astım, āri jazılmas sıratpın. Artıña qarap «neni istedim, neni istey almay qaldım, istegenimniñ bāri oydaǵıday şıqtı ma, şıqpadı ma»,— dep köz jiberip oylanar kerek. Al sen bolsañ, şañıraq İesi

— kenjemsin ğoy, otır, āñgimelesejik. Ulaqsı ākesiniñ nusquamen onıñ oñ jağınan jalpaq tastıñ üstine maldasın qura otırdı. Ākesi özine oñ jağınan orın berginine Ulaqsı istey köterilip qaldı.

— Bürkit balapanı uyada ne körse, uşqanda sonı iledi,— dedi Batu, āñgimesin alıstan bastap,— men ākem Joşıdan köri kişkentay kezimde atam Şiñǵıs hanniñ tǵrbiesinde boldım. Jetige jetkenimde eriniñ aldına otırǵızıp alıp, ol mağan monğol laşqarlarınıñ qolınan qırılğan jurttıñ maydan dalasın körsetetin. Al men, ārine, monğol noyandarınıñ qısıq qılış, qısqa şoqparlarına qızıǵatınmın. Erliklerine tāntı bolatınmın. «Özim de osılarday jurttı qıra biletin batır bolsam ıǵı

edi» dep qumartatınmın... Al keyde ol mağan aqılösiet aytatın. Sol ösietteriniñ, äsirese, üşeu

— ömir degen qara tünde meniñ jolımdı körsetetin jariq juldızım

— Temir qazıgım boldı... Surapıl saparlarımda sol üş ösietin janımniñ azıgı ettim.

Birde ol

mağan.— «Top itti jolbarıs basqarsa, künderdiñ küinde top it jolbarısqa aynaladı.

Al top jolbarıstı it basqarsa, aqırında barıp älgi top jolbarıs it bop ketedi»,—

degen. Al mağan ergen şapqınşılar altı bastı aydahar edi. Onı basqaru oñay

emesti. Sondıqtan men ünemi jolbarıs boluğa tırıstım. Sondıqtan ba meniñ

soñımnan ergen noyan, bahadür, jauingerlerim

jolbarıs tärizdi qandı auız, erjürek, ölermen boldı...— Al, tağı birde Şıñgıs atam:

«qara halıq qorıqqanın sıylaydı, dăripteydi. Eger dünie jüzine atıñ qalsın deseñ,

eşkimdi ayama, jurttı qıra ber. Neğurlım halıqtı köp qırsañ, soğurlım dañqıñ öse

tüsedı»,— degen. Ulaqşı äldeneden qısılgıanday jerge qaradı.

— Nege basıñ salbırap ketti? — dedi Batu.— Älde Bükenjı qazınıñ aytqanın estip pe ediñ?

— İä,— dedi Ulaqşı basın kötermey.

Jılan, yağnı 1221 jılı monğol qosındıları Qorasandağı Gerattı alğaşqı qorşağan jolı

şahardıñ qazısı Bahıddın Bükenjı qolğa tüsken. Şıñgıs han qazınıñ bilgirliğine rıza

bolıp, öziniñ qasınan tastamağan. Tärjimaşısı arqılı odan musulman äleminiñ, türki

tuqımdas elderdiñ jayın, ädetğurpın, saltsanasın ünemi surap otıratın.

Bir küni Şıñgıs han: «Men ğalamat köp halıqtı qırdım, sondıqtan dañqım dünie

jüzine ketedi. Tipti, eşkimdi qaldırmasam, atağım bügingiden de asa tüsedı»,—

dep serikterine maqtanadı. Osı sözdi estigen qazı şıday almay: «Ulı märtebeli han

iem, eger janımdı sauğa etetin bolsañız, sizdiñ jañağı söziñiz jayında men de

özimniñ bir auız oyımdı

aytar edim»,— deydi.

«Ayt,— deydi Şıñgıs han,— tımeymın». «Eger äskeriñiz bar halıqtı qırıp

tausatın bolsa, onda sizdiñ han iem, atağınızdı kim dăripteydi?» — deydi. Bala

jigıt Ulañşınıñ esine tüskeni osı äñgime edi.

— Joq, sen älem iesi Şıñgıs hannıñ Bükenjı qazığa qaytarğan sözün estimegen

ekensiñ,

— dedi Batu Ulaqşığa.

— Estiseñ, büytip jerge qaramas

ediñ... «Men seni aqıldı, köregen kisi dep jür edim,

— degen qahar iesi Şiñğıs han,

— al seniñ jañağı söziñe qarağanda, men oylağanday emes ekensiñ. Dünie jüzinde el bilep otırğan han jalğız menmin be? Al men monğol atınıñ tuyağı tigen jerge deyingi jurttı ğana qırdım. Dañqımdı men tärizdi el bilep otırğan özge jurttar añızğa aynaldıradı. Urpağınan urpağına taratadı. Söytip, atağım mǎñgi ölmeydi» degen. Batu sǎl oylanıp qaldı da tağı söylep ketti:

— Halıq degen qatın tärizdi umıtşaq keledi,

— dedi ol.

— Bayınan tayaq jegen qay qatındı kördiñ ömir boyı kektesken? Sol sen qırqan halıqtıñ Urpaqtarınıñ özderiaq qaytadan ösip el bolqanında, babasın qurtqanıñdı aldımın özi umıtadı. Ąliaq qataldıǵıñdı erligindey dāripteı tüsedı. Dañq degen mine, osılay keledi.

— Al üşinşi ret dalay10 qağan babamız mınaday ösiet ayttı,

— dedi Batu azdan keyin.

— «Jauıña qanday qatal bolsañ, dosıña sonday mǎyirbandı bol. Öziñe jaqsılıq istegenge jaqsılıq iste. Tilese, qoynıñdağı qatınıñdı kı»,

— dedi ol. Batu han «qıran öli körinbey me?» degendey aspanğa qadala qaradı.

Kerege qanat qara bürkit kökte qalıqtap jür eken.

Onı Ulaqşı da kördi. Birdemege tüsingendey ākesiniñ betine ürke qaradı. Batu han ündegen joq.

— Men atam Şiñğıs hannıñ alğaşqı eki ösietin qanday berik ustasam,

— dedi ol azdan keyin,

— üşinşi ösietin de tapjıltpay orındaüğa tırıstım. Biraq, siz ulı babamızdıñ istegenin istey alğan joqsız ğoy.

— İā, men qoynımdağı qatınımdı eşbir dosıma bergen joqpın. Ataqtı Batu da Dalay qağan Şiñğıs han bola almadı. Merkit pen Nayman handarın öltirip, Şiñğıs han olardı özine bağındırğan kezinde, Kerey ulısınıñ bileuşisi JahaGambu eki sulu qızınıñ biri İbahanbegimdi Şiñğıs hanğa qosıp, sonıñ arqasında özi ajaldan aman qalğan. Qızınıñ enşisi etip qosqos jılqı, qazınamülik, eki jüz küñ ergen. Soñınan

Şiňgis hanğa qaytadan qarsı şıqqan. Şiňgis hannıñ dosı Jürşetaynoyan Jaha Gambudı aldap qolğa tüsirip, basın alğan. Osı Jürşetaynoyan bunıñ aldında Kereylerdiñ de qolın jeñuge kömektesken. Jäne sol urısta Şiňgis hanğa siltegen qılışqa özi qarsı umtılıp, handı ölimnen aman alıp qalğan. Jürşetaydıñ osı qılığına rıza bolğan Şiňgis han:

«Qas bolsaq, qasıña

—Dayın tur qazıp kör. Dos bolsañ, dosıña

—Etiñnen et kesip ber,

—dep, sululığına da, aqıldılığına da qaramay qoynındağı qatını

İbahanbegimdi dünıemülkimen, erip kelgen eki jüz küñimen Jürşetayğa bergen.

Äke men balasınıñ söz etip otırğanı osı oqığa edi. Ulaqsı oğan tağı söyledi.

— Şiňgis babamız äyelderin tek oyınan şıqqan dostarına ğana berip qoymağan...

Käkitaynoyan Jürşetay emes edi ğoy...

— İä, ondayı da bolğan. Öytkeni, seniñ babañnıñ köksegeni büik edi ğoy. Oğan

bäri de kelisti. Oqığa bılay bolğan. Kerey men Tayjigüt ruları alısıp jürgen tüsta

Urut ämirşisi Käkitaynoyan men Mañıt ämirşisi Quyıldarnoyan Şiňgis han jağına

şıqqan. Şiňgis hanğa qosıldı degeni bolmasa, Käkitaynoyanıñ hanğa ötkizip

qoyğan eşteñesi joq edi. Tipti, Uan hanmen jaulasıp jürgen kezderinde, bir qırğın

ayqasta, qarsı jağına küşi jetpey abırjıp turğan Şiňgis odan «ne isteu kerek?» dep

keñes surağanda, Kökitaynoyan atınıñ jalın sıpap turıp qalğan. Eş aqıl bermegen.

Sol urısta Quyıldarnoyan ülken erlik körsetip, Uan hannıñäskerin jeñuge jol

tapqan. Bertin kele Şiňgis ulı hanğa aynalğanda, bir küni uyıqtap jatıp

jaman tüs köredi. Ögizdi jutatın qara şubar äpjılan bunı orap aĝlan eken. «Eger

qoynıñdağı qatınıñdı bermeseñ, öziñdi jutamın» deydi ol.

Han qara terge malınıp, qısılıp oyanadı. Körgen tüske, baqsı bälgerdiñ aytqanına

sengiş şaman dinindegi Şiňgis han tüsti öziñse jorıdı. Qoynımda kim jatır eken

dep qarasa, äli tösek qızıĝı ketpegen, jaqında ğana alğan Jañĝabu ämirşiniñ qızı —

kerbez toqalı Äbikebegim jatır eken. Han onı oyattı: «Seni alĝalı köñilim

quanıšta, janım raqatta edi, endi sen renjime, jaña bir jaman tüs kördim, seni

bireuge beruim kerek»,— deydi. Han söziniñ eki bolmaytının biletin Äbikebegim:

«Osı bir jaqsı künderimizdiñ eskertkişi bolsın, onda maĝan Könetay attı dastarqan

däyekşim men künde özim qımız işip jürgen altın kesemdi kıl!» — deydi.

«Jaraydı» deydi Şıñğıs han, söytedi de sırtqa: «ây, qaysıñ barsıñ?!» dep ayqaylaydı. «Men barım!» — dedi sol küni kezek âmirşisi bolıp) jürgen Kâkitaynoyan. «Üyge kir» dep buyıradı Şıñğıs. Kâkitaynoyan üyge kirgennen keyin «Mına, qatınım Ābıkebegimdi sağan sıyğa berdim»,— deydi. Noyan şoşıp ketedi. «QorıQpa,— deydi Şıñğıs,

— men şınımdı aytıp turmın». Osılay ol qoynındağı kerbez toqalı Ābıkebegimdi bar dünïe mülkimen, jüz küñ, qızmetşi âyel, erkekterimen Kâkitaynoyanğa bergen.

Ābıkebegim ne desin, arqasında jatqan qos burımın endi keudesine túsirip jaña küyeuine erip kete barğan. Altın Orda hanı az uaqıt ündemey qalıp, qaytadan söyledi.

— Jau jürek atamız da körgen túsinen qorıqqan bolar,— dedi Batu sılbır. Ulaqşı sâl jımıdı.

— Ālemniñ jartısın alğanda dir etpey, bir tüsten qorıqqanı qalay?

— Aldağı armanıñ ülken bolsa, jas şağında adam ölimdi oylamaydı. Al sol armanıñ orındalıp, jasıñ kelgen kezde adamğa qalğan ömiri öte qımbat.

— Batu aaur kürsindi,— iã, adamğa ne jetpese sol bağalı... Ulaqşı er jürek âkesiniñ de ölimgen qorqıp otırğanın endi túsindi. Budan âri suraq beruge bata almadı. Sözdı qaytadan Batudıñ özi bastadı.

— El bağındırudı atadan biz üyrendik, al el bileudi bizden sender üyrenuge tüistisiñder,

— dedi ol,— söytseñder ğana Şıñğıs urpağı âmirşi boladı.

— Sonda,— dep Ulaqşı,— Şıñğıs atam eşkimnen, özinen burıñğı ötken jıhankezderden eşteñe üyrenbep pe? Biz kele jatqan jol onıñ özi salğan sara jolı ma?

— İã, bul onıñ özi salğan jolı,— dedi Batu,— jaynap turğan qalalardı, qulpırıp tuğran baubaqşa, eginjaylardı, bārin bārin kül talqan etip joyıp, eljurtın qul etip, ol jerlerdi monğol malı ösetin jayılımğa aynaldıru — bul onıñ kökeytesti armanı edi. Sol maqsattı orındauşı özim, özimniñ urpağım, qala berdi, monğol eli dep túsingen. Sol üşin ol monğol jurtın biriktirer berik tārtip ornatqan, jolında kim

tursa da ayamağan. Bizge de sonı ösiet etken. Al sol armandarın orındau üşin ol özinen burın ötken jıhankezderdiñ keybir aqıldı isterin de qabıladağan. Özine ülgı etken.

— Ol qanday ister? — Ulaqşı qızıq qanday iñğay körsetti.

— Qıtay oqımüstıları oğan Eskendir Zulqarnayınnıñ qalay soğısqañın, özi tãrizdi ãlemniñ teñ jartısın qalay alğanın aytqan. Eskendir Zulqarnayınnıñãskerinde bizderdikindey qatınbalasın tiep soñdarında jürgen aqurıǵı — köşi bolmağan...
Bükil ãskerimen birge

jalǵız ğana ãyel jürgen. O da öziniñ serigi, tarihşısı, keñessisi Ptolomeydiñ qatını eken. Biraq, Eskendir Zulqarnayın jaulap ağan jeri makedondıq ekenin bildiri üşin, ãskeri qay jerge jetpesin, sol tusqa qırıqqa kelgen jauingerlerin tegis şepten bosatıp, qaldırıp otırǵan. Olar sol arada üylengen, üy salǵan, makedondıq tãrtipti ornatqan. Bizdiñ ulı atamız da Eskendirdiñ osı ãdisin qabıl etken. Bul da qanday jauingeri bolmasın ol qırıqqa tolsa, ãskeri kelgen jerge onı tastap ketip otırǵan. Tek Eskendir Zulqarnayınday emes, bar qatınbalasımen, dünüe mülkimen, olar jaña jerge ornalasñan soñ monǵol tãrtibimen, Şıñǵıs atamız jaulap alǵan jerin monǵol jerine aynaldırǵan. Özinen burınǵı tãrtip, dãstürden taǵı bir üyrengeñi — qıtay şejireşileriniñ aytıumen memleket quru ãdisi edi. Rım patşalarınday, Şıǵıs elderinde bolmağan, «Toǵız örlik» dep atalǵan Ordanıñ eñ joǵarǵı aqılşı keñesin qurǵan. Orda şañıraǵın ustap turǵan özin altın baqanı desek, toǵız örliǵi — toǵız kumis uıǵı bolǵan. Bükil monǵol jurtın biriktirip, Şıñǵıs handı han köterude bul toǵızınıñ eñbegi, erliǵi asa erekşe eken. Sondıqtan bul toǵız tiregine, toǵız aqılşısına toqız örlik degen at bergen. Bul toǵız örliktiñ, han ordasında birigip aqıldasatın kúnderinen böten, ãrqaysısınıñãmirşisimen jeke kezdesetin kúni, mezgili bolǵan. Bul toǵız örliktiñ bergen keñesin Şıñǵıs han buljıtpay qabıldap otırǵan. Jãne bul toǵız örliktiñ tobına tórt inisi, toǵız ulı, üş qızınıñ bir de birin kirgizbegen. «Öziñmen jındas, öz etsüyegiñnen jaralǵan jan öziñnen aqıldı bolmaydı»,— degen. Batu taǵı ündemey qaldı.

— Köne samuraylardıñ zañı bar eken,— dedi ol kenet söylep,

—özinen dãrejesi, ataǵı, baylıǵı joǵarı turmağan adamdı samuray jekpejekke şaqırmaydı eken. Şaqıra qalsa, ol samuray bolıp sanalmaydı eken. Atamız Şıñǵıs han özinen tömen adammen jaulasqan emes. Ondaylar kezdesese qalsa, bir noyanı

arqlı ılırtıe salđan, al kılıbine, onday kisini ilzine dos etuge tırısđan. Senen tılımen turđan adam, ilzini janına batırar qıyanat istemeseñ, senimen qas boludan guri dos boludu tileydi,— deytin. Arıne, bağınışı el dos bolmaydı, onu qamşımen dos etu kerek. Batu oyına birdeme tılıskendey, kenet sızin doğara qoydı.

— Ulaqşı,— dedi ol, birtirli qobaljıp.— Orda Baraq oğlannın joq bolıp ketui turalı ne aytıp jir?

— Baraqtı birkıt alıp ketipti deydi jurı,— dedi Ulaqşı osı suraqtı kütıp otırđanday birden jauap qaytarıp,— illemnın kılışı jetpegen Batu hanđa bir qara qustın kılışı jetti, «kılıp asqanđa — bir tosđan» degen osı da deydi qauım...

Batu suıq sızden şosıp ketkendey, qanın işine tartıp surlana qaldı. Kenet jan sezimin basqa bir oy basıp ketti. Mılıkın bul oy onın basına dıl qazır alđaş ret kelgen şığar. «Sonda qalay bolđanı,— dedi Batu.

— Sondağı sumdıqtı korigen ana kızıetşı jüz jigitti men bosqa ilzirtkenim be?.. Şındıq almas kezdik — qap tılıbinde jatpaydı degen osı ma?.. Menin jazılmas keselge şaldığım, eñ jaqsı korigen ulımın ananday bop aş birkıtke jem bolı — ilgi jüz jigittin qandarınday jazıqsız tılıgilgen qandardın obalı ma eken?» Biraq kıkirekte ilde qalay tutana qalđan osı bir oy sAulesi zamatta sılıne qaldı.

— Sosın? — dedi ol Ulaqşığa sıl burıla.

— Sosın... Baraqtın ilimi ulı atası Şınđıs hannın ilsetin buzđısı kelgen Batu hannın jazası deydi jurı. Batu ilndemey qaldı. Azdan keyin barıp:

— İil, ol solay,— dedi selqos.

— Qalay? — Ulaqşının dausı qattıraş şıqtı.

— Ata dañqın ilsire alsa, han tağında balanın qaysısını otırđanı, ilkeni me, kılışisi me, bılıbir emes pe... Joq, menin qatem de, kılınam da basqa nılırsede.

— Nede? — dedi Ulaqşı, bul jılı ilzini ustay almay dausı sıl qattıraş şıqtı. Batu Ulaqşının dausı qattı şıqqanına mılın bergen joq. Qılıştay qılışılđan kezi bolsa bir sılıri, al qazır... tılırinen kılıri jaqın qalđan şağında şanıraq ilsi muragerinen «Selin dausın nege qattı şıqtı?» dep surağısı da, renjigisi de kelmedi. «Keleşek buniki đoy, ilzi bilmese, amal ne...» — dedi ol ilşinen. Batu sızin qayıadan bastap ketti.

— Şınđıs han urpağı ataqtı atamız qurđan sonau mongıldın ulı handığın kılırkeyte tılısuge parızdarmız,— dedi ol tağı kenet bayau sılılep,

— al monğol aruağı, Şiñğıs han aruağı joğarı tursın desek, han tağına jaulap alğan eliñniñ qızınan tuğan balanı otırğızbauımız kerek,— ol sāl oylanıp qalıp qayta söylep ketti: — Ana süti degen bar. Onday han, bılik qolına ābden tıgen kezde, bir küni bolmasa bir küni ākesi jaulap alğan anasınıñ eline büyregi burıp ketui mümkün. Orda küyreui osındaydan bastaladı... Meniñ künām da, qatem de osında. Osınday jāytti bile turıp, āldeqalay ākelik meyirim tūsip ketip, jauımnıñ qızınan tuğan balağa, kúnderdiñ kúnde bolsa da, Altın Orda tağdırın tapsırıumdı oylağanımda. Osı künām úşin ādılettik degen āzāzil qıran qus bolıp kelip meniñ qatemdi tüzedi.

— Eger Baraqtıñ ólimin ādıletti şeşim deseñiz, han ĩem, onda ústiñizge qızıl maurtı kiip tóbe ústinde sol ādılettik jibergen qırandı nege kútip otırsız?

— Meni ādılettiñ qorğanı dep kim ayttı sağan? — dedi Batu, kóndey qurısıp qalğan bet terisi jırtılıp keterdey salsal bola qaldı.

—Düniege öz tilegin júrgizem degen kisi ādılettik degendi eske almaıñ kerek. Şiñğıs urpağı onday ālsizdikten ālde qaşan qutılğan. Al ālemdi bıleymin deseñ kóziñniñ qaraşığında saqtaytın bir küş bar. Ol — kek. Keksiz adam da bir, ıleñiş saz balşıq ta bir. Onı eşkimge jibermeuiñ kerek. Adam ba, añ ba, qus pa... Kegiñdi qaytara bilu — küştiliktiñ belgisi... Bunu sen de umıtpa! Ulaqşı kilt jumsara qaldı.

— Dausım qattıraq şıǵıp ketse, jazağa buyırma... Batu ādettegisinen anağurlım jumsaq sóyledi.

— Mağan qazir sen qattı söyleysiñ be, jumsaq söyleysiñ be,— bāribir...— kenet ol serpile tuskendey kórinde,— men seni bir māsele turalı şaqırıp edim.

— Ne jayında?

— Köp keşikpey men ólemin! — dedi Batu bireudi soyılmen urıp ótkendey turasın aytıp.

— Men ólgen kúnnen bastap seniñ aǵañ Sartaq han tağına, al sen orda qara şañırağı úyine ĩe bolasıñ, sırlasayın dep edim... Ākesiniñ «Qara şañıraqqa sen ĩe bolasıñ» degeni, ārine, Ulaqşığa aǵañ Sartaq han tağına otıradı degen sözden köp qunsız estildi. Söytse de Batudıñ «ólemin» degeninen şoşıp ketkendey sıñay kórsetti.

— Qaydağı sözdı aytpañızşı, han ĩem...

— Bekerge qıalmayaq qoy,— dedi Batu,

— kimgə bolsa da ãkeden göri, öz bağı jaqın. Sağan da solay. İã! Kõlgir sözge köp äuestenbe! Men jayındağı söz osimen bitsin. Al sağan, aytatın üş ösietim bar. Kim biledi, künderdiñ küinde sen de Altın Ordağa ie bolarsıñ...

— Tıñdap otırmın, han İem...— dedi Ulaqşısı jüzi kenet alaburtıp.

— Aldımen, atamız Şıñğıs hanğa Mañğıstau şeşeniñ ne degenin bilesiñ be? Bilmeseñ, aytayın. Bayağıda eki jılan düniege kelipti. Bireuniñ mıñ bası, bir quyırğı, ekinşisiniñ mıñ quyırğı, bir bası bolıptı. Bir küni ğalamat boran soğıptı, üskirik ayazğa aynalıptı. Mıñ bastı jılanıñ bir bası inge kireyin dese, ekinşi bası oğan qarsı şığıptı, al üşinşi bası böten jaqqa tartıptı. Aqırında, mıñ bas birbirine könbey suıqqa urınıp, jılan üsip ölipti. Al mıñ quyırğı, bir bası bar jılanıñ, mıñ quyırğı birdey bir bastıñ degenine könip, tereñ inge kirip, jılan suıqtan üsimey aman qalıptı. Qara halıq degen älgı mıñ quyırq tãrizdi bir basqa — hanqa bağınsa, degenine jürse, el boladı. Al monğoldıñ tolıp jatqan ruları, Şıñğıs urpağı, älgı mıñ bastı jılanday işinen aqıldı bir bas tauıp, soğan bağınbasa, sonıñ degenimen jürmese, ãrqaysısı qanşa mıqtı bolsa da birlik taba almay, älgı birine biri könbegen mıñ bastı jılanday, qastarınıñ qolınan bostanbosqa öledi. Sondıqtan sağan aytar birinşi ösietim: monğol rularınıñ, Şıñğıs urpağınıñ birliğin saqtay biliñder. Söytseñder sender de jañağı bir basqa bağınğan mıñ quyırqıtı jılanday ãr mezigilde de küşti bolasıñdar. Kenet Ulaqşısı janında jatqan sadağına qolın sozdı. Aspandağı qara bürkit tömendey túsken eken.

— Time,— dedi Batu,— äzir tiri jüre tursın. Qıran Batu sözine túsingendey, qaytadan kökke qaray şarıqtay jöneldi.

— Ekinşi ösietiñiz qanday? — dedi Ulaqşısı.

— Şıñğıs atamıñ buyırğı boyınşa meniñäkem Joşı jaulap alıp, bilep kelgen Dãşti Qıpşaq Joşı ulısınıñ şañırağın ustap turğan altın baqanı bolıp kelgen. Sol Dãşti Qıpşaq jurtınıñ bir tamaşa maqalı bar eken,— dedi Batu aytayın degen ösietin alıstan bastap,— bul el: «Maldı tapqan aqıldı emes, sol maldı ösire bilgen aqıldı»,— deydi. Atamız Şıñğıs han monğoldıñ jüz ruı men jaulap alğan qırıq elinen öziniñ ulı handığın qurdı. Al onıñ jıhankez tört balası — Joşı, Jağatay, Ügedey, Töleden tarağan mına men — Batu, Qubılay, Qulağı jãne bizben üzeñgiles Möñke, Küyik, Orda, Arıq Buğı, Alğay, Qaydu, tağı basqa nemere,

şöbereleri qosılıp osı Ulı Monğol handığın tek qana küşeytip qoyğan joqpız, ulğayta, ösire bildik. Qubılay Qıtaydağı Üan patşalığın, Qulağu Āzerbayjan, İnan'nan bastap Bağdat qalasına deyin sozılğan ılhandar handığın qurdı. Al men bolsam, atam Şiñgis pen ākem Joşı jaulap alğan mınau Dāşti Qıpşaq dalasınan asıp, orusuttıñ bükil Oñtüstigin, Qırım, Kavkazdı qaramağıma qarattım. Jağropanıñ jer ortası sanalatın Madıyarlar astanasına deyin bardım. Atamızdıñ Toğız quyırıqtı qara süldesin jelibiretip, Jağropanıñ jer ortası sanalatın Madıyarlar astanasına deyin bardım.

— Eger Ügedey atamız dünıe salmağanda, siz odan da āri ötip, sonau nemis, Frantsuz, Şved jerlerine de jetetin ediñiz ğoy. Batu aqrın mırsmırs küldi. Dauıpaz üstine tartılğan teridey, tabıttay bop semip qalğan beti jırtılıp keterdey, tağı ājimdele qaldı.

— Meniñ Jağropadan keyin qaytqanımdı sen de solay oylaysıñ ba? Bul eger Ulı han Ügedeydiñ ölimimen baylanıstı bolsa, onda Şamğa deyin barğan Qulağu qosındarın nege keyin āketpedi? Azğantay āskerimen özi Qaraqorımğa attandı da, Kıt Buğınoyandı başsı etip, bar qosındarın Mısırdı müldem jaulap aluğa sol turğan jerlerinde qaldırdı. Mağan da söytuge bolmaytın ba edi? Jaulap alğan Madıyar, Polşa jerinde qosındarımdı tastap özım az āskermen Qaraqorımğa nege ketpedim? Joq, öyte almadım. Ulı han Ügedeydiñ Ölgenin sıltauratıp, bar Qolımın keyin şegindim. Qasım da, dosım da, osı künge deyin meniñ keyin qaytuımdı Ügedey hannıñ ölimimen baylanıstırdı. Biraq sebep basqada edi.

— Nede edi? — dedi ākesiniñ bul bilmeytin bir tereñ sırdı aşqalı turğanın sezıp, sonı tezirek estigisi kelgen Ulaqşı. Batu bir kürsindi de, oylana söyledi.

— Köp jurttı meni, madıyarlar jerin jaulap alu üşin ğana Edilden ötti deydi. Joq, armanım tek madıyarlar jerinde qana emes edi. Odan öri de barmaq edim. Madıyarlardıñ jazıq dalasın qosındarıma ayaldama bekinis etip, tipti ālemdi şulatqan Rımdı de şappaq bolğam. Sondıqtan negizgi qosındarımmen özım sonau hunu qolbaşsısı Ātılla jürgen sara jolmen Batısqa attandım. Büyirimizden soqqı berip jürmesin dep Polşağa Sıbannıñ nemeresi Baydar sultandı, Çehıyağa ulı han Ügedeydiñ on segiz jasar nemeresi Qaydu sultandı, Bulor jerine Joşınıñ özime unağan şöberesi jas Noğaydı bas etip, Ārqaysısına bir tümennen qol berip, otız mıñ jauıngerli āsker jiberdim. Ārne, bul elderdiñ bārıne de, orusut onğılardına

jibergendey, küni burın elşiler attandırdım. «öz erikteriñmen mağan bağın» dedim. Bağınbaytındarın biletinmin. Söytse de bul elşiler, Şiñgis atamız: Közim bol, dünüeni tegis köretin, Qulağım bol, bar älemdi tegis estitin, dep Şığı Hutugnoyanğa aytqanıday, bular sol elde ne bolıp jatqanın körip, bilip, estip keletin meniñ köz qulaqtarım edi. Āsirese, köz tikkenim, qulaq tosқанım madıyrlar memleketi edi ğoy. Bizdiñ aldımızda, tauıq, yağnı 1237 jılı osı aradan qaşqan Qıpşaq hanı Qotan qırıq mıñ äskerimen Madıyrlar patşası Törtinşi Belanıñ qoltığına kirip, sol arağa ornalasqan. Bul bizge qarsı tura alar eleuli küş edi. Meniñ elşilerim, «koroldi küşeytedi» dep qorıqqan, korolge qarsı alpauıttardıñ qastığıñıñ arqasında, madıyar äskeri bir tünde Qıpşaq jauıngerleriniñ köbin qırıp salğandarın, Qotan hannıñ özin bauızdap öltirgenderin, Qıpşaqtıñ aman qalğan on segiz miñday jauıngerleri joldarındağı eldi qan josa ete qıra ärman qaray, Balqan taularına ötip ketkenin aytıp keldi. öytip men madıyrlar men qıpşaqtıñ mağan qarsı turar odağıñıñ bıtşıt bolğanın bildim. Sondayaq, bizdi kele qoyadı dep oylamağan jäne öz küşine äbden sengen Törtinşi Bela patşa mağan qarsı odaq izdegen orusuttarğa da qosılğısı kelmegen. Sübetéy, Möñke, Küyik, Orda, Qadan, Baydar, Peşek, Burınday, Qaydu basqarğan meniñ jüz otız miñ qolım Herman Kıbe jerine kirgende, Çernıgov onğısı Mihail Vsevolodoviç madıyrlar koroline barğan. «Qızıdı meniñ Rostıslavıma ber, tös urısqan quda bolayıq, söytip mına kele jatqan apatqa qarsı şıǵayıq» degen. Törtinşi Bela qızın da bermegen, odaqtas ta bolmağan. Sol tärizdi Galıtsıya onğısı Romanoviçtıñ da usınısına moyın burmağan. Bul onğımen de quda tösuden, odaqtasudan qaşqan. Osılay orusut pen madıyrlardıñ birlese almağanınan men habardar edim. Al bizge qarsı turarlıq küşi bar nemis rutsarları men Danıya, Şved eli bizdiñ musılmandarğa qarsı ekenimizdi bilip, monğoldardı arabtırdıñ üstemdigine qarsı jumsaytın küş dep dämelendi. özderi biz tımegen Novgorod pen Pskov jerlerine kresşiler atanısın uyımdastırıp, olardı bağındıru äreketine kirisken. Munday nemis imperatorı Ekinşi Fridrih pen Vatikan papalarınıñ arasındağı alaközilik, birinbiri jek körüşilik bizdiñ müddemizge jârdem boldı.

Söytip biz madıyrlar jerine attandıq. Qarsı kelgenderin ayamadıq, qırıpjoydıq. Öz korolderin jek köretin madıyar alpauıttarı Belağa jârdem bola almadı. Korol qanşa küş jınağanmen, monğoldıñ kısıq qılışı men qısqa şoqparına şıdamadı. Qala üstine

qalanı jaulap, biz madıyarlardıñ jerine kire berdik. Jaz ortası bolmay, sıyır, yaǵnı 1241 jılı biz bul eldiñ astanası Éstergomdı aldıq. Bul şahardı jeñu bizge oñayǵa tigen joq. qala bekinisi öte mıqtı eken. Bekinis buzatın otız maşına men on mıñdaǵan áskerdiñ küşimen ázer kirdik. Şahar turǵındarı eñ aqırǵı ünderi öşkenşe qarsılastı. Bizdiñ de şıǵınımız az bolǵan joq. Qalanı aldıq. Tek ortasındaǵı bireki bekinis hısarlar ǵana qaldı. Bul kezde Baydar, Qaydu basqarǵan monǵol tımenderi Polşanı da qanǵa boyap jaulap aluǵa tayanǵandı. Al Bulor men Madıyarl birlesip ketpesin dep sol jaqqa jibergen Ügedey hannıñ ortanşı balası Qadan men Noǵay basqarǵan noyandar men monǵol qosındarı, Galıçınadan Transilvaniya arqılı ötip, Bulor men Moldaviya jerine tumsıq tirep ülgirgen. Meniñ öz qosındarımniñ bıp qanatı Slavak qalaların şabuǵa kiristi. Polşanı alǵan Baydar, Qaydu şıǵıs çehtardıñ jerine endi. Munda ár şarşı şaqırım, ár monastır, şirkeudi jaulau orasan qıyındıqqa tüsti. Soǵan qaramay, sanaq üşin öltirgen adamdarınıñ sol qulaqtarın kesip alıp, monǵol jauingerleri alǵa umtıldı. Biraq, meniñ jarlıǵım boyınşa Baydar men qaydu ári qaray Batisqa barmadı. Çeh koroli Voutslav jınaǵan qırıq mıñ qolmen bettespey, meniñ áskerlerime kelip qosıldı. Mine, osınday Madıyarl men Polşanıñ qarsılıǵın jeñgen kezimizde Qaraqorımdaǵı Monǵoldıñ ulı hanı Ügedey qaytı boldı degen habar keldi. Ügedeydiñ ornına böten handı saylaytın Qurıltayǵa Şıñǵıs urpaqtarı tegis jınalıu tıystı edi, meniñ de baruım kerek. Osını sıltau etip bar qosındarımnen Edil boyına keyin şeginuge bel budım.

Batu aspandaǵı qusqa qaradı. Kerege qanat qıran áli qalıqtap jür. «Talmaytın qanday mıqtı edi?» — dedi ol işinen. Kenet oǵan bir oy keldi: «Bul álde maǵan bir öşikken qus pa?» Batu öz oyınan tez qayttı. «Adamı az bolǵanday, endi maǵan kektespegen tek qusı qalıp pa edi?»

— Jaulap alǵan jer de, şaup alǵan el de jetkilikti edi,— dedi Batu sözın jalǵastırıp.

— Biraq bulardı jeñdik degen qur atı ǵana bolatın. Biz alǵan memleketterdiñ keybir patşa, onǵıları baǵınǵanmen, halqı qarsılıǵın toqtatpadı. Ásirese, orusut eli künnenküñge

küresin üdete tüsti. Onıñ üstine Madıyarlar oypatı, Muğan dalası târizdi, attı âşkerimniñ şöp qorı etemin dep oylağanım bolmay şıqtı. Janjağımızdan köterilgen qarapayım jurttıñ tınbağan soqqısınan, alıstan kelgen monğol âşkeri künnenküge toza tüsti. Ādetğurpı bizge uqsas Qıpşaq, Horezm dalaların, bağındıru bir sâri eken de, onğılarınıñ bastarı birikpey jatsa da, jalpı jurttı tâuelsizdikti arman etken orusut eli târizdi batır halıqtar men qalasına qalası ıqtasıp jatqan Madıyar, Polşa, Bulor sekildi memleketterdiñ jurttıñ bağındırıp ustau, tipti böten şarua bolıp şıqtı. Eger monğol qoldarın keyin şegindirmegende, Jağropa elderin basıp turmaq tügil, artımızdağı orusut jeriniñ de qauipti ekenin sezdim. Bunu Noğay basqarıp qalğan Bolgar men Moldaviya eliniñ kelesi jılğı köterilisi anıqtadı. Tübi osılay orbitininen qauiptenip jürgenimde, ügedeydiñ dünıe salğanı, mağan tilge tıek boldı.

— Sonda,— dedi Ulaqşı,— Bükil Şığıs halqı, Kavkaz Rum qorıqqan monğoldıñ qısıq qılışınan orusut, madıyar, bulor jurttı qorıqpağanı ma?

— Şığıs halqı, Kavkaz, Rum, elderi qorıqtı degendi sağan kim ayttı?

— Batu balasına tañdana qaradı.

— Ras, keybir el basqarıp otırqan adamdarı bağındı. Biraq, jer, sunan böten tilegi joq halıq, eşuaqıtta da bizge erkimen bas ııp körgen joq. Olar monğol jauıngerlerimen öleölgenşe alısıp ötti.

— Batu sâl oylanıp, qaytadan söyledi.

— Qıpşaqtıñ batırı — Boşpan turalı estigeniñ bar şığar? Ol, özi târizdi, bizge oş er jürek jigitterin ertip alıp, ne istemedi? Mıñdağan jauıngerlerimizdi öltirdi. Maldarımızdı aydap âketti. Jurttı bölüşilikke şaqırıp, Ordanıñ berekesin aldı. Aqırında Möñke eki jüz jelken kememen bükil Edil boyın jüzip ötip, âzer degende jasağımın özin qolğa túsirdi. «Basıñdı ı, tizendi bük!» degen Möñkeniñ buyırığına «men sağan şök degenge şöge qalatın tüye emespin, jauıma tize bükpeymin!» dep qasarısıp turıp aldı. Aşulanğan Möñkeniñ bir noyanı onı qılışpen qaq jarıp öltirgen. Jigitteri de tegis qoyday bauızdalğan. Soğan qaramay qalıñ Qıpşaqtıñ qarapayım jurttı

— jılqışı, Qoyşıqolañdarı bizdi jaqşı körıp otır ma? Qıt etse bülük şığarıp, oş aluğa qumar.

Al şının aytsaq, bar qıyındıq orusut jerin bağındırıp oturu da edi. Biz orusut pen Şıǵıs Jaǵropaǵa attanar tusta bunda birneşe onǵılıqtar men Novgorod pen Pskovtıñ alpauıttarı basqarǵan eki qurama taypa bar eken. Al quramanıñ eñ ülkenderi orusuttıñ teriskey şıǵısında Vladımır, Suzdal, küngeyinde GalıtskoVolın onǵılıqtar bolatın. Bul ekeuiniñ de, sondayaq ulı Vladımır onǵılıǵına baǵınatın Novgorod quramınıñ orusuttıñ sayası ömirinde orındarı ülken edi, äsirese küngeyi men batısında Madiyarlar men Polşa memleketterimen qabısıp jatqan GalıtskoVolın onǵılarınıñ mañızını erekşe eken. Al biz özimizdiñ tauıq, yağnı 1237 jılı bastalǵan attanısımızda tört jıldıñ işinde, Jerorta teñizine jettik.

Sırt qaraǵan adamǵa bāri oydaǵıday tārızdı edi. Biraq olay emesti. Orusut jerine, Şıǵıs Jaǵropa elderine attanarda men bul jurttardıñ memlekettik qurılıstarın, el bolıp birigu dāstürlerin, āskerı küşin, şaruasılıǵın bārin bārin küni burın teksergem, oyǵa salǵam. Sonda esten şıǵarmaytın bir jaǵday bar edi. Ol jaǵday: Şıǵıs Jaǵropa elderine qaraǵanda orusut qorǵanısı mıqtı eken jāne Polşa, Madiyarlarmen salıstırǵanda memlekettik birlestigi orusuttardıñ olardan anaǵürlim küşti bolıptı. Orusuttar eş memleketke baǵınbaǵan, böten patşalıqtardıñ qaramaǵına baǵınıştı bolıp kirmegen. Al biz jaulap alǵan Bulor men Madiyarlar memleketteri jayında bunı aytuǵa bolmaytın edi. Ejelgi orusut sonau köne zamannıñ kezinde de özine birneşe halıqtı bağındırıptı. Qazirgi ulı orusut, kişi orusut, aq orusut bolıp bölengen osı slavyan elderi osıdan eki ğasır burın köne orusut halqı delinipti. Bul jaǵday olardıñ jalpı bir memlekettik dāstürdi saқтаuınıñ negizin salıptı. Al qazirgi onǵılardıñ alauızdıǵı, birlespestigi, bul ār alpauıttıñ «ortaq ögizden — oñaşa buzau» degen sayasattan tuǵan jāyt ekeni dausız. Jāne şının aytsaq, bulardıñ qazirgi alauızdıǵı Polşa onǵılarınıñ alauızdıǵıman küşti emes. Tek biz, monǵoldar, aralarına iritki salıp, sol alauızdıqtı küşeytip otırǵan. Demek, bul mıqtı, jurttıq dāstüri de köp, irgeli el. Sondıqtan orusuttardı bağındıru үшін biz üş jarım jıl soǵıstıq. Onda da küni büginge deyin tegis tabanımızǵa salıp bitken joqpız. Al Şıǵıs Jaǵropa men Ortalıq Jaǵropa elderin özimizge bağındıru үшін bir jılǵa juiq qana uaqıt kerek boldı. Eger barıs yağnı 1242 jılǵı Olomutse qalasının, janında çehtardan toytarı alǵanımızdı esepke qosarsaq, biz Şıǵıs jāne Ortalıq Jaǵropa memleketterinen jeñilip körgen joqpız. Al orusut eline kelsek...

Qazir ol işten tınıp, küş jınap jatqanday. Qırsañ da, şapsañ da qorqar emes. Biz şapqan Ryazan jerinen

şıqqan Evpatiy Kolovrat batır jayında estip pe ediñ? Ol orusuttıñ qolğa tüspes miñ jeti jüz er jigitin jınap alıp, teriskey şıǵıs jaǵımızdaǵı ģskerimizge ne istemedi? Biri miñǵa tatıdı. Urlanıp kelgen barıstar tǵızdı, qaydan payda bolǵanın bile almaysıñ, kütpegen jeriñnen şıǵa kelip, ģskerimizdi bıjtıj etip, ustatpay kete bardı. Qanşama noyan, jaungerler solardıñ qolınan qaza taptı! «Bulardıñ qanattarı bar, bireui miñdi, al ekeui bir tümen ģskerdi jeñedi» degen olar jayında añız da bar. Jay jaungerlerdi bılay qoyǵanda, monǵoldardıñ erjürek noyandarınıñ özderi de qorqıp qalǵan. Baǵınǵan el osınday bola

ma? Joq, orusuttar baǵınudı tipti oylap otırǵan joq. Çernıgov onǵısı Andrey bizdiñ ģskerimizge bermeymin dep qaramaǵındaǵı bükil jılqısın basqa jaqqa aydatıp jibergenin saǵan bireu bolmasa bireu aytpadı ma? Joq, qarapayım el emes, tipti orusuttıñ onǵılarına da senuge bolmaydı.

Atımızǵa şöp, ģskerimizge azıqtılık jetkizip turmaqısı bolǵan Boloh

jeriniñ boyarları qanday küyge uşıradı? Monǵoldarǵa jǵrdem beretin bolǵan ekensiñ dep GalitskoVolın onǵısı Daniyl Romanoviç biz tımegeñ boyarlardıñ qazına mülkin taladı, jerin şaptı. Osınday köterilis burın Tverde de bolǵan. Çernıgov, GalitskoVolın

onǵıları ģana ma, oǵan Boyan men Jeku basqarǵan Edil boyınıñ bolgarları, Kaçır Ülke ertken alan alamandarı, Qıpşaq köşpendileri qosıldı. Dāl osı kezde, it, yaǵnı 1238 jılı Muhamed Tarabı dem bergen Buhar dıqandarınıñ narazılıǵı bastaldı. Ondaǵı ayqasta on miñnan atsam monǵol ģskeri qurban boldı. Kavkazdaǵı lezǵın men çerkesti özimizge

baǵındırıǵa jibergen ģskerimiz qanday küyge uşıradı? Ras, onda sen tuǵan joq ediñ, tau halıqtarın jeñe almadıq. Biraq bar mǵsele bir halıqtı jeñu, jeñbeude emes qoy, jalpı monǵol üstemdigine barlıq eldiñ qarsı ekenin aytamın. Mine, osınday jaǵdayda biz Jaǵropanıñ dāl ortasına jettik, ģri qaray attanbaq tugil, jaña aytım ģgoy, sol alǵan jeriñdi basıp qalatınday bizde quat bar ma edi? Janjaǵıñ qaptaǵan jau, sāl mülǵip ketseñ bolǵanı, bas saluǵa dayın turadı. Tipti, erkekterin bılay qoyǵanda, ģyelderine deyin jastıǵın jastana öluǵe bar. Bükil Madıyar jerin alsaq ta, olar qalıñ ormantoǵayınıñ işine kirip alıp, bizben alısın bir toqtatqan joq.

Olarğa qarışekpendileri qosıldı. Āli esimde, Çernhaze degen jerde madyarlarşa Lanka, bizşe Quralay sulu dep atalğan körkem qız jasağı āskerimizge köp qastandıq istedi. Aqırında Sübetāy bahadurdiñ qosını sol jasaqtı āzer degende qurttı. Qorşauda qalğan ālgi Quralay sulu jau qolına tüşpeymen dep nayzanıñ süyir uşına keudesimen qulap jan bergen. Sübetāy bahadurdiñ buyırığı boyınşa, bir jauingeri qızdıñ basın kesip alıp kelgen. Quralay sulu dese quralayday ülken közdi bir keremet sulu jan eken. Öli bastıñ özi bir suret. Adam közi qıp basın keser jan emes. Biraq soğıstıñ atı

— soğıs, jaudıñ atı

— jau. Mine, osınday jau elderde soğıstan ābden muqalğan Altın Orda qosındarın tastap ketuge bolatın ba edi? Onıñ üstine esterin jaña jüüğa aynalğan, bizderdiñ qanday jau ekenimizdi endi tusingen Jağropanıñ elderi bastarın biriktiruge özara söz жүrgize bastadı. Amal joq, munday jağdayda Orda kuşin küyretip almas üşin, qosındarımnen Edil boyına şeginuge mājbur boldım. ulı han ügedey ölimi nege sıltau edi degenimdi uqtıñ ba?

— Uqtım,— dedi Ulaqşı,— sonda mağan aytar ekinşi ösietiñiz...

— Qazir...— Batu aspandağı qıranğa tağı qaradı. Ulaqşı onıñ közinen «sonau kök aspandı şarıqtağan qıran qustıñ qanatınıñ erkin sermeluine qızıqqanday bir orasan ot kördi.

— Qazir,— dedi Batu qaytadan.

— Ekinşi ösietim deysiñ be?.. Sözimniñ basında aytım ğoy, Qıpşaqtıñ «maldı tapqan aqıldı emes, sol maldı ösire bilgen, uqsata bilgen aqıldı» degen utqır sözün. Sol aytqandayaq, jaudı şapqan, jeñgen aqıldı emes, sol jaudı öziniñ degenine köndire

bilgen, ustay bilgen aqıldı. Sağan aytar ekinşi aqılım: jeñilgen jau seniñ qasıñ, onı ustay bil. Ulaqşı bir mezet oylana qaldı, birdemeni suramaq boldı da, kilt toqtadı. Ākesiniñ āli söylep bitpegenin sezdi. Batu oyun jalğay tüsti.

— Biz osınşama köp jerdi, eldi aldıq. Bul atamız Şıñğıs hannıñ balası Joşığa bölip bergen toğız miñ monğol şañırağıniñ qolınan keletin jeñis emes edi. Ras, bizdiñ şabuıldarımızğa Qaraqorımnan tağı da biraz āsker qosıldı. Biraq bāri de mınanday ğalamat dünieni boysındırıp, baurına basuğa jetkiliksiz edi. Bizdiñ negizgi küşimiz özimiz jaulap alğan elderimizdiñ küşin öz küşimizge aynaldıra

alğanımızda edi. Ol üşin biz ne istedik? Bağıniştı elimizge ünemi qamşı jumsadıq.
Tek bizge qoljaulıq bolğıları kelgenderine ğana

Buhardıñ örikmeyizin bergen baladay etip alday bildik. Jâne qaramağımızdağı elderdi ekige böle aldıq. Ru başşılarnı, bı, batırlarnı äsker, aymaq başşılarnı ettik. Bay manaptarnı Ordağa jaqındattıq, keybireulerimen qız alısıp, qız beristik. Osınday başşılarnı arqılı jalpı jurttı, jaqsı, jamanqa bölip, jaqsılarnı arqılı jamandarın — buqarasın özimizge bağındırıp ustadıq.

— Sonda... biz özimiz olarğa aynalıp bara jatqan joqpız ba?

— Solay da bolar. Qumnan tas jasay almaysıñ, azdan köp jasay almaysın, al olar köp qoy. Qöptiñ demi — körikpen birdey, kök temirdi de baiqıtadı. Biraq Altın Orda bizdiñ aşsaq — alağanımızda, jumsaq

— judırığımızda. Şoqparın mıqtı bolsa, kızı qazıq jerge kiredi. Meyli olar qorıqsın, üriksin, bāribir bizdiñ degenimizben jüredi ğoy.

Al sağan aytarım:

Qaramağındağı eldi bağındırıp ustau oñay emes. Al üşinşi aqılım, osı ekinşi ösietimmen baylanıstı.

— Tıñdap turmın, han ĩem.

— Orusut jerine attanbastan burın bizdiñ ulı ata, ākelerimiz

Mauarannahardı, Qorasandı, ibirSibirdi, Teriskey Qıtaydı, Qıpşaq dalasın, Kavkazdı şaptı. Allatağala dünieni jaratqannan beri munday sumdıqtı eşkim körgen joq şıǵar... «Tatarlar ayandı bilmedi. Āyel, erkek, jas bala dep qaramadı, tegis qırdı. Buaz qatındardıñ qarnın

jarıp işindegi sābılerin bauızdadı...» dep jazdı sol tustağı dinşil arab sayahatşılarnı.

İã, biz qanıpezer qatal edik. Osı qataldıqsız atamız Şıñǵıs han, keñ dalasında birimenbiri

qırılısıp jatqan monğoldıñ jüzdegen ruın biriktire almas edi. Özgesin qoyğanda ulı atamızdıñ osılay monğol eli attı memleket qurğanınıñ özi ne turadı! Monğol tektes ürimbutağı onıñ bul jaqsılığın umıtpas. İã, atamız Şıñǵıs han qatal boldı, jurttı qırdı, joydı. Biz de, artındağı urpaqtarı, söyttik. Öytpesek, özge elderdi jeñe de almas edik, bağındıra

da almas edik, qılışımızdan qan tamdırıp, eşkimdi ayamasaq, böten jurttı bizden qorıqsın dedik. Qorıqpağan el bağına ma? Bunımız aqtaldı. Ulı qolbaşşılar Jebe

men Sübetây, Qoyan, yağnı 1219 jılı Āzerbayjan men Gruziyanı qanğa boyap, aldaumen tau arasındaqı Derbent bekinisi arqlı Teriskey Kavkazdñ jazıq dalasına şıqtı. Monğoldarğa osı arada köşip jürgen qıpşaqtar men er jürek alan eli qarsı turdı. Qıpşaqtar dı «biz aǵayın elmiz, senderge tımeymiz, alan jurtına jandarıñ aşımasın» dep taǵı aldap alan men olardıñ odaǵın buzdıq. Qıpşaqtar öz jayına ketti. Alandardı qırdıq. Olardı jayǵastırıp bolǵannan keyin Qıpşaqtar dıñ özin bas saldıq. Qırımdaǵı Sudaq qalasına deyin aldıq. Soñınan Ākemiz Joşı: «Auası jupar añqıǵan, suı balday, kök şalǵını jarday, dññe jüzinde munday tamaşa jer joq» degen oñtüstik jaylularına, orusut elimen şektesip jatqan Qıpşaq dalasına kirdik. Qaşqan Qıpşaqtar dı öri qaray quıp barıp, osı jılı monğoldar alǵaşqı ret orusuttardı kezdestirdi.

Bul tusta orusutqıpşaq birbirine qız berip, qız alısıp ājeptāuir jaqındasıp qalǵan eken. Bizden jeñilgen Qıpşaq hanı Qotan öziniñ küyeu balası batır atanǵan Galıtsın onǵısı Mstıslav Mstıslavoviç Udaloıǵa kisi saldı. «Bügin bizdiñ dalamızdı alsa, erteñ senderdiñ jerlerindi aladı» dep āskerı kömek suradı. Qotanniñ küyeu balası orusut onǵılarınıñ basın qosatın Herman Kibede Qurıltay şaqırdı. Orusut onǵıları «monğoldarmen öz jerimizden görı, basqanıñ jerinde ayqasqanıız durıs» dep bizbenen soǵısuǵa dayındala bastadı. Buniñ bārin bizder orusut jerine saudasattıqpen barıpkelip jürgen şıǵıs saudagerleri

— bizdiñ tıñşısaq qulaqtarıımız arqlı estip jattıq. Jebe, Sübetây, özderiniñ ejelgi ādisine salıp, orusuttarğa «Biz sendermen emes, Qıpşaqtarmen soǵıspaqpız. Olar senderdi talay şapqan. Senderdiñ qastarıñdı — qıpşaqtar dı qurtuǵa kirispeñder» dep kisi jiberdi. Biraq orusut onǵıları bul qulıqqa könbedi, soǵıspaq boldı.

Batu taǵı aspanǵa qaradı. Qıran sol qalpında āli uşıp jür. Jañaǵı bir āldeqalay kele qalǵan oydan han arıla almayaq qoydı. «Joq, bul ne qızıl zatqa, ne maǵan oş» — dedi ol işinen.

— Qortıqı aralı tusınan Ūzi özeniniñ ber jaǵına ötken orusut qolı Qıpşaq qosındarına qosıldı,

— dedi Batu qıran turalı oyınan arıla almay,

— alǵaşqı ayqas monğoldarğa sātız sekildendi. Jebe, Sübetây basqarǵan qosındarı keyin şegindi. Orusut qıpşaq qoldarı quıp berdi. Jetisegiz künde monğol jasaqtarı Azau teñizine quyatın Qalqa özenine jetti. Orusutqıpşaqtar monğoldardı

şın qaşıp bara jatır eken dep oyladı. Bul jaudı osılay aldap soğatın tāsilimiz ekenin bilmeydi.

Söytip, qoy, yaǵnı 1223 jılı, kökek ayınıñ otız biri küni osı Qalqa özeniniñ jaǵasında monǵol qolimen orusutqıpşaq qosındarı ayqastı. Ārine, biz jeñdik. Biz köp edik. Jāne qaşqan jaudı quamız dep āskerlerin şubaltıp alǵan orusutqıpşaq

qoldarı monǵoldarǵa tötep bere almadı. Maydanda olar «qaşqanǵa — qatın da batır» degendi eskermedi, āskerlerin tastay etip tüyip tūsken joq. Onıñ üstine orusut bekdalarınıñ alauızdıǵı da bizge az kömek bermegen. Bul ayqasta orusutqıpşaq

qosındarın jusata jeñdik. qotan han qalǵan qırıq mıñ jauingerlerimen örmen qaray qaştı. Orusuttıñ segiz onǵısı öldi. Ār on adamnıñ bireuiaq eline qayttı. Tek Herman Kıbeden

kelgen qoldan on mıñ jauingeri monǵoldardıñ qolınan qaza taptı. Jebe men Sübetāy budan keyin Edil balǵarların şappaq bolıp edi, olar oñay jeñgizbedi, ār jerden añdıp turıp, bizdiñ āskerimizdiñ art jaǵınan tüip, birtalay jauingerlerimizdi qırdı. Amal joq, keyin şeginuge tura keldi. Qıpqızıl şoqtı baspay, onıñ qızui bāseñdegen kezde, tap berudiñ özi aqıldı ayla. Biraq, biz bul jolı qıpşaq jerin tegis jaulap aldıq. Burın Joşı āskeri Mauarannahrdıñ orta şeni jāne tömengi jaǵı men künşıǵıs aumaǵın basıp alǵan bolsa, al biz kün batısına tuımızdı tiktik. Quyrıǵı men basınan ayrılǵan aydahardıñ ortasındaǵı denesi ne isteydi? Tulap körıp edi, şegingen jolımızda, monǵoldıñ buzau bas şoqparımen eki üş perip perip jiberip edik, sılq ete tüsti. Ākemiz eñ aldımın Ordasın Qıpşaq dalasınıñ teñ ortası ata meken Ulıtaudıñ

irgesine, Sarıkeñgir özeniniñ boyına tikti. Şıñǵıstıñ özinen keyingi balası Jaǵatay, jeñgen jurtın, qan josa etip qırsa, bul, sülük tārızdi qıpşaqtıñ janın auırtıpay soruǵa kiristi. Jaǵataydıñ Otırdı, Buhar, Samarqanttı qalay qıratqanın, haıqın qalay qırǵanın körgen qıpşaq, endi Joşıǵqa amalsız bas ıdı. Ras, olar soñınan da talay ret bastarın köterip körıp edi, biraq basınan bilik, denesinen quatı ketip qalǵan el, mañdayımen jardı urǵan bekire balıqtay eseñgirep, bälendey ses körsete almadı. Bar qolınan kelgeni janın sauǵalau boldı. Endi Joşı olardıñ mañdayınan urmadı. Kerek jerinde bauırlarınan sıpap, tım minez körsetip bara jatsa, qayıñ soyl men

tobilği qamşınıñ astına alıp, bükil qaumın öz eli etuge tırıstı. Altı aydan keyin ulı Şıñğıs hannıñ özi de attan qulap qaza boldı. Bâtuasız dünüeden kim ötpegen, âlemdi titiretken Şıñğıs han da ötti. Biraq ol özi öler aldında ülken balası Joşınıñ qaramağındağı jerdi ekige bölip ketti. Horezmniñ jartısı men Qıpşaq dalasın mağan berdi. Al Qıpşaq jerinen sonau monğol dalasına deyin sozılğan özendi, ormandı Ubayra-Subayra ölkesin meniñ aғam Ordağa tapsırdı. On jıl ötpey ol Şañğı Tara qalasın han sarayı etip, Kök Orda handıǵın qurdı. Al men osı jırma üş jasımda

Aq Orda tuın köterdim. Besin bolıp qalğan eken. Künniñ eñkeyip bara jatqanına ökingendey Batu tağı kürsindi.

— Aq Ordañız Altın Ordağa aynaldı ғoy,— dedi Ulaqşı.

— İã, bir kezde atamız Şıñğıs han Ordasın da jurtt Altın Orda dep atağan. Endi bizdiñ Ordamızdı Altın Orda deydi, al qıpşaq, bükil qaramağımızdağı şıǵıs eli ãli Aq Orda dep jür. Özime de Aq Orda degen at unaydı... Aq Orda atamız Ulı Şıñğıs hannıñ toǵız quyırıqtı aq jalaumıñ beynesini tãrizdi, mağan qasietti körinedi. Tek oğan kir juqtırmay saqtay bilu kerek. Altın jürgen jerde opasızdıq ta jüredi.

Altın Orda deuge tübi ol opasız bola ma dep qorqam... Monğol noyandarınıñ jinşaytanğa, aruaqqa, sengiş, ırımşıl keletinin Ulaqşı jaqsı bileydi. Biraq ãkesiniñ munday joq nãrseden seskenimpaz ekenin estimegen. Onıñ ãlgi sözine tañ qaldı.

— Doñız jılınan, yaǵnı 1227 jıldan eki jıl keyin bolğan Qurıltayda,— dedi Batu sözün qayta bastap,

— jaña elderdi jaulap alu joldarı qaraldı. Osıǵan sãykes Hazar-Kãspı dalasına qaray Sübetãy men Kökidãy basqarğan monğoldıñ otız mıñ ãskerini şıqtı. Sol jıldarı bükil Kavkaz öñiri jaulap alındı. Edil balǵarları şabıldı, onıñ ǵajayıp astanası Ulı Bulǵar qalası küyretildi. Başqurt, mordı Saksın jerleri de tonaldı. Al monğol ãskeriniñ Batis elderdi jaulap alu mãselesi jılqı, yaǵnı 1235 jılǵı bolğan Ulı Qurıltayda şeşildi. Bul jolı bükil balǵar, orusut memleketin birjolata Qaraqorımğa baǵındıru isini bar Şıñğıs urpaǵına mindetteldi. Qosındardıñ bas qolbasşısı — laşqarqaşı buzırıǵı etip men belgilendim. Qurıltay şeşimi boyınşa op han üyi bul attanısqı öziniñ bir qolbasşı ulın qosatın boldı. Ąr han üyiniñ qaramağındağı jauıngerdiñ onnan ekeui meniñ ãskerime berildi. Söytip meniñ qol astına jüz qırıq mıñ jauınger jinaldı. Han urpaqtarınan öz qoldarımın jañadan Orda, Kuyık, Böri,

Baydar, Qaydu qosıldı. Osı jer qayısqañ qolmenen kelesi jıldıñ, yaǵnı qoy jılın ayaǵında biz Şıǵıs Jaǵropaǵa attandıq. Ulı Şıñǵıs hannıñ toǵız quyırıtı qara tuın jelbiretip, kelesi meşin jılın ayaǵında orusut jerine kirdik. Batu sonau qolı sınısı Şıǵıs Jaǵropaǵa qaray qozǵalǵan baqıttı, aybarlı kúnderi esine túskendey, iştey tolqıp úndemey uzaq otırdı.

— İã, bul bir ğajayıp kezeñder edi ğoy,— dedi Batu ãlden uaqıtta, adam balasınıñ kóz jası kól bolǵan, alıp dala qan sasıǵan sondaǵı sumdıq jıldardı kóz aldına qayta elestetip, quañǵanday bir şattı únmen,— men ãskerimdi birneşe qosınǵa böldim. Bir tarmaǵı Edilden ótip Suzdal jerine bettedi. Ekinşi bölegi küngey tustan Ryazan onıılıǵına qaray júrdi. Odan ãri qaray Máskeudi almaq. Al bir tarmaǵı Tan ózeninen ótip Ryazan onılıǵına jatatın Voronej qalasın şappaq boldı. Qısqaşı, óziñe belgili, osı úş jıl soǵıstıñ işinde biz orusut memleketiniñ bükil küngey jaǵın jaulap aldıq. Herman Kıbe, Máskeu, Ryazan, Voronej, Vladımır, Suzdal, Çernıgov sekildi úlken qalalarınıñ tastalqanın şıǵardıq. Tek Pskov pen Novgorodqa qıs túsip ketip, qala buzatın qarulardı jetkize almaytın bolǵan soñ, bara almadıq. Osılay doñız yaǵnı 1239 jıldıñ basında Batıs Jaǵropanıñ şekarasına jettik. Ąrine jeñis bizge oñayǵa túsken joq. Smolen tãrizdi halqınıñ biri qalmaq köterilgen key bekinisterdi ala almadıq. Oñday bekinisşaharlardı tastap ketip, böten qalalardı şauıp otırdıq. Qorşauımızda qalǵan ãlgi qalalardı ózinenözi bizge baǵınǵanday ettik. Soñınan barıp amalsızdan qaramaǵımızǵa kirdi. Bizdiñ sondaǵı erligimizdi soñınan soǵıs bolǵan jerdi aralaǵan bir rumdıq qart: «Osınşama adamdı qıra beruge monǵol noyandarınıñ júregi qalay barǵan? Jol boyı uyılıp jatqan kisilerdiñ bası...» dep jazıptı.

Batu mırsmırs küldi. Taǵı tabıt beti jırtılǵanday bop ãjimdele qaldı.

— «Monǵol noyandarınıñ júrekteri qalay barǵan» deydi. Eger muratıñ sol adamdardı qıru bolsa, júreginiñ oǵan barmaytın nesi bar? Mine, osı qırǵın kezinde Qırımǵa attanǵan ãskerdi basqarıp bara jatqan Kúyik ekeuimizdiñ aramızda birimizdi birimiz ayamastay óşpendik tudı. Ąkesi Ügedey ulı han. Al özi... ör kökirek, qızba jan edi. Burın jau jeñip bälendey kózge túsip körmegen. Sonısına qaramay, bireki

jeñiske ie bolıp edi, menimen baq talastıra ketti. Soñınan, on bir memleket pen halıqtı jeñip, elge qaytqalı jatqanımızdağı ülken toy üstinde lãşqarqaşı buzuruq retinde şarap quylğan keseni eñ birinşi bop men kötergenim üşin, Böri men Küyik mağan birden bas saldı. Bãri: «Bizben teñdesip bãrimizden burın söz söylep, şarap işetin Batudıñ qanday qaqsı bar? Bizbenen qatar tũskisi keletin bul saqaldı qatındardı jıǵıp salıp, tabanımızben taptaǵanımız jön bolar!» — dedi. Küyik oǵan qosılıp: «Kãnekey, bul qatındardıñ keudesine qoyıp aǵaş jarayıq! Kõrseteyik kokesin!» — dedi. Al ulı atamızǵa eñbegi siñgen Elçidey noyannıñ balası Argusun:

«Şirkinderdiñ qayqıǵan aǵaş quyırıqtarın tüzetken durıs bolar edi!»

—dep solar jaǵına şıǵa keldi. Jauǵa şapqanda birmiz. Al ataq baqtı böluge kelgende, ar qaysımıztöbetöbe elmiz. Ras, Ügedey han öz balası Küyikti osı qılıǵı üşin qattı jazaladı. Jaǵataydıñ ulı Börini ãkesine tapsırdı. Argusun da tüisti jazasın aldı. Biraq... biraq... Jã, ölgen adam jayında qazır söylep keregi joq. Jaqsısı da, jamanı da özimen birge ketti ğoy...

Batu taǵı joǵarı qaradı. Kün ekindige tayap qaptı. Jañaǵı ãzirde köktegi qıran körinbey ketip edi, qaytadan payda bolıptı. «Sirã, meni qımay jürau!

» dep oyladı ol. Kenet tüsi quqıldana qaldı. Onıñ esine Qırımıdı alǵan jolǵı bir qart teñizşiniñ sözi tüsti. «Kemedede öletin adam bolsa, sonı sezip, kisi jeytin jayın balıqtar ãlgi ölikti kütip kemededen qalmaydı degen. «Mına bürkit te meniñ keşikpey öletinimdi bilip, ölimtigimdi kütip jür me?» — dedi Batu iştey, ösiet jüregi jaman aurıp ketip. Biraq sol sãtte ol özinözi qayta jubattı.— joq, joq, ölimtik jeytin qara qus emes, bul qıran ğoy, mağan bir tũspey qoymaydı. Tek ãtteñ ol tũskende kekimdi qaytarar mende küş bolsa jarar edi». Dünieni ãldekimnen qızǵanǵanday Batu endi janjaǵına şöldey qaradı. «Ĝajap! ãlem bitken qanday tamaşa! Tipti qıǵım kelmeydi. Osı uaqıtqa deyin qalay munı kormey kelgenmin. Bul jalǵannıñ bar baqtı jaudı jeñu, eldi baǵındıru, altın taqta otırıp özgeniñ taǵdırın şeşu dep jürgenim tek özimdiözim aldaım ba edi? ãlde men şın qajıdım ba?

Sodan ba tabıǵattıñ mına monşaq tãrizdi kórkine qızıǵıp otırǵanım?» Batudıñ oyın Ulaqsı bölip jiberdi.

— İã, siz Şiňgis atamniň daňqın asıruda az jaqsılıq istegen joqsız. Tãtti oyın balasınıň buzıp jibergenine Batu iştey renjip qaldı. Ol tađı külgendey boldı. Qatparqatpar äjimderi bileulene tüsti.

— Jaqsılıqtı aytadı au...

Jurttı qan josa etip qıru, qalalardı örteu, jaqsılıq bop pa?!

— Ol kenet oylana qaldı. Qaytadan közinde bir sus payda boldı,— joq, sen durıs aytasıñ. Ol jaqsılıq. Monğol handığı üşin jaqsılıq! Monğol erligin älemge äygi etetin jaqsılıq!

— Sağan aytatın üşinşi ösietim,— dedi Batu qaytadan, eki köz birinbiri şuqımasın dep jaratqan ñem ortasına murın qoyđan. Al sen eki közdi birinebirin şoqtıp qoy. Orusut sekildi ülken halıqtı, onıñ qol qusıratın adamdarın, onđıların birinbirine qarsı qoya bil. Birin —

Ordağa jaqındat, ekinşisin — alıstat.

— Sol üşin Sartaq pen Aleksandr Nevskıydi anda ettirdiñ be?

— Oqığa bılay bolđan. Küyik äkesi Ügedey ölgennen keyin, onıñ tağına otırısımen jatsatursa meni qurtudı oyladı. Qol astında jüz mıñnan astam monğoldiñ erjürek jauıngerleri bar. Munday jağdayda mağan orusut onđıların özime qas etudiñ keregi joq edi. Eki jaqpen birdey küresu ärkimge de qın. Al Aleksandr Nevskıy de osınday jağdayda bolatın. On üşinşi ğasırdıñ basında, hrıstian dinindegi orusut pen grekke Batıs Jağropadağı, katolıkter kresşil dini attanısqı şıqqaan. Tışqan, yağnı 1204 jılı Stambuldı alıp, latıştar men Estilerdi özderiniñ basıbaylı quldarına aynaldırđan. Sodan keyin orusuttardı da sonday küyge jetkizbek bolđan. Biraq olardıñ alđaşqı attanısan eşteñe şıqpağan, tağı tışqan, yağnı 1240 jılı olardı Aleksandr Nevskıy Neva özeniniñ boyında küyrete jeñgen. Al, sıır, yağnı 1241 jılđı Polşağa attanısimızda Legnitse qalasınıñ tübinde biz de nemispolşa rıtsarların ayamay jñdik. Biraq küşteri azaysa da katolıkter tağı qol jinap, kelesi barıs jılı qaytadan orusuttarqa qarsı attandı. Aleksandr Nevskıy tağı olardı Çud köliniñ üstinde ondırmay küyretti. Biraq «jıđılđan küreske toymadı» degendey kresşiler orusut jerine qaytadan şabuılđa şıqpaq bop dayındalıp jatqan. Bir jağında biz, ekinşi jağında nemis rıtsarlarımen Livon Ordeni, munday jağdayda, ärne, Aleksandr Nevskıyge de aman qalar jol izdeuge tura keldi. Biz bul tusta orusut jerin şabudı toqtatıp, salıq sala bastağanbız. Al

nemis rıtsarları orusuttı tek qul etuge tırısıtqan. Mine, oınday eki ottıñ ortasındağı Ulı onğı Aleksandr Nevskıy men Andreydiñ âkesi Ulı onğı Yaroslav til tabıspaq bop Qaraqorımdağı ulı han Küyikke barğan. Biraq Yaroslavpen birge barğan bir boyardıñ öseğine senip Küyiktiñ ögey şeşesi Turaqına hanım Yaroslavtı u berip öltirtken. Bunı estigen Aleksandr Nevskıy men Andrey Yaroslavoviç birden Küyikten qol üzip, meniñ jağıma şıqtı. Al mağan Küyikpen küresuge bul odaq öte kerek edi. Mine, osı

tusta seniñ ağan Sartaqtı Aleksandrmen anda ettim.

— Sodan keyin Sartaq hrıstian dinine kirdi me? — dedi.— Endi ol öleölgenşe sol dinde ketpek pe?

— Ārine, mağan din degenniñ bāri bir. Sondıqtan da Sartaq orusut dinine kire me, al inim Berke musulman bola ma — eşqaysısına da qarsı emespin. Tek qauipim bar.

— Ol qanday qauip?

— Hrıstian dini men musulman dininiñ arasında köpir joq, birinebiri qarsı din, bir qauipim menen keyin Berke men Sartaq ekeui jaulasıp ketip jürme jarar edi. Olardıñ jaulasuları Ordanı ālsiretedi. Al Orda ālsiremeu üşin bāriñiñ birliğı kerek.

— Ol mümkün be? — dedi Ulaqşı öziniñ kümāndi oyın jasıra almay.

— Mümkün emes,— dedi Batu, öytkeni din altın taqtıñ uāziri. Al altın taqqa ekeuiniñ bireui aq otıruı kerek...

— Āke tağı — Sartaqtiki ğoy. Ulaqşınıñ bul sözi Batuğa unamay qaldı. «Men ölmey jatıp, ākesiniñ tağın aғasına bergeni qalay». Söytse de Batu öziniñ küniniñ tayanğanın eske alıp, odan āri renjimedı.

— İya, jol Sartaqtiki,— dedi ol bayau.— Mōñke tiri tursa Altın Orda tağına sonı ğana bekiter. Ulı han tağına biz onı bosqa otırğızbasa kerekti. Biraq han tağına otıru bar da, otıra alu bar. Şıñğıs han atamız eki millıonnan sol asan monğolmen бүkil ālemdi bağındıram degende üş nārsege sengen. Birinşisi — mıñ qol — mıñ ru monğoldı biriktire alatınına, jaulap alatın elderiniñ birikpeytinine, ekinşisi — monğol jauıngerleriniñ mıqtılığına, erjürektiğine, tabandılığana, üşinşisi

— böten elderdi tonap alğan mol baylığına sengen. Sol baylıqtı jaña elderdi jaulap alu üşin temir tārıptı jāne tājiribeli āskerler quratınına şek keltirmegen. Al osı

künge deyın köp elden sanı az monğoldıñ, Ündistan men Şamdı jâne arab tübeginen böten bükil Azıyanı, Şıǵıs Jaǵropanıñ jartısın jaulap alǵanına dosımız da, qasımız da tañ qaladı, bizdiñ baylıǵımız sebepker boldı deydi, sondayaq jeñisimizdi soǵıs jürgizu ädisterimizdiñ erekşeliginen, artıqşılıǵınan, jañalıǵımen deuşiler de bar. Al üşinşi bireuleri Şıñǵıs han ornatqan tärtpitiñ, äskerı tärtpitiñ qattılıǵınan köredi.

Bunıñ bäre durıs. Osınıñ bäre bolmasa, bıqıǵan er jürek halqı bar orusut jurtimen, sonday keudesin oqqa tosqañ qıpşaq bolǵardı monğol jeñe alar ma edi? Ärine, jeñe almas edi. Degenmen, bizdiñ jeñisimizdiñ bastı sebebi — biz şabatın elderdiñ munday soǵısqa dayın emes ekendiginde edi. Biz Şıñǵıs hanǵa — bir adamǵa baǵınǵan el edik. Al özgeler qanşalıqtı qalıptasqañ patşalıqtar edi desek te, tutqıldan tıgen jauǵa el bileuşileriniñ alauızdıǵı küşterin şoǵırlandıruǵa jol bermedi. Sondıqtan da jutuǵa kele jatqañ altı bastı aydahar tärizdi monğol äskerleriniñ aldında özgeler köjektey qaltıradı...

— Orusuttar men qıpşaq, bolǵarlardı bulay deu qıın bolar... Olar bizdermen jan ayaspay soǵısıptı ğoy.

— Onı sen qaydan bilesiñ? .

— Qarttar osılay deydi. Ötken zamandı bilu ayıptı ma?

— Ärine, ayıp emes. Atababanıñ qaharlı şejiresin, bilu kerekti. Aǵaş joǵarı ösken sayın tamırı tömenge kete tüsedı. Sondayaq han urpaǵı Ordasınıñ bolaşaǵın oylaǵan sayın, babalarınıñ ötken künine tereñdey berui abzal. Aqıldı murager ulısınıñ ötkenimen keleşegin salıstırıp, Ordasınıñ qazirgisin küşeytedı.— Batu sāl toqtay qaldı da qaytadan söyledı.— İä, orusut, qıpşaq, bolǵarlardı bılay qoyanda gruzınderdi aytsayşı! Bäre de er halıqtar. Al qıpşaqtıñ jau jürektigi atam zamannan belgili. Biraq, solardıñ bäre biz jeñdik. Qalay? Halıqtıñ qur batırılıǵı äli ol jau jeñe almaytın kuş emes. Oǵan qarşı

ayla, qulıqsımdıq bar. Eñ aldımın sol erlikti basqara bilu kerek. Mısalǵa gruzınderdi alayıq. Bular bizderden birneşe jüz jıl burın irge tepken, Orda qurǵan el eken. Jaǵatay äskerı kelmesten jüz jıl burın osı eldiñ ulı patşasınıñ biri gruzınderdiñ özi David qurılısı

dep ataǵan äygili ämirşileri qıpşaqtıñ ataqtı hanı Künçektiñ qızı TuranToqtarǵa üylenipti. Sodan eki el arası öte tatu bop, Künçek David qurılısıǵa tört tumen

âsker beripti. David patşa gruzinderin qosıp, Ordasın qorğaytın turaqtı ülken âsker qurıptı. Sol âskeriniñ arqasında David patşa qur ğana elin qorğap qoymay, özi attanısqı şıǵıp, jerin basıp alǵan sulıqtardı da jeñgen. Osı patşa Kavkaz tauları arasın şıñquzdardı qaşap, Osman Türikterimen şekaralas jerine Varzıya degen tas şahar salǵan. «Sol şahardıñ kirer qaqqasınıñ aldında âlgi patşanıñ Georgıy degen balasımen, onıñ qızı — «Jolbarıs terisin jamılǵan batır» dastanındaǵı patşa qız Tamardıñ tastan qaşalǵan boyaulı suretteri tur» dep kelgen ana jılı bizdiñ jigitter. Jurt Georgıymen Tamardıñ kigen kımimine, tür, beynesine qarasañ söz joq olardıñ qıpşaqarmen jaqındıqtarı bar ekeni anıq degen âlgi jigitter. Ras pa, joq pa, bul maǵan beymâlim dünïe. Biraq, gruzinderdiñ qıpşaqarmen erte kezden dostasqandarı haq. Al biz olardıñ sol dostıqtarın da buza bildik. Sondayaq, Herman Kıbe töniregindegi orusut onǵılarınıñ da bastarın biriktirmedik. Osımen baylanıstı meniñ saǵan aytatın üşinşi aqılım — baǵınıştı, ne şabatın eliñniñ âlquatin, köñil küylerin bilip otr. Bastarın biriktirmeuge tırıs. Al bastarın biriktirmeu üşin qolıñnan keletin qanday şarañ bolsa ayama, qoldan, mine, sondıqtan Sartaq pen Aleksandr Nevskıydiñ anda bolım qoştadım. Aleksandr Nevskıydiñ jau ekenin bilgen soñ, budan basqa ayla qalmadı.

— Al Aleksandr Nevskıy buǵan qalay qaradı?

— Qanı bir orusut jurtın şauıp jatqan monǵoldardı kim özine dos sanaydı deysiñ? Jaña ğana aytım ğoy, ol amalsızdan Sartaqpen anda boldı dep. Men de bizge tımdı bolǵan soñ uǵılma ruqsat ettim. Aleksandr Nevskıy men Sartaqtıñ dostıǵı ört kele jatqanda birge qaşqan qasqır men qablan tärizdi, ört qaupi joǵalsaq biriniñ biri tamaǵınan ala túsuge bar. Joq, keybir orusut onǵılarınıñ bizge jaqındasuların dostıqtan dep oylaǵan adam — aqımaq adam. Öytkeni, Kimkimge de ârkimniñ tuǵan jerinen, öskemekeninen qımbat ne bar?! Tipti, âldenege bola talasıp qalsañ da, sezimtüysiginiñ, namısıñ bir bolǵan soñ, biriñniñ qolındı biriñ şauıp tastay almaysıñ. Al, eli üşin janın ayda etuge kelgende — orusut jurtımen teñeler el sirâ da jer betinde joq. Tüptiñ tübinde bizdiñ jügensiz ketken ozırlıǵımızǵa olardıñ eñbektegen jasınan, eñkeygen kârisine deyin kek almay tınbaytın erjürektigi men qadalǵan jerinen imanıñdı közge körsetetin ojetigi tosqaıl qoyama dep te küdiktenem. Ąrbir orusuttı körgen sayın osınday oy meñdey beredi. Al Ązirge özimizge qastıq oylaması boldı da dep toqtam jasap otırmın.

Minekı, men sağan üş türlü aqıl ayttım. Biri — babañ Şiñğıs hannan qalğan önege. Ekinşisi — atañ Joşı han qoldanğan tāsıl. Üşinşisi — mına meniñ, äkeñ Batu hannıñ bügingi äreketi. Osı üşeuimizdiñ istegenderimizdi isteseñder — Altın Ordandı qulatpaysıñdar. Batu qatelesken edi, Altın Orda tārızdı, ozbirşıl, qıyanatşıl, qur soyıl men qamşınıñ küşimen memleket qurıp, özi oniñ janazasın küni burın oqıǵandı. Munday halıq qoştamağan, tek uaqıtşa äskerı üstemdigine sengen, oǵamdıq öndirgiş küşi örkendey almaytın handıqtıñ ömiri uzaq bolmasa kerikti.

Batu, şının aytsaq, şalajansar bala tudırǵan edi... Kün batuǵa aynalǵan. Ylaqşı ketip qalğan. Batıp bara jatqan künniñ qızǵılt sâulesine şomılǵan Batu han anadaydan qızıl qanǵa malınp jatqanday, erekşe közge tüsedı. Alıp qıran äli kök betinde qalıqtap jür. Batudıñ Ordasına qaytatın, qıranıñ uyasına qaray uşatın kezderi äldeqaşan bolǵan. Biraq bugün bular birbiriniñ añızın añdıp qalǵan. Ekeui de kezdeser şaqtarınıñ tayaǵanın sezgendey. Sondıqtan da han Batu tapjılmay otır ma? Qıran älde aş pa, älde uyasındaǵı sarı auız balapandarına küni boyı eşteñe apara almaǵanınan ba, Batu hannan birdeme dâmetkendey. Ol ketpey, bul da ketetin emes. Tek kerege qanatın andasanda bir sermep tömendey tüsedı. Qıranıñ özine jaqındap kele jatqanın közi körmese de, Batu hannıñ jüregi sezdi. Özine tayay tüsken ajaldıñ qanjar tırnaqtarı arqasına kirşkirş qadalıp jatqanday denesi türşigip ol bir sât eñkeyip te qaldı. Bunısı nesi, alǵalı kele jatqan ajaldan qorıqqanı ma? Özine siltegen aldaspandan miz baqpaytın tas jürek Batu handı jalǵız qara qustıñ susı jeñip, rasımen qorqıp ketkeni me? Joq, Batu han qıran qanday, alür bolsa da odan qorıqpaydı. Tösekte, künnenküñge semip, ünsiz jata bergense, ol kektesken jauımen betpebet ayqasıp öluǵe bar! Tipti solay öluǵe qumar!

Qıran «bâribir seniñ qolıñnan eşteñe kelmeydi» dep mazaqtaǵanday Batudıñ dâl töbesinen qanatımen sıpay bir ötti. Han basın köterdi. Kenet kebindey beti appaq bola qaldı. Qara bürkittiñ bir ayaǵındaǵı jibek baulı altın baldaqtı közi şalıp ülgirdi. Qustı endi tanıdı. Bul balapanınan özi ösirgen, san mârtebe asqır alǵan qıranı eken. Osıdan eki jıl burın Batu osı qıranımen qansonarda, köpten beri aldırmaı jürgen, şatqal arasınan birde közi şalıp qalǵan kökjäl qasqırdı aulauǵa şıqqan. Malǵa şauıp, jolauşını talap hannıñ äbden şımbayına tıgen qasqır şatqal

erneuinen bir ret qilt etken. Batu tomağasın sıyrıp, bürkitin üşürp jibergen. Bir nökeri dauılpazdı bireki mārtebe qağıp ta qalğan.

Auzımen qus tısteytin jüyrigimen qasqır köringen tusqa Batu da şapqılap jetken. Bürkit qasqırdı alıp ta ülgirgen eken. Biraq köpten beri ile almay jürgen qıran, qusbeginiñ keluin kütpey, qasqırdıñ parapasın şığarıp jiberip, qanın sorğalatıp ıstıq jüregin jep te ülgeripti. Qazir tek üstinde toyattap otır eken. Öştesken jauınıñ jüregine öz qolımen qanjarın sala almağanına ızalanğan Batu atınan sekirip tüsip, qasqır üstinde qonıp otırğan bürkitti tobılğı saptı qamşısımın tartıp tartıp jibergen. Qandı köz qıran şañq etip alaburtıp, kökke samğay jönelgen. Qıran sodan qayıtıp oralmağan. Ol endi Batudıñ töbesinen bir sıpap ötip kök aspañğa samğay berdi. «Qastasqan dosıñnan jaman jau joq,— dep oyladı Batu.— Şirkinay, dosıñmen dos bol, qasıñmen qas bol. Dospın qastaspı, qaspınen dostaspı» dep Ulaqşığa ayta almay qaldımau ». Söytkenşe qıran qanatın jınap alıp, tömen qaray quladı. Batu aq berenin biraq siltep ülgirdi. Ekinşi silteuge āli jetpedi.

Bir qanatı qılıp tüsken alıp bürkit şañq etip barıp anaday jerge quladı. Jalğız qanatımen bireki ret jerdi sabalap közderi qıpqızıl bop Batuğa qarap tına qaldı. Eki qandı köz kezdesti. Aq berenin kektesken dosınıñ keudesine salıp, öşin aluğa Batudıñ küşi jetpedi. Kenet talmausırıp esi auıp ketti. Āziya men Jağropanıñ teñ jartısın titirkentken aybarlı han

erteñine dünıe saldı. Dosı jıladı, düşpanı quandı. Tek, hansıñ ba, qarasıñ ba,— bāriniñ birdey aqırğı tösegi meñireu qara jer tas quşağın aşa berdi. Şıñğıs urpağı qay dinniñ ıqpalında bolsa da monğoldardıñ dāstürine qılau tüsirmegen. Bul jağınan, āsirese Jağatay men Küyik

erekşe orın alğan. Osı eki hannıñ kezinde «eger musılman ağıp jatqan

54

sumen dāret alsa, sol ağıp jatqan suğa tunşıqtırılıp öltirilsin, al eger maldı bauızdap jeytin bolsa, sol adamnıñ özi bauızdalsın!» degen zañ da şıqqan.

Sondayaq

qay dalada ölmesin, monğol handarı atababası

tuğan, ösipöngen jerine qoyıluğa tüisti. Āsirese, bul tārtip, böten elderdi jaulap alğan Şıñğıs urpaqtarında qattı saqtalıp kelgen. Osı dāstür Batuğa da qoldanıluğa

tüsti edi. Biraq Qaraqorım men Saray arası tım şalğay, o jaqqa aparuğa eş ölik şıday almaytın bolğandıqtan, Qaraqorımğa Batudıñ tek tabıtın aparatın boldı. Sol üşin eki tabıt isteldi. Bireuin ılgı qara jılcı mingen, qara küngen eki jüz jauınger, işine Batudıñ qımbattı qarujarağın salıp, monğoldardıñ ulı dalasına qaray bettedi. Al ekinşi tabıtpen Batudıñ özin jerledi. Monğol dästüri boyınşa kileñ kök küngen bekdalar, işin altınmen qaptağan tutas emennen istelgen tabıtqa salınğan Batudıñ denesin, tirisinde asınğan qımbattı aldaspan, qanjarları men torasun şarap, qımız işken altın, kumis ıdıstarımen birge, bireu bolmasa bireui qabirine salınğan qazına mülkine qızığıp, ne tirisinde jâbir körgen qastarı öli denesin balağattap jürmesin dep Edil jağasındağı qalıñ toğaylı töbege qoydı. Tağı da monğol tärtibi boyınşa üstine mazar, ne kumbezdi saray ornatqan joq. Tek qabir üstine jas taldar egildi. Bireki jıldan keyin bul taldar boylay ösip, ormanğa qosılıp ketti. Keşegi äygili hannıñ beyiti endi qastarı tügil dostarı da taba almaytın qalıñ toğaydıñ arasındağı belgisiz jerge aynalıp, bir jolata joq boldı. Demek, osı küyge jetkenşe bul ormanğa eşkimdi kirgizbeytin arnaulı qol — töleñgit jasağı turdı. Al Sartaq äkesiniñ ölgenin ırğız özeniniñ boyına jetkende estidi. Jasağındağı Qoyaqqa hrıstian ğurpı boyınşa janazasın şığartıp, keyin qaytpay Qaraqorımğa qaray jüre berdi. Munda kelgennen keyin monğol dalasınıñ ulı hanı Möñke, äkesiniñ ölgenine qaramay, bolayın dep jatqan Qurıltayğa jetkenine öte rıza bop, budan memleket isin bileytin şın qayratker şığadı eken dep Sartaqtı Altın Ordanıñ hanı etip bekitti. Sonau Şığıstan Batisqa deyin sozılıp jatqan Altın Ordanıñ jeri az bolğanday, jerine tağı jer qosıp berdi.

Sartaq Altın Orda hanı bolıp tağayındalğan qoyan, yağrı 1255 jıldıñ qısın şaharındağı han sarayında ötkizdi. Han ordasına tikeley qaraytın negizgi jurttardıñ eñ köbi — qıpşaq, bolğar, Teriskey Kavkaz, Saksın, Qırım elderi men Horezm handığı. Bireulerinde bul jıldarı tınıştıq bop, al ekinşisi, qısqı kezde baylanısuğa tım alıs jatqandıqtan,— Sartaq küz tüse aq, özge isterin bılay qoyıp, dını mäselermen şuğıldanğan. Jäne irgeles otırğan orusut knyazderimen qarımqatınastarın niğaytu jumısına kirirken. Tauıq, yağrı 1249 jılı äygili knyaz Aleksandr Nevskıymen anda bolğannan beri Sartaq hrıstian dinin esinen tastağan emes. Öytkeni, şeşesi de nasırânı dinindegi Kerey ruman şıqqan edi. Jäne jastay tärbiyeuşıleri de osı dinniñ adamdarınan bolatın. Sol sebepten de qaramağındağı

Orda adamdarın da oğan engizbek bop, Legnitseda tutqınğa túsken nemis şeberi Gossetke, barıs, yağnı 1254 jılı Sumerkent şaharı turğan araldıñ qarsı jaǵınan, Edil özeniniñ tömengi batıs saǵasına şirkeu saldırıp alǵan. Al Sartaqtıñ öz Ordası Edil men Tañ özeniniñ ortasındaǵı dalada, Edilden üş kündik qıpşaq jerinde bolatın. Qıpşaq eline kelsek, bul el musılman qaumına jatatın. Sondıqtan şirkeuge jurttı aǵılıp bara qoymaǵan. Birensaran han urpaqtarı ğana şoqınǵan. Balasınıñ bul qılıqtarınan habardar Batu — oğan qoy demegen. Bir rette balası anda bolǵan Aleksandr Nevskıydiñ eliniñ keleşegi küşti, ülken jurttı, tübi budan da küşeyip kete me dep qauiptengen han, Sartaqtıñ bul dinge kirgenin jek körmegen. Al şındıǵında, Sartaqtıñ şoqındı degen qur atı edi. Özge jurttı şoqınuǵa ügitemegen, özi hrıstian dinin tapjıltpay ustaytın kisi bop ta ketpegen. Atababası baqşıbalgerdi, şamandardı ğana tãñir tutqan monǵoldıñ at üstinde ösken jigittine tolıp jatqan aurr erejeleri bar dinge birden tize bügu qın edi. Onıñ üstine Sartaqtıñ hrıstian dinine müldem berilip ketpeuine taǵı bir sebep ol otızǵa jetkenşe altı qatın alǵan. Ekeui monǵol rularınan, üşeu qıpşaqtan, bireui alan qızınan bolatın. Altaı da bala tapqan. Biraq bireui de türmaǵan. Orda mañındaǵı musılmandar «äyelderiniñ üşeu musılman, ekeui budda dininde, özi hrıstian dinine kirip şoqındı. Sondıqtan bunı qarǵıs attı. Äkesi men şeşesi eki dinde bolsa, Onday adamdardıñ balası turmaydı eken. Eki tüye süykense, ortasında şıbın öledi, hrıstian men buda qudayları musılman qudayımen balaǵa talasqanda, qudaylardıñ bireuiniñ bolmasa bireuiniñ kãri tüp, sãbı öledi eken» dep ösek taratqan. Bul ösek Sartaqqa jetken. Osılardıñ aytıp jürgeni ras şıǵar, kelesi äyelim hrıstian dinine tabınatın bolsın dep jetinşi qatın almaq bolǵan. Andası Aleksandr Nevskıydiñ qalasına qonaqqa barıp jürgeninde knyaz urpaǵınan şıqqan Natalıya degen on altı jasar qızdı körgen. Qız bolǵanda qanday! Qıpşaqtar aytqanday «özi — şeker, özi — bal, özi — qaynı, özi — tal», jumırtqaday äppaq, uljıp turǵan perişte. Qızdı bir körgennen qumarta túsken. Qızdıñ äkeşeşesi de köngen. ıstey unatpaǵanmen de ataqtı Altın Orda hanınıñ balasına qızımdı bermeymin deuge olardıñ auızdarı barmaǵan, qorıqqan. Mine, pãle dãl osı tusta bastaldı. Özi hrıstian bolǵandıqtan nekesin şirkeude qıuǵa tııstı eken. Al Novgorod episkopı İoan, bulardıñ nekesin qımay qoyǵan. «Han balası, seniñ bul äreketiñ bizge unaydı degen ol. Altın Ordanıñ bolaşaq tiregi, Sartaq äfendi, sen bizge qımbatsıñ, biraq senen de bizge hrıstian dini qımbat. Al ol

dinniñ erejesi boyınşa ãr hrıstıan biraq ãyel aluğa tııstı. Al Nataliya qızdı alğın kelse, anau altı qatınıñdı tasta, talaq et. Sonda ğana nekeleriñdi qıyamın» degen. İoan episkoptı jalınıp ta, qorqıtıp ta kördi. Üstine işik jaup, astına kümis ertoqımdı jorğa da mingizip, uustap altın teñge de berip, jibitpekşi de boldı. Episkop «bul bergenderiñ şirkeuge degen pitiriñ şıĝar» dep bãrin de aldı, «biraq altı qatındı tastamay, nekeleriñdi qısam, meni qudaydıñ qarĝısı atadı» dep kõnbey qoydı. Burınĝı qatınların tastauĝa Sartaqtıñ batılı barmadı. Han balasımın dese de, Altın Ordanıñ şañıraĝın ustap turĝan qırıq uıĝınıñ altaına aynalĝan ãyelderiniñ, ãke aĝalarınıñ kãrinen seskendi. Öz Ākesi kötergen şañıraqtı bosañdatqısı kelmedi. Al Nataliya qız bolsa, han balasınıñ janın örtep ãketip bara jattı. Ābden qınalĝan Sartaq dımı qurıp Ordasında öziniñ hatşılıq qızmetin atqarıp jürgen, nasırãnı dinindeĝi mulazım rumdıq Qoyaqaq jabıstı.

— Hrıstıan dinin şıĝarĝan ãulieler tek bir qatınmen ğana ömirlerin ötkizip pe? — dedi.

— Tilge tek etetin birdemeler taup körseyşi.

— İã, ol ãulieler solay ötken. Jãne öz dinderin ustaĝan ãuletterine, ãyelderi ölmey, ne talaq etip tastamay, ekinşi qatın aluğa ruqsat bermegen,— degen Qoyaq.— Biraq hrıstıan dinindeĝi patşalar... Ālde siz Küyik hannıñ ordasında bolĝan musılman işandarı men hrıstıan poptarınıñ aytıs sözderin estimep pe ediñiz?..

— Joq, estigem joq...

— Bul aytıs Küyiktiñ seniñ ãkeñ Batumen kezdeser saparına şıĝar aldında bolĝan...

— Küyik hannıñ öler saparın aytasıñ ba?..

— İã,— deydi Qoyaq.— Sol aytıstıñ anıĝın men keşe ğana bildim. Qaraqorımdaĝı rumdıq dosım jazıp jiberipti.

— İã, aytıs qalay ötipti? Oqıĝa bılay bolĝan. Hrıstıan tãrbiesin alĝan Küyik islãm dinine qarsı birtalay ãreketter istegen. Sol ãrekettiñ biri osı aytıs edi. Bul kezde Küyik Samarkand şaharına kelip jatqan. Aytısqa musılman qaımına öte qadiri bar Nuriddın Harazmı imam şaqırılĝan. Aytısqa Küyiktiñ özi qatınasqan. Talas birden mına suraqtan bastalĝan. Hrıstıandar:

— Muhamed payĝambar qanday adam bolĝanın aytıp beriñiz?

İman:

— Muhamed dünıege allatağalanıñ eñ soñğı jibergen payğambarı. Āulıelerdıñ kösemi. Muhamedtıñ qasıetine bas ıgen Musa payğambar «O, allatağala, meni Muhamedtıñ ümbetine qosa kör» dese, al İsa payğambar: «Menen keyin keletin āulıeden, quday tağala, şarafatındı ayama. Onıñ atı Aqmet boladı» degen,— dep jauap beredi. Hrıstıandar: — Kim de kim ruhanı taza ömir sürse, İsa payğambar tārızdı, āyel zatına qumarlıqtan aulaq bolsa, sonday adamdı āulıe deuge boladı. Al Muhamed payğambardıñ toğız āyeli, tolıp jatqan balası bolğan. Bunı qalay tūsındiresiz? — degen.

İmam:

— Al Dāuit payğambardıñ toqsan toğız āyeli, Süleymen payğambardıñ nekelesken üş jüz alpıs qatını, nekelespegen amanatqa alğan mıñ āyeli bolğan. Munı qalay deysizder?

— degen imam suraqqa suraq qoyıp.

Hrıstıandar: — Joq, olar payğambarlar emes, patşalar,— dep sıltau tapqan.

Bul jağınan jeñe almağan hrıstıandar Küyikke endi imamğa Muhamed payğambardıñ barlıq erejesi boyınşa namaz oqıp şığın buyırudı ötinedi. Han buyıradı. Nurıddın Harazmı imam osı sarayda turğan bir musılman qarttı qasına şaqırıp, ekeui namaz oquğa kirisedi.

Hrıstıandar namazdı olarğa durıs oqıtpaydı. Birese art jaqtarınan şımşadı, birese bastarın jaynamazğa tıgızıp eñkeyetin şaqtarında, jelkelerinen ıterip mañdaylarımın jer soqtıradı. Āyteuir bilgelerin isteydi. Biraq Muhamed payğambardıñ ösıeti boyınşa «namazdarın bölse, künāğa qalatının» biletin eki musılman buğan qaramay, eñ soñğı sürelerin oqıp namazdarın bitiredi. Sosın hanğa tājim etedi de öz jaylarına ketedi.

Erteñine tañ ata Küyik jüz mıñ qolmen Batuğa qarsı Qıpşaq jerine attanadı. Biraq üş kün ötpey Oranğut özeniniñ joğarğı tusına jetken kezde Küyik kenet qan qusıp dünıe saladı. Musılman qauımı: «ıslām dinin kelemej etkizgeni üşin Küyikti Muhamed paypambardıñ aruağı attı» dep şuladı. Musılman qauımı oğan senedi. Ārıne, Küyiktiñ joq jerden ajal tabı, aytıstan emes, tipti basqa sebepten edi. Al hatşısı Qoyaqtan toqsan toğız qatın alğan. Dāuit payğambardıñ, üş jüz alpıs nekeli

qatın, nekesiz amanatqa mîñ âyel alğan Süleymen payğambardıñ qılıqtarın estigen, Natalıyağa üş aydan beri qolı jetpey

qusa bolıp jürgen Sartaq episkopke aytar söz taptım dep, qulpırıp sala bergen.

— Men de patşa balasımın, bugün patşa bolmasa, erteñ Dâuit pen Süleymennen kem emes patşa bolamın, jol meniki,— dedi ol.

— Novgorod episkopı sözge toqtasa, şirkeude Nataljanmen nekemizdi qığızamın.

Al

sözge toqtamaydı eken...

— Onda...— Sartaq özi ızalana sâl toqtap qaldı da Qoyaqqqa qaradı,

—bar, jüz bası Sırmaqqa ayt jolğa şığamız. Biraq Sırmaqtıñ özi kirdi. Bul eki ıǵına eki kisi mingendey apay tös, arıs keudeli, törtbaq kelgen otızdar şamasındaǵı qara torı jigiti edi.

Basındaǵı qarsaq börki, üstindegi boz tüyeniñ jüninen toqıǵan, jaǵasın qara qundız terisimen kömkergeñ qısqa beşpenti, at üstine iñǵaylı ıqşam saptama etigi jüzbasınıñ Qıpşaq rularınıñ birinen ekenin aytpayaq körsetip tur. Ol üyge jalǵız kirgen joq, özimen birge juqa õñdi aqsarı jigitti ala kirdi. Bunıñ üstindegi kîmi Edil boyınıñ ayaq şenindegi

jurttıñ ülgisimen tigilgen. Tüsinde bir abırjıǵandıq, qorıqqandıq belgi bar... qarujaraqsız.

— Attarıñdı ertteñder,— dedi Sartaq Sırmaqqa buyıra.

— Qazir jüremiz.

— Qayda? — dedi Sırmaq alıp kirgen jigittiñ jelkesinen ustaǵan qalpında, bosatpay.

— Novgorodqa. Nataldı âkelemiz.

— Al söyle,— dedi Sırmaq, jelkesinen ustap turǵan jigitti tömen buqtıra. Anau dizerlep otıra qaldı.

— Bul kim? — dedi Sartaq jaña ğana õñ joq, tös joq, bir tizerlep möliip otırǵan jigitke köz audarıp.

— Berke hannıñ ordasınan qaşıp kelgen adam,— dedi Sırmaq. Batu da, atası Şıñǵıs hannıñ dâstüri boyınşa, Altın Ordaǵa baǵınatın jerdi, eldi omaq etip, özimen birge Şıǵıs Jaǵropanı, Kavkaz, Edil boyın aluǵa qatısқан urpaqtarına bölip bergen. Bular qaramaǵındaǵı eldi jeke bilmegen, Batuǵa baǵınatın. Bulardı, burın

monğolşa omaq ağası dep, al soñğı kezde, Qulağu İrandı, Bağdattı şapqannan beri «āmir» dep atay bastağan. Tek türki elderi özderiniñ köne dāstüri boyınşa han dep ketken. Batudıñ özinen keyingi inisi Berke sonday handardıñ biri edi. Buniñ ordası Sarıqumnan sāl joğarıraq Edil özeniniñ jağasındağı Aqtöbe degen bükteu adırdıñ tusında turatın. Bul aranıñ qıstı küngi suıqtıǵına qaray Berke Aqtöbede özine arnap qala saldırıp jatqan. Buniñ da atın Saray dep qoyǵan.

— Nege qaşıp keldiñ? — dedi Sartaq,

— Öziñ kimsiñ?

— Esimim Sarı Buǵı — dedi jigit.

— Monğoldıñ Barǵut ruınanmın. Ākem Esu Buǵı āygili Sübetāy bahadurdıñ küzetşisiniñ bastıqmuqadamı bolǵan. Özim Berke handa sülgişi edim.

— Men Berke handay qudaydı aldap, mülāyimsip, künde betiqolımdı bes ret juıp, al tünde kisi öltiretin musılman emespin, bizge sülgişi qul keregi joq,— dedi Sartaq ananıñ sözün bölip jiberip, şıdamsızdana,

—qaşqan sebebindi ayt.

— Sebevim bireuaq,— dedi jigit basın tömen tūsire. Ulı Joşı han balası Berke meniñ bas ıgen törem. Men qulımın. Jek körem deuge auzım barmaydı. Şıday almadım. Āsirese, aqırǵı istegen zorlıǵı...

— Ol qanday zorlıq? — Şıdamsız Sartaq jigittiñ sözün taǵı bölip jiberdi.

— Osı bir jeti burın, Muhamed payǵambardıñ salǵan jolı dep Novgorodtan jas iis toqaldıqqa bir aqsüyektiñ qızın alıp kelgen. Ay dese auzı, kün dese közi bar bir keremet... Sol qızdı... Sartaqtıñ jüregi dir ete qaldı.

—Qızdıñ atı kim? — dedi ol dausı qattı şıǵıp ketip. Jigit tilikelmeytin esimdi bölipbölip ayttı.

— Natalıya.Sartaq urǵan ornınan qozǵalmay qattı da qaldı:

— Burın siz quda tūsip jür ekensiz,— dedi jigit Sartaqtıñ jaralıjanın aurta tüseyin degendey batıra söylep.

— Al sol qızdı üyine alıp kelgennen keyin, jigitterine kök şıbıqpen appaq jumsaq jerinen

düreetip otırıp eriksiz musılman dinine kirgizdi. Sosın barıp nekesin qıdırdı. Al qız bışaranıñ jılağanın körseñiz... Sartaq qaşqın söziniñ ar jağın tıñdauğa şıday almadı. Jüz basına tek «âket» dep buyırığa qana auzı bardı. Ne derin bilmey, teris burılıp ketti.

Jigit tek:

— Musılman Berkeniñ jurıtaq istep jatqan qorlıǵına budan âri şıday almadım, janım auırǵan soñ qasıetti Sain han balası sizge qaştım,— deuge ğana ülgerdi.

Sırmaq onı esikten biraq itqıttı. Musılman dinine, osı dindegi Berkege burınnan da oş Sartaq, endi oğan burınǵısınan beter kektene qaldı. Altın Orda taǵına otırǵan küninen bastap sol islâm dinin, sol islâm dinindegi tili mayda, dini qattı âkesiniñ inisi Berkeni qalay qurtu jolın oylaumen bolǵan. Qıs ayaǵında belgili şeşimge de kelgen. Muhamed payǵambar öz dinin dünïe jüzine tarata bastaǵanda eñ aldımın köz tikken jeriniñ biri Horezm men Qıpşaq dalası eken. Sondıqtan da jetinşi segizinşi ğasırardıñ özinde aq

Mauarannahr men Dâşti-Qıpşaqtıñ oñtüstik jaǵı Seyhun darıyasınıñ orta tusında, islâm dininiñ mâdenı oşaqtarı ornay bastaǵan. Ras, burın nasırâni dinin qoldap kelgen Orta Āzıyanıñ Samarqand târizdi şaharları jaña dinge oñay jol bermegendi. Söytse de jaña din — musılman dini öziniñ ornın alǵan. Sondıqtan bul aralarda Qarnaq, Sunaq, târizdi arab qojalarınıñ jaña Dünkentteri ornap qalǵandı. Burınǵı nasırâni, azdağan hrıstian dinderin ustaǵan keybir qauımdarı quǵınǵa tüsip, islâm dini Orta Āziya da orın aldı. Al on üşinşi ğasırda Horezm men Qıpşaq jerine monǵoldar kirdi. Bul hrıstian dininiñ jaǵdayın kilt özgertti. Ras, şamandıqtı ustaǵan monǵol şapqınşılıarı özderiniñ negizgi âdetterimen hrıstian, musılman, budda dinderine birdey qaradı. Alımsalıqtan üşeuin birdey bosattı. Degenmen monǵol jerinde Şıñǵıs hannan burın hrıstian dini Ājeptâuir taraǵan bolatın. Monǵol rularımen Onon, Kerulen özenderinde aralas köşip jürgen türki tuqımdas Kerey, Nayman târizdi rulıq qauımdar bar edi. Al Şıñǵıs hannıñ urpatarınıñ birtalayları osı Kereylerden qız alǵan, odan tuǵan balaların sol hrıstian ruhında târbielegen. Osınıñ bâri hrıstian dinindegi qauımdarǵa musılman dinindegi jurıtaq üstemdigin jürgizuge mümkindik berdi. Söytip Horezm men Dâşti-Qıpşaqtıñ oñtüstik ayaqtarında islâm dini quǵınǵa uşıray bastadı. Āsirese, şeşesi Kerey qızı, özi sol hrıstian dininiñ ruhında târbielengen Qaraqorımdaǵı ulı han Küyiktiñ

tusunda musulmandardıñ hãli qıñğa aynalğan. Ras, Küyik bar bolğanı eki üş jil han boldı (jılqı, qoy, meşin, yağnı 1245—48 jıldarı ğana). Biraq ol sol jıldar işinde biraz dinı şaruua istedi. Horezmniã keybir Samarqand sekildi ülken qalaları, hrıstian dinindegi Ārmenıya, Gruzıya sekildi eldermen dinı uãkilder arqlı qatısıp, hrıstian dininiñ bükil şıǵıs köleminde odaqtasumıñ küşeye tüsuine jol aştı. Keybir ülken şirkeulerde İsus Hristostıñ suretlerin ornatıp, osı dindi quattağan, äulie därejesine köterilgen keybir Däuit, Süleymen sekildi patşalardıñ ikonsuretlerin ilgizdi. Küyikten keyin QaraQorımda Ulı han bolğan Möñke köp jıldarın Qıpşaq jerinde ötkizgenmen de, şamandar ğurıpınan şıǵa almadı, şaması kelgenşe hrıstian budda, musulman dinderin birdey ustauğa tırıstı. Sondıqtan da Batu ölmesten burın orusut şirkeuine barıp şoqınğanın bile tursa da, Altın Orda hanı etip Sartaqtı bekitken. Sen hrıstiansıñ, al basqarmaq elderiñniñ deni musulman dep onı keudeden qaqpadı. Altın Orda taǵına Sartaqtıñ otırğanı az bolğanday, Möñke onıñ bilep otırğan jerine Kavkaz jaǵınan jañadan jer qosıp berdi. Möñkeniñ osınday özine jaqsı qarayınnın biletin Sartaq endi musulman dinine, sol din arqlı süygeninen ayırğan äkesiniñ tuǵan inisi Berkege qarısı küres aşpaqsı boldı. Sartaq tek dinı tartıstı küşeytudi ğana oylan qoyğan joq. Dinniñ mäselesi oǵan, sının aytsaq, Altın Ordanıñ sayası jolimen baylanıstı edi. Al onıñ köz tikkeni äsirese orusut eli. Hristian dini Aleksandr Nevskiymen anda bolğannan keyin Sartaqtıñ memlekettik isterinde erekşe orın alğan. Orusut halqına, Orta Āzıya men Kavkaz elderin degidey, monǵol şapqınşılıǵı orasan ülken apat äkeldi. «Bizdiñ äkelerimiz ben tuǵan tuısqandarımızdıñ qanına jer lıqıldap toydı. Tiri qalğandarın, adam balası kele almas, alıs jaqqa quldıqqa aydap äketti. Jermenjeksın etip qıratqan, örtengen qala orındarın jusan men alabota japtı. Otanıımız jat jurttıñ ayaǵınıñ astında taptaldı» dep jazılğan sol kezdegi orusut eliniñ köne şejiresinde. Monǵol şapqınşılıǵı qanday aaur tıse, olardıñ üstemdigin jürgizu de jeñil tıgen joq. Knyazdıqtarı Altın Orda quramına kirmegenmen, monǵol şapqınşılıǵına salıq tölep turuǵa mindetti boldı. Şaruasılıǵı äbden küyzelgen halıqqa munday salıqtı töleu ölimmen birdey aaur tıdi. Al salıqtı alǵaşqı kezderde monǵol qızmetkerleri, soñınan orusut knyazdarı jinap, Ordaǵa aparıp turdı. Bul salıqtardıñ der kezinde jinalum, jay halıqtardıñ böten qılıqtarın baqılap turatın äskerı toptardıñ bastıqtarın

basqaq dep atadı. Bular jurttıñ qaqqanda qanın, sıqqanda sölin aldı. Töley almasa düre soqtı, üyin örteydi. Osınday Şalken degen qanışer basqaqtıñ qıyanatın halıq: «Aqşası joqtıñ Balasın aldı. Balası joqtıñ äyelin aldı. Äyeli joqtıñ Tügeldey özin aldı», dep jır şıǵardı. Äsirese halıqqa, bolmaşı birdemeni sezse, Altın Orda jauıngerleriniñ tosınnan tosın, orusut qalaların şabatın ädetteri qattı battı. Ünemi osılay. Buǵan şıday almaǵan orusut halqı älsinälsin Altın Ordaǵa qarsı bas köterdi. Osılay Tver, Rostov, Yaroslavl, Suzdal tärizdi şaharlar birneşe ret şabıldı. Mongol qosındarı orusut eline kelgen soyqan qırsıq edi. Biraq osı batır el, şıǵıstan kelgen qandı balaq jauınıñ süyir uştı nayzasına jalañaş keudesin qarsı tostı, onı älsiretti. Söytip, Batıs Jaǵropanı jaulap aludan qutqardı.

Orusut jerin däl osı tusta jalǵız mongoldar ǵana emes, Batıs memleketterdiñ de basıp alǵıları keldi. Teriskey Jaǵropa men şıǵıs elderin orusut jerimen baylanıstıratın mañızı zor, sauda jolında turǵan ulı Novgorod jerine osı kezde nemis kressileri qaytadan şabuıl jasau dayındıǵına kirirken. Al Novgorod jurtı özderin mongoldar şappaǵanımen, arasına jıl salıp bastarınan Livon Ordeni men nemis rıtsarlarına qarsı eki ülken ayqas ötkizgendikten, äbden älsirep qalǵan edi. Munday jaǵdayda, Teriskey Şıǵıs orusut knyazdarınıñ başsısı, Vladimir men Novgorodtıñ ulı knyazi Aleksandr Nevskıy, (onıñ özi otırmaǵanmen, öz atınan balalarınıñ bireuine tapsırıp, Ulı Novgorod isin sırttay da basqaruǵa haqı bar bolatın) özge knyazdardan Livon Ordeninen orusut jerin qorǵauǵa küş surayın dese, bări de Altın Orda soqqısınan äli esin jıya almay jatqan. Esin jımaq tügil, bastarına töngen joqsılıq pen zorlıq zombılıqtan, künnenküge jüdey tüsken.

Osınıñ bärine tözgen bul qanday er halıq! «Orıstıñ erligi de, tabandılıǵı da mongoldan kem emes! Tipti artıq ta,— dep jazdı öziniñ däpterine şıǵıs sayahatşısı,— ätteñ, ätteñ, mongoldar bastarın qostırmadı. Är qalasın, är knyazdıǵın jekelep şaptı». Mine, osınday kezeñde Aleksandr Nevskıy nemere inisi Gavrıyldı Orda taǵına bıl jazda otırǵan Sartaqqa doñız, yaǵnı 1256 jılı elşi etip jiberdi. Ondaǵı oyı — nemis rıtsarları men Livon Ordenine qarsı şıǵu üşin eñ bolmasa Altın Ordadan tınıstıq taup, iñǵayı kelse, Pskov pen Novgorodtı uaqıtşa salıqtan bosatu, söytip, tınıstardıñ keñeytuge mursat berudi surau edi. Qıstıñ saqılǵan sarı ayazı turǵan. Saray Batu şaharına batıs jaǵınan qulaytın jolmen

Altın Orda töleñgitteri qorşağan, bastarına qıpşaqı süyir töbeli tülki tımaq, qarsaq bōrik kigen Gavrıyl basqarğan orusuttıñ bir top onğı boyarları qalağa kirdi. Sartaq ordasınıñ adlında jaña ğana sırtqa şıǵıp turğan. Basında daǵaraday qundız tımaq, üǵına jây âşeyin jaba salğan qundız işik. Qarusız. Tek işik işindegi zerlengen qara mauıtı beşpetiniñ büyir tusınan, süyem qarıs etip qaқтаған altın belbeuine baylanğan, süyek saptı, altın qınalı sala

qulaş qanjarı qana körinip tur. Kele jatqan adamdardıñ işinen ataqtı Aleksandr Nevskıydiñ nemere inisi jas Gavrıyldı tanıp, asıqpay orda baspaldaǵınan tömen tūsip, attılarğa qarısı jürdi. Salt attılar Altın Orda hanınıñ özi bularğa qaray bettegenin körıp, attarınan tūsetüse

qaldı. Qorşap kele jatqan küzetşi jigitterdiñ ekiüşeui qonaqtardıñ attarınıñ tizginderin ustap, joldan qıǵaş turğan rabatqa qaray bettedi. Orusut knyazdarı men boyarları Sartaqqa tayap kelip, ülip sâlem berdi. Sartaq Gavrıylmen mongol âdetinşe tösine tösın tıgızıp amandastı.

— Joldarıñ oñ bolsın! — dedi Sartaq.

— Aytqanıñ kelsin, Altın Orda hanı,— dedi Gavrıyl sâl basın üip,

— sizdiñ andañız, bizdiñ aǵamız knyaz Aleksandr Yaroslavoviçtiñ öziñizge arnap joldağan ötinişin aytqalı alıs joldan at sabılıp kelip qaldıq.

— Qımbattı knyazъ sâlemdemesi dalada turıp tıñdarlıq qısqa emes şıǵar,— dedi Sartaq.

— Ordağa kiriñizder, qonaq bolıñızdar. Sartaq Gavrıylmen qatarlasa, onıñ qasındaǵı kisilerdi ertip ordasına qaray jürdi. Sonda ğana özge knyazъdardan sâl qıǵaştau kele

jatqan uzın boylı, aqsarı, jüdeu öñdi qoü qızǵılt saqalmurtı

burıl tartqan, üstine şubatılğan teri ton kigen Novgorodtıñ belgili adamınıñ biri Svyatoslavtı kördi. Onıñ üldede men büldege oranğan Altın Orda bekdadalarına qarağan ızalı kögildir közinen ana jıldıǵıday, taǵı bir suıq, ızǵarlı sazdı bayqap qaldı. Sartak jimıya küldi. «Orusut eli mınanday joqşılıqqa uşırıp, işerge astı, jeuge tamaqtı Äzer tauıp jatqanında, sender bizdiñ arqamızda üldede men büldege oranıp jürsiñder ğoy dep oylap kele jatırsız ğoy, qaysar Svyatoslav, dâu de bolsa» dedi işinen Altın Orda hanı. Onısı da ras edi. Svyatoslav Altın Orda bekdadalarına tunjıray qaraumen boldı.

Qoyan, yağni 1219 jılı şığıs eliniñ osı tustağı eñ ülken handıǵınıñ biri Horezmşah memleketine Şıñǵıs han attanısı bastalar adlında Otırdıñ nayıbı Horezmşah Muhamedtiñ nemere inisi Qadırhan Ulanşıq bolatın. Otırar ol kezde mıqtı bekinis jãne Qorasannıñ

mãdeniät oşaǵınıñ biri edi. Qadırhan nayıbtıñ qaramaǵında jırma mıñ attı Āsker turǵan. Şabul aldında, Şıñǵıs han osı Otırarǵa retinde özine qızmetke engen musulman saudagerleri men monǵol bekdada urpaqtarı bar, tört jüz elu adamnan quralǵan keruen jibergen. Bul keruen sırt qaraǵan adamǵa Otırarǵa saudasattıq üşin kelgendeı edi. Al şın maǵınasında barlau kerueni bolatın. Şıñǵıs hannıñ bir tãsili — şabatın elderine aldın ala Ādeı adamdar jiberetin. Olar «Eşkim böget bola almas jau keledi. Jaqında osı araǵa jetip qalar» dep jurttıñ küni burın zãrequtın qaşırıp, berekesin alatın qaesetösek tarata bastaytın. Bul keruenniñ adamdarın da osınday laqap taratuǵa jibergen. Kelgender ädettegideı saudasattıq kerueni emes, barlau kerueni ekenin bilip qalǵan Qadırhan nayıb keruen adamdarın teptegis qırıp salǵan. Dünüemuliklerin öz qazınasına túsirgen. Jalǵız ǵana adam qaşıp şıqqan. Sodan, bolǵan oqıǵanı estigen Şıñǵıs han qaharına minip Horezmşah Muhamedke: «Qadırhannıñ qolayaǵın kisen dep Qaraqorımǵa jetkizuin» surap elşiler jibergen. Muhamedşah bir jaǵınan tuisın ustap beruge özge ömirlerden qorıqqan, ekinşi jaǵınan jırma mıñ Āskeri bar Otırar nayıbınıñ oñay berilmeytinin túsingen.

Şah endi amalsızdan monǵol hanımen soǵısuǵa mājbur bolǵan. Kelgen elşilerdi bu da tegis öltirgen. Sodan soñ ol Āskerin jımay bastaǵan. Burın soǵıspauǵa ötirik uãdelesken Şıñǵıs han, sınıqqa sıltau etip, attanısqa şıqqan. Otırdı şabudı ortanşı balaları Jaǵatay men Ügedeyge tapsırıp, ülken balası Joşıǵa Seyhundarıyanıñ joǵarı jaǵında kentterdi aludı buyırǵan. Sol jılı küzdiñ bas kezinde monǵol Āskeri Otırdı kep qorşadı. Jaınan eşbir keşirim kütpegen Qadırhan jırma mıñ Āskerine, qala turǵındarın qosıp, jan ayamay qarsılasıp baqtı. Qalanı qorşap aǵlan monǵol Āskeri bes ay boyı eşteñe istey almadı. Ātteñ, osı kezde bir qayǵılı oqıǵa boldı. Uris aldında Otırarǵa jãrdemge Muhamedşah

jibergen Qaraşa batır basqarǵan köşpendilerdiñ Āskeri opasızdıq etti. Budan Āri monǵoldarǵa qarsı turuǵa şıday almay Qaraşa batır bar qosınimen bir tünde qaladan şıǵıp, özderiniñ dalasına qaray qaştı. Bular şıqqan darbazadan sol sãtte

monğoldar kirip ülgirdi. Endi urıs qala işinde boldı. Āskeriniñ deni qırılğan Qadırhan endi qalanıñ ortasındağı hısarğa kirip bekindi. Urıs burınğıdan da qıza tüsti. Qalağa kirgen monğol jauingerleri qolğa túsken turğındardı qoyday etip bauızdadı. Biraq halıq ör üy, ör qoranı bekiniske aynaldırdı. Nayıb ordasındağı erjürek Qadırhan men oniñ ölimgе bel buğan batır jauingerleri qarısıp turıp aldı. Bul arada da ayqas aydan atsam mezigilge sozıldı. Aqırı küşi basım monğol āskeri jeñuge aynaldı. Sonda da Qadırhan jau qolına özi kelip túspedi. Aqırı hısardı monğoldar alıp, Qadırhanniñ endi urısar jeri qalmağanniñ özinde de, ol eñ soñğı joldastarımen nayıb sarayınıñ töbesine şıǵıp, jauımen sol jerden alıstı. Al saray töbesinde de bul eñ soñğı eki serigi de oqqa uşıp, jauına atatın jebesі bitken kezde bul qalıñ monğol qolına aybat şegumen boldı. Hanızaqandarı ākep bergen saray kirpişterin joǵarı qaray örmelegen monğoldarğa laqtırdı. Talayın qulattı. Aqırı saray hanızakandarı da tegis qırılıp, jauına laqtıratın kirpişi de qalmağanda, Qadırhan özin tiridey ustauğa janjaǵınan qorşap tayap kele jatqan monğol tobına qarısız, judırınǵın tüyip alıp qarısı umtıldı. Osılay qolğa túsip, üstibası qıpqızıl qanğa malınıp, qansırıp jatqan Qadırhanniñ janına Ügedeydin ülken ulı Küyik kelgen.

— Şın batır ekensiñ,— dedi ol.

— Batır adamdı monğoldar da qurmetteydi. Öler aldında ne tileysiñ, sura, beremiz.

— Jalǵız ğana tilegim bar,— degen Qadırhan,

— senderdiñ qaban tumsıqtarıñdı körgim kelmeydi, tezirek öltiriñder! ızalana qalğan Küyik qolındağı jalañaş qılışimen tartıp jiberген. Osılay batır nayıb qaza bolğan. Monğoldar Otırar qalasın tonağan, birdebir qışın qaldırмай küyretken. Bir kezde дүние жүзине āygili ulı ğulama Ābilmansur Āl Farabı kitap oqıǵan, бүkil ālemde kitapqa bay şıǵıstıñ eñ ülken kitaphanası bop sanalatın Otrardıñ ğajayıp kitaphanasın örtedi. Osılay qanışer basqınşılar bir kezde ekinşi Mekke dep atalğan атаqtı Otrardı jermenjeksен etken. Monğol qosındarı osı aradan ekige bölingen, biri Buhara men Samarqandqa attanğan. Olar bul qalalardı da alğan, Şiñǵıs han āskeri kelmesten burın mıñ jarım jıl ömir sürген Samarqandıñ kez kelgen qızıqtıratın hısar, rabat, sarayları, dinı ğıbadathanalarınıñ димин qaldırмай küyretip, tastalqan etken.

Mongol äskeriniñ ekinşi bölegi budan keyin Sığanaqqa bettegen. Qıpşaqtıñ bul bekiniş şaharınıñ turğındarı da keudelerinde şıbın jandarı qalğanşa alısқан, qarсылasқан. Jetti kün tinbay soğısıp aqırında jeñilgen. Mongol naysap jauingerleri bekiniş şahardı tonağan, adamdarın qoyday qırğan. Sığanaqtan keyin olar Qorasanga qaray, Ulı Horezm handığına attanğan.

Osı qırğındardıñ işinde monğoldardıñ Qara Buğı attı on segiz jasar, şombalday qara jigiti közge tüsken. Bul öziniñ alıp küşiniñ arqasında qazanday tasterdı bökiktey laqtıratındığımen, ne qorqudı bilmeytin, jolbarıstay jürektiligimen ğana közge tüsip qoyğan joq, ol, äsirese öziniñ, asқан qanıpezerligimen, adamdı ayaudı bilmes qattılığımen esirey

turğındardıñ zâresin aldı. Qara Buğı keyinirek bir Äskerı böliste Batu hannıñ qaramağına köşti. Altın Orda iesiniñ sapında talay şabuılğa qatıstı. Legniçe maydanında da boldı. Mine, osı Qara Buğını Batu da jaqsı kördi, sonıñ arqasında jüzbası erejesine jetti. Qatıgez qaysarlığımen, Altın Orda müddesi üşin jan ayamay istegen qızmetimen Qara Buğı Sartaqqa da unanğan, onıñ oñ qolına aynalğan. Qara Buğı bir küni eşbir qılmıstan şoşıp körmegen Altın Orda qanıpezerleriniñ özderin de tañ qaldırğan, jandarın türşiktirgen. Jaz şığa bastağan kez edi. Mal kökke toyınıp, aqqu, qazdıñ äni estilip älemniñ sâni kirip qalğan. Jılдаğı kâsibi boyınşa orusut dıqandarı jer jırtıp, tuqım sebuge kirisip te ketken edi. Osı kezde orusut qıstaqtarınan köktem salıgın jınauğa Altın Ordadan köptegen töleñgit jasaqtar şıqqan. Sol tusta Qara Buğı basqarğan bir top monğol jigitteri, Novgorodke jaqın bir şağında qalaşığında bolıp, öz ordalarına qaray kele jattı. Jasaqtıñ aldında

— jal quyrıǵı tögilgen esik pen tördey qara ayǵır mingen Qara Buğı. Qara temirden şinjırlı sauit pen qara dulıǵa kıgen. Özgelerden anaǵurlım deneli Qara Buğı, anandaydan bir qara jartas jılıp kele jatqanday körinedi. Altı kisiden qurılǵan jasaqtıñ soñ jaǵında döñgelekteri daǵaraday eki ayaqtı üş arba keledi. Qasqır, qoyan, qarsaq, tülki terilerin tauday etip üyip aptı. Bul qıs boyı ilenip, köktem şığa Altın Ordaǵa beriletin salıqtıñ bir bölşegi edi. Top kögildir tolqındı qamıstı köldi aynala berdi. Köldiñ teriskey jaǵındaǵı öñirde orusut mujiqtarı aǵaş soqalarına sırları men şolaq quyrıq mâstekterin jegip ap, jer jırtıp jürgendi. Kenet kögildir beleñnen köz almay kele jatqan Qara Buğı atınıñ basın tejep, kilt toqtay

qaldı. Köldiñ qamıstı jağasınıñ oypattau tusınan bir top balalar şığa keldi. Bâri de bälığatqa tolmağan, büldirşin kileñ. Balalar qamıs arasınan, sirã, üyrek, qazdıñ jumırtqaların jınap äkele jatqan boluları kerek, kımderiniñ eteklerin tompıtıp alıptı. Kenet sustı mongol jasağın körip, toqtay qaldı. Şapqınşılardan äbden zãrequtı qaşıp, qorqıp üreylengen bışaralar, közderi bajırayıp sãl turdı da jalmajan etekterindeki jumırtqaların jerge laqtırıp jiberip, qulındağı dauıstarı quraqqa şığa, şırşır etip qaşa jöneldi. Aldarında ayağı jerge tımey, şaşı altın jalatqanday sapsarı bir qız ketip baradı. Baltırı Äppaq, boyı da özgelerden boyşañdau ma, qalay? Qara Buğı dünieni jaña ğana körip turğanday tamsana qarap, qadaldı da qaldı. Atın oqıs tebinip qalıp edi — itqı jöneldi. Al qız bala... Tosın jürip quzğınğa kezikkenin zamatta sezingen albırt jürek tayday tulap, jas deneni qaç jarıp jibere jazdadı. Esin bilmey qulağanı da sol edi

— quzğın kömey, qatıgez neme at üstinen ilip aldı da ketti. Jasağına jaytañday kelgen ol:

— Sender jüre beriñder, men birazdan soñ quıp jetemin,— dep köl jağasındağı qamısqa qaray at basın burdı. Sãlpãl uaqıt ötti me, ötpedi

de, qızdıñ dausı qaytıp estilgen joq. Jan algış qara düleydi körgende, onıñ naqaq jüregi jarılıp ketken edi... Balalardıñ alğaşqı üreyli dauıstarı şıqqan sÄtte, bir sumdıqtıñ bolğanın sezip qalğan mujiqtar esteri qalmay jügire jönelgen. Sonda qoğası japırılğan tusqa jurttıñ aldımın qorbañdap jügirip jetken Svyatoslav betauzı qojqoj tastay usqınsız bitken Qara Buğınıñ zu ete túskenin körip qalğan. Ätteñ qolında öler ediau, toqtamay öte şıqtı. Tek qulınşağıniñ jansız denesin quşaqtap qaldı. Söytkenşe bolmay şubırıp özge mujiqtarı da jetti. Svyatoslav üstindegi kenep köylegin şeşip sãbıiniñ denesin orapşımqadı da:

— Şarualarıña bara beriñder! — dep buyırdı mujiqtarğa hannıñ aldına bir barıp qaytpay, üyge kelmeymin.

Sodan soñ balasınıñ denesin bauırına qısıp quşaqtap, Novgorodqa taman Ыьman köliniñ toğaylı jağasında üzeñgiles bekdadalarımın sayahat qurıp jürgen Batudı betke alğan. Bul kelgende han tobi jaña ğana köl jağasınan qaytqan eken. Svyatoslavtıñ Aleksandr Nevskıydiñ adamı ekenin túsingen han nökerleri onı Batudıñ aldına alıp keldi. Batu jaña ğana jumıp şatır adlında tur edi. Svyatoslav sãl basın ıdı de, balasınıñ denesin quşaqtıran qalpında, bolğan oqığanı qısqaşa

aytıp berdi. Batu sāl bozara tüsti de, jendetterine Qara Buğını tez tauıp ākeludi buyırdı. Hannıñ bozarğan türinen, meyirimsiz qattı aşığa mingenin tüsine qalğan jendetteri zamatta joq boldı. Sosın Batu öz ordasına qonaqqa kelip jatqan, Ulı han Ügedeydiñ emdeuşisi ataqtı lama Saqıyapandıttı

şaqırttı. Jetpisten asıp ketken oqımüstı dāriger qasına kelgende orusut adamı quşaqtap turğan qız balanıñ neden ölgenin bilip beruin suradı. Nökerleri hannıñ jeñil jorıq tağın şatırdıñ aldına ākep qoydı.

Jurt ta jınalıp qaldı. Batu jibek kilem üstindegi tağına otırdı. Oñ jağına Möñke, sol jağına teteles inisi Berke kelip turdı. Söytkenşe bolğan joq, tört jendet ötkir uştı nayzaların şanşıp jiberetindey, janjağınan oqtap, ızadan jelke jüni üdireyip ketken qabanday, betauzı tük tük

bop bükireye qalğan Qara Buğını aldarına salıp aydap ākeldi.

— Qolına kisen salıñdar,— dedi Batu. Eki jigit eki jağınan kep Qara Buğınıñ qolın artına qayırdı da, şıñjırlı kisendi sart etkizdi. Osı kezde üyden balasın kötergen Svyatoslav pen Saqıyapandıttı şıqtı. Jurt Qara Buğınıñ bir sumdıq istegenin endi tüsinip orusut adamınıñ qolındağı qız balanıñ aşıq betine üñile qaldı.

Neden ölipti? — dedi Batu oqımüstı dārigerge qarap.

— Tım qorqıp ketken bolıı kerek, jüregi jarılıp ketipti,— dedi Saqıyapandıttı.

Batu Qara Buğığa qaradı. Onıñ mızğımas, qısıq közinde «Bağınıştı eldiñ bir qızı qorqıp öldi dep, Altın Ordağa köp jıldan beri qızmet etip kele jatqan sendey adamdı bılay qorlauım jön bolmağan sıqıldı au » degendey bir bolmaşı sezimniñ ışaratı belgi

bergen tārızdendi. Batu qaytadan oqımüstı dārigerge burıldı.

— Sonda, mına orusuttıñ balamdı zorladı degeni jalğan bolğanı ma? — dedi.

— Joq, bul aqıqat,— dedi Saqıyapandıttı.

— Ol ölgen qız balanıñ denesin qorlağan. Jurt tına qaldı. Qarsılıq etip birden berilmey, köp ayqasıp barıp jeñilgen jaularınıñ üsterinen taqtay qoydırıp, olardıñ süyekteri birtıldap sınıp, jan dauıstarı şığıp jatqandarına eş mĀn bermey, taqtay üstinde torasun işip, serikterimen āñgime qurıp otıra beretin Batu, kenet burıñsınan da qattı surlana tüsti. Endi ol Qara Buğığa qaradı.

— Ulı pandit Saqıyanıñ aytıp turğanı durıs pa? — dedi.

— Solay,— dedi Qara Buğı gür etip. Ol ırjıya külgendey boldı.

— Men qızdıñ janın qınağan joqpın. Bâri bir emes pe?!

Batu endi tipti bopboz bop ketti. Kenet sol jağında şetkerirek tuğran balası Sartaqqa közi tüsti. Onıñ Qara Buğığa jerkene qaray qalğanın kördi. Batu oñ jağındağı Möñkege burıldı.

— Qanday ükim aytasız? — dedi.

— İã, monğol jauingerine abıroy bermeytin qılmıs,— dedi atışulı qatıgez Möñke.

— Biraq, köp jılğı Altın Orda tağına siñirip kelgen eñbegin eske alıp, jazanı sâl jeñildetken jön bolar. Kök şıbıqpen jüz

mârtebe düre soğılsın! Batu endi sol jağındağı Berkege burıldı.

— Siz qanday jaza durıs deysiz?

— Musılman dini boyınşa munday adam o düniede dozaqqa januğa tiisti. Öytkeni, qıyanat etken adamı sâbi ğoy,— dedi musılman dinindegi Berke,

— sonda da bul dünieniñ qılmısın o düniege qaldıru bizge de künã. Buğan kök şıbıqpen miñ düre soğılsın!

Batu iin tiresken jurttıñ jüzin bir şolıp ötti. Bâriñ de qabaqtarı jabılıp, kisi ölimine âbden etteri üyrenip ketse de, dâl mınanday sumdıq qılmıs istegen adamğa eşbir keşirim bergileri kelmegendey tüksie qalğan.

— Al siz ne tileysiz? — dedi kenet ol Svyatoslavqa.

— Altın Orda hanı, bar tilegim, mına malğundi öz qolimmen bauızdauğa ruqsat etiñiz!

— dedi. Batu kenet oylana qaldı. Möñkeniki jön. Jeñilgen eldiñ on jasar bir balası öldi dep, on segiz jasınan monğol üstemdigin köksepe, ayanbay batırlıq etken adamdı ölüm jazasına buyıruğa bola ma? Ārñe, bolmaydı. Ras bunıñ ayıbı zor, ölgen balanı balağattap, monğol jauingerleriniñ atına nuqsan keltirdi. Sol uşın Berke aytqanday miñ düre soqqan abzal bolar. Ölip kete me, tiri qala ma, öziniñ bağınan körsin. Biraq bul ükimdi özgeler, mınau jurt âdil köre me? Türlerine qarasañ tek qılmıstığa ölüm jazasın tilep turğandarı haq. İã, bular tek ölüm jazasın tilep tur. Handarınan da sonday ükimdi kütedi. Bul añqau el, jazıǵı joq milliondağan adamdı qırğan handarın, osınday bir bolması iste âdiletlik körsetse Sain han — qasıetti han dep ataydı... Bir jüzbasınıñ ömirinen, jüz miñ halıqtıñ pikiri qadirli emes pe? Ol kenet Svyatoslavqa qaradı.

— Bolsın tilegiñ! — dedi. Jurttıñ tükpir jağınan âlde kimniñ:

— Bârekeldi!

— Batu han — Âdiletti han! Saïn han!

— degen dauıstarı da şıǵıp qaldı. «Bâse,— dedi sâl ezu tartıp Batu işinen — bul qara halıq impram degenim qızıq, mıñ jamandıǵıñ işinen bir jaqsılıǵıñdı körse, soǵan da mâz».

Taǵdırınıñ ne bolıp bara jatqanına jaña túsine bastaǵan Qara Buǵı: «keşir, han ıem» dep, ayqaylap jiberip, bir dizerlep otıra qaldı. Sol sâtte Svyatoslav balasınıñ denesin jerge qoydı da, Qara Buǵıǵa tayandı. Qara Buǵı oǵan jalına qaray bergesinde, ıqşam qımıldap, ısqırınıñ işinen baylanǵan qanjarın qınabınan suırıp aldı da, tamaǵınan orıp orıp jiberdi. Qara Buǵınıñ dobalday bası endi bir jaǵına qaray salıray berdi de, denesi âpsâtte jerge düñk ete tüsti. Svyatoslav artına burılıp ta qaraǵan joq. Jerde jatqan balasınıñ denesin köterip aldı da jüre berdi. Oǵan eşkim «toqta» degen joq. Tek Batu ğana öziniñ art jaǵında tuǵran bas uâziri, âkesiniñ inisi Şıñǵıstıñ Qulan qatınınan tuǵan Qulqanıñ balası Sauıqqa burıldı. Jurtqa estirte:

— Ana kisini toqtatıp, astına at ber, qaltasına qızdıñ qunın sal,

—dedi. Han taǵınan sol tómendeu turǵan Legniuce ayqasınıñ qaharmanı, han şeşimine rıza bolǵan, Altın Ordanıñ âygili laşqarqaşı buzurıǵı Batudıñ jezdesi mañǵıt Tölen batır basın idi.

— Saïn han — Batu han! — dedi ol. Jurt ta:

— Batu han — Saïn han! — dep daurıǵa qaldı. Öziniñ qırıq jılǵa

juiq şabuıurıstarında, âskeri mıñ san halıqtı qırǵan, dünıeni qan sasıtqan, tasqa salsañ qaytpaytın Batu, keyde osınday bolmaşı isterimen âdiletti bolıp körine biletin. Bul jolǵısı da sonday tösiliniñ biri edi. Altın Ordaǵa jantânimen berilgen, san sinnan ötken bir batır jauingerinen özi qattı ükim aytıp ayrılǵanına iştey ol öte qıñılǵan. Biraq sır bermegen. Sondaǵı suret Sartaqtıñ küni büginge deyin köz aldında. Sonan beri on jılday mezigil ölse de, Svyatoslav Âli kökjâl qasqırday aybarlı, tek saqal şaşına aq kirgen, buırıl tartqan. Ätteñ ne kerek, sondaǵı oqıǵanı Âli küнге deyin esine ustaǵanmen, Sartaq, sol küni bir jaǵdaydı añǵarmaǵan. Sondaǵı jıñǵa, Qara Buǵınıñ eñ kişi inisi, Berkeden qaşıp keldim degennen keyin Sartaq özine baqaıl etip alǵan, qazir han tobınıñ eñ soñında kele jatqan mına Sarı

Buğı da bolğan. Ol ağası Qara Buğığa Sartaqtıñ jerkene qarağanın da körgen. Biraq beti bir bülk etpegen. Tek Sartaqqa öştese qalğanın közinde bir sot payda bolğan ızğar añğartqan da qoyğan. Ārine, bunı bilse, Sartaq Sarı Buğını özine baqaul etip alar ma edi, almas pa edi, kim bilsin... Sartaq orusut elşilerin, öziniñ serikterin, nökerlerin ertip han ordasına kirgennen keyin:

— Qurmetti elşiler, bugün is jayın Āñgime eteyik,— dedi.

— Altın Orda hanınıñ qadirli qonaqtarı bolıñızdar.

Barlıq jurttıñ basın ııp tājim etti. Sartaq endi orusuttar kelgeli dostıq sıñay körsetpey, qabağın qarsı jayıp ündemey jürgen adamğa burıldı.

— Sauıq ağa, siz de qarsı emessiz ğoy? — dedi. Bul Batudıñ keşegi bas uĀziri, bügingi Orda aqılşısı Sauıq edi. Qazır ol alpıstan asıp ketken qart. Tuğırdan tūsuge tayau bir kezdegi mübārāk jüzi Ābden jimdelgen. Batu ölgennen keyin Şiñğıstıñ ataqtı urpaqtarınan Altın Orda mañında qalğan eñ ölkenderi Berke, Ubayra-Subayra ulısınıñ hanı Ordamen şañıraq tas Joşınıñ besinşi balası Sıbannan tarağan Bahadür jāne osı Sauıq. Qazır Sartaqtıñ qasında osı üş aqsaqaldıñ ölkeni Sauıq qana otır. Al Altın Orda hanınıñ öz aqılşısına jeke köñil bölüiniñ sebebi de bar.

Ākesi Qulqan Batu orusut jerine attanğanda bir qosındı basqarğan. Ol it, yağı 1238 jılı Kolomna qalasın alğan. Osı urısta jau qolınan Qulqan qaza tapqan. Han urpağı jau qolınan ölgen qalağa mongoldar öte öş keletin. Mundayda, şahar bekinisiniñ dımın qaldırmay kültalqan etip, qarsılıq körsetken turğındarın qoyday qırıp tastau Şiñğıs urpağınıñ ejelgi saltı. Osı ayqasqa Sauıq ta qatınasqan. Ākesiniñ qunın qaytaramın dep jurttıñ orasan qıyanat istegen. Sodan beri bul orusut eline qandı köylek qas, bertin kele Batudın bas uĀziri bolğan şağında da, onıñ orusut eli jayındağı keybir bitimine iştey ala köz bop kelgen. Biraq Altın Orda hanınıñ öz degeni bolmasa, özgeniñ sözün tıñday qoymaytın qatal minezinen jasqanıp, ündey almağan. Al Sartaqqa aqılşısı etilip belgilengennen beri de, «Alauız jigitter qos bolmaydı, talanğan el dos bolmaydı» degen uğımdı keyde aldına tartıp, Altın Orda hanına orusut elimen tım jaqındasıp ketpeuin tilegen. «Qolıñda küşiñ barda qasıñ da dos, qasındı jau etkiñ kelmese, küşiñe küşiñdi qos» deytin ol.

Hannıñ Ālgi suraqtı buğan nege bergenin Sauıq aytpay tūsindi.

— Jön ğoy, han nem,— dedi basın ııp,

— alıstan at terletip kelgen meymandardıñ dem alğandarı aqıldı jäyt. Qonaqtarğa arnalğan tu bie soyıldı, şeektep torasun, sabalap qımız äkelindi. Baqaııl Sarı Buğı ayağıñıñ uşımen jürıp qızmet istedi.

Ataqtı Qıpşaq tayşı Sülengüt, qarağay dombırasın urğılay Şıñğıs han şejiresinen belgili «Üань Чао Би Şıdıñ» Altın Orda ulısına tarağan qıpşaqı türin ayttı. Bir mezet ol tayjuğut adamdarı erte kezde Şıñğıstı öltirmek bop izdep jürgende, üyine tıǵıp aman alıp qalğan tayjuğut Torğan Şereni, soñınan Temuçın Şıñğıs han bolğannan keyin oğan Selengi özenine şeyin sozılıp jatqan merkıt jerin bergenin, Torğan Şereni darhan etip, saut kiip, üki tağuşa ruqsat etkenin, eger äldeqalay qılmıs istese, toğız mārtebege deyin ol jazalanbasın degen jarlıǵın jır etkende, Sartaqtıñ ulı atası jaqsılıqqa jaqsılıq qaytara biletin kemeñger edi dep tögile qaldı. Sodan keyin Şıñğıstı han köteruge küş qosqan, Āygili Altay, Huçır, Seçeybekı noyandardıñ:

«Jauıñdı şapsañ, Ākep beremiz

Sarayña suluların qızdardıñ.

Qatındarınıñ bar sılıqımın

Saygülik tulpar qaz moyın

Jüyrigin kileñ jılqınıñ.

Añğa şıqsaq şarlap jer jüzin

Sağan dep erge ilemiz.

Toğaydıñ jannat, qundızın,

—dep bastalıp,

Buzbaq eger subhat küniñdi

Bizdey paqır qulıñdı.

Ayırıp qatınbaladan

Jurtıña qaldır qañırağan,

—dep bitetin Şıñğıs hanğa bergен anttarınıñ qıpşaqı türin aytqanda «sender de Sartaq hanğa sonday berilgen adal bolıñdar» degen oydı şegeley tuskisi kelip, älsinälsin

otırğandarğa qaradı.

Tayşı oyun özgelerden göri Svyatoslav pen Sauıq jedel túsindi. Sauıq «durıs qoy» degendey tayşığa qarap basın ızedi. Orusut adamı burınğısınan da tunjıray qaldı.

Ol kelgennen aq Batu Ordasınıñ altın kümbezdi saltanattı saraylarınan bastap, qundız, torqa, qasqır işik, tülki, qarsaq tımaq kıgen, betterinen mayı şıqqan adamdarına deyin müldem jaratpay otırğan. Özin özi zorlap qanşa sır bermeyin degenmen, qars jabılğan qabağı arqılı iştegi aşuı sırtqa şıqqan. Sartaqtıñ da bunıñ köñilküyin añğarıp qalğanı da osıdan edi. Al han ordasına kirisimenen, Svyatoslav tipti tünerip ketti. Rasında da, öziniñ tuğan eljurtı joqşılıqtan jüdep, jeuge tamağı, küge kıimi, minuge atı jetpey oysırıp jatqanda, aq maydı ayağımen teuip, qundız işikteriniñ jağasın şalqayta aşıp tastap, altın, kumis qarujaraqtarın jarqıldatqan jaularınıñ kökeytesti küyin köru oğan qın edi.

Sondıqtan da bağana bāri hannıñ tağamhanasına kirip et jep, qımız, torasun işkende de, joldan aşığıp kelgenine qaramay tamağınan jöndep as ötpy, jay jürek jalğağan da qoyğan.

Bunıñ işki küyin Sartaqtan böten tağı bir adam añğarıp qalğan. Ol qırağı köz Sauıq edi. «İã, degen ol işinen, men senderdi qanday jek körsem, sen de bizdi sonday jek köretiniñ dausız, tübi jağasınan alatın jauım, mına jas böltirik Gavrıyl emes, köri qasqır öziñ bolarsıñ». Bir ekeui de birbirine sır tarta köz tastağan. Köñil küylerin uqqanday bolğan. Bulardıñ közderiniñ qaraşıqtarında kenet supsuiq bop jana qalğan kek uşqındarı jarq etip ayqasıp, taysalıp ketken almas qanjarlarday, sol sÄtte lap etip tutanğan da qaytadan kenet sönip ülgergen. Ayqasqa tüsuge dayın eki jau, aşuın aqılğa auızdıqtatıp, budan öri sabırlıq etken. Bağanağı üş noyanniñ antına Şıñğıs hannıñ: «Jaularımnan tapqan oljalardıñdı Mağan bermey, özderiñ alıñdar. Añğa şığıp, alğan qundız, kökjaldarıñdı Mağan bermey, özderiñe qaldırıñdar»,

— degen jauabın eñ soñğı jırı etip, Qıpşaq Sülengüt tayşı da aytarın tausıqan. Saray tönireginen Äldeqaşan torğauttar

— kündizgi küzetşiler ketip, olardıñ ornın qapteğuldar — tüngi küzetşileri alğan. Tünimen birge bükil Şıñğıs han urpaqtarınıñ saray işindegi tirşilikterinen böten ämiriniñ bāri kâşiktäne qaramağına köşken. Şıñğıs han dünie salğanına qırıq jılğa tayap qalğanımen, onıñ murager balaları, nemereleri äygili «Dünie äkesiniñ» tÄrtip jasısında jazılğan Ämirlerin buljıtpay orındap kelgen. Sonday buyırıqtıñ biri — han sarayların, Orda tınıştığın küzetu tärtibi edi. Sol üşin hannıñ özi torğaut, qapteğul jasaqtarınan kâşiktäne tümenin qurğan. Äskerleriniñ bul türine ol öte

ülken mañız bergen. Şıñğıs hannıñ sol tãrtip jasısında: «Burın bizdiñ qaramağımızda segiz jüz qapteğul, jeti jüz torğaut bar edi. Bügingi küni Kök tãñirisi, Aspan men Jer qudiretteriniñ uyğaruımen memleket tizgini bizge berilgendikten, sol qapteğul, sautker jãne torğauttardan arnaulı kãşıktãne tümeni qurılıu buyıramın» dep jazılğan. Jãne sol tümenniñ qanday adamdardan qurılıu körsetilgen. «Bizdiñ kãşıktãne qanday adamdardan alınatının esterine tüsiru üşin, mıñbası

bitken mınanı biluleri kerek: qosın basılarınıñ, mıñbasıardıñ, jüzbasıardıñ, onbasıardıñ jãne qarapayım jãy jurttıñ da balaları bizdiñ kãşıktãnege qabıldansın. Olar qabiletti jãne bizdiñ mañayımızda qızmet isteu üşin, sırt pişinderi de kelbeti bolsın. Bizge qızmetke kiruge kelgen mıñbasıardıñ balaları özimen birge on joldasın jãne bir inisin erte kelsin. Jüzbasıardıñ balaları

— bes joldasın, bir inisin, onbasıları men jay qarapayım adamdardıñ balaları tüksende üş joldasın, bir inisin ala kelsin. Jãne burın özderi qızmet istegen jasaqtarınan attarın minip, qarujaraqtarın asına kelsin.

Bizdiñ kãşıktãnege kirgen jigitter janımızda qızmet isteytini mãlimdelgende, burınğı ãsker qatarında bolğan jasaqtarınan mıñdıqtar olarğa on joldastan ertip jibersin. Jãne ãkeleriniñ bergene qaramay, olardıñ astarına minetin attarı men qarujaraqtarın qamtamasız etsin. Sondayaq, jüzbası balaları ertip keletin bes joldasına da, onbası men jay qarapayım kisilerdiñ balaları ertip keletin üş jigitte de, burınğı ãsker qatarında jürgen jasaqtar, eger bolaşaq kãşıktãnelerdiñ özderinde joq bolsa, qarujaraqtarı men minetin attarın dayındap bersin. Buğan qosa, kim de kim bizdiñ jañadan qurılğan kãşıktãnege kirgisi kelse, onday adamdarğa eşkim böget istemesin» dep buyırğan Şıñğıs han. Jãne sol tãrtip jasısında qapteğuldardıñ ayrıqşa dãrejeleri de, mindetteri de jazılğan. «Qapteğul otırğan jerden eşkim de joğarı otırmassın. Qapteğul turğan jerden eşkim atjönin

aytpay ötpesin. Qapteğul küzette turğan üyge, onıñ ruqsatınsız eşkim kirmesin. Qapteğuldiñ janınan ötip bara jatıp, eşkim oğan eşteñe demesin, tildespeytin bolsın. Qapteğuldan eşkim ol küzetke turğan jerde qanşa adam barın suramasın. Qapteğuldiñ ruqsatınsız jürgen adam ustalsın. Qatardağı noyan, mıñbasılar, qatardağı qapteğul, kãşıktãnelerden keyin otırsın» dep buyırğan Şıñğıs han. Qısqası, Şıñğıs han Ordasınıñ tiregi ãskeri bolsa, ãskeriñ ãskeri kãşıktãnesi

bolğan. Bularğa qay jağınan bolsa da üstemdik bergen. Bular Şiñğıs hannıñ sırtqı jauı tügil, işki qastarına qarsı jumsar şoqparına aynalğan. Zamanında hannıñ hanı sanalğan Şiñğıs hannıñ özi: «Künderdiñ küninde meniñ tağıma otıratın urpaqtarım, urpaqtarımniñ urpaqtarı mağan mura ornatqısı kelse, sol ornatqan altın murası bolsın, özim qurğan, özim basqarğan on mıñ adanman turatın kâşiktâne qosınımdı közderiniñ qaraşığında saqtasın. Osı on mıñ qosınım edi ğoy özgelerden anağurlım janı aşığan meniñ qorğauşı periştelerim bolğan!» — dep ürimbutaqtarına buyırğan. Osınday erekşe âsker

— kâşiktâne Altın Ordada da bar edi. Bulardı Batu kâşiktâne demey, töleñgit dep atağan, Şiñğıs han kâşiktânelerinen bulardıñ da ayırması bolmağan. Bular da han tağınıñ küzetşisi, qorğanı. Altın Orda handarı da töleñgitterin özderine qastasqan adamdarınıñ, elderiniñ janın alatın jendetteri etken. Mine, osı töleñgitter de tün kele keşki turımnan han sarayın qorşap aladı. Han sarayınan bekdadalar öz üylerine ketisimen ordağa tiri jandı kirgizbeydi.

Alıs joldan şarşap kelgen orusut adamdarı meyman saray işindegi arnaulı bölmelerge kirip, ekeuden, üşeuğen, aq mamıq, şayı körpelerden jasalğan tösekterine jayğasa bastadı. Gavrıyl de özine arnalğan bölmege kirdi. Sırttağı küzetşiden tıs bunıñ esiginiñ aldına arnaulı küzetşi — töleñgit turdı. Gavrıyl endi şeşinip, jolbarıs terisiniñ üstine salınğan tösegine jata berem degende üyge şıraq ustağan Sartaqtıñ uzaq jılğı hatşısı, rumdıq Qoyaq kirdi.

— Ğafu etiñiz, knyaz,— dedi ol basın ĩp.

— Birdeme aytpaq pa ediñiz? — dedi töseginiñ üstinde jatqalı otırğan

Gavrıyl,— aytıñız.

— Hannıñ buyırığı boyınşa, qazir sizdiñ tösegiñizge töleñgit dÄyekşi bir qız äkeledi.

— Qız? Onı nege äkeledi?

— Ejelden köne monğol ğurpı boyınşa qadirli qonağınıñ qoynına qız salatın dÄstür bar.

DÄstür? Hristian dininde onday ğurıp joq qoy, Sartaq han hristian emes pe?

— Joq, ol monğol!

— Qızıq eken! — dedi oylanıp qalğan knyaz Gavryyl, biraq bul kezde Qoyaq şığıp ta ketken edi. Azdan keyin eñgezerdey töleñgit, qırmızı qızıl güldey âdemi, jibektey ülbiregen, Qıpşaqtıñ bir uızday appaq baldırğan qızın ertip kirdi.

Şiñgis han jasısının tãrtibi boyınşa kãşıktãne qur âskerı qızmetti ğana atqarmaytın, orda toydumannıñ qız uzatu, qız beru, tipti han sarayındağılardı assumen qamtamasız etu solardıñ mindeti bolatın. Sol sebepten orda tõiiregindegi qızkelinşekterdiñ, han tuqımına jatpaytın jigit mırzalırdıñ tağdı osılardıñ qolında turatın. Ağa töleñgit han jarlığın estisimen orda aspazşısı bop qızmet istep jürgen bir sorlı jesir Äyeldiñ köziniñ qaraşığında saqtap otırğan jasöspirim qızın alıp kelgen. Äyel köz jası köl bolıp qala bergen.

— Minekeyiñiz,— dedi töleñgit. Gavryyl auzın aşqanşa basın ıdı de şığıp ketti.

Köktemgi quraqtay taldırmaş, japjas qız bota közinen jası möldirep orusut jigitime ürke qaradı. Gavryyl qattı da qaldı. Şınında da qız ğajayıp sulu edi. Beti appaq, qır murın, bota köz... Jupjuan qos burımı şubatılıp jerge tüsip jatır. Äsirese közi munday ğajayıp bolar ma! Qapqara, möpmöldir, tostağanday üpülken. Beykünã jan seziminiñ ayğağı bop, jasqa tola, jautañjautañ etedi.

Qızdıñ özinen qorqıp turğanın Gavryyl birden uqtı, kenet janı aşıp ketti. Ayağın äzer basıp qasına keldi. Qızdıñ zãresi uşıp ketkeni sonşalıq, бүkil denesi dirdir etip, eki qolımen betin basıp eñirep qoya berdi. Añtañ bop Gavryyl tur. Jigittiñ közi endi ağıltegil jılağan qızdıñ arqa tusına tüsti. Qız jılağan sayın, qalaqtay arıq juqa eki jauırını tınbay oynap dirdir etedi... Gavryyl qızdıñ arqasınan sıpay ustağan boyı esiktiñ aldına alıp bardı.

— Qorıqpa, tımeymin.

Qız tüsinbedi. Ärisãri bolğan Gavryyl esikti aştı da, ar jağında turğan jas töleñgit jigitime: — Qız üyine qaytsın, tımeñder,— dedi.

Söytti de esikti qaytadan jauıp aldı. ...Sartaq erteñ orusut elşilerine öziniñ maqtanışı

— jüyrık atın, alğır tazısın, mergen jigitterin körsetpekşi edi. Sonıñ sãti de tüsti. Orusut elşileri Orda mergenderimen birge tañ sãriden qasqır aulauğa şıqtı. Qıs qattı jılı uyalı qasqırlar tobın jazbay malğa köbirek şabatın ädeti. Bıl qıs öte suıq bolıp, bir uyalı qasqır tobi tebindegi han jılqısının Äbden mazasın alıp bolğan. Mingen attarı ombı qarğa batıp kete bergendikten de añşılar opığıp qala berdi. Tek

alğır tazıların ğana auzı qandanıp q Keşki astarın işken soñ qonaqtar tañerteñ kelis sözge kirispek bop, öz

bölmelerine taradı. Sartaqqa erip küni boyı qasqır quıp Ābden qaljırağan Gavrıyl endi

töseğine jatayın dep iñğaylana bergeninde, keşegi töleñgit, buğan tanıs bota köz qızdı tağı alıp kirdi.

— Minekeyiñiz!..

Gavrıyl qızğa tañdana qaradı. Qız keşegidey jılap turğan joq, birdeme aytqısı kele me, esik jaqqa ālsinālsin jāuteñdep qaray beredi.

Gavrıyl qızdıñ birdeme degisi kelgenin tüsingendey, imdap onı janına şuqırdı. Qız «ustap ala ma» dep qorqıp, ayağın ilbı basıp Gavrıylıñ töseginiñ janına keldi.

— Ne aytasıñ? — dedi Ābden şarşağan Gavrıyl.

— Men be?.. Ne aytsam eken... Tek sen öziñe saq bol. Raşıyan şarabın berui mümkün. İā, ras aytam,— dedi ol jasqana söylep.— İşip qoyıp jürme, jaman boladı... «Raşıyan şarabı» degen sözdi tüsingenmen (mongol handarınıñ işetin şarabı osılay dep atalatının ol burınnan da biletin) qızdıñ ne degenin uqpadı. Biraq bunıñ özine bir qauipti eskertip turğanın jüregi sezdi.

— Ne deysiñ! — dedi ol qız kütpegen suraq qoyıp. Anau ne derin bilmey ünsiz qaldı. Tek ālgi sözine mına jigittiñ tüsinbegenine tañ. Endi ol aytayın degenin ıyaratpen tüsindirmek bolıp ālekke tüsti. Jigitti nusqap ol: «Apam ayttı, erteñ sağan Raşıyan şarabın beredi»,

— dedi.

«Al, sen,— basın şayqap, keseni

— qolımen itergendey etip.

— İşpe!

İşpe! — dedi. «İşseñ,— dedi ol auzına qolın aparıp,— ölesiñ! Ölesiñ!»

— dep, qolımen bir jaq jağın ustap, ölip bara jatqan adamnıñ beynesin körsetti.

— Raşıyan şarabı deysiñ be? — dedi ol.

— İā, rā!

Jigit aqırın ezu tarttı.

— Raqmet,— dedi ol, söytti de esikti körsetti.— Bar endi, kete ber...

Qız şığa jöneldi.

Adam tağdırında, tipti keybir qoğam tağdırında da araşarap belgili orın alğan. Araşarapqa berilgen key jurttardıñ öziniñ ulttıq qasietinen ayırılıp, uaqtalıp, qurıp ketkenderi tarihta belgili. Āsirese, bir eldi jaulap alğan ülken jurtt üstemdigimen, qarujarahı zorlığımen, mädeniät, soraqı tälimtärbiesimen birge araşarabın da ala kelgen. Qarujarahıñ küşimen degenin keyde istete almağan şapqınşılar, bağınişti elin ne dini arqılı, ne araşarabı, aldamsı ğurıp dästürleri arqılı jeñgen. Āsirese, āli memleket bolıp şınıqpağan kişkentay elderge araşarap ülken zıyanın tıgızgen. Bunı Şıñğıs han da jaqsı bilgen. Biraq san türli ulttan qurılğan āskerin jauğa aydap saluğa qur ğana temir tärtip emes, olardıñ aqılın, jan sezimin tumandatın, qızdıratın böten küşterdiñ de kerek ekenin umıtpağan. Sondıqtan el tonaudı, araşarap işudi, jeñilgen eldiñ āyel zatına qıyanat isteudi tıymağan. Özi de sonıñ bārin istegen, keyde tipti, işkende onıñ birde mas bolıp, Şıǵı Hutugtıñ «senen de joǵarı küş bar» degen aqıl sözine «menen joǵarı tek meniñ börkim» dep börkin han taǵınıñ üstine qoyıp, özi oǵan qurmet körsetip tĀjim ete bastaǵanı

—tarihtaǵı aqıqattıq. Sol Şıñğıs han kenet jurttara işudi qoydırmaq bolğan. Ol mınadan şıqqan. Ügedey men Jaǵatay Horezmşah Muhammedti jeñip, Ürgenişti şapqan saparında, Şıñğıs han āskerini qırılıp qala jazdaǵan. Horezm astanası Ürgenişti alǵannan keyin, bükil āskerini bolıp Horezmşah Muhammedtiñ jer astındaǵı saraylarındaǵı qubirlarda saqtalıp turǵan, qanşa jil işseñ de tausılmaytın şaraptarın işuge kirirken. Ügedey men Jaǵataydıñ özderi de işken. Āsker bir jeti işken, eki jeti işken, esterini bilmey işken. Bul işu apatqa aynalğan. Masan jauingerlerdi şapqınşılarǵa āşikken jurtt, retini taup, endi toptobımen öltire bastaǵan. Bunı estigen Şıñğıs han qaharına mingen. Arnalı jasaqtar jiberip, bükil jer astındaǵı şarap sarayların bizdiñ zamanımızdan tört jüz jil burın, maqtanıñ untaǵınan Qıtayda istelgen kükirt ot dĀrisimen atqızǵan. Söytip barıp āskerini bir apattan aman saqtap qalğan. Soñınan tarihşılar Şıñğıs hannıñ kĀrin tögip qattı aşulanǵanın, balalarınıñ ākelerine üles qaldırmaq, Horezmnen qolǵa túsken dünüemülkin özara bölip alǵandarınan deydi. Şıñğıs hannıñ qattı aşulanı sebebi tek budan ğana emes. Balalarınıñ mas bolǵanı, mas bolıp Horezmşah Muhammedtiñ qaşıp bara jatqan āskerini qurıp jetip qırıp tastay almaǵandarı da Ulı

handı qattı renjitken. Osı oqıǵadan keyin āmirşi şarap turalı jasısına kirgen öziniñ mına tömendegi āygili ösietin aytqan: «Masañ adam āri kereñ, Āri soqır, onda aqılparasat bolmaydı. Onıñ oy biligi, darını tükke de turmaydı. Ol uyatqa qaludan basqa eşteñe tındırmaq emes. Işkilikke salınǵan el bileuşiniñ qolınan eşbir ulı nĀrse kelmeydi. Işkilikke qunıqqan Āsker bassısı öz sarbazdarınıñ jauıngerlik sabın öz biliginde ustay almaq emes. Al, masañ noyan özi atqan sadaq oǵınıñ qayda, nege tıgenin bilmeydi. Eger işimdiksiz bolmaytın bolsa, eñ köp degende ayına üş mārtebe işken jön. Ne biraq ret işse qanday oñdı, tipti işpey qoysa öte durıs aq. Tek, onday müldem işpeytinderdi kezdestiru qın» — degen. Şamaları kelgenşe Şıñǵıs urpaqtarı āmirşiniñ osı ösietin orındaǵa tırısқан. Biraq qaramaǵındaǵı elderge, şauıp alǵan jurtına olar araqsaraptı qoy demegen. Tipti olardıñ aqıloy, jan sezimderin ālsirete tüsu üşin köbirek işulerin jaqsı körgen, soǵan ügittegen. Bulardıñ oyınan tek musulman dinindegiler ğana sıqpaǵan. Olar musulman dininiñ tegeurindi tĀrtibin buzsaq kĀpir bolıp ketemiz dep qorıqqan. Samarqandtaǵı bolǵan aytısta, Küyik hannıñ özi Nurıddın Horezmı imamnan:

— Araqsarap şarşaǵan adamdı tınıqtıradı, qayǵılı adamnıñ şerin azaytadı, jalpı kisiniñ köñilin köterip, oyın keñitedi. Jāne özi jemis, tarı, bıday sekildi taza zattardan aşıtıladı. Soǵan qaramay, eger adamǵa janı aşıtın bolsa, Muhamed payǵambar öziniñ ümbetterine nege işpeñder dep buyıradı? — dep suraǵan.

— Mınanday bir oqıǵadan şıqqan,— dep jauap bergen İmam

— Muhamed payǵambardıñ bir sahabası alıs jaqqa bara jatıp, ābden şarşaǵannan keyin jolındaǵı bir jesir Āyeldiñ üyine qonbaq boladı. Oynaqı, jas Āyel onı qondırmaydı. «Al şın qonǵıñ kelse, saǵan aytatın üş şartım bar, bireuin orındaytın bolsañ qondıramın» — deydi. «Qanday şart?» — dep suraydı sahaba. Āyel: sen bugün ne meniñ qoynıma kel, ne bes jasar balam bar — sonı öltir, ne jüzimnen qaynatqan bir şını şarabım bar sonı iş deydi. Sahaba āyeldiñ qoynına barsam künāǵa batamın, jazıqsız balanı öltirsem qılmıstı bolamın, dozaqqa janamın, al jüzimnen qaynatqan bir şını şaraptı işsem, boyım balqıp, köñilim köterilip, raqatqa batpaymın ba? — dep oylaydı. Ol soñǵısın isteymin dep uĀde berip Āyeldiñ üyine qonadı, ülken şınıdaǵı şaraptı işedi, sodan keyin mas boladı. Masañ adam ne istemeydi, āyeldiñ qoynına da baradı, balasın da öltiredi. Mine,

osidan keyin Muhamed payğambar bar ümbetterine qanday jağdayda bolmasın, qanday küyge uşıramasın araqşaraptı

işpek tügil, müldem onı tatuğa ruqsat etpeytin hadisin şığarğan.

Altın Ordanıñ negizgi tiregi — tegi musulman dinindegi jurtt bolatın. Musulman dinindegi bul qaum araqşarap işudi künã sanaytın. Mine, sol sebepten Sartaq ta öz Ordasına hrıstian dinindegi Sarı Buğını han baqaulı etip alğan. Erteñine kelisim söz bastalğan. Ulı Novgorod adamdarınıñ jağdayına qaray, eki jılğa deyin olardan şülenmal basınıñ, unnan,

sudan alınatın, yamanjãmşık salıqtarın jãne egin salıǵı

—avarızdı almaytın bolıp kelisiledi. Osınday salıqtardan Aleksandr Nevskiyge jasaq beremiz deuşi böten knyazdar da arılsın dedi. Tek Novgorodqa nemis kressileri attansa oğan qarsı Altın Orda Ğskeri şıǵa ma, şıqpay ma, bul mÃseleni aldaǵı uaqıtta şeşpek boldı Sartaq. Al qazır, taban astında tujırım jasauǵa Noğay, Sauıq, Bahadür, Mõñke Temir tãrizdi Altın Orda ulısınıñ aqsaqaldarına qarsı şıǵuǵa qaymıqtı. Olar, Ğrine, keşegi özderi şapqan eldi bugün qorğaudı jön körmedi. «Oqası joq,— dedi iştey Sartaq,— Ğzir Novgorodqa jau kelip jatqan joq qoy, jau keletin bolsa, bul tört mıqtınıñ qıqarlıǵı bılay qalar. Öytkeni, olar, Novgorodtı şapqan, orusut jerin alğan jau, erteñ özine auız saların qaydan bilsin. Qazirgi Altın Orda budan jurma jıl burınǵı Altın Orda emes, handıqtıñ bükil Kavkaz, Ğzerbayjan tusın Qulaǵu ilhan bilep ketkeli qaşan, al Mauarannahrǵa tayau Qorasan jaǵın men bıleymin dep jantalasqan Şıñǵıs tuqımı az emes. Budan jurma jıl ötkennen keyin ne bolmaq? Joq, joq qazır Altın Ordaǵa Aleksandr Nevskiyden alıstamau abzal. Al bügingi Ğñgimeden, Altın Orda men orusut birlestigine jalǵız Ğana aqılşısı Sauıq pen Bahadür Ğana emes, mına Gavrıyl knyazǵa erip kelgen Svyatoslavtıñ da iştey qarsı ekenin Sartaq bilip qalğan. Ol Altın Orda men orusut knyazdarınıñ odaǵın, dedi işinen taǵı Sartaq, amalsızdan maquldap otır. Ğrine, kressiler taǵı şabuılǵa şıqsa, orusut eli qazirgi küyzelis jağdayında oğan tötep berui eki talay... Svyatoslav sodan seskenedi. Joq, bul eki jaudan köri bir jaumen küreskendi jön köredi. Ğytpese... jãne bizge senbeydi.

Eljurtın qanjosa etip qırǵan jurttıq, Ğrine, senu qın... Demek, osı şal tübi bizge qosılmaydı. Al bunıñ pikirimenen Aleksandr da, onıñ inisi Andrey de basqa

tuistarınıñ da sanasatını mālīm. Sondıqtan... İã, ulı Şıñğıs babamız aytqan emes, pe «eger jauıñnıñ erteñ qas

bolatınına senseñ, ondaylardan, dosıñnıñ dos kezinde, qasıñnıñ qas kezinde qutıl» demep pe edi? Mine, osınday kelisimmen qonaqtar tüski astan keyin elderine jürmek

boldı. Tağı da han sarayınıñ tağamhanasında Qıpşaqtıñ döñgelek tapal jozısı qoyıldı. Tağı da bïe soyılıp, dastarqan türli tağam, işimdikterge toldı. Sapırılğan sarı qımızben birge, sol qımızday appaq torasun Ākelindi. Kerne saptıayaqpen Altın Orda bekdadalarına, orusut qonaqtarına tartıldı. Astau astau etpen birge bir mezet kumis keselerge toltırılğan Raşıyan şarabı da ākelindi. Hannıñ oñ jağına Sauıq, sol jağına knyazь Gavrıyl otırğan. Hanğa bireumireu usalıp jazım istep jürmesin dep Şıñğıs han tǎrtibi boyınşa dĀstürge aynalğan ādetpen, ayağınıñ uşimen basıp qızmet istep jürgen baqaul Sarı Buğı, hanğa kelgen tabaqtan bir tüyir etti kesip jedi de, aldındağı altın kesedegi Raşıyan şarabın oymaqtay şını ıdısqı quyıp bir urttamın işti. Han özi birinşi bop altın keseni köterdi. Özgeleri de sol ādetti istedi.

Sartaq kesesindegi şaraptı işti. Buğan birensaran monğol bekdadaları qosıldı. Al qonaqtar keselerin qaytadan jerge qoydı. Bireui de auzına aparmadı. Sartaq añtañ qaldı. «Buları nesi, keşe osı Raşıyan şarabın keselep işip edi ğoy ular. Qalay mas bolmaytındarına tañ qalğam. Al bugün birdemeden seziktenip otır ma? Neden seziktenedi? ālde baqauldıñ meniñ kesemnen şarap dāmin tatqanınan ba? Ol keşe de söytip edi ğoy.

Sodan bularğa bir jaman oy keldi me? Joq, joq bar keseniñ şarabınan tata berse, tabanda mas boladı ğoy. Baqaulğa ol kelispeydi. Tǎrtip solay!

Demek, bulardıñ şarap işpeulerinde bir ğāp bar. Qonaqtardıñ küdik alğanı jāy nĀrse emes, ne isteu kerek, şaraptı qalay teksergen iñğaylı?

Al eger rasimen ol şarapta birdeñe bolsa...»

— Sizder şaraptı nege almaysızdar? — dedi ol Gavrıylden köri sözün

Svyatoslavqa tıgize:

Svyatoslav ündegen joq, kesesin tögip almayın degendey jaylap köterip, qolın sel sozıp qarsı jağında otırğan Sauıqtıñ adlına qoydı. Bağanadan beri, ādet boyınşa

tek torasunboza ğana işip otırğan han aqılşısı, orusut oyın birden tūsindi. Ol aspaysaspay kesege qolın sozdi.

«İã, ĩã, mına zulım orusut şalı durıs istedi. Bir pãle kelse, osı Sauıqtan keledi. Keşeden beri bizdiñ oyımızğa, Altın Orda men orusut knyazdarınıñ odaqtasuna qarsı ekenin jasıra almay jür...

Biraq Sauıq:

— Bala jastan beri monğol işimdigi torasunğa üyrenge edim, qıtay şarabın suqanım süymeytin edi,— dedi söytti de keseni auzına apara berdi,

— qadirli qonağamız usınğan keyin amal bar ma, köñili qalmasın... «Joq, joq,— dedi işinen Sartaq,

— kãri aqılşımniñ eş ayıbı joq

eken. Al eger şarapta...»

— Toqtañız,— dedi han kenet, Sauıqtıñ qolın ustap,

— ömir baqı işpey kelgeniñiz bãrimizge ayan, uşınıp qalarsız,

— sosın ol janjağına qaradı. Han ordasınıñ sıyınan qonaqtardıñ küdiktenip otırğanı oğan batıp ketti. Al «şaraptardı jinap al» — deuge tağı retin taba almadı. Onda, mınau işimdik tipti taza bolğan künde de, «tekke küdiktenbegen ekenbiz, işinde birdeme qosılğan soñ hannıñ özi âkettirdi, deydi ğoy qonaqtarım, bir sumdıqtı men özim âdeyi istetip otırğanday» dedi ol işinen. Sartaq qaytadan janjağına qaradı. Eger keyin burılса ol art jağında ilip jarlıq kütip turğan baqaull Sarı Buğını körer edi. Biraq ol keyin burılmadı. Hannıñ közi esik aldında turğan on jeti on segiz jasar Qıpşaqtıñ suluşa kelgen sülgişi bala jigitime tüsti. Qolimen meñzep onı qasına şaqırıp aldı:

— İş,— dedi Sauıqtıñ qolındağı keseni nusqap.

Eşteñeden qaperi joq jas jigit, ataqtı han aqılşısınıñ öz qolınan şarap alğanına mãz bolıp, usınğan keseni qattıraq qıssa, sınıp ketetin şınıday eki qolimen abaylap ustap auzına apara berdi.

Han buyrığın impramniñ buzuğa haqı joq, bala jigit işe bastadı. Bireki jutqanda ğana öziniñ musılman ekeni, şaraptı öz erkimen işse kãpir bolıp ketetini esine tūsip, kenet toqtay qaldı.

— Han ıem,— dedi ol men musılman edim, osıdan artıq işpeuge ruqsat et dep ötinbekşi boldı da, kenet qulay berdi. Han ornınan turıp ketti. Kenet esine

Qaraqorımğa barğan jerinde, Turaqına qatınıñ bergen unan ölgen Ulı knyaz Yaroslav tüsti. «Sodan keyin ğoy Ulı knyazdiñ balaları Aleksandr men Andrey Küyikten at quyırğın birjolata kesip, meniñ âkem Batu jağına şıqqanı. YApiray, —dedi ol işinen,— inisi Gavrıylge qastıq oylap, kim eken Ulı knyaz Aleksandr Nevskiy ekeumizdiñ aramızğa ot salğalı jürgen?» Qonaqtarğa berilgen şarapqa kimniñ u salğanın qanşa tekserse de Sartaq bile almadı. Al qur seziktenip bireudi jazaladı Sartaq Ādet etpegen. Han tağınıñ qauipqaterine āli üyrenbegen. Ārine, eger ol Gavrıyl qoynına salmaq bop töleñgit aparğan Qundız qızdiñ aspazşı şeşesinen surasa, Āldenelerdi tūsiner edi. Biraq odan surağan joq. Al töleñgit bul jas qızdan birdeme boldıau, knyazğa «şarabında u bar ekenin osı aytpadı ma eken?» deytin kümāndi oydan tipti aulaq edi. Onıñ üstinde, mundayda pĀleli zatqa kimniñ qatınasqısı keledi, töleñgit jumğan auzın aşqan joq! Al şınına kelsek, qızına tımegeñ Gavrıylğa rıza bolğan aspazşı ana, sol küni şarapqa küşālā şurnasınıñ qosılğanın Āldeqalay sezip qalıp, knyazğa «ayt» dep qızın jibergeñ özi edi. Qundız töleñgitke: «Orusut knyazi erteñ kel degen» dep üyretken de osı şeşesi bolatın. «Şarapqa udı kim saldı? Onı kim bildi? Orusut adamdarına kim ayttı?» — Bāri Sartaqqa jumbaq edi. Āyteuir, sol şaraptı işken bala jigiti — bir kün essiz jatıp Āzer degende basın kötergeñ. Auzına ünemi sūt quyıp, emdegen Orda dĀruişi «şaraptı köbirek işkende, bışararı qutqara almaytın edim, az işkeni abıroy boldı. Boyın, tegis alıp kete qoymağan udı jas şirkin jeñdi» dedi. Ordanıñ qauirt şaruaları bölip ketip, bul oqığa Sartaqtıñ esinen birtebirte şığa bastadı. Tek oyında qalğanı: şarapqa, Ārine, udı osı

Saray mañındağı bireu saldı. Kim bolsa da Aleksandr Nevskiy men meniñ aramdı ajıratqısı kelgeñ adam. Biraq onday adam dāl meniñ mañımda joq tārızdi. Sauıq deyin desem, ras ol orusuttardı jek köredi, biraq dāl munday jauızdıqqa barmaydı. Orusuttardı jek körgeñi üşin mağan qastıq oylamaydı. JĀne sol küni ana orusut şalı usıñan şaraptı işpek te boldı ğoy ol. İşimdiktiñ ulı ekenin bilgeñ desek, onda Sauıq işemin dep keseni auzına aparmas edi, bir sıltaun taup işpey qoyar edi. Joq, ol emes. Sonda kim? Jau sırttan, munda tek onıñ tilegeñ orındauşı ğana bar. Al sırttağı jau kim? Altın taqqa otırğan handa, ārine, öştesetin adamı az emes. Söytse de munday iske menimenen tek baq kündes kisi ğana baradı. Menimen onday baq kündes tek Berke...

Bul oqıǵanıñ bir uşı sonda jatır ma? Biraq meniñ Ordamda maǵan u bererdey kisi joq qoy. Tek Berke ordasınan bizge osıdan bes jıl burın kelip qosılǵan Sarı Buǵı baqaulı bar... Ālde sol ma? Joq, ol emes. Ol Berkeni sasıq şulǵauınday jek köredi. Tegi atijönsiz seziktenudiñ qanday qajeti bar? Jazıqsız bireudiñ obalına qalıp jürmeyin, eger Sarı Buǵı desem, sol bes jıldıñ işinde meni öltirerliktey talay mümkindiǵi boldı ğoy, nege öltirmey keldi? Joq, joq, Sarı Buǵı emes, Berkeni atuǵa oǵı joq... Sonda kim? Şarapqa udı kim salǵanın Sarǵaq qanşa oylasa da taba almay qoyǵan. Bul iske Berkeniñ qatısı barına kümān keltirmedi. Öytkeni, Berke de Aleksandr Nevskıymen jaqsı, kim bolsa da meni sol Aleksandr

Nevskıyden ayırmaq jan. Onday adam osı Berke ğana bolı mümkin, dedi ol işinen. Sol sebepten de Sartaq köktem şıǵa sarjaylauına kelip jer ābden qatıp, tasıǵan özen suları müldem qaytqan kezde, bir jaǵınan Ulı han Möñkege sälem berip, ekinşi jaǵınan Altın Ordanıñ qaramaǵındaǵı eldermen qarımqatınas jürgizudi aqıldasu üşin, Qaraqorımǵa sapar

şekken betinde, Şıñǵıs urpaqtarınıñ birazımen keñesti de, joldaǵı Berke ordasına soqpay birden āri qaray asıp ketti. Bunı estigen Berke bulqantalqan bop aşulandı. Janına jüz nökerin ertip, Jayıq özeninen mıñ töleñgitimen ötkeli jatqan Altın Orda hanın at auıstırıp, suit jürip quıp jetti.

— Joşı urpaǵınan Altın Orda handıǵında eñ ülkeniñ men edim,— dedi ol alqına söylep,

— alıs saparǵa şıǵıp bara jatıp, jolındaǵı ordama nege soqpadıñ? Ulı han Ügedeymen ne söylesetiniñdi nege aqıldaspadıñ? Qıstı küngi oqıǵadan beri jāne keybir aralarına iritki salıp jürgen saq qulaqtardıñ sözine qarap, Berke meniñ şın qasım, maǵan jaqsılıq

oylamaydı dep ābden sengen han, ākesiniñ tuǵan inisi bolsa da, betine tesile qaradı.

— Joşı urpaǵınıñ ülkeni bolsañız da, siz musılmansız,—dedi kenet supsur bop ketip,— al men hıristıan dinindemin. Maǵan sizdey musılmannıñ betin körudiñ özi künā.

— Solay ma edi? — dedi kenet ızadan tunşıǵıp kete jazdaǵan Berke, oñ qolınıñ suq sausaǵın şoşaytıp.— Onda qoş bol! Eşkim oǵan qarısı eşteñe degen joq, tek Sartaqtıñ arjaǵında sabalı qımızınıñ janında turǵan baqaulı Sarı Buǵı oñ qolın

kötergende, kün sâulesimen şağılısıp jarq ete qalğan, suq sausağına kığın jüziginiñ

ülken gauhar tasın kördi. Ötkir sâule közine tūsken Sarı Buğı alağanımen betin jaba qoydı. Buni bayqağan Berke tağı da:

— Qoş bol! — dep kârlene Sartaaqa bir qaradı da, anaday jerde nökerleriniñ aldında bir jigiti ustap turğan kökjalına asığa barıp mindi. Eşkim jumğan auzın aşqan joq. Tek Berke uzağanşa Sartaaq ornınan qozğalmadı. Han qolı sol küniaq Jayıqtan ötip Ertis dalasına qaray bettedi. Eki künnen keyin, nökerli qol Bırğız özeniniñ tusına jetti. Sol küni Sartaaq kenet işinen qan ketip qattı nauqastanıp qaldı. Tañerteñgi jegen etten be, âlde bağana Sarı Buğı bergen qımızdan boldı ma, özi de bilmedi. Sağat sayın hâli naşarlay tüsti. Sonda ğana ol osı saparğa birge şıppaq bolğan Orda dâruışın ertpegenine qattı ökindi. Ätteñ ne kerek, qanşa ökinse de, ökiniş oğan jârdem bere almadı. Eki täulik ötkende, belgisiz keselden Sartaaq sandıraqtap jatıp dünıe saldı. Al nemeresinen söz estigen Berke qabağınan qar jauıp ordasına qaytıp kelgen. Bul sırek saqaldı jalpaq bet sarı kisi bolatın. Mekke şeyhteri tärizdi uzın şaşın eki qulağınan asıra tarap tastağan. Bir qulağına segiz burıştı asıl tas ornatqan altın sırğa taqqan. Belindegi altın belbeuiniñ jasıl bolğar bılğarısın san türli jaqut, gauhar tastarımen âşekeylegen. Belinde qılış, qanjar tärizdi qaru joq, tek altınmen zerlengen eki qoşqar müyizi bar. Üstine, basına kığın jibek şapan, jibek qalpaq. Ayağında qızıl şegren bılğarıdan tikken kebis, mäsı. Ol şatırına kirip alıp, moynına belbeuin salıp, jurtqa estirte sarnay jönelgen. «Ua allatağala, eger Muhamed payğambardıñ dini adal din ekeni ras bolsa, mağan, dinime tili tıgen kâpir Sartaaqtıñ jazasın bere kör!» — dep ağıltegil jılap tilegen. Biraq allatağala Berkeniñ tilegin sol küni bermedi, ekinşi küni de bermedi... Al şığıs jaqtan at dübiri estilgen sayın, keluge tıisti jaqsı habardı janı şığa kütken Berke, qudayına qurban aytıp Sartaaqtıñ öluin surap sırtqa qulağın tosumen boldı. Üşinşi küni de eş habar kelmedi. Tek törtinşi küni ğana, Berke kütken jaqsı habar jetti. Orda üstine qolına qara jalau ustap atın sabında şapqan şabarman: «Altın Orda hanı Sartaaq bugün tañ ata dünıe saldı. Qarañ qaldıq»,— dedi.

«Muhamed payğambardıñ şın ümbeti jâne kıeli jan eken Berke, oğan Sartaaqtıñ tili tip edi, qarğıs attı!» — dedi musılmandar. Al Berke işinen: «Altın Ordağa han

bolu kezegi endi meniki»,— dedi. Biraq Qaraqorımdağı mongoldiñ Ulı hanı — Altın Orda tağına Batudıñ

kenjesi Ulaqşını bekitti. Tek ol da bul taqta uzaq otıra almadı. Jartı jıl ötpey, han ordasına âdet boluğa aynalğan kesel — udan bu da qaytı boldı.

Kezek endi Berkege keldi. Qızğılt topıraqtı biikteu jarqabaqta Sarı Buğı tur. Ayağıniñ astında birinbiri orap, biriniñ üstine biri örmelep kele jatqan san jetpes aydaharlarday, surğılt asau tolqındarı tulap, teñsele ırğalıp alıp özen

— Aq Edil jatır. Özen jağasınan sonau künbatisqa deyin beluardan keletin qalıñ şalğındı köz jetpes jazıq dala. Aslan aynaday aşıq, kökpeñbek. Kökjetki buldıray jügirgen sağım da kökpeñbek. Bügin kün ıstıq. Teriskeyden soqqan añızaq jel özen betinen köterilgen buimen

toğısıp, sâl dımqıl tartqan. Sarı Buğı turğan jarqabaqta, sirâ qarlığaştardıñ uyaları köp boluı kerek, olar toptop bolıp birese birinbiri quıp, birese su üstine qaray qulap, tınım tappay uşıp jür. Sarı Buğı qozğalar emes. Tek andasanda ayağıniñ astındağı özenge qarap qoyadı. Al özen, bitpes ömir tärizdi, uşıqırı joq, sol bayağı qalpında, asau tolqındarın ırğalta tulatıp, tınbay ağıp jatır. Sarı Buğı bügin quanıştı edi. Qalay quanıştı bolmasın, osıdan bir apta burın aq kızıge köterilgen Altın Orda hanı Berke Sarı Buğını öz Sarayına şaqırğan. Ğdeyi kelgen töleñgit bunı oñaşa şığarıp alıp «Han ıem, ağamız Batu aşu üstinde Altın Ordağa asa köp eñbegi siñgen Qara Buğı batırdı öltirtken edi, eñ bolmasa esil erdiñ aruağı rıza bolsın, artında qalğan jalğız inisi Sarı Buğını jurt qatarına kirgizeyik, kelsin,— dedi. Han sözine qarağanda — sağan jeke aymaq berip, eñ kem degende miñbası därejesine köteretin qulqı bar» degen. Juqa erni ezuiine deyin sozılıp, qısıq közi tipti joğalıp, Sarı Buğı

quanıssız, qorqau qasqır tärizdi qur dıbısın ğana şığarıp, saqsaq küldi. «Batu öltiripti deydi Qara Buğını, âlde meni qatın sekildi umıtşaq dey me osı jurt. Joq, bări esimde. Musılman dini boyınşa munday adam dozaqqa janı kerek dep añğal batırdıñ jumsaq jerine kök şıbıqpen miñ mārtebe düre soqsın degen osı Berke han emes pe? Dozaqtan miñ düreni jeñil körgeni me? Janı aşısa, solay aşıtın ba edi? Joq men eşteñeni de umıtqam joq. Marqum Sartaq hannıñ da ağamız Qara Buğığa jerkene qarağanın da umıtqam joq. Sol ğoy, öz kezegimdi on jıl şıdap kütkenim... Sosın... qaydağı Qara Buğıniñ Altın Ordağa etken eñbegi ötkizip qoyğanı?

Otırdı alğandağı, Herman Kıbeni şapqandağı onıñ erligi kimniñ esinde bar? Esinde ustaytın onı han urpaqtarı ma? Han urpağı umıtşaq! Tek olar jaqsılığında emes, jamañsılığında umıtpaydı... Joq, ar narseniñ öz qızıǵı öz kezinde, Berke han meni Ordasına şaqırtsa, aǵamız Qara Buǵınıñ Altın Ordaǵa siñirgen qızmeti üşin emes, öz eñbegim üşin. Töleñgitke ol tek köz qılıp aytıp otır. Al meniñ eñbegim... İã, iã, Berke han umıt-pasa kerekti. Söz joq, altı ay jürseñ şetine şıǵa almaytın Altın Ordanı özine alğanda, maǵan bar aumaǵı altı kündik bir aymaqtı bermey nesi bar? Söz joq beredi, beredi, menen qorıqqaninan beredi... Aytıp qoyadı dep qorqadı...» Sarı Buǵı endi öz sözinen özi qorqıp ketti. Külkisin tıya qoydı. Jaña ğana mãz bolıp, leprip turǵan köñil su sepkendey basıldı... «Äpırmay, rasimen han menen qorqar bolsa...» Sarı Buǵı oynınıñ ayaǵına şıǵıp ta ülgirgen joq, kenet aqırın jer qozǵalǵanday alıstan jetken bir dübirdi estidi. Qulaǵın tosıp edi, dübir küşeye tüsti. Azdan keyin, aul bolıp bar tulaqtarın qaǵıp jatqanday, tarsıl dürsilge aynaldı. «Bul ne päle?» degendey Sarı Buǵı kenet zãrequtı qaşıp teriskey jaqqa qaradı. Özenniñ bir qoynaunan özine qaray quyǵıtıp kele jatqan jer qayısqañ jılqını kördi. Ol endi sasqalaqtap özenniñ küngey jaǵında jayılp jürgen tusaulı atarı jãne qos tigip, jetisegiz jasar eki ul balası men äyeli tınıǵıp jatqan oypatqa qaray jügirdi. Biraq bul jaqtan da özderine qaray arqıray, jele şoqıtıp kele jatqan qalıñ jılqını taǵı kördi. Eñ aldında, qulın bop jerge tuskeli qurıq körmegen bolat tuyaǵımen qasqır alatın Berkeniñ taylaqtay qara şubar ayǵırı... Ölerdey bop qorıqqan Sarı Buǵı, qatınbalası esinen şıǵıp keyin qaray jügirdi... Biraq bul jaqtan da jerdi dübirlete düñkildete, tayqulını oynaqtaǵan, sekirgen, ayǵırı azınaǵan, kisinegen, şañınan kün tutılǵan qalıñ jılqı kelip qalǵan eken. Qaşıp qutıla almaytının bilgen Sarı Buǵı endi eki betin qolımen basıp dizerley otıra ketti. Tek Berkeniñ jalquyrıǵı tögilgen, keudesi esiktey qara ayǵırı, tizesimen qaǵıp, uşırıp jibergende, «bãse» dedi ol işinen, han qorıqsa... Sarı Buǵı söziniñ ayaǵın aytıp ülgirgen joq, mıñ san jılqı üstinen jerdi dübirletip, solqıldatıp kelip qaldı. Jaralǵalı qurıq körmegen, Edil boyın en jaylap, taǵı bolıp ketken Berkeniñ elu qos jılqısı, birinebiri qarsı kelip, bir büyirge qaray sozılǵan arnaǵa barıp qosıla aqqan eki özen tãrizdi, küngey men teriskeyden aydalıp kep, dâl Sarı Buǵı qulaǵan jerde tüyisip, birimenbiri keudelerin qaǵısa, tistese, tebise, azdan keyin qatarlasa, Batisqa qaray jüytkidi.

Qalıñ jılqı uzaq oyıstı. Tek kün bata ğana eki jaqtan jılqı aydağan jılqışılar birinbiri kördi. Attarınan tüsip, quşaqtasıp amandastı. Arındap barıp qalıñ jılqı da, birtebirte

et qızuları basılıp, Edil özeniniñ kökjegine deyin jazılğan bükil künbatıs jağın alıp, endi jayıluğa kiristi. Otız mıñ jılqı ötken özen jağasınıñ topırağı şañ bolıp köke uşıp, bir tüyir şöbi qalmadı. Al osınşama uşıqırı joq jılqı taptağan Sarı Buğınıñ da, onıñ qatınbalasınıñ da deneleri jermen jeksen bop, bıtşıtı şıǵıp ār asaudıñ tuyaǵınıñ astında ketti. Dünie şirkin, qanday buzıq ediñ! Künäkär bolsa, Sarı Buğı künäkär edi ğoy, onıñ qoy auzınan şöp almaytın momın qatını men ana süti auızdarınan āli ketip ülgirmegen balalarınıñ qanday jazıǵı bar edi? İã, ol bir jazıqtı, jazıqsızdı talğamağan jılan bauırlı, surqıya,

sum zaman edi ğoy! Al sol jılqılardı aydap kele jatıp, anaday jarqabaqta tuǵran jalǵız kisini körgen, qıraǵı qosbası Sālimgerey, artınan jılqı ötken jerden jalǵızaq kişkentay ğana almas qanjardı tauıp alğan. Horasanniñ asıl bolatı at tuyaǵı da buğan eşteñe istey almağan eken. Sonda ğana ol Berke hannıñ burındısoñdı jılqısı jayıлмаған Edil jağasınıñ osı tusınan nege sol küni otız qos jılqısın birdey aydatqanın tüsingen. Aq almas berendi qolına ustap turıp: «Sirã, senen qauiptendi me eken, han Berke, nege ieñdi jılqıǵa taptattı degen, ālde böten sebebi boldı ma?» Ol sāl turıp taǵı da: «Han degenmen seniñ ieñniñ tübine jete bildi. Jāne adamnıñ oyına kelmeytin aylamen. Handa qırıq kisiniñ qulıǵı bar degen osı bolar?» — dep oylağan. Soñınan Sālimgerey «Handarǵa layıq asıl beren eken, jılqılarıñız ötken jerden tauıp aldım» dep jeñil qanjardı Berkege tartqanı üşin alǵısın aytqan. Han özi alǵısın aytıp bergен almas qanjarın tanıǵan. Sarı Buğınıñ da bul dümede joq ekenin bilgen. Jāne qosbas

Sālimgereydiñ bunı nege berip turǵanın tüsingen. Oǵan osınday qımbat berendi tapqanı üşin alǵısın aytqan. Tek qapa alǵısın aytıp qoymağan, bir apta ötkennen keyin Sālimgereydi jüzbası etken. Berke han bolıp saylanısımenaқ аǵası Batudıñ Ordası turǵan

Saray Batu şaharına köşken. Üy işi öziniñ burınǵı aymaq ortalıǵında qalǵan. Köp keşikpey Sarıqumnan segiztoǵız farsahtay turatın Edil özeniniñ sol jağasındaǵı Aqtöbe degen jerge sala bastağan jaña qalasıñ bitiruge kiristi. Berke ölgennen keyin bul şahar Saray Berke³⁶ atalıp soñınan Özbek han Altın Ordanıñ astanasın

osı Saray Berkege köşirdi. Jäne onı Saray āz Cadıt (Jana saray) dep atadı. Al Berkeniñ özi jaña qala saldırğanmen, Orda kindigin Saray Batuda qaldırdı. Bul kezde Altın Orda āygili memlekettiñ birine aynalğan. Berke Altın Orda hanınıñ atına sâykes öziniñ Saray şaharın sândı, saltanattı etuge tırıstı. Stambul ülgisine eliktep jaña şaharğa altın kümbezdi jaña meşit turğızdıra bastadı. Han jaña qala turğızumen ğana qoyğan joq, sırt memlekettermen, āsirese, Mısır, Bağdat Şıǵıs Jaǵropa elderimen saudasattıq isterinde, Orda kölemindegi önerkāsıp, altınkümis Qol önerin örkendetudi qolına aldı. Bul tusta Altın Orda quramına teriskey şıǵısınan Bolǵar ölkesi qosılatın. Teriskeyinde orusut knyazdarınıñ jerlerimen şektesetin. Al küngeyinde, bir jaǵında teñiz jaǵasındaǵı qalalarimen Qırım jatsa, ekinşi jaǵınan keyinde Bakuge deyin, al negizinde Derbentke deyingi Teriskey Kavkaz kiretin. Sondayaq, Örgeniş qalasınan bastap бүkil teriskey Horezm Altın Ordaǵa baǵınatın Batısı Dnestr özeniniñ ar jaǵındaǵı dalaǵa sozılıp, teriskey şıǵısı, Başqurt, Mordau jerlerin quşaqtay, Batıs Sibir men Sırdarıya özeniniñ orta tusına deyin sozılıp tömengi şenimen bitetin. Altın Orda Altın Orda bolǵalı soǵıs, urısjanjalı bitpegen, küngeyinde İranmen, Küngey Şıǵısında Mauarannahrmen şektesetin. Teriskey şıǵısında kök Orda, al qubıla, batısında alıp Rusь jeri jatatın. Osınday ulı memlekettiñ hanı Berke boldı. Bu da jalpı baq qumar, qatıgez, qanıpezer jan edi. Erlikten de, izgilikten de qur qol emes, ārine. Tek bunıñ erligi de, izgiligi de qan maydandardaǵıday aşıq körinuden köri, köbine han taǵınıñ töñiregindegi talastartıs isterinde bayqalatın. Bunıñ Batudan bir ayırmaşılıǵı — bireuge isteytin jamandıǵın özi istemey, özi buyırmay, basqa bireu arqılı, özi körinbey qalatın jolmen bitirudi jaqsı köretin. Sondıqtan da doñız, yaǵnı 1251 jılı Töleniñ ülken balası Möñke Qaraqorımındaǵı ulı taqqa otırıp, Ügedey men Jaǵatay urpaqtarınan Joşı men Töleniñ balaları üstemdik alǵanda, Möñkege aqıl berip, sol jılı handı quttıqtay kelgen qarsı jaqtıñ, Jaǵataydıñ ülken balası ataqtı Böriden bastap, bir tünde jetpis jeti āmir, bekdaların bauızdatqan qandı oqıǵaǵa osı Berke de qatısқан. Tek bul Batu Möñkedey aşıq körinbegen. Demek, sıbırlaǵandı quday estimey me degendey, Berkeniñ qandı qol ekenin artınan tiri qalğan Ügedey men

Jaǵatay urpaqtarı bilgen. Ārine, Şıñǵıstıñ bul eki salasınıñ ürimbutaǵın Berke müldem joyıp jiberter edi, Batu araşa tüsip, özimen birge Şıǵıs Jaǵropa attanısında

bolğan Jağataydıñ ortanşı ulı Baydardan tuğan jas Alğuy men sol ayqastarğa on segiz jasında qatınasqan Ügedeydiñ balası Haşıdan tuğan Qaydudı alıp qalğan. Berke, āsirese, Alğuydı öltirtkisi kelgen. Alıp tüsetin ötkir kezdiktey, qılşıldağan jas jigitten özine istegen jamandıǵı bolmasa da seskengen, biraq Batudan asa almağan. Sol Qurıltayda, Ulı han taǵına otırǵandaǵı alǵı sözın Möñke, osı Berkeniñ ötinişimen musulman ayatımen bastağan. Soñınan, Möñke hristian şirkeuine de kirip şoqınıp şıqqan bir mājiliste, «eger böten dinder adamniñ bes sausaǵı bolsa, budda dini onıñ alağanı» degen. Barlıq dinge birdey qarap, tek atababası ustağan şaman ğurıp dāstürinen taymağan Möñke, han taǵına otırǵandaǵı alǵaşqı sözın musulman ayatınan bastağanı Berkeden iştey seskenetiniñ belgisi edi. Horezm, Qıpşaq dalaların jaulap aluǵa da, orusut jerin Şıñǵıs Jağropa memleketterine şıqqan attanıstarda özin jaman körsetken joq. Qosındardıñ ünemi eñ aldında bolmağanmen, artında qalıp, qorqaqtıq etken joq. Qolbasşı retinde Noǵayday ataqqa ilikpegenmen, özine

tapsırılğan tümendi durıs basqardı. Mine, söytken Berke, eluge tayanǵanda Altın Orda taǵına otırdı. Jumısın qalay alıp jürmek? Neden bastamaq? Jaña qala saludı tezdep

bastadı. Astanasına altın, kumis zergerlerin jinap önerkāsip isin körkeytpek. Saudasattıqtı

da jöñge qoymaq. Jaqında, Altın Orda qaramaǵına jatatın Bulǵar şaharında eñ alǵaşqı altın teñge de şıǵarmaq. Altın aqşa Altın Ordanıñ memleket ekeniniñ belgisi. Ārine, ol aqşanıñ bir jaǵında Bulǵar qalasınıñ esimi jazılsa, ekinşi jaǵına özi bas ıgen Baǵdat halıfı Ān Nāsirdiñ atı turmaq. Buniñ bāri durıs. Biraq tegi taqqa otıru bar da, oǵan durıs otıru bar toy. Istegen isiñ, ārine, taqta durıs otıra alsañ közge tüsedı. Al altın taqqa otıru ajdahanıñ üstine otırumen birdey, ebin tauıp mıqtı otıra almasañ, üstinen opoñay laqtırıp tastap, jutıp qoyadı. Onıñ üstine Altın Orda taǵı degen, ol jay ğana aydahar emes, jeti bastı aydahar. Bir basına āliñ jetse, özge bastarı, auzın aranday aşıp, qaşan jutamın dep añdıp turadı... Rasında da Altın Orda jeti bastı aydahar. Bir bası Qıpşaq eli bolsa, özge bastarı,— Horezm, Bulor, Kavkaz, Horasan, Qırım, batıs İbir-Sibir. Ras, keybiri Horasan, Horezm moyındarın Ügedey men Jağatay urpaqtarına qaray sozǵısı kele me, qalay, al Kavkazdaǵı Āzerbayjan, Armeniya, Gruzıyanı Qulaǵu özine qaray

qaratıp âketken. Joq, joq, Şiñğis han âkesine bergen, Batu ağası jaulap alğan, qanşa qorqınıştı bolğanmen Altın Orda attı bul jeti bastı aydahardıñ üstinen qaytse de, tüşpeui kerek! Böten jaqqa burılğan moyın bolsa, buındırıp öz jağına qayta buru jön. Al bularğa qaray sozılğan qol bolsa tabanda kesip tastau durıs. Biraq, bular oñay kestire me? Qazir Berke burıñğı öziniñ ulısına ğana degen kişkentay meşittiñ küngey jağında salınıp jatqan ğajayıp ülken meşitiniñ qurılısınıñ janında tur. Meşit qurılısı jerden joğarı köterilip qalğan. Bunı salıp jatqan äygili rumdıq şeber Kolomon. Bul Şiñğis noyandarı kılıkalıq armyandardı şapqan jıldarı, Kılıkıyada armyandarğa şerkeu salıp jatqan jerinen qolğa tüşken. Bunıñ asqan şeber ekenin estip Berke surap alğan. Biraq Kolomon: «men hrıstianmın, öltirseñ de musulmandarğa meşit salmaymın» dep Berkeniñ aytqanına könbey qoyğan. Buğan ızalanğan Berke qolayağına

kisen kızıgızıp, şeberdi tas qaşauğa jibertken. Aqırında, han bolğannan keyin Berke bir küni onı özine şaqırtıp aldırğan. «Eger mağan bir tamaşa meşit ornatıp berseñ, men seni müldem bosatam, eliñe qaytuğa ruqsat etem», degen. Usta: «Ras pa?» dep surağan.

«Ras,— degen Berke,— han sözi eki bolmaydı». Bostandıq süygiş, eljurtın äbden sağınğan Kolomon: «jaraydı»,— degen,— dinimdi qanşa süysem de, bostandığımdı odan artıq körem». Mine, mınau tömende, oñ jağında, jalpaq tastañ üstinde turğan bir ayağı men bir qolına jalğastıra şıñjırlı kisen kızıgzırılgen, köyleksiz, qaraqoşqıl bop küygen qırıqqa tayap qalğan bulşıq deneli, qır murın, qaba saqaldı, kögildir közdi kisi sol Kolomon. Ol aldındağı ülken qara taqtaydağı sızıqtarğa qarap, janındağı özi tärizdi esirey jigitke birdemelerdi

körsetip tur. Berke äli ornınan qozğalğan joq. Bul turğan töbe meşit salınıp jatqan tustan äjeptäuir biik. Han qozğalmağan soñ, onı qorşağan uázir nökerleri de qozğalar emes. Qazir bular da oyğa berilip ketkeney, tömendegi qıbırlağan jurtqa qarap, üntünsiz melşe qalğan. «Demek, handığımdı meşit salu tärizdi jaqsılıqtan bastağanım boldı. Halıq munday isti unatadı,— dedi işinen Berke.— Ol Sarı Buğınıñ ölümün umıtıp ta ketken.— Ąrine, Altın Ordanı meşit turğızumen, ne usaqtüyek Sarı Buğı sekildilerdi öltirumen ustap tura

almaysıñ. Bul bir alıp jer, bükil Şiñğis ıeliginiñ üstün biri». Berke sırn aytpaytın adam. Qayğırsa da, quansa da biteu jara bop jüre beredi. Altın Orda qamın

oylağan sätte sırım işine tüyip tünere tüsedı. Al ol oysız da, maqsatsız da emes edı. Şıñğıs han dünıe jüzılık patşalıq quram degende bir nârseni qattı oylağan: Mongoldıñ Ulı handıǵı tek Şıñğıs urpaqtarınıñ ğana ülesi boluǵa tiisti. Osılay urpaqtıq tártıppen qurılğan ıelik biraq adamǵa, tirisinde Şıñğıs hanǵa, ol ölgennen keyin ornına Qurıltay saylağan Ulı hanǵa baǵınadı. Al ulıstar, aymaq handarı jaulap alǵan el

jurttarınan alımsalıq arqılı tüsetin qazına qarajattı teptegis Qaraqorımdaǵı ulı hanǵa jiberedi. Tek ulı han ğana sodan keyin bul qazına qarajattı öziniñ qarauimen ulısulısqa böledi, ne Qurıltay şeşimi boyınşa, böten eldi şabuǵa, soǵıs aşuǵa, taǵı sonday äygili isterge şıǵaradı. Solay bükil patşalıq bir adamnıñ qolında qaladı. Al ol adam qanday adam boladı, bâri birdey Şıñğıs hanǵa teñ tüse ala ma, mine, bul bükil Şıñğıs han urpaǵınıñ qayǵısı. Al Ulı hannan keyin Qaraqorımdaǵı taqqa otırǵan Ügedey äkesiniñ qasqırdıñ böltirikterindey Batu, Böri, Küyik, Qubılay, Qulaǵu, Baydar, Möñke, Qaydu, Noǵay tärizdi qandı auız uldarın alıstaǵı jorıqtarǵa attandırıp, burınǵı jaulap alǵan jerlerine jer qostı, elderine el qostı. Şıñğıs patşalıǵı endi köşpendilerdiñ eñ zor memleketine aynaldı. Sosın Ügedeyden keyin Ulı qaǵan Küyik boldı. Bunıñ kezinde Äzıyanıñ öz işindegi urıstalası bolmasa, jañadan bälendey üles

qosılǵan joq. Tek Şıñğıs hannıñ özine baǵınǵısı kelmegen balası Joşıdan bastalǵan alauızdıq küşeye tüsti. Jaǵatay men Ügedey urpaqtarı üstemdik aldı. Bul alauızdıqtıñ qayda aparıp tınarın eşkim bilmedi. Küyik ekiaq jıl handıq qurıp dünıe saldı. Ulı handıq

endi Möñkege tıdı. Şının aytsaq, bükil Şıñğıs patşalıǵı Mongol Ulı hanı Möñke men Altın Orda hanı Batudıñ bılıginde qaldı. Demek, qazirgi Mongol Ulı handıǵı burınǵı Ulı handıq emes. Möñke qanşa mıqtı bolǵanımen, ärine, Şıñğıs han da, Ügedey de emes. Töleniñ özge

qos börisi, soltüstik Qıtayǵa kirgen Qubılay men İrandı jaulap aǵlan Qulaǵu bugün bolmasa erteñ özderin han etip, Qaraqorımǵa baǵınbay şıǵa kelui sözsiz... Bunıñ atı Şıñğıs han ıelik etken jerdiñ bölşektene bastalui. Al osınday jaǵdayda Qaraqorımǵa tek eñ ülken handıq Altın Orda baǵınıp otıra ala ma? Tek Altın Ordanıñ baǵınıştı elden jınaǵan qazına qarajattı ğana Qaraqorımınıñ tiregi bolıp

qaluv kerek pe? Onda Altın Ordanın özin qalay küşeytesiñ? Öse almağan jılan aydahar bola almaydı, küşeye almağan altın taq aybarlı Ordağa aynala almaydı, bir küni bolmasa bir küni küyrep, köringenniñ qolında ketedi. Tas tüsken jerine aaur. Sondıqtan da Berke Altın Ordanı küşeytu qamın köp oyladı. Demek, Eskendir Zulqarnayın, Étilla, Şıñğıs han, soñğı kezdegi Aqsaq Temirdi alsaq ta älemdi ayağınıñ astına salam degen qanday şapqınıl, jahanger qolbasşı bolmasın, eñ aldımın olar soñınan ergen äskerin, serikterin, tilektesterin tas tüyindegı mıqtı etip uyımdastıra bilgen. Solardıñ küşine süylene otırıp, özine qarсылardı joyğan, söytip, memleketin, halqın tırıp ete almaytın etip özderine bağındıra alğan. Sodan keyin ğana böten elderdi jaulauğa kirisken. Al bul elderdiñ jeñuleri tek Şıñğıs han, Batudıñ köregendiginen, aqıldılığınan emes edi. Ąrine, olardıñ jeke bastarınıñ qasıetterin de eskermey bolmaydı. Öytkeni, olar soñdarınan ergen äskerlerin, jurttarın uyımdastıra bilgen. Al uyımdasqan mıñ adam, uyımdaspağan üş mıñ adamdı jeñe alatını belgili. Demek, bulardıñ şığıstan tuğran dauıl tärizdi uaqtısa jeñiske jetui, sonau Jerorta teñizine deyin baruvınıñ bastı sebebi, "bular jaulağan memleketterdiñ munday soğısqa dayın emestiginen edi. Al soñınan bul memleketter, äsirese orusut memleketi, küşterin jınap, mıqtap dayındalıp, jersuin qorğau üşin maydanğa birigip şığıp edi, Altın Ordanın qanday küyge jetkeni belgili. Altın Orda uaqtısa bolsa da jeñiske jetip, auzınan jalını atıp turğan kezde, oğan qarısı şıqqan halıq uldarınıñ qanşa er jürek, aqıldı bolğanmenen, onı töñkerip tastau qoldarınan kelmegen. Oğan sebep Altın Orda bileuşileri tek qana qarulı küşine ğana senbegen, qaramağındağı eljurttı da öziniñ degenine köndirip, qatıgez täsiliniñ qaqqanına tüsirip alğan. Biraq sol özderindey er jürek kisilerden, äsirese, jastardan jasaq, alaman qurıp, Orda bileuşilerine kek aluğa qarısı şıqqan älgi eljurt uldarınıñ ereuilderi, olardıñ namıs jigerin oyatqan, Altın Orda tärizdi arıstanday aqırğan küşke de qarısı turuğa boladı ekenau degen ümit jeli ese berdi. Halıqtıñ bulay oyanuvı, Ąrine, Altın Orda bileuşilerin selk etkizbey qoyğan joq. Olar burıngısınan da beter qatıgezdiktiñ neşe aluan türin qoldanıp baqqan. Jurt sāl basın köterse, han josa etip ayamay qırıp otırdı. Biraq, kimniñ kim ekenin tüsinip qalğan halıq, bir jerde bolmasa bir jerde tağı da bas kötergen. Altın Orda bileuşileri tağı da, soyıldarı men şoqqarların ala jügirgen. Berke de han tağınıñ, üstem zorlıqşıl taptıñ, Şıñğıs urpaqtarınıñ ıqqalınıñ küşeye tüsuin arman etti. Qala,

qarhana salu, egin egu, saudasattıq, bārbāri bılayǵı qara halıqqa ākimdik jürgizetin bılik ıeleriniñ müddesine aynaldı. Batu tārızdı qarulı küške, qamşıǵa süyendi. Bul da orusut eli tārızdı ülken halıqtıñ qol bastaǵan adamdarın

— knyazdarın birinebirin qarsı qoyıp, öz üstemdigin jürgizdi; halıqqa qatıgez boldı. Tek Batudın, ayırması bul önerkāsıpke, saudasattıqqa köbirek köñil bölđi. Sondayaq, Altın Orda hanı orusut ölkesin özine tikeley qaraytın eljurttan jeke bölip aldı. Öytkeni, Berke Altın Orda hanı bul ölkeni sonau özderi qanjosa etip şapqan, osıdan otız bes jil ğana burın ötken kezindegisindey köretin. Orusut knyazdarınıñ basın biriktirmey, birinebirin aydap salatın Altın Ordanıñ eski ādisin qoldanıp, alımsalıǵın töletip, al bas köterer birer qalası bolsa, külin kökke uşıra örtep, sırttay baqılap otırudı uyǵardı. Osılay Berke han bar qaharın tikeley Altın Orda qaramaǵına kiretin elderge tikti. Onıñ üstine Berke qaytsem baǵınıştı elderden jınaǵan qazına qarajatımdı Qaraqorımǵa bermeymin dep kündiztünü oylana bastaǵan. Bunısı, ārine, mongoldıñ ulı handıǵınıñ qol astınan şıǵu degen uǵım edi. Sonda ğana Altın Orda küşti handıq boladı. Möñkeniñ qanday adam ekenin esine ustaǵan Berke Qaraqorımnan onday at quyrıǵın müldem kesuden āzirge aulaq edi. Al qazir Berkege kenet birdeme unamaǵanday boldı. Onıñ juqa sarǵılt beti, qanın sırtqa teuip, qızara qaldı. Bul hannıñ aşulanǵanınıñ belgisi edi.

— Şaqır ana Kolomon quldı,— dedi ol bir nökerine. Nökeri qarujaraǵın saldırlata töbeden tömen qaray jügirdi. Han qanşa sabırsızdansa da, Kolomon kisendi şinjırın şıldırlata aspaysaspay, han turǵan töbeniñ jarqabaq bop bitetin küngey jaǵına kep toqtadı.

— Berke han,— dedi ol basın ıip, Kolomon eş uaqıtta da Berkege «han ne «taqsır han» dep söylemeytin. Bul üşin ol erte kezde talay tayaq ta jegen, onı zındanǵa da tastaǵan, biraq qaysar şeber ādetin özgertpegen.

Bul jolı da sol ādetine saldı.— Berke han,— dedi ol qaytadan,— qol ayaǵımdaǵı kisen auır, sizdiñ janiñızǵa örmelep şıǵıp, aldıñızǵa jıǵılǵanşa köp uaqıt ötetin türim bar. Sondıqtan jar tübine kelip turmın. Meniñ bul turısımnan meni ayaǵıñızdıñ astında dep biliñiz. Endi buyrıǵıñızdı ayta beriñiz.

Berke Kolomonniñ osılay söyleytinin biletin. Osınday tili üşin burın da bunı talay ret öltirmekşi de bolǵan. Biraq Kolomon: — Özimdiözim öltiruge qıyanat sanaymın, al siz öltiremin deseñiz, tek raqmetimdi aytamın. Mınaday qorlıq

ömirdeñ — ölim köp artıq! — dep tilin tartpağan. Osı minezin biletin Berke bul jolı onı öltirem dep qahar tökken joq. Tek iştegi ızasın jasıra:

— Men sağan meşittiñ tömengi jağın tastan qala degenim qayda? — dedi ol sızdana.

— Sen qıştan qalap jatırsıñ! Uzaq jılğa jaramay qulap qalsa qaytesıñ? Kolomonniñ közinde bir kekesin ot jarq etti.

— Quday bar emes pe? Bãri qudaydıñ qolında. Özine arnalıp sağan meşitti nege qulatsın.

Han burınğısınan beter salmaqтана söyledi. Bul hannıñ tipti aşulanıp qalğanınıñ belgisi edi.

— Allatağalam saqtanğandı saqtaymın degen. Altın Orda hanı saldırğan meşit mãñgibaqı turuı kerek.

— Joq, meşit han saldırğandıqtan uzaq turmaydı, onı durıs salğandıqtan uzaq turadı. Al Aqtöbeniñ gançasın qosıp küydiren kirpiş tastan da berik. Jãne tastı jerdiñ astınan alu kerek. Bul kisendi quldarğa öte qın.

— Sonda meniñ buyrığımı orındağıñ kelmegeniñ be?

— Aqıldı buyrıqtı aqımaq adam da orındaydı. Al aqımaq buyrıqtı aqıldı adam orındamaydı. Sonda sen öziñdi menen aqıldımın dep tursıñ ba? — dedi kenet aşun ustay almay qalğan Berke. Ol öziniñ ädettegi ustamdılığın umıtıp ketti. Kenet qalş qalş etip, eki ezuinen köbigi atıp, jer tepkilep, auzına ne kelse sonı ayttı. Eger Kolomon däl qasında tursa, ol qılışpen biraq tartıp jiberer edi, ätteñ ol hannan alıs, jarqabaqtıñ eteginde turıp aman qaldı. Ünemi özin küşpen ustap jüretin Berke aşudan jarılıp kete jazdap, mundayda ne aytıp, ne qoyğanın bilmey qalatın. Nökerleri Berkeniñ munday qoyanşıq minezin jaqsı biletin. Ol bul mezetterinde бүkil adam balasın qıramın, joyamın dep kãrine minetin.

Ärine, qolınan kelse, qırıpjoyıp jiberuden tayınbaytınına nökerleri şek keltirmeytin. Tek handarınıñ munday jağdayında olar joq jerden qanjardıñ uşına, qılıştıñ jüzine däl kelip qalmas üşin, Berkeden alısaraq turuğa tırısatin. Berke äriberiden keyin özi basılatın. Bul jolı da söytti. Kolomon küldi.

— Nege külesiñ? — dedi jinı müldem basılmağan Berke entige.

— Sizdiñ mına jarqabaqtan meni balağattağan söziñizdi estip turıp, bizdiñ eldiñ bir qızıq añgimesi esime tüsti. Estigiñiz kelse aytayın. Aytpa deuge Berkede eş laj qalmadı. Qorşağan uázir, nökerler bāri buğan qarap tur.

— Ayt,— dedi Berke.

Kolomon tağı küldi.

— Bir eşki biik jardiñ basına şığıp alıp, etekte turğan qasqırdı jaman balağattaptı, sen aqımaqsıñ, atababañnan bastap bāriñ hayuansıñdar!—depti. Eşki auzına kelgenin söylep, bir şarşağan kezinde Qasqır «sen ğoy meniñ mına jar basına şığa almaytıñımdı bilgen soñ,

balağattap tursıñ ğoy, äytpese jumğan auzıñdı aşpas ediñ!» depti. Jaña sizdiñ mına jarqabaqtıñ üstinde turıp alıp, mağan aytqan söziñizdi estigenimde, ālgi eşki esime tüsti. Ātteñ, siz Altın Orda tağında otırsız, äytpese... ızadan jarılıp kete jazdağan Berke janında turğan bir nökerine:

— Qazir tömen tūs te, mınanıñ basın...

Biraq onı Sauıq bölip jiberdi.

— Sabır etiñiz, taqsır,— dedi ol baysaldı ünmen,— Sizge mına quldıñ basınan ğori, mārtebeli urımbutağıñızğa atağıñızdı qaldıratın saltanattı, sırlı meşit kerek emes pe? Jāne sol meşitti kütip otırğan, öziñizdi qurmetteytin musılman qauımınıñ tilegi üşin bir aşuıñızdan qaytıñız. Han su sepkendey basıldı.

— Boldı! — dedi. Söytti de ālgi nökerine Kolomonğa estirte,— han degenin istemegeni üşin mınağan kök şıbıqpen maylı jerine jüz düre soğılsın! Munı estip turğan şeber:

— Jaraydı,—dedi ol.—Birinşi körıp turğan dürem emes qoy. Bunan

köbinen de sau qalğanbız. Jalğızmaq mağan mınanı ayt, Berke han... Eger ğajayıp, tamaşa meşitti salıp bitirsem, uādeñde turasıñ ba? Berke Kolomonğa qaray mısquılday küldi.

— Turamın!

Biraq hannıñ kekesin külkisinen Kolomon öziñiñ endi elin māñgi körmeytinin bildi. Söytse de ol hanğa:

— Tūsindim,— dedi.— Ātteñ dünıe ay, bul meşittiñ beyne şeşimi meniñ jaña oyım, jaña tabısım edi, orındamasam armanda ketemin ğoy. Ölerin bile tura, jaña oyım, jaña armanım dep meşitti bitirgisi kelip turğan adamdı Berke tūsinedi.

«Men bolsam bir sâri, osı meşit arqılı musulman qauımın özime köbirek qaratqım keledi. Jâne ürimbutağıma atım qalsın deymın. Al bul nege masattanadı? Erteñ bitirgen küni özi öledi. Eşkim estimegen esimi özimennen birge ketedi...» Ol nökerlerine:

— Jâ, boldı. Āketiñder! — dedi.

Ārine, âlemniñ teñ jartısına üstemdigimdi jürgizsem degen Altın Orda hanı jaña oy, körkem oy degenderdi arman etip, sol üşin nege ömir kerek ekenin túsınbedi. Túsiner bolsa, öziniñ bar tilegi, bar maqsatı, munday armannıñ janında dımğa turmaytının uğar edi. Ol Kolomonniñ «öltirseñ öltire ber, tek jaña meşitti, jaña oyımdı orındauğa mursat ber» degendi aytpasa da, solay túsiniñ burınğısınan da jaman aşulandı. Han endi Kolomondı özgeler üşin beynettenuge jaralğan; dünieden tek beynetpen ğana ötetin adam dep bildi. Bundayda ölüm, Ārine, sıylıq,— dedi ol işinen! «Berke endi ustanı tipti öltirmeymin, tilegeni beynet bolsa, sol beynetin sıylaymın, ömir boyı kileñ ğajayıp meşit salıp ötetin etemin»,— dedi.

Han, Ārine, ğajayıp meşit salı, han jarlığınan, ne uzaq ömir süruden emes, adamniñ köñil küyiniñ şattanınan, ne bir ülken armannan tuatının bilgen joq. Bilgisi de kelmegen.

Al ayaqqolı kisendeuli Kolomon, rasında da, osı meşittiñ beynesin munda, jüreginde tudırğan kezde öziniñ öte baqıttı jan ekenin seziniñ edi. Adam balasınıñ basına qona bermeytin baqıt qusı bunıñ basına qonğan. Sol baqıt qusınıñ quanışı bunıñ qapastağı oyına qanat bergen. Osılay ğajayıp meşit beynesini tuğan. Kolomonniñ munday jağdayınan habarı joq, Berke onıñ ömirde de jaña oyın, jaña tilegin joğarı qoyğanına iştey bulqantalqan bop aşulanğan. Dâl osı sätte hannıñ aldına osıdan bir ay burın töleñgit jüzbası etken āneugi qos bası Sâlimgerey keldi.

— Han ıem,—dedi basın iip.—Baraqsın qatın on nöker āyelimen Qumbelden asıp ketti. Mingenderi kileñ jüyrik.

— Qayda bara jatır eken ol? — Āli aşudan arıla almağan Berke, Baraqsın qatınıñ qayda bara jatqanın işi sezip tursa da, birden söz taba almay bul suraqtı ādeyi bergen tārızdı,— mümkün seruenge şıqqan şığar?

— Qumbelge deyin biz de solay oyladıq. Odan asqannan keyin sizge habarlauğa mājbür boldıq. Betteri İran, Qulağu handığı tärizdi. Özderi qarujaraqtı, toqtar emes. Baraqsın jaqında qaytı bolğan Altın Orda hanı, jasöspirim Ulaqsı men Sartaqtıñ şeşesi, Batudıñ jesiri edi. Özi hrıstian dinindegi alşın — tatar qızı. Balaları Sartaq pen Ulaqsını da sol dinde tärbielegen. Bul jağınan da, Altın Orda tağına talas jağınan da Berkege qas. Sartaq ölgennen keyin Möñke öziniñ ämirlerin Sarayğa jiberip, Ulaqsını han köterken. Al ol on jetige jetip kámeletke kelgenşe Baraqsın qatındı aqıldı, erligine qaray Möñke Altın

Ordanıñ uaqıtşa bileüşisi etkizgen. Budan keyin Berke men ekeuniñ arasında öşpendik burınğısınan da damı túsken. Arqa süyep otırğan han ulı Ulaqsı biraq kün aurıp, qan qusıp o dünıege sapar şegip, ornına Berke saylanğannan keyin, Baraqsın Berkeniñ endi özin sau qoymaytının bilgen. Bilik qolında turğan kezde, küyeui Batudıñ tiri qalğan jalğız inisi dep oğan ayauşılıq etip, közin qurtıp jibermegenine endi ökingen. Ol kezde Altın Orda bileüşisiniñ Berkeni joq qıluğa küşi de, aylası da jetetin edi. Endi öz basına qauip tuğanda sanın bir soğıp, qusa bop jantalasqan. Öş aluğa därmen joq, iş qazanday qaynağan. Aqırı, küyeuiniñ keşegi bir tilektes serigi Qulağuğa kisi salıp, ol kelsin degen soñ, keşe el jata on nökerimen Ordadan qaşıp şıqqan. Osınday jağdaydıñ bolunan sezikti Berke, Baraqsın qatındı sırtınan añdıtıp qoyğan. Sol añduşılardıñ biri osı Sälimgereyge kep aytqan. Baraqsınıñ İran jolındağı eski beket Qumbelden asıp ketkenin han qoyğan alğısınan³⁸ estip, hanğa habar bermeuge jüzbası lajın taba almağan.

Aşulı Berke endi özinözi ustay almay qaldı.

— Kāpir qatın öziniñ dindesi Qulağuğa jetpek eken ğoy,— dedi ol juqa ernin tistene,— onısı bola qoyar ma eken? Jüzdigiñdi al da şap, ustay alsañdar özin, ustay almasañdar basın ākel! Janında turğan Sauıq şoşıp ketti.

— Au, ol Sain han — Batudıñ jesiri, seniñ jeñgeñ emes pe edi, öltiruge qalay dātiñ baradı? — dedi ol Baraqsınğa ara túspekşi bolıp,

— odan da kete bersin, bir qatın ne isteydi deysiñ?

Berkeniñ közi burınğısınan da sığırayıp ketti.

— Joq, baradı! Barğanda qanday! — dedi Berke.— Bügin onı men ayasam, erteñ Qulağumen birigip alıp, ol meni ayamaydı! — Berke qaytadan Sälimgereyge burıldı.

— Bar, şap! Buyırıqtı orında! Jalpaq bet, keyde mülâyimsigen Berkeniñ eşteñeden de şimirikpeytin qasköy ekenin Sauıq jaña uqqanday, budan âri ündemedi. «Jağatay men Ügedeydiñ doñız jılğı jetpis jeti âmir, bezkada urpaqtarın öltiruge Möñkege aqıl bergen osı Berke eken» degen el arasındağı sıbısqa endi

Sauıq ta ılañanday boldı. Berkeniñ sum jürek ekenin burın da biletin qart, degenmen de bul ösekke senbey kelgeni. Al Berke «jurt meni tek meşit salğızatın jaqsı han dep qana bilmeyaq qoysın,— dedi işinen,— durıs dep tapsa, tuğan ağasınıñ qatının da ölimgе qıya alatın qatal han dep uqsın. «Qorıqpağanın qaraşa sıylamaydı» dep atamız Şıñğıs beker aytpağan, bul da kerek». Sol küni tünde jibek oramalğa oralğan Baraqşın qatınıñ basın Sâlimgerеy emes, böten bir qanişer nökeri Berke hannıñ aldına âkep qoydı.

Musılman han Berke tâspisin ap âdeyilep quran oqıp, bastı han üyine jatatın âdetpen qurmettep qoüğa buyırıq berdi. Şıñğıs han Mauarannahrđı jaulap aluın ulu, yağnı 1220 jılınıñ ayağında bitirgen. Buhar men Samarqandtan bastap, monğoldardıñ qolına eş qala Otrar, Sığanaqtay qıñğa túsken joq. Mauarannahrđıñ turğındarı demesek, qalanı qorğaytın âskerleri bâlendey mıqtı qarsılıq körsete almadı. Bir jerlerde şahar qorğauşıları

—köşpendilerdiñ attı âskerleri opasızdıq istedi, al Samarqand sekildi küresuge mümkindiği bar ülken şaharlarda, Şahıslam qazı târizdi, el bilep otırğan körnekti adamdarı öz erikterimen monğoldarğa qala esikterin aştı. Biraq jeñgen şapqınşılar bezkadalardıñ öz erkimen bas ıgenine qaramadı, qalalardı tonadı, örtedi, turğındarın ayamay qırdı.

Tek monğoldarğa satılıp, olardıñ jeñuine kömektesken opasızdar ğana aman qaldı. Demek, jau nayzasına keudesin qarsı tosqa bekiniş şaharlar da boldı. Āsirese Hocent ülken erlik körsetti. Seyhündarıyanıñ³⁹ joğarğı şenindegi aymaq qalalardı bağındırıuğa jiberilgen monğol qolı Benakentti oñay alıp, turğın jurtın qan josa ete tonap, Hocentke keldi. Qala âmiri Temir Melik, azğantay küşimen monğoldıñ qalıñ qolına

qarsı turdı. Bekiniş qaqpasın aşpadı. Bul eñgezerdey baluan deneli, qırıqtarğa jaña kelgen, sulu murttı qara torı kisi bolatın. Qala qorğanınıñ üstine şıǵıp alıp özi bas bolıp, qumırsqaday qaptap kele jatqan monğol jauıngerlerine oq jaudırdı. Qabırğağa baspaldaq qoyıp joğarı örmelegen barıstay epti monğoldardı

baspaldaqmaspaldağimen jerge qulatti, üsterinen qazandayqazanday tastardı laqtırdı. Mongol âskerleri qorğanğa jaqın keluge qorıqtı. Al Temir Melik mongoldı qırıuğa qorıqpadı. İrandıq tarihşı Cuveynı: «Temir Melik sonday er edi, eger «Şahnamanıñ» bas keyipkeri bahadür Rüstem osı şaqta ömir sürse, ol tek bunıñ at ertteuşisine ğana jarar edi» dep jazdı öziniñ ataqtı «Tarihjahanguşay » kitabında. Osı Temir Melik qalanı qorğaytın küşi qalmağanda, jauğa ölmey berilmeyimiz degen miñ batır jigiti Seyhündarıyanıñ eki arnasınıñ ortasındağı aralda turğan, bir

kezde osı qalanı basqarğan daruğasınıñ tas sarayına kelip bekindi. Buğan jau jebesı de, qala qabırğasını buzatın tas atqış qarulardan

atılğan ülkenülken tastar da jetpedi. Bızalanğan mongoldar endi osı tas bekinisti alu üşin, Otırar, Buhar, Samarqandtan aydap âkelingen elu miñ «buqara»40 jas jigitter men jırma miñ öziniñ âskerin jiberdi. Elu miñ «buqara» Seyhündarıyanıñ oñ jaq arnasınıñ üstine köpir salu üşin bekinisten üş farsah jerdegi taudan tas tasıdı. Mongol jauingerleri esirey jigitterdi qanşa qamşınıñ astına alıp, köpirdi tez bitirudi oylağanimen, olar şamaları kelgenşe jumısqa kedergi istep baqtı. Söytse de böget arnanıñ orta şenine jetip qaldı. Biraq mongol qolı bekiniske kirip ülgirmedı. Mongoldardıñ jebeleri men topıraqqa munay qosılğan jandırğış oqtarı da eşteñe istey almaytın, üstine sirke aralastırğan balşıqpen sılağan dımqıl kiizben japqan on eki qayıq — keme jasap, Temir Melik solarmen tünde bögettiñ bitken Jağınıñ bıtşıtın, şıǵarıp suğa aǵızadı. Aqır, araldı da qorǵauğa mümkindik

qalmağanda Temir Melik jetpis keme istetip, soğan azıqtülükterin, qarujaraqtarın tıep, qalğan jigitterimen tömen qaray aqtı. Özenniñ eki jağınan janasa mongoldıñ attı âskeri quıp otırdı. Bular munay aralas oq ta, bolat uştı jebe de attı, batır jigitterdi köp oysıratı. Demek, Temir Melik atısa julısa Jent qalasına jetti. Bul arada, Temir Meliktiñ araldağı kemelerine baru üşin Joşınıñ buyırǵı boyınşa, mongoldar ögiz terilerin, körıkpen aua kirgizip, ülkenülken quıq istep, üstine taqtay salıp, jeñil, su betinde qalqıp turar köpir jasay bastadı. Sol köpir arqılı kemelerge jetpek boldı. Biraq Temir Melik tün ortasında qalğan azǵantay serikterimen jaǵaǵa şıqtı. Qızılqumǵa qaştı. Mongoldar quıp berdi. Temir Melik atısa jürıp, qumǵa qaray şegine berdi. Eñ soñında joldastarınıñ bāri oqqa uşıp, aqırında jalǵız qaldı. Sonda da Temir Melik berilmedi. Aqırında jaralanıp,

qansırap öluge tayağan batırdı üş mongol qorşadı. Temir Melik top sekseüldiñ tübinde jatıp olarğa dauıstadı: «Sender de üşeuıñder: al meniñ qoramsağım da uşaq oq qaldı. Eger jan kerek bolsa keyin qayıñdar,

— dedi,— äytpese...»

Oqqa uşudan qorıqqan üş mongol keyin şegindi. Temir Melik köp mıñnatnen, qumdı dalanı kezip, qalğan jebelerimen qus, kık atıp jep, Öldimtaldım degende Horezmge jetken. Bul kezde mongol äskeri Örgenişti qorşap alğan. Temir Melik osı qalanıñ äskeri bası bolıp, mongoldarmen tağı küresken. Soñınan, Horezmşah Muhammed pen Şahtıñ toqalı Terekın qatın Örgenişti tastap qaşqanda, Muhammedtiñ balası Jalelıddın ekeui qalanı qorğauda köp erlik körsetken. Bulardıñ mongoldarğa bul jerde de küşteri jetpey, Temir Melik, Jalelıddın ekeui üş jüz sarbazdarımen Qaraqumdı köktey kezip, Horasanğa ötip ketken. Mine, osılay surapıl qan tögispen alğan Hocentti Joşı özimen birge erip jürgen on bes jasar Berkeniñ enşisine bergen. Berke men Joşınıñ törtinşi ulı Berkejar Joşınıñ amanat äyeli, musılman bolğan Bekrın qızı Hanikey begimniñ qolında qalğan. Hanikey begim eki jasöspirimdi osı qaladağı bir ülemnen musılmanşa oqıtqan. Ekeui de osı qalada musılman dinine kirgen.

Berkejar soñınan Sozaqqa daruğa bolıp, al Berke äkesiniñ aqılmen Hocentti tärbişisi jäne ögey şeşesi Hanikey begimge bileuge qaldırıp, özi Joşığa erip Qıpşaq jerine ketken. Balasına Hanikey begim äldeqaşan ölgen adam. Hocent Batudıñ qaramağına köşken. Berke özine jeke ulıs alıp, Aq Edil jağasında qalğan. Bul şaharlar osı tusta dinı ortalıqtar sanalatındı. Al Berkeniñ oyı — islām dinin Altın Orda tu etip, köterip, sol tudıñ astına

qaramağındağı eldi mıqtap ustau da edi. Jaularına da osı musılman dinin tu ğıp köterip qarsı şıqpaq. Al ol tudı özi ustaydı, özi köke köteredi. Soñınan barlıq äskerin şubırtıp Qulağu tärizdi kâpirlerge qarsı dini dabılın özi qağadı. Özi basqaradı. Al Ordanıñ qay tusınan bastap bul dinniñ dabılın qağuşa boladı? Altın Ordanıñ negizgi äskeri, qıpşaq, balğar ögüz, mañğıt başqurt, alan, serkesut tärizdi meşiti, medresesi joq köşpendi elderdiñ, musılman degen qur atı, bes uaqıt namazın da durıstap oqımaytın, at üstindegi halıq, olardı din qorğanı etu qın... Sonda barıp Berke köpşiligi ejelden musılman jurt, meşit, medreseleri bar ülem, mürit, kârileri özderin Muhamed payğambardıñ tikeley ümbeti sanaytın

Mauarannahr jerinen musulman dinin küşeytu sayasatın bastamaq boldı. Halküyleri naşar ülemderge jârdem berudi sıltau etip, Berke endi Buharğa jüruge dayındaldı. Osı şaharğa sapar jasaunıñ tağı bir sebebi bar edi. Buhardı aluğa Joşı qosındarı da qatısқан Şıñğıs han sol kezde Buhardıñ isker, usta turğındarın balalarına bölgende, Joşığa da öz ülesin bergen. Qazir Altın Ordağa jatatın osınday bes miñday

basıbaylı adamdarı bartın. Bular altın, kumis zergerleri, temir ustaları, meşit üy salatın şeberler edi. Olardıñ eñbeginen tüsken aqşa qarajat ünemi Altın Orda qazinasına quyılıp jatatın. Osınday Altın Ordanıñ basıbaylı quldarı — şeber, zerger, ustaları Hocent, Benakentte de bar bolğan. Biraq aqırğı kezde, Mauarannahrğa Jağatay men Ügedey urpaqtarınıñ ıqpalı bel ala bastadı ma, bul şaharlardan Altın Orda qazinasına aqşa az tüsip turğan. Buharğa âdeyilep sapar şekkisi kelgende, Berkeniñ bir büyirinde bul is te bar edi. Ne bolsa da barlıq jaydı özi barıp bilgisi kelgen. «Qoldanatın şaranı sonan soñ köremin» degen ol. Berke bir qosınğa tayau qolmen, ırğalıpırğalğan köşpenen kelesi jılı kökek ayınıñ ayaq kezinde Buharğa keldi. ımırt üyirilip bara jatқан kez edi. Jaz şığa bastağan. İram baubaqşasınday bulbulı sayrağan qalıñ ağaştı qala, keşki salqın aua men aula, imiretterdiñ boyun qualay aqqan miñ san arıqtardıñ samaldı lebimenen dımqıl tartқан. Altın Orda hanın Buhar daruğası qaptağay kelgen uzın boylı arıq, qauğa qara saqaldı, persıyandıqtarğa

uqşas Musabek öziniñ saltanattı nokerlerimen şahardıñ batıs jaқтаğı qaqpasınıñ köş jerinen, sırnaykerneyletip qarsı aldı. Zurnanıñ barılдаğan, qırılдаğan zor dauıstarınan qıpsaqtıñ küreñ qasqa jılqıları elegizi, qulaqtarın qayşılap, ürikpey âzer qaldı. Munday kezdeskende ayıtlatın qurmetti sözder bitkennen keyin Musabek:

— Aldıyar taqsır han,— dedi basın ıip.— Sizdiñ köşiñizdi qala sırtına öziñizge arnap salınğan Orda sarayğa alıp baruğa ruqsat etiñiz.

— Nege? — dedi Berke,— qala işindegi ğıbadathanalardan bizge orın tabılmap pa? kidirip qaldı.

— Ąrine, qalada sizge layıq qoşemetti saraylar, ğıbadathanalar bar ğoy. Biraq...

— Ne birağı bar?

— Şahar qazir qauipti,— dedi basın qaytadan ıip daruğası.

— Siz kele jatır degendi estip, keşeden beri qala turğındarı tasığan qazanday burqsarq bop bölünip jatır... Ğsirese, impram usta, zerger, şeberler.

— Olar mağan ne qılmaysıñ deydi?

— Özderiniñ qazirgi jaman küylerin sizlerden köredi. Tapqantayanğanımızdı ünemi Altın Ordaga berip, qatınbalamızdı asıray almaytın küyge jettik. Altın Orda bizdi ne qanaun toqtatsın, ne birjolata qırıp tastasın deydi.

— Qırudı sağınsa,— dedi kenet tunşığa sıbırlay söylep Berke.— Eger bılay ereuilmen degenderine jetkileri kelse ol da qaşpas. Sonda sen bizge impramnan şoşıp qalağa kirmeñder dep tursıñ ba?

— Qabağan itterdi öşiktirip qanday qajeti bar? Bireu mireui qauıp alıp jürse. Odan da ana bir tübekte toqtağan jön bolar.

— Joq,— dedi Berke,— qaradan qorqip atımniñ basın burmaspın!

— Söydedi de janında turğan jüz bası Sälimgereyge: — Basta köşti! — dedi ızadan qırılday söylep,— tek äsker eki jağımızdan jürsin! — Qanşa Altın Orda, hanı bolğanmen de, sirä, halıq ereuilinen qaymıǵıp qalğan bolui kerek, artqı sözdi ol sıbırlay ayttı.

Eki jağınan eki qatardan tizilgen kök nayzalı, aq sauıttı kileñ küreñ qasqa at mingen qalıñ jauinger qorşağan, Altın Orda hanınıñ saltanattı köşi qaqpadan kire berdi.

Bul kezde tastay qarañǵı oñtüstik jaqtıñ tüni de tüsti. Qara maqpal aspanda jıbırlay juldızdar da tua bastadı. Köşti daruǵaşı Musabek pen Sälimgerey bastap kele jatır. Qalağa kirisimen Berke iştey äbigerlene qaldı. Urıssız, soǵıssız, munday sustı körinisti ol birinşi ret körgen.

Köşe tolğan halıq. Bastarında lapıldap janğan qara may siñgen bilteli şoqpıt, jökenei baylap alğan qoldarında birbir uzın tayaq. Jer beti osınday jıbırılağan ot. Ot dariyası köşeköşeni

quıp, şalqip janıp jatır. Tastay qarañǵı tünde bul körinis sonday aybarlı da qorqmıştı. Jalañaş qılıştarın bastarınan asıra ustağan jauingerlerdiñ qorǵauında nökerlerimen Altın Orda hanı tar köşeni qaq jarıp qattı ayañmen kele jatır. Endi attı top qaq jarılıp, köşpen qatarlasa jürdi. Qorşalğan keruen de, qorşağan topta da ün joq. Tek attardıñ pısqırǵanı, tuyaqtarınıñ surǵılt topıraqtı tas bop qatıp qalǵanı

köşelerge tarsturs tıgeni, dübirleri ğana estiledi. Eñ bolmasa bir adam ün qatsayşı? Birinbiri añdıp qatarlasa qımıladağan aydaharlar tärizdi. Bul netken sumdıq? Neni kütüp keledi? Eger top işinen bireu uran salıp ayqaylap jiberse, ne bireui jalañ qılışın siltep qalsa bolğanı, şabuğa aynalğan qasqırday ünsiz kele jatqan eki top biriniñ tamağınan biri ala tüsuge dayın. Söytkenşe bolğan joq, aldındağı alañğa Berke kerueni tayap qalğanda, bulardıñ jolın keskestep oñ jaq büyirden tağı bir ottı darıya tolıqsı kelip qaldı. Aldarında — kök sâldeli, aq kïngen, uzun boylı kisi. Daruğası men Sâlimgerey attarınıñ basın tejeı berdi. Ottı darıya da lıqsıp barıp toqtadı. Kök sâldeli, aq kïngen adam jurttan bölindi. Berke de atın tebinip qap alğa şıqtı.

— Ne tileysiñder? — dedi ol tunşıǵıp bara jatqanday.

— Halayıqtıñ üş tilegi bar, han ıem,— dedi uzun boylısı.

— Ayt!

— Haydar quday emes, ömir boyı adamdı quldıqta ustaytın. Kisi öltirgen künâkarlardıñ da ne basın aladı, ne bâlen jılğa zındañğa saladı. Sender esirey etip ustap kele jatqan jurttıñ köbi qartaydı, jumısqa jaramaydı, ne auruğa şaldıqqan, törinen köri jaqın. Birinşi tilegi

— sonday adamdardı müldem bosatsın deydi. Dünüge erkin kelgen eken, erkin öluin tileydi.

— Bolsın! — dedi Berke, bäribir ondaylardan payda joq qoy dep oyladı işinen.

— Halıqtıñ ekinşi tilegi — kök sâldeli adam, Berkege tikeley qaradı,

— Altın Orda handıǵına jatatın munda bes miñnan astam zerger, usta, şeberler bar. Bular osı jerdiñ turǵındarı. Buhardı Şıñǵıs han alǵaşqı alğanında balalarına bölip bergen. Sol kezdegi kâriлер ölip bitti. Al jastarınıñ bäriniñ de balaşağası bar. Tapqantayanğanınıñ

köbi Altın Orda qazınasına ketip jatır. Jurt ünemi aşjalañaş. Han ıem, sizden halıq tapqanınıñ üşten birin aluın suraydı.

— Al özge handardı qaytesiñder?

— Olardan da osını talap etemiz. Berke qaptağan jurttı qaradı.

— Osılay qoldarıña tayaq alıp pa?

— Tilegimizdi bermese, amal joq, qolumızǵa tayaq tügil, qarujaraq aluğa mâjbür bolamız.

Berke jurttqa qayta qaradı. Qoldarındağı ottıñ sãuleleri betterine qızğılt küreñ tañba tãrizdenip túsip tur. Qabaqtarı tũyilgen kãrli jurttı kãrdi. «İã, bular qoldarına qarujaraq alsa alar,— dedi ol işinen, tũrleri jaman eken!». Berke Altın Ordağa qarısı şıqqan toptıñ talay ereuilderin kãrgen. Birazın özi qanjosa etip basqan. Biraq dãl munday halıq bop birigip, tutasqan qolğa aynalıp, kũtpegen jerden betpebet kep, tırp etkizbey, birden şaujaydan alğan ereuildi kãrgen emes. «Bul tileklerin bersem, erteñ budan da kãbin suraydı ğoy, basınıp ketuleri ğajap emes qoy,— dedi ol bir sãt. Biraq bermeuge qorıqtı.— Dãl qazir, han bolmay jatıp bularmen ayqasum ön bolmas, soñınan kãrermin» — dedi.

— Bolsın! — dedi Berke.— Al üşinşi tilekteriñ qanday?

— Üşinşi tilegimiz: quldıñ da, esireydiñ de, jalpı qara halıqtıñ balalarına medresede oquğa ruqsat etilsin. bul suraq aurı tıdı. Şıñğıs han monğol memleketin qurğannan keyin uyğır emlesimen monğoldıñ ãlippesin jasatqan. Al bul monğol ãripterimen tek Şıñğıs hannıñ tarıhı, han urpaqtarınıñ ömiri, tilek tirşiligi jazılıp, altın kitap bop, keleşek urpaqtarı üşin altın sandıqtıñ tũbinde kãzdiñ qaraşığınday saqtaluğa tiisti edi. Bul emlemen tek han tuqımı, Şıñğıs tuqımı ğana paydalana aluğa qaçı bar bolatın. Al mına aqımaq ıpram, han tuqımıñday özderine sauattı boludı tilep tur. Qısqaşı, han men qara birdey tũspek. Budan artıq qorlıqtı kim kãrgen.

— Joq bolmaydı! — dedi Berke.

Jurt lıqsıp tayay tũsti.

Jalañaş qılıştı attılar da dayındala qaldı.

— Nege? — dedi kãk sãldeli kisi. Endi hannıñ auzınan «joq, bolmaydı» degen söz qaytadan şığıu kerek. Al ar jağında... Berke qaytadan jurttqa qaradı. Olardıñ qoldarındağı ottıñ qızıl jalını aşulı kãzderine túsip, qaraşıqtarı qıpqızıl şoq atıp, tũrleri qaharlana qalğan eken.

— Jaraydı, bu da bolsın,— dedi Berke.— Erteñ keşke öziñ ğıbadathanağa kel, bũgingi uãdemizdiñ bãrin qağaz betine tũsiremez. ızalı han astındağı atın qamşısımın tartıp jiberip, alğa qaray umtıldı. Kãk sãldeli at baurınıñ astına qalmayın degendeıy sãl şegindi.

Erteñine ãlgi kãk sãldeli kisi Berke toqtağan ğıbadathanağa jalğız kelgen.

Sol tüniaq ereuilge şıqqan jurt tarap ketken. Hannıñ sözine senip laulağan aşuları su sepkendey basılğan.

— Jalğız barma, hanğa senu qasqırğa senumen birdey, zaqım istep jürmesin,— degen joldastarınıñ sözine kök söldeli adam:

— Zaqım etse mağan ğana eter, özgeleriñ aman qalıñdar, bastalğan isti ayaqtañdar, al men öz mindetimdi atqardım, endi qorqar jayım joq,— dep eşkimge könbey jalğız ketken. Ol äbden ezilip, taptalıp qalğan halıqtı ereuilge köterudiñ qanday qın ekenin biletin. Halıq, tınış jatqan darıya tärizdi, onıñ sui tasıp tulaytın kezi — köktemi, ne dauıldı küni boladı dep oylağan ol. Sol künniñ biri Mauarannahr jurtı jek körip qalğan Şıñğıs urpağınan şıqqan Altın Orda hanınıñ kelgen küni edi. Al ol kün ötti, azğantay bolsa da hannan surağandarın aldı, sodan et qızuları, han aşuları basıldı jäne äbden soqqı jep qalğan jurt keşe hannıñ jalañaş qılıştı, kök nayzalı köp äskerimen kelgenin kördi, endi onı keşegidey ereuilge kötere almaytının bildi kök säldeli. Degenmen, ol baqıttı edi. Hanğa halıq degen küş bar ekenin, al halıqqa, bastarı qosılıp, qatar şığa alsa kimdi bolsa da qorqıta alatının uqtırdı, Rasında da, qırıq jıl boyı qansölin sorıp, jersuin taptap, üstemdik jürgizip qalğan kök sauıttı joyqınşılardı qarsı turu qara halıqqa öte qın dünıe edi. Tipti, mümkün emes şarua bolatın. Soğan qaramay halıq tağı basın köterdi. Köp jıldan beri bul alğaşqı oyanı edi. Kök säldeli adam endi özin baqıttı sanadı, jurt oyana bastadı. eñ ülken tilegim orındaldı.— dedi. Jäne ol Berkeniñ keşeden beri özin janjağınan añdatıp qoyğanın jaqsı uqqan, qaşqan künde de eş jaqqa qutıla almaytının da tüsingen. Sondıqtan da kök säldeli, ne bolsa da özim köreyin dep, eşkimdi ertpey han jayına jalğız kelgen.

Berke de keşeden beri bunıñ kim ekenin, qaydan jürgen jan ekenin bilip alğan.

— Sen hrıstiansıñ ba? — dedi han anau üyge kirgennen oğan otırdemey. Han küyi keşegiden müldem özgergen. Közinde keşegidey abırjığandıq, ızalanğandıq uşqını joq. Dausı da dirildemeydi, ädettegisindey sabırlı. Ārıne, Berke qazır küş öz jağında ekenin jaqsı bileidi. Han jatqan ğıbadathananı, alandardı, bārin bārin tegis Altın Ordadan kelgen jauıngerlermen qala daruğasıınıñ laşqarları jaylap qalğanı buğan da belgili. Ereuil tügil, beysauat birdebir adamnıñ jüruine de ruqsat joq ekeninen de habardar.

— Joq, adamın,— dedi kök sâldeli.

— Älde musılmansiñ ba? — dedi Berke, qolındağı meruert tâspisin sırsırt jürgizip.

— Joq, adamın.

— Jaraydı, adamaq bola ğoy,— dedi Berke. Alıs joldan kelgen han äbden tınığıp qalğan eken, söyleskisi kelmey otırğanı türinen körinip tur.— Sen keşe «handar quday emes» — dediñ. Qudaydı auzıña aldıñ. Sonıña qarağanda qudaydıñ bar ekenine senesiñ ğoy?

— İä, bar. Qudaydıñ şın atı — Şındıq. Berke «söziñ qızıq eken» — degendey ezu tarttı. Juqa erni qos sızıqtay jipjiñişke bola qaldı.

— Seniñ ol şındıq qudayıñ qayda?

— Qaymaq süttiñ on boyında boladı. Sondayaq şındıq kökte de, jerde de, mende de, mınada da bar,— ol esik aldında nayzasın kezenip turğan küzetşini körsetti. Al sende...

Berkeniñ talasqısı kelip ketti.

— Meniñ şındığım küşimde,— dedi ol,— jäne dinimde.

— Sonda siz kimsiz? Hansız ba, älde qudaysız ba?

— Joq, jerdegi quday tek Muhamed payğambar ğana bolğan. Men onıñ jolın qorğauşı ümbeti, jāne nayzagerimin. Kök sâldeli de ezu tarttı. Endi onıñ sulu murtınıñ astınan marjanday tizilgen ülken appaq tisteri körindi. Kisi şımında da kelbeti edi. Onıñ qara torı jüzinde bir mısquıldıñ belgisi payda boldı.

— Eger bul aytıp turğanıñız ras bolsa,— dedi ol.— Muhamedten küştirek İsa men Musa sekildi äulielerdiñ bireuin nege tañdamadıñız? Bolsa da öziñiz jol salmay, özgelerdiñ jolın quadı ekensiz, tañdap almaysız ba? Berkeniñ tâspisi tarsılday jügirdi. Muhamed payğambardan eş äulie küşti emes,— dedi ol.— İsa qudaydıñ ruhınan tuğan, al Muhamed qudaydıñ jerge jiberen öz uäkili, danışpanı. Al, Musa Muhamed payğambardıñ ağası. O da payğambar. Musa kele jatqanda aldındağı teñiz keyin şegingen. İsa — ölgen adamdı qayta tirilte alatın. Al Muhamed qudayğa qulşılıq urıp turğan jerdiñ tautası, jar şıñı, allatağalanıñ äulie ulın körsin dep birjolata joq bolıp ketken. Muhamed eñ soñğı payğambar. Odan eşkim de küşti boluğa tısti emes.

— O da mümkün,— dedi mırıǵınan külip kök sâldeli.— İsa küşti bolsa, qarsı adamdarı eki qolınan şegelep, krest ağaşına tartıp qoymas edi.

— Seniñ öziñ sâlde salsañ da «quran» men «injildi» oqımaǵan ekensiñ ğoy,— dedi Berke. Endi onıñ köñil küyin körsetetin tâspisi oynay jügirdi.

— Krete tartılıp turǵan tipti İsa payǵambar emes, böten adam.

Kök sâldeli taǵı küldi.

— Qoyıñız!—

Berke köñildene tüsti. Dinı añgıme, dinı talas onıñ delebesin qozdırıp jiberetin.

— Ol bılay bolǵan,— dedi Berke tâspisin endi bayau qozǵap,— jer betinde körsetken keremetteri üşin kâpirler İsa payǵambardı quday sanaǵan. Al munı köre almaǵan Musa payǵambardıñ jaqtauşı jâyitteri İsanı ustap qınap, eki qolın eki jaqqa tartıp, krestke qaǵıp qoymaqşısı bolǵan. Osınday jaularınan qaşıp jürgen İsa payǵambar bir üyge kirgen. Jâyitterdiñ kelip qalǵanın sezip, İsa payǵambar kökke uşıp ketken. Üyge kirgen jâyitter barlıq jerdı tintip osında otırǵan İsa äuliege uqsaǵan bir adamdı ustap alǵan. Sen İsasıñ dep barlıq jâyitter jabılıp taspen şökelep öltirip denesin krestke qaǵıp qoyǵan. Kök sâldeli taǵı küldi.

— Qısqası, İsa payǵambar öziniñ ornına jazıǵı joq böten adamdı ustap bergen eken ğoy! Ąrına, küşti bolǵan soñ ne istese de qolınan keledi de. Sol eken ğoy oyına kelgenin istep, İsa payǵambardıñ şarap işip jürgeni...

— Joq, ol şaraptı bilmey işken,— dedi Berke. Qolındaǵı tâspisi qaytadan jügire jöneldi.— İsa payǵambar İrusalımge bara jatqan jolında, şöldegen soñ bir jüzim bauına kiredi. Su izdegi, baudi aralap kele jatıp, balşıqtan jasalǵan qumıranı köredi. Qaqpaǵın aşıp qarasa, işinde su bar eken. Janında turǵan ojaudı alıp, älgi sudı işedi. Biraq su tım qışqıltım eken. İsa payǵambar qumıradan suıñ nege qışqıltım, tipti işuge de kelmeydi ğoy, dep suraydı. Til bitip, İsa payǵambarǵa añ da, jansız zat ta jauap beretin ädeti, qumıra: «Bireu kişkentay ineni urlap alıp, bir baqır tınǵa satıptı. İemniñ meni bazardan alarda tölegen aqşasınıñ işinde älgi baqır tın da bar eken. Sonıñ qırsıǵınan meniñ sum da aşqıltım tatıtın boldı» deпти. Kördiñ be kişkentay ğana ineni urlaǵan bolmaşı künäniñ qanday ülken qılmısqa aynalǵanın? Osıdan barıp Muhamed payǵambardıñ da öziniñ ümbetine bir biriñe

jamandıq istemeñder, araqsarap işpeñder, bireudiñ zatın urlamañdar, bayıñ kedeyleriñdi ayañdar, qıyanat etpeñder dep ösiet qaldırğanı. Osılay dep qurannıñ besinşi süresinde aytqan.

— Sol eken ğoy, sizdiñ keşegi bizdiñ ötinişterimizdi qabıladağanıñız?

— dedi kök sâldeli.— Muhamed payğambardıñ adal ümbeti ekeniñizdi aqtadıñız.

Tâspi kenet toqtay qaldı.

— Joq men senderge eş uâde bergen joqpın,— dedi Berke.

— Qalay?! Osınşama adamdı qayda qoyasız. Olar kuâ ğoy.

— Qaydağı adam? Keşegi qalıñ toptı aytasıñ ba? Olar adam emes, qul, impram!

— Berke kenet qalş qalş etti. Tım qattı aşulanğanda ustaytın qoyan şığı tayau qaldı.— Jâne quranda aytilğan zorlap, qorqıtıp köndirgen uâde uâde emes dep.

— Ā, solay deysiz be? Āyteuir qorıqqanıñızdı, sizdeylerdi tâubesine keltiretin halıq bar ekenin moyındaysız ğoy? Özim de bilgem, sizdiñ bugün sözden tayıp ketetiniñizdi. Biraq sizge, keşegi öziñizdi qorqıtqan halıqtıñ āli de bar ekenin eskertuge ādeyi keldim. Ol sizdi āli de bolsa, qorqıta aladı, degenin istemeseñiz küşpen, qarumen istetedi, bayqañız.

Tâspi endi qaytadan bayau jüre bastadı.

— Onısın tağı körip alarmız, al āzirşe.— Berke aldında tuğran kumis qoñıraudu qaqtı. Jayşılıqta sıldıray şığatın qoñırau duası üy işin bul jolı bir qorqınıştı, qauipti ünge toltırıp jiberdi, öziñiñ jeke basın baqılausı jüzbası töleñgitterdiñ bastığı Sâlingerey kirdi,

Berke oğan kök sâldelini körsetip:

— Mına kisiniñ keşe qalada bölüşilik uyımdastırıp, qalıñ impramdı Altın Orda tağına qarsı qoymaqşı bolğanı үшін ölim jazasına buyıramın,— dedi,— ıbadathanada kisi öltiruge bolmaydı, munı jurtqa körsetpey, qala sırtına şığarıp öltiriñder de, bügingi āñgimemiz este qalu үшін ana qolındağı şaqşasın mağan ākep beriñder. Kök sâldeli bireki ret nasıbay atqanda, belbeuindegi kisesinen ağlan kıik müyizinen istegen şaqşasına közi túsken. Şaqşa keremet körkem köringen. «Berşi qarayın» deuge handıq menmendigi jibermegen. Dünüqor, tüysiksiz han, endi mine, «bul bolsa da öledi, al mınau, keremet şaqşa basqa bireuge ketedi ğoy» dep qımay, özime ākep ber dep buyırq berip otır.

Sâlimgerez jüzbası üntünsiz keyin burılğan kök sâldelini, qılışın qınabıman şıǵarıp, aldına sap sırtqa alıp ketti.

— Taǵı kim bar? — dedi Berke, jañaǵı bireudi öltir dep bergen buyrıǵın jay nârsedey körıp eki beti bülk etpey. Üyge aq sâldeli kisiler kirdi. Bular Samarqandtan kelgen musulmandar eken. Kirisimen maldastarın qurıp otıra qalıp, semizşe kelgen qızıl şıraylısı âdemi qoñırqay dauıspen qurandı ândete jöneldi. Ol qurandı oqıp bolǵan soñ, Berke üşeui «Ämin!» dep qoldarımın betterin sıpadı.

Taǵı semiz qızıl şıraylısı:

— Altın Ordanıñ mârtebeli hanı, bir jıldıñ işinde Sartaq han men

Ulaqşı handay eki birdey arısıñ dünje saldı. Topıraqtarı torqa bolsın, soǵan köñil ayta keldik. Jâne...

Berke qaytadan betin sıpadı.

— Aytqandarıñ kelsin. Bizge de jeñil tıgen joq. Amal qanşa, bauırı suıq qara jer kimdi almaǵan. İâ, taǵı ne demeksiñder? Endi sözge denesi taramıstay bop qatıp qalǵan, tırbıǵan qara sur kiristi.

— Ulı mârtebeli Berke han,— dedi ol şıqıldıǵan jiñişke dauıspen,

— Samarqandtaǵı musulman bauırlarıñız qazır şoqıñğandardan tayaq jeude. Körmegen qorlıǵımız qalmadı. Jaqında musulman dinine kirgen özderiniñ bir ayaulı jasın otqa örtep öltirdi. Qala daruǵaşısı da solardıñ sözün söyleydi. Bizge eş teñdik berer emes. Sizdiñ âdiletti jâne musulman dinine qorǵan han ekeniñizdi bilip, jârdem surap kelip otırmız. Köringendi talaytın mına qutırǵan ittey mazamızdı alıp bara jatqan kâpirlerden saqtay köriñiz. Berke de kenet tüksie qaldı.

— Ol kâpirlerdi auızdıqtauǵa özderiñniñ küşteriñ jetpey me? — dedi ol, sözine bir böten maǵına berip,— Samarqandta musulmandar da az emes ekildi edi ğoy?..

— Älbette, musulmandar köp.— Qara sur da han oyına tüsinip qalǵan târizdi.

— Biraq buǵan Altın Orda qalay qaraydı? Bul küñge deyin bizdi eşkim qoştap kelmegen.

Qara surdıñ aytıp otırǵanı durıs edi. Samarqandta hrıstian dini, monǵoldar kelmesten burın, erte kezdenaq kirgen. Samanıd pen Qarahhan urpaqtarınıñ dâuir sürgen kezderinde bolǵan. Horezmşah Mısır halıfteriniñ küyreui, musulman dinindegilerge oñay soqqı bolǵan joq. Onıñ üstine Mauarannahrdı jaulap aǵlan

Şiñgis urpaqtarınıñ birazı hristian dininde târbielengen, al dinde şaruası joq taza mongoldar da bul dindi özderiniñ sırtqı jauı sanağan.

Osınday jağdayda Samarqand târizdi ejelgi qalada burınnan orın alıp kelgen hristian dini qaytadan bas kötergen. Segizinşi ğasırdan Mauarannahrğa qanat jayğan musulman dininen âbden qorlıq körip kelgen hristiandar endi keşegi özderin quğındauşılarınan öşterin qaytarmaq ta bolğan. Osındayda hristian dinindegi bir jas jigiti, öz dinin tastap meşitke kirip, qolına quran ustap musulman boladı. Hristiandar «bizdiñ balalarımızdı azğırıp musulmandar öz dinine kirgizip jatır» dep qala daruğasına arız aytqan. Daruğası hristiandardı jaqtap, jigitti şaqırıp alıp, «öz diniñe qayt» — deydi. Jasöspirim jigiti könbeydi. Aqırı, buğan aşulanğan hristiandar, bala jigitti bir tünde ustap alıp, qalanıñ işindegi toğayğa aparıp örtep jiberedi. Samarqandtan kelgen murıttardıñ aytıp otırğandarı osı edi. Berkeniñ oyına tüsingen qara sur:

— Olar köp qoy, bizdiñ küşimizdiñ jetpeui mümkin ğoy,— deydi.

— Oqası joq; men özderinşe ktingen âsker beremin...

— Onda hristiandardıñ şirkeulerine jinalatın jeksenbi küniniñ birin belgileu kerek. «Âmin!» — dep eki murıt şıǵıp ketken. Berke endi Musabekti jâne basqa qalanıñ bekdaların şaqırıp alıp, solardıñ közinşe Buhardıñ tozuğa aynalğan kün köristeri naşarlap, jüdep ketken medrese, meşitterindegi âygili oqımstı, ulı ülemderine sonau Altın Ordadan keruen tartıp alıp kelgen tartuturalǵısın ülestiruge kiristi.

Büginde tün tastay qarañǵı. Sâlimgerey bir top töleñgittermen bağanaǵı kök sâldelini öltiruge qala şetine qaray aydap keledi. Iǵıjıǵı üyelerden köşpendi eldiñ jigitteri tügil, şahardıñ turǵın adamınıñ özi adasıp keterdey. Biraq Sâlimgerey adasatın emes. Sonau cap dalada jısqı baǵıp ösken qıpşaqtıñ mına tülkiniñ inindey burılıs, qaǵısı köp üyelerden adaspay kele jatqanı tipti tañ qalarlıq jayt.

— Al endi,— dedi ol qasındaǵı jigitterine,— budan âri aulaları aranıñ uyasınday birimenbiri qabısıp jatatın öte tar köşeler bastaladı, közge iligip qaluımız mümkin, sender qayta beriñder, bul sabazdı jalǵız özim aq jayǵastırıp qaytarımın. Bul kezde ay şıǵıp, âlem sâl ağara tüsken.

— Jaraydı,— dedi bir qara murttısı, ayqısuıyqış köşelerden bağanadan beri bası aynaluğa tayap kele jatqan, biraq biz joldı qalay tauıp qaytamız.

Sâlimgerey küldi.

— Āne, anau kümbezdi meşittiñ janına jetseñder, sol jerde küzette bizdiñ Āskerler tur. Joldı solar körsetedi.

«Qup» — dep jigitter keyin qayttı. Sālimgerey jalǵız özi kök sāldeni aydap ketti. Tausılıǵa aynalǵan ay, tuǵandaǵısınday emes, taqa jariq bermey tur. Ālem bitken qara köleñkeleu. Aspandaǵı juldızdar öleusirep, qur jıltıraydı.

Sālimgerey kök sāldelini aydap qalanıñ şetine ötti. Anau qarayǵan toǵayǵa qaray bettep keledi.

— Osınşama jer jürüp, nege āure bolu kerek edi, Sālimgerey,— dedi bir kezde kök söldeli,— ālgi tolıp jatqan tutqın qujırlardıñ birinde öltire salmadıñdar ma?

— Sen belgili ülemsiñ Tamdam, qujırada öltirsek, bireu bolmasa bireu bilip qaluv mümkün. Artınan söz bolıp jüredi. Han, seniñ köziñ bir jolata öşsin, qayda ketkenin, qalay ölgenin eşkim bilmesin, qaladan şıǵarıp joq etiñder dedi.

— O da durıs eken.

Kök sāldeli birazdan keyin qaytadan söyledi.

— Muhamed Tarabıdıñ⁴¹ eki jas börisi, birinbiri osılay öltiredi dep kim oylaǵan? Sālimgerey jauap berudiñ ornına:

— Sodan beri qayda boldıñ? — dep suradı.

— Baǵdatqa qaşqam. Oǵan da mongǵoldar jetti ğoy. Jāne munda qalǵan öşim maza bermey, qayta oraldım.

— Īā, sen kitap oqıp, şarıǵat tanıp ülem bolıpsıñ... Al men qıpşaq dalasına qaştım. Sar dalada kimniñ kim ekenin jurt qaydan bilip jatır, aldımnen jay jılqısı, sodan jüzbasşısına jettim, mine, qazir hannıñ özin qorǵaytın töleñgitterdiñ jüzbasşısımin.

— Eñbegiñ siñgenaq eken! Qanşa bauırlarıñdı qırdıñ?

— Men be? Joq, beker olay oylaysıñ... Āzirge qolım taza...

Qandalatın da küni bolar... Biraq kimniñ qanımenen boyaladı, mine, āñgime qayda...

Bular toǵaydıñ şetine jetti.

— Men budan āri barmaymın,— dedi kenet Sālimgerey.— Osı jer jetedi. Al qoş bol! Mınanı qaltaña sal, kerek boladı. Şamañ kelse, alısqa qaş...

— Men seni...

— Öz serigiñ özi jeytin qasqır bolıp ketti dep pe eñ? Joq, Tamdam, seni men maǵan öytuge bolmaydı. Şıñǵıs han urpaqtarınıñ moynında āli qanşa qıpşaq pen

uyğırdañ qanı bar... Joq, bizderge tipti öytuge bolmaydı. Al qoş bol,— dep Sälimgerey keyin burıldı.

— Äy, toqta,— dedi Tamdam,— haniña, eñ bolmasa meniñ şaqşamdı ala bar, öltirgeniñe senbey jürer... Bağdatta bir qıpşaq ulı istep bergen. Ol keremet jaqsı adam edi, amal joq, haniña berdim. Sälimgerey qayta oraldı. Ekeui quşaqtasıp sâl turdı da, äzer

ayırıldı. Tamdam qalıñ toğayğa kirdi de joq bolıp ketti. Sälimgerey aylı tünde oılı şaqşağa qarap, sonau alıstağı Bağdatqa Qıpşaqtıñ qul jigitiniñ tuğan eline joldağan sâlemin oqıp turğanday sâl kürsindi de keyin qaray asığa jüre berdi.

Bir apta ötpey Samarqand şirkeulerinde şoqınıp jatqan hrıstıandardıñ birin qaldırmay, musulmandar qırıp tastaptı degen suıq habar düñk ete qaldı. Jaman söz jelden de jüyrık, zamatta бүkil älemdi şarlap ötti. Bul habar Mısır, Bağdat, Şamğa da jetti. Buğan

keybir qanıpezer emes musulmandar qayğırdı. Şıǵısta musulman dininiñ jaña qorğanşısı şıqtı dep Mısır halıfı öz ıǵındağı şapanın Berkege kızıguge sırlı qobdışasına salıp, Altın Ordağa elşisin dayınday bastadı.

Tek qana Berke ğana ündemedi. «Bul meniñ eñ alğaşqı dinı attanısim, — dedi ol işinen, budan äri qalay damıdı, qalay örşidi, öli belgisiz ğoy, şıday turayın». Bul arada tağı bir jeti bolıp, Buharadan Berke äskerin şubırtıp alıstağı Aq Edilge qayttı. Biraq ol saparım oñ boldı dep köñili qaytqan joq. Munda Berke han urpaqtarimen, basqa köp bekdalarden

añgimeleskendi. Közimen körmegen nârselerdi jüregimen sezgen. Ol Mauarannahr, Horasan, Horezm, Şıǵıs Türkistandarda Qaraqorım men Altın Ordağa qarsı jaña aǵımdar tuıp qalğanın bayqağan. Jäne bul aǵımdardıñ küşti aǵımdar ekenin de uqqan. Altın Orda hanınıñ Buharadan köñilsiz qaytuınıñ bastı sebebi osında edi. Qaraqorım men Altın Ordağa qarsı bolu degen söz, Joşı men Töleniñ urpaǵına qarsı bolu degen uǵım edi. Batu jağı jeñip Möñke Ulı han boludan Şıñǵıs urpaqtarınıñ öz aldına baqtalastarınan basqa, Ügedey men Jağataydıñ bala, nemerelerine degen tuisqandıq arazdıqtarı da küşti edi. Şıñǵıs hannıñ jasısı jāne jarlıǵı boyınşa eger Ulı han tuqımınan bireu qılmıs, ne künâ isteytin bolsa, onı бүkil Şıñǵıs urpağı bop qarap, ükim şıǵaruğa tuisti bolatın. Osıǵan qaramay Ügedeydiñ urpaqtarı eşbir sotsız, ükimsiz Şıñǵıs hannıñ eñ kişi

qızı Altıngül hanımdı öz betterimen öltirgen. Onıñ üstine Ulı hanğa Şıñğıs hannıñ özge urpaqtarınıñ uyğarımı boyınşa, Ügedeydiñ şañıraq ıesi — kişi ulı Şıramğun saylanuğa tıstı edi, al Ügedey men Jağatay urpaqtarı Küyikti Ulı han etken. Al Batu Möñkeni Ulı han kötergende, Ügedey men Jağatay urpaqtarı şıqqan. Biraq böri birdey emes, Möñkege Küyik Qara Qulağudıñ Jağatay ulısın alıp bergen, buğan osı ulıstıñ bası, Jağataydıñ tuğan balası Esu Möñke qarsı tursa, Küyikke narazı, Jağataydıñ nemeresi, balası Mütigennen tuğan Qara Qulağu Möñkeni jaqtağan. Sondayaq Ügedeydiñ balası Qadan men Qutannan tuğan nemereleri de Möñke jağına şıqqan. Münkäsär — noyan jorğauşı⁴² bolğan doñız, yağnı 1251 jılğı oqığada Möñke özine qarsı şıqqandardan öşin alğan. Tek Şıramğunğa jäne Jağatay men Ügedey urpaqtarınıñ keybireulerine keşirim istelgen. Biraq üç jıldan keyin Möñke Şıramğundı suğa tunşıqtırtıp öltirtken. Al Şıramğunıñ şeşesi Baraqşın qatın men Küyiktiñ jesiri OğılĞaymaştı,

Töleniñ qatını Süyriküktenibikeniñ Ordasında sottattırğan. Ekeui birdey ölüm jazasına buyırılğan. Jağatay ulısınıñ biligin Möñke Qara Qulağuğa alıp bergen. Ünemi Esu Möñke mas bolıp jürüp, küyeuiniñ ornına ulıstı basqarıp kelgen Esu Möñkeniñ äyeli Toqaşı qatındı Qara Qulağu jılqılarına bastırtıp öltirgen. Berke şığıs ölkelerin aralap astanasına kelgennen keyin atağı aspandağı Möñke de dünıe saldı. Eger Küyikti han kötergen toyğa qırıq mıñ kisi jınalıp, eki mıñ aq şatır köterilse, Möñke ölgende jurt odan kem jınalmağan. Tirisinde öşteskender süyegin balağattap jürmesin dep, tek Möñkeniñ denesiniñ qayda jatqanın biletin, onıñ jerleuine qatısқан eki mıñ jazıǵı joq jay adamdardı Joşı men Töleniñ urpağı qırıp tastağan. Möñkeniñ zıratın tipti eşkim taba almasın dep üstinen on mıñ jılqı ötkizgen. Ulı hannıñ tirisinde istegen qıyanattarınan, özgeler ölgende öşin alıp jüre me dep ürimbutağı qorıqqan.

Ügedeydiñ dünıe salǵanı Şıñğıs urpaǵınıñ jikjik bolıp, birinenbiriniñ bölınuine jol aştı desek, Möñkeniñ ölümü Şıñğıs han ulı patşalıǵınıñ bölşektenuiniñ bası boldı. Osı bölşektenuidiñ bastalı Şıñğıs han patşalıǵında burın kezdespegen oqıǵa — meşin, yağnı 1260 jılı eki Ulı han saylanı edi. Töleniñ ekinşi balası Qubılay — Qıtayda, Töleniñ şañıraq ıesi, kenjesi Arıq Buǵı — Qaraqorımda taqqa otırdı. Bul kezde Töleniñ jesiri Süyriktükteni begim Arıq Buǵınıñ ordasında bolatın. Dünıede

eki qoşqardıñ bası bir qazanğa sıyğan ba, äsirese bul eki bas Şıñğıs han qoşqarlarınıñ bası bolsa, tipti qıındı.

Endi tartıs Qubılay men Arıq Buğı arasında bastaldı. Bul ekeui saylanğan Qurıltayğa Şıñğıs urpağınıñ eñ ülken jäne bedeldi handarı Qulağu men Berke kelmey qalğan. Soğan qaramay bular da tınış jatpağan. Ąrine, Qulağudı qorşağan, musılman dinine attanıñ uyımdastırmaqsı kileñ näsiräni dinindegi adamdar bolğandıqtan, ol Arıq Buğını jaqtauı

kerek edi, biraq Beybarıs mamlükteriniñ buniñ äskerin jeñip, Şamğa qaytadan şabuılğa şıǵuı jäne osı kezde ııhan üstemdigine qarsı Gruzıyanıñ patşası Ülken Davıdtıñ köterilisi Qulağudıñ bar oyın şıǵısqa emes, öziniñ batıs şekarasına audardı. Qulağu gruzınderdiñ köterilisin oysırata jeñdi. Bul Batu kezinen Gruzıya jerin özimdiki dep sanağan Altın Orda men ekeuiniñ arasında janjal tuǵızdı. Jäne Ązerbayjandı da öz ieligi sanağan Altın Orda

hanı, endi Qulağuğa öşige tüsti. Onıñ üstine, Qulağudı qorşağan nasıräni dinindegi adamdar Berkeniñ Baǵdattaǵı birneşe Joşı urpaǵınan şıqqan jaqındarın u berip öltiredi. Al Qulağu hrıstıan dinin jaqtaytın bolsa, Berke jasqanǵandıǵınan, amalsız, Arıq Buğını emes, Qubılaydı qoldadı... Al jatsatsursa Qaraqorımğa qaytsem qaramaǵımdaǵı elden jinalğan qazınaqarajattı bermeymin degen Berke eñ aldımın alıstaǵı Qubılaydı jaqtamaq boldı. Biraq Qubılaydıñ küşeyip bara jatqanın körip, kenet Arıq Buğı jaǵına köşti. Berke bul ekeuine de qur tilmen bolmasa, tikeley jârdem bergen joq. Bar oyı osı talastartısta qaytsem payda tabam, qalay öz atımdı, Altın Orda atın küşeytem dep eki jaǵına

birdey tunjıray qaradı. Edil jaǵasındaǵı Aqtöbe öñirine Berke saldırap jatqan Saray şaharı bul kezde äli ülken emes edi. Altın Orda hanı Orda astanasın Saray Batuda bolğanımen jıldıñ biraz mezgilin öz şaharında ötkizetin. Sol sebepten, munda özine arnap, qırqa üstine han sarayın turǵıza bastağan. Aq qışpen qalanğan qatar köterilgen saltanattı appaq eki üy janjaǵınan qorşağan biik qorǵan qabırǵasınan köp joǵarı köterilgendi.

Bul eki üy bitip qalğan. Biri — Ordadan kelip dem alatın han sarayı. Ekinşisi — äyelderine arnalğan işi tolğan jihaz, mülik jataq jayı. Qalanıñ eni bir şaqırımday ğana, tek uzındıǵı tört şaqırımğa sozılıp ketken. Jañadan salına bastağan han sarayınıñ janjaǵınan

Or qazılıp, onıñ da işin ğança aralas qışpen qalağan. Qazir jüzdegen arab, farsı şeberleri han sarayınıñ sırtın örnektep jatır. Mārmār tasqa quran ayattarı, «Salsal», «Zarqum», «Şākirşükiret», «HasanHusayın» tārızdi arab pen farsınıñ ataqtı dastandarınan öleñ üzindileri oyılıp jazılğan. Ādemilenip oyılğan aq, kögildir tartqan arab āripteriniñ izderi de bir ğajayıp örnektep tārızdi. Osı han sarayınan tömendeu şahardıñ dāl ortasına Kolomon şeber turğızıp jatqan meşit. Berke Altın Orda tağına otırısım bastalğan bul qurılıs āli küñge tek orta tusına deyin köterilgen. Kolomon şeber tipti asığatın emes. Biraq sol köterilgen tusınıñ özi bir keremet. Kolomon meşittiñ sırtın salınıp bolğan soñ ğana āşekeylemey, birden jer betinen köterilgen qabırğaların san türlü sırmen, oılanğan ğança, mārmārmen ādemilep keledi. Buğan şını tārızdi kögildir Armeniya taınıñ tası da paydalanılğan. Samarqandıñ ataqtı kögildir boyauı — lazurь da jumsalğan. Meşittiñ qabırğası farsınıñ kilemindey. Kolomon bul qabırğalardı alğaşqı kezde Şiñğıs hannıñ, Batudıñ jer şarın bilep aluğa attanğan jorıqtarınıñ suretlerin bermek bolğan. Biraq oğan musulman dinindegi Berke könbegen. Muhamed payğambardıñ hadısı boyınşa musulman dinindegi jurt İsa, Musa payğambardıñ ümbetterindey, adam, quday, āulie suretlerin saluğa tiisti emes. Amal joq, Kolomon qabırğalarğa örnektep túsiruge kirirken. İİeber suretke bul örnektiñ de şeşimderin tapqan. Sondıqtan meşit qabırğası, musulmannıñ ataqtı şaharlarındağı meşitterdey emes, tamaşa öz boyau, öz örneğimen āşekeylengendi. Berke endi osı ğajayıp ğıbadathanasınıñ joğarğı jağınıñ tez bituin asığa kütti. Ālemniñ teñ jartısın bilep turğan Altı Ordağa layıq qızğılt altın kümbezdi, alıstan alaulanğan ğajayıp meşitin köruge qumarttı. Biraq Kolomon tipti saspadı. Meşitti tezirek bitirip, ol eline qaytqısı kelmey me? Ālde... Ālde... Berkeniñ onı eline jibermeytinin işi seze me, sondıqtan quldıqta bolsa da jer basıp jüre turayın dey me? Joq, joq, qaytkenmen Kolomonğa bul meşitti tezirek bitirtui kerek. Meşittiñ bar sāni, hannıñ basına kıgen tāji tārızdi, joğarğı jağında ğoy. Ol qanday bolmaq? Ataqtı şeber qanday şeşim tappı? Al Berkeniñ bar biletini meşit kümbeziniñ tek saf

altınmen jabılı ğana ğoy. Sol üşin de ol tonalğan jurttıñ qazınamülki tıǵılğan jer astındaǵı han qoymasınan, altı batpan som altın jibertken. Al Kolomon meşittiñ qalay bolatın bitken soñ köresiz degen de qoyğan. Demek, bitirmey qoysa qaytedi? Böten şeber dâl osı rumdıqtay istey ala ma? Al Kolomon meşitti tez bitiruge özi de asıǵulı edi. Qanday şeber öziniñ qanattı oyların, jüreginen tuǵan düniesin tezirek köruge qumar bolmaydı? Biraq Kolomondı qazır basqa qumarlıq jeñgen. Onı Altın Orda hanı qaydan bilsin.

Han äli burınǵı ulıs ıesi kezindegi üyine kelip túsken. Ol bugün ädettegisinen erte turdı. Janına eki nökerin ertip, aynalıstaǵı keruen sarayına qaray bettedi. Jaña salınıp jatqan hannıñ sarayına İsfāğannan arnaulı ülken köş kelgen. Osınday keruen Üstirt pen Qıpşaq dalası arqılı Horezmnen de şıǵuǵa tiisti edi, biraq Qıpşaq dalası qauipti bolğan soñ, osı bir jeti burın, jükti hannıñ senimdi ata bekteri Qulzım teñizi⁴⁴ arqılı kememen jiberipti. Keme Edil özeniniñ boyımen joǵarı köterilip, zattar osı Aqtöbeniñ dâl qasına äkelip

tüsirilmek. Berke Keruen saraydaǵı İrannan kelgen dünıe mülkine öte rıza bolıp qaldı. Munda İrannan бүkil älemge ayan, tügi eki eli ğajayıp sändi kilemder men neşe türli fayans ıdısayaqtarı bar eken. Kese ıdısayaqtarına tek farsı eliniñ ömirinen alınğan körinisterimen ğana emes, Berkeniñ ötinişi boyınşa, Altın Orda köşpendi elderiniñ örnek, oularımen de bezendirilgen. Şını ayaqtardıñ erneuine altınmen Muhamed payǵambardıñ ösietteri, quran sözderi men farsınıñ ulı aqındarınıñ öleñderi jazılğan. Keruen bası hanǵa arnap İsfāğan bolatınan altın saptı qanjar jasatıp äkelipti. Berke qınabınan asıl tastarmen bezengen qanjardı suırıp alıp, onıñ qılşıladaǵan jüzin tırnaǵınıñ sırtına tıgızıp kördi. Qanjar keremet unadı. Söytse de:

— Qanjar, urlanıp kelip kisi öltiretin urıqarlardıñ

qaruı,— dedi,— maǵan odan da aldaspan äkelgeniñ jön bolatın edi ğoy.

Hanniñ kisini qalay öltiretinine qanıq keruen bası:

— Han ıem, onı da äkeldim,— dedi. Şınında da bul aldaspan Altın Ordanıñ bir batırınıñ tapsırması edi, hanǵa berse qanşa aqşa joǵaltatının zamatta esine túsirgen keruen bası, bul sözdiñ auzınan qalay şıǵıp ketkenin bayqamay qalğan.

— Jaqsı,— dedi Berke, qanjardıñ da, aldaspanıñ da orda mülazımına öziñ äkep berersiñ. İrannan kelgen qazına, dünıege rıza bolğan han Keruen saraydan şıǵa

berdi. Joq jerden qırUAR aqşağa túsken qanjarı men aldspanın bosqa berip, keruen bası ökinip qala berdi. Jay adamğa bergen sıylıqtıñ qunı qaytatın. Al hanğa bergen sıylıqtıñ qunı köbine qaytpaytımın ol jaqsı biletin.

Berke qala sırtındağı qamıstı kölge bettedi. Onda asırandı qos aqquı bar, kelgen sayın künde tañerteñ osı qustardı körip qaytu bunıñ ädeti. Osı aqqu qus hannıñ bir osal jeri. Adamdı da, añdı da ayaudı bilmeytin Altın Orda hanı, asırandı osı qos aqquğa ünemi janı aşır turadı. Köl jağasına barıp olardı körgen sayın bir jasap qaladı. Düniede eşkimdi jaratpağan han bul qustardı janınday jaqsı köredi. Qıs tüsse olardı ädeyi arnalğan jılı jerde ustaydı, jaz şığa aydın kölge jiberip, sırtınan baqılawı qoyadı. Bul aqqu qustardı atpaq tügil, bireumireu kölde jürgeninde şoşıtattın, ürkitetin bolsa, onday adamdı han ayamay düreletedi. Bir jılı, küzdi küni, kütpegen jerden qarlı suıq túsken. Al munday suıqtı kütpegen baqılawı bala üyine ketip qalğan. Köl üstinde, qalıñ qamıstıñ arasına qonaqtaytın qos aqqu muz bop qatuğa aynalğan sumen birge qata bastaydı. Kündegi ädetinşe köl jağasına kün şıqpay kelgen Berke, muzdan bosana almay, şalajansar aqqularınıñ üstinen şığadı. Janındağı eki küzetşisin tırday jalañaş şeşindirip, muzday suğa túsirip, eki aqqudı alıp şıqtıradı. Älgi eki bışaranıñ kúimderine orap, özderin jalañaş qalpında aqqulardı kötertip Ordasına alıp keledi. Jılı üyge kirgennen keyin, köp keşikpey aqqularğa äl bitedi. Han öz qolımen jem berip, olarğa arnap üy tikkizip, kirgizedi. Al tünde suıqtıñ tüserin bilmegen, baqılawı jetim balanı nökerlerine sabatıp öltiredi.

İä, ol kezde Berke on birde edi. Atası Şıñğıs han qıtaydıñ bir qalasın şapqanda, nemeresi Berkege osı asırandı eki aqqu qustı alıp kelgen. Ol kezde bular da jas edi. Balapan edi. Ulı atası, «bular kıeli qustar, seniñ de kıeñ boladı, eşkimge tıgızbey asıra», degen.

Sodan beri Berke bul eki qustı asırap keledi. Ata sözine sengen, kıeli köredi. Jorıqqa attanarda arnauılı kisige tapsıradı. Jorıqtan qaytqanda sol kisiniñ qolınan aladı. Eşkimge eşteñe tölep üyrenbegen han balası, kıesi uradı dep qustarın baqqan adamğa tiisti tının müdirmey tölep turadı. Aqqudı alıp kelgen atası Şıñğıs han de äldeqaşan ölgen. Atası tügil äkesi Joşı da dünıe salğalı ne zaman. Özi bolsa, qazır bu da eluge kelip qaldı, al erlizayıptı

eki aqqu, bāzbayağı qalıptarında ğoy köl betinde ānderin qoñırqay dauıstarımen sıñsı salıp, köñildiñ küyin qozğaydı. Berke bul eki aqqudı şın kıeli sanağan. Degenmen, osı eki qustıñ munşama uzaq jasağanına tañ qalatın.

Ol bir küni bir qusbegi qarttan surağan:

— Aqqu qanşa jasadı? — degen Berke.

— Jüz jetpis, jüz seksen,— degen qusbegi qart.

— Bürkit şe?

— Āri ketse, jetpis, seksen.

Berke ne derin bilmegen.

— Āldi bürkit nege ālsız aqqudan az jasadı? — dep surağan.

— Bürkit qustıñ qasqırı ğoy, küşi jetkeniniñ etin jeydi, jauzdıqtı süyedi. Al aqqu gül şaşağımen jāne qamıstı köldiñ taza, bıyazı şöbimen qorektenedi, sululuqtı jaqsı köredi. Bürkit şomılmaydı, al aqqu şomıla almağan küni, sudı sağınıp öle jazdaydı. Qarttıñ sözi Berkege unamağan. Söytse de ol:

— Aqqu neden öledi? — dep surağan. Qart oylana jauap bergen.

— Adamnıñ, qus pen añnıñ zorlıǵınan, ne qayǵıdan.

— Qaydağı qayǵı?

— Ālde sen bilmeytin be ediñ? — degen qart.— Aqqu qus jalǵız ömir süre almaydı, kölde de jalǵız jüre almaydı. Aqqudıñ osınday asıldıǵı jayında haliqta mınanday öleñi bar.— Şal qırıladağan dausımen sol öleñdi aytıp bergen. «Aqqu qus uzaq jasar kölde jürse, Qızıǵın jubayımen birge körse. Bışara tez qartayar şermende bop, Özinen serigi eger burın ölse». Bir ğajabı, osı qos aqqu Berkemen qırıq bes jılday tanıs bop, jas künderinde onıñ qolınan talay jem jese de, ünemi bunı körgende ürkip, qasına jaqın kelmeuge tırısatın. Berke buğan tüsinbese de, köl basına barıp, aqquların tiri ekenin bir körıp qaytsa, köñili könşip, raqattanıp qalatın. «Aqqularım tiri eken, men de tiri bolamın» deytin ol bayağı atası Şıñǵıs hannıñ «bular seniñ kieñ» degen sözini esinen şıǵarmay. Berke qos aqqın, şınında da, janınday jaqsı köretin. Ārine, Berkesındı adam balasın ayadı bilmeytin tas jürek, qatıgez kisiniñ dalanıñ asırandı qusın osınşama qasterley, jaqsı köruine ne sebep? Mümkün sımbattı, sulu qustardıñ sıñsıp salǵan ānderi, onıñ umıtılıp ketken tabıǵı tätti bir sezimderin qozğaytın şıǵar? Mümkün ömirbaqı qan tögis, alısjulısta

ötken Berkege aydın kölde qannenqapersiz jüzip jürgen qos aqqu, onıñ mǎñgi esinen şıǵıp ketken sonau bir balalıq
şaқтаǵı beykünǎ, beyqam künderin elestetetin de bolar? Ąlde atası bergen osı bir appaq qos aqqu sonau balalıq baldǎuren kezın, qayǵısız qasiretsiz tamaşa künderdiñ umıttırmas pǎktiginiñ kuǎsi dep uǵınatın şıǵar? Ąyteuir osı qos aqqın körse, sol sǎtte Berke ömirdiñ bar talastartısın, qınşılıǵın bir sǎt umıtıp, kǎdimgidey bir kōñildenip

qaytatın. Bügin de osınday quanıştı kütken Berke kölge tayap kele jattı. Özi alda, eki nökeri art jaǵında. Kenet Altın Orda hanı toqtay qaldı. Bir bultarıstan şıǵa kelip, dǎl qasınan jorǵa mingen bir jas qız öte berdi. Qartaya bastaǵan Berke, burınǵı kezdegisindey qızkelinşekke köz salıwı qoyǵalı qaşan. Degenmen, munday qız öz Ordasında burındısoñdı közine túspegen. Qız bolǵanda qanday! Basında kǎmşat bōrik, üstinde qızıl barqıt, oqalı qamzol, qatpar etekti köylek, tobılǵı saptı qamşısın sıpay sermep, aq baqay jorǵasın tōgildirip ketip baradı.

Handı körmedi me, körse de tanımadı da, qız ǎldenege külimsirey, özimenözi bolıp öte şıqtı. Han tek onıñ appaq qarday beti men tostaǵanday dōñgelek jāudiregen bota közin ğana şalıp qaldı.

— Bul kimniñ qızı? — dedi han jañaǵı jorǵalı qızdıñ özine tipti burılıp qaramay ketkenine şamdanıp, kijiñdey.

— Bıltır öziñizdiñ qaramaǵıñızǵa köşken Sartaqtıñ kisileriniñ işinde kelgen aspaz ǎyeldiñ jalǵız qızı,— dedi nökeriniñ uzın sarısı,

—atı

— Qundız.

— Aspazşınıñ qızı? — Han aspazşı ǎyelge munday qızdı qımaǵanday tamsandı.— Oǵan jorǵa men kǎmşat bōrikti kim bergen?

— Jaqında Noǵay jiberipti. Şeşesi Ulıs aǵasınıñ bir ǎyeliniñ jamaǵayını körinedi. Han ordasında qızmet isteytin meniñ siñililerim eşkimnen kem bolmaıwı kerek,— depti Noǵaydıñ ǎyeli. «Han urpaqtarımen baqtalastıra bastaǵan eken ğoy Noǵaydıñ qatın,

— dedi işinen Berke,— jāne jamaǵayınıñ qızına mınanday jorǵa men kǎmşat bōrikti beruine qaraǵanda ol qatın da kökiin degen eken ğoy».

— Aspazşı äyel boy jetip qalğan qızın osı uaqıtqa deyin bayğa bermey qalay şoljañdatıp qoyğan? — dedi han äli şamdanganın basa almay.— Älde... ayttırğan jerin kütip jür me?

— İã, solay, han ıem. Ayttırğan kim?

— Aleksandrdıñ nemere inisi Gavrıyl. Han tüksie qaldı.

— Sen birdemeni şatastırıp turğan joqsıñ ba?

— Joq, han ıem,— dedi uzın sarı.— Ol kezde men Sartaqtıñ töleñgiti edim. Esiñizde bar ma, Sartaq han bolğan jılı Sarayğa

Gavrıyldıñ kelgeni?

— İã, bar.

— Bul qızdı sonda men öz qolımmen, hannıñ buyırığı boyınşa, aparıp Gavrıyldıñ qoynına salğam. Onda bul on üş jasta edi. Qız onğığa unağan bolıı kerek, keterinde Gavrıyl bunı özine beruin hannan suraptı. Al oqığa şınında basqaşa bolğandı. Qızdıñ özderin ajaldan qutqarğan jaqsılığına jaqsılıq qaytarudı Gavrıyl de durıs körgen. Ol Qundızdı öskennen keyin Novgorodqa qonaqqa jiberuin Altın Orda hanınan ötingen. Sartaq köngen. Biraq, han köp keşikpey dünıe saldı da Qundızben Gavrıyldıñ oñaşa üyde bolğanın, artınan onı qonaqqa özi kelip alıp ketuge uädeleskenin biletin jurt, bul qız orusut elşiligine

berilgen eken dep tüygen. Gavrıyl men Qundızdıñ arasındağı oqığadan beyhabar Sartaq «qız knyazьğa unağan eken!» dep, soñınan Qundızdı surap kelgen adamdarğa «ayttırıp qoyğan kisisi bar» dep bermey qoyğan. Orusut knyazi Qundızdı bugün bolmasa, erteñ alıp ketedi dep jurt ta kütip jürgen. Noğaydıñ buğan minetin at pen kelisti kım jiberuiniñ de bir

sebebi osında edi. Noğay tärizdi el bilep, jurt basqarudı köksegen kisiniñ: — «Qundızdı baldızım edi» dep, oğan jorğa men qımbat kım jiberuin onıñ ataqtı knyazь Nevskıymen qarımqatınasın baylanıstratın jol boldı ğoy dep topşılağandar da tabıldı.

Ärine, Berke onıñ Aleksandr Nevskıyden attonın aulaq salar oyda emesti. Buğan Qıpşaqtıñ bir qızınan ğori, ulı knyazьben sabaqtasıp kele jatqan baylanısın üzip almay, şırata tısuden artıq olja joq.

— Sol eken ğoy, şoljañdap jürgeni bul qızdıñ...— dedi han tağı, jaña ğana köz aldınan ğayıp bolğan Qundızdıñ jarqırağan kelbetin elestetip.— Biraq mına qızıl

tülkidey bulañdağan türine qarağanda, bir jüyrık tazığa iliktirmey ketui eki talay. Ol kenet uzın sarığa burıldı.— Bayqañdar, qızıqqan qarğaquzğınñ bireui şoqıp ketpesin! — dedi.—

Közderiñniñ qaraşığında saqtañdar. Knyazьdan uyat bolıp jürmesin.

— Eger keşigip qalmasaq...— Uzın sarı ündemey qaldı.

— İã, ayt.

— Ana sizdiñ meşitiñizdi salıp jatqan Kolomon şeberiñizge, ol jumısına barğan kezde, künine tañerteñ bir körinip ketedi deydi jurıt bul qızdı.

— Nege?

— Bilmeymin... Qazır de soğan bara jatqan sekildi. Berke budan artıq eşteñe surağan joq. Nökerden onday istiñ egjeytegjeyin tãptiştep ne qılsın, hannıñ onsız da surar, bãrin bilip berer adamdarı jetkilikti ğoy. Tek Berke janınan jaña ğana ötken qızdıñ, at üstinde ketip bara jatıp, özimenözi bolıp, baqıttı adamday äldenege külimdegen türin köz adlına elestetti de qoydı. Berke köldiñ jağasına jetti. Şağın ğana möpmöldir qarasudıñ bolmaşı tolqındarın sabalap silanıp, taranıp däl ortasında qos aqqu jür eken. Kenet olar birinbiri qualap, qanattarımın sudı urıp, köldiñ betine bauırların

tıgizertıgizbes

etip qañqılday, äldeneden ürikkendey, arğı betke qaray uşa jöneldi. Biraq olar äpsätte

toqtap, qarasudıñ arğı qabağındağı sıñsıp ösip turğan äupildekterdiñ birensaran şoşayıp şıqqan gül şaşaqtarın julıp jep, ersiliqarsılı sılañday jüze bastadı. Birbirine sır aytqanday andasanda sıñsıp ändetip qoyadı.

Berke üntünsiz qol jağasında tur. Eki közi qos aqquda. Külim qağadı. Surğılıt sarı jüzinde de kenet bir şattıq säulesi uyalağan. Ol qazır bar älemde de, altın taqtı da, salınıp jatqan meşitti de, jañağı köñiline dürbeleñ salğan Qundızdı da umıtqan.

Onıñ oyqıyalında

osı sätte tek köldiñ arğı qabağındağı qos aqqu ğana qalğan. Qulağında olardıñ sıñsıp salğan änderi, közinde qos aqqudıñ appaq sulu suretteri. Berkeniñ qazirgi turğan tusında da, arğı betke qarağan jüzinde de tek osı eki aqqu qusqa degen mahabbat, solarğa ğaşıq bolğan, solardı jaqsı körgen bir orasan sezimniñ quanışı oynaydı.

Ol osılay özin umıtıp biraz turdı da, künniñ şıǵıp kele jatqanın körip, kilt keyin burıldı. Qazir bul qandı qol Berke emes. Dünienıñ eñ sulu körinisin körgen, tabıǵattıñ bar körkemdigin sezingen, quanıstıñ bir raqatına malınǵan jer jüzindegi eñ baqıttı adam.

Biraq Berkeniñ bul küyi uzaqqa barmadı. Ol qaytadan tüksie qaldı. Qaytadan köz aldına, âlgi jorǵa mingen, özimenözi bolǵan, quanıstı qız elestep ketti. Onıñ qabaǵı qarıs jabıldı. Ayaǵın jıldamdata basıp keledi. Köp keşikpey salınıp jatqan meşittiñ janına keldi. Meşit qabırǵası ortan belinen asıp ketken eken. Berke bul jolı meşittiñ basqa jaǵınan şıqtı. Bul tusta da qısqalap, balşıq aydap tas qaşap qıbırlaǵan kisendi, kisensiz quldar. Berke qabırǵadan közin almay qattı da qaldı. Mıñ san boyau. Birimenbiri jımıñdasıp külip jatqanday, adam közin ala almas quanısq. Şımşırtırıq arab âripteri de, san qılı oüörnekter

de, birinbiri âşekeylep, birinbiri tolıqtırıp, adamdı bir uşıqırı joq jarıq dünüege jetektey jönelgen. Qabırǵa köterilgen sayın, onıñ âşekeyi sarı, boyauı güldene tüskendey körindi Berkege. «Lâyim, şeber tek bitire körsin» dedi han işinen. Jañaǵı köl basında qos aqqudı körgendey, qabırǵadan közin almay turǵan Berke endi tipti özin umıtıp ketkendey.

— Berke han, qabırǵa örnekteri unay ma sizge,— dedi dâl qasınan bir salmaqta qoñırqay davis. Kolomon eken. Saqal şaşı qauǵaday bop âbden ösip ketken. Türi de jüdeu. Tek ülken qoñırqay közderinde baqıttıñ bir orasan jarıq sâulesi oynaydı. Berke uyqıdan oyanǵan adamday, esin endi ğana jınap aldı.

— Unaydı,— dedi ol on boyın laulap alıp ketken sezimin jasıra almay.

— Unasa, öte jaqsı. Şamamız kelgenşe tırısıp jatırımız ğoy,— dedi Kolomon. Berkege onıñ davisınan bir kekesin estilgendey boldı. Berke esin âbden jınap aldı.

— Qaşan bitiresiñ? — dedi ol Kolomonǵa qayta burılıp.

— Küzge,— dedi Kolomon jaybaraqat.

Jaqsı,— dedi Berke, söytti de jüre berdi. Biraq, bireki adım attadı da, «taǵı bir qarayınşı» degendey keyin burılıp, qabırǵaǵa qarap qattı da qaldı.

Kolomon supsur bop ketti. erke keyin bireki attadı da, taǵı alǵa umtılıp qaytadan âlgi ornına keldi. Osı men durıs körmey turmın ba degendey eki qolimen közin sürtti. Qaytadan qaradı. Joq, Berke qatelespegen eken. Qabırǵadan baǵanaǵı jorǵa mingen Qundız qızdı kördi. Dâl baǵanaǵısınday jüzinde baqıt, közinde quanısq.

Astındağı jorğası da sol, üstindegi kiimderi de sondağı, Berke sol turğan jerinen tağı keyin şegindi, birese alğa qaray jürdi. Qalay âlgi ornınan qozğalsa jorğalı Qundız joq bop ketedi de qaytadan mıñsan boyaulı künde özi körüp jürgen keremet örnekti qabırğa payda bola qaldı. Al âlgi ornına barsa, özine külimsirey qarap Qundız turadı. Bunday keremetti burın özi de estigen. «İranda bir ğajayıp meşit bar degen sol jaqqa barıp qaytqan bekdadalar, özi jeti kümbezdi. Eger ortadağı kümbezdiñ däl astında turıp dıbıs şığarsañ, âlgi jeti kümbez birinen soñ biri seniñ aytqan söziñdi küñirene qaytalaydı. Al sol tuğan jeriñnen bir adım keyin, ne alğa ketip söyleseñ, eş dıbıs şıqpaydı». Bu da sonday bir jerden, bir nükteden qarasañ körinetin bir keremet şıǵar. Meni körmeydi dep oylağan bolar. Rasında da qaydan köresiñ? Mina jerge âldeqalay turıp qalğanım, allatağalanıñ öziniñ jazmışı bolar.... Äytpese... Kolomon sol supsur bop ketken qalpında qozğalmay âli tur. Berke oğan eşteñe degen joq, kenet kilt burıldı da, artına qaramastan, salınıp bituge aynalğan han sarayına jüre berdi. Kolomon Qundızdı mamır ayınıñ ayaq şeninde körgen. Tamıljıǵan künşuaq kezeñ edi. Dâşti Qıpşaq jeriniñ kögal şöbi tizege keletindey bop ösip qalğan. Jupar añqıǵan ısı keudeñdi jaradı. Tüngi mezigil edi. Ay jaña tuğan Zauza45 juldızına qonaqqa barǵalı turǵanday appaq kümistey Sümbile46 jımıñjımıñ etedi. Edildiñ jaǵasındağı toǵaydan qaydağı bir beytanıs qustiñ âldeneden şoşınǵanday, şarıldağan duası şıǵadı.

Eki töleñgit Kolomondi aydap kele jattı. Bügin salınıp jatqan meşit janında esirey şeber kün batqanşa bolıp, keşirek qaytqan edi.

Kolomon äbden qaljırağan, äzer jürip keledi. Qazir ol Mamır ayınıñ salqın samal qoş iisti tünine eş köñil audarar emes. Eş nârsege zauqı şappay, qalıñ oyğa berilip ketken. Köñil şirkin bir mezet serpiler emes. Turǵızıp jatqan meşitinde keybir örnekeri oylağanınday orındalmay, dünie qarañ qalǵanday jüdep kele jatqan. Qur şıldırşıldır qu şınjırdıñ üreyli dıbısı estiledi... Kenet özderi kele jatqan tar köşeniñ qarsı tusınan eki äyel körindi. Bireui qız ekeni anadaydanaq bayqaladı. Qolı men ayaǵın matağan aıur şınjırdıñ üreyli ünine, kumis qoñırauday şıldırılğan, qız şolpısınıñ quanıştı üni qosıldı.

Bular han sarayına erteñgi astı dayındap, üyelerine jaña qayıp bara jatqan Qundız ben etjeñdi aqsarı kelgen, bir kezdegi sululıñın ãli de joğalta qoymağan aspazsı şeşesi edi. Aylı tünde qoñırqay pişindi Kolomon üntünsiz

tömen qarap kele jatqan. Kenet däl janınan, jañağı alıstan estilgen kumis şolpı sıldırıñday, bir âdemi dauis:

— Amansız ba, ağalar? — degen. Ālgi eki âyel qastarına kelip qalğan eken. Kolomon basın köterip aldı.

— Özderiñiz de amansızdar ma? — dedi. Onıñ qayğılı közi endi qızğa tüsti. Jañağı ay tutılğanday qapqara bop tünerip turğan dünıe, kenet ay şıǵıp jaña ğana jarıq tükendey körindi Kolomonğa. Közindegi qayğı tumanı âpsätte tarap ketti. Tostağanday jaudır közin tutqın şeberge bir tastap, jerge tüsip jatqan qalıñ qos burımı, jupjuan

qara jılanday şubatılıp, ay jarıǵı onsız da aqşıl tüsin, qarday appaq etip, japjas sulu, ükili taqıyasın bulañdatıp, qasınan öte berdi. Kolomon qur şalbarlı edi. Onıñ ünemi tas qaşap, qar etteri bulşıq bulşıq bop ketken, künge küyip qaraqoşqıl tartqan denesi naǵız şeber oyǵan tas müsinderdiñ beynesindey, asa sımbattı edi. Kolomonğa qızdıñ jarq etip özine qarağan közinen tañ qalğanday bir qıyapat sezim otı tutana

tüsip, sönip ketkendey körindi. Qız şeşesine sıñǵırlay külip, birdemeni aytıp, kumis şolpısın şıldırdata ketip qaldı. Biraq özi ketkenmenen, onıñ tostağanday möldir közi, özine jalt etip qarağanı, qatar örmelegen qos jılanday jerge şubatılıp, arqasında teñsele qımıldap bara jatqan qapqara qos burımı, qarday appaq beti Kolomonmen mǵñgıbaqı birge qaldı. Esirey şeberge endi tutqın azabına, qadir tünde payda bolğan qor qızıñday, aylı tünde köz aldında bir körinip, joq bolıp ketken ãlgi qızğa degen ulı sezim — mahabbat attı auru qosıldı. Endi şıbınday janın qoyarğa jer tapqızbadı. Mine, osı kezde ol, özi oylap tapqan meşit qabırǵasınıñ ãşekeyli örnekerinen bas tarttı. Tabıǵattıñ ãlgi qızday özi jaratqan keremet körkemdigin körgennen keyin, ãneugiden beri meşit qabırǵasına tüsirip jatqan oü, kesteleri endi Kolomonğa jay bir bolmaşı surettey bop körindi. Meşit qabırǵasın ãşekeyleuge jaña şeşim izdey bastadı. Osı kezde onıñ jumısı da mardımsız boldı.

Biraq qıyaldıñ tusalı uzaqqa barmadı. Bir küni tamız ayınıñ bas kezinde, kün şığa jumısqa kelgen Kolomon äneugi joğalıp ketken qızdı tağı kördi. Joq, tüsi emes, bul öñi edi. Astında kümis ertoqım, jügen, quyısqanı da qaқтаған da aq kümis qara kök jılqı. Basında kāmşat

börük. Tobılğı saptı qamşısın şıqşıtına süyep meşit qabırğasındağı örnekterdi qarap tur. Oyğa şomıp ketken. Janına kelip qalğan Kolomondarğa tipti köz audarar emes. Qabırğağa qarağan türi, örnekterdi körip quanğan, raqattanğan pişini, kimdi bolsa da tolqıtıp

jibererdey... Kolomon meşit qabırğasını äşekeyleu jöninde taba almay jürgen şeşimin endi taptı.

— Esenbisiñ qalqam,— dedi ol.

— Öziñiz de amansız ba...— dep kele jattı da Qundız Kolomonğa közi tüsip ketip äneuküngi tünde körgen kisisin tanıp, kenet eki beti du etip qızara qaldı.

— Mına keremetti kim jasap jatır? — dedi qız.

— Men, özimmin,— dedi Kolomon.

— Qaşan bitiresiz?

— Qaşan bitir dep buyırasız?

Qız küldi.

— Onda bugün, qazir!

— Ol mümkin emes,— dedi Kolomon endi ğana esin jııp.— Eger tez bitiruin tileseñiz, siz künde osı uaqıtta, osı arağa kelip mağan bir körinip ketiñiz. Qız tağı küldi.

— Nege?

— Onı soñınan tüsinesiz... Eger osı meşittiñ tezirek bituin tileseñiz jāne mağan janiñız aşısa,— dedi Kolomon qıla — quldardan böten jan turmağan osı kezde, osı küyiñizde künine bir körinip ketiñiz. Qundız jigitte oylana qaradı. Onıñ qolı men ayağın birdey matağan juan şınjırğa közi tüsti. Jigitti kenet qattı ayap ketti.

— Jaraydı,— dedi qız.

Sol künnen bastap Kolomon kilt özgerdi. Onıñ közinde quanış säulesi tuıp, betine qan jügirdi. Jürekke jarlıq bere almaysıñ, Qundız da bul esirey şeberdi unatıp qalğan. Biraq burındısoñdı jigittü süyip körmegen jas sulu, qorqa bergen.

Mahabbat oğan sırım bilmes asau jılqı tārızdi köringen. Qay jarğa urıp ketedi, qay jerde tulaptulap tastap ketedi? Qundızğa bāri de belgisiz edi. Şeber bolsa jat elden, jāne özi esirey, qanday el buğan qızın beredi? Öz erkimen jurtı qospasa, eñ bolmasa jalğız şeşesi kelispese, qalay bul ata jolın buza aladı? Buza qalsa özine de, Kolomonğa da qauip ekenin Qundız jas bolsa da tūsinedi. Sondıqtan Kolomon turalı oylaudan qaştı. Biraq jürek degen bar ğoy, ol ajaldan da, atababa jolınan da küşti, jas suludı eriksiz Kolomonğa qaray tarta berdi. Qundız aqlıǵa sap jat şeberden qanşa alıstaǵısı kelgenmenen, onıñ önerinen qutıla almadı. Meşit qabırǵasına salınıp jatqan örnek, ouların künde bir körip turmasa, özin qoyarǵa jer tappadı. Sululuqtı süü aqıldı jeñdi. Sonau san boyaulı, san sırlı örnekterdi körgende köñili quanışqa toldı. Endi barmaymın dep özine qanşa uāde berse de, şıdap otıra almadı. Meşit qasına taǵı bardı, bara berdi. Endi ol özin osı körkem suretsiz, sol körkemdikti tudırǵan oyly közdi, jüdeu öñdi tulǵalı jigitsiz ömir süre almaytının sezindi. Biraq ol osılayşa qanşa küyipjanǵanmen aldaǵı belgisiz quanıştan qorqu, Qundızdı ot bastırtpay āli de ustap kelgen. Bir küni Qundız taǵı meşit qasına kelgen. Kün şıǵıp ülgirgen kez edi. Meşit qalauşı quldar men olardı baqılawı jaungerlerden böten eşkim joq. Qundız astındaǵı atınan tüsti. Onı er qasına qañtarıp baylap qoydı. Kolomon qızdı özimen birge şıǵıp kele jatqan künniñ

jarıǵı tūsip turǵan meşittiñ ber jaǵına alıp keldi. Özi sāl joǵarı köterilip, Qundızğa «qabırǵaǵa osı men turǵan jerden qaraşı» dedi. Qız joǵarı köterilip Kolomon turǵan jerge bardı. Burılıp meşit qabırǵasına qaradı da, kenet «bul qanday keremet!» — dep dauıstap

jiberdi. Şıǵıp kele jatqan kün sāulesi boyaulardıñ türin özgeşe aşıp, qabırǵadan jorǵasın minip turǵan özin kördi. Joq, qabırǵada Qundız özinen de sulu, özinen de quanıştı. Astındaǵı jorǵası kādimgidey jürip kele jatqanday...

Suretke tañ qalǵan Qundızdıñ bası aynalıp, közi qarautıp ketkendey boldı.

— Öziñdi mıqtı usta,— dedi Kolomon.— Eşkim eşteñe sezbesin,— ol jaybaraqat sırtqa qarap söylep tur,— bul meniñ ömir boyǵı armanım edi. Sol armanımniñ orındaluına öziñ sebep boldıñ. Endi tūsindiñ be, künde kün şıǵarda osı jerge keluiñdi meniñ nege ötingenimdi?! Bul suret qabırǵaǵa kün osılay tūsken kezde ğana, tek osı turǵan jeriñnen ğana körinedi. Bayqadıñ ba, qabırǵaǵa kün bul

kezdiň özinde de bir sāt qana tüsedı, sosın auıp ketedi. Suretti osı azğantay uaqıtta ğana, jāne öziň turğan osı jerden ğana körüge boladı. Al özge jerden, özge uaqıtta, bul tustan kün tayğan kezde onı köre almaysıñ. Onda suretti ana tamaşa boyaular basıp aladı. Kün sãulesi ğana surettiň kömeski boyauların aşadı. Qundız âli de esin jınap bolğan joq.

— Äpırmay, buğan aqılıñız qalay jetti? — dedi.

— Adamnıñ aqılı budan da qın keremetterge jetken. Men Eskendir Zulharnayın kezindegi ataqtı Geronnıñ⁴⁷ keremetiniñ sırn ğana aşım.

— Kolomon bularğa qaray kele jatqan şetki baqılausını körip äbigerlene qaldı,— jā, bul surettiň qalay jasalğanın soñınan aytarmın,— ol kenet qınala söyledi.— Qundız, sen bugün Şolpan tua köl jağasına kel... Bugün turatın küzetşi mağan janı aşıtın adam. Qaytsem

de sol uaqıtta köl jağasında bolamın.

— Jaraydı,— dedi qız, közi qanıştan jarq etip. Qundızdın kelmeymin deuge şaması joq edi. Ol burın da mahabbattan küyipjanıp äzer jürgen. Endi mına keremetti körip, qanıştan müldem mas boldı. «Osınday tamaşanı jasağan adamnıñ quşağında ölsem armanım joq»,— dedi. Şolpan tua bul ekeui qamıstı köl jağasında kezdesti. Birbirine ölerdey bop qumartqan jürekter, altın aydın ayasında alğaşqı ret quşaqtastı. Osı tünde, meşitti bitiruge tayanğanda Kolomon men Qundız Qıpşaq dalasına qaşpaq bop uãdelesti. Bostandığı basındağı qız qaşuğa kerek attar men zattardıñ bärin özi dayındaytın bolıp uãdelesti. Jurt közine körinip qalmas üşin budan bılay qaray kezdespeytin boldı. Tek saınğan köñildi basu üşin Qundız andasanda salınıp jatqan meşitke kelip, bir körinip ketuge söz berdi. Osı uãdesin orındağa kele jatqanda, han bağana Qundızdı körgen. Öz ordasına kelgen han altın tağında japadanjalğız uzaq otırdı. Ne isteu kerek? Handı aldap zımıyan rumdıq öz oyun osılay ötkizbekşi bolğan eken. Bunı musılman qauımnıñ aldında mazaq etpek! Biraq salıp jatqan meşiti tamaşa ğoy! Suretiniñ özi qanday keremet! Adam közin ala alar emes! Mümkın, özgeler ol suretti körmes, añğarmas! Jurttıñ bări men turğan jerge bara bere me? Älde sol qabırğanı qırğızıp tastap, qayta äşekeyletsem be eken? Joq, sol men turğan jerge birdeme qoyğızıp, kisi bara almaytın etken jön be? Biraq ol aylalı şeberdiñ suretti jurt

köretin tağı böten qulığıñıñ joq ekenin kim biledi? Berke supsur bop äli otır. Aqırı qabırğanı qırdırıp tastap qaytadan saludı durıs kördi. Biraq suretti qımadı. Şımında da bul

keremet dünıe edi. Adam közi qııp qırğızar emes keremet, «qızdıñ özi de ädemi eken,— dedi Berke bağanacağı jorğa mingen qırmızını kenet köz aldına qayta elestetip,— al sureti... Biraq rumdıq şeber onıñ suretin nege saldı? Uzun sarı töleñgit bağanı bir sumdıqtıñ şetin su jılanıñ basınday qıltıtıp qoyıp edi ğoy, äldesol söz ras pa?»

Berkeniñ jüregi kenet uday aşıp ketti. Jorğadağı qızğa han da qumartıp qalğan. Meşit qurılısına barmayaq ol qızdı nökerlerine taptırıp alatın edi, tek Novgorodtıñ knyaziniñ tuısı ayttırıp qoyğan degennen keyin özinözi äzer basqan. Basıldı deude qın edi, öytkeni

qızığu degende, qızğanu tärizdi ötkir kezdik qoy, han jüreginiñ tübinde tekke jata berui eki talay dünıe. Qızdı köz aldına elestetip edi, jüregi odan sayın aşıp, alaytüley boldı da qaldı. «Öz basına erki jetpey jürüp, esirey quldıñ periştedey

qız nesin alğan?.. Äldesol?.. Äldesol...» Qabıldaı bölmesindegi nökerleriniñ üreyin uşıra, qolındağı kumis qoñıraun şarıldata qaqtı.

Üyge kirgen töleñgit jüzbası Sälimgereyge:

— Mağan esirey şeber Kolomondı alıp kelinder! — dedi. Jalañaş qılıştarın jalaqtatqan üş jendet aaur şınjırın şıldırlata zamatta Kolomondı jetkizdi.

Berke esirey şebermen jalğız qaldı.

— Al söyle! — dedi han.

— Ne jayında, Berke han?

— Meşitti qaşan bitiresiñ?

— Küzge dedim ğoy, Berke han.

— Jaaqsı,— dedi Berke dausın sozıp.— Ana qızdıñ suretin nege saldıñ?

— Men oğan ğaşıqpın.

— Qız şe?

O da mağan ğaşıq, Berke han.

Berke jarılıp ketuge dayar.

— Sen kâpirsiñ, al qızdıñ musılman ekenin bilmeysiñ be?

— Bunı bilemin,— dedi Kolomon.— Biraq eki adam birinbiri jaqsı körse, oğan din de böget bola almaydı. Eñ ulı din — mahabbat.

— Jaaqsı,— dedi appaq qağazday bop betinen qanı äbden qaşıp ketken Berke. Kolomon endi bir söz aytsa äygili qoyanşığı ustağa dayın tur. Onda... Berke bul jolı da özinözi

ustap qaldı,— meşit târizdi musılman ğıbadathanasına suret saluğa bolmaytının bile tura; sen qızdıñ beynesin nege meşittiñ qabırğasına tüsirdiñ?

— Aytım ğoy, ğaşıpın dep. Qızğa öz jüregimniñ sırnı jetkizetin böten jolım qalmadı. Ol meniñ jay aytqan sözime tüsinbedi... Tüsinse de tüsingisi kelmedi... Qorqa berdi...

— Sosın?

— Sosın... Meşit qabırğasına salğan öz suretin körgennen keyin ol meni uqtı. Munday suret üşin meniñ basımniñ ketetinin ol jaqsı biledi. Soğan qaramay men onıñ beynesin tüsirdim. Jäne musılman ğıbadathanasınıñ qabırğasına oğan degen mahabbatımniñ özimniñ

janımnan da qadirli köretinimdi Qundız uqtı... Aytqanıma köndi... Ustauı tayau qalğan ustamasınıñ belgisi körindi. Berkeniñ eki ezuinde köbik payda bolıp, qısıq közderi tipti jumılıp ketti.

— Köndi?

— İä, mäñgilik meniki boluğa köndi.— Kolomon kenet tizesin бүkti.— Jaralğalı, Berke han, özimdi özim qorlap körgen joq edim. Mahabbatım üşin, Altın Orda hanı aldında tize бүgip turmın. Sizden jalğız ğana ötinişim bar. Mağan bostandıq ta bermeñiz. Ömir boyı osılay şınjırlap qulıñız etip ustañız, bir meşit emes, mıñ meşit saldırtıñız, tek Qundızğa qosıluğa ruqsat etiñiz.

Berke qolın belindegi qılışına apara berdi.

— Oğan qız köne me?

— Könedi! Könedi! Ulı mārtebeli han, sizden o da osını tileydi.

— Sonda meşitti salıp bitiresiñ ğoy?

— Bitirem, Berke han.

Hanniñ jüzinde kenet bir orasan şattıq payda boldı. Ol dereu kumis qoñıraun tağı şıldırlattı. Üyge Sâlimgerey kirdi...

— Kolomon şebermen uãdelestik,— dedi han külimsiregendey ışarat bildirip, onıñ juqa erinderi ezuiine qaray sozılğanmen, biraq közderi külmedi.— Men buğan aspazşı äyeldiñ qızın qosatın boldım, sol üşin bul küzge deyin meşitimdi bitirip beredi.— Han Kolomonğa qaradı.— Solay ma, esirey şeber?

— Solay.

— Al endi meniñ ükimimdi esti,— dedi kenet qaytadan surlana qalıp.— Ğıbadathananıñ qabırğasına suret salğanı üşin jüz düre soğılsın. Musılman qızına üylengisi kelgeni üşin at etip tartılsın! Jäne älgi ben бүkil quldardıñ aldında orındalsın! Sonsoñ uãdem boyınşa qız buğan qosılsın! Kolomon ayqaylap jiberdi.

— Odan da meni osı arada ana qılışıñmen şauıp tasta! — dedi jalınğanday.

— Joq, bolmaydı! — dedi han,— sen mağan ana meşitti bitiru üşin kereksiñ... Qalanıñ bas alañı — «Maydanhananıñ» tört jağınan birdey turğızılattın şınjırlısı, şınjırsız bar on miñğa juıq esirey quldar. Bulardıñ aldırtında qılıştarın jalañdatqan eki jüzge juıq

töleñgit jauinger. Kök temir qarujaraqtı. Astarında qarsı kelgendi taptap keter, jalquyrığı tögilgen kileñ jüyrik... Ortada, darğa qasındağı sâkide tört töleñgit jigit kisendeuli Kolomondi qorşap tur. Jalañaş qılıştarı ot sâulesimen oynap jarqjurq etedi. Darğa men sâkiniñ dört burışınan ot janıp jatır. Jarığı molaya tüssin dep tört adam otqa üstiüstine jarılğan ağaştardı tastap tur. Ot jalını kisi boyınday köterilgen. Tün tastay qarañğı. İin tiresken quldardıñ da türleri tün qarañğısınday üreyli, sustı., Sâkiniñ bir burışında han jarğışısı. Ekinşi burışında eki jendet eki jağınan ustağan Qundız. Tüsi appaq borday, közi jumulu, tarqatılıp ketken uzun şaşı, arqası men jerdı japqan qara şapan tãrizdi.

— Tıñdañdar, tıñdañdar! — dedi kenet gürildey söylep mongol tüstes eñgezerdey han jarşısı.— Altın Ordanıñ ulı mārtebeli Berke hanınıñ jarlığı boyınşa, esirey qul musılman meşitiniñ qabırğasına suret salğanı üşin kök şıbıqpen jüz mārtebe dürelenuge jazalandı.— Jarğışı sâkiniñ ortasında turğan tülki tımaqtı töleñgitke qaradı. Sirã, ol jendetterdiñ ülkeni bolu kerek.— Kirisiñder. Tört jendet äpsätte Kolomondi sâki üstine jıǵıp saldı da, ekeuden eki jağınan tura qalıp, jerde jatqan kök şıbıqtıñ ekeuin qoldarına aldı.

Tülki tımaq sanay bastadı.

— Bir... Eki... Üş... Tört... Quldardıñ qara tündey qasqabaqtarı tüyilip ketken. Jauar bulttay üntünsiz tünerip tur. Tek ısıldağan kök şıbıqtıñ dıbısı ğana estiledi. Āriberiden keyin, joġarı köterilgen şıbıqtan tömen qaray tamşılağan qan körindi. Ot sãulesi de qıpqızıl, tamşılağan qanday qıpqızıl. Tünergen quldar alġa qaray sãl qozġala tükendey.

Düre sanı eluden asıp ketkende:

— Ayasandarşı, bul ataqtı şeber Kolomon ğoy, aġataylar! — degen şıñġırġan äyel dausı şıqtı. Bul aqılınan adasuġa azaq qalġan Qundızdıñ dausı edi. Tünergen top selk ete qaldı. Biraq qozġalġan joq. Tek burınġıdan da tünere tüsti. Tistenip alġan Kolomon ünin şıġarmadı. Kök şıbıqtıñ or dıbısı şaqqalı kele jatqan u jılanıñ ısılınday üreydi alġan jüz düre de bitti. Arqasınıñ eti qıpqızıl qan, parapara bolġan Kolomondı jendetter tik köterip jerge qoydı. Tıñdañdar, tıñdañdar! — dedi taġı sumıray dauıstı jarġışı.

Altın Orda ulı mārtebeli Berke hannıñ jarlıġı boyınşa esirey kãpir Kolomonıñ musılman dinindegi qıpşaq qızı Qundızdı qatın etip aludı oylağan künäsi üşin, maq48 etip tartılsın. Ol taġı tülki tımaq jendetke qaradı.— Kirisiñder! Dãl osı sãtte qolında ötkir pışaġı bar aq sãldeli molda sãkige şıqtı.

— Quldıñ şalbarın şeşip şalqasınan jatqızıñdar da janjaġınan basıp turındar,— dedi.

Qundız közin tastay jumıp, tömen qarap qattı da qaldı. Tülki tımaq aqırıp jiberdi.

— Köteriñder basın ana saldaqınıñ! — dedi ol jigitterge.— Körsin tiem degen bayınıñ qalay ätek bolġanın! Dãl osı kezde quldardıñ bir şetinde turġan qara kımıdi bireudiñ aybarlı üni şıqtı.

— Au, halayıq, bul netken qorlıq! — dedi ol dabıl urġanday ayqaylap.— Araşa tüseyik, dosımızdı masqara etkizdirmeyik. Bul Sãlimgerey edi. Solaq eken quldar dürlige qaldı.

— Tımeñder Kolomonġa!

— Öleyik büytip ömir sürgenşe!

— Bosatıñdar Kolomondı. Quldar alġa qaray qozġaldı.

— Qayıñdar keyin!

— Şauıp tūsiremin! — degen jendetterdiñ de dausı şıqtı. Biraq aşulı top aldarındağı attı töleñgitterdi sıırıp, alğa qaray jüre tüsti.

Osı kezde äldekimniñ:

— Oybay öldim! — degen aşçı dausı şıqtı. Söytkenşe bolğan joq.

— Öltirdi! Şauıp tastadı! — dedi üreylengen ekinşi dauıs. Solaq eken:

— Bosa da öledi ekensiz...

— Umtıl! Qırat bārin!

— Ayanba!

— Eñ bolmasa jastıǵımızdı ala öleyik! — degen dauıstar qaptap ketti. Quldar joldağı attı jendetterdi japıra atmatımen qulata alğa

qaray lap qoydı. Köterilis üş künge sozıldı. Berke sol küni tünde qala Saray Batudağı Noǵaydıñ qaramaǵındağı āskerdiñ bir qosının şaqırttı. Bular ereuilşilerdi qırıp saldı. Teñ jartısın maydanda qaza etti, qalǵandarın jaralısı bar, basqa jaǵdayda qolǵa tuskenderi bar, köterilis basılǵan künniñ erteñine qala sırtına aydap şıǵıp, tal tüste qanışerler attarına bastırıp, qılıştarımen şauıp, birin qaldırmay qanjosa etip qırdı. Köterilişiler de upayın jibergen joq özderin qorşağan eki jüz töleñgitti sol alǵaşqı köterilgen şaqtarında aq qurtıp jibergen. Kisensizderi solardıñ attarına minip, qarujaraqtanıp aldı. Qalaǵa Saray Batudan Noǵay qosını kelgenşe, köbi qolayaqtarındağı kisenderden birinbiri bosatıp ülgirgen. Āsker kelgende biri qalmay qatar turıp ayqasqa tūsken. Özderi salıp jatqan meşittiñ dımın qaldırmay qıratıp, sonıñ tasın, qışın jaularına laqtırǵan. Al

keybir erjürek quattıları, üy, şım aulalardı tasalay kelip, atılı āskerdiñ üstine atılǵan. Biraq qarujaraq joq, bar bolǵanı bes jüzdey atqa mingen şala qarulı jigitteri bar, basşısı bop sapqa turıp qarsılasa almaǵan qul, esireyler, üsti bası kök temir attılı āskerge ne istey alsın, aqırı jeñilgen. Demek, jeñilse de Altın Ordanıñ irgesin bir solqıldatqan. Berke handı da tāubesine bir keltirgen. Osı zāresi uşqan qandı tünde, Berke de, halıq degenniñ ne ekenin tūsingen. Al esirey, quldar bolsa, eger bāri jinalıp bas qosa alsa, aybarlı Altın Ordanıñ da eş uaqıtta jeñiludi bilmegen qosındarın da bitşit etuge bolatının uqqan. Qozǵalı bitip, han «uf» dep öz taǵına otırǵannan keyin tiri bolsa özin, eger ölgen bolsa basın alıp keliñder dep jasaqtarın Kolomondi izdeuge jibergen. Jasaqtar qan sasıǵan keşegi urıs ötken

jerlerdi aralap jäne qoyluğa dayındalıp jatqan ölikterdiñ tautau denelerin tekserip, Kolomondi taba almay kelgen. Sondayaq, Qundızdı «alıp kel» dep jibergen Sâlimgery de jigitterimen bos qol qaytqan.

— Şeşesi de Qundızdıñ özi de uştıküyli joq,— degen hanğa. Al bul kezde Sâlimgerydiñ arqasında qutılğan Kolomon men Qundız qastarında Qundızdıñ şeşesi men jırma şaqtı jaralı serikteri bar toğay ormandardı tasalap Tan özenine qaray qaşqan. Birtalay jauingerleri şıǵın bolıp, özi de äbden şoşınıp qalğan Berke tek bireki

nârseni dâtke quat etti. Onıñ qos aqqı, eşkim tımeı, bul qırǵınnan da aman qalğan. Joşınıñ altınşı balası Bualdıñ eki ulınıñ ülkeni Tataran tuğan Noğay Batumen birge Şıǵıs Jağropağa attanğanda on segizde edi. Qılşıladağan jas şaǵı bolatın. Özi de jüzi qaytpağan almas qanjarday salğan jerin alıp tüsetin ötkir edi. Atası Bual da, äkesi Tatar da, Joşınıñ özge bala, nemerelerindey el şauıp, qala alıp közge tüspegen. Jäne handıq därejege de jetpegen. Köbine, bireki jorıqqa qatısqannan keyin özderine berilgen ulıstı basqarudan aspağan. Tatarıñ Şıǵıs Jağropağa Batu barıp qaytqannan keyingi eñ soñǵı ulısı — Qırım jeri edi. Al Ulıs kindigi Kaffa qalası bolatın. Noğay Şıǵıs Jağropa attanısında Batudıñ öz äskerine jatatın, türki tuqımdas mongol ruı — hadarkin jigitteri men qıpşaq jauingerlerinen qurılğan qosındı basqardı. DâştiQıpşaq jigitteri jaumen alısıp, soǵısqa äbden qanıǵıp alğan äsker sanalsa, hadarkin jauingerleri Şıñǵıs hannıñ «temir tärtibin» buljıtpay orındap ölimnen tärtipti joǵarı sanap üyrenen, atı şulı mergen jäne nayzager jurt bolatın. Hadarkin rumıñ basşısı Mükir Quran Şıñǵıs äskeriniñ oñ qanatına kiretin hadarkin qolın basqarğan ämir edi. Osınday «sen tur, men atayın!» hadarkin men Qıpşaq jigitterinen quralğan qosındı basqarıp, Noğay Şıǵıs Jağropa urısında erekşe közge tüsken. Sol sebepten de Batu bunı Bolgariya men Moldaviyağa naıb etti. Negizgi Altın Orda Edil boyına şegingennen keyin, eki tümen äskermen qalğan Noğay bul elderdi bilep otıra almadı. Bas kötergen bulor men moldavandardı basa almay, amal joq, DeştiQıpşaqqa qaytqan. Bul kezde Tatar dünıe salğan. Noğay äskerimen äke ulısına keldi. Bul ulıs endi öz ulısı boluğa tiisti edi. Biraq Batu oğan basqa ulıs berdi de, özin uaqıtşa bükil Altın Orda qosındarınıñ laşkarqaşı buzurıǵı etip astanağa şaqırdı. Batuğa qarsı turuğa batılı barmay, Noğay amal joq astanağa keldi. Degenmen, qaramaǵındaǵı

ãskeriniñ köbin, ãsirese hadarkin jigitterin, tübi qalay boladı dep buringi ãke ulısındağı qatınbalalarına jiberdi. Olarğa jauingerlerdiñ el tonap ãkelgen malmülkinen tısqarı, ulıs bastıgınıñ jeke menşigindegi qazınadan dünüemülik, qarajat qosıp bergen. Buniñ qızıgın ol elu jıl ötkennen keyin, Altın Orda hanı Toqtaymen küreskende kördi.. Noğaydan jaqsılıq körip, quttı jerden orın tapqan monğol jauingerleri Altın Ordanıñ hanı emes, Joşı ulısınıñ ülkeni — Noğaydı pir tutıp, bastarına köterdi. Soñınan, Altın Ordamen Noğay jaulasqanda biri qalmaq özderiniñ bastıgınıñ soñınan erdi. Sondıqtan Tan özeniniñ jağasındağı Toqtay men Noğay urısqan ayqasta, Noğay jağındağı qoldıñ köpşiligi, sol tusta noğaylı bolıp atala bastağan Mañğıt, Hadarkin jigitteri edi. Mine, osı Noğay laşkarqaşı buzırıq bolğalı on jıldan asıp ketken. Jãne bul öziniñ erligimen qatal ãdilettigimen, özge han tuqımdarınday emes, negizgi deni de qara halıqtan qurılğan Altın Orda ãskerine jaqın jürgendikten qaramağındağı jauingerlerge öte qadirli boldı.

Ãrine, Noğaydıñ atası da, ãkesi de han bolğan joq. Handıq Joşınıñ ülken uldarınıñ ülesi. Şıñğıs jasısı solay. Biraq baba jolın qazır kim ustap jatır. Özgeni qoyğanda Qubılaydan bastap buzğan joq pa? Bunday qılığı üşin, ãrine, Şıñğıs zamanı bolsa, ölüm jazası beriler edi, al qazır? Noğaydıñ da «men de Şıñğıs tuqımımın» dep bir küni taqqa jarmasıp jürmesine kim kepil? Oндаy jağday tusa, bunu jeñu oñay tüspedi. Öytkeni, künnenküge

ãsker arasında buniñ bedeli asıp bara jatqan. Osını oylağan Berke Noğaydan qutilmaq bolğan. Biraq qalay qutiladı? Qanday aylanı qoldanıp öltiru kerek. Ãlde ornınan bosatu kerek pe? Berke ekeuine de barmadı. Ekeuin de qauipti kördi. Ãli de bolsa Noğaydı öz paydasına, Altın Orda paydasına jumsamaq boldı. Ãygili laşkarqaşı buzırıqtı Qulağuşa qarsı, Altın Ordağa jatatın Baku men Arrandı qaytarıp alu üşin attandırudı durıs kördi. Bul, ãrine, Qulağuşa handıgımen soğıstıñ bastalıtı edi. Soğıstıñ atı soğıs. Noğay Qulağudı jeñip qaytsa, Altın Orda küşeye tüsedi. Al jeñilip qaytsa Noğaydıñ qadiri tömendeydi. Qulağudıñ jeñiluin tiledi. Jãne Noğay jeñedi dep sendi. Sol üşin Qulağuşa sekildi Şıñğıs hannıñ öz balaları ölgennen keyingi, el şapqış, jer algış, üş bäriniñ biri,— ataqtı Qulağuşa

Noğaydı jumsamaq boldı. Altın Ordanıñ küngeyi mınaday bolğanda, küñşığısı da tınış emes edi. Bul jaqtan da dürbeleñ körinip qalğan. TyanŞan taınıñ küngeyi men teriskeyin birdey alıp jatqan Jağatay ulısınıñ jerimen Altın Ordağa jatatın

Qıpşaq dalasınıñ küngey şığıs, küngey jağı, sonau Joşı zamanınan beri, ile Alatauınıñ, Alay, Qarataulardıñ teriskey jağındağı sonau Ögiz, Qarahandar tustarınan burın dünıege kelgen Almalıq, Qulan, Aqırtöbe, Taraz, Saudakent, Qumkent, Sozaq, Aqbikeş qalalarımın şektesip jatatın. Bular köşip kele jatqan keruen tärizdi birimenbiri tirkesip Altın Ordanıñ şığıs küngey, küngey jağındağı alıp qorğanı. Bul qalalardıñ turğan jeri, teriskey jağı, tau özeni, kökoray şöpti tamaşa jayılm egistik öñir bolıp kelgenmen, beri qaray, Däşti Qıpşaqtıñ ulı dalasına kiretin tustarı, qum, taqır, tipti şölge aynalıp ketetin. Bul da jauıngerşilik zamanda Qıpşaq elderin şabamın degen jat el qoldarına ülken böget edi. Bul qum, şöl, taqırlardıñ Alatau tusı tärizdileri tipti Kökşe teñizge deyin sozılıp jatatın. Bunday altı jüz jeti jüz şaqırımğa sozılğan şöldi daladan ötip kör. Al Sozaq, Aqbikeş qalalarınıñ ar jağında Däşti Qıpşaqqa jatatın Sığanaq, Otırar sekildi, Seyhundarıyanıñ orta şenindegi qalalardan keyin ataqtı Mauarannahr jeri bastaladı. Altın Ordanı Batu bilep turğan kezde osı Mauarannahrdıñ Hocent, Buhar, Samarqand tärizdi ülken qalaları Altın Orda ıqpalında da bolatın.

Batu men Möñke dünıe salğannan keyin, osı tustıñ bāri endi Altın Ordanıñ qaramağınan şığa bastadı. Balıq basınan şırıdı degendey, buğan sebep bolğan Şıñğıstıñ altın tağı turğan Qaraqorımdağı mongöldıñ Ulı handığın eki handıqqa bolu edi.

Ärine, qanday ülken taq bolmasın, eki han birigip otırğan emes. Meyli ol taq ulı Şıñğıs handiki bolsın! Eki közi birinbiri şuqımasın dep Quday ortasına murındı qondırğan, al ağalınili Qubılay men Arıq

Buğınıñ arasına munday araşa tüser «murın» tabılmadı. Munday «murınıñ» ornına Töleniñ qos börisiniñ arqasında ataq, baq, mansapqorlıq degen tereñ or payda boldı. Töleniñ balalarınan, jeke taqqa otırudı, el bileudi kem arman etpeytin Şıñğıstıñ özge urpaqtarı Qubılaydıñ ulı atasınıñ jasın buzıp, bar Şıñğıs tuqımınıñ Qurıltaydan kelisim almay, özinözi Ulı han saylağanın sıltau etip, eki ay bop osı ordı qayta tereñdete tüsti. Qubılay jağına Ügedeydiñ balası Qadan, Şıñğıs hannıñ inisi Temugeoçıganniñ

balası Toğaşarmen san ayqasta äbden şınığıp alğan, temirdey berik tärıpten tastay bop bekigen san ulıstan qurılğan Soltüstik Qıtaydı alğan kāşiktāne āskeri şıqsa, Arıq Buğı jağına, Joşı ulısınıñ hanı Batumen birge Herman Kıbeni alğan, Polşanı

şaпqan Jaғataydıñ ataqtı balası Baydar men birge bolған Töleniñ ulı Alғuymen,
sol Şıғıs Jaғropa joriғında Baydarmen birge joriq basqarған osı kezde Şıғıs
ТуаньŞаньда

mekrın aymaғın basqarıp otırған Ügedeydiñ nemeresi Qaydu boldı. Küş teñ be
teñdey

edi. Tek Qubılay qaramaғındaғı budan jırma jıl burın jaulap alған qıtay jurttı bul
kezde bas köteretindey halde emestin. Qarsı jaғıñmen soғısıp jatqanda, qol
astındaғı jurttıñ tınış bolı bul da jeñiske öte kerek dünıe. Al Arıq Buғıға
baғınıştı handıqtardıñ bāri de qazir senimsiz edi. Ąsirese, sonıñ işindegi eñ ülkeni
jāne küştisi de Altın Orda desek, onıñ hanınıñ jatsatsursa bar oylaғanı
Qaraqorımnan qutılı bolatın. Ekinşi mıqtı han — Töleniñ ortanşı ulı Qulaғu da öz
handıғınıñ böten qınşılıqtarimen āure bop, bul talasqa kirispedi.

Töleniñ eñ ülken ulı Qubılay men eñ kenjesi Arıq Buғı āskerleri

Betpebet Öngin özeniniñ jaғasında kezdesti. Arıq Buғı jeñilip, Emisey özeniniñ
boyındaғı qırғızdarға qaştı. Qaraqorımdı alıp, qalaға baқıлауşı saғın qol qaldırıp
Qubılay Şandu qalasına qayttı. Osı kezde Qubılayға Arıq Buғı «jazdıм, jañıldım»
dep kisi saldı. Inisiniñ

qızba minezdi, sözge ergiş kisi ekenin biletin Qubılay, onıñ künāsin keşirdi. Biraq
Arıq Buғı handı qoldarına ustaytın tu retinde kerek etken Şıñғıs urpaғınıñ
Qubılayға qarsı jaғı āsker jinap, kütpegen jerden qaytadan şabuıl jasap
Qaraqorımdı aldı. Ąytse de āri qaray Oñtüstikke bara almadı. Gobi qumına kirer
tusta Qubılaydıñ ataqtı attı āskeri — kāşiktānesi Arıq Buғınıñ qolın toqtattı.
Keşegi atası tu tikken ata meken jerin budan āri büldirgisi kelmegen Qubılay,
Arıq Buғınıñ āskerin quıp jetip, Mongol dalasında soғıs aşuға noyandarına ruqsat
etpedi. Arıq Buғını bılayınşa soғısıp qurtudıñ ornına

Qaraqorımға azıqtılık jibertpey qoydı. Söytip, keşegi aq maydı ayaғımen tepken
Şıñғıs hannıñ Ordasında endi aşarşılıq bastaldı. Osı urıstardıñ aldında Arıq Buғı
Ordasında Qara Qulaғudıñ jesiri — Jaғatay ulısınıñ bileuşisi Ērgenēbegim jatqan.

Ol Arıq

Buғını jaqtamaq bolған. Sol sebepten, eger Berke men Qulaғu Qubılaydı qolday
qalatın bolsa, āskerimen Qaraqorımға qaray ötkizbeu үшін Şıғıs Türkistanға

Alğuydı jiberuge uādelesken jāne Alğuy bul jaqtan Qaraqorımğa dep āsker, at jinauğa uāde bergen. Aytılğan

uaqıtında Qaşqarğa Alğuy kelgen. Bul jaqtan ol öziniñ tuıstuğanın tapqan. Solardıñ arqasında Alğuy tez aradaaq köp āsker jınap, özin Şıǵıs Türkistanniñ hanı atandırgan. Endi Alğuy öziniñ nemere inisi Nıkkep Oǵlandı bes mıñ adammen Mauarannahrğa jürgizgen. Ol az künniñ işinde Buhar, Samarqandtan bastap, Mauarannahrđı jaulap alğan. Berkege burınnan oş Alğuy bul jaqtaǵı Berkeni jaqtaytın Altın Ordanıñ bar adamdarın öltirgenin öltirip, öltirmegenin malmülkin tartıp alıp, özderin Mauarannahrdan quıp sıqqan. Qaraqorımğa dep Arıq Buǵınıñ adamdarı jınağan qarujaraqtı, aqşanıñ bārin tartıp alıp, Qaraqorımdaǵı Ulı hannıñ ömirlerin de öltirip, endi öziniñ Arıq Buǵıǵa qarısı ekenin aşıq jarıyalağan. Bul az bolǵanday, Alğuy Horezm men Auǵanstandı jaulap aluğa kirirken. Endi Altın Ordaǵa sıǵıs jaqtaǵı jerine ıqpalı jürip turǵan Mauarannahr, Horasan, Horezm şaharlarınan müldem ayrılıp qalattın qauip tuǵan. Sonda barıp Berke bul jaqqa da āsker jiberip soǵısuǵa mājbür bolǵan. Osılay Altın Ordanıñ küngeyinen de, şıǵısınan da qauip tuǵanın körıp Berke kārle qalğan. Ārine, budan Altın Ordanıñ qulamaytının bilse de, ālsirep ketetinine közi jetken. Sol Altın Ordanı ālsiretpeu üşin Berke bul jolı da tek soǵısudı ğana durıs dep tapqan. Osıdan endi batısındaǵı orusut elimen janjaldasudı durıs körmegen. Sol üşin de uzın boylı sarı töleñgitke Qundız qızdı köziniñ qaraşıǵınday saqta degen. Biraq ol qız bir tünde san soqtırıp ketti... Berke bala körmegen. Tört qatını birinenbiri asqan sulu bolǵan. Biraq bireui de bala tappağan. Jāne osı törtteui de, qanşa qılıqtı, ajarlı kelse de, jaratılğan bedeudey simbattı ögey şeşesi Qanıkey begimdey janın otqa salıp, jüregin lüpildetpegen. Bālkim, Qanıkey begim de, öziniñ osı dört qatınınday aq, quşaǵında kün quşıp tumaǵan şıǵar au, alayda, kelinniñ betin kim burın aşsa sol ıstıq degen, jasöspirim Berkeni eñ alǵaşqı auızdandırgan osı ögey şeşesi edi ğoy, sodan bolar, Berke mine alpısqa ayaq bassa da, Qanıkeydey āyel bar dep oylamaydı, oylaǵısı da kelmeydi.

Erkekjandı Qanıkey begim osı uaqtıqta deyin Berkeniñ oyınan sıqpay kelgen. Alǵaşqı urıstan qaytqan jılı bir rette Qanıkey begimge üylenbekşi de bolǵan, biraq bul kezde bul ābden musılman sanalıp qalğan. Al musılmanǵa ākesiniñ qumasına üylenbek tügil, basına

onday oy kelgeni üşin jalını lapılğa dozaq dayın tur. Bügingi künniñ raqatı, mümkün o dünieniñ dozağına jeñgizer me edi, qayter edi. Berke şeşimge kele almay jürgeninde, Qanıkey begim bir öştesken küñiniñ qolınan dünie salğan. Berke iştey ökinip qala bergen. Mine, osınday jağday Qundız qız tabılmağannan keyin Berkeniñ basına tağı tüsti. Dünieniñ bar qızığın bilgen Berke qızdı körgen sağattaq köñiline bir jaman oy kelgen. Uzun Sarı töleñgitke «közderiñniñ qaraşığında saqta» degende, şınında Gavrıyl üşin saqta degen sözi emes edi... Öz köñilin de oylağan. Artınan qızdıñ meşit qabırğasındağı suretin körgennen keyin, burınğı sezim burınğısınan da örşı jönelgen. Ol suretke sol küni tapjılmay qaray bergisi kelgen, qaray bergisi kelgen. Qızğa ğaşıq bolıp qaldı ma, älde suretke ğaşıq bolıp qaldı ma, özi de bilmegen. Biraq suretke ğaşıq bolu Musılmanğa ülken küñä ekenin de esten şığara almağan. Bul suretti qanşa qımasa da, qızdıñ özi bar ğoy, onıñ beynesin meşit qabırğasınan qurtıñdar dep buyırıq berui de sodan edi. Endi, mine, suret te joq, qız da joq. Berke han qızdıñ da, onıñ suretiniñ de özine qanday qımbat bolıp qalğanın jaña bildi. Onıñ üstine Altın Ordanıñ küngeyi men şığısında bölünşiliktiñ laulap jatqanı anau... Al mıñ san esirey men quldardıñ qırılğanı onıñ oyına kirip te şıqpağan. Ereüldi umıtıp ketken. Mıñdağan adamnıñ ömirin şıbın şaqqanday körmegen. Büging bular öltirilse, erteñ ornına bötenderin äkelem degen de qoyğan. Tek janına batqanı Qundız ben Kolomonniñ joq bolıp ketkeni edi. Biriniñ joğalıuı qayğılı ökiniş tudırsa, ekinşisiniki — därmensizdene qalğan aşudıñ dauılın turğızdı.

Osılay köñiliniñ alaytüley kezinde Berke han keñesin şaqırdı. Han keñesi degen jay söz edi. Şıñğıs han bar isti jalğız özi qalay şeşse, Altın Orda hanı da bärin tek özi ğana şeşetin. Bul Batu kezinde de osılay bolatın, Berke kezinde de solay bolıp jattı. Han keñesi jaqında ğana salınıp bitken jaña Saraydağı han ordasına jıñaldı. Keñ saraydıñ törindegi qıpqızıl jibek tüsti farsı kilemimen jabılğan sâl köteriñki sâkiniñ üstindegi altın taqta, altın täjili Berke han otr. Tüsi de sarğılt, üstine kıgen kıimderi de altın zerli sarğılt jibek. Berke han qazir pagoda törine qoyılğan altınnan quyılğan buda tärizdi. Tipti mızğır emes. Munda Şıñğıs urpaqtarınan jeti jıl Batis Jağropa attanısına qatısқан Şaybanı hannıñ balası Bahadur, laşqarqaşı buzurıq Noğay, Qulqannıñ balası Sadıq, Şıñğıs hannıñ inisi Hasardıñ nemesesi Jañğatay bar. Özgeleri äygili noyan,

tıma âmirleri, batırlar, Berkeniñ tuğan inisi Berkenjar sırat bop bul mäjiliske qatınasa almağan.

— Allatağalamniñ uyğaruimen Altın Orda hanı bolğan mına men, han, bugün âdettegi Han keñesin aşpaqşı bolıp otırım. Āmin,— dedi qolındağı altın saptı esasimen kilemdi bir nuqıp, betin sırap.— Aqıldasatın Altın Ordaniñ köp qamı bar. Küngeyimizdegi qızıl bas elindegi Qulağı han, sol jaқтаğı Joşı urpaqtarı Berkenjar, Balğutay oğları — Altın Orda adamdarın u berip öltirip, Arrandı birjolata öziniki etip basınıp otır. Al Şıǵısımız da jetisip jatqan joq. Ulı taqtı Qubılay men Arıq Buğı bölip alǵalı Mauarannahr, Horasan, Horezmnen tınışıq qaştı. Burın bizben tilektes, Jağataydıñ ataqtı Baydarınan tuğan Alğuy, Érgenéqatınıñ ornına özin Jağatay ulısınıñ hanı etip köterip, az uaqıttıñ işinde Mauarannahr men Horasanniñ biraz jerin aldı. Endi Horezm men Auğanstandı müldem özine bağındırmaq. Buhar, Samarqandtağı Altın Orda jaǵındağı bekdada, haji, naıb, daruğasılarıñ öltirgenin öltirip, öltirmegenin o jaqtan müldem quıp jiberdi. Aybarlı Altın Orda tağı, osınıñ bārin estipbilip, eşteñe demey jay otıra ala ma? Ālde Batu hannıñ altın tuın alaulatıp, qolımızǵa qılışımızdı alıp olarǵa toytarı beremiz be?

Ālde jaudı jeñetin basqa jolımız bar ma? Sonı aqıldasayıq. Osı kezde üyge ruqsatsız Sālimgerey kirip keldi. Han keñesine ruqsatsız kirgen kisige ölim jazası beriletinin, ārına, Sālimgerey biledi. Soğan qaramay, öziniñ töleñgit jüzbasınıñ ruqsatsız kirgeninen Berke bir mañızdı istiñ bolıp qalğanın uqtı.

— Īā?! — dedi, ol qabağın tüyip, nökeriniñ ruqsatsız kirgenine aşulanıp qalğanın jasıra almay. Sālimgerey basın sāl idi.

— Han ıem, jaman habar...

— Ayta ber — dedi Berke «bāri de özimizdiñ adam ğoy» degendey otırǵandarǵa bir qarap.

— Arıq Buğı ulı hannan jasağimen Şelkene basqaq kelipti. Altın Ordaǵa soqpay, birden orusut jerine toqtap, Ulı hanǵa tiisti alımsalıqtı jınay bastağan eken, orusuttar Altın Ordaǵa beretimiz de jetedi dep Qaraqorımnan kelgen jasaqqa eşteñe tölegileri kelmey, ereuilge köterilipti. Basqaqtı jasağimen ustap alıp, qorşap tuǵran körinedi. Osı habardı bizge ākelgen şabarman «olardı öltirip tastaytın türi

bar, halıq tım aşulı, qoldarına oraq, ayır alğan» deydi Onğı Aleksandr ne istesek te sizben keliseyik dep âdeyi kisi şaptırıptı.

— Kâri tarlan Şelkene öli tiri me eken? — dedi Bahadur bir kezde, jas kezderinde osı Şelkenemen birge şömen jınağanı esine tüsip ketip.

— Tiri bolğanı ğoy,— dedi Sâlimgerey,— sonau Qaraqorımnan kelip jurttı qırıpjoyıp

bara jatqanı. Bahadur seskene qaradı. Biraq, Berke odan burın söylep qaldı.

— Qaraqorımğa eşbir salıq tölemesin,— dedi ol.— Aleksandr oñğığa solay dep ayt. Jâne salıq jinauğa kelgen adamdardı tegis öltirsin. Tek Şelkene basqaqtı bizge aman alıp kelsin. Joq, jüzbası öziñ barıp kel, bireumireu

öltirip tastamasın. Ulı taqqa eñbegi siñgen adam edi, eline aman qaytsın.

Hanniñ bulay söylegeni Qaraqorımniñ ulı tağınan at quyırığın birjolata kesu edi. Jurttıñ bâri bunı birden túsindi. Degenmen, ne derin bilmey üntünsiz otıra berdi. Tek Bahadur ğana hanğa tikeley qaradı. Sâlimgereyge aşulanğanı bılay qaldı.

— Berke,— dedi ol Joşı urpağımıñ işindegi eñ ülkendigin paydalanıp, erkin söyley,

— buniñ ata jolın buzu ğoy?!

— İâ,— dedi Berke şimirikpey. Onıñ durıs bolar ma eken?

— Durıs boladı.

Berke tömengi jaqta, esikke tayau otırğan, jaña ğana jırmadan asıp bara jatqan Ülketaı noyanğa qaradı. Bul talayırdıñ âmiri. Şiñğıs hannıñ Ügedeyin târbielegen atabegi Qadanniñ nemeresi edi. Öz âkesi Äljetay Ügedey hannıñ tusında han ordasında qızmet istegen. Ämir atına jetken ömir baqı Ügedey jağında ötken osı Äljetaydıñ bir sözi Berkeniñ esine túsken. Doñız jılğı qurılıtayda, Ulı han tağıma Ügedeydiñ urpağı emes, Töleniñ balası Möñke saylanğanın unatpay Äljetay eşkimnen de seskenbey, Şiñğıs han urpaqtarına qapap: «Ulı atalarınıñ ösietine säykes, «eger Ügedey hannıñ urpağınan jumırıqtay et qalıp, sol etti orağan şöpti sıır jemey, sol et oralğan maydı it iiskemegen künde de,— biz onı han köteremiz» dep qaulı alıp, uâde bergenderiñ qayda? Bügin nege sol sertteriñdi özgertip otırıñdar?» degen. Oğan Qubılay: —İâ, onday uâde bolğan. Biraq atamızdıñ äygili

zañdarın eñ aldımen Ügedey urpaqtarı buzdı ğoy. Ulı Şıñğıs han öziniñ jasısında: «Eger meniñ urpağımnan bireui bolmasa bireui qılmıs istep, jasısımdı buzsa, onday adamdı meniñ urpağımniñ ülkenkişisi tegis jınalıp, bāri birigip jazasın bersin» degen. Soğan qaramay, Jağataydıñ nemeresi Altalu handı nege öz betterimen öltirdi olar? Jāne Ügedey hannıñ özi «men ölgennen keyin Ulı taqqa kenjem Şıramğundi otırğızıñdar» degen. Soğan qaramay, Ügedey urpağı nege Küyikti ulı han köterdi? Şıñğıs jolın eñ aldımen buzğan «Ügedey urpaqtarı» dep jauap bergen. Amal joq, Āljetay «olay bolsa bir sāri» dep rayınan

qaytqan. Sonıñ balası mınau otırğan Ülketaı... Berkeni ulı atası Şıñğıs hannıñ jasısınıñ buzılıp bara jatqan qayğısı emes, Altın Ordanıñ Mongol Ulı handıǵına baǵınbaytın memleket boluǵa bügingidey kilt şeşim alǵanınıñ qanışı jeñdi. Mongoldıñ Ulı hanı Qubılay ma, ālde Arıq Buǵı ma? Qaysısı? Ālde salıqtı ekeuine birdey töleymiz be? Onda Altın Ordaǵa ne qaladı?

— dedi ol qaytadan.— Joq, Altın Ordaǵa da qarajat kerek. Öytkeni, biz tek Qulaǵu jāne Alǵuymen ğana soǵısıp qoysaq jaraydı. Kim biledi, erteñ Qubılay men Arıq Buǵınıñ özine qarsı nayza kötermesimizdi? Onda qıruar āskerdi jaraqtandıru üşin dünieni qaydan alamız! Eşkim qarsı eşteñe degen joq. Tek Bahadur men Sauıqqa ğana keşegi aq tuı ālemniñ teñ jartısınıñ üstinde jelbiregen ataqtı atalarınıñ ulı Ordasınıñ irgesi sögilip, şañıraǵı şayqala bastaǵanına iştey qattı unamadı. Qaraqorımın eñ ülken tiregi, qalǵan kömekşisi Altın Orda edi, endi bul da, onıñ bir qın kezinde bılay bultıñ ete qaldı, dedi olar işterinen. Biraq hanǵa qarsı söz aytuǵa dāterri barmadı. Öytkeni ekeui de qazir sözderi ötpeytin kāri edi. Mājilis uzaq keñesip, aqırında Qulaǵuǵa qarsı jırma mıñnan eki qosın alıp Noǵay, on mıñ bir qosınmen Alǵuyǵa qarsı Berkeniñ özi attanbaq bolıp şeşildi. «Hanǵa āskeri azdıq isteytin bolsa, joldaǵı Qıpşaq auıldarınan jigitter alsın» dedi han keñesine qatısqandar.

Mājilis bitip, endi üydegiler jaña saraydıñ jaña qurmet hanasına qonaqqa baruǵa tura bergenderinde, üyge hannıñ taǵı bir nökeri kirdi. Ulı mārtebeli taqsır,— dedi ol,— jamanat habar... Osı senderdiñ jaqsı habar ākeletin künderiñ bola ma? — dedi kenet

sup sur bop tüsi qaşıp ketken Berke,— ne bop qaldı? Sizdiñ qos aqqıñızdıñ bireuin öltirip ketipti... Qos aqqudı kıeli sanaǵan Berke, aqqu öliminen soñ eki

attanımızdıñ bireuiniñ jolı bolmaydı eken dep jorıp, özi Alğuyğa qarsı qol bastap barudan bas tarttı. Ornına öli tājiribe alıp jetilmegen, biraq soğıs qumar, er jürek jas noyan Ülketaıdı jiberdi.

«Tım jas qoy» degen Bahadurdiñ senimsizdik körsetken küñkil oyına: «Şığıs Jağropağa attanğanda sen ekeumiz qanşa jasta edik? Oqası joq, tājiribesi az bolğanımen qayratı mol, barsın, körsin» — dep jauap bergen de qoyğan. Ol aqqu qusın, eñ bir süyikti jaqını ölgendey qurmettep, jerge kömdi. Tabıtqa salıp, zıratın sırlı temirmen qorşadı. Basına aq marmar qulıp tas qoyıp, oğan altın boyaulı arab arpimen: «Bul Berke hannıñ qadirli qusı edi, bir jauız moynın burap öltiripti. Kim bolsa da, sol jauız osı qustay, moynı buralıp qaza tapsın!» dep jazdırdı. Al osı zıratıñ ar jağında üsterine üyilgen topıraqtarı tautau

Bop jatqan jazıqsız ölgen quldardıñ molasına tas qoymaq tügil, moynı burıp ta qarağan joq. Biraq, Berke qoymağanmen ol tastı quldarğa janı aşığan basqa bireu qoydı. Üş kün ötkennen keyin osı molanıñ janınan ötip bara jatqan jolauşılar qaqpaday qara tasqa jazılğan bir auız öleñdi kördi. «Qorlıqqa şıday almay janğa batqan,

Köre almay jariq kündi tañ bop atqan. Köp quldar jatır munda, qarğıs aytıp, Qolınan han Berkeniñ qaza tapqan». Bunı körgen jolauşılar osı ğajayıp molalardıñ qasınan quran oqıp öte berdi. Berke hanğa aytpadı. Osılay urpaqtanurpaqqa saldırğan altın meşiti arqılı emes, jazıqsız qırğızğan quldarınıñ qarğısı bolıp Altın Orda hanı Berkeniñ atı qaldı. Berke han endi qala sırtındağı qamıstı kölge kelip qosağan ayırılğan aqqudıñ zarlı änin tıñdap künde uzaq otıratın boldı. Eger Berke özine uqsas qanqumar qasqır, bürkit tärizdi jırtqıštardıñ ulığanın, ne şañqıldap kek şaqırğanın tıñdauğa qumar bolsa bir sari, al qayğıdan qapa bolğan älsin qustıñ änine osınşama bar ıqlasın salıp tıñdap, odan qalay lāzzat alatınına jurt tağı tañ qaldı. Joq, halıq Berkeniñ qanday adam ekenin bilmeytin, ol ömirден, özgege degen ölimdi jaqsı köretin, al şattıqtan, özgep degen qayğını unatatın. Al anau qosağan ayırılğan aqqudıñ zarlı sın suı Berkeni qayğırudıñ ornına quantatın, köñilin köteretin. Öytkeni, bul Batudan da asqan qanköy adam edi. Tek Batuday äskerı darını joq. Eger onday darını bolsa, aşulanğan şağında on mıñ san quldi emes, бүkil әлемdi qan josa

eter edi. Noğay men Ülketaý äskerleri jürüp ketkennen keyin bireki aptaday ötker kezde, Berke ädettegisindey keşke taman köl basında otırğan. Sol sätte qasına uzın sarı nökeri keldi.

— Han ıem,— dedi nöker sâl basın ıip.— Mauarannahrdan qol jibergeñiñizdi estip, Qubılay hannıñ buyırığı boyınşa Altın Ordağa jatatın Buhardağı zerger usta, üy qalauşılardıñ qatınqalaş, balaşağasımen qalanıñ sırtına alıp şığıp, monğol äskerleri qırıp tastaptı. Quanğannan Berkeniñ türi özgerip ketti. Onıñ köz aldına özi Buharğa barğan küni osı zerger, usta, üy saluşılarıñ qoldarına ot janğan tayaq ustağan aybarlı türleri elestey qaldı. Sol jolı aq bulardı özi dâl osılay qırğı zıp tastaytın edi ğoy, ätteñ qorıqqanınan dım istey almay barmağın şaypap qaytqan. Hannıñ nege quanğanına tañ qalğan uzın sarı nökeri:

— Qubılay hannıñ inisi Qulağudı jaqtağan türi körinedi. Älgi zerger, usta üy, saluşılarıñ eñbeginen tüsetin qarajat Altın Orda qazınasına tüspesin degen sıyaqtı,— dedi hanğa bolğan oqığanıñ qanday mañız barın bildirgisi kelip.

— İã, ol solay,— dedi Berke, sondağı ızalandırğan qalıñ toptan öşin özi ala almağanmen, Şıñğıstıñ basqa nemereleri alıp bergenine rıza bolıp,— Qubılay durıs istegen. Bãribir ondağı zerger, ustalar Alğuydıñ qaramağına ketetin edi. Nöker tañ qalıp turıp qaldı. «Han degenniñ bãri osılay,— dedi ol işinen,— jazıǵı joq jandardı öziniñ qası qıradı. Al oğan bul quanadı... Nege?» Berke uzın sarı nökeriniñ oyın bölip jiberdi.

— Sãlimgerey jüzbası keldi me?

— Joq.

— Habaroşar bar ma?

— Joq.

— Qayda ketti eken ol?

Hannıñ naqaqsız jandar ölip jatqanda quanıp qalğanına iştey ıza bolıp turğan uzın sarı özinözi äzer bastı.

— Bilmedik.

— Bilmeuden böten qolıñnan eş nãrse kele me? — dedi kenet aşulana qalğan Berke.

— İã, kelmeydi.

— Onda joğal, körinbe közime.

Berke qaytadan oturıp jalǵız qalǵan aqqu qusınıñ qayǵılı ānıne qulaǵın tostı. Al Sālimgerey Altın Ordadan qaşıp ketip edi. Berkeniñ jumsauı boyınşa Şelkeneni ǵıltırtpey alıp sıqqan. Qaraqorım hanı tūgil, āneukūngi Berkeniñ sōzinen, eger Şelkene orusuttardıñ qolınan ǵletin bolsa, istiñ ayaǵı nasırǵa şauıp ketuine şek keltirmegen. Sondıqtan monǵoldıñ āygili basqaǵın olarǵa ǵltırtpeudi durıs kōrgen. Şelkene uzın boylı, qalıñ qabaqtı qara sur kisi edi. Bu da eşkimdi ayauıdı bilmeytin, qaramaǵındaǵı eldiñ qaqqanda qanın, sıqqanda sōlin alatın qatal basqaq. Bir kezderde jas bala, kārı ana demey, orusuttıñ talay adamın Qıtayǵa, Mısırǵa quldıqqa satqan. Osınday halıqtı qan jılatqan, jurttıñ qarǵısına qalǵan adamdı taǵı bosatıp jiberuge bola ma dep oylaǵan ol. Ārıne, bolmaydı dep şeşken Sālimgerey. Şelkeneni alıp kele jatqan jasaǵı bir ǵzen jaǵasına jetken kezde, basqaqtı orusut jerinen alıp sıqqanın, bireki künde Altın Ordaǵa jetetinderin aytıp, bir jauıngerin qos atpen Berkege şaptırǵan. Al sol künü tünde Şelkeneni halıqqa istegen qıyanatıñ üşin dep şauıp ǵltırıp, ǵzine sıralǵı az ğana serikterimen Āzerbayjan jerine qaray qaşqan. Qaşpasqa da bōten mǵmkindigi qalǵan joq edi. Jaqında Samarqand jaǵında Tamdam degen dinge, handarǵa qarısı űlken űlem payda bolıptı, buqara jurttı kǵştılerge qarısı qoya bastaptı degen habar sıqqan. Sālimgerey bunı Berke estidi me, estimedi me, bilmeytin. Estigen bolsa... Onıñ űstine han quldar kōterilisine dem bergen qara kiimdinı de izdete bastaǵan. Quldar kōterilisi esine tǵsse kǵyipjanıp, ketedi. Berkeni han taǵında otırǵan jerinde ay baltamen şauıp ǵltirmekşi de bolǵan. űzinōzi āzer ustap qalǵan. Onda da Kolomon men Qundızǵa arttarıñnan baramın degen uādesin bergen soñ... Buları az bolǵanday, soñǵı han mājilisinde de sır berip qaldı. Bızadan, aşudan ābden kektengen eken. Bir künü bolmasa, bir künü budan da artıq birdeme dep qalrı mǵmkin ğoy.

Osınıñ bārı Sālimgereydi qaşuǵa mājbūr etti. Rasında da Berke budan kenet seziktene qalǵan. Tamdamnıñ tiri ekenin bu da estigen. Quldar kōterilisine dem bergen qara kiimdi adamdı, dene bitisi jǵzbası Sālimgereyge uqşaydı degen sol qırǵınnan şala jansar bop aman qalǵan bir attı jauınger. Endi osınıñ bārıne kōzi jetu üşin Berke, Şelkeneni emes, Sālimgereydiñ ǵzin asıǵa kǵtken. Onıñ bir jigiti urın kelip, «Orusut jerinen aman ǵttık, Şelkeneni ākele jatır» degenniñ ǵzine bir aptaday bolıp qaldı. Al Sālimgereyler bolsa joq. Hannıñ ǵzi de endi jǵzbasınan şın

küdihtene bastağan. Bul şaqta Altın Ordanıñ şıǵıs jaǵı laulağan ört târizdi edi. Qubılaydan jeñilgen Arıq Buǵı «Özgege küşim jetpese de, saǵan küşim jeter au! » — dep endi özine opasızdıq istegen Alǵuyǵa monǵoldıñ âli de bolsa urısqa jarar eki qosının jiberdi. Birin Qara Buqa noyan, ekinşisin Möñkeniñ er jürek balası Asutay basqaradı. Qara Buqa men Alǵuy Sum köldiñ jaǵasında kezdesti. Alǵuy Qara Buqa âskerin oñdırmay jeñdi. Noyanniñ özi osı urısta dünıe saldı. Alǵuy Ile boyına jetip qannenqapersiz jatqanında, Talqı asuı arqılı jedel jürip Asutay qosını Alǵuydıñ qolın şaptı. Urısqa jöndep dayındala almay qalǵan Alǵuy, Asutaydan mıqtap jeñilip, urıstan aman qalǵan bolması âskerimen Şıǵıs Türkistanǵa oyısuǵa мәjbür boldı. Asutay Almalıqtı aldı. Ar jaǵınan köşip kelgen Arıq Buǵı bar âskerimen Ile boyın qıstap qaldı. Eger Arıq Buǵı tım qızba qandı, qatal qolbasşı bolmaǵanda, mümkün bunıñ isi osı tustan bastap jöndelip te keter edi, biraq jerinen, elinen ayrılǵan Qaraqorımniñ Ulı taǵınıñ ıesi, köp jaǵdayda özin ustay almadı. Sınıqtan sıltau taup, köptegen âsker başlılarınıñ basın aldı, al keybir seziktengenderin qurdanqur, jazıqtarı bolmasa da ornınan tüsirdi. Arıq Buǵınıñ bul qataldıǵına şıday almaǵan el bastap kelgen âmirlerdiñ köbi qıs kele Qaraqorım hanın tastap ketti. Arıq Buǵınıñ jauıngerleri de jergilikti jerdiñ halqın ayamadı. Malın, Azıqtüligin tartıp aldı. Sodan Ile boyında dıqandarınıñ bar egisin jınap alǵan Arıq Buǵı noyandarı, jauıngerleri attarınıñ adlarına qıpqızıl bıday tögip, olardı qıs boyı asıradı. Al jaz şıǵa, jemge üyrenip qalǵan jılqı tebin şöpten işi ötip, qırıla bastağan. Osınday qın jaǵdayǵa qalǵan Arıq Buǵı janına Asutay men özin âli de tastap ketpegen âmir, noyandarın ertip Şandudaǵı aǵası Qubılay hannıñ qolına berildi. Jeñgen jaq âdettegidey jeñilgen jaqtı sottadı. Qubılay, inisi Arıq Buǵı men keşegi ulı han Möñkeniñ balası jas Asutaydan özgeniñ bäriniñ basın aldı. Alǵuy qaytadan küşeydi. Keşegi ulısınıñ bileuşisi bolǵan jeñgesi, Qara Qulaǵudıñ âyeli Érgémeni endi özi aldı. Musabekti qaytadan Buqar men Samarqandqa ömir etip bekitip, Qıyalıq⁵² Mauarannahr, Horasanniñ teñ jartısın özine qaratıp, Jaǵataydıñ, qulap qalǵan tun qayta köterdi. Berke dâretin alıp, tañerteñgi namazın oqıp, endi şayǵa otıra beremin degende, Ülketay qosınınan şabarman keldi. Sum köl jaǵasında kezdesip, eki âsker üş kün urısqanın, aqırında Altın Orda qosını jeñilip, Ülketaydıñ ölgenin, jauın jeñgen Alǵuydıñ özi bastap Otırdardı oñdırmay şapqanın estidi. «Bäse,— dedi işinen Berke,— kıeli aqqımniñ

biri tekke ölmegen eken. Osılay tınarın sezip edim, bul jolı äskerimdi özım basqarıp barmağanım qanday abıroy boldı». Şabarman budan da suıq habar äkelgen: Qubılay jağındağı Alğuy бүkil Labas boyın, Şıǵıs Türkıstandı, Mauarannahr, Horezmniñ teñ jartısı men Soltüstik. Auğanstandı alıp, jāne Arıq Buǵı men Asutay özderi kelip berilgennen keyin, Altın Orda men Qulaǵu handıǵınan böten jeriniñ bāri endi Qubılayǵa baǵındı dedi. Bul endi Ulı han Qubılay degen söz edi. Berke qattı oyǵa qaldı. «Şıñǵıs hannıñ ulı ıeligi endi uşke bölindi. Onıñ bir böligi — Altın Orda. Şıǵısında — Qubılay. Küngeyinde — Qulaǵu. Ras, Altın Ordadan böten bulardıñ özderiniñ de qastarı bar. Biraq bul qastarı eki memlekettiñ ekeuiniñ de ar jağında ğoy. Al ber jağında? Tek Altın Orda. Onda da Batu kezindegidey emes, Altın Orda küngeyindegi Teriskey Āzerbayjannan, Şıǵısındağı: Mauarannahr, Horasan men Horezmniñ teñ jartısınan ayrılǵan. Qalǵanı da bir memleketke jeter jer. Degenmen, jep qalǵan auız, alıp qalǵan qol bunı mise tutqısı kelmedi. Jāne Qubılay bugün, erteñ özin Qıtaydıñ hanı emes, imperatorı dep atamaqşısı degen sıbıs bar. Bul ras bolsa, Qıtay imperatorı, Qaraqorım Ulı hanı Qubılay «Şıñǵıs hannıñ ornına men keldim, ulı atamnıñ kezindegidey «monǵol atınıñ tuyaǵı jetken jerge deyin» meniñ qaramaǵımda bolı kerek» demesine kim kepil? Al Qulaǵu bolsa, o da bir aşqaraq qorqau qasqır. Gruzın patşaları Kişi Davıd pen Ülken Davıdtıñ köterilisterin qan qaqsata bastı. Endi Mısır, Beybarıs bastaǵan mamlükterdi jeñip alsa, бүkil älemdi uş kökjal emes, eki kökjal basqaruvı kerek dep, Qulaǵu aǵası Qubılaymen birjolata quşaqtasıp ketse, men qalay tötep beremin?» Berke burın, älıqıssa, Raşiddinniñ «Camı attavırında » aytqanday, öziniñ uaqtıǵınan, jaman minezqulqınan asa almay kelgen. Han bolsa da osı jolmen bolǵan. Altın Ordanı basqarsa da osı joldan şıǵa almaǵan. Tek tastay etip Batu tizginin tartqan. Altın Orda öziniñ mıqtılıǵınan, burınnan qoyılǵan tärtip, dāstür, birlestigimen sır bermey kele jatqan. Bir qosınnıñ Alǵuydan jeñilgeninen ārine, Altın Orda qulap qalmaydı. Noǵay laşkarqaşı buzruq jeñilse de Altın Orda qurımaydı. Altın Orda ögizdiñ talısınday, bāribir ülken, birensaran jerinen bireulerdiñ ultandıq sultandıq kesip alǵanınan tausılmaydı. Biraq, ar jağında ne bolmaq? Onıñ üstine āli bastarı birige almay jürgen orusut knyazıdarı da osılay jata bere me? Āneugi Şelkenege

salıq tölegileri kelmey bas köteruleri sol jata bergileri kelmegenderiniñ belgisi emes pe?

Han boludıñ qanday qındıqqa tüsetinin Berke jaña bildi. Birinşi ret bolaşaq urpaqtıñ aldında jauapkerşiliktiñ ne ekenin uqtı. Eger âlemge âygili Altın Ordanı qulatpağanniñ özinde, qadirin tömendetip jiberse, jurt ne deydi? Keleşek urpaq, âygili atasınıñ ürimbutağı ne aytadı? Şoqqardı kötere almağan basın uradı, han bolıp Ordasın qorğay almaydı eken, nesine taqqa jarmastı demey me? Ārine, söydeydi. Ol az bolğanday, buğan qarğıs aytuları da ğajap emes! Ölerin bilmegen âlek dep küler qastarı! Qap beker Berkeni Aq Ordağa han ettik der dos jaqındarı! Qas duşpanniñ, bolaşaq urpaqtarınıñ osılay ayılatın aaur sözderi Berkeniñ eki ıǵınan basıp ketken, han qozğalmay uzaq otırdı. otıra berse, jerge kirip ketetindeg körindi oğan. Kenet ol ornınan türegeldi de kölge qaray bettedi. Joq, bul jolı da ol, şın dosı joq, şın qası köp Altın Ordanıñ hanı, kökte quday jalğız bolsa, jerde men jalğızbın dep, jubayınan ayrılıp aydın kölde jalğız qalğan aqqumen sırlasuğa, şer tarqatuğa barğan joq, su jağasında jalğız otırıp şeşim aluğa keldi.

Ayağın şıraq basıp Berke köl jağasına da jetti. Kenet jüzi jılıp ketti. Kölde bugün aqqu jalğız emes, üşeü eken. Analarınıñ jalğız qalğanın körüp, sirã, burın, bir kezde qanattanıp ketken balapandarı qayıtıp oralğan tãrizdi. «Qus ekeş qus ta, ataanasın, qanattas bauırların umıtpaydı. Şiñğıs urpağı qalay meni umıttadı, qalay jalğız tastaydı? Joq, jalğız tastamaı kerek». Şeşim özinenözi tudı.

«Töleniñ balası ekeü bolsa, men de jalğız bolmaıım kerek,— dedi ol,

— olarğa qarşı turar men de serikter tabuım qajet». Eñ aldımın onıñ esine Ügedeydiñ nemeresi, Qaşıdıñ balası Qaydu tüsti. Qaydu Joşı urpağına jatpağanmen, on segiz jasınan Batumen birge Şıǵıs Jağropada attanısta bolğan. Atağı erte şıqqan, er jürek aqıldı kisi. Altın Ordağa tilektes. Doñız jılǵı oqıǵada Batu men Berke Ügedey urpağı bolsa da, Qayduğa ara tüsip, ajaldan alıp qalğan. Qazir Jağatay ulısımen şektes, Qıtay men Üyğırstannıñ ortasındağı taulı jerdegi ulısında turadı. Jãne osı jer arqılı Jağatay urpağımen alausız. Keyde soyıldasıp ta aladı. Āskeriniñ köbi, şeşesi Sebkenãniñ törkini — Bekrın rularınıñ jigitteri tãrizdi, tau elderiniñ balaları. Özgesi Qıpşaq ruları. Eger Alğuy budan ãri küşeyetin bolsa, söz joq, Qaydu ulıs bilep otıra almaydı. Sondıqtan Qaydudıñ Berkege serik bolıı sözsiz. Berke Qayduğa toqtadı. Tezirek kisi salmaq boldı.

Berke dinşil adam. Mına kölde jüzip jürgen üş aqqu bunıñ da üş mıqtı bop odaqtasuına körinbey me? Ārine, solay. Sonda Töle ulına qarsı şıǵar üşinşisi kim bolmaq?.. Üşinşisi Altın Orda taǵına otırıp, islām dininiñ tuı bolsam dep arman etken küنینen bastap esinde jürgen jurt edi. Qazir osı oyın orındauǵa mezgil dāl kelgen tārızdı. Ol Qulaǵumen soǵısıp jatqan Mısırdıñ mamlükteri. Bul jurttıñ qazirgi aybarlı basşısı Beybarıs. Bul Mısırǵa osı jerdiñ monǵoldarı quldıqqa satqan Qıpşaǵı. Qaramaǵındaǵı jurttıñ bāri musılman. Altın Orda da musılman handıǵı. Beybarıs pen qandı da, dini de bir. Ekeui qosılıp Qulaǵuǵa qarsı şıqsa, budan artıq ne kerek? Eki mıqtı eki jaǵınan, Beybarıs basınan, Berke ayaǵınan alıp qıssa, monǵol ajalımen qansırıp ölmey me? Osı oyın orındauǵa tipti kirisip te ketken joq pa? Noǵay

qosındarınıñ Āzerbayjanǵa attanuı sonıñ bası emes pe? Ārine, bası. Tek endi Beybarıspen bir sözge kelu ğana qaldı. Oǵan da elşiler jiberu kerek. Berke baǵanaǵıday emes, köñildeneyin dedi. Ol taǵı da köldegi qustarǵa qaradı. Üş aqqu qatarlasa jüzip sıñsıp on salıp keledi. Ortadaǵı duası tanıs, öz qusınıñ üninde bir jaña küy bar sekildi estildi oǵan. Berkege bul da jaqsı ırım sekildi körindi. Berke hanǵa bügingi künniñ qayǵısı men qanıǵı aralas keldi. Ülketaydıñ jeñilip, Otırdıñ şabilǵanın estip renjise, özi han sarayına kelgende bunu kütip otırǵan Qaydudıñ elşilerin kördi.

Elşilerdi on segiz jasar QutlunŞaǵa, monǵoldar Angriam dep ataǵan Qaydudıñ batır qızı özi bastap kelipti. Bul qız at jalın tartıp minuge qalǵannan beri ākesimen birge birneşe urısqa qatısқан. Jāne ünemi erlik körsetip, jas bolsa da añızǵa aynala bastaǵan qız edi. Türkelbeti de Angriam dep monǵoldar ataǵanday, şınında da ayday appaq, ājesi Bekrin qızı bolǵandıqtan ba, qılıǵı men erligi birdey bitken, tal boyında min joq sulu qız. Āli küyeuge şıqpaǵan. Bunıñ küyeuge şıqpaǵanın jurt ākesi Qaydu Angriamdı tek qızım dep qana süymeydi dep ösek te etetin. Jorıqtarda ılǵı ākesimen birge jürgendikten köp jurt bul sözge nanatın da.

Berke QutlunŞaǵanı birinşi körui edi. Köp jegen astay tört qatınnan ābden jerigen, jāne Qundızdıñ qayǵısı mazalap Berkeniñ ābden jüdep jürgen köñili, tülki körgen bürkittey taǵı eleñ ete qaldı. Qonaqtarǵa arnap tu bie soyıldı. Şaraşara qımız ben altın keselerge quyılǵan Arranniñ tātı şarabı ākelindi. Qart jirau Süleñgüt bāzbayaǵı kārı qobızın sarnatıp batır qızdı ardaqtap jır tolǵadı.

«Ay dese — auzı, Kün dese — közi Sulu qızım senbisiñ?

Marjan dese tisi, Marjanday berik isi

Batır qızım senbisiñ?» QutlunŞağa hanğa äkesiniñ Alğuymen soğısuğa Berkeden qarujaraq pen äsker surağan ötinişin ayttı. Qızdan közin almay, qumarta tıñdap otırğan Berke han QutlunŞağanıñ bar tilegin orındaytın bop, öz tilegin bildirdi. Sol tüni Berke Agriamniñ tek beti ğana appaq emes, tal şıbıqtay buralğan denesiniñ de süttey appaq ekenin kördi.

Berke erteñine Qayduğa arnap bal aştırdı. Balşı Qaydudıñ joli bolatın ayttı.

Jeti künnen keyin Jağatay ulısımın şekaralas otırğan Altın Orda elinen jeti mıñ äsker jinauğa ruqsat qağaz alıp, tolıp jatqan tartuturalğısın bir köş qıp QutlunŞağa da eline qayttı. Bulardıñ jürip ketkenine bir juma ötpey sonau Mısırdan Berke hanğa arnalğan elşiler keldi... Bulardıñ işinde Berkeniñ közi tüserdey birdebir qız, ne kelinşek joq edi. Kileñ aq säldeli, kök şapandı, ne kök säldeli, aq şapandı, saqal, murttarı uyısıp ösip ketken mañğıstaudıñ tıqır jündi narlarınday sereygen qoja, molda arabtar. Bular hanğa qız äkelmegende, Berkege qızğa bergisiz sıylıq äkeldi. Samarqandtağı köpirlerdi qırğanın estigen haliftiñ özi Şıñğıstağı meniñ nayıbım dep Altın Orda hanına qımbat özge tartuturalğısımın öziniñ ıǵınan alıp, birge kumis zerli aq şapanı men Muhamed payğambardıñ özinen qalğan jürma quranniñ bireuin jiberipti. Şapan, ärine, haliftiñ öz ıǵınan alındı demese, jurt qızıǵar eşteñesi joq edi. Quran da jetisip jatpaǵandı.

Muhamed payğambardıñ muritteri köp oqıǵan eken dep aytsın dep, onsız da tozıǵı jetip qalğan muqabasın, it talaǵanday etip julmalap tastaǵan. Biraq musulman qaumına daqırtı qanday! Berkeniñ musulman dininiñ Şıǵıstağı jaqtauşısı ekenin haliftiñ özi moyındaptı! ıǵınan alıp, jibek torqa şapanın beripti! Burındısoñdı bul bolmaǵan oqıǵa! Mısırdan kelgen elşilerden Berke han endi Beybarıstıñ Qulağumen soǵısuın ğana tilemedi. Beybarıstı musulmandar qaumı bop kãpirlerge azattıq attanısqı saqırdı. Ärine, Berke han tek sırtqı jauımen küresudi ğana oylap qoyǵan joq. Ol işki jaudı da esinen şıǵarmadı. Kimdekim Kolomon, Qundız, Sãlingereydi ustap, ne özderin, ne bastarın äkep berse, ãr bası üşin bir mıñ teñge, al olarǵa erip ketken jauıngerlerdiñ ãr qaysısınıñ bası üşin jüz teñge sıylıq beriledi dep bar älemge laqap tarattı. Biraq bul habarǵa eşkim qulaq qoyǵan joq, eşkim eşkimniñ basın han adlına äkelgen joq. Altın Orda qıyanatınan qaşqan

Sâlimgery seriktermen Tan özeninen ötip, Āzerbayjan jeriniñ ŧetindegı qalıñ toğayda kütıp jatqan Kolomondarğa kelıp qosıldı. Ārmen qaray özderi târizdi orman, toğayda, tau arasında qaşıp jürgen āzerbayjan jigitteri arqılı Armeniya jerine jetti. Al bul kezde Alğuy ābden küşeyip alğan edi. Küşeygenniñ belgisi sol emes ne, ol qaramağındağı āskerine Samarqand, Buhardağı bükil musulmandardı, balaşalarınımen qosa qalanıñ sırtına aydap şıǵıp, tegis qırıp tastañdar degen buyırıq bergen. Jeñiske ābden mastanğan Alğuydıñ qanqoylıǵı atası Şıñǵıs hannan da asıp ketken. Adamdı ayandı bilmegen Şıñǵıs han men Batu da munday qanqumarlıqqa barmağan. Biraq qalaların qorǵap, özderine ayanbay qarsılıq etken jurttı — onda da sulu qız, jas balaların alıp qalıp böten elderge quldıqqa sattırğan. Ne monğol noyandarına, han tuqımına basıbaylı qulı etip ülestirgen. Al bul qalalardıñ musulmandarınıñ bar jazıǵı, keşe Alğuydıñ qas jauı Berkege baǵınǵandarı jāne Alğuydıñ qatın qılıp alğan Érgéneniñ özi Jağatay ulısınıñ bileüşisi bolıp turğan şaǵında musulmandarğa janı aşıp, keyde olardı qorǵaǵandıǵı. Osı Érgéne qatın jaqında dünıe salğan. Bunıñ ölümün de Alğuy musulmandardan körgen. Alğuydıñ musulmandardı tegis qıramın degendegi bar sebebi osı. Biraq bul qırǵın bolğan joq. Buqar, Samarqand musulmandarınan Alğuy āskerlerine köp qarajat alıp bergen nayıb Musabek qanşelek handı paydası tiip turğan jurttı bosqa qırmauǵa āzer köndirgen. Biraq örkökirek, tākappar Alğuy bar jurttı jeñip aldım dep tım erte maqtanğan eken. Qanday küşti jel bolmasın, qarsısınan dauıl tursa, betin özgertedi. Al ol dauıl, Joşı urpaqtarınıñ jârdemimen alğa Tarbağatay tauındağı ulısında tınış jatqan Qaydu edi. Qaydu Batudıñ soǵıs tâsilin biletin darındı qolbaşşı bolatın. Jâne Möñke, Arıq Buǵı kezderinde Qaraqorımndağı Ulı Ordasında qızmet etip, isti qalay jürgizu kerek ekenin de biletin adam. Bul tübi Qubılay men Alğuydan özine keler qısımsılıqtı şu degennen túsindi. Bunıñ baǵına bir kezde Tarbağatay tauı men Émel özeniniñ boyında, Monğoldıñ ulı dalasınıñ batis jaǵında, aldı — Şıñǵıs hannıñ şarıqtağanın körgen, orta bunı — Ügedeydiñ āke patşalıǵın ulǵaytqanına kuā bolğan, artı — keşegi Möñke hannıñ bükil monğol jurttın şaşau şıǵarmay, biriktirip ustağanın paş etken, monğoldıñ Ulı monğolǵa aynalǵanına maqtanğan keşegi jauıngerler, noyandar, olardıñ er jetip qalğan balaları turatın. Bulardıñ handıq Qaraqorımnan Qıtayǵa köşip, Ulı

Monğoldıñ bölşektenip bara jatqanın körip jandarı küyetin edi. Qaydu eñ aldımın osılarğa uran

tastadı. Bular du köterildi. Olarğa Bekrin, uyğır jigitteri men Qıpşaq jauingerleri qosıldı. Söytip, az aylardıñ işindeaq Qaydudıñ qaramağında Şıñğıs hannıñ äygili qatal tãrtibin mıqtı ustağan birneşe buluq payda boldı. Qaydu orta boylı, quyğan qıştay mığım kisi.

Şeşesine emes, äkesine uqsağan, nağız jalpaq bet, şıqşıtı monğol. Saqalmurttan müldem ada. Bar bolğanı ieginde birinebir şalğay toğız tal saqal bitken. Qaydu ünemi olardı silapsipap otıratın. Äkesi Qaşı maskünem bop araqtan ölgen. Soğan qaramay maskünem Qaşıdıñ balası Qaydu ömir baqi araqsarap tügil, qımızdı da tatıp körmegen. Bul Ügedey urpağına jatpaytın ädet edi. Ulı hannıñ balaşağası, nemereleri tegis Qaşıday maskünem bolmağanmen, araqsarapqa kelgende oraza tutpaytın. Al Qaydu... Joq, Qaydu Şıñğıs nemereleriniñ işindegi atası Şıñğıs handay bar jantänimen eşteñege berilmeytin, ne şeşe de salqın qanmen oylap şeşetin kisi edi. Bul da atası Şıñğıs handay, birneşe qosın jasaq qurıp, olardıñ ärqaysısınıñ basına tek öz balaların ğana qoydı, Qubılay jolında tuğran qosınğa ekinşi ulı Orısuttı, Altın Orda şekarasına üşinşi ulı Bayqağardı, Qulağu äskeri kelediau degen tusqa törtinşi balası Sarbandı qoydı. Özi

tuñğışı Şaqar men eñ kenje qızı QutlunŞağanı janına qaldırıp, Alğüy äskerine qarsı şıǵuğa dayındala bastadı. Qaydudıñ özge qolbaşılardan tağı bir artıqtıǵı boldı. Ol jergilikti turğın halıqqa tınıştıq äkeldi, eldi orınsız talantarajğa salıp tonamadı. Sondıqtan da Qaydudıñ äskerine bes miñ jigit bergen Labası boyınıñ Altın Ordağa jatatın Üysin, Dulat Jalayırları bul arağa Qaydu kelgende, qoldan keler jãrdemin ayamadı. Sondayaq,

Qaydu öziniñ nağası jurtı Bekrin ruınıñ da adamdarın özine tarta bildi. Bul aymaqta bolğan urıstarda bul er jürek tau halıqtarınıñ köp jãrdemi tidi. Osılay mıqtap dayındala aǵlan Qaydu doñız, yaǵni 1263 jılı, Alğuy jibergen äskerimen Émel özeninen tömen, monğol jeriniñ künbatıs dalasında kezdesti. Aldıñǵı şepke Qaydu munday jazıq jerde özine eşkimdi şaq keltirmes Qıpşaqtıñ Altın Ordadan alğan jeti miñ attı äskerin qoydı. Osı äskerdiñ eñ jauinger, burın san ayqastardı bastarınan ötkizgen nayzager jasağın QutlunŞağa

qız basqardı. Émel özeniniñ Şıǵıs jaq dalasında Alǵuy qolın Qaydudıñ áskeri oñdırmay jeñgenin Berke qoñır salqın qırküyektiñ basında esitti. Bul sol küni Bolǵardan kelgen elşilerdi qabıldap, altın taǵında otırǵan edi. Habardı ádeyi jetkizgen adam «osı ayqasta Qaydudıñ kenjesi QutlunŞaǵa ülken erlik körsetti. Eñ birinşi bop «Ügedeylep!» jauǵa şaptı. Eñ birinşi Alǵuy jauingerin nayzasımen şańşıp qulattı. Özgege tamaşa úlgi saldı. Qız qurlı joqpız ba, dep Qıpşaqtıñ namısqor jigitteri jauǵa jolbarıstay tiisti. Mauarannahr men Şıǵıs Türkistannan kelgen at üstinde şayqasuǵa toǵışar Alǵuy áskeri olarǵa tötep bere almadı. Jaudıñ şebin alǵaşqı toztoz etken osı Qutlun Şaǵa

basqarǵan Qıpşaqtıñ jeti miñ jigiti boldı» degen. Berke ezu tartıp külgen. «Qol basqarıp, jau şapsa, bul qız tek tösekte ğana bapıtı emes eken ğoy! Seni tapqan anañnan aynalayın!». Ol QutlunŞaǵanıñ sonau bir aylı tündeǵi qılıqtı minezderin esine tüsirip

taǵı külgen. «Qıpşaqtıñ: äyel sırtta — sal, üyde — ustamdı, tösekte jomart bolıu kerek. Al eger äyel sırtta — jomart, üyde — sal, tösekte

— ustamdı bolsa, onday äyelden bez» deytini, osınday QutlunŞaǵa tärizdi qay jerde qanday boludı biletin bikeşter turalı aytqan eken ğoy!».

Sol küni taǵı bir jaqsı habar jetken. Üş aydan beri áskerimen tiresip, birinbiri basıp kete almay jatqan Noǵay qolı jaqında ğana, äyteuir jau şebin buzıp, Äzerbayjan jerine kirdi degen Qulaǵudan şabarman jetken. Altın Ordanıñ küngeyi men Şıǵıstan torlaǵan qara bulttıñ şeti sögilip, jariq aspan körine bastaǵanına tãube etken, dinşil Berke sol küni bası aqsarbas qoşqardı qurbandıqqa atap, qıruar mal soyıp, ayqastardıñ alǵaşqı jeñis kúnderine arnap toy jasaǵan. Osı toydıñ qızǵan bir kezinde taǵı bir habar alǵan. Bul jolǵı jetken

jılannıñ ısıldaǵanıday suıq edi. At terletip alıstan kelgen şabarman «Orusuttıñ Rastau Árasul, Sözdel, Üstik qalaları Qaraqorımǵa da, Altın Ordaǵa da Hanbalıqqa da alımsalıq bermeymiz dep tastalqan bolıp jatır. Qoldarında nayza, ayır, soyıl, qılış ustaǵandarı da bar. Ereuilge sıqqan jurttı eşteñeden tayınar emes. Bul soyqan bükil orusuttıñ jerine jayılıp ketpese netsin!» degen. Berke toyın toqtatpaǵan. Biraq Berke küpti emes edi. Altın Orda qanjosa etip basqan eluinşi jıldardıñ basındaǵı orusuttardıñ ereuilderinen keyingi, bul ülken köterilis ekeni belgili edi. Berke otızınşı jıldarınıñ ayaǵında bul jurttı qansırata şapqandı.

Endi olar äzirge basın kötere almas dep jürgeninde — orusuttardıñ şıǵıs túskey jaǵındaǵı eñ ülken qalaları ereuilge şıqtı degen habar jetti. Örttiñ örşuine jol bermey söndiru kerek, äytpese äri qaray jayılp ketui äbden mümkin. İã, sonda bunı ayamay basatın kim? Kim orusut elin jantänimen jek köredi? Eñ durısı Berkenjar bolar edi, biraq ol äli ayıǵıp ketken joq qoy. Berke Sauıqtı iñǵaylı kördi. «Ras, Sauıq qazir qartayıp qalǵan. Biraq öşpegen eski kek, ärqasha da qaytuın tilep turadı. Sol küni tudı. Endi, Sauıq orusuttardan öşin bir alıp qaytsın!» — dedi Berke. Bul qalalar Altın Orda, Qaraqorım basqaqtarınıñ qıyanattarı şekten asıp ketken soñ köterilgen. Monǵol şapqınşılarınıñ istegeni, mädenieti, şaruasılıǵı sol kezdegi Şıǵıs Jaǵropa elderimen birde bir kem emes orusut memleketin qurǵana keyin ketirip qoyǵan joq, qandı qılışın älsinälsin sermep äbden qorqıtıp tastaǵan. Biraq «qorqaqorqa batır boldıq» degeney, näsili er jürek jurttı, uzaq könip otıra almaǵan. Jäne halqınıñ jaǵdayın oylaǵan, birigip el bolayıq, monǵol şapqınşılarınıñ quldıǵınan qutılaiq degen orusut knyazь, boyarlar da az bolǵan joq. Äsirese, orusut halqı öz täuelsizdigin joǵaltqısı kelmedi. Qanşa qırılса da, qıyanat körse de, jerlerin monǵoldar şapqan

kezden bastap, ğasırlar boyı öziñiñ azattıq küresin toqtatpadı. Osınday kürestiiñ biri Rostov, Äroslavь, Suzdalьda lap ete qalǵan qaralı köterilis edi. Altın Orda, monǵol basqaqtarınan künde körip jürgen qıyanattarı ğana emes, bul bas köterudiñ basqa da sebepteri

bolatın. Qaraqorım, Altın Orda handarı orusut jerin basqaqtarı men besermandarı⁶¹ arqılı da baǵındırıp, ustauǵa tırısқан. Bul besermandar köbine kileñ buzıqtardan, ne jurttıñ qanın bildirmey soratın sülükter tärizdi sumdardan qoyılatın. Adam basına tölenetin aqşaday salıqtan böten, baǵınıştı el egininiñ onnan birin, aulaǵan añdarınıñ teñ jartısını Ordaǵa beretin. Besermandar salıq töleuşilerdiñ aqşası joq bolsa, ösim üşin özderi tölep, artınan älgi salıq töleuşiler borışın kezinde qaytara almasa, özderin quldıqqa satatın.

Osı alımsalıqtı durıstap jinauǵa Möñke jılan, yaǵni 1257 jılı orusut eline Pısıq Berke degen şekten şıqqan zulım, bir kezde Ügedeydiñ ataqtı aqılşısı Eluüy Çüüaydan sabaq aǵlan kisisin jibergen.

Bul kelgennen keyin eki jıldan soñ alımsalıqtı köbirek jinaǵalı kisi, mal, egin sanaǵın jürgizuge kirirken. Eñ alǵaşqı jumısın ol Sartaq han kezinde az uaqıtqa

bolsa da (taqqa Berke otırğanğa şeyin) munday alımsalıqtan bosatılğan Novgorod jerinen bastağan. Jaña sanaqtan keyin jaña salıq keletinin tüsingen qara şarua, qala turğındarı buğan könbey qaytadan dürlige qalğan. Bul tusta Novgorod, Pskov jerine nemis rıçarıları jaña attanısqı dayındalıp jatqanın biletin handarimen janjaldasqısı kelmey, halıqtı basqan. Pısıq Berkeniñ jasağimen özi birge jürip, sanaqtı ötkizdirgen. Jaña jasaqtıñ aurıtpalığın buqara jurıta túsirmekşi bolğan Novgorod boyarları Nevskiydi qoldağan. Aleksandr Nevskiydiñ bul äreketine qarşı şıqqan Svyatoslav, Rastaudağı şırkeu qızmetindegi inisi Rostislavqa qaşqan. Al Qubılay Ulı han bolğannan keyin, alımsalıq jinauğa orusuttıñ jerine Qıtay degen bir qıtayşa hat tanıtın qanıpezerin jibergen. Qıtay Äroslavlıde orda tigip Üstikke Buğı degen öziniñ kömekşisin qoyğan. Jäne orusuttıñ musılman dinine kirgen İzosima degen monahın öziniñ oñ qolı etken. Qıtay Buğı, İzosima, bükil Äroslavlı, Üstik jeriniñ qara şarualarınıñ qanın sülüktey sorğan. Beserman mindetin de özine aqlan Qıtay köp adamdı borışın töley almağanı üşin quldıqqa satuğa Stambol, Buhar, Samarqand, Örgeniş bazarlarına aydağan. Osınday jağday Rostov, Vladimir, tağı basqa qalalarda da bolğan. Mundayğa köngisi kelmegen, äsirese besermandardıñ qıyanatına, zorlığına şıday almağan orusut halqı tağı üdere köterilgen. Berke bul köterilgen qalalardıñ işinde, äsirese, Rostovtı qauıptı sanağan. Ol Sauıqqa orusut ereuilşilerin jusatadı Rostov qalasınan bastadı buyırdı. Kök nayzalı, buzaubas şoqparlı Altın Ordanıñ Sauıq bastağan äskerı jedel jürip, Rostov qalasınıñ teriskey batıs büyirinen kep toqtadı. Bul tusta tañ da saz berip qalğan edi. Jauıngerler atarın qañtarıp sutıp qoyıp, qostarın tigip, tañerteñgi astarın işkenşe kün de şıǵıp qaldı. Sâl köz şırımın alıp, özine arnalıp tigilgen aq şatırdan Sauıq şıqtı. Bul qazır jetpiske jetip qalğan şalğa uqsamaydı. Özine tapsırılğan istiñ jauapkerşiliginen be, älde orusut jurıtına degen oşpendiliginiñ qaytatın küni tuğanına köñiliniñ köterilgeninen be, tipti jasarıp ketkendey. Közinde ot bar, qımılı da tākäppar, şapşañ. Üstindegi temir saurtı kün közimen jarqırıp sâl turdı. Şatır aldında küzettegi eki jigıtke:

— Bireuiñ barıp, ana şetki qos jaqtağı Qablan noyandı şaqırıp keliñder! — dedi. Tapal boylı qara jigıt, qolındağı jalañaş qılışın qınabına saldı da, Sauıq körsetken jaqqa jügere jöneldi. Qolğa tigen bilik kimdi özgertpegen. Keşe Ordada jürgende Sauıqtan juas, ünsiz adam joq edi. Han aqılısı degen at

buğan jay aşıeyin berilgen siyaqtı körinetin. Hanğa aqıl aytqanda da dausın şığarmay, han eger durıs emes dese qoya salatın. Buğan han ne istese de bāribir tārızdi körinetin. Jurt osılay dep oylaytın. Sauıq qartayğan sayın, tuğırdan tūsken qıran tārızdi, künnenküñge özinenözi tausılıp bara jatqan. Al şınına kelgende, bunıñ bāri Sauıqtıñ sırtqı beynesı edi. İşi alaytüley arman bolatın. Bul da Şıñğıs urpağı. Al qay Şıñğıs urpağı el bilesem, han bolsam dep armandamay ötken? Bunıñ on jeti

jasınan bergi armanı, ulı atasınıñ özge urpaqtarında, özgelerdıñ tağdırın şeşer altın taqta otırsam degen kökeykesti tilek edi. Şıñğıstıñ Qulan qatınınan tuğan Qulqan Kolomna qalasında ölgen küniaq, han tağı buğan joq ekenin bilgen. Bāybişeden tumağan, toqaldan tuğan jalquyrıqsız jalğız balağa, tört qasqır bōltirikteri qaydan jol beredi. Arqa süyer Orda mañayında ne jaqını, ne birdebir jurt sanasar nağaşısı jağınan eşkimi joq, al öz küşimen jol salarlıqtay, āketip bara jatqan jiger, quat tağı bitpegen. Han bolsam degen jürekti jalap āketip bara jatqan qur arman tek tündi tünge urıp alasurğızadı. Āke bolsa bir sārı. Qamıstı aralağan jolbarıstay jalğızdığınan qorıqpaytın kökjäl edi. Jalğız ulın da janında jaqsı köretin. Ol üşin kürese de alar edi. Jeñe de alar edi. Biraq ol jalında janıp turğan şağında lap söndi. Āke jolın qııp, öz betimen Şıñğıstıñ basqa urpaqtarınıñ şebın buzu bunıñ qolınan kelmedi. Ārqaysısınan qaymığa berdi. Söytesöyte iştegi arman ökinişke aynaldı... Biraq osınıñ bārıne kim ayıptı? Ārine, ākesin öltirgen orusuttar. Mine osıdan barıp, Sauıq özine tağı bir arman tapqan. Ol arman — āke kegi. Qolımnan han bolu kelmese, āke kegin alu keledi ğoy dep oylağan ol. Sol kegin qaytaram dep bul ekiüş ret maydanğa da tūsken. Biraq boyğa bitpegen darındı qaydan alsın, qaramağına berilgen jasaqtı tügel qırğızıp, özi

āzer tiri qalğan. Astındağı jüyrık atı ajal qurığınan bir emes, üş ret alıp şıqqan. Munı körgen Batu men basqa han balaları, budan maydanager şıqpaydı eken dep, «aqıldı, asıqpay şeşim» aytadı degen boyında bar azdağan ustamdılıqtı (o da qorqaqtıqtan tuğan) sıltau etip, Orda mañında qaldırğan. Özın osında küyge jetkizgen, közine aytpasa da sırtınan Şıñğıstıñ özge urpaqtarına külki etkizgen bōten jurtqa endi bul burınğısınan beter kektene tüsti. Biraq işi qazanday qaynağanmen, qoldan keler dārmeni joq, han saraylarında aqlıgöy pişin körsetip jüre bergen. Sauıqtıñ osı küñge deyin özi de tūsınbeytin bir qılığı bar. Ol

Aleksandr Nevskiydiñ nemere inisi Gavriyl kelgen jolı, as üstinde ulı şaraptı işe jazdağanı. Ārine, Raşıyan şarabınıñ ulı ekenin bilgen joq qoy. Bilse... Onda bul ölip ketse de keseni qolına alarma edi, ārine, almas edi. Sol küngi bunıñ erligine ayıptı tek sondağı sarı saqaldı

uzın Svyatoslav... Ol kelgennen aq Sauıqtıñ ızasın qozdırğan. Buğan onıñ türi de, Altın Orda adamdarına qarağan köz qarası da unamağan. Qaradanqarap jürüp Svyatoslavqa öştese qalğan. Sonday jek körgeñ kisi buğan «sen, ārine, bunı işuge qorqasıñ ğoy» degen pişinmen kesesin buğan qaray sırgıtqan. Öziniñ qorqaq ekenin biletin jäne ömir boyı sol qorqaqtıģınan qutıla almay jürgeñ Sauıqtıñ ana sarı saqal aurıģan jerin basqan. Bızanıñ saldarınan keseni qolına alģan. Sauıq osı küñge deyin öziniñ sondağı qorqaqtıģın qalay jeñgeñin bilmeydi. Mine, söytken Sauıqqa Altın Orda hanı qalıñ qoldı basqartıp, bas kötergeñ qalalardı tınıştandıruģa jiberip otır. Qanday senim

— eñ bolmasa qartayģanda bir isiñmen körinip qalsañ, onıñ özi abıroy ğoy? Osınday tujırımģa kelgeñ Sauıq köterilis uyımdastırģan qalalardı etiginiñ ökşesimen basıp, jan şıp, endigāri ün şıģarmastay etuge bar edi? «Ātteñ, sondağı sarı saqal qolıma tüsse, dedi ol işinen āli de bolsa Svyatoslavtıñ özine usıñan kesesin umıtpay söyleter em Altın Ordanı nege jek köretinin!» Qılış, qanjarların saldırlata nar tüyedey ülken Qablan noyan da jetti au entige.

— Qalanı birden şappay, aldımın tilekterin biliñder,— dedi Sauıq Qablannoyanģa,

— jasaģıñnan jüz kisi ertip, qazir ereuilşilerge bar. Söyles, ne tileydi, sonısın bil. Eger suraytıñdarı bizdiñ iñģayımızģa kelmeytin bolsa, qorqıt. Qala sırtına urısqa şıģıñdar de. Āytpese qalalarıñdı örtep, özderiñdi tegis qıramız de.

— Qup, jaqsı. Qazir baramın,— dedi Qablan noyan.

Söydedi de, alpamsaday denesine qaramay, şapşañ burıldı da, ketip kaldı. Kün tús bola ol qayta oraldı.

— Kelistik,— dedi.

— Nemenege kelistiñ?, — dedi Sauıq.

— Erteñ osı uaqıtta qala sırtına urısqa şıģamız,— dedi orusuttar.

Maydanģa şıģudan iştey seskenip qalģan Sauıq:

— Kelisimge keletin böten jolı bolmadı ma? — dedi.

— Bolmadı,— dedi Qablan noyan.

—Onğıları böten elge qonaqqa ketipti. Boyarların hizarlarına qamap qoyıptı. Ereuil jasap jürgen kileñ qara taban buqara. Bastıqtarı Rastislau degen pop eken. Aqılşısı Spettislau degen Novgorodtan kelgen şal körinedi. Rastislaudıñ ağası tärizdi. Ereuilşiler Qıtaq ämiri ustap alıp şinjırlap qoyıptı. Musılman dinine kirgen İzosima degen besermanı öltirip tastaptı. Onıñ ornına salıq jinauşı musılman Buğı şirkeuge barıp şoqınıp, kâpirler jağına şığıptı. Bastıqtarı: «Eger sen derge Qıtaq kerek bolsa, alımsalıqtı aludı müldem qoyıñdar, sonda bosatamız» dedi.

— Sosın ne ayttı?

— Beserman — qırmandardıñ62 bärin bul aradan müldem alıp ketiñder, deydi.

— Sen ne dediñ?

— Olarıñ bolmaydı,— dedim.

— Qıtaqtı da bosatasıñdar, alımsalıqtı da töleysiñder. Osılay istemeseniñder, küşpen istetemiz. Biriñdi qaldırmay qıramız,— dedim.

— Olar ne dedi?

— Büytip düniede jürgenimizşe, ölgenimiz jaqsı. Käne, bizge tiisip kör deydi.

— Türleri neden bolsa da tayınar emes.

— Özderi qanşa adam?

— Qala tolı qolına qarujaraq, ayır, oraq ustağan adam.

— Ne isteymiz?

— Şabamız! Däl qazir şabamız! Erteñ qala sırtında kezdesemiz dep jorta ayttım. Bizdiñ munda kelgenimizdi estise, Rastauğa böten qalalardan jârdem jetui mümkün. Bügingi orusut keşegi orusut emes. Şeşingen sudan tayınbaydı. Qorqatın türi joq. Endi bizge bir sât te keşiguge bolmaydı.

— Durıs,— dedi Sauıq, böten joldıñ qalmağanın tüsinip. Sol sätte dabıl qağıldı. Ąsker leklek bop sapqa turdı.

— Alğa! — dedi Sauıq.— Ulı Şiñğıs aruağı, qolday kör!

Besin öte Altın Orda qolı qalağa kirdi. Üş kün boyı qırğın urıs boldı. Ąr üydi, Ąr qoranı bekiniske aynaldırıp alğan orusut oñay berilmedi. Ayqas bastalğan şaqta aq, qorıqqandarınan mongoldar jağına şığıp keter degen qamaudağı öz

boyarları men Qitaqtı, birden öltirip tastağan. Qandarı qarayıp ereuilşiler aqırğı demderi bitkenşe qarsılasıp baqtı. Ölemiz dep qorıqpadı. Eki jaqtan da şıgın az bolğan joq. Tek Altın Orda Rostovtıñ ağaş üylerin örtey bastağanda ğana, balaşağaları örtenedi eken dep qorıqqan halıq amalsız qol köterdi. Qolğa túsken köterilis başlıların kisi öltiriletin, halıq jinalatın maydan alańına alıp bardı. At üstinde otırğan Sauıq sonda ğana üstibası qanqan bolğan ereuil başsısı episkoptıñ janında turğan uzın boylı, sarı saqaldı şaldı kördi. Oğan şaldıñ türi, sırt kelbeti tanıs tãrizdendi. Atın tebinip qap tutqındardıñ qasına bardı. Tanıdı. Bayağı Sartaq hannıñ sarayında öştesken Svyatoslav eken. Sauıq qanıp ketti. Kezdestik qoy,— dedi ol.

— İã, kezdestik,— dedi Svyatoslav, könektey bop isip ketken erinderin ãzer jıbrılatıp.

Sauıq qaytadan öz ornına keldi.

Arıq, ilmigen qara jigit qolğa túsken adamdardıñ kim ekenin, qanday qılıms istegenin qağazına qarap oqi bastadı.

— Vasil'ev Korney. D'byakon, 40 jasta. Köterilis uyımdastırushılardıñ biri. Altın Ordanıñ bes jauingerin öltirgen.

Ükimdi Sauıq aytıp tur. Tutqındı eñgezerdey eki jauinger alğa iterip şığardı.

— Qılışpen şauıp öltirilsin!

Tutqınıñ qasında turğan, at üstindegi baluan deneli jiren saqaldı mongol — jan alğış, qılışın qınabınan suırıp, erinen sol köterilip, üzeñgisine şirene, tutqındı ııq tusınan kep bar pãrmeninşe tartıp qaldı.

Jan alğıştıñ qılış silteuine riza bolğan Qablan noyan:

— Pa, şirkin! — dedi.

— Gennadiy Mihaylov...— deydi hatşısı — üş jauinger öltirgen.

— Qılışpen şauıp öltirilsin! Tağı nasattanğan dauıs.

— Pa, şirkin!

— Valday Smirnov... Bul jolı ükimde özgeris bar.

— Mongolşa omırtqası üzildirilip öltirilsin!

— Qılışpen şauıp öltirilsin!

— Omırtqası omırılıp öltirilsin!

— Moynın burap öltirilsin!

— İşten tepkilep öltirilsin!

— Öltirilsin! Öltirilsin! Öltirilsin!

Kileñ öltirilsin! Ne körmegen sorlı bul halıq! Qalay joyılıp ketpegen! Qağazdı oqıp turğan ilmigen qara, kenet qatar turğan eñ soñğı eki sarı saqaldı kisilerge bir qaradı da: Köterilis

uyımdastruşılardıñ biri — Svyataslau Milanskiy. Köterilistiñ bas ayıpkeri, Rastislau Milanskiydiñ ağası. Jası alpıs jetide. Novgorod qalasınan kelgen. Osı köteriliste şeyit bolğan Altın Ordanıñ eki äskeriniñ ölimi üşin ayıptaladı,— dedi. Inisi anau janında turğan ba? — dedi Sauıq.

— İä.

— Ol osı köterilistiñ bassısı ma?

— İä.

Sauıq atın tağı bir tebinip qap, Svyatoslavtıñ qasına bardı. Ağayındı ekeuiniñ betine qarap uzaq turdı.

— Sen mınau iniñdi öte jaqsı köresiñ be? — dedi Svyatoslavqa.

— Öte jaqsı köremiñ,— dedi Svyatoslav. Sauıq tağı oylana qaldı. Onıñ esine osıdan on eki jıl burın bolğan bir oқиға tüsti. Ol kezde Sauıq Bişbalıqta edi. Öz közimen körgen.

Sol jıldardağı nāsırāni dinindegi uyğır idiqutı⁶³ Baurçik juma künniñ birinde Uyğırstandağı musılmandardı qırıp tastamaq boladı.

Osılay isteudi oğan osı tustağı, Ügedey ölip, sonıñ ornına qalğan бүkil monğol bileüşisi Ügedeydiñ bāybişesi OgulGaymış Baurçikke tapsırğan desken jurt. Bul aytadı. Uyğır idiqutınıñ osılay istemekşi bolıp jürgenin Bişbalıqtıñ musılmanı, Seyfudin degen belgili kisi bilip qaladı. Bunı oğan Tekmiş degen uyğır aytadı. OgulGaymıştıñ Öz auzınan estimek bop idiqut han Ordasına jüruge dayındaladı. Osı uaqıtta Ulı han tağına Möñke saylanadı. İdiqutıñ musılmandardı qıruga äzirilenip jatqanın oğan Seyfudin jetkizedi. İdiqut jolğa

şıqqalı turğan betinen qaytpaydı. Möñkeni quttıqtamaq bop Qaraqorımğa keledi. Sol jerde Möñke idiquttı ustap alıp zıdanğa saladı. Qanşa qınasa da, idiqut musılmandardı qırmaqşı bolğanın aytpaydı. Tek Balabitikçini kezdestirgeninde ğana moyına aladı. Möñke idiquttı öltirilsin deydi. Sol Baurçiktiñ Bişbalıqta qalay öltirilgenin Sauıq öz közimen körgen. Tal tüste, osınday kisi jazalaytın

maydan alaňğa üstibası parapara bolğan, sulu murttı, simbattı deneli Baurçikti jendetter şınjırlap alıp kelgen. Däl qazirgidey arıq, ilmigen qara sur kisi

Möñkeniñ: «Uyğırstandağı bar musılmandardı juma künderiniñ birinde meşitte qırıp tastauğa dayındalğan qılmısı üşin uyğır idiqutı Baurçik Bişbalıq qalasında, halıqtıñ közinşe maydan alańda eñ jaqın adamdarınıñ biriniñ qolımen pışaqtalıp öltirilsin! Sol öltirgen adam idiquttıñ ornın bassın!» degen ükimin oqığan. Maydan sâkisine eki jigit Baurçikti alıp şıqtı. Sol kezde idiquttıñ özinen aynımaytın sulu murttı simbattı deneli jas jigit alaňğa köterilgen. Bul Baurçiktiñ tuğan inisi Ükenjem edi. Ükimdi oqığan

kisi onıñ qolına ülken pışaq bergen. Baurçikti qasındağı jendetter jıǵıp salıp, qolayaǵın

baylağan. Ükenjem naǵız bir qoy soyatın adamday, üntünsiz bir tizerlep aǵasınıñ janına otırğan. Sosın ükim oqığan adamğa qarağan. Ol «basta» degendey basın izegen. Ükenjem aspaysaspay jartı qulaş ötkir pışaqpen aǵasınıñ denesin bireki ret pışaqtap jiberip, kâdimgi qoy soyǵanday irep soya bastağan. Azdan keyin ol qanqan bop ornınan tura kelgen. Endi ol üntünsiz ükim oqığan adamğa taǵı qarağan. Ükim oqığan adam qasında ustap tuǵran dâyekşisiniñ qolınan alıp onıñ iǵına, idiqut belgisi, zerli şapan japqan. Basına ükili susar bōrik kigizgen. Qarǵıstı oǵan jurttı işinen aytqan. Al dauıstap «idiqut dârejeñiz quttı bolsın!» dep qoşemettep basın igen. Jaña idiqut jendetterge eski idiquttıñ denesin alańnan alıp tastañdar degen qolımen işarat istegen de, tizgininen ustap turǵan kümis er toqımdı qara jorǵasına minip, jalquyrıǵın tögildire, soñınan nōkerlerin ertip, idiqut sarayına kete bergen. Mine, osı oqıǵa ömir boyı esinde qalǵan. Qazir de kōz aldında elestep tur.

— Biz senimen tanıspız ğoy,— dedi Sauıq Svyatoslavqa,

— Sartaq hannıñ dastarqaninan birge dâm tattıq. Sonıñ qurmetine seni tiri qaldırǵım kelip tur. Biraq, qılmısıñ aaur. Jaza tartpay ketuiñ mümkin emes. Seniñ jazañ mınau bolsın, öz qolıñmen mınau iniñdi buındırıp öltir. Bāribir ol öledi. Jası da kelgen, endi jer basıp tiri jūruiniñ qajeti joq. Sōytseñ öziñ tiri qalasıñ.

— Jaraydı, qolımdı şeş. Sauıq Svyatoslavtıñ degenine kümāni bolmaǵan. Qanday adam, özi tiri qalar bolsa, bireudi ayaydı? Bul Şıñǵıs urpaǵı üşin tūsiniksiz uǵım.

Ärine, öz inisin ağasınıñ öltirui — qara halıqtıñ uğımında keşirilmeytin künã. Sauıq qasınıñ jay ölmey, osılay qara bet bolıp ölgenin tilegen. Meyli onıñ osılay qara bet bolıp ölgeni, tek qara halıqtıñ tüsinigi aq delik dep oylağan Sauıq bāribir qara bettiñ atı qara bet qoy. Svyatoslavqa osınday qılmıs istep ölse, öşi qaytatınday köringen oğan.

— Şeşiñder qolın,— dedi Sauıq jendetterge: Analar Svyatoslavtıñ qolın şeşti.

Svyatoslav kendir arqan batıp ketken bilegin uqalap sāl turdı.

— Al! — dedi Sauıq. Sol sätte Svyatoslav barıstay atılıp sekirdi de, Sauıqtı attıñ üstinen julıp alıp, jerge birge quladı. Közdi aşıpjumğanday uaqıt ötken joq. Jetpiske tayap qalğan adamnan munday qimıldı kütpegen jendetter şu degende sasıp qaldı. Esterin jinap, Svyatoslavtı Sauıqtan ayırıp alğanda, Svyatoslavtıñ Sauıqtı buındırıp öltirip tastağanın bildi.

Astındağı esik pen tördey qara jal buırıl ayğırın bastırmalatıp kelip Qablannoyan:

— Ketiñder! — dep aqırdı jendetterge. Söydedi de quşaqtasıp qatar jatqan eki şaldı, jarqıladağan almas qılışpen tartıp tartıp jiberdi. Qos dene, birneşe bölşektenip uşıp uşıp

ketti. Birbirine tiri künderinde qas ekenderin umıtpaytın Sauıq pen Svyatoslav dünieden

osılay ötti. Eki miñday jauingerin joğaltıp, Rostov qalasınıñ adamdarın qanjosa etip qırıp, Qablannoyan Altın Ordağa qayttı. Özge qalalardıñ qarsılasqandarınıñ bārin Altın Ordanıñ özge āskerleri dāl osılay qanğa batırıp, eki jetige jetkizbey köterilisti bastı. Altın Orda hanı Berke bul künderde şın köñildi edi. Noğay āskeri Āzerbayjan jerine dendep kirip bara jatqan. Onıñ üstine tağı āsker surap, sonau Ile özeniniñ boyınan QutlunŞağa kelgen. Bunımen qatar Berkeni qobaljıtıp tastağan orusut qalalarınıñ ereuilderi de bastalğan. Munday jağdayda han qalay köñildi bolmasın! Han ünemi köñildi boluğa tiisti. Öytkeni, quanıştıñ bāri onıki. Qayğınıñ bāri — özgeniki. Rasında da solay emes pe? Anau, orusut qalalarınıñ köterilisteri basıldı. Qanşama orusut adamdarı öldi. Al tipti Altın Ordanıñ öziniñ qanşama jauingerleri qaza taptı. İsterinde neler ulıjğan jas, kempirşaldardıñ közderiniñ qaraşığında neler jalğızdarı ketti. Olardıñ ölgeni kimge batadı? Qayğısı kimdiki? Ärine, solardı joğaltqan tek sol özgelerdiki. Al handiki tek sol, qalalardıñ

köterilisin basqan jeñis qanışı! Qanşa jurt qırılmasın, tek jeñse bolğanı! Soğan ol quanadı. Soğan ol masayraydı. Al ölgender üşin ol közine jas alıp qayğıрмаq tügil, olardı esine de almaydı. Erteñaq umitadı. Tek jüreginde olardıñ jeñisi ğana qaladı. Al olar tipti jeñe almasa şe? Joq, jauingerler ölse de jeñuge tiisti, ölip jatıp, jeñip şıǵı kerek. Bul Şıñǵıs hannıñ tilegi, ömiri. Sondıqtan da ol бүkil älemniñ teñ jartısın jeñe bilgen. Onıñ ömirin jauingerleri de sondıqtan orındağan. Ölip jatıp orındağan. Tek jeñisti ğana kütken, tek jurttıñ bāri özine baǵınudı ğana qalağan Berke, QutlunŞaǵadan da sonı talap etti. Al erkekjandı batır qız Berke tileginen şıǵa almadı. Eline qaytuǵa asıqpadı. Altın Orda hanınıñ äbden mauqın basıp, äsker alıp äkesi soǵısıp jatqan Ile boyına kelgeninde, ülken jamandıqtıñ üstinen şıqtı. Altın Orda hanınıñ köñilin tabamın dep jürip, äskerdi eñ kerek şaǵında jetkizuge ülgermeginin bildi. QutlunŞaǵa eline oralǵanşa, bul jaqta — Orta Ąziya men Şıǵıs Türkistanda köp özgeris bolğan. Qaydu äskerinen alǵaşqı jeñilgeninen keyin, dañq qumar Alǵuy qattı namıstanıp, Qayduǵa qarsı äygili bir ämirimen qaytadan köp qosın attandırǵan. Bul tusta Qaydu osı aradaǵı Jaǵatay uldarına jatatın şaǵın äskerlerdi oñay jeñip, Labas aймаǵınıñ biraz jerin basıp alǵan. Alǵuy men Qaydudıñ jauingerleri Ile özeniniñ boyında kezdesti. Bul ara töbeli, adırlı bolǵanımen, deni jazıq edi. Attı äskerge iñǵaylı jer. Biraq munıñ aldındaǵı urıstarda Qaydudıñ Altın Ordadan aǵlan özine jatatın attı äskeri äjeptäuir sirektenip qalǵan. Al Berkege jibergen qızı Qutlun Şaǵa kele qoymadı. Ügedeydiñ soǵısker nemesi amal joq, barimen jauǵa şıqtı. Biraq, Buhar men Samarqandı bilep turǵanınıñ arqasında, kök temirli qarujaraqıtı Alǵuydıñ qalıñ qolına tötep bere almadı. Jeñilip qaldı. Äyteuir osı sätte tısqan, yaǵni 1264 jılıniñ mausım ayınıñ ayaq şeninde, jazdıñ asa bir ıstıq küni, kenet jüregi qabınıp Alǵuy dünie saldı. Orda biligi qolında qalǵan Érgeneqatın Qaydudı birjolata jeñuden ğori erinin taǵınan ayrılıp qalmaudı jön kördi. Orda äskerin öziniñ mañayına jinadı. Jaǵatay urpaqtarın şaqırıp öziniñ balası Mübäreksahtı Ängerende han kötertti. Osı tutsa äskermen QutlunŞaǵa da jetti. Érgeneqatın Mauarannahrda balasın han köteremin dep äure bop jatqanda, Altın Ordadan şıǵıp bolsa da attı äsker alıp, küşeyip qalǵan Qaydu, Ile men Seyhündariyaniñ orta şenin jaulap basıp qaluǵa kiristi.

Al ömir kerueni alğa qaray jilji tüsti. Öziniñ jaña sürleu joldarın, jaña betterin izdedi. Doñız jılğı oqiğada jazağa tartılğan Ügedey men Jağatay urpaqtarimen birge Jağataydıñ Mütegen degen balasınan tuğan Esep Töbe de öltirilgen. Osı Esen Töbeniñ jetim qalğan Baraq, Momin, Basar degen balaları sol oqiğada qaza tapqan Jağatay, Ügedey urpaqtarınıñ basqa balalarimen Qıtayda Qubılay hannıñ qolında târbielenude edi. Bulardıñ işinde Baraq özgelerinen göri darındı, alğır jaralğan. Öziniñ ulıqsatınsız Mübârek şahtı Alğuydıñ ornına Jağatay urpağı han kötergenine narazı bolıp qalğan Ulı han Qubılay, arnaulı buyırıqpen Jağatay ulısına Baraqtı jiberdi Bul jarlıq boyınşa Baraq Mübârekşahpen qatar Jağatay ulısın basqaruğa tiisti edi. Qubılay Baraqpen birge özge han uldarın da tuğan eline qaytardı. Mauarannahrğa Mübârekşahtıñ ordasına kelgen. Ekeumiz birdey handıq qurayıq deuge Mübârekşahtıñ taqta nıǵız otırğanın körip bata almağan. Sodan Qubılaydıñ jarlıǵın körsetpegen.

Tınıştıq izdep jürgen kisi sekildi bop âkemizdiñ aymağı Seyhündariya boyındaǵı Çaganiyanğa barıp ornalasuğa ruqsat et degen. Mübârekşah Baraqtıñ ötinişin qabil alğan. Baraq öz aymaǵına kelgennen keyin, bul da Qaydu târizdi, aǵayıntuısın, Jağatay urpaǵınan şıqqan âmir, bekzadaldı jinay bastağan. Mübârekşahtıñ mañayındaǵı keybir Jağatay urpaǵına jatatın qoldarında jurtı bar âmirler de bunıñ jaǵına aısqan. Söytip, az uaqıtta Baraq ülken küşke aynalğan. Bunı körgen Mübârekşah dereu Baraqqqa qarsı attanısqqa şıqqan. Han basqarǵan qosın men Baraq basqarǵan qol Seyhündariyanıñ bas şeninde, Hocent şaharına tayau jerde kezdesken. Eki jaqtan da köp şıǵın bolǵan. Aqırı, Qubılaydıñ âskeri mektebinen ötken Baraq jaǵı jeñgen. Mübârekşah qolğa tüsken. Tısqan jılı Kökek ayında Mübârekşah Jağatay ulısınan taǵına otırsa, sol jılı qazap ayaq şeninde sol taqqa Üzgente han bolıp Baraq köterildi. Alğuy men Érgene qatınıñ bar dünüe mülkine endi Baraq ie boldı. Buhardan şıqqan Mübârek şahtıñ balası Bayǵustay, soǵıssız han qolına özi berildi. Baraq onı barıs aulaytın jasaǵına bastıq etti. Osılay Jağatay ulısınıñ bileuşişi endi Mauarannahrdı da özine qarattı. Budan burın Qubılay Türkistan ölkesine (Ässı qalasına) naiıb etip Mogultay âmirdi jibergen. Baraq bunı alıp tastap, ornına öziniñ jaqını Bektemiş âmirdi qoydı. Bunı körgen Qubılay Baraqtıñ özine qarsı ekenin tüsingen. Oǵan qaytkenmen de Türkistan ölkesin öz qaramaǵında ustau kerek edi. Bul ölke qolında tursa Jağatay

urpaqtarınıñ bas kötergenderin birjolata joyıp tastap, Seyhündariyağa şeyin jetip, bir kezde Möñke han oylağan jospardı iske asıruğa bolatındı. Onda Qıtay men İran arasındaqı qatınasqa eşbir böget qalmaydı. Basqaşa aytqanda, eki dünüeni bilep otırğan Töleniñ eki kökjal balası Qubılay men Qulağu birimenbiri tikeley qatısıp turadı. Sonda körsin, bireu bolmasa bireu, Töle tuqımına qol köterip! Osılay oylağan Qubılay endi Baraqqqa qarsı altı mıñ qol şıǵardı. Otız mıñ äskermen bularǵa qarsı Baraqtıñ özi attandı. Qubılay qolı, özinen bes ese köp äskerge küşi jetpeytinin bilip, soǵıspay keyin şegindi. Qıtaydıñ öz äleginen qolı bosay almağan Qubılay budan äri Türkistan mäselesimen däl sol tusta şuǵıldana almadı. Al Qubılaydıñ qolın keyin qaşırǵan Baraq, Qubılayǵa jatatın şekaradaǵı Qıtaydıñ Hotan degen qalasın şauıp Mauarannahrǵa qayttı. Şıñǵıs hannıñ keşegi patşalıǵınıñ bul kezdegi eñ küştisi, eñ ülkeni Altın Orda bolsa, ol Mauarannahrdan alıs, Qulağu bolsa öz qıındıqtarınan bas ala almay jatır, endi Baraqqqa öz handıǵına eş jaqtan keler qauip joq sekildi köringen. Biraq köp keşikpey bul qauiptiñ bar ekenin jāne küşti ekenin tüsingen. Bul kezde, Jaǵatay urpaqtarı birimenbiri qırılısıp jatqanda Qaydu özi bul Talas özenine deyin бүkil ile boyın basıp Hotan äskerin keyin şegindirip, Qıtaydıñ qalasın şauıp, Baraq şaruasılıǵı qaytadan köterilip qalǵan. Mauarannahr küşimen äbden qarulanǵan äskerin soñınan şubırta, Baraq endi Talas özenine qaray bettedi. Eki äsker jeltoqsannıñ orta şeninde Talas özeniniñ boyında kezdesti. Qaydu özi bul kezde, beli şoyırılıp, qozǵala almay jatqan. Qosınıñ ülken balası Şapar basqarıp şıqqan. Ol Baraqtıñ qanday täsil qoldanatınan beyhabar edi. Şapar şabuıldı özi bastadı. Budan göri alǵır Baraq, lapıldap kele jatqan äskerdi ötkizip jiberip, eki büyirinen tidi. Qaydudıñ bet baqtırmaytın äygili attı jauingerleri şauıp kele jatqan attarın burıp bularǵa qarsı şıqqanda, qoyǵa şapqan qasqırday, eki büyirlerinen tigen Baraq qolı äpsätte şebin oysıratıp tastadı.

Osılay Qaydu äskeri jeñilip qaldı. Baraq jeñisin äri qaray ulǵayta almadı. Kütpegen jerden jeltoqsannıñ qarlı qara suıǵı soǵıp, Mauarannahr, Horasan tärizdi jılı jaqqı üyrenge qalıñ qol ıleniñ joǵarǵı tusına bara almadı, keyin qayttı. Endi Qaydumen ne bolsa da jaz şıǵa ayqaspaq boldı Baraq. Biraq, onıñ oyı bolmadı. Däl osı tusta, borandı, ızǵarlı qıstı jazınday köretin, suıqqa äbden şınıqqan

Qayduğa jârdemge sonau Altın Ordadan, Berkeniñ inisi, sırqatına müldem ayıqqan Berkenjar bastağan elu mıñ jauingerli qol keldi.

Ãttegenay, Berke, âli dünie salmağan. Dünie salmaq tügil, bul kez, Noğay qosındarı Ãzerbayjan jerine dendeپ kirip, orusut qalaları da tınıştalıp, Altın Ordanıñ bir qauipqatersiz ömir sürip jatqan kezi edi. Sondıqtan da han Şıǵısqa elu mıñ âsker jibergen. Onıñ üstinde Berkeniñ ortanşı bāybişesi qaytı bolıp, onıñ ornına Kōk Ordadaǵı

Arǵın ruınıñ segiz tümen jısqı aydağan bir bıqıǵan bayınıñ aq mañdaylı, bota közdi Aqjamal attı ānşı qızın toqaldıqqa alǵan. Han kōñili öte qoş edi. Al Berke kütpegen pāle basqa jaqtan kelgen edi. Altın Orda hanı munday küyge uşıraymın dep eş uaqıtta da oylamağan. Kolomon onda on jasta edi. Ākesi Konon rumniñ ataqtı şeberi, Armeniyanıñ bul kezdegi kindik qalası Dvinda monastır salıp jatqan. Kolomon küni tüni osı qurılıs janınan ketpeytin. Salınıp jatqan monastırdıñ ğajayıp beynesı işki jaǵındaǵı san türli boyauları, suretteri, bāribāri jas balanıñ oy sezimin qozǵap, bir tamaşa qiyaldar tuǵızatın. Ākesi Konon da balasınan bilgenin ayamaytın, oǵan öziniñ şeberlik dāstürin, oy sırım bārin aytıp beretin. Kolomon Şıǵıstan kileñ toppaq jal tapal at minip, teri ton, qarsaq tımaq kigen, qala buzatın maşına süyretken, jalpaq bet, qısıq köz sarı GogoMogo kele jatır, degen jan türşiger suıq habardı sol jılı estigen. Kōp keşikpey dünieni talqan etip jetip qalǵan GogoMogolardıñ özderin de körgen. Bul mongoldiñ bortbort jelgen tapal jılsın mingen, soñınan otız mıñ jer qayısqañ âskerin ertip, Jebe men Sübetéy noyandardıñ Horasan men Horezmdi alǵannan keyin, Merv, Tüs, Gurgan arqlı Rey, Küm, Kazvındı küyretip, Kavkazdı şabuǵa şıqqan ulu jılı edi. Osı jolı Şıñǵıs hannıñ hurşısı165, mongoldiñ sünit ruman şıqqan, artınan bükil Kavkazdı qanǵa boyañan, otız jasar Jurmaǵunnoyan da Sübetéyge ergen. Soñınan, taǵı otız jil ötkennen keyin, osı Jurmaǵun, gruzindermen soǵısqañ bir ülken ayqasta tas kereñ sañırau bolıp qalıp, onıñ ornın basqañ jıırma jasar Bayjunoyan da osı saparǵa birge attanǵan. Ol İsiut ruhınan şıqqan ataqtı qolbaşşı Jebeniñ qasında bolǵan. Sol jılaq jolınıñ bārin qaulağan örttey tıptııl etip jalmağan mongoldiñ qolı Hamadanǵa jetken. Biraq qıs qattı bolıp atqa şöbi, adamǵa azıqtülügi mol Muǵan qalasında qıstap şıqqan. Kelesi köktemde qaytadan Kazvin, Hamadan arqlı Kavkazǵa kirgen.

Gruziyanıñ patşası Laşay men armyandardıñ ataqtı qolbaşsısı Zakareniñ inisi Atabek İvane jırma mıñ gruzin men armyandardan qurılğan qolmen monğol şapqınşılarna qarsı şıqqan. Ani şaharınıñ tübinde qırğın soğıs bolğan. Eki jaqtan da mıñdağan adam ölgen. Şu degende Jebeniñ qolın Laşay jeñgende de köringen. Monğoldar qaşa bastağan. Atabek İvane qosını quıp bergen. Biraq monğoldıñ Üryanqay ruınan şıqqan jalğız köz batırı Sübetéydiñ qolı qaşqanmen, Jebeniñ bes mıñ äskeri şatqal arasında tıǵılıp turğanın bilmegen. İvane äskeri monğoldardı quıp, keñ alańğa şıqqanında, Jebe jauingerleri bir büyirden «Şıñǵıs handap!» lap qoyğan. İvaneniñ köp äskeri qırılğan. Laşay, amal joq, şeginuge mājbür bolğan. Biraq ol özin jeñilgenge sanamağan. Burıñsınan da köp qol jinap soğısqa qayta dayındalğan.

Ötken ayqasta, äjeptäuir jauingerlerinen ayrılğan, qatınbalaların aqurıq etip soñınan ertip jürgen Jebe men Sübetéy basqarğan monğol qosındarı, özderiniñ küşine senbey Laşaymen soğısuğa bettemegen. Endi Kavkazdan temir qaqpaa atanğan Derbent bekinisi arqılı ötip, öz jerlerine qaytpaq bolğan monğol qosındarı Quluzum teñiziniñ jaǵasındaǵı Şemaha qalasına qaray jürgen. Bul tusta Äzerbayjan türük dinastiyası Pehlevi ata bekterine jatatın. Astanası Tebriz qalası bolatın. Bunı Jebe men Sübetéy äskeri talap ötken. Monğol qosındarınıñ bir bölegi aqurıqtarımnen Ani qalasınan Şemaha şaharına qaray ausqan. Bul qalada Albaniyanıñ burıñǵı şıǵıs jaǵı, Äzerbayjanǵa kiretin Şirvan ölkesiniñ bileüşisi Şirvanşah ata bekteri Bular şamaları jetkenşe monğoldarǵa qarsı şıqtı. Biraq monğoldar äskeriniñ bitşitın şıǵardı. Qalanı tonap, endi Derbentke bettedi. Bul qala

— bekinis on ekinşi ğasırdıñ bas kezinde musılmandardiki bolatın. Soñınan gruzinder men türükter birikken Şirvanşah atabegi Ahsitan basqarğan Bakudıñ janında orusuttardıñ jetpis kemesin qurtatın soğıstan keyin, Derbent Şirvanşah ata bekterine qaytadan oralğan. Sodan beri bul bekinis qala birese Şirvanşahtardiki, birese gruzinderdiki bolıp turatın. Qazir Şirvanşahtarǵa jatatın. Bul qala bekinisti Kavkaz jerin teriskey jaqtıñ jauinger köşpendilerinen qorǵau üşin Sasanid patşalıǵınıñ ämirşisi besinşi ğasırda Derbentti sala bastağan. Sondıqtan Derbentti Temir qaqpaa dep atağan. Soñınan quğan äskermen jüre

soğısıp, aqurıqtağı qatınbalaların şubırtıp, ötkel, şatqal, jıra, tau araların taspən ağaşpen bekitip, monğol qosındarı osı

Derbenttiñ tübine jetken. Endi Jebe men Sübetéy Şirvanşah bileuşisine kisi salğan. «Bizdi ãri qaray ötkizip jibersin. Eşkimge timeymiz. Elimizge qaytamız» degen. Oğan Derbent ieleri könbegen. Bir jağınan qorıqqan. Ekinşi jağınan aldaydı dep senbegen. Sonan Jebe men Sübetéy qulıqqa barğan. «Bizdiñ el şauıp, qanşama dünüemülikpen artınıptartınıp kele jatqanıımızdı bilesiñder, qadirli on adamdarıñdı jiberiñder, keliselik» degen. Şirvan atabegi qalasınıñ on belgili bekdaların jibergen. Monğoldar toğızınıñ köziñşe onıñsın öltirip, «kãne, bizge jol körsetiñder, äytpese ãlgi serikterindey, qalğan toğızınıñ da bauızdaymız» degen. Amal joq, qalğan toğız köngen. Olar şapqınşılardı Kavkaz tularınıñ adam tügil, añ öte almas biikteriniñ arasimen özderi ğana biletin Şirvan şatqalı arqılı, teriskey Kavkazğa ötkizgen.

Monğoldar Soltüstik Kavkazda turğan osetin, alan, serkesut66 tãrizdi biraz uaq elderdi şauıp, Qotan han basqarğan Qara teñizdiñ soltüstik jağasın jaylağan Qıpşaq ruların orusut jerine qaray ıǵıstırıp, HociDarhan men Mañğıstau dalası arqılı Qaraqorımğa qaytqan.

Bul jolı Kolomon äkesimen birge monğoldar ala almağan Ani qalasında bolıp aman qalğan. Biraq tağı da bir qırğındı körgen. Horezmşah Muhamedtiñ balası Jãleliddin Örgenişti monğoldarğa bergennen keyin, qalğan ãskerimen Ündistanğa barıp panalağan. Darındı qolbaşşı bul arada köp jatpağan. Ündistandağı jãne Pakistandağı türikmen, seljuk, penjap, puştun sekildi qauımdardan küş jinağan. Jamna özenin jaylağan jauinger Arğındardıñ68 özinen bir qosın ãsker alğan. Monğoldarmen soğısamın dep köp ãsker jinap alıp, tauıq, yağni 1225

jılı Tabriz şaharın basıp aldı. Āzerbayjanniñ biraz jerin özine qaratıp, Atrapakan arqılı Dvindi şaptı. Qarsılasqan jurtn qırıp, köp qazınağa ie boldı. Buğan şıday almağan gruzin, armyan ãskerleri, Atabek İvaneniñ basqaruimen Jãleliddinge qarsı şıqtı. Uris Erevannan jürme eki şaqırımday jerdegi Garin degen qalanıñ tusında boldı. Atabek İvane ãskeri jeñildi. Hristian dinindegi gruzin, armyandarğa qarsı musılman qosındarı endi halıqtı qanjosa etip qırdı. Bulardıñ jauızdıǵı da monğol jauızdıǵınan kem bolmadı.

Qorğansız jurttı attarimen taptattı. Jumısqa jaraytın erkekteri men qızkelinşegin quldıq pen küñdikke aldı. Şıǵıp turǵan eginin, üylerin örtedi. Ösip turǵan jüzim ağaştarın túbimen juldı. Osınıñ arqasında bükil Armeniya men Gruziya jerlerinde aştıq bastaldı. Soǵıstan aman qalǵanı endi aştan öldi. Halıq äbden küyzeldi. Garındı şapqannan keyi Jäleliddin mongoldarmen soǵısuǵa äskeriniñ küşin azaytıp almayın dep, Bjin degen armyandar bekinisinde turıp, gruzinderge bitimge keleyik dep Atabek İvaneniñ balası Avagom knyazıdı araǵa saldı. Knyazıdıñ «horezmdikter bitim suraydı. Gruziyaǵa timeydi» degenine qaramay Gruziyanıñ osı tustaǵı qatın patşası Rusudan men gruzin knyazıderi Jäleliddin usınısın qabıldamadı. Buǵan ızalanǵan Jäleliddin Gruziya men Armeniyanı taǵı şaptı. İt, yaǵni 1226 jılı Tbhis qalasın aldı. Biraq bir jil ötkennen keyin Jäleliddin äskerin Proş basqarǵan gruzin armyan äskeri jeñdi, Tbhis pen Dvin qalaların qaytarıp aldı. Jäleliddinniñ jeñiletin de jöni bar. Ol özin ańdıp Atrapaqanǵa jetken mongol äskerimen de soǵısuda edi. Jäne Tbhisti Jäleliddin alǵannan keyin, bunıñ qılıǵına äbden ızalanǵan rum sultanı

— Aladin, Mısır sultanı

— Aşraf, klikiliq armyandar patşası

— Getum

— bāri odaqtasıp, Erzika qalasınıñ tusında onı oysırata jeñgen.

Kolomon bul qırǵınnan da aman qalǵan. Ügedey, jılqı, yaǵni 1235 jılı bükil Şıñǵıs urpaqtarı jinalǵan Ulı Qurıltay saqırǵan. Osı Qurıltaydıñ şeşimi boyınşa mongoldar orusut jeri men bükil Şıǵıs Jaǵropanı jaulap aluǵa kirirken. Orusut jerine mongoldıñ Batu qosındarı attanǵanda, Gruziya men Armeniyanı jaulap aluǵa Şıñǵıs hannıñ keşegi hurşısı Jurmaǵun bastaǵan Bayju, Asutu, Çagatay, Huttu, Asar, Tütü, Ogata, Hoca, Hurumçı, Tena, Anǵuran noyandar Kavkazǵa bettedi. Osı jılǵı Qurıltay şeşimi boyınşa är han üyi beretin bir qolbaşşı balasınıñ esebimen noyanniñ äskerinde, birneşe han tuqımdarimen birge Joşı Ulısınıñ atınan, Batudıñ ekinşi ulı Toqtıhannan tuǵan Möñke Temir de bar edi.

Batu orusut jerine attanǵan qosındardıñ lāşkarqaşı buzurıǵı

bolıp belgilense, Jurmaǵun

— lāşkari tuma bolıp bekitilgen. Bul ekeuiniñ ülken ayırması bar edi. Lāşkārituma qaramağına berilgen noyandarı, āskerlerimen, sol özderi jaulap alğan jerde müldem qaluğa

tiisti. Olar monğol jerinen özderiniñ üy işterin, dūniemülkin birge ala jüruleri kerek. Bāri de söytken jāne bāri de Kavkazdı jaulap alğannan keyin sol jaqta qalğan Jurmağunnoyanğa tört tümen, qırıq mıñ āsker berilgen. Onımen birge Şiñğistiñ kişi qatını Altınaybegim de attanğan. Jürip bara jatqan Jurmağunğa «Üань gao bi ši» jazbasında ayılğanday, Ulı han

Ügedeydiñ özi: «Sen bizge ünemi sarı altın men som altın, altın zerli jibek torqa, marjanmeruert, qaz moyın, uzın siraq batıs elderiniñ qızğılt tüsti āleut narların, qalıñ şudalı kiçidut tüyelerin, jük tieytin haçedun qaşırılarnı, jay jumısqa jaraytın lusut esekterin jiberip tur» degen. Kelesi, meşin jılı Jurmağun qırıq mıñ qolmen osılay artınıptartınıp Kavkazğa jetken.

Otız mıñ qolmen eñ aldımene Jarmağun Atrapaqanda bastalğan urısta Āmida şaharına deyin quıp Jāleliddinniñ āskerin ayamay jeñgen. Özin öltirgen. Mine, osı qırğınıñ birinde, Dvin qalasında şirkeu salıp jatqan jırma üş jasar Kolomon qolğa tüsken. Şiñğıs jasısı boyınşa han üyelerine esireylerdi bölgende, bul Mōñke Temirdiñ ülesine tiip, sodan Altın Orda jerine kelgen. Kavkazdı alğannan keyin monğol şapqınşılarnı endi Kişi Āziyağa attandı. Sol jıldardağı bir urısta Jurmağun eñ aldımene dım estimeytin sañırau bop qap, soñınan dūnie saldı. Qaraqorım ornına bul kezde mıñdıqtan, tümen dārejege jetken Bayjudı lāşkārituma etti. Qanqoylıq jağınan bul Jurmağunnan da asıp tüsti. Ol endi atınıñ basın Rum Sultanatı seljükterine qaray burdı. Seljük Sultanatınıñ āmiri Key Hosrov V₁₁, kilikilıq armyandardıñ patşasımen birigip, grek, arab, franki, latin qurdılardan jaldap jauınger jinap Bayjuğa qarsı şıqtı. Karin men Erznaka qalalarınıñ ortasındağı Çmankatuk

Degen jerde eki āsker tüyisti. Bayju, bar bolğanı otız mıñ qolmen, özinen altı ese köp Key Hosrov ₁₁ āskerin oñdırmay jeñdi. Rumniñ soltüstik sultanatı birjolata qurıdı. Monğoldar keruen jolında turğan ülken kāsipornı, Sultanatınıñ kindigi Kseriya qalasınıñ külin kökke uşırđı.

Qalanıñ turğındarınıñ köbi armyandar bolatın. Olardı şahardıñ sırtına aydap şığıp qırđı. Bayju āskerini endi kilikalıq Armeniyağa tayadı. Kseriyaniñ

qanday apatqa uşırağanın körgen Kilikiya armyandarınıñ patşası Getum ı küşi jetpeytinin bilip, halqın qırıp almas üşin, mongoldarğa küni burın bağınp, basın iip, qol qusırdı. Sonıñ arqasında bul mongoldarğa ülken salıq tölep, kereginde äsker beretin bop, qırğınnan aman qaldı. Al Gruziya men Armeniya tağı bas köterdi. Mine, osınday jağdayda, Şıñğıs patşalığıınıñ kölem jağınan üşinşi ulısı

— Kavkaz ben İranniñ bileuşisi etip doñız, yaғni 1265 jılı Töleniñ üşinşi balası Qulaғu bekitildi. Qulaғu sol jıldıñ ayağında sınsığan qolmen İrañğa keldi. Öziniñ Ordası etip Quğan şaharın qaladı. Bunda turğan Bayju noyandı äskerimen, üyişimen Rum jerine oyıstırdı. Özi onıñ sarayına ornalastı. Keşegi özi şapqan Gruziya men Armeniya knyazьdarın Qulaғu endi öz äskerimen biriktirip böten elderdi şabuға мәjbür etti. Bular

Bağdattı aluға qatınastı. Osınıñ aldında ğana Qaraqorımğa barıp Möñke hanğa bas iip qaytqan Gutum ı patşa Şamğa attanğan jorıqta armyandar äskerin özi basqarıp bardı. Mongol äskeri endi Şamniñ soltüstigin tegis jaulap aldı. Endi Mısır qaldı. Osı tusta Möñke han qaytı bolıp, Qulaғu aғası Ulı handı jerleuine qatınasuға az äskerimen Qaraqorımğa jürip ketti. Äsker bası etip Kit Buğı noyandı qaldırdı. Biraq keşegi Qıpşaq quldarınan şıqqan mamlük Kutuz, Mısırdıñ äskerin basqarıp, Qulaғu joqta meşin jılı Ayn Julit tusında Kit Buğınıñ äskerin jeñip keyin şeginuge мәjbür etti. Ätteñ, tek, Kütuz öz jeñisiniñ qızığın köre almadı.

Mısırğa qaytqan jerinde onı tağı Qıpşaqtan şıqqan mamlük Beybarıs bauızdap öltirdi. Artınan özi Mısırdıñ sultanı boldı. Mine, osı Beybarıs pen sonau Edil jaғasındağı Altın Orda hanı Berke, Muhamed payğambardıñ tuın köterip, eki jurttıñ musulmandarın hristian dinindegi elderge qarsı şığudı oyladı. Bükil Kavkaz, İran, Rum, Bağdat, Şamniñ teñ jartısın biley bastağan Qulaғu qaramağındağı elge jeñil tigen joq. Tolıp jatqan salıq saldı, balaların äskerge aldı. Janjağımen tınbay soğısıp, onıñ bar auırtpalığın tağı halıqtıñ moynına arttı. Buğan şıday almağan gruzinniñ Kişi jāne Ülken David patşaları tağı bas köterdi.

Qulaғu olardı jermen jeksen etip qurtuға äskerin jiberdi. Mine, osı tusta, Qulaғu Beybarıspen, qaramağındağı eldermen alısıpjulısıp jatqanda, Şıñğıs hannıñ ösieti boyınşa Äzerbayjan (äsirese Şirvan ölkesi) men Gruziya patşalığın

Altın Ordağa kirui kerek dep, Berke jürma mıñ qolmen Noğaydı attandırdı. Bunu körgen Qubılay kelesi doñız, yağni 1263 jılı inisine jârdem retinde otız mıñ âsker jiberdi. Qulağudı ilhan dep atadı.

Mine, osı tusta serikterimen Sâlimgerey, Kolomon, Qundız Altın Ordadan qaşqan. Kavkazğa qaray qaşqandağı oyları Berke hannıñ qurıǵı jetpeytin jerge keteyik degeni edi. Biraq bul oyları iske aspadı... Qulağu ilhan Qara teñiz ben Hasar teñiziniñ jaǵalarında, ortasındağı Kavkaz tauınıñ aralarında, sondayaq

İran, Baǵdat jazıq dalalarında qanday saltanattı şahar bolmasın, eş uaqıtta da olarda turmaǵan. Qıs qıstauın tau arasına köşirip, jaz şıǵa, sol bāzbayaǵı atababasınıñ saltimen, jasıl şalgın, kögal şöpti özen boyın jaylau etip, Ordasın sonda tigetin.

Biil, tışqan, yağni 1264 jılı jazında Qulağu Terbiz şaharına tayau jerdegi bir köp bulaqtı, kişirek özenniñ jaǵasındağı oypatqa Ordasın tikken. Jıldağıday Muǵanğa köşip barmay, bul jaqqa keluiniñ de ülken sebebi bar. Qazir Qulağu ilhandıǵınıñ bir qın kezi. Beybarıs pen Berke eki büyirinen qıssa, işten payda bolǵan kesel târizdi, dem aldırmaytın qaramaǵındağı birese arman, birese gruzin, keyde tipti âzerbayjandıqtar, İran qalaları da bas köterip âbden tınısın tarılıp boldı. Ras, ilhandıqtıñ qulaytınday eş qaupi joq, qolındağı şoqparıñ mıqtı bolsa, kim onı qarusız qolımen urıp jıǵa aladı? Ąrine, eşkim de. Tek şoqparıñdı mıqtap siltey bil. Sonıñ arqasında da gruzinniñ patşaları

— qos Davidtıñ kültalqanın şıǵarǵan joq pa? Ąrine ğoy,

neler ayaulı qırşın bekdadalarınıñ basın aldı. Keşe Bayjumen birge Baǵdattı aǵlan Şahinşahtıñ balası Zakareni, burın bas iip kelgen atabek Avaneni, Haçek knyazi Hasen Jalelderdi de mongol târtibimen at quyırǵına baylatıp öltirtti. Tek gruzinniñ patşa âyeli Gonça men atabek Avaneniñ qızı Hoşaqtı ğana tiri qaldırdı. Bulardı da öltiretin edi, qazirgi bāybişesi Toǵızqatın bolmadı ğoy. «Jaulap alǵan patşalarınıñ qızdarı men bekdada bikeşteri ilhan hanınıñ küni bolǵanı, ilhan qılışınan ajal tapqanınan anaǵurlım ülken qorlıq» dep aqıl saldı. Toǵızqatın Uan hannıñ nemesi ğoy, han taǵınıñ turǵısınan qaraydı, qalay oǵan könbessiñ!.. İã, Toǵızqatın dese özi toǵız qatınǵa tatıdı.

Åkem Töle bunı alğanda osı meniñ jasımda, qırıq jetide eken! Oğan sirã, Kerey qızdarı unağan bolı kerek. Meniñ şeşem Süyriktãnebegim özi al depti ğoy osı siñlisin».

İlhan büginde sırvat. Keşe de sırvat edi. Osı bir denesin kenet küydiripjandırıp âketetin kesel bir jıldan beri bunı tastamayaq qoydı. Osı sırvatığına qaramay, Qulağu jatıp qalmağan. Osıdan bir ay burın Teriskey Kavkaz jağınan kele jatqan Noğay qolına qarsı küresip jatqan âskerine barğan. Bul jaqtağı ilhan qosındarınıñ deni, bılır ağası Qubılay jibergen âskerlerden bolatın. Ulı han jibergen otız miñ âskerdiñ tek qıpşaq, qırğız, alan, tağı sonday köşpendi elderdiñ jãne jaldanğan jauingerlerden qurılğan bir tümenin ğana alıp

qalıp, özgesin Beybarısqa qarsı soğısıp jürgen balası Abaq pen Toğızqatınıñ inisi Sarica noyannıñ âskerine qosqan. Al alıp qalğanın biil jaz şığa Altın Orda qolimen soğısıp jatqan bulıqtarına jibergen. Altın Orda lãşkarqaşı buzurıq Noğay bul jolı Qulağu patşalığına bayağı Jebe men Sübetéy kelgen Horasan, ne Hazar teñizin Şığıs jağınan jağalap, Astrabad, arqılı jetpegen. Noğay, sol Jebe men Sübetéy gruzinderdiñ Laşay patşasimen ekinşi ret soğısuğa barmay, şeğingen jolimen kelgen. Qulağu Altın Orda âskeri munday erlikke bel buadı dep oylamağan. Al olar nağız tau elderiniñ adamdarınday Derbent özeni qatqan kezde Şirvan şatqalimen jürüp, Temir qaqqanıñ tübinen biraq şıqqan. Qulağudıñ bul jaqtağı şağın âskeriniñ jeñilüne sebep osı bolğan. Årine, Noğay qolına jol körsetken gruzin, ne armyan adamdarı. Degenmen, munday erlik Noğay sekildi soğıs tãsilin biletin

qolbaşınıñ qolınan keledi. Qulağu Şirvan ölkesine dereu qalıñ qol jibergen. Biraq, Derbentti jaylap alğan Noğay tez maydanğa şığa qoymağan. Sirã, arğı betten âskeriniñ tegis beri ötip, tınığıp ağlanın kütken bolı kerek. Qulağu osı jerde ekinşi qate tağı jibergen. Derbentten beri attanuğa, sirã, Noğay jüreksingen bolı kerek, ne ar jağınan âsker kütüp jatqan şığar dep, taulı jerde soğısasoğısa maşıqtanıp qalğan gruzin men armyandardıñ qosındarın bul aradan alıp Mısır maydanına jiberip qoyğan. Al bunıñ jaña âsker jiberuin

Noğay kütpegen. Bir küni tañ ata, olar beri qaray şabuılğa şıqqan. Bul jolı da burınğı köşpendi eldiñ jauingerleriniñ âdetterine salıp, lap qoymay, jayau tau taudıñ arasimen jaylap jürüp, Şirvan uãlieti men gruzin qalalarına jaqınday tüsken.

O sı tusta eñ alğaşqı Altın Orda âskerimen Qulağu qosındarınıñ ayqası bolğan. Noğaydıñ üş ay boyı Derbentten şıqpay tau qorşağan Kavkazdıñ qalaların qalay alu kerek ekenin jâne munday taulı dalada soğısu âdisterin âskerine üyretip jatqanın Qulağu bilmegen. Soğısqoy Noğay âskeri az bolıp, bata almay jatır dep özinözi aldap, ilhan sâl keşigip qalğan. Qalıñ qolmen özi barğanda, jırma mıñ attı âskerli Noğay Şirvaniñ tau etegindegi jazıq tusına şıǵıp qalğan. Qulağudıñ âskeri ârine, deni turǵın, mâdenietti elderdiñ jigitterinen qurılğan, al Noğaydıñ âskeriniñ bâri at qulağında oynaytın köşpendi eldiñ balaları eldiñ nayza ustağan, sadaq bezegen erjürek bir jauingeri, ârine, turǵın jurttıñ eki jauingerine tatıdı. Tipti, ölgentirilgenine qaramaytın bunıñ bireui qıtaydıñ, arabtıñ, iranniñ on âskerine qarsı şaba aladı. Qanşa soğısker, tājiribeli qolbaşşı bolğanımen, Noğay qolınan Qulağu jeñilip qalğan.

Âyteuir, qosımşa taǵı köp âsker aldırıp, Altın Orda qosındarınıñ qarqının toqtatıp, özi keyin Ordasına qaytqan. Qulağu osı jolı qaramağında bayaǵı, öziniñ jas kezinde basqarğan,

jalınday lapıldağan, monǵol men köşpendi qıpşaq, türkimen, başqurt jauingerlerinen qurılğan âskeriniñ joq ekenin bilgen. Jâne sol kezdegidey, özderi üyrengen Jebe, Sübetey tärizdi soğıs qumar, täsilşil âskeri qolbaşşılardıñ bitkenine de közi jetken. Şirkinay,

degen ol işinen, Beybarıstıñ da bizge boy bermey jatqanı sodan ğoy, özi de, mamlük âskeri de, bâri köşpendi jurttıñ balaları. Ol jaqqa quldıqqa özimiz aparıp sattıq qoy. Endi mine, özimizben teñ tüsip jatır... Eger meniñ qolımda qazir eñ bolmasa Jarmağun, Bayjuday on şaqtı noyandarım bolsa! Sarica, Qubılay, Buralǵı, Işik Tüǵlı, Gazan

— bâri de noyan, biraq Şıñǵıs han men Ügedey hannıñ tas jarıp, tau buzar öziniñ jas kezdegi noyandarına kim jetsin! Solardıñ soñǵısı Bayju; onıñ da tübine tili jetti. Bayju Bağdattı alatın qosındardı özi basqarıp barğan Bağdat âskerin, teginde, gruzin men arмян âskeriniñ küşterimen jeñgen. Soğan qaramay, Bağdat jorıǵınıñ tabısı tek meniñ arqamda boldı dep ünemi maqtana bergen. Bunısı Qulağudıñ da, jalpı ilhandaǵı Şıñǵıs urpaqtarınıñ namısına tigen. Qulağu bireki ret «bunı qoy» degen, biraq Bayju keşe özi bilep baur tösep alğan eli bolǵandıqtan, jurt arasında kileñ osılay söylep qoymağan. Onıñ üstine Bayju: «Eger men tilesem, bar âsker

mağan eredi, ilhan Ordasının dim qalmaydı»,— deпти degen ösekti de Qulağu estigen. Mümkün, bunu Bayjudı ilhanmen şağıstıru üşin, qastarı şıǵarıp jürgen aq şıǵar, biraq Qulağu seskenip qalǵan, öytkeni Bayjudıñ âli de âskerge ıqpalı bar edi, köp mezgil laşkari tuman bop, ilhan qaramaǵındaǵı qazirgi noyandardıñ özderine de jer bergen, qonıstandırǵan, keybireulerin osı küngi miñbası, tümen âmirşisidârejelerine jetkizgen.

Osıdan qauiptengen Qulağu, ötken jılı Bayjudıñ «Baǵdattı menaldım» degen maqtanışın ayıp sanap bir kezde бүkil Kavkaz, İnan, Baǵdattı titiretken adamnıñ opoñay basın aldırǵan.

Qazir endi sonısına ökinip otr. Al Noǵay bolsa bugün, erteñ Şemahaǵa jetedi. Onda Şirvan âulieti men Gruziya jerinen qoştasa ber. Tipti, Āzerbayjannan da ayırılıp qalrı mümkün. Qubılay öziniñ köp jılǵı tâjiribesinen, egerde basqarıp otırǵan elin seni jaqtar bolsa, sonda ğana soǵıs kezinde âskerdiñ jeñilmeytinin jaqsı biletin. Jeñilgen künde de, qaytadan köterile aladı dep oylamaytın ol. Sol sebepten de Qulağu özi hristian dininde

bolǵandıqtan, bul araǵa kelgen künnen bastap, özine tireu etpek bop, köbine mañına hristian dinindegi jurttı jinay bastaǵan. Al buǵan baǵınıştı eldin köbi İnan, Āzerbayjan, Baǵdat jâne Rum sultanatınıñ da teñ jartısınıan astamı musılman eli edi. Sondıqtan da ilhan handıǵında Qulaǵudıñ musılman Beybarıspen soǵısru jurttıñ qanın bälendey qızdırmaytın. Muhamed payǵambardıñ elin şabuǵa deni osı elderden qurılǵan Qulaǵudıñ âskeri soǵısqa qulşına şıqpaytın. Al mundayda eşteñege qaramaytın mongol âskeri bunıñ qaramaǵında qazir taqa köp emes edi. Özinen burın kelgen noyan, jauıngerler âldeqaşan ölgen, al ölmegenderi birjolata osı jerge ornalasıp, iran bolǵanı iran, gruzin bolǵanı gruzin bolıp ketken. Al özimen kelgen qırıq mıñ qoldıñ da ünemi toqtamaǵan, soǵıstan, alısjulıstan qajıǵanı qajıp, qajımaǵanı qajuǵa aynalǵan tusı edi. Osınday jaǵdayda bılıtır aǵası Qubılay jiberген otız mıñ âskerge şın quanıp qalǵan. Degenmen, osınşama eldi basıp otırǵan üş maydanı bar Qulaǵuǵa bul da, jetkiliksiz boldı. Onıñ üstine eger Noǵay âskeri Şemehanı alıp, beri qaray kiretin bolsa, ilhan handıǵınıñ isi qııñǵa aynalatının tâjiribeli Qulağu tüsingen. Osıdan barıp ol Noǵayǵa qarsı tura alar qolbasşı izdey bastaǵan. «Kim bar?» — degen ol,

— kimniñ Noğayğa qarsı turuğa küşi jetedi? Özim sırqatpın. Endi at üstin burıngıday kötere almaymın. Al Noğayğa qarsı şığatın qolbaşşı, Noğayday tāsılşı, aylaker bolmağanmen, kem degende Bayjuday tâukelşil, şapşañ bolı kerek qoy». Osınday oydan barıp ol, keşegi özi öltirgen Bayjudıñ balası mıñbası Adaqqa toqtağan.

«Ākesin öltirgenime kektenip jürnese,— degen ol bir sāt köñilinde bolmaşı qauip tuıp.

— Joq, joq, däreje kimdi bolsa da rayınan qaytarğan. Eger tümen āmiri etsem, ākesin qanşa jaqsı körse de, bu da onıñ ölimin umitadı».

Şıñğıs urpağı ārqaşan da adamniñ eñ armanı däreje dep tüsingen. Sondıqtan da ilhan Adaqtı mıñ bası etsem, ākesin öltirgenimdi keşedi dep oyladı. Osı kezde üyge Qulağudıñ süyikti āyeli Toğızqatın kirdi. Bul qara torınıñ sulı edi.

Şıñğıs han atası Uan handı öltirgende, Toğızqatınıñ ākesi Uyqu on jasta eken. Töle bunı toqaldıqqa alğanında Toğızqatın tay şıqqan qulınday, on üşke tolıp qalğan kezi edi. Sodan beri otız jıl ötipti.

Qazir qırıq üşte. Aqılmen, körkimen, qılığimen Toğızqatın toqal bop ākesi Tölege, bāybışe bop balası Qulağuğa unay bildi. Unağanı emes pe, eki inisiniñ ekeui de osı Qulağu Ordasında mıñbası, siñlisi Tüktāniqatın, jaqında ğana Toğızqatın Ordasınan ketken Ardaq noyannıñ üşinşi āyeli bolğan. Al inisi Saricanıñ jeti jasar qızı Örik ilhannıñ nemeresi, han ulı Abaqtıñ ülken balası Arğunniñ qalıñdıǵı. Erteñ Arğun ilhan bolğanda bul hanım boladı. Eki ataları birinbiri öltirgen qas bop ötse de, olardıñ nemere, şöbereleri, bugün mine, erlizayıptı el bolıp otır. Bāri sol burıngı handıq qalıptarında. Tikenek şıqqan jerge tikenek, gül şıqqan jerge gül şıǵadı degen mine, osı da!

tolıǵayın degeni bolmasa, āli de tula boyı şımır, tiptik. Toğızqatın, sāndene basıp, maldasın qurıp tördegi kilem üstinde üntünsiz otırğan küyeuiniñ ayaq jaǵına kelip, tājim etkendey tizesin бүkti.

— Han iem, türiñiz solǵın ğoy, sırqatıñız taǵı ustağan joq pa? — dedi.

— Ol qurğırdan qutıla alatın emespin ğoy,— dedi Qulağu bayau,— tañ sārیده biraz qısıp aldı.

— Äpırmay, bir qıın dñnie boldı ğoy,— dedi Toĝızqatın köñili bosap.

— Eger küyeuiñ jazıladı, osı keseldi sen al dese söz aytpay alar edim Qulaĝudıñ Toĝızqatındı jaqsı köretin äyeldik qılıqtarı ğana emes, osınday adamgerşilik qadirlestik minezi de edi. Köñildenip qaldı.

— Jaraydı, men üşin öytip aurmayaq qoy,— dedi sâl ezu tartıp.

— Al sırtta ne bolıp jatır?

— Sizdi Adaqnoyan Orda aldında kütıp otır. Baĝana kelgen,— dedi. Söydedi de küldi.

— Tau işindegi qaşqındardı ustauĝa şıqqan jasaqtar Altın Ordadan qaşıp kele jatqan bir top qıpşaq jigitterin, bir qız ben rumdıq kisini ustap äkepti. Rumdıq kisi şirkeu, meşit salatın keremet şeber körinedi. Bayaĝıda esirey bop qolĝa tüsipti. Al qız...

— Toĝızqatın taĝı küldi.

— Al qız sonıñ jubayı deydi. Ay men kündeı bir sulu...

— Rumdıqtıñ şirkeu salatın şeber ekenin kim ayttı? — dedi Qulaĝu.

— Özi me?

— Joq, bizdiñ sarayımızdaĝı ana esirey rumdıqtar. Bâri de bileği eken... Topırlasıp qasınan şıqpay qoydı.

— Altın Ordadan nege qaşıptı?

— Esirey rumdıqtiki tüsinikti. Elin saĝınĝan bolar. Qızdı da uĝuĝa boladı. Mahabbat degenniñ osılay keletin ädeti bar ğoy. Al qıpşaq jaungerleriniñ nege qaşqandarın bilmeymin. Öziñ teksergin.

— Jaqsı. Men barayın. Nökerlerimdi şaqırıp jiber...

— Öziñ tipti şal boluĝa aynalĝansıñ ba?

— Toĝızqatın erkeley küldi.— Ana qız turalı eşteñe suramadıñ ğoy?

— Suraytın uaqtıt ötip ketti ğoy,— dedi Qulaĝu tomsara.

İlhan salmaqıtı, aıur minezdi kisi bolatın. Jayşılıqta köp ündey qoymaytın.

Toĝızqatın

onıñ tomsara söylegeninen, öziñiñ ädettegi minezinen ğoy dep bir oyladı da, eriniñ betine taĝı bir qarap, onıñ qattı sırqattanıp otırĝanın tüsindi. «Dñnie şirkinniñ qızıĝı den saulıĝıñ bar kezinde ğoy,— dedi özineözi Toĝızqatın,

—aıur keselge şaldıǵıp edi, qaraşı eşteñege qızıqpay turǵanın». Ol erin qattı ayap ketti.

Qulaǵu «qızdıñ qanday ekenin suraytın uaqıt ötip ketti ğoy» degenmen de, Orda adlında jauingerler qorşap turǵan qıpşaqşa kiingen top kisiniñ işinen, top qoñır qazdıñ arasınan bir aqqudı körgendey, közine eñ aldımın Qundız tüsti. Sodan keyin barıp, qoldarı keyin baylanǵan Kolomon men Sâlimgereyge qaradı. Kolomonniñ rumdıq, al Sâlimgereydiñ Kerey rumınan ekenin aytpay tanıdı. Kolomondı türinen, boyındaǵı dene bitisinen, naǵız rumdıq dese, Sâlimgereydi basına kigen kerey börki men ayaǵındaǵı jumsaq ökşesiz etiginen Kerey ekenin bilip qaldı. Özge jigitterge sosın barıp köz audardı. İã, bâri Qıpşaq ne Edil, Jayıq boyındaǵı basqa taypalardan. Handarǵa, el bilep otırǵan adamdarǵa qarsı jurttı Qulaǵu ölerdey jek köretin. Olardı opasız jurttı dep sanaytın. «Handarına qojalarına qarsı bolmasa, ãrine, bular eş jaqqa qaşpas edi» dep oylaytın. Al şıqtı eken, oǵan munday tabansızdıq, eñ qasietsizdik bop körinetin. Onday adamdar Qulaǵudıñ oyınşa, jer basıp jüruge tiisti emes. Al qaşudıñ sebebi

— quldıqtıñ aırlıǵı, elin jurttın saǵınu tãrizdilerdi ol esepke tipti almaytın. Bul jolı da solay boldı.

Qas bolsa buǵan Berke qas, al onıñ handıq jüyesi, el bileu dâstüri unamaydı emes. Qaşqan adam jalǵız hanǵa qarsı emes, onıñ jalpı handıq üstemdigine qarsı. Munday adam bugün Berkege qarsı şıqsa, erteñ oǵan qılışın bolmasa, tayaǵın ala jügiredi. Öz hanına opasızdıq istegen adam böten eldiñ hanına da opasızdıq isteydi. Munday opasızdar jer basıp jüruge tiisti emes Qulaǵudıñ şeşimi osı. Sondıqtan olar öluge tiisti. Mına Qıpşaq jigitteri jayında da Qulaǵu birden osılay şeşimge kelgen. Sırqatı janına batqan sayın Qulaǵudıñ minezi aırlay tüsken.

Ükimderinde de ölüm jazası qoldanılǵan qatal şeşimder burınǵısay anañırlım köbeygen. Öz küni tausılıǵa aynalǵan soñ özgelerdiñ de küniñ tezirek bitkenin tileytindey köringen. Rasında da solay edi. İlhan qaytadan qızǵa qaradı. Bul jolı da ol qızdıñ appaq jüzin emes, jerde şubatılıp jatqan qos burımın kördi. Munday şaştı ol özgelerdi bılay qoyǵanda, bükil sululıǵı âlemge taraǵan, tal şıbıqtay buralǵan, suñǵaq moyın farsınıñ qızdarınan da kezdestirgen emes. «Şirkinay, mına qos burımdı bilekke orap körer me edi»,— dedi ol kenet qızdan

göri onıñ jerde jatqan şaşına qızıǵıp ketip. Qızdı, onıñ janında turǵan erine degen simbattı deneli rumdıqtan qızǵanǵanday boldı.

Üş aq jibek şatırdan tikken ordasına kirip, ekinşi şatırdaǵı tājın kiip, üşinşi şatırdaǵı altın taǵına otırǵannan keyin, basın iip esik aldında turǵan uāziri EIEltebirge:

— Adaqnoyandı şaqır,— dedi.

Birinşi esik ekinşi esikke:

— Adaqnoyan kirsin! — dedi.

Ekinşi esik üşinşi esikke:

— Adaqnoyan kirsin! — dedi.

Ordanıñ sırtqı esiginiñ aldında qolın qusırıp buyırıq kütip tuǵran mülāzim ar jaǵındaǵı Adaqqa:

— Jüriniñiz, qurumetli noyan Adaq,— dedi. Adaq orta boylı, tötıpaq kelgen, ieginde besaltı tal jaña şıqqan saqalı bar monǵol jigiti edi. Qazir mıñbası bolatın. Osıdan üş jıl burın ākesin öltirgen ilhan Qulaǵu şaqırıp jatır degende qutı qaşıp ketken. Qımız işip otırǵan saptıayaǵı qolınan túsip kete jazdaǵan. Arabtarmen kezdesken soñǵı bir urısta, mıñdıq qolın durıs basqarıp Qulaǵudıñ közine túsken. Tipti, āskerler bögelip qalǵan bir ayqasta, alǵa jeke túsip, erlik körsetip, ilhanniñ özinen altın qanjar alǵan. Söytse de... Ākesin ilhan öltirtkennen keyin, han işi, tülkiniñ inindey qatparqatpar eken ğoy dep túsiniñ qalǵan noyan Qulaǵu şaqırıp jatır degende şın şoşıp ketken. Aldiyar taqsır,— dep han otırǵan şatırǵa kirgennen keyin Adaq basın iip mölie qaldı. Basın köterse bireu qılışpen şauıp jiberetindey, bosaǵadaǵı küzetşilerden sāl joǵarıraq barıp turdı, esiktiñ eki jaǵında, uāzir EIEltebir men qolında juan dāpteri bar müzālīm iile qalǵan.

— Adaqnoyan, sen bizge ökpeli emessiñ be? — dedi Qulaǵu.

— Joq, aldiyar taqsır.

— Solay bolǵanı jön. Bul fāni dūniede basın alıp jüre almaytındar köp boladı. Onday bastardıñ kimge keregi bar? İã, solardıñ biri ākeñ marqum Bayju edi...

İlhanniñ söziniñ törkini nede ekenin túsınbey, Adaqnoyan ündey almadı.

Qulaǵu söziniñ jalǵay tūsti:

— Al sen ākendey emes sekildisiñ. Soñǵı urısta bizge şın jantāniñmen berilgen er jigiti ekeniñdi körsettiñ. İlhanniñ ne aytayın degenin Adaq āli tūsingen joq. Tek

«eger sizderge jantânimen berilgen adamdı izdeseñder, ol meniñ âkem edi ğoy. Al oğan ne istediñder?» dep oyladı da qoydı.

İlhan sôzin budan âri soza berdi.

— Sol körsetken qurmetiñ üşin,— dedi Qulağu, söydedi de sâl toqtay qaldı. Tabanı qıza tûskendey körindi. Bul ustağalı kele jatqan aurumıñ belgisi. Ol ünemi osılay bastalatın. Qızu osılay tabanınan belgi berip, birtibirte joğarılap, bie saumınday mezgil ötkende öne

boyın örtep, bar aqıloyımıñ tastaqanın şığaratın. Qulağu alıstağı bir qauipti ündi tıñdağanday, qabağı qatulanıp üntünsiz otırdı da, sözine qaytadan kiristi.

— İâ,— dedi ol,— sol urıstağı qızmetiñ üşin, biz seni tümen bası etudi uyğardıq.

— Endi ol ElEltebir men mülâzimge kezek qaradı,— jarlıqqa osılay dep jazıñdar.

— Qup,— dedi ana ekeui burınğısınan da iile tûsip. Mülâzim, sol sâtteaq aq juan dâpterine birdemelerdi tûrtip aldı.

— Jaqsılığıñızğa raqmet, aldiyar ilhan Qulağu! — dedi Adaq tizerley otıra qalıp, qılışın suırıp alıp, jalañaş jüzinen süydi.

— Öleölgenşe sizge adal qızmet etuge ant etemin. Tümen âmirşisi bop belgilenip turğanda, soğıs qumar monğolğa âke ölimi degen ne? Kütpegen quanış Adaqtı zamatta özgertip jiberdi. Közine şattıq uyalap, betine qan jügirdi.

— Jaqsı,— dedi Qulağu âdettegisindey asıqpay söylep.— Al endi tümen âmiri Adaqnoyan

jarlıqtıñ ekinşi tarmağın estı. Sen qaramağımızdağı Qıpşaq pen monğol jigitterinen qurılğan jaña qosındı alasıñ. Bir aptadan keyin, Şemahağa tayap qalğan Noğay âskerine qarsı şığasıñ. Olar âzirge bizdiñ qosındı alğa jürgizbey toqtatıp tur. Biraq bul dağdarıs bir aptadan aspas. Noğay bergi jazıqqa şıqqan tusta, sen Qıpşaqmonğol attı âsker tümenimen olardı şauıp beresiñ! Adaq sâl oylanıp qaldı.

— Onda mağan aldiyar taqsır, osı eldiñ jigitterinen qurılğan qosındı beriñiz.

Nege?

— Qıpşaq, alandar musılman ğoy, Bağdattı şapqanda da olar burınğısınday erlik körsetpegen. Beybarısqa salğanda da bälendey bettemedi. Al Noğaydıñ âskeri...

— Jaraydı,— dedi Qulağu.— Basqa qosın al.

— Endi ol Eltebirge qaradı.— Älgi qolğa tüsken qaşqındardı alıp keliñder. Sırtta tuğran özge noyan ämirler de kirsın. İlhan şatırsarayı öte keñ bolatın. Tutqındardı bosağanıñ bir

jağına tizip turğızdı. Ber jaqtarında qarulı küzetşiler. Bäriniñ qoldarı qıl arqanmen baylanğan. Tek Qundızdıñ ğana qolı bos. Ol üyge qos burımın eki qolımen köterip kirip edi, endi qoya berdi. Qalıñ, qapqara şaş, janjağına tögilip üyirilgen jılanday qızdıñ ayağıniñ astın alıp ketti. Munday da şaş boladı ekenau!

Üyge kirgen noyan ämirler de, ilhanniñ özi de odan közderin alar emes. Jäne tautastıñ arasimen qaşıp, äbden jüdep qalğan Qundızdıñ türi de, bir jağınan adam ayarlıq solğın bolsa da, tabiği sululığımen köz tartpay qoyar emes. Bul keremetti tağı körüge ilhan sarayına Toğızqatın da kirgen. Ol da qız şaşına tañ qalğanın jasıra almay, süysine qarap tur. Bir sāt Toğızqatın qızdan ilhanniñ öziniñ de köz almay otırğanın kördi. Közinde bir qızğana qalğanday, bolmaşı suıq uşqın payda boldı da äpsätte söne qaldı. Ol özinözi

zorlap ezu tarttı. Mına qız turğanda, ilhan tutqındarmen jöndep söylese almaytının sezdi.

— Han iem,— dedi Toğızqatın külimsirey.

— Mına qaşqın qız tım

jüdeu eken. Jäne özi aş pa qalay... Erkekterdey emes, uzaq kötere almaydı ğoy... Eger qarsı bolmasañız men bunı alıp ketsem, assu berip

qayta äkelem. Jauaptı sodan keyin de alarsız...

Äyeliniñ oyına tüsingen Qulağu oğan tağı riza bop qaldı.

— Bolsın,— dedi.

— Jür, şırağım,— dedi Toğızqatın

Qundızğa qarap. Qız joldastarınan ayırılığısı kelmey qozğalmadı.— Jür,— dedi qaytadan

Toğızqatın. Bul jolı oniñ dausınan sāl qattıraq ün estildi,— Assu işip qayıp kelesiñ.

— Bar,— dedi Sälimgerey.— Qarnıñ da aşqan şığar. Qaşqın top şu degennen Sälimgereydiñ sözün buljıtpay orındaytın bop uädelesken. Qız üntünsiz, qos burımın tağı jinap alıp, bilegine sap, Toğızqatınğa erip şığıp ketti. Üyge tüsip

turğan kün sāulesin kenet bult basa qalğanday, saray işi qara köleñkelene tüsti. İlhan bir tamaşa tūs körüp jatıp, şoşıp oyanıp ketkendeý, janjağına elegizip qaradı.

— Al, söyleñder,— dedi ol Sālimgereyge qarap bastığı sensiñ ğoy degendeý,— kimsiñder? Qaydan jürsiñder?

Sālimgerey sāl basın idi.

— Men Altın Ordanıñ jüzbası edim,— dedi Sālimgerey, ayla tauıp söylep,— rum Kerey. Kerey töresi Saica sizdiñ qaramağñızda degennen keyin, sonıñ āskerine kirgeli beri qaray qaştım.

— İlhan durıs istegensiñ degendeý basın izedi. Onıñ köz aldınan jañağı şası şubalğan qız kete qoyğan joq edi.

— Al mına kisi,— dedi Kolomondı körsetip,

— rum eliniñ şirkeuin salatın ataqtı şeberi. Jurmanğun noyan Gancandı şapqanda, qaşa almay qolğa tūsken. Mōñke Temir sultannıñ ülesine tiip, Altın Ordağa qul bolıp barğan. Ata meken jerimdi bir köreyin dep qaşıp şıqtı. Bul kisi ğalamat şeber. Bitire almay ketken

şirkeu Gancanda āli de turğan körinedi. Ganca Kavkazdıñ bul tustağı eñ sulu qalalarınıñ biri edi. Osı oñırdegi qalalardı ayamay qiratıp, turğındarın qan josa etip qırğan Jāliddin bul qalanın sululığına tañ qalıp, küyretpegen. Tek osı qaladağı özine qarsı elderdiñ başşılardı otız adamdı darğa asqan. Bitpey qalğan şirkeudi Qulağu da körgen. Onıñ bitpey qalğan

jartılay beynesini buni da tañ qaldırğan. Endi sol şirkeudi jasauşı osı kisi ekenin bilip, tabanda şirkeudi bitirtu kerek degen şeşimge keldi.

— İā, ol şirkeu āli tur,— dedi Qulağu.— Öziñ ayaqtauıñ kerek. Kolomon birden köndi.

— Özim de solay oylaymın.

İlhan Kolomonniñ bastağan isin ayaqtağısı kelip turğanın tūsindi. «İā, iā, bārimiz de osındaymız. Biz atamız Şiñğıs hannıñ ösietin orındap, bar ālemdi alamız dep āurelenemiz. Al bul...»

— Al qalğandarıñ nege qaştıñdar?

— Mınalar osı jerdiñ jaungerleri. Esirey bop qolğa tūsken. Qulağu jaña ğana olarğa jöndep qaradı. Sırtqı kigenderi qıpşağı kiim bolğanımen, şetki beseuiniñ osı jaqtıñ adamları ekenin uqtı.

— Al mına beseui şe?

— Bular Altın Orda jauingerleri, el bilep otırğan adamdardıñ halıqqa istegen qorlıqzorlıǵına şıday almay qaşıp şıqtı...

Qulaǵu kekete ezu tarttı.

— Sonda ilhan Qulaǵu halıqtıñ qamın jeydi dep qaşıp keldi me?

Munday suraqtı Sâlimgerey kütpegen edi. Ündey almay qaldı. .

— Jaraydı, meniñ şeşimimdi estiñder,— dedi Qulaǵu, qızudıñ kelip qalğan jerin mıqımın sipap.— Sen, jigitim,— ol Sâlimgereyge qaradı,

— Saica ömirdi izdep kelgen ekensiñ, sonıñ jasaǵına qosıl,— ol Kolomonǵa burıldı.

— Sen ataqtı şeber, bitire almay ketken şirkeuiñdi bitir. Gancada hristiandar köp. Olarǵa bizdiñ bergen sıylıǵımız bolsın. Al mına beseuin öziñe jârdemesuge al. Osı jaqtıñ kisileri ğoy, tas qalap, balşıq aydaudı biletin şıǵar. Al mına beseuin erteñ darǵa asıñdar. Jurttıñ qaşpauına ülgı bolsın. Öz hanına opasızdıq istegen jandar, böten handarǵa da opasızdıq isteydi.

— Taqsır ilhan, bular asqan mergender. Tekke öltirgenşe menimen qosıp maydanǵa jiberiñiz. Jauıñızben küresuge jaraydı.

— Ne menimen şirkeu saluǵa jiberiñiz. Taptırmaytın beynetqor boladı.

— Özimiz üyretemiz,— dedi qatar turğan ana beseui. Öltire körmeñiz, taqsır han.

— Jandarıñ aşıdı, â! — dedi Qulaǵu. Han eki aytpaydı degendey işaretpen, odan artıq Qulaǵu jauap bermedi. Quldardıñ joldastarına jandarı aşıp turğanı bunı tipti aşulandırıp tastaǵan. Al, qızui endi kindik tusına tayadı. «Älemniñ teñ jartısın bilep tursam da, qazir ölerdey bop qinalamın... Mümkin ölip te ketermin. Al bizdiñ degenimizge jürmegen mına beseui nege tiri qaluǵa tüisti? Meniñ ornıma osılar jan berui kerek qoy. Ätteñ dünieay, Sonday ädiletsiz bolıp nege jaratıldıñ, eger öz janım qalatın bolsa, bul beseui tügil, bar älemdi jolıma qurban eter em...» Hannıñ jaǵdayın tüsingen Sâlimgerey ündey almadı. Ol bes joldasın qalay qutqaram dep iştey jantalasuda edi.

— Älgi qız kim? Şaşı nege uzın? — dedi han. Endi Kolomon söyledi. Ötirik aytuǵa janı qas şeber birden şının ayttı.

— Şaşı solay ösken,— dedi Kolomon.— Ol Qıpşaqtıñ qızı. Meniñ süygenim.

— Onda, sen ol qızdı şirkeudi salıp bitirgenşe körmeysiñ! — dedi Qulaǵu.

— Nege?

— Qaşıp ketesiñ. Qız tutqında boladı. Eger şirkeudi oydağıday etip bitirseñ, sonda ğana süygeniñdi alasıñ! Toğızqatın Qundızdıñ janında otırğan. Ordasındağı top nöker äyelderi, küñderi tutqın qızdı qorşap alğan. Aldına qoyğan tağamnan dām tatpay Qundız melşie qalğan.

— Söytip sen, eliñdi tastap ana tutqın şebermen birge qaşıp sıqqan ekensiñ ğoy,— dedi Toğızqatın külimsirey.

— İã. Ol meni jaqsı köredi. Men de onı ölerdey jaqsı körem.

— Ąrine, seni jaqsı köredi,— dedi tağı külip Toğızqatın,— qalay jaqsı körmesin...

— Ol Qundızdıñ jerge şubalıp jatqan qos burımın jinap aldı.— Şeber emes, bar erkek jaqsı körüge tiisti... Özge äyelerde joq qasietke olardıñ qumar keletin ädeti ğoy... Olay bolsa...

—Toğızqatın kenet tizesiniñ astında jatqan qayşını aldı da, ekinşi qolimen ustap otırğan Qundızdıñ qos burımın, jaurın tusına deyin, qıp jiberdi. Söytti de qos burımdı bulañdata esikke qaray laqtırdı.— Dalağa şıǵarıp tasta,— dedi bosağaga süyenip turğan küñine.

Qartañ kelgen küñ jerde şubatılıp jatqan şaştı, dāl bir janı barday, qolimen sipay jinap, bauırına qısa sırtqa şıǵıp ketti. Üy işi tolğan äyelerde de, Qundızda da ün joq.

— Nege büyttiñiz? — dedi älden uaqıtta Qundız közinen jası möltildep.

— Älde ol şaştar qayta şıqpaydı dep oyladıñız ba? Şıñǵıs han öz kezinde monğoldıñ bar äskerin, Orda ölkeseñ üške bölgen. Özi küñgeyge, küñge qarap turıp, oñ jaǵın, sonau Altay taına deyin jetip jatqan «Baruıǵar» dep atalatın jaǵın oñ qanat dep atağan. Oğan Boorçu noyandı bastıq etken. Sol jaǵın, küñ şıǵıs jaǵın Tszin şekarasına deyin jetetin «Joñǵar» dep atalatın tusın «Go ong», yaǵni «memleket knyazь» atağı bar Muhli noyanğa basqartqan. Al öлке ortalıǵınıñ äskeriniñ bileuşisi etip Noyan belgilengen. Şıñǵıs han ölgennen keyin oñ qanat, Batisqa deyin jerdiñ başlıları Jağatay men Batu sanalğan. Sol qanatın han ordasınıñ oşaq iesi

— Tele, inisi Otçıǵan jäne Esünge noyan basqarğan. Osı tärtip boyınşa Altın Ordanıñ da äskeri eki qanatqa bölinetin. Oñ qanat Tan özeniniñ batıs jaǵı. Buğan han urpaqtarınan ulısı Tan özeniniñ tömengi şeninde bolğandıqtan Noğay, Berke

Altın Ordadağı Siban urpaqtarı, Batudıñ ortanşı ulı Toqtıhannıñ üşinşi balası Altın Ordanıñ bolaşaq hanı Tunday Möñke, Toqtıhannıñ birinşi balası Torbudıñ ülken ulı, Altın Ordanıñ tağı bir bolaşaq hanı Töli Buqa jatatın. Qanat aǵası Noǵay bop sanalatın. Sol qanatqa ulıstarı Tan özeniniñ küñşığıs jaǵında, Edil boyınan sonau Mauarannahrǵa deyin sozilǵan han urpaqtarı kiretin. Sol qanattıñ ülkenderi Berkeniñ inisi Berkenjar men Toqtıhannıñ ekinşi balası Möñke Temir edi. Bul qanatta Möñke Temirdiñ on balasınıñ ortanşısı, Altın Ordanıñ tağı bir bolaşaq hanı Toqtay da bolatın. El şauıp, jer jaulap alar soǵıstarda, alar jer osı eki qanattıñ qaysısınıñ tusında, öñirinde jatsa, oǵan sol qanattıñ äskeri şıǵatın. Tek bükil Altın Orda tarabınan qımıldaytın Şıǵıs Jaǵropanı alu tärizdi memlekettik ülken soǵıstarǵa ğana eki qanat birdey qatısatın. Bulejelgi tärtip. Batu ölgeli munday Altın Ordanıñ bar qosındarı jauǵa attanatın soǵıs bolmaǵan. Sondıqtan da Şirvan men Gruziyanı Qulaǵudan qaytarıp aluǵa Noǵay bastaǵan oñ kanattıñ äskeri attanǵan. Al Qayduǵa qosılıp Mauarannahr men Horasandı şabuǵa Berkenjar men soñınan Möñke Temir bastaǵan sol qanat jauıngerleri jiberilgen. Ulıs tärtibimen qurılǵan Altın Orda köleminde däl osı tusta Noǵaydan alǵır

da, bilgir de äskeri qolbaşşı joq edi. Tek han boluǵa talasar Şıñǵıs jasısı boyınşa qaqqı joq. Altın Ordaǵa ie bolar Batudıñ tikeley bala, nemereleri bar. Jäne jas jaǵınan qaraǵanda budan ülken Batudıñ inileri de joq emes. Al Noǵay, Qulaǵu tärizdi, Şıñǵıs jasısın mıqtı ustaytın urpaq. Sondıqtan da Berkege qarsı şıqpaǵan. Al Berke han bolǵannan keyin, böten jurttı bileu jöninde ekeuiniñ arasında ülken janjal da tuıp qalǵan.

Berkeniñ han saylanuına Noǵay qattı kömektesken. Sartaq pen Ulaqşı ölgennen keyin Altın Ordanıñ oñ qanatınıñ aǵası Noǵaydıñ Batudan qalǵan eki ortanşı balası Toqtıhan men Aübhanǵa köñili tolmaǵan. Altın Orda tärizdi alıptı basqaruǵa bulardıñ qabileti jetpeydi degen. Onıñ üstine musılman Berkeni osı dindegi qıpşaqtar men oǵuzderdiñ jaqtaytının Noǵay biletin. Sondıqtan onı qoldaǵan. Osınday äsker men ulıstıñ Oñ qanatınıñ aǵası Noǵaydıñ qattı kömektesui arqılı, Qaraqorımniñ degeni bolmay, Altın Orda talasında

Noǵay jaǵı jeñip, Berke han bolǵan. Rostovtaǵı köterilisti basqan jılı Berke han Noǵay oñaşa kezdesken. Altın Ordanıñ bolaşaǵı ekeuine de qımbat. Sol sebepten aşıq söylesken.

— Ne oyiñ bar mına orusut jurtı jayında? — degen Noğay,— osılay bir onğını bir onğığa aydap salıp, tülki, qarsaq jinap jüre beremiz be? Bayqa, Berke, bul öziñe uqsas köşpendi, mal baqqan, soyıl ustağan ögüz, qıpşaq, alan, başqurt tãrizdi el emes. Şaruasılığı da, Ādetğurpı da böten jurт. Otırıqşı jãne ülken jurт. Erteñ Batu handay alısın boljap alatın bir mıqtısı şıǵıp, bastarın biriktirgen küni öziñe tap beredi. Öziñdi jem qıladı.

— Öziñ ne oylaysıñ? — degen Berke.

— El bilep otırǵan hansıñ ğoy, oylap jürgeniñ bar şıǵar, aldımın sen ayt.

— Meniñ oylap jürgen eşteñem joq. Ayta ber aqılıñdı.

— Aytsam...— Noğay endi öz oyın eş bükpentaysız jayıp salǵan.

— Ana qıtay jerine kirgen Qubılay tãrizdi Altın Orda orusut jerine kirui kerek. Qubılay qıtaydıñ qanday patşası bolsa, sen de orusutıñ sonday patşası boluiñ kerek. Işinde otırıp bileu, sırtında turıp tülki, qarsaq jinau emes.

— Qıtayǵa kirip, Şıñǵıs hannıñ ulı handıǵın joǵaltqan Qubılayday orusut jerine kirip Altın Ordadan ayrıl deysiñ be? Joq, bunıñ bolmaydı. Jãne orusut seni oñay kirgizip jatır ma, bunıñ barıp turǵan ülken soǵıs qoy.

— Soǵıs bolsa, şe? Onda mınanı iste. Birtindep ana orusut onğılarınıñ ornına Altın Orda adamdarın qoy. Ār omaǵın monǵol, Altın Orda bekzadaları basqarsa, jay jurт ne istey aladı? Jılıjılı söyleseñ jılan ininen şıǵadı, qattıqattı söyleseñ musulman dininen şıǵadı dep, tizeñdi qattıraq batırıp, auızdıqtap ustap, birtebirte ol jerge Altın Orda elin köbeytse, orusut qayda baradı? Qubılayǵa şoqınǵan ana qıtaylarday, olar da bizge şoqınadı, baǵınadı.

— Orusut, qıtay emes, ãli bilmey jürsiñ be? Jibergen adamdarıñdı, üyişimen, sol kelgen küniaq tünde örtep jiberer.

— Sen taǵı jiber. Āskermen jiber. Könbeydi eken qırıpjoysın. Bireuin öltiredi eken, ekeuin öltiredi eken, sen üşeuin jiber. Tartınbay birjolata jaulap al.

— Oǵan Altın Orda monǵolı tügil, bükil jer jüziniñ monǵolı jetpes.

— Bayqa, Berke! — degen aşulanıp qalǵan Noğay.— Bügin oǵan osını sen istemeseñ, erteñ ãldengeninde osını saǵan orusut isteydi. Bügin onı sen öltirmeseñ, erteñ seni ol öltiredi. Bügin olardıñ qalaların, jerin basqaruǵa adamdarıñdı sen jibermeseñ, erteñ seniñ jeriñe, qalaña, seni

basqaruğa adamdarın ol jiberedi. Bügin sen onı monğol etpeseñ, erteñ ol seni orusutqa aynaldıradı. Bayqa, Berke, ol köp el, qapı qalıp ökinip jürme. Bayqa!

— Men munı âldeqaşan bayqağanmın,— dedi Berke âldeneden şarşağanday jüzi tez özgerip,— ätteñ, keş bayqadım. Noğay supsur bop ketken.

— Sen ne dep maltañdı ezip tursıñ! Bul hanğa ayıtılın söz emes edi. Han biraq aşulanbadı. Bunı aytıp turğan äygili Noğay bolğandıqtan ba, âlde öziniñ söziniñ tım qubıjıq

köringenin sezgendikten be, äyteuir, ol tunjıray tüsti. Noğay da qattı sözdi aytın aytıp qalsa da, tım artıq ketkenin tüsindi. Biraq, keşirim suramadı. Däl qazır oğan öz basınan göri Altın Ordanıñ keleşegi qımbat edi.

— İä, solay,— dedi Berke qaytadan,

— Orda tütini tüzü uşpaytın sekildi. Küdigim köp.

Noğay oğan tesile qaradı. Özi biletin Berke munday emes edi, qaraspandı sualtıp, düniege ümitsiz qarap turğan därmensiz handı ol birinşi ret körip tur.

— Ayt! — dedi Noğay Berkege buyırğanday etip.

— Sen nege öydeysiñ?

— Janjağıña

nege qaramaysıñ? — dedi Berke kenet basın köterip ap aşulana.

— Batudıñ qandı qılışı sonau teñiz şetindegı elderge deyin jarqıladağan. Sol kündi oylap turıp özim, qayran qalamın. Osı öñirdi iemdengeli elu jıl aq ötipti. Öz hālimiz özimizge ayan ğoy. Anau orusut eli, künnenküñge küşeyip keledi. Rastau, Ärasul, Sözdel, Tber, Üstiktegi ereuilderdiñ küşin aytsañ ğoy bärinen de. Lapıldap jalın şaşıp tur. Sen eger qoldarına ot alıp qarañğı tünde bizge qarsı köterilgen halıqtı körseñ! Dolı tolqınimen jutıp jiberetin bir alıp teñiz dersıñ! Al öz Ordanda tınıştıq bar ma?

— Bastarın köterse, basın al. Ayama! Qauip tudıratın tiri quldan, qauip tudırmaytın öli qul artıq, meyli biri de qalmasın!

— Biraq odan qater azayayın dep tur ma? Şıban degen şegirtke bar, ana bir jıldarı egindi bitik öndiretin bolğarlardıñ jerinen körgem, neğurlım köp öltirseñ, solğurlım öse beredi. Tirisi ölgenderiniñ etin jep köbeyedi... Mısalğa älgi Sälimgerey degendi alayıq, alañda bas kötergen quldardı ol öz közimen körgen joq pa? Kördi. Al soğan qaramay, ol bizge qarsı küş jinap jatqan körinedi.'

— Sen oğan küş jinatpa! Ustap al da, soñınan eretin tobırlarınıñ aldında basın kes!

— Aytuğa oñay!

— Jã, tağı neñ bar?

— İã, ãli aytarım köp...

— Berke söl oylanıp qaldı da, qaytadan söylep ketti.

— İã, ulı Batu qolına şoqpar, nayza ustağan köşpendilerdiñ balalarınan tastünektey bop qurılğan, qumırsqaday qaptağan äskerimen alıstağı teñiz jağasına deyin bardı, orusuttar tãrizdi ulı jurttı tize büktirdi, öz Ordasın nığayttı. Al uaqıt asau teñiz tãrizdi, qanday jartastı bolsa da, kemirip jep ülgiredi. Al biz qolına nayza, şoqpar ustağan, jurttı qamşimen bağındırğan, sonau babamız Şıñğıs hannan kele jatqan köşpendilerdiñ Ordasın qurğanda, sol Ordamız, ãli uaqıt degen tajaldıñ tegeurinine şıdaydı dep senip qurdıq pa? Ārine, sendik. Şıñğıs babamızdıñ toğız quyırıqtı aq süldesi mãñgibaqi älem üstinde jelibrep turadı dedik. Jãne onı qulatpaymız dep te oylappız au! Mine, bizdiñ tağı bir qatemiz. Sondıqtan biz sol şoqpar, nayzamızdı ustağan qalpımızda at üstinde qaldıq. Özge jurttı egin ekse, biz solardıñ eginin örteдик, qarujarağın tartıp aldıq. Jaña aytım ğoy, özge elder küşeyip keledi dep. Olar küşeygen sayın öziniñ ot basınıñ amandığın tilep bizge kerek qarun olar özimizge qarsı kezenbeydi deysiñ be?

— Sen Altın Ordanı onday küyge jetkizbe! — dedi Noğay qabatın kökjalday gürgür

etip.

— Adam adam bop jaratılğalı qıyanat, zorlıq onımen birge jaratılğan. O da mãñgi küştiñ biri. Altın Orda — sol küştiñ tegeurindi aldaspanı. Ayamay silte!

Berke basın şayqadı.

— Almas qılış qanşa mıqtı bolğanmen de qara tasqa sala berseñ, onıñ da jüzi muqaladı.

— Mongöldiñ qısıq qılışı almastan da berik. Ol muqalmaydı,— dedi Noğay, ozbırlana.— Sol üşin de Ulı Şıñğıs hannıñ toğız quyırıqtı aq tuınıñ astına iisi mongöldiñ bãri jinalğan.

— Mongol ataulınıñ bãri bir emes.

— Joq, bãri bir! Bãri bir bolsın dep atamız Şıñğıs han, arat rekş arattıñ da auzına may jegizgen, astına at mingizgeni!

— Ulı atamız bükil monğoldı onday küyge jetkizdi dep kim ayttı sağan? — Berkeniñ aşudan sarı tüsi qızıl küreñdenip ketti.— Eger ulı atamız öz urpağın, noyandarın arattarmen qatar qoyatın bolsa, onda ol âlem iesi Şıñğıs han atalması edi. Joq, ulı atamız kimniñ kim ekenin ayıra bilgen. Eger sen aytqanday, bar monğol bir monğol bolsa, eger ulı atamızdıñ Ordası bar monğoldı birdey jarılqağan bolsa, onda Arğüsün huurşın nege ananday sözdi ayttı? Esiñde bar ma, âlem iesi Şıñğıs han Solongonı jeñip patşasınıñ sulu qızına üylenip, eline qaytpay keşigip jatqanda, soñınan izdep kelgen Arğüsün huurşığa «balaşağam aman ba? Jubayım aman ba?» degen surağına jauşınıñ aytqanı? Umıtıp qalsañ esiñe tüsireyin. Jaqsılıqtı bağalay bilü üşin, jamandıqtı da umıtu kerek.

— Berke Noğaydıñ sözin kütpey aşulı dauıspen Arğusun huurşınıñ sözin taqpaqtay jöneldi. «Jubay, balalarıñ — bāri aman! Biraq halqıñnıñ halin sen bilmeysiñ

—Jubaynıñ, balalarıñ — bāri aman! Biraq jurtıñnıñ jayın sen bilmeysiñ

—Bıtşııt bolğan auzımen, Jegeni teri, ağaştıñ qabıǵı,

— Eliñniñ küyāreketin sen bilmeysiñ! Tilimtilim ernimen,

Işkeni qara su, qardıñ qaldıǵı,

— Halqıñnıñ dāstür hālin sen bilmeysiñ!» Ekeui de üntünsiz tunjıray qaldı... Noğay endi Berkege tañdana qaradı. Rasında da bul burıñǵı Berke emes edi. Qataldıǵı, altın taqqa qumarlıǵı qalmasa da, bul bātuasız dūnieden tūñile bastağan, altın taqtıñ üstinde otırudıñ özi qanday qının tūsingen, boyın şarasızdıq bilegen Berke edi. Noğay taǵı gür ete qaldı.

— Sen munday kümānmen Ordandı basqara almaysıñ! — dedi kenet

közinen ot şaşıp.— Onda taǵındı mağan ber! Sonda kör Ordanıñ uzaq ömir süruine ne kerek ekenin! Berke mırs etip küldi. Noğaydıñ soñǵı jıldardaǵı qılıǵınan Berke

küptene de, qorqa da bastağan. Aşuınıñ üstinde sözdiñ iñǵayına qaray aytıp qalǵanda bolsın, Noğay endi sıрын ayday aşıq ayttı. Bul, ārine, Noğay men Berkeniñ arasında qanday or jatqanın añǵarta tüsti. Soñınan barıp, bul Şıñğıs hannıñ taǵı bir urpaǵı Toqtay Orda taǵına otırǵanda, ne Noğay, ne Toqtay ölmey ötkel bermes, qanday tereñ tuñǵıqqa aynalǵanın körsetti. Şımında da bul Orda bileuşileriniñ arasındaǵı alauızdıqtıñ bastaluuı edi. Al alauızdıq jürgen jerde qanday

is bolsa da t yinin bosatpay qoymaydı. Alauızdıq  sirese, bularǵa qauipti edi.  ytkeni, Orda bileu sisi Berke qanday mıqtı bolsa, ulıs aǵası sanalǵan Noǵay da sońınan ergen eli bar, qarulı  skeri de mol, ayta qalarlıqtay k ş iesi edi. Berke Noǵaydıń oyınıń qay jarǵa aparıp urǵalı turǵanın t sindi. T sine turıp, birden onı  saujaydan ala t suge qauiptendi. Sondıqtan ol jaltarma jauap berdi.

— Taǵıńdı maǵan ber deysiń be? — dedi ol salqın ezu tartıp. Men onı qulamaytın etemin deysiń ǵoy. Joq, Noǵay, Orda irgesi meniń kezimde de  ayqalmaydı. Biraq,  yteuir irgesi berik bolsın degen oy ǵoy meniń aytpaǵım. Berkeden e steńe  ıqpaytının bilip, Noǵay a ulanıp j rip ketken Mine, sodan beri ekeui araz. Berke onı urın aq, kileń soǵıs izdep tını  j rgisi kelmeydi dese, Noǵay Berkeni, Orda bola aǵın oylay almaytın boz  kpe, tek han taǵına otırǵanına m z dep, Orda taǵına ılayıqtı adamdı izdey bastaǵan. Muni sezip qalǵan Berke Noǵaydan qutuludıń jolin izdep, onı osı attanısqajiberen.

«Qulaǵumen soǵısasıń» degendi estigende Noǵay  ın qunanıp qalǵan. Qulaǵudıń k seyip bara jatqanın bul da biletin. Ke egi  ıńǵıs jasısı boyın a Altın Ordaǵa jatatın  zerbayjan men Gruzıyanıń teriskey jaǵın basıp alǵanına da narazı edi. Endi sol jerlerdi qaytaru  zine tapsırılıp tur. Noǵay bul iske qul ına kirirken. J ne  zine  ın serik, dos tabamın deseń soǵıstan ıńǵaylı e steńe joq. Munda adam biri keudesin oqqa t sep, adal dos bola aladı. Onıń  stine Noǵay Berkeniń  z oyman  ıqpaǵanına qattı renjip qalǵan. Endi oǵan qarsı odaq

uyımdastıru da oyında bar edi. Mine, t bi sol odaqqa kerek bolar dep,  zqolına kirip qosılǵan han urpaqtarına k nilin erek e b ldi.  sirese, Batudıń balası Toqtı hannan tuǵan Tuday M ńke men sol Toqtıhannıń nemeresi,  lken ulı Tarbudan tuǵan T le Buqanı  zine tarta bastadı. S l esersoqtau, ańǵal Tuday M ńke  u degennenaq, Noǵaydıń asırandı k şigi t rizdi birden sońınan erdi. Altın Ordaǵa han  zim bolmasam da, aytqanımnan  ıqpaytın osınday bir oǵlandı qoyǵan j n dedi Noǵay. Al T le Buqa Tuday M ńkeden ustamdı da, aqıldı da edi. Biraq, bul da Noǵaydıń osı attanıstaǵı erligin, aylakerligin k niline qo amet etti. Osılay l skarqası buzurıq,  zge  mir, noyandarǵa da ıqpaldı qattı j rgizip, t ńiregindegi jurttı mıqtap t yildire berdi. Al bunıń qosındarı bul kezde Batudı alıp  emaha men G njanǵatayap qalǵan. S limgereydi j zbası etip, buyrıq berilsin degen k ni, bunımen birge Altın Ordadan qa qan Qıp aq jigitterin  ltirilsin dep jazǵırsa da

olardıñ qanday tāsılmen öluge tiisti ekenin aytuğa ülgirmey, Qulağu keseli ustap, qattı aurıp qalğan. Kolomon men esirey serikterin Qundızğa jolıqtırmay EIEltemir sol küniaq Günjanğa qarulı küzetşilermen jürgizip jibergen. Al tutqın adamdardı qanday jazamen öltiru mongol âdetinde ülken orın alatın bolğandıqtan, bul jöninde ilhannıñ resmi nusqaun estimegen soñ, öz erkimen olardıñ ükimin aytuğa bata almay, Qıpşaqtıñ qaşqın bes jigitin erteñge deyin bir şatırğa

qamatıp qoyğan. Sol küni EIEltemir Sâlimgereydiñ qaramağına tiisti jüz jigitin bergen. Jañadan bolğan jüzbası Saica qolına erteñ jüruge ruqsat alğan. Jaña jüzdikti Orda sırtına şıǵarıp, saydıñ qoyнауına tüneuge aparıp tastağan. «Bügin osında uyıqtañdar, erteñ kün şıǵa jüremiz» degen olarğa. Sol küni ebin taup Toǵızqatınnıñ kekse küñi arqılı

küzetke alınğan Qundızben jolıqqan. Bolğan oqıǵanıñ bārin aytıp bergen. «Sen Kolomonniñ şirkeudi salıp bitirgenin küt. Ol tezirek saluğa tırısamın dedi. Al men endi, tutqındaǵı jigitterdi bosatıp alıp, tau işine qaşamın. Özimiz sekildi qaşqındardı jinap alıp, jasaq qurıp, mıqtılarmen alısuğa kirisemin. Öziñ körip otırsıñ. Altın Ordası da, ilhanı da bāribir eken, qayda barsañ sorlaytın biz ekenbiz ğoy. Bizge bāribir tendik joq eken, sol teñdikti küşpen aluğa kirispekpiz. Tarabi men Boşman sekildi qol jinap, küresip baǵamız» degen.

— Sonda men qayda qalam? — degen közinen jası möltildep Qundız. Ne isteymin? Odan da özderiñmen birge ala ket.

— Kolomon bosanbay saǵan bul Ordadan ketuge bolmaydı,— degen Sâlimgerey.

— Jāne bizben birge qazir sen jüre almaysıñ. Qanday küyge uşıraytınıımızdı qaydan bilesiñ... Sen āzirge osında qal. Biz seni tastap ketpeymiz. Ana kekse küñ habar jetkizip turadı.— Ol seniñ tuqımıñ, Qıpşaqtıñ qızı eken. Baǵana han Sarayınan bir noyandı kördim... Āli anıǵın bilmeymin. Eger jırma jıldan beri meniñ izdep jürgen jauızım Taybulı osı noyan bop şıqsa, odan oşimdi almay keyin qaytpaymın... Turi tım uqsas, atijönin āli bile alǵam joq. Ātteñ dūnieay. Sâlimgereydiñ «ātteñ dūnieay» deytindey bar. Ol kezde Sâlimgerey on üşte edi. Şıñǵıs hannan jeñilgen Kerey ruınıñ biraz jurtı ata meken jerin tastap Şıǵıs Türkistanğa auısқан. Sonıñ işinde Uan hannıñ jauıngerı osı Sâlimgereydiñ ākesi Qoldan da bolğan. On jıl ötpeymongol noyandarı Şıǵıs Türkistanğa da kelgen. Bul aradaǵı halıq qolına soylın alıp mongoldarğa qarsı şıqqan. Biraq nöpir jau olardı

tabanınıñ astına salıp, taptap tastağan. Osı kezde eñgezerdey qara noyan Taybulınıñ jasağı quz tastardı tasalay kelip, Teriskey Alatauğa qaray qaşıp bara jatqan Qoldannıñ tobınıñ däl üstinen şıqqan. Olardıñ bar malın, dünüemülkin talap alğan. On üş jasar Sâlimgereydiñ közinşe, âlgi qara noyanınıñ özi burın da urıs üstinde talay kezigip jürgen Qoldandı tanıp, qılışpen şauıp öltirgen. Sosın däl osılay şeşesin de şapqılağan, bunı körgen bala qulındağan dausı quraqqa şığıp, qalıñ qarağaydıñ arasına qaray qaşa jönelgen. Qara noyan bunı da öltiretin edi, ne qulı etip eline alıp ketetin edi, tek aqılınan adasa jazdağan Sâlimgerey oybayın salıp, qalıñ ağaş işine qaray jügire bergen. Attılı noyan sâl qua túsken de, toğayğa kire almay qalıp qoyğan. Sondağı qara noyan jasöspirim Sâlimgereydiñ mâñgi esinde qalğan. Artınan onıñ Taybulı degen atın da bilgen. Jâne tiri qalğan kempirşal, qatınqalaş ölgenderin jerlegende, âkeşeşesiniñ tompığan jas qabiriniñ basında turıp ösip jigit bolğanda Taybulı noyandı köz adlında âkeşeşesin qılışpen şapqılap öltirgeni üşin öz qolımen bauızdaymın dep antın bergen. Sol künnen bastap Taybulı esinen şıqpağan. On jetige şığıp, alğaşqı ret Tarabıdıñ jasağımen urısqa qatısқанında, osı Taybulı kezdeser me eken dep bir jebesin jeke ustağan. Biraq Taybulı kezdespegen. Sodan beri Sâlimgerey onı izdeumen bolğan. Bireulerdiñ Qıpşaq jerine ketti degenin de qulağı şalıp qalıp, Tarabi köterilisi basılğan künderi âli monğoldar almağan böten jerge emes, Şiñgis hannıñ tui jelbiregen Altın Ordağa qaşқан. Şelkeneni öltirgennen keyin, tağı özine tanıs jaqqa emes, tautası jat Qulağu handıǵına qaray bettegen. Bulay etuiniñ de Kolomonmen uâdelesuinen basqa tağı bir sebebi bar edi. Sâlimgerey osıdan eki jil burın Taybulını Qulağu handıǵında dep estigen. İlhan şatırına köp noyandar kirgende sonıñ işinde jelke jüni üdireygen qara doñızday Taybulını şıramıtқан. Biraq däl sol ma, âlde tım uqsas bireu me, anıqqanıǵına közin jetkizgisi kelgen.

Sâlimgerey Qundızdıñ şaşınıñ kesilip qalğanın jaña kördi. Işı uday aşıp ketti.

— Şaşındı nege kestiñ? — dedi ol.

— Özim emes. Ana...

— Qundız solqıldap jılap jiberdi.

— Kim?

— Toğızqatın...

— Nege kesti?

— Erkekter seniñ şaşña qızığadı deydi. Sâlimgerey bulığa qaldı.

— Qap! — dedi ol,

— Toğızqatın tügil qırıq qatın bolsañ da at artına bir mingizdirermin! — Sodan keyin Qundızğa qaradı.— Jaraydı, basıñ aman bolsın, şaşñ âliaq ösedi ğoy,— dedi.

— Ras pa, aġatay?...

— Ras bolğanda qanday! Kolomonmen ekeuiñniñ toyında şaşñ burınğısınday jer tösep jatadı...

— Ol toydı sonşama uzaq kütemiz be, aġatay?..

— Joq, uzaq kütpeysiñ,— dedi Sâlimgerey qızdı jubatıp.— Şaşñ tez ösedi. Kolomon da şirkeuin tez salıp bitiredi.

— Aytqanıñ kelsin, aġatay!.. Bul kezde qas qarayıp qalğan. Sâlimgerey «Qundızdı Kolomonğa aman tapsırmay elge qaytpaytın bop» üyden şıqtı. Qundız jılayjılay qala berdi. Oñtüstiktiñ ımırtı tez qoılanatın âdeti ğoy, dala qapqarañğı bola qalıptı, Sâlimgerey Orda sırtındağı tutqındar qamalğan şatırdıñ büyir tusına kep uzaq jattı. Eki qadamday eñbekteydi de, tağı jatadı... Osılay aqırındap ol şatırğa tayay tüsti. Şatırdıñ tüp jağınan bir topşı körindi. Sâlimgerey asıqpay solay qaray eñbektep keledi... Şatırdı qorğap jalğız jigit jür. «Bul kim eken,— deydi işinen Sâlimgerey,

— bireudiñ jalğızı ma?..

Joldastarın qutqarğalı kele jatqan ajaldıñ özine tayap qalğanın bul beybaq qaydan bilsin!.. Qaytesin, soğıs ittiñ osısı aq

jaman, bunı öltirmese — joldastarım öledi... Obalı ilhanğa!» '

Sâlimgerey serikterin qaytkenmen de qutqaruğa bel buğan. Qolğa tüsip, özim ölermin degendi tipti oylamağan. Bul qaşıp şıqqandarın esinen şığara almağan. Sâlimgerey onsız da qattı ökinişte edi. «Kolomondi Berke at etip tarttırmaq bolıp jatqanda, jurt tanımaytınday bop qara kiinip barıp, quldardı köteriliske şaqırğanım duris boldı ma, âlde atelestim be?» — dep san tolqığan. Özegi örtenip, ölerdey bop san qinalğan. Sol küni tögilgen qan, sol küngi ölgen quldar «sen bolmağanda biz büytpeytin edik qoy» — degendey qoyarğa janın jer taptırmağan. Biraq ol

küni quldar köterilisinen basqa jol joq edi ğoy. Mıñ san qul ölgenmenen, jüz mıñ san quldıñ köñili oyanğan joq pa? Kürese berse, alısa berse, alısa berse, quldıqtan qutılattın joldıñ bar ekenin tüsingen joq pa! Jäne ol jol tek qan tökken, jan bergen küres arqılı keletinin sol tünde quldardıñ özderi uqtı emes pe? İã, uqtı. Sol tünde qolındağı şınjırım joldastarı balğamen urıp sındırğanda, eki qolı bosağan bir mosqal quldıñ dual üstine şıǵıp alıp: «kördiñder me, men şınjırdan bosandım, eki qolım bos! Mıñ jıl şınjırlı ömir sürgenimşe, osılay şınjırsız, bir tün tãuelsiz jürgenim qanday quanıştı! Qazır şın baqıttımın qolım kisensiz, jauımnıñ jaǵasınan ala alamın!» dep, jurttqa şınjırdan bosağan qoldarın joǵarı köterip, şattana ayqay salǵanı Sãlimgereydiñ esinde, özi de sol tünı bostandıqtıñ, teñdiktiñ osılay keletinin tüsingen. Söytse de... sonau mıñ san adam biraq kömilgen mola oyınan tipti ketpegen. Oǵan sol moladaǵılar: «Bizdi umıtpa, biz üşin sen küres, handardağı kegemizdi sen al!» dep jatqanday bolattın da turattın. Osı uaqıtqa deyin üy bolıp tütin tütetip, erkek bolıp jar quşaqtap, bala süyip körmegen Sãlimgerey, osıdan barıp jalǵız jañqası qalǵanşa, endigi ömirinde küştilermen alısp otuge özineözi sert bergen. Qazirgi qimılı da osı şeşimnen tuǵan.

Sãlimgerey şı tübine jetti. Dãl osı kezde şatırǵa qaray şapqan attıñ dübiri estildi. Söytkenşe bolǵan joq, şapqan at şatırdıñ sırtına kep toqtadı. «Ãy, barmısıñ?» — dedi bir juan dauıs. «Barımın ğoy...» — dedi oǵan küzetşi. Dausına qaraǵanda bala jigite ekeni sözsiz.

«Tutqındarıñ qalay, tınış pa? — dedi juan dauıs. «Tınış bolmay, Qolayaqtarın qıl arqanmen matap tastağan soñ...» — dedi bala dauıs. «Jaraydı, ayrılıp qalma. Ayrılıp qalsañ, ilhan jon teriñdi tiridey sıpiradı» — dedi juan dauıs. «Bala deysiz be onı bilmey...» — dedi bala dauıs. «Onda küzete ber. Ay şıǵa, böten jigite keledi» dedi juan dauıs, sirã ketpekşi bolı kerek, endi küzetşi bala jigite asıǵa söyledi. «Aǵa, dedi ol, bulardıñ bärin erteñ öltiredi deydi. Özderi kileñ Qıpşaq jigitteri eken. Ne jazıqtarı bar?». «Öy, ãkeñniñ auzın!.. Suraǵınıñ türin! — dedi juan dauıs küj ete qalıp.— Onı men qaydan bileyin, sura ana ilhan Qulaǵudan, suraǵış bolsañ! Jäne han osı küni jazıqtıñı öltiredi dep kim ayttı saǵan! Aldimenen jazıqsızdı öltiredi! Bilip qoy! Sondıqtan auzıña ie bol! Jäne ana tutqındardı durıs baqıla! Bildiñ be?» Şapqan attıñ dübiri birtebirte Ordaǵa tayap barıp estilmey

ketti. Sâlimgereyge şeşim özinenözi keldi. Bala jigiti şatırdı aynala bergende, sopañ etip aldınan şığa keldi.

— Tasta qılışını,— dedi aqırın. Bala jigiti tipti ayılın da jığan joq.

— Äne, ana jerde jatır... Rasında, qılışı qolında joq eken. Şatırdıñ eteginde jatır.

Sâlimgerey tañ qaldı.

— Qılışsız nemeneñdi küzetip jürsiñ?

Bala jigiti ırjiya küldi.

— Seniñ toñqañdap kele jatqanıñdı bağana körgem... Şaqırayın, ne özim barayın desem, sırtımnan andıp turğan bireu bar ma dep qorıqtım.

— Oy, aynalayınay...

Bala jigiti pen Sâlimgerey tutqındardıñ qolayaqtarındağ qıl arqandardı qılıştarımen kesip tez bosatıp aldı.

— Men sendermen ketemin,— dedi bala jigiti,

— qalsam ilhan öltiredi. Bılıtır ol soğısqa barğılarıñ kelmeydi, ölümnen qorqadı ekensiñder,

— bes ağamdı birdey jurt köziñşe darğa astı.

Bular uyıqtap jatqan jüzdiktiñ qasına kelgennen keyin, at bağıp jürgen eki jigiti:

— Biz mına tömengi auldan tağı kisiler alıp kelemiz. Özderiñ attarıña ie bolındar,— dep tusaulı jürgen altı attı erttep minip, qara

tünge enip joq bolğan. Tek bir ay ötkennen keyin ğana, «tau arasında bir er jürek jigitter payda bolıptı. Ötkenketskendi tonamaydı eken, tek han tuqımdarına, noyan, ämirlerge öş körinedi» degen habar düñk ete qaldı. Bunı kekse küñnen estigen, kündiztünü añduda jürgen Qundız:

«Sâlimgerey ağaylarım bar eken ğoy!» dep quanıp qaldı. Bul habardı ilhan Ordası da estigen. Biraq Qulağı ayılın da jimadı. Tek tauğa qaraqşılardı ustauğa jasaq jiberip, äyelderini aulınıñ küzetşilerin sâl küşeytti de qoydı. Köşpendi elder handarınıñ Ordası, aulı arba üstinde köşip jürgen şağın qala derliktey edi. Bul el musulman bolsa, şatırmeşiti,

onıñ mufti işandarı, medresesi, al hristiandiki bolsa, şatırşirkeui, pop, dyakondarı, bala oqıtatın mektebi, bāribāri köşe bop qazqatar tura qalatın. Qulağı turğın elderdiñ ilhanı delingenmen, osı arbamen köşip jürgen babalarınıñ ädetin

saqtağandıqtan buniñ Ordası da arba üstindegi äjeptäuir ülken qaladay edi. Bil ilhan qatındarınıñ aulı taulı jerge tayau tusqa, möldir sulı şağın köldiñ jağasına qoñğan. Kögal şöpti keñ alañınıñ kün batıs jağında Toğızqatınıñ qızıl barqıtın oyılıp, farsı örnekerimen äşekeylengen aq şatırı. Odan laqtırğan tas tüsetindey jerde kök barqıt örnekti ekinşi qatınıñ şatırı sonday jerde, jasıl barqıtpen äşekeylengen üşinşi qatınıniki... Osılay san tüsti örnekti, araları qırıq qulaştay, qazqatar tigilgen han äyelderiniñ Ordası. Eñ soñğı künşığıs jaqtağı şatır ilhannıñ en kişi äyeliniki. Kiiz üylerin alqaqotan tigetin Qıpşaq auldarınıñ tärtibindey emes, bulardıñ şatırları batısınan şığısına qaray bir sızıqtı boylay qatarlasa tigilgen. Qatındar aulında erkek nekensayaq. Onıñ özinde de tek inaq, at tärizdi kestirilgender. Ädette bul ilhan qatındarınıñ Ordasına nökerlerimen ilhan ğana keledi. Onda da Qulağu bir qatınıñ şatırında jatqanda, nökerleriniñ bireui, bolmasa bireui, böten şatırdıñ bireuine kirip ketpesin dep, olardıñ özderi inaq küzetşilerdiñ qaramağında qaladı.

İlhan qatındarı ordasınıñ osılay sırtqı jurtpen eş baylanısı joq bolatın. Tek kün batar aldında ğana ilhannıñ köp jılqısı Orda aldındağı kölge teriskey, tau jağınan kelip su işip, keyin qaytatın. Küngey tustağı Orda jağına tipti barmaytın. Birensaran Jayılğanı bolsa, ber jağında turğan inaq küzetşiler Orda jağına jibermeytin. Özge uaqıtta jılqı böten kölderge aparılattın. Jazdıñ ayaq şeni edi. Bügin Toğızqatın öz Ordasında bolatın. ımırt üyirilip kele jatqan. Tamız ayı tuıp qalğanmen küngey jaqtıñ ıstığı kündiz basılmay, tek keşke taman ğana samal jeldi salqın tüsken. Bügin jılqı kündeğiden suğa keşirek keldi. Jılqışılar bulardı suarıp, tünge tau qoynauına aydağanşa qas qarayıp, ımırt jabılıp ketti. Zamatta älem bitken qarañğılana tüsti. Toğızqatın Orda işine, besaltı jerden şıraq jaqtırıp, ilhannıñ qalğan qatındarın qasına alıp, bir inaqqa «Salsal » qissasın oqıtıp otırğan. Qissanı inaq ändete jırlaydı. Bir däu şıqtı sonda pil mingen, Eki ayağı salbırıp jer tiregen,— degen kezde üyge jalañaş qılıştarın jalañdatıp besaltı jigit kirip keldi. Qissanı qızığa tıñdap otırğan han qatındarı artarına burılıp ta qarağan joq.

— Tırp etpeñder, ünderiñdi şğarmañdar! — dedi kelgenderdiñ bireui, qara murttı baluan deneli jastauı. Qatındar esikke endi qaradı. Tüsi suıq qılıştarın jalaqtatıp beytanıs kisilerdi körip şoşıp ketti.

— Kötək, mınalarıñ kim? — dep ayqaylap jiberdi ilhanniñ sasıp qalğan bir qatını.

— Dauıstarıñdı şığarma dedim ğoy men senderge! — deydi älgı baluan deneli qara murt.— Şatırlarıñnıñ işi qatın sasıp ketipti, ätteñ, uaqıtımız tar, qazır senderdiñ bizge kerekteriñ joq. Bizge anau tördegi qaraker sulu kerek! — dedi jigıt qılışimen törde jeleñ köylekpen kilem üstinde, aq mamıq jastıqtı bauırına qısıp, etpetinen jatqan Toğızqatındı nusqap, söydedi de oğan dausın kötere buyırdı. Käne kiin. Bizben birge jüresiñ! Toğızqatın öziñiñ ilhanğa unaytın siqırlı külkisine salıp, jigıtke qarap küldi.

— Mağan şeşin, deydi eken desem, bul...

— Onı da estitin keziñ bolar. Jumsaq jerine kök şıbıqpen...

Al qazır kiin. Kütetin uaqıtımız joq. Äytpese baylap äketemiz. Kördiñ ğoy mına jigitterdi.

Toğızqatın, jigitterdiñ endi birdeme dese, bas salatına közi jetti. Söytse de, qorqıp tursa da, sır bermey, äzildese:

— Jaraydı, kiineyin,— dedi turıp jatıp,— jigitteriñniñ türine qarağanda, tübi meni özderi şeşindiretin sekildi ğoy... Ol tez kiindi. Endi qara murt, jalañaş qılıştardı körip, zärequttarı qalmaq urpiip otırğan ilhanniñ böten qatındarına qaradı.

— Bizge qaramay ketti, dep ökpelemeñder. Tağı birde jöni keler. Qazır asıǵıspız,— dedi küle.

— Al senderge tilek: biz kölden asıp ketkenşe, baybalamğa salmañdar. Dıbıstarıñdı şığarmañdar. Eger bireuiñniñ dausıñ şıqsa, bizge ökpelemeñder. At saurına alamız.— Söydedi de Toğızqatınğa burıldı.

— Käne jür! Toğızqatın han jigitteri qorşap toyğa bara jatqanday, denesin, ırğalta qozǵap, ayağın bılqsılq basıp şıǵıp ketti. Al bul jigitter Sälimgereydiñ sarbazdarı edi. Tau qoynauında jılqı baǵıp jatqan ilhan jılqıların ustap alıp, bārin qolayağın baylap, tau arasına tastap, özderi olardıñ kiimin kiip, jılqıların aydap kölge kelgen. Ädeyi sāl keşirek kelgen. Kölden şıqqan mal, baqılauşılardı joq bolğan soñ, aua jayılp bergi betke jetkenin körip qatındar Ordasınıñ küzetşileri keyin qaytarıp äure bolıp jürgenderinde, bular qarañǵılıqtı jamılıp Toğızqatınıñ şatırına kirgen.

Toğızqatındı alıp ketken jigitter kölden astıau

degen kezde, şatırdağı aman qalğan özge äyelder бүkil ordanı bastarına köterip,
«Oybay, şauıp ketti! Toğızqatındı alıp ketti!» dep uşu bola qaldı.

Birinbiri tıñdamay salğan baybalamdarınan, Ordağa jetken küzetjasaqtarınıñ jigitteri alğaşqı kezde eşteñe tüsinbedi. Tüsinip atqa qonğan kezderinde, Toğızqatındı äketken jigitter tauğa kirip joq boldı. Sälimgerey bir jetiden keyin ilhanğa kisi jiberdi. «Tutqında otırğan Qundız qızdı bosatsa, jaqsı köretin bāybişesi Toğızqatındı qaytaramız» dedi.

Alğaşqı künderi erin bauırına alıp asau jılqıday, astankesten bolğan Qulağu, aqılğa sap, amalsız köndi. Bir jetiden keyin, Sälimgereydiñ jetkiz degen jerine ilhannıñ tört jigiti şölmektey jüdep ketken Qundızdı alıp keldi. Uāde boyınşa ilhanğa qaytaratın Toğızqatındı Sälimgerey şaqırtıp aldırđı.

— Qundız qarındasınıñ şaşın keskeniñ uşın, sen sayqaldı, biraz dürelep alu kerek edi,— dedi Sälimgerey,

— jigitter uyat kördi. Al endi ana qanışer bayña ayt. Qolımızğa tüspesin. Tüsse, bizden jaqsılıq kütpesin.

— Jaraydı,— dedi Toğızqatın külimdey.

— Qazir keteyin be?

— Qazir.

Sälimgerey oğan tüksie qaradı.

— Joğal közimizge körinbey!

— Beker asığasıñ,— dedi Toğızqatın külkisin tıymay.

— Tım erte qaytardı dep, mına baqtırıp qoyğan jigitteriñ ökpelep jürse qaytesiñ? Küzetke qoyğan eki jigittiñ arıq sarısı qıpqızıl bolıp, közin jıpılıqtata tömen qaradı. Al uzın murttı, alpamsaday qarası, maqtanğanday murttarınıñ uşın şıırıp, ırjiya küldi de qoydı. Aşu qısıp ketken Sälimgerey:

— Al endi dāl qazir ketpeseñ... Toğızqatın qasına tarta bergen küreñ atqa, ayağı üzeñgige tiertimesten jigittey biraq ırğıp minip, küzetşi jigitterine «Qoş bolıñdar!» dep sañq etti de, Ordasına qaray şaba jöneldi.

Sälimgerey, äldeneni oylap sāl otırdı da, janındağı Qundızğa qaradı.

— Qalqam, dayındal. Endi elge qaytamız. Qundızdıñ erni dir ete qaldı.

— Ağatay, Kolomondı tastap ketkenimiz be?

— Qalqam... Mahabbat pen janı süygen öneri adamdı eñ biik şıñğa şığara alatin qos qanatı. Jırmaday jılın quldıqta ötkizse de, osı ekeuine birdey ie bolğan Kolomon özin düniedegi eñ baqıttı adam sanağan. Qulağudıñ «süygeniñdi tek şirkeudi bitirgennen keyin köresiñ» degen sözi janına qanday batsa da, han sözinen qaytpaytının bilgennen soñ, şirkeudi tez bitiruge kirirken. Burın Qundızdı közinen tasa etse, Kolomon qayğıdan özinözi ölip qalatınday sezinetin. Endi sol aaurtpalıq basına tüsip edi, amalsız köndi. Könbeske bolmadı. Özin osı auruğa duşar etken sol mahabbatı üşin köndi. Qundızdı tezirek körsem eken degen arman köndirdi. Aldında jumısqa osılay kirirken Kolomon şirkeudiñ sırtın bitirip, işin sırlauğa, boyauğa tüskeninde qayğısın da, quanışın da, mahabbatın da umıttı. Özge sezimderdiñ bärin bılay sıpırıp tastap, serpu, izdenu onıñ aqıl, oyın, miin, bar tirşiligin biledi. Özge düniege, sezimge jüreginen de, böten jan jüyelerinen de orın qalmadı. Tügeldey serpinu, izdenuge berildi. Onıñ kenet munday qızıq düniege kirip ketuine erekşe sebep bar edi. Musılman meşitterindey emes, hristian şirkeuleri işterine suret saluğa ruqsat etedi. Ārine, kim köringendi emes, tek İsa, Qızır, İliyas, Musa, Dāuit, Süleymen tārızdi hristian payğambarları men Jābireyil, Gabriel sekildi periştelardi, quday anası sekildilerdi saldıradı. Biraq, Kolomonniñ jüregin bul beyneler emes, tek Qundızdıñ ğana sureti, sonıñ nārestedey pāk kelbeti, erekşe bitken pişini ğana bilegen. Şirkeu qabırğasına quday anasınıñ suretin emes, tek Qundızdıñ ğana suretin salğısı kelgen. Biraq musılman qızınıñ suretin şirkeuge saluğa ārine, eşkim ruqsat etpeydi. Quday da, adam da. Eger sala qalsañ, hristian poptarı seni jazalaydı. Anau İsus Hristostay, taqtayğa qolayağıñdı kerip şegelep qoüdan da tayınbaydı.

Onıñ üstine Qundızdıñ kim ekeni ilhan Ordasına ayan. Munday jağdayda hristian dinine janı aşığanın körsetkisi kelgen ilhan munı ayar ma? Kolomon oylapoylap aqırı şeşimin tapqan. Osı küngi balalardıñ bir tusınan qarasañ qoyandı, ekinşi tusınan qarasañ qasqırdı körsetetin oyınşığınday, betinde quday anasınıñ suretin, al joğarğı jaqtan (onda da tek bir nükteden sol suretke qarasañ, Qundızdıñ ğajayıp sulu beynesin köretin ādisin aşqan. Mine, sodan keyin osı oyın iske asıram dep dünieniñ bärin de, özin de, Qundızdı da umıtqan, tek köz aldında onıñ qabırğağa salıp jatqan pişini ğana qalğan. Şirkeudiñ işki beynesine bitken küni Gancangā Qulağu kelgen. Ol hristian ğibadathanasınıñ sırtqı kelbetine de, işki beynesine de

riza bolğan. Āsirese, kirgen bette özine dāl qarap turğan suretke, türine tañ qalğan. «Netken meyirimdi, ustamdi, degen, quday osınday anadan tuuğa tiisti ğoy». Qundız qanday sulu bolğanmen, jerge şubatılğan qos burımınan ayrılğannan keyin farsı, arab sulularınıñ talayın körgen Qulağuğa ol jay ādemilerdiñ biri bop qana qalğan. Toğızqatın onıñ şaşın bilmey kespegen eken. Degenmen, Qundız suludıñ sulu edi ğoy, tñn qumarlığı degenge erke ösken Qulağuğa, āli de bolsa Qundızğa qızıġar ma edi, qayter edi, tek baytal tügil, bas qayġı bop ilhannıñ keseli damı tüsip, qız quşıp nasattanudıñ ornına, janın qoyarğa jer tappay āure bolıp jürgen. Şirkeudiñ bitisine riza bolğan ilhan, Kolomonğa bir uıs altın aqşa bergizdirgen. Özimen birge kelgen ana bes jigitle üyelerine qaytuğa ruqsat etken. Qulaġu maydandan Ordasına jürüp ketkennen keyin, Noġay Şemahanı alıp, endi Gancandı qorşağan. Köp keşikpey qala işine kirgen. Qalanı örtep Altın Orda āskeri şirkeu, sulu saray degenniñ bārin qırata bastağan. Gruzın, armyan, āzerbayjan bop şapqınşılardı qarsı turğan. Ār köşe, ār üy ayanbay küresken. Janındaġı joldastarımen Kolomon da jaña salıp bitirgen şirkeuin qorġağan. Bar önerin sap, künitüni Ter tökken eñbeginiñ zaya ketpeui üşin janın ayamay qorġadı. Ön boyı jaralanıp, aqırġı demi bitkenşe alısıp baqqan. Aqırı, Altın Orda āskeri jeñgen. Qalanı tıptıpıl etip küyretuge kirirken. Osı ayqasta Kolomon qaza bolğan. Noġay şirkeudiñ keremet körkine tañ qalıp turıp, öz közinşe bāriñiñ tastalqanın şıġartqan. Osınşama qan tögilip, jurt qırılğan soġıstıñ arqasında Baku men Şirvan qaytadan Altın Orda qaramaġına oralğan. Bul kezde Altın Ordanıñ elu miñ qosındarın basqarıp, Qayduğa jārdemge kelgen Berkenjar kenet qattı sırqattanıp qalğan. Mundayda Şıñġıs jasısı boyınşa, Ulı han lāşkarqaşi buzurıqtı birjolata bekitkeninşe, maydanğa qatınasıp jürgen tuma başıları bāri jinalıp jerebe ustasatın, jeñgeni bar āskerdi basqaratın. Bul jolı onday jerebe kerek bolmadı. Biil Altın Ordanıñ sol qanatın bileytin Mōñke Temir ordasımen jaylauğa, Sırdıñ tömengi şenine kelgen. Han urpaqtarı ulıs işindegi jerlerdi aymaq aymaq etip bölip alğanmen, ābden bauır tösep, belgili kezeñ ötken kezde aymaqtarın auıstırıp otıratın. Bul da Şıñġıs hannıñ jasısınan şıqqan. Bul zañ tek Orda ieleri Batu, Qubılay, Qulaġu sekildi handardan böten barlıq Şıñġıs urpaġına, tipti Noġay, Mōñke, Temir tārizdi birneşe aymaġı bar, ülken ulıstardıñ

ielerine de jatatın. Osınday sebeppen Bulor men Moldaviyanı basqarğan Noğay olardan ayırılıp qalğan kezinde, Batu buğan ulıs retinde özi jaulap alğan Qırımı bergen. Al, Noğaydıñ tım küşeyip ketuinen seskengen Berke Noğaydıñ ulısın Edildiñ tömengi sağasına auıstırıp, Qırımıñ dala jağın, sol aradağı qıstaqtarın Altın Ordanıñ bolaşaq ülken hanınıñ biri Toqtaydıñ da besinşi ulı Toq Buqağa ulıs etken. Soñınan Toq Buqa kemeline kelip, meşin, tauıq, yağni 1260—61 jıldarı Qırımıñ bükil dala jağın basqara bastağan kezinde, öz ulısınan on mıñ adamdıq qosın tuma qurğan. Budan seskenip qalğan Berke Toq Buqanıñ ulısın özgertudi oylay bastağan. Al Edil özeniniñ tömengi jağınıñ bul tusta mǎni zor edi. Bul, Qıpşaq dalası men Şıǵıs Joñǵar jǎne Batis pen Şıǵıs halqı tüyisken jeri. Osınday birneşe tilekter tabısqañ dalağa Altın Orda hanı öziniñ ulısın auıstırǵanına Noğay qanbasa renjigen joq. Berke bul kezde Noğaymen öte tatu bolǵandıqtan, Edildiñ tömengi şeniniñ erekşe mañızın oylap, oğan ģdeyi de bergen tǎrizdi. Bul aranıñ taǵı bir mañızın bar edi. Burın Altın Orda küşeymey turǵan şaqta, Batis Qıpşaq jerinde ülken tórt ulıs bolatın. Üzi özeniniñ boyında san jetpes jılcısı bar Dǎşti Qıpşaqtıñ bayı Qurımşı köşip jüretin. Tan özeniniñ dalasında Qıpşaqtıñ ekinşi bayı jǎne jauñgeri orusuttar «Moguçey» dep atağan Mauşınıñ ulısı bolatın. Edil boyı Batuğa jatatın. Al tórtinşi ulıs

— Jayıq özeniniñ boyın Qotan hannıñ urpaqtarı, Dǎşti Qıpşaq batırları bileytin. Berke han bolǵannan keyin tübi Soltüstik Kavkaz dalasın müldem jaulap alıp, bükil Edil özeniniñ boyın eşkimge ulıs etpey, tikeley öz qaramaǵına almaq bolǵan. Bunısı onıñ Ortalıq ulıstı

— Ordasın küşeytu edi. Bunı Noğay bilmeytin. Altın Orda hanınıñ qaramaǵındaǵı han urpaqtarınıñ ģr jıldı jaylauın, qıstaun auıstırıp turǵanın, tek Şıñǵıs han jasısınıñ ģli de berik ustalında dep oylaǵan. Osınday tǎrtippen jıldı jaz şıǵa ırǵız, Torǵay özenderiniñ boyına köşetin Möñke Temir biil Sırdıñ tömengi şenin jaylau etken. Berkenjardıñ qattı auırıp qalǵanın estip sol qanattıñ aǵası Möñke Temir öziniñ jeke basındaǵı mıñ ģskerimen jedel jürip Qaydudıñ Ordası turǵan Talas özenine kelgen. Qalıñ qolmen Qaydu ekeui endi Mauarannahrğa attanǵan. Ulıs Sumköldiñ («Sayramnıñ») dalasında bolǵan. Bul jolı Dǎşti Qıpşaqtıñ elu mıñ attı ģskeri kelip qosılǵan Qaydu qolınan, ģrine, Baraq

jeñilip qalğan. Qalğan äskerimen Mauarannahrdağı Ordasına qaşqan. Qaydu Otırardan äri barmağan.

Äskerin tınıqtırıp, alğan jerlerin tärtipke kirgizuge kirirken. Al Hocentke jetkennen keyin Baraq Mauarannahr Qıpşaqtarı men Qoqannan äsker jinay bastağan. Bul äskerge kerek qarajattı Buhar men Samarqandıñ halqın Şahardıñ sırtına şıǵarıp, qırıp tastap, solardıñ malmülkin, düniesin tonap, sodan tappaq bolğan. Mauarannahr handarı özgergenimen, ünemi özgermey kele jatqan Samarqand pen Buhardıñ daruǵaşıları Tayǵu men Nuşi jāne бүkil musılman muftı, işandarı bop, Baraqtı bul oydan äzer qayırğan. Bul tusta şaruasılıǵı äjeptäuir köterile qalğan Buhar men Samarqand turǵındarı Baraqa orasan köp salıq tölemek bolğan. Endi Buhar men Samarqand ustaları, şeberleri kündiztünü Baraq äskerine qarujaraq soǵuǵa kirirken. Biraq ämirşileri, nökerleri bul isti özderi basqarıp, halıqtıñ üstinen äñgir tayaq oynatqan. Mine, osı kezde halıq arasında Tamdam qaytadan payda bolğan. Biraq köşpendilerdiñ qatigezdigimen tanıs, Qıpşaq, monǵol qoldarı kirse qaytadan qırıladı ekenbiz dep qorqıp qalğan qala turǵındarınıñ bul jolǵı soǵısqa dayındaluında azamattıq erekşe quştarlıq bar ekenin körgen Tamdam, ämirşilerge qarsı küresin endi

başqaşa qura bastadı. Teriskey Kavkazdı, Şirvan men Gruzıyanıñ biraz jerin özine qaratqan. Şıǵısındağı dalasın Otırarǵa deyin qaytıp alğan Berke köñildi edi. Batu handay bolmasa da, Batu hannıñ ornın joqtatpay otırsa bunıñ özi qanday дәreje. İã, bul öz biligine biraz jerdi qaytarıp aldı. Buhar, Samarqand, Horasan tärizdi şaharlarǵa da kezek keler. Al äzirge osı qolındaǵınıñ qızıǵın körgen jön.

Äzirge orusut qalaları da tınış. Basına tigen monǵol tayaǵınan äli de esin jinay almay jatr. Al esin jiya bastasa aq bolǵanı, añdıp turǵan älgi tayaq taǵı da sart etip uradı, amal joq, taǵı buǵa qaladı. Rasında da bul ülken halıq, batır halıq, bunı basıp otıru qın.

Şının aytsaq Altın Ordadan orusut emes, orusuttan Altın Orda qorqadı. Batu zamanında da solay bolğan. Qorıqpasa Qıpşaq jerin basıp alǵanday, nege Hermen Kibe qalasınıñ üstine Şiñǵıstıñ toǵız quyıqtı aq tun jelbiretip birjolata ornasıp qalmadı? Jer deseñ jeri, su deseñ suı qanday! Biraq öz jerine aynalğan Qıpşaq dalasına Aq Ediline Batu şegindi. Nege? Qorıqtı! Bolaşaǵınan qorıqtı. Orusuttı Batu qamşımenen juasıtqan asau ögiz sanasa, özin sonıñ üstinde otırǵan baladay

kördi. Sol ögiz «ök» degenine könip, ömirbaqi seni köterip jüre me, bir küni bolmasa bir küni, bögelek tiip tular bolsa, seni bir möñkigende jerge urıp ketpey me? Ārine, söytedi. Batu munı bilgen. Noğay orusuttı basıp, janşıp, moynına minip al deydi. Öz jerine kirip, sol aradan basqar deydi. Onıñ jerin öz jeriñ et, özin monğol et deydi. Aytuğa oñay. Sonda Noğay Batudan aqıldı bolğanı ma? Joq, ārine. Odan men artıqpın. Öytkeni, men Batudıñ jolimen jüremin. Batu mağan bul jurttı sırttan basqar, jāne janın jerge janşa ayamay basqar degen. Men solay isteymin. Biraq onı tınış basqartqısı kelip otır ma jurttı? Keşe Şıǵıs Jağropadan kelgen saudagerler nemis rıcaǵları men Livon ordeni Pskov pen Novgorodtı qayta şarqalı dayındalıp jatır dedi ğoy. Olar qaytkenmen orusuttıñ batıs jaǵın özderine baǵındırǵısı kelipaq otırǵan körinedi. Bunı Aleksandr Nevskiy jāne böten orusuttıñ knyazderi bilmey otır ma? Bizge nege habarlaspaydı? Ālde nemis rıcaǵların öz betimizben jeñemiz dep öz küşterine sene me? Al eger olar bizben habarlasa qalsa, sonda ne isteuge tiistimiz? Araşa tüsuimiz kerek pe, kerek emes pe? Ārine, kerek tārızdi. Qay añşı özi quıp kele jatqan qızıl tülkisin, bireu büyirinen şıǵa kelip, ilip ketkenin jaqsı köredi? Orusuttardı nemis rıcaǵları talaǵanşa özim talaǵanıñ jön emes pe? Ārine jön. Munday oy Berkege soñǵı kezde köbirek keletin bolǵan. Söytse de Altın Orda hanı bugüninde köñildi edi. Şirvan men Gruziyanıñ biraz jerin jaulap qaytqan Noğay, Teriskey Kavkazǵa şıqqan betinde, tau arasında alıstan kele jatqan bir qaşqın top bar eken degendi estigen. Al Sālimgeryy elge qaytar aldında Qulaǵu Ordasında kezdestirgen adamı Taybulı ekenine közi jetken. Bir janı aşıttın kisi arqılı onıñ tau eteginde āsker oyınındaǵı tımenniñ qay şatırında jatattının bilip alǵan. Sol küni tünde özine ergen qırıq jigittin qosınıñ sırtqı küzetşilerinen urlanıp ötip, uyıqtap jatqan şatırdaǵı jaıngerde dabıldarın qaǵa, ayqayların salalap qoyǵan. Oylamaǵan jerden şatır üstine jer silkindire şauıp kelgen qırıq jigitti bir qalıñ qol kelip qalǵan eken dep, bastıǵı Taybulı bop jatqan jerlerinden atıpatıp şıqqan. Kiinuge de ülgirmegen. Tek iş kiimşeñ, jalañ qılışın ustap «atım qaydalap» ala köleñke tünde oba tastay aǵarañdap, esiginiñ aldında ayqaylap turǵan Taybulını Sālimgeryy birden tanıǵan. Atın oynaqtatqan qalpında buzau bas şoqparımenen qaq töbesinen perip ötkin. Taybulınıñ ökiruge de şaması kelmey, oşaqtay bası mıljamılja bop jarday denesi jerge dūñk etken. Qarılı

Sälimgerey şoqparınıñ däl tigenine quanıp «bir öşim qayttı, endi ölip ketsem de armanım joq» dep atınıñ basın burıp alıp «al, jigitter qalmañdar!» dep keyin qaray şapqan. Taybulı āskerı jinalıp atarına qoñğaşa, bular tau arasına kirip joq bolğan. Jolay uādelesken quzdıñ tübinde özderin kütıp tuğran Qundız ben böten serikterin alıp, birden Dāşti Qıpşaqqa tartqan. Kavkazdıñ teriskey jağına şıqqannan keyin Altın Orda qıyanatınan tau arasında bosıp jürgen osetin men serkes jigitterin jasaqtarına qosıp alğan. Jüzden astam jauinger bop, osı mañda halıqtı jābirlegen āmirlerden jurttıñ öşin ala bastağan. Kolomon ölgennen keyin jalğız qalğan Qundız bulardan bölınbey, osı toptıñ bir jauingeri bolıp ketken. Atqa da jigitterden kem şappaytın, sadaqtı da eşkimnen kem tartpaytın. Jalğız şeşesi ilhan jerine bara jatqanda, bir jañbırlı küni sürleu joldan tayıp ketip şıñnan qulap ölgen. Artında qaraylaytın tiri janı joq. Qundız, endi öziniñ bar keleşegi osı halıqtıñ kegin joqtap şıqqan jasaqpen bir sanağan. Tek bunıñ da köñilinde bir arman bar edi. Ol kek armanı — jar süyip, böpe terbetip, ömirin quanısta ötkizudiñ ornına, öziniñ osınday aş bōridey tau kezip, kisi öltirip jürgenin, anasınıñ jardan qulap dünıe salğanın, Kolomonıñ qaza bolğanın, han āuletiniñ qıyanatınan ğana kördi. Jauımnan öşimdi alamın dep jüregi tas bop qatqan Qundız: «Berke handı öz qolımnan öltirsem armanım bolmas edi», dep kektengen. Öz oyın Qundız ağasınday bolıp ketken Sälimgereyge aytqan.

Ol: «Berke hannan kegiñdi alar da kün keler, al āzirge biz tau arasındaqı jurttı özimizge qosıp, eleuli küş bolıp alayıq» degen. Qundız da sodan osı jasaqta qalğan. Osınday tau işinde, mıqtılarğa qasqırday tiip jürgenderinde, bir küni bulardı Noğaydıñ jibergen buluğı qorşağan. Ğalamat ayqas bolğan. Qan keşip, jau qırıp üyrengen köşpendi eldiñ uldarınan qurılğan Altın Orda jauingerleri qanday batır bolsa, deni tau elderiniñ jigitterinen jinalğan Sälimgereydiñ de jasağınıñ sarbazdarı olardan kem er emesti.

Bulardıñ köşpendilerden köri bir artıqşılığı bar. Ol tau işinde soğısıp üyrenen. Bular jüz adam bolsa, Noğay jiberen buluq bes jüz adam. Bir sarbazğa bes jauinger keledi. Köptiñ atı köp, olar Sälimgerey jasağın ālsinālsin qorşadı. Ol qorşaudan sarbazdar ālsinālsin qutılıp kete berdi. Tek artqı qorşauda atına oq tiip, Qundız qolğa tüsip

qaldı. Bunı körgen Sâlimgerey jigitteri Qundızdı qutqarıp alamız dep buluqqa âlsinâlsin tüyildi.

Biraq bosatıp ala almadı. Söytkenşe ımırt tüşip, tau arası tastay qarañğı bolıp ketti. Jasaqqa küşteri jetpeytinin tüşingen buluq, qarañğı tündi paydalanıp, qoldarına tüşken jalğız sarbazdı mise tutıp, qosındarına qayttı.

Erteñine jigitter qoldarına tüşken esireyi keremet sulu qız ekenin bildi. Tudaı Möñke бүkil sarbazdardı qırıp kelgendeı quandı. «Jasaqtı müldem jusatıp salmağanım qanday durıs boldı. Onda mına kiiktiñ eligindeı jaudır köz qız da öletin edi ğoy. Pay! pay! Qız bolsañ osınday qız bol! Äri batır, äri sulu! Bunı endi özime törtinşi qatın etip alamın!» — dedi. Qundızdıñ kim ekenin tüşingen Noğay: «Joq, bul qız emes, handiki. Bunıñ basına mıñ dildä bāyge tikken. Bunı Berke hannıñ özine aparıp beremiz»,— dedi. Sol Qundızdı Noğay äkep bergennen keyin Berke jas toqalı, arğınnıñ qızı Aqjamalğa: «siñliñ ğoy, baurıña bas, özi ılğı atqa şauıp erkek bop ketken be qalay, qız qalpına tüşir» — dep qolına tapsırğan. Odan beri biraz mezigil ötken. Endi sol Qundızdı tağı toqaldıqqa almaq. Erteñ nekesin qiyatın küni Berke han Qundızdıñ da, jas toqalı Aqjamalı tärizdi özine jau ekenin bildi. Biraq Şıñğıs

hannıñ «Jauıñnıñ qolınan dım kelmeytin bolsa, onı öltirgennen köri qorlağan jön» — degen ösietin qattı uğınğan Berke, Qundızdı äyel etip aludan tayınbağan. «Qanşa jek körse de, tösegime bir jatqannan keyin qayda barar deysiñ, бүkil Altın Ordağa küşim jetkende, bir qatındı bağındıra almaymın ba? Köp bolsa Aqjamalday tular, tular da qoyar. O da meni ölerdeı jek körgen, biraq äli qatınım bolıp jür ğoy» degen. Doñız, yaғni 1227 jılı Batu Aq Ordağa han köterilse, odan bir jıl burın it jılı, Kök Ordanıñ alğaşqı hanı bop Joşınnıñ eñ ülken balası Orda saylanğan. Osı Ordanıñ tauıq, yaғni 1261 jılı bolğan bir ulanasır toyına barğan Altın Orda hanı Berke Esil özeniniñ boyına añğa şıǵıp, qımız işuge toqtağan Arğınnıñ bir bay auılınan on bes jasar osı Aqjamaldı körgen. Eluden asıp ketken jasına qaramay, hannıñ bir körgennen sulu qızğa qumarta qalatın ädeti ustap, Ordağa osı

qızdı mağan alıp ber degen. Orda bayğa: «Bizdiñ sıylı baurımız

Berkege qızıñdı ber! — degen.

— Al bermeseñ...» Aqjamal auzına tüsse, Berke birese quanadı, birese ızalanadı. Aqjamal Kök Ordadağı bıqığan jıqlıq baydıñ köp qatınıñ ortasındağı toqalınan tuğan jalğız qızı edi. Āri ānşı, āri sānqoy Aqjamal sol köp qatınıñ ortasındağı jalğız qızı bolğandıqtan, erkekşora bop esken. Biraq qız erkeliği qulınıñ erkeliği tārızdi. Qulın, tay bola basına noqta kiedi. Qız boy jetseaq kelişek boladı, basına kimeşek saladı. Sol künnen bastap qızdıñ erkeliği jel ürlegendeı joğaladı. Aqjamal da ākesi jıqlısı bıqığan bay desek te, on altısına jetpeı erkek şoralılığınan ayrıldı. Noqta kimeımin dep tulağan tayday, bul da kimeşek salmaymın, hannıñ qatını bolmaymın dep qanşa tulağanmen de ākesi jalğız qızın, tabanın otqa küydirip alğan baladay, şırıldağanına qaramay, Berke hanğa berip jibergen. Söytse, bunıñ da özi tārızdi, jaqsı köretin uljığan jas jigiti bar eken. Ol jigit te bunı izdep kelgen. Berke bilip qalıp, ustap alıp, inaq etip jibergen. Qorlıqqa şıday almay, ol jigit jardan qulap ölgen. Berke han Aqjamaldı körgen sayın şattana qalatın. Öytpeıine bolmaytın. Öytkeni, Altın Ordağa kelgeli Aqjamal qabağın bir aşıp körgen joq. Biraq ol sol qayğısında da, qasiretinde de keremet sulu edi.

Al sulu zattı, sulu kisini, āsirese sulu āyeldi körgende kim lāzzft almaydı. Qundızdı Aqjamaldıñ qasına qosqanda «özindeı sulu adamdı serik etip köñilın aşsın», dep Berke oylamağan. Burın bārıne birdeı qaraytın Berkeni qalğan qatındarı birinenbiri qızğanbaytın. Aqjamal kelip edi, basqa jaqtan jürgen bōribasardı körgen aul itterindeı, handı qızğanıp, qatındarı birdeı ırıldasa qaldı. Sonda da Aqjamal olarğa köñil bölgen joq. Öytkeni, bul olardan jas ta, sulu da ğoy. «Al qasına, erteñ özım alatın suludı qoyayın, ne ister eken? Zatı āyel emes pe, mümkin bunda da qızğanşaqtıq tuar» degen Berke. Adamdı osılay sınau, Berkeniñ erekşe ādeti edi.

Biraq bunı sıman eşteñe şıqpadı. Eki sulu birinşi künnenaq Apalısiñlıdeı tatutātı bolıp ketti. Aqjamal tipti Berkeniñ Qundızdı tezirek alım unatatınday sıñay körsetti. Han buğan endi şın ızalanğan. Aqjamaldıñ özin qızğanbaq tügil, tezirek basqa suludı alğanın

unatatınına tañ qalğan. Bul ne, handı adamğa sanamağanı ma? Ālde tākappar Arğınıñ qızı, sır bildirgisi kelmeıeni me? Osınday jağdayda ol nōkerlerin ertip tağı kölge kelgen. Biil jaz jañbırlı bolıp küz keş tūsken. Qalıñ şıqqan şalğın say

jırağa bitken tal men aq qayıñnıñ japıraqtarı sarğayıp, bar älemdi sarı altınmen japqanday sarğılt tarta qalğan.

Kölde kâri aqqu ğana jür eken. Serikterin izdegendey iilgen uzun moynın sozıp, älsinälsin

suñqıldaydı. Qalay jalğız qalğan? Aqqudıñ qasiretti üninen janı jay tauıp, Berke raqattana tıñdap tur. «Bunıñ serikteri qayda?» — dep han endi ğana köl jağalay köz jiberdi.

Ükili qamıstar «biz bilmeymiz» degendey bastarın şayqap, jelmen oynap aqırın teñseledi.

Osı kezde bir ädemi qız dausı estildi. Han eleñ ete qaldı. Qız duası da qayğılı, äñ äueni de qayğılı. Özekti örtegendey şermenen ekeui qosılıp, adamdı qarañğı tüнге bölegendey... Berke qulağın tostı. Endi ol sonau muñlı ünder ne aytıp kele jatqanın estigisi keldi. «Taudan ünsiz qulaydı kumis bulaq, Şulaydı key jel urıp jasıl quraq. Qız bişara düniege nege kelgen, Öter bolsa osılay tınbay jılap». Öleñ aytıp kele jatqan Aqjamal ekenin Berke birden bildi. Tek sol ğana munday, qara tastı da jılata alarlıqtay qasiretti äñ şırqay biledi.

Han burın da san estigen. Onıñ önin estigen sayın Berke bir jasap qalatın. Joq, joq, Aqjamaldıñ äninen janın terbetken, köñilin tolqıtqan lāzzat alıp turğan joq. Tākāppar qatınıñın Altın Orda hanın adamğa sanamaytın ör minezdi qatınıñın, adamnıñ jan sezimin tırnağan osınau bir qasiretti äninen onıñ şın baqıtsız ekenin estip quanıp tur. Şerin soza түsse eken, jılay түsse eken degendey Berke han qumarlana tağı qulağın tostı. Biraq bul jolğı äñ basqaşa sıqtı. Asqaqtağan ädemi dauıs, jaltjult etken aldaspanday, tınıq keşti tilgiley tüsti. «Qurbı jan jasıñdı tıy, jılamaşı,

Qayğıdan dārmensiz bop qulamaşı. Odan da qayra qamsız qanjarıñdı, Közden jas, bostanbosqa bulamaşı!»

Äni bir türli jigerli, dausı aq berendey ötkir. Aqjamal tārızdi bul änniñ iesi, qayğığa şomılıp jatqan joq, özinözi, janındağı serigin, osı bir asqaqtağan änimen äli kezi kelmegen, biraq köp keşikpey kelui mümkün, alıstağı bir ayqastarğa şaqırıp jatqanday. «Osınşama uıttı bul kim eken?» Han äñ şırqağan jaqqa tesile qaradı. Söytkenşe bolğan joq,

qamıstı jağalı köldi jağalay kele jatqan Aqjamal men Qundızdı kördi. Soñdarında bastarı tömen tüşip ketken, aqırın jılığan top nöker qızdarı. Olardıñ da türi şermendi. Ādettegidey külmeydi, qur

sıbırlaydı. Ān şırqap surqay dalağa sñn bermeydi, sıñsi jılap, dünieni muñğa böleydi. Aqjamaldıñ bası tömen tüşip ketken, al qasındağı Qundız, āneugidey tunjır emes, köktemde altın sandıqtan alıp sıqqan jannattay jaltjult qulpıradı. «Bul nege qanıştı? Ālde erteñ Altın Orda hanınıñ qatını bolatınına şattana ma?» Berke jaña kördi, köl jağalay, qızdarmen qatarlasa eki aqqu jüzip kele jatır eken. Olar da anau top qızdar tārızdi, dauıstarın kötermey, aqırın sıñsi ān salıp keledi. Qızdar han tusına kelip sāl toqtadı. Aqjamal ıstıq jastan tumandanıp ketken közimen Berkege bir qaradı da, eşkimdi körmegendey

āri qaray jüre berdi. Tek Qundız ben top qızdar ğana hanğa iilip sālem berdi. Qundızdıñ

tostağanday jaudır közderi işine ot tastap jibergendey jarq ete qaldı. Közinde bir qanış, ālde maqtanış bar sekildi. «Joq, bul Altın Orda hanına qosilatınına baqıttı eken!» «Bara beriñder!» — dedi Berke kenet on boyın bir sezim bilep ketip. Köl jağalay uzap bara jatqan qasiretti qızdarğa qosılıp qos aqqu da sıñsi ān saladı. Köl ortasında jürgen kārı aqqudıñ da qayğılı āni estiledi. Batıp bara jatqan qızğılt kün şapağimen boyanğan dala sarğaya tüşken. Bul netken qayğı! Qayğı!... Han sarayınıñ törinde otırğan Şarafutdin mufti:

— Endi qalıñdıqtı surañdar? — dedi.

Qıpşaqi kiimdi eki jas jigit, saraydıñ oñ jağında, top qızkelinşek ortasında, basına meruert, marjanmen bezelgen aq jibek şāli jamılıp otırğan Qundızdıñ qasına jorğalay jügire tayadı.

«Küädürmiz, kuädürmiz, Kuālikke jürädürmiz.

Bügin tañnıñ haq qasında Haq uādeni bilädürmiz»,

— dep āndete, qoldarındağı keseni Qundızğa berip eki jigit qosarlasa:

—Ayday sulu Qundız qız, Berke hanğa erge şıǵuğa ıqtıyarsız ba? — dedi. Kümis kesedegi suğa ernin tigizgen küyi Qundız basın idi. Berke han töbesi kökke tigendey quana qaldı. «Bağana beker mağan külimdep qaramağan eken ğoy! Durıs jorığan ekem. Biraq, bul Aqjamalğa ananday öleñdi nege ayttı?» Şarafutdin mufti neke qiyarda aytilatın qurannıñ on segizinşi süresin āndete aytıp, betin

sipadı. Üy tolı han urpaqtarı, bekwada, qızkelinşekter japırlasıp «quttı bolsın» dep betterin sipap jatır. Toyduman tün ortasına deyin sozıldı. Han Ordasındağı jurtt toy qızıǵına battı. Tek Aqjamal ǵana köringen joq.

Berke han qanıp otır.

«Bāse, özim de oylap edim, bükil Orda hanın qalay qızǵanbaydı dep, oylaǵanımm keldi».

Tün ortası auǵanda hannıñ özge āyelderi men nökerleri Qundızǵa ādeyilep salınǵan, asıl dūniemen jinalǵan jeke üyge alıp keldi. Handı kütıp otırǵan Qundız tājim etip ornınan tura keldi. Üyge Berkeni kirgizgen jurtt ketip qaldı. Sırtqı esiktiñ aldında jalañ qılıştı eki küzetşi turdı. Qundız han iǵınan torqa şapanın, basman qundız börkin özi aldı. Bosaǵadağı şegege özi ildi. Esikti işinen tetigin qozǵap japqan boldı, jappadı. Sızılıp kelip, hannıñ etigin şeşti. Endi appaq mamıq tösekti tor aldına özi saldı. Hannıñ belindegi qanjarı men kisesin, şaqşasın anaday jerge özi aparıp qoydı. Köylekşeñ, hannıñ közin qızıqtıra, sulu denesin bılqıldıdata jürip, üy işindegi şıraqtıñ bārin söndirdi.

Sosın barıp:

— Al endi bāri boldı, jatıñız! — dedi. Biraq dausı qattıraq şıqtı. Sol sātte üyge altı kisi kirip keldi. Tūsteri suıq, jalañaş qanjarlı. Bireui āyel kiimdi. Han qanjarına umtıldı. Biraq ülgirmedi. Sulu deneli jas jigitt barıstay atılıp barıp, Berkeni alıp urıp tösekke jıqtı. Bireui hannıñ auzına oramal tıqtı. Sodan keyin tört jigitt, tört jaǵınan hannıñ ayaqqolın tizeleriniñ astına salıp tırp etkizbey basıp otıra qaldı. Tösek ay sāulesi tūsip turǵan törge salınǵan eken. Tört jigitt tört jaǵınan qolayaǵın mıqtap basqan Berke tırp ete almay, qattı da qaldı.

— Al endi bastañız! — dedi āyel. Bul Aqjamal edi.

— Tañ da jaqın...

— Bunday iste asıǵuǵa bolmaydı,— dedi altınşısı, qolındağı ötkir kezdigin jalañdatıp, hannıñ ayaq jaǵına bara jattı. Ol hannıñ ayaq jaǵında biraz otırdı. Tek jüzinde ay sāulesi oynap, andasanda kezdigi jarq ete qaladı. Berke janına batqan kezde bireki Ret qattı julqındı. Biraq qarulı tört jigitt onı tırp etkizbedi. Kezdikti kisi biraq ret til qattı.

— Ālgi qurım kiizdi beriñder,— dedi.

— Al endi qolayaǵın mıqtap baylañdar! — dedi Aqjamal.

Tört jigit Berkeni tura almastay etip bayladı.

— Auzındağı şüberegın alıñdar,— dedi Qundız söydedi de Berkege jaqındadı.— Üniñdi şığarsañ bauızdap ketemiz,— dedi ol,— jurtqa etken qorlıǵıñ üşin bul saǵan az jaza. Öltirip tastau kerek edi. Biraq seni öltirgenmenen ornıña basqa bir sumıray otıradı ğoy. Odan da osılay qor bolıp jür. Al endi meni bar ıqlasıñmen tıñda. Saǵan bügingi istegenimizdi biz eşkimge aytpaymız. Bul süyiñsi suraytın is emes. Jäne bulay etkenimizdi jurt estise, bizge de qastandıq jasaytındar tabılıp qalar. Bası öziñ bolıp... Han urpaǵı, sender qazir aram şöp tärizdi, bar dünieni alıp kettiñder ğoy. Öziñ de eşkimge aytpa. Taqta ayǵır emes, at otırǵanın halıq bilse, namıstanıp ornıñnan alıp tastap jürer. Jäne jurtqa külki boludıñ qanday qızıǵı bar? Bizdi izdep äure bolma, bäribir taba almaysıñ! Bir jigit hannıñ auzındağı oramaldı aldı. Bäri äpsätte ğayıp boldı. Berke jantalasıp sâl qısılıp jattı da bar dausımenen ayqay saldı. Bunıñ ayqayın eşkim estigen de, bilgen de joq. Kelgender Sälimgereydiñ jigitteri edi. Qundızdı Berke meken etken jerge äkelgennen keyin, olar ebin tauıp qızbenen baylanıs jasay alǵan. Qundızdıñ bul Ordadan opoñay qaşıp ketuine bolatın edi, biraq ol özine jāne jan ayamas jaqındarına osınşama zorlıq, qıyanat istegen hannan öşin almay ketkisi kelmedi. «Ekinşi ret men Ordaǵa bulay ene alamın ba, ene almaymın ba,— dedi ol,— han sarayında jürgenimdi paydalanayın, qaşuım eş jaqqa ketpes». Söytip jürgenderinde Qıpşaqtıñ eki qızı kenet til taptı. Süygen jigitinen qalay ayrılǵanın umıta almaǵan Aqjamal ülken jârdem boldı. «Altın körse, perişte joldan tayadı» degen, ol sol küngi Qundız üyiniñ küzetşilerin tegis satıp aldı. Al Sälimgerey jigitterine qalaǵa kiru oñay edi. Orda handarı bul tusta qalalarınıñ sırtına qamal turǵızbaǵan. Tört jaǵı birdey aşiq jatatın. Öytkeni dâl bul jıldarı han Ordasına, onıñ qalalarına sırttan keler eş qauij joq edi. Han özi bireudi şappasa, kim bunı şabam dep oylar? Ras, işki jauınan qorıqqan keybir han, orusuttarday öz sarayların qamalmen qorşatıp körgen. Berke de alǵaşqı kezde osılay istemekşi bolǵan. Biraq artınan, han sarayınıñ körkin buzadı eken dep aldırıp tastaǵan. Sondıqtan Sälimgerey jigitteri han sarayına oñay kirgen.

Bular Aqjamal men Qundızdı alıp Edil jaǵasındağı qalıñ toǵay arasına bekingen öz jasaqtarına jöneldi. Bul jigitterge han qaharınan qorıqqan keybir

küzetşiler erdi. Solardıñ biri Qundız üyiniñ sırtqı esiginiñ aldındağı eki jigiti edi. Berkeniñ qanşa baqırsa da onıñ duasını eşkimniñ estimegeni sodan edi. Al Sâlimgerey sarbazdarına ermegen küzetşiler Aqjamaldıñ bergeni altın dildâların ısqırlarına mıqtap baylap alıp, küni burın dayındap qoyğan attarına minip, Kök Orda, Horasan, Irbit qaydasıñ dep janjaqqa tarqay qaşqan. Öytkeni bul jer han, noyan, bekdalardıǵa jaqsı bolǵanmen, bularǵa öte qıın tigen.

Soǵısqa barsa öledi. Soǵısta erlik körsetip, jauıñdı jeñseñ, jeñisiñniñ bar qızıǵın han men onıñ jaqındarı, âsker başlıları köredi. Saǵan mıqtaǵanda bireudi öltirip tapqan atı men qarujaraǵın beredi. Onda da eger oǵan han töniregindegi bireumireu qızıqpasa. Al qızıqsa şe? Onda, sol bayağı taz qalpında qalǵanıñ. Bul soǵısqa bargandıñ küyi. Al soǵısqa barmaǵan qatardağı köşpendilerdiñ hâli qanday? Jalǵız tüyeniñ qomına, jalǵız bieniñ jeline qarap otırǵan sorlı kedey. Malı da, baylıǵı da tek küştilerde. Han salıǵın töley almay qul bolıp aydalǵanı qanşa. Joq, quldıqqa tek jeñilgen jurt aydalǵan joq, monǵoldardıñ aratı da, Qıpşaqtardıñ kedeyi de aydalǵan. Köşuge köligi

bolmay, jeuge ası jetpey jalǵız balasın quldıqqa satqan Qıpşaqtıñ köşpendisi, monǵoldıñ aratı az bolmaǵan. Munday küyge sıday almaǵan, Aqjamaldıñ altınına satılǵan küzetşilerdiñ keybireui, Berke hannıñ basıbaylı qulı bolǵanşa böten jaqqa barıp, eñ bolmasa tamaqtı toya jep öleyik dep jat elderge qaşqan. Aqjamal men Qundızdı alıp sarbazdar özderine qosılǵan küzetşilerden bir top bop Sâlimgerey jasaǵına keldi. Qundızdı Sâlimgereydiñ özi quşaqtap attan túsirip aldı. Aqjamal men basqa jigitterge de ülken qoşemet körsetti. Söytip, san jetpes jılqı aydaǵan baydıñ qızı Aqjamal da handarǵa, baymanaptarǵa qarsı küres aşqan jasaqqa kep qosıldı.

Sâlimgereydiñ jasaǵı qazir edâuir köbeygen. Biraq bul, han bir dabil urǵanında bes jüz miñ âskeri atqa qona alatın Altın Orda bileuşilerine ne istey alatın edi? Sâlimgerey jasaǵı aşıq aspanda payda bolǵan köşpendi bir qara bult tärizdi edi. Jerge túsirer nayzaǵayı,

quyar nöseri az, jalǵız qara bult neni büldire aladı? Özinen zor bir surapıl dauil soqsa, ıǵıp ketu opoñay. Biraq osı jalǵız bultqa bult qosılıp, kök aspandı tegis jauıp, nayzaǵayın oynatıp, şelettetip nöserin quyıp berse şe?!

Altınşı Tarau

Köşpendi eldiñ ejelgi talası köbine malğa şuraylı jer izdeuden tuatın. Jaulap alğan jerlerin ulısqa aymaqa böludegi monğol şapqınşılarınıñ arasındaqı kürestalas ta köbine osıdan şıǵıp kelgen. Jäne ulıs, aymaqtardı bölün han enşisi bolǵandıqtan, onıñ taǵına talasu qımқиǵaş oқиǵalarǵa ulasar edi. Al osı ulıstı basqaru — Şıñǵıs jasısı boyınşa, kim jas jaǵınan ülken bolsa, sonıñ enşisi edi. Bul «ulıs aǵası» — aqsaqalı tek Şıñǵıs urpaǵınan bolatın. Jäne qay urpaǵına jatadı, onıñ bälendey tañdauı joq edi. «Ulıs aǵasına» tek Şıñǵıs tuqımı jāne ülkeni ğana saylanatın. Osıdan barıp han taǵına hannıñ balası, nemese osı tusta Şıñǵıs urpaǵınıñ qay tarmaǵınıñ üstemdigi küşti bolsa, sol tarmaqtan şıqqan adam jāne onı Şıñǵıstıñ osı üstem tarmaǵınıñ qauımı tilese — Qurıltayda sol han köteriletin. Al ālgi «ulıs aǵasınıñ» huqı munda köbirek bolatın. Şıñǵıs urpaǵınıñ qay tarmaqtan han saylansa, sol tarmaqqa köteriletin. Munday jaǵday soñınan böten tarmaqqa da tuatın. Osılay han saylau, бүkil Şıñǵıs ieligindegi jerdi tek bir tuqım emes, ār tuqım bileytin jaǵday jasalatın. Biraq Şıñǵıs urpaǵı buǵan qaramaytın. Qaysısınıñ küşi basım bolsa, hannıñ aǵası, inisi, balası demey, han taǵına sol otiratın.

Al Altın Ordada bul talas öziniñ ayırıqşa jolın tapqan. Bir jaǵınan han taǵına «men otıram» dese ölgen hannıñ balası, ekinşi jaǵınan, bul taqqa ālgi ölgen hannıñ aǵası, inisi, tipti aǵasınıñ, inisiniñ balaları talasqan. Köne jası boyınşa bul taq jalpı Joşı urpaǵınıki degendikten basqa tuıstar da qur qalǵısı kelmegeñ. Osıǵan qaray Oñ qanat, Sol qanat igi jaqsıları, beqzadaları, āskerı bassıları eki day bop bölengen. Bir jaǵı ölgen hannıñ balasın jaqtasa, ekinşi jaǵı ölgen hannıñ aǵa, inileriniñ jaǵına şıqqan. Qurıltayda qay jaǵı jeñse, sol jaǵınıñ adamı han bolǵan. Batu, Sartaq, Ulaqşı ölgennen keyin Altın Orda taǵı tōñireginde de dāl osınday talas tuǵan. Ulaqşı ölgennen keyin, uaqıtşa Altın Orda bileuşisi bop qalǵan Baraqsınqatın, Altın Orda taǵına Batudıñ balası Toqtıhannan tuǵan, öziniñ nemesi Tuday Mōñkeni qoymaq bolǵan. Buları Altın Ordanı tek Batu urpaǵına ğana beru edi. Bılayşa aytqanda bir urpaqtıñ, bir hannıñ ğana üstemdigin küşeytu edi. Al Joşınıñ böten urpaqtarı Batudıñ inisin han köterudi tiledi. Buları handıqtı tek Batu urpaǵına ğana bekitip tastamay, köne jası boyınşa, jalpı Joşı tuqımına biletu bolatın. Bul jolǵı talasta Joşı urpaǵı qan tōguge deyin

bardı. Baraşınqatın bul küreske Qulağu İlhandı qatıstıruğı oylağan. Biraq jer arası

şalğay, ol tügil ulı han Möñkeniñ qolınan da eşteñe kelmegen. Joşı urpağı jinalğan Qurıltayda Berke jeñip şıqqan. Ārine, Altın Orda tağına otırısımenen, bu da Şıñğıs urpağına tñn āreketterdi istegen. Baraşınqatınnan bastap biraz özine qarşı jurttı öltirtken. Biraq Berke han bolıp saylanğannan keyin, bir eleuli is istegen. Ol tübi han Ordasın osı arağa köşiremin dep Edildiñ tömengi ağısındağı öziniñ «ulıs ağası» kezindegi qıstauordası

Saray şaharın saldırğan edi. Bul qala Edildiñ tömengi jağı qur Qıpşaq dalasınıñ Şığıs Jağropa men Altın Orda jeriniñ bölengen tusı ğana emes, bul soltüstikten Edil özeni arqılı küngeyge, odan āri Hazar teñizinen ötip küngey Kavkazğa, İnan, Orta Āziyağa, sondayaq

Qara teñiz ben Azau jağasındağı elderdiñ Qıpşaq ölkesi arqılı бүkil Şığısqa baratın joldarınıñ tүйisken jeri. Jāne ulı özenniñ bul tusı — egin eguge sulı oypatı köp, qıs qıstauga — toğaylı özen jağası men qalıñ qamıstı kölderi, jaz mal jayılımına uşqırına

köz jetpes kök oray keñ dalası bar — öte qolaylı jer. Ātteñ ne kerek, Berke Orda astanasın Saray Batudan bul arağa köşire almağan. Budan da Batu aruağın qoldarına tu ğıp ustağan talay Joşı tuqımınıñ ör keude, menmenşil mıqtıları Berkege jol bermegen. Söytip sonau Sartaq pen Ulaqşını u berip, öltirtken, basınan san qılı kürestalastı ötkizip, Altın Orda tağına mıqtap otırğan, jāne birde tım batıl qımıldı, al keyde aldağı qauipti künderdi oylap özinenözi qajıp qalatın Berke, kenet osınday küyge duşar boldı! Qanday azap! Qanday masqaralıq! Berke jüregin jalap bara jatqan ökinişke şıday almay han tağınan turıp ketti.

Edil özeniniñ boyı, Batudan bastap, jalpı Altın Orda handığınıñ jazğı jaylauı bolatın. Batudiñ tiri kezinde Berkeniñ ordası alğaşqı uaqıtta Teriskey Kavkazda edi. Soñnan jazğı jaylauı Edildiñ tömengi sağasına köşken. Keyde ol jaz şığa jaylauğa Bulor jerine de baratın. Āytse de, Edil öñirine köp şıqpaytın. Bil osı siir, yağı 1265 jılı, jaz şığa, han köşi eki jüz türikmen qızıl narımen ırğala jılıp

Saritauga deyin barıp qaytqan. Buringi ādetterindey jaylauda jaz ayağına deyin otıra almağan. Aqjamal men Qundız masqara etip ketkennen keyin, Berke han

özin bir jerge dāyektep ustay almaytın küyge uşırağan. Oğan endi eşteñeniñ de qızıǵı joq edi. Tek han taǵı ğana bar köñil böleri. Al, sol taqtıñ batıs jaǵınan taǵı dūrbeleñ sezile bastağan. Joq,

bul dūrbeleñdi tudırıp jatqan qazir orusut eli emes, taǵı şappaq bop бүkil Jaǵropaǵa dabil qaqqan bāzbayaǵı Nemis, Livon ordenderi edi. Onıñ üstine «Han Ordasınıñ mañayında mıñ jauingeri bar, halıq qamın oylaytın bir jasaq payda bolıptı. Bastıqtarı bayaǵı Berkeniñ jüzbası Sālimgerey körinedi. İşterinde āyel jauingerler de bar eken. Hanniñ toqalı Aqjamal men bılırtǵı nekesin qıǵan küni qaşıp ketken qatını Qundız da sonda desedi. Bular Berke hannıñ öziniñ basıbaylı esirey quldarın bosatıp alamız dep āreket istep jatqan sekildi»

— degen suıq habar alǵan. Özine qorlıq istegen adamdardan, qaşıp ketken jüzbası Sālimgereyden habaroşarsız jürgen Berke qanıp qalǵan. «Āyteuir bar eken ğoy, bar āskerimdi salsam da, bārin qorşap alıp, bireuin qaldırmay bir tünde qırıp salarmın» degen. Özine qorlıq istegen adamdardıñ uādelerinde turǵanın da biletin. Āli künge deyin at bolıp

qalǵan han turalı eş sıbıs estilmegen. Jaman habar ızındap uşqan ara tārızdı, eger olardıñ bireui bolmasa bireui auzına ne bolmasa, Berkeniñ inaq bolıp qalǵanı āldeqaşan Altın Orda tügil, бүkil ālemge jayılp keter edi. Onday eşteñe bolǵan joq qoy. Biraq ol bul qorlıqqa şıday almaǵan, eger olar qolına түsse, bāriniñ de tiridey terilerin sıpırıp aluǵa bar edi.

Hanniñ jaylaudan erte qaytuınıñ bir sebebi osı edi. Monǵoldardıñ tarihta bolmaǵan şapqınşılıq jorıqtarı, bituge aynalǵan quldar saudasın qaytadan tudırǵan. Jaulap alǵan elderdiñ esireylerin, qolǵa түsken turǵındarın Altın Orda handarı tek şet jaqqa ğana satıp qoymadı, olardıñ eñbegin jañadan salıp jatqan qalalarına özderi de paydalanǵan. Bul tutqındar Batu hannıñ kezinde de jāne Berkeniñ handıq qurǵan alǵaşqı jıldarında da, köne zamandarındaǵıday, arnaulı hizarlarda jüzdep, mıñdap ustalǵan. Köbi şınjırlı bolǵan. Arnaulı küzetşi, jasaqtar olardı aydap alıp kelip jumısqa sap, tün bola jatıǵa ol tas qabırǵalı, temir esikti hizarlarına aparatın. Assudı barlıǵı sol Rim quldarında özderine belgilengen uaqıtta, bārine arnalǵan bir ashanadan işetin. Bularda quldıqtan böten eşteñe bolmaytın. Orda quldardı paydalanu jaǵı jaña tārtipke köşken. (Bu da bolsa sol ereuldiñ nātijesi edi). Jaña tārtip

boyınşa hizarlar joyılıp (barlıq quldardı bir jerge bastarın qosıp ustaudı Berke qauipti körgen), onıñ ornına tutqındardı basıbaylı qulı etip Şıñğıs urpağı bekdalardığa bölip bergen. Han da özine tiistisin alğan. Ār bekdada, han urpağı, özine bölengen quldar üşin hizar emes, «Qarhana» dep atalatın şeberhana aşqan. Bularda ielerine payda keltiretin ondağan quldar jumıs isteytin. Bul jaña tārıptıñ bir erekşeligi, arnaulı mezgilderi jıldarı ötkennen keyin ālgi quldardıñ keybireuleri basıbaylılıqtan bosanıp, öz aldına tütin tütetip, üy boluğa mümkindik alğan. Söytip, burıñıday tek qojası üşin ğana jumıs istemey, özi üşin de, üy işi de jumıs isteuge haqı bolğan. Tek tapqan pulınıñ burıñı qojasına arnaulı bölşegin berip otırğan. Al qojası büytкіsi kelmese, öziniñ qaramağındağı quldarı tek assuı üşin sol burıñı qalpında qalatın. Berke hannıñ öz qaramağında da osınday esirey bes jüz qul bar edi. Bulardıñ hālderі özge bekdalardıñ quldarınan tömen bolmasa artıq emesti.

Han quldarınıñ bāri de qarhanada, qılış, aldaspan, qanjar, soğatın ustahanalarda isteytin. Han qatındarına Ordadağı bikeş, begimderge jüzik, sırğa jasıytın hannıñ öziniñ şeberhanası da bolatın. Munda kileñ rumdıq, stamboldıq quldar jumıs isteytin. Tegi han quldarı öner jağınan özgelerden joğarılau keletin. Han özine tek esireylerdiñ barmağınan bal tamğan şeberlerin ğana qaldıratın. Degenmen, han quldarınıñ özge bekdalardıñ qulınan bir artıqsılığı bolatın. Olarğa sırttan qosımşa jumıs alıp, tabıs tabuğa ruqsat etiletin. Onda da bul istegen zattarın aqşaday emes azıqtılıkpen, kiimkeşekpen alatın.

Berke quldarınıñ qatarına Sālimgereymen birge qaşqan, Kolomon öletin Gancandağı ayqasta, Noğay āskeri esirey etken bayağı bes rumdıq tutqınquldar qaytadan kep tūsken. Bular Qundız Ordada Jürgende, kekse küñ arqılı Sālimgereydiñ jasağınan baylanıs jasağan. Özderiniñ qın jağdayda ekenin, eger Sālimgerey jasağı bosanuğa jārdem berse, hannıñ bes jüz qulı birdey bulqınıs jasauğa dayın ekenin aytqan Sālimgerey jasağı bunı maquldağan, qanı bir, tilegi bir, özderindey jojjigitektiñ uldarın bosatıp aluğa olar āreket istey bastağan. Bir saqqulağı arqılı jaylauında jatıp han osını estigen. Biraq eşteñe bilmegen bop, öziniñ bes jüz qulı arqılı biltırdan beri ustatpay jürgen jasaqtı qolğa tūsirip, birin qaldırmaı bārin birjolata qırıp tastap öziniñ qorlıq körgen künin māñgi umıtuğı oylağan. Berke sol Sālimgerey adamdarı özin qolayağın baylap tastağan күni tañ

atqanşa ayqaylap şıqtı. Tek sāskege tayanğanda ğana hannıñ baylaulı jatqanın uāzirleri bilgen. Qolayağın

şeşip, şalajansar

handı töseğine aparıp jatqızğan. Dereu han sarayınıñ dāruışı

şağırttırılğan. Azıraq esi kirgen han qasında tek dāruışı bolun ğana

buyırğan. Endi han oқиғasın sol dāruış qana bilgen.

Ol:

— Bul keseldi öte bir şeber adam istegen eken. Öziñiz aytpağanda men de sizdi munday halde dep oylamas edim,— degen. — Tipti qalay sılıp tastağanına tañ qalasıñ...

— Sol oylamağan qalpiñızda oylamay qalıñız,— degen han, — tiri jan bilmesin.

Aqıñızdı amanesen

tursam özim mıqtap töleymin.

Berke ābden ayıǵıp bolğan küni dāruışten surağan:

— Meniñ munday küyge uşırağanımdı eşkimge aytqan joqsıñ ba?

— Eşkimge aytqan joqpın. Tileseñiz, basıma quran köterip ant eteyin.

Dāruış arab elinen edi.

— Meniñ qanday jaǵdayda ekenimdi eşkim bilmeydi ğoy?

— Tiri jan bilmeydi. Sizdi tek sırqat dep tūsinedi.

— Onda raqmet,— degen Berke.— Aqındı töleymin degen uādem bar edi, sol töleuiñdi al.

— Onıñızǵa raqmet. Dāl osı kezde Berke qoynınan aqşa ornına jarq etkizip almas qanjar surıp aldı da, tañ qalğan dāruış keyin qaşqanşa dāl jürek tusınan qadadı.

Sosın qanjarınan sorǵalağan qanın etegine sürtti de esik adlında turğan küzetşige:

— Mınanıñ denesin alıp ketsin,— dedi.— Meni öltirmekşi bolğan eken, özi ajal taptı.

Ol tıqqan jerinen alğan ekinşi qanjardı küzetşiniñ aldına tastay berdi. Jüzdegen miñ adamnıñ ölimine Berke han eş uaqıtta da jauap bermegen, al arabtıñ bir sorlı dāruışın kim joqtasın, hannan birdebir adam onıñ ne üşin ölgenin surağan joq. Osılay «uādesinde» turğan han öziniñ sırın biletin eñ aqırǵı ayaǵınan qutıldı.

Erteñine Berke Altın Ordanıñ taǵına otırdı. Al şınında bul tipti burınǵı Berke emes edi. Tek onıñ türi, beynesı ğana qalğan. Berke barınşa dāreje süygiş adam

ekenin, sol dünieniñ bar qızıǵın qurban ete alatın kisi ekenin körsetti. Ol endi altın taǵınan bötenniñ bārin de umıttı. Qatındarın da, düniemalın da. Dünieniñ bar qızıǵı meniñ osı altın taǵımda dedi. Joǵaltqan erkektik qasietti de, āyel süüge qumar jürektiñ ökinişi de, öziniñ osılay jaularınıñ qolınan qorlanǵanı da — birdebireui onı küyrete almadı.

Bārin altın taqtıñ quanıǵına özgelerdiñ taǵdırın şeşe alatın qudiretine ayırbastay aldı.

Mine, osılay ömirdiñ bar qızıǵın talaq etip özgergen Berke, sınında da özge Berke edi.

Altın taq üşin jalǵız balasın da qıya alatın Şıñǵıs tuqımı

Berkeden adal oyly Sālimgerey qanday qanıpezerlikti kütkenmen, dāl mınanday dāreje qumarlıqtı kütken emes. Osılay qor bolıp ölsin degen Aqjamal men Qundız da, Berke han sol bayaǵı qalpında dep estigende, bular da tañ qalǵan. Beker öltirip ketpegen ekenbiz,— dep ökingen. Al Berkeniñ ömirdiñ bar qızıǵın altın taqqa müldem qurban ettim dese de, öziniñ mınanday qor bolunan tuǵan ökinişi jüreginiñ tübinde tereñ jatqan. Keyde janın qoyarǵa jer tapqızbaytın. Bir küni ol

Aqjamaldan burın alǵan eñ jaqsı toqalınıñ üyine qondı (jurt seziktenbesin dep han auıqauıq

munday qulıqqa da baratın). Ābden şöldep qalǵan tıǵırşıqtay jas qatını qanşa aymalap süygenmenen, hannıñ kōñili selt etpedi. «Joldan şarşap keldim, basqa uaqıtta...» dep teris burılıp jatıp qaldı. Basqa uaqıtta da ünemi osılay «şarşap keletini» özine ayan. Rasında da, han jol şegip kelip edi, keşikpey pısıldap uyıqtap ketken. Sodan tañ qılañ bere dāret qısıp, düzge şıqqan. Sol sātte ol... joq, eki tüyeniñ arasında, qom üstinde bolıp jatqan oqıǵanı öz kōzimen körgen emesti, jüregimenen sezgen. Qarauǵa beti şıdamay, teris burılıp ketken. Erteñine, ārine, jas toqalın da, auldıñ toqal qumar jigitin de bir sıltauın tauıp, aybaltamen şaptırıp öltirtken. Biraq sol küngi tün onıñ ölip qalǵan qızǵanşaptıq sezimin qayta tiriltken. Han özinöziāzer basqan. Berke munday ökinişi oyanǵan kezde, tañǵa alasurıp, öziniñ qor bolǵanın jaña sezgendey keñ ālemi qusırılıp ketkendey, ölip kete jazdaytın. Tipti bar dünieni, altın taqtı da örtep jibergisi kelip ketetin. Tek osınday jaǵdayında qaytadan altın taǵına otırıp, bireudiñ taǵdırın şeşetin sātte

ğana ol su sepkendey basılatın. Mundayda han alğan ükim ünemi ölim jazasimen bituşi edi. Hannıñ munday qataldıǵımen köpten tanıs Orda adamdarı onı özimizdiñ burınǵı Berke dep uǵatın. Berke Ordasına qaytqannan keyin Sälimgerey jasaǵın qurtuǵa âzirlene bastadı. Qıpşaq dalasına monğoldar köp özgeris engizdi. Bu da sol köşpendilerge tân jer mâselesinen bastalğan. Burın Dâşti Qıpşaqta taǵı qulandarday üyirüyirge bölengen ruru bop öz betimen köşip jürgen jurttıñ jaz jaylauı, qıs qıstauı, köş jolı, bâri de bir üydiñ ne bir auldıñ menşigi emes, sol бүkil rudiki bolatın. Jâne bul jer oǵan bir hannıñ, ne bir batırdıñ buyırǵımen berilmegen. Burın olar öz betimen, özderiniñ köşipqonıma inǵaylı, özderimen tuıstas basqa rularmen kezdesetin, jaylauda qatar otıratın jerlerdi tañdaǵan. Al monğol şapqınşılardı sol jerdi aldımene ulısqa bölgen. Ulıs aǵası qaramaǵındaǵı ulıstı âr han urpaǵınıñ menşigine aymaq etip bergen. Âr han urpaǵına jatatın el, qay jerde qıstap, qay jerde jaylauı kerek, jalǵız ğana mal jayılmı turǵısınan ğana emes, âskeri jaǵdaydı da eske ala otırıp, barlıǵı endi ulıs bastıǵı, aymaq bastıqtarınıñ âmirimene bölengen. Âr ulıs, âr aymaq sol özine körsetilgen jerdi ğana jaylauı kerek. Osılay endi Dâşti Qıpşaqta da, burındısoñdı bolmaǵan, jerdi bir taypa elge, ne bir ruǵa menşiktelgen târtip tuǵan.

Ârine, ulıs aǵaları, aymaq bastıqtarı, özderine, jaqın tuıstarına qaramaǵındaǵı jerdiñ şuraylısın alğan. Munı körgen Qıpşaq bay manaptarı da bulardan qalǵısı kelmegen. Osılay Qıpşaq dalasında jer mâselesinen tuǵan küştiler men küşsizderge bölengen qoǵam tuǵan. Al köşpendi eldiñ eñ keregi jer bolǵandıqtan, Qıpşaqta da baymanaptarı osı jer arqılı qaramaǵındaǵı jurttı ökimin jürgizip, olardı biley bastaǵan. Monğol şapqınşılardıñ jaulap aǵlan jerlerine, qaramaǵındaǵı halıqtarı üşin emes, öz paydaların közdep saǵın şaharlar irgesin köterip, olardıñ mañayına otırıqşı turǵın elderdiñ tutqındarına egin ekkizip, al sol qalalarda arhana — şeberhanalar uyımdastırǵandarı da qıpşaq diqandarı men malşıqosşılardıñ âser etpey qoyǵan joq. Qıpşaq auldarında körük basıp, pışaq, jüzik soǵatın şeberler payda boldı. Al köşuge köligi joq kedeyler jataqtarǵa aynaldı. Monğol şapqınşılıǵınıñ ozırlıǵı damudıñ tömen satısında qaumǵa tirşilik etip, kün köristiñ qılıqlı tâsilderin tuǵızdı. Şekten asqan qorlıq pen jauızdıqqa qarşı turǵan qaysar küş ieleriniñ tolqıtuları da bolıp turdı. Mine, osı

tusta Sâlimgereydiñ de sarbazdarı köbeyip, biraz âldenip alğan. Sandarı da mıñnan asıp ketken. Bul jasaq ta, Boşman men Tarabidiñ jigitterindey eleuli küşke aynalmağanmen de, Altın Orda hanına ses körseterliktey âjeptâuir qolğa uqsap qalğan. Berkeniñ jaylau mausımı bitpey, küni burın Ordasına bosqa qayıp kelmegenin sezip, Sâlimgereyler de küreske dayındala bastadı Berke han Ordağa qayıtqannan keyin Qulağu ilhanniñ dünıe sağlanın estidi. Şıñğıs hannıñ öz balalarınan keyin bes bõrisiniñ ekeui Batu men Qulağu dünıeden ötti. Qulağu öldi. Berkeniñ bir jauı kemidi. Biraq Berke buğan quanğan joq. «Qu dünıe, osılay bārimizden de ötersiñ! — dedi küyine,— nesine sonşama alısıpjulısamız? Qulağu nesine bar ömirin tek ilhandıgın küşeytuge tırıstı? Sondağı bar tapqanı üş qulaş qara jer me? Degenmen Qulağu eñ aqırğı küyine deyin bul jalğanniñ qızığın körıp ötipti ğoy... Somiki durıs pa? Men nege öytpeymın? Bar oyım, bar tilegim tek Altın Orda. Somı küşeytu. Odan da... Joq, bul dünıeniñ qızığı degen ne? Eñ biigi jar quşıp, bala süü bolsa...» Berke tağı qol basına keldi. Qazır jazdıñ ortası. Oypat juası âli süyirlenbegen. Ükili bastı qamıstar da âli kökpeñbek. Beluardan keletin şalğın jelmen oynap, tolıqsıp, jasıl kilemdey jaynap tur. Şirkin dünıe, qanday qızıqsıñ,

qanday tamaşasıñ! Seniñ bar qızığın tek altın taq pa? Sol üşin ğana adam jaratılğan ba? Joq altın taq üşin tek Berke han ğana jaratılğan.

Tek osı ğana biledi taqtıñ mına jaynağan aldamsı ömirden qanşa artıqtığın...

Berke kölge qaradı. Öziniñ jalğız kâri aqquı ğana jüzip jür...

Serikteri joq. Joldastarı — anau qasındağı jas eki aqqu tastap ketken. Biraq, jalğızdıq tek kâri aqquda ğana ma, özi de Aqjamal men Qundızdan ayrılıp qalğan joq pa? Aqjamal men Qundız esine tüsip edi, Berkeniñ jüregi tağı uday aşıp ketti.

Bügin Altın Orda hanı eki ottıñ ortasında edi. Bir ot — бүkil oysanasın bilegen altın taq. Al ekinşi ot — adam bop dünıege kelgennen keyin onıñ qızığın körıp ötüdiñ kerektiginen tuğan. Qulağu ölimi altın taqtıñ da opasız ekenin körsetti. Seniñ ömiriñniñ jalğası altın tağın emes, balañ. Al sen bolsañ sol balanı endi māñgibaqı tudıra almaysıñ. Qanday azap! Qanday qorlıq! Osı eki ottıñ ortasında qalğan Berkege ömir kenet bir nātijesiz bos ötken, qur āuresarsañ tirşilik bop körinip ketti. Ol burınğısınan da beter qulazi tüsti. Berke köldegi aqquğa

qaradı. Mine ğajap! Talay jem tastap şaqırğanında tipti jaqın kelmeytin aqqu qus, endi özine qaray jüzip keledi. Tipti qorqar emes. Āne tayap kelip qaldı. Mine jetti. Uzin moynın sozıp Berke turğan jağanıñ şetine saldı. Han eñkeyip «ne boldı sağan?»

— dep basınan sipamaq bop qolın apara berdi. Kenet tartıp aldı.

Birdeme aytqısı kelgendeıy buğan jāudireıy qaraydı. Berkeniñ denesi muzdap ketti. Kenet «qañq» etti de, eki qanatı eki jağına salbırap, qozğalmay qaldı. Berke aqqudıñ ölip qalğanın bildi. Kenet jel turdı. Uzin moynı jağada ölip jatqan aqqudı lıqsi sekirgen kök tolqın özimen birge qol ortasına qaray ala jöneldi. Aqqu qusınıñ ölümün Berke jamandıqqa jorığan. Köp keşikpeıy özim de öledi ekenmin degen. Ārisāri küıde Berke han sarayına qayttı.

Han tağına otırşaaq bolğanı, özin tuñğııqqa batırğan sumdıq oylardan Berke zamatta qutulatın. Öziniñ basqalardıñ tağdıрын şeşetin āmirşi ekenin birden sezinetin. Jañağı jar quşıp, bala süıem degen arman da umıtılattın. Kökireginde tek aşu ğana qalattın. Altın taqtıñ osınday qasieti barın biletin. Berke odan māñgibaqi ayrılgısı kelmeytin. Jatsatursa «düniıdegi bar qızığımıdı alsañ da, tek osı qızığımnan ayıra körme» dep tileytin qudaydan. Bul jolı da solay boldı. Berke tağına otırısımen özin basqa adam sezindi. Dereu Sarayğa kelip jatqan Tuday Möñkeni şaqırttı. Bul atası Batuğa da, ākesi Toqtıhanğa da tartpağan, apaytös, keñ keudeli jigıti edi.

Haljayın surasıp bolğannan keyin Berke:

— Osı mañda, Edil toğaylarınıñ arasında keşe osı Altın Ordada jüzbası bolğan Sālimgereıy degen bireu basqarıp jürgen bizge qauıptı bir jasaq payda bolıptı,— dedi.— Senderdiñ mağan alıp kelgen Qundız qızdarıñ da sonda körinedi...

— Bilem ğoy men Sālimgereıydi de, Qundızdı da,— dedi Tuday Möñke ādettegisindeıy lepıre söylep.— Anada Qızıltasta soğısıp, Sālimgereıyden sol Qundızdı tartıp alğam. Bıraq sizdiñ onı qız degeniñizge senbeymin!..

— Uay, qazır söz onda emes...

— Endi nede? Ol qız bolmasa da közdiñ jauın alıp turğan bir perışte. Noğay kökem ber degen soñ berdim, āıtpese... Baraqşınqatınıñ bir kezde erkeletip ösirgen nemereleriniñ biri, kileñ osılay auzına kelgenin, jasırmay aqtarıla söyleu

Tuday Möñkeniñ ädeti. Bunı biletin Berke endi onıñ sözine mǎn bermedi. Öz ģmirin tikeley ayttı.

— Sol Sǎlimgereydiñ jasağı bizge qauiptı jasaq. Qazir ana qala sırtında jatqan qosınıñdı al da, solardı bir aptağa jetkizbey qorşa. Jol körsetetin kisiler bar. Qorşap bolğan soñ birin qaldırmay qır!

— Qundızdı da öltirem be?

— İǎ,— dedi Berke.— Sol jasaqta meniñ toqalım Aqjamal da bar körinedi. Onı da öltir.

— Oybayau eki birdey qazmoyındı tekke öltirgenşe, öziñe kerek bolmasa, Mağan ber.

— Joq, bermeymin. Öltir. Al qatın kerek bolsa, qalğan ana qatındarımıñdı birdey al.

— Kileñ kempirdi qaytem? Ąje etemin be? Jaraydı, ana soñğı eki qatınıñdı alayın, ģli de köñilderiniñ jeli basılmağan tǎrizdi, keşe ekeui de «tentek qaynım keldiñ be?» dep... Berke küreñdene qaldı. Tuday Möñkeniñ söziniñ ar jağın tıñdağan joq. «Bular da bos jürmeytin boldı ģoy»,— dedi işinen. Al Tuday Möñkege:

— Jaraydı, qaysısın alsañ sonısın al,— dedi.— Tek Sǎlimgereydiñ jasağın qurtıp kel. Ajarlı eken dep Aqjamal men Qundızğa qızığıp jürme!

— Qatınğa qızığatın men bir esinen adasqan adam deysiz be? Hannan qaşatın sayqaldardı, qoynıña qatın etip jatqanşa, at quyırığına baylap ģkelerin tanıtqanğa ne jetsin!

Han bul jasaqtı qırudı Tuday Möñkege tapsırğanda özi de solay oylağan. Toqtıhanniñ balaları urıs, soğıs, qıru dese, ölip turadı. Al Tuday Möñkeniñ tentektigin keybireuler esalañdığınan isteydi deydi. Al basqa bireuler atasına tartqan batırılığınan deytin. Aqımaqtı batır deseñ börki qara qazanday boladı, degendeyin, buğan sen batırsıñ deseñ bolğanı, jartastı da keudesimenen uruğa bar ģumeser. Osı Tuday Möñkeniñ qolı Sǎlimgerey jasağına erteñ kün bata attanbaq boldı. Bul habardı sol küniaq Sǎlimgerey de estidi. Endi Tuday

Möñkeniñ ģskerin şabatın bop dayındala bastadı. Biraq Tuday Möñkeniñ qolı erteñine jorıq betin özgertti.

Sol küni tünde Berkege Novgorodtan ulı knyazь Aleksandr Nevskiydiñ tuisı Gavriyl bastağan tağı arnaulı uǎkilder kelgen. Olardan nemis rıtsarıları men Livon ordenderiniñ Pskov pen Novgorodtıñ ar jağınan qalıñ ģskerleri şep qurıp,

orusuttardı şappaq bolıp dayındalıp jatqanın estigen. «Özimizdiñ de küşimiz jetip qalar» degen Aleksandr Nevskiy nemere inisin jiberip, söytse de bul jolı rıcaqlar burınğılarınan anağurlım qattı dayındalğan tārızdı, eger Sartaq han kezindegi uādesinen taymağan bolsa, Berke bizge jārdemge eñ bolmasa bir qosın āsker bersin».

Musılman dinindegi Berke nemis rıcaqlarınıñ Beybarısqa da qarsı soğıs aşır Mısırğa deyin barğanın jaqsı biletin. Onıñ üstine özine alımsalıq tölep kelgen Novgorodtı basqa jurttı şauıp, qolındağı qızılın qağıp ketkeli turğanın unatpadı. Berke han birden Aleksandr Nevskiyniñ surağan bir qosın āskerin bermek boldı. Ol sol tūniaq Tuday Mōñkeni şaqırıp ap:

— Seniñ qosınıñnıñ sapar beti özgerdi,— dedi — Sālimgereydiñ qaraqşılarnıñ basqa qosın joyadı. Al sen basqa jaqqa barasıñ! Tuday Mōñke qanıp ketti.

— Qay jaqqa? — dedi ol.

— Ana jorıqtan meni qutqarğanıñız jōn boldı. İttiñ qatındarı, quralaydıñ laqtarında közderi jautañdağan bir perizattar. Qolğa tūsse ne isteymin dep bağanadan beri basım qatıp jūr edi.

— Sen qosınıñmen mına kisilerge erip Novgorodqa barasıñ,— degen Berke Gavriyldi nusqap.

— Orusut āskerine jārdemdesiñder. Ar jağınan nemis temir attılarınıñ 75 köp āskeri kelip jatqan körinedi.

— E, tağı soğısadı ekenbiz ğoy! — Tuday Mōñke şın qanıp qaldı.

— Qaşan jūr deysiz?

— Tañerteñ. Bul añgime tūn ortasına tayanğan kezde bolğan. Batır añğal degendey, auzında söz turmaytın Tuday Mōñke, qayda bara jatqandarın eşkimge aytıp ülgermegen. Onıñ āskeri tañ ata qozğaldı. Añduğa qoyğan alğışındarı Tuday Mōñkeniñ qalay qaray bara jatqanın Sālimgereyge jetkizgen. Jasaq bastığı bizdi alıstan qorşamaq bolğan eken dep, Tuday Mōñke qolı tınığıp jatqan kezde kütpegen jerden şappaq bolıp, toğaylı dalanı betterine ustap, Altın Orda qosınıñ soñınan ergen. Sālimgerey jasağınıñ alğışındarın basqarıp, alda Qundız qız jürüp otırğan. Ol Tuday qolınıñ qay jermen, qalay ketip bara jatqanın udayı habarlap kele jattı. Tūs auğan kezde Qundızdan: «Āsker qosqos

bop köl jağasına tüşip jadır. Ār qostan ekiüş jigiti şığıp, attarın kölge aydap baradı. Sirā, osı jerde biraz demalmaq tārızdı. Āsker toqtağan tüş jazıq. Ber jağında qalıñ toğay bar. Sonı tasalap kep bulardı şabuğa boladı. Sālimgerey ağa sāl şıdasın, köreyik attarın qaytedi eken?» — degen habar jetken. Bir bie saumı öterdey uaqıtta ekinşi habar da keldi: «Attarın köldiñ arğı betine jayıldırıuğa alıp ketti. Jigitteri tamaqtarın jep, jatuğa iñğaylanıp jadır. Tañ atpay qol jolğa şıqtı ğoy, qurığanda eki bie saumday mezigil tınığar. Sol kez şabuğa iñğaylı. Birin qaldırmaı qırıp saluğa boladı». Sālimgerey sarbazdarı özderin bastağan bir alğışınğa erip, Qundız aytqan toğaydıñ künşığıs jaq ıǵına kep toqtadı. Sarbazdar attarınan tüşip, erlerin jöndep, tartpaların mıqtıraq tartıp, şabulğa dayındala bastadı. Sālimgerey özi barıp, Tudaı Mōñkeniñ jatqan dalasın sırtınan körip keldi. «Qudaı buyırsa, bireuin sau jibermespiz, — dedi ol, qannenqapersiz bāri uyıqtap jadır. Tek qarılıspağanına timeñder. Qaruıaraqtarın alıp özderin esirey etiñder de qoyıñdar». Ārine, öz jerinde, arttarınan añdıp kele jatqan jau bar dep Altın Orda āskeri oylamağan. Sol sebepten de künimen jürgen āskerlerine at soǵıp tastamasın dep Tudaı Mōñke tınıstama bergen. Qazır özi de qorıldap uyıqtap ketedi. Sālimgerey sarbazdarı saymasay bop tizilip, qoldarına nayza, qılıştarın alıp, jer tarpıp, auızdıqtarınan alısıp turğan attarın jaldarınan sipap, āzer basıp, uyıqtap jatqan qosınğa endi at qoyamın degen kezderinde: «Toqtañdar — Toqtañdar!» dep ayqaylap astındaǵı qulager bestisin oynaqtatıp Qundız da jetti. — Bulardı şabuğa bolmaydı eken, aǵatay! — dedi ol entige atınıñ basın āzer qayırıp. — Bular Novgorodqa orusuttardı qorǵauğa bara jadır eken. Olardıñ ar jağman qalıñ temir attılar kelipti... Eger biz bulardı qırıp tastasaq, orusuttardı temir attılarını qırui mümkün... Sālimgerey jasağında quldıqqa satılıp, ne bolmasa monğol şapqınşılarınıñ alğaşqı attanısqı şıqqan kezderinde esirey bop qolğa tüşken, soñınan Ordadan qaşıp, bularğa kelip qosılğan köptegen orusut sarbazdarı bar edi. Jāne orusut eliniñ de monğol şapqınşılardına qarısı ekenin Sālimgerey de jaqsı biletin. Bularğa janı aşıtin. Sol sebepten de Şelkene basqaqtı özi öltirgen.

— Qap! Bir iñğayı kelgen kez edi! — dedi ol.

— Tuday Möñkeni at quyrıǵına bir baylaytın edik. Ätteñ, ätteñ! Hannan öşimizdi alamız dep, jazıǵı joq qıruar eldi qırǵızuǵa bolmas! Attarıñnıñ basın keyin burıñdar, jigitter! Bular keyin qaytqan. Biraq bugün özi şappaǵan Tuday Möñkeniñ, erteñ bulardı qoyday qıratının bilgen joq. Al Berke äskeri sol betimen jedel jürüp, erteñ temir attılar şabadı degen küni tündelete Novgorodqa jetti. Şep qurıp, dabıl soǵıp, şabulǵa dayındalǵan temir attılar tañerteñ özine qarsı turǵan jalǵız orusut qolı emes, Qıpşaqtıñ äygili attı äskerin kördi. Legniçanı äli esterinen şıǵarmaǵan nemis rıcaǵları endi Novgorodtı şabuǵa bata almadı. Olar keyin şeginuge mäjbür boldı. Bul nemis rıcaǵlarınıñ orusut jerine eñ soñǵı kelui edi. Budan bılay qaray, er jürek orusut halqınan eki ret oñbay tayaq jegen nemis rıcaǵları orusut jerine şabulǵa şıǵuların müldem tıydı. Sälimgereydiñ qolı Tuday Möñkeni şappaǵanmen de basqa bir jeñiske jetti. Sol keyin qaytqan betimen SarayBatudıñ irgesine keldi. Hanǵa «biz qalıñ qolımız, eger ana quldardı bosatpasañ, qazir şabamız!» — dep kisi jiberdi. Bul bir däl tabılǵan kez edi. Noǵay lāşqarqaşı buzurıq bop turǵan şaqta, han Orda sırtındaǵı hizarlarında Altın Orda otız mıñday äsker ustaytın. Noǵaydıñ qanday qauipti adam ekenin ünemi esinen şıǵarmaǵan Berke qay küni ol osı otız mıñ qolımen han Sarayın şabadı dep äbden qorqıp bolǵan. Noǵay Kavkaz attanısan keyin, lāşqarqaşı buzurıqtan tüsip, Edildiñ tömengi jaǵındaǵı jaña ulısına ketkennen keyin, äskerden seskenip qalǵan han, soǵıs kezi emes dep basqa lāşqarqaşı buzurıq bekitpegen. Jäne qala sırtındaǵı hizarlarda ünemi osı aranı küzetetin ornıqtı äsker ustaudı da qoyǵan. Köp jılǵı tājiribesi boyınşa mundayǵa mausımdı qosındarı durıs ekenin biletin Berke, Ordanı küzetuge är ulıstan är üş ayǵa bes mıñ äsker kelip turudı buyırǵan Tuday Möñkeniñ äskeriniñ de Orda tübinde bolıu osıdan edi. Al onıñ qosını Novgorodqa ketkennen keyin Berke kelesi kezek seniki dep Toq Buqaǵa kisi şaptırǵan. Toq Buqa qolımen Ordaǵa jetkenşe, Sälimgerey täuekel dep Saray Batudıñ irgesine kep toqtaǵan. Bul bir, qan tökpey quldardı oñay bosatıp aluǵa bolatın kez edi. Al quldar ereuilinen zapı bolıp qalǵan Berke böten amalı bolmaǵan soñ, öziniñ qaramaǵındaǵı basıbaylı bes jüz qulın bosatqan. Oǵan böten bekdalardıñ da adamdarı qosılǵan.

Osılay mıñ sarbazına jeti jüzdey jaña kisiler qosıp aǵlan Sâlimgerey, âskerimen sol küni tünde, Edil jaǵasındaǵı qalıñ toǵayǵa kirip, joq boldı. Al Altın Orda hanı sanın urıp qala berdi. Köp keşikpey Dâšti Qıpşaqtıñ qarasıqtı küzi kelip onıñ soñı

Qarlıburqasındı qısqa aynaldı. Sâlimgereydiñ âskeri Edil özeniniñ orta şenine jetip, jaña ğana qanat jaya bastaǵan basqa batırlarmen til tabıstı. Jâne Edil boyınıñ qalıñ toǵayınıñ arasında Aqjamalǵa üylenip alǵan Sâlimgerey qardan baspana bolarlıq şoşala salıp, mıqtap bekendi. Jalǵız qızına şıbın janınan basqanıñ bârin qıǵan âkesi Aqjamalınıñ toyına dep, sonau Kök Orda jerindegi Esil, Nuradan bıqıp jatqan jılıqsınan Berkeden jasırıp taylıqulındı eki jüz jılcı aydap âkeldi. Eñsesi tüsip jayau jürgen sarbazdardıñ keybireui oyqastatıp at mindi. Qısqı soǵımǵa kenelgen Sâlimgerey sarbazdarı endi jazǵı jorıqtarına dayındala bastadı. Bul kezde Mauarannahr jerindegi Baraq han da âjeptâuir küşeyip qalǵandı. Altın Ordanıñ köşpendi jauingerinen qorqıp qalǵan Hocent, Buhara, Samarqand turǵındarı Baraq âskerin qarulandıruǵa ayanbay küş salısқан. Jâne tuıpösken jer, suın köşpendiler kelip büldiruiinen seskengen Mauarannahr jeriniñ ülkenkişisi özderi kelip Baraq âskerine kirgen. Osılay âldenip qalǵan Baraq bireki ret Otırar jaqqa şıǵıp, Qaydudıñ jasaqtarın jeñip qaytqan. Biraq Baraq Qayduǵa qarsı ülken maydan aşuǵa jüreksine bergen. Öytkeni, Sırdıñ orta şeninde, ininde uyqıǵa ketken aydaharday qozǵalmay, aldaǵı soǵıstı kütip, Altın Ordanıñ Möñke Temir basqarǵan elu mıñ attı âskeri jatqan. Baraq Qaydudıñ âskerinen köri, Qıpşaqtıñ osı qosındarınan seskenip, ülken soǵısqa bara almaǵan: Jâne maydanǵa şıǵa qalsa, jeñilip qalam ba dep qorqıp, ne isterin bilmey sasa bastaǵan. Osınday kezde kenet Qaydudan, Ügedeydiñ balası Qadannan tuǵan Qıpşaq basqarǵan elşiler kelgen. Olar Qaydudıñ atınan Baraqtıñ bitimge keluin suraǵan. «Bârimiz bir Şıñǵıstıñ urpaǵımız, bulay qırılısa beruimiz jöñge kelmek. Bul Qıpşaq pen Mauarannahr dalası bârimizge de jetedi, onı büldire bermeyik» — degen. Baraq sırttay oylanǵan pişin körsetkenmen iştey quanaquana köngen.

Âzirge eki hannıñ arasındaǵı qırqıs toqtatılıp, kelesi jılı Şıñǵıs urpaqtarı jinalǵan Qurıltay şaqırmaqşı bolıp kelisip, Qıpşaq Qaydu Ordasına qaytqan. Bul şeşimdi Berke sol qıstıñ orta şeninde estidi. Jaǵatay men Ügedey urpaqtarınıñ til tabısıp jatqanın tüsinip qattı aşulandı. «Möñke Temir ne ğıp jür o joqta,— dedi

ol,— elu miñ äskerdi men oğan nege berdim? Bar oyım Ügedey men Jağatay tuqımdarın birbirine qırğızdırıp, Altın Ordanıñ qalıñ qolımen Mauarannahrdı basıp qalsın demep pe edim? Boz ökpe, şirik, eñ qauipti jağdayğa jol aşıp ap, qaraşı, birdemeni bitirip tastağanday jatqanın mısıq târizdi buyıǵıp?» Berke: «Jağatay men Ügedey tuqımdarın biriktirip alma!» dep, Möñke Temirge arnaulı jasaq jiberdi. Biraq sol jılı bir aptalap dolı boran ulıp turıp aldı. Boranı bitse bet qaratapaytın Arqanıñ suıǵı keldi. Suıǵı bitip, kün jılına bastap edi, kilt köktem bolıp taudaytauday bolıp üyilgen qar birden erip, sel basıp ketti. Tasıǵan Jayıq, Qırǵız, Torǵay özenderi jirmajırma bes şaqırımğa jayılıp, mausım tumay qaytpay qoydı. Su qaytıp, jer kebe bastap edi, kenet töpelep nöser quyıp, älem beti at ayaǵın alıp jüre almaytın saz balşıqqa aynaldı. Kileñ juan bel, bura san jılqı mingen, Qıpşaq jigitteri bar qındıqtı jeñip, öldiktaldıq dep Möñke Temir Ordasına jetkende, bular endi qanday şara qoldansa da Jağatay men Ügedeydiñ urpaqtarınıñ baylanısı buzılmaytın jağdayda ekenin bildi. Al Möñke Temir de bostanbos

buyıǵıp jatpaǵan eken, onıñ öziniñ de közdegen nısanası bar bop şıqtı, artınan barıp biraq bilindi. Qıs boyı qusa bop, jüdep jürgen Berke bugün öte sergek edi. Jer kepken şaq. Edil boyınıñ kögal şöbi du ete qalǵan. Jer beti kökpeñbek. Kölde qıqulaǵan üyrek. Tal basında sayraǵan bulbuldar, kökpeñbek älem, qulpıra tüsken. Berke altın taǵına otırısımın Tudaı Möñke men Möñke Temirdiñ balası Toqaydı şaqırttı. Toqay baluan deneli, suñǵaq kelgen mañǵaz qara sur jigit bolatın. Batudıñ bul nemeresi de atalarına tartqan kiimge, dünüemülikke onşa äues emesti. Mongoldardıñ özi tustas jigitterindey jarǵaqtan tülkiqarsaq terisinen tigilgen kiimder, iâ bolmasa, sölbireytip şekpen kiine salatın. «Tentek şoqqar jinaydı» degendey, bul ekeuiniñ de qumarı qarujaraq pen at. Belderinde jalpaqtıǵı alaқanday, qaqtalǵan kumis belbeu, kumistetken oqşantay. Asınǵandarı qılış, qanjarlarınıñ saptarı, qınaları jaltjult etken aq kumis. Sadaqtarı men qoramsaqtarına kumisten saqına eldik ornatqan. Mingenderi kileñ süliktey qara jılqınıñ sultandarı. Olardıñ üstesine salǵan ertoqımı, üzeñgisi kigizgen jügen, quyısqanınıñ bâri appaq som kumisten. Ilǵı qara jılqıǵa, kileñ aq kumisti ertoqım, jügen, quyısqan qanday kelisimdi! Qanday sândi! Özge balalarınan göri tentekteu,

jürgen jerleri kileñ uşu, Toqtıhannıñ sustı osı qos arlanı astarındağı kömirdey qara attarın toqtatpay, saldırap jetip kelgende, qanday top bolsa da, ayrılıp jol beretin.

— Aldiyar taqsır, amansız ba?

— dep üyge osı eki jigit birden kirip keldi.

— Özderiñ de amansıñdar ma? — dedi han bulardıñ sustı türine süysine qarap,— otırıñdar. Ekeui de tañ aldında jayılğan, qıpqızıl, tüp bir eli, farsı kileminiñ üstine maldastarın qura qatarlasa otırdı.

— Ąskerı oyinga qanşa jauingermen keldiñder? — dedi han.

— Ąrqaysımız bes mıñnan,— dedi Toqay.— Jarlıq solay ğoy. Bizden özgeleri jaña kelip jatır.

— Onda qosındarıñdı dayındañdar,— dedi Berke,— özım bastap jorıqqa attanamın. Tunday Möñke eleñ ete qaldı.

— Alısqa ma?

— Taqa jaqın emes. Ąskerı ulısqa alıstağı ulıs qosındarı jetkenşe oralıp qalarmız. Oralıp ülgermesek, bizdi küte turadı ğoy. Bügin habar aldım. Eki mıñday sarbazımen Sälimgerey naysaptıñ jasağı Edildiñ bergi betindegi Qara Ormanğa kelip bekinipti. Ol bul aradan eki kündik jer ğoy. Suit jürıp, arğı künnen qalmaq Qara Ormanğa jetuımız qajet. Qaraqşılar böten jaqqa susıp ketpey, qorşap alıp, birin sırtqa şıǵarmay, ormanmormanımen örtep jiberuımız kerek. Tunday Möñke qanıp qaldı.

— Uay, otqa qaқтаğan üyrektey, ana qos qatındı da örteydi ekenbiz ğoy! Bizge qimağan qızıqtarın körsinşi, endi kök jalın şıjıldatıp! Toqay köp söylemeytin, ustamdı jigit edi.

— QırUAR ormandı bosqa örtegende,— dedi.— Bar bolǵanı eki mıñ adam bolsa, qorşap alıp, tutasa kirip, sol jatqan jerlerinde qırıp salmaymız ba?

— Atpen kire almaysıñ. Al Sälimgereydiñ jigitteri köbi tau arasında esken eptiler, tülkidey jilt etip bir jaǵınan ötip ketedi. Ustatpaydı. Odan da qorşap alıp örtegen jön. Bir ormannan Ordanıñ şañırağı küyrep jerge tüspes.

— Ąrine ğoy,— dedi tağı añqılday Tunday Möñke.— Olardıñ janjaǵınan qızıl tilin jalaqtatqan örtten şıǵa almay jantalasıp jatqandarı qanday qızıq! Örteyik!

— Meyilderiñ! — dedi Toqay.

— Onda dabıldarıñdı urıñdar. Qazir jüremiz,— dedi Berke.

— Tek umitpañdar, arbalarğa tiep otız kübi jer may ala jürin̄der. Qara orman Edil özeniniñ jağasına tutasa bitken qalıñ ağaşpen uştasıp jatqan, eni bes şaqırım, uzındıǵı on şaqırımday, emen men qarağay, qayıñ menen arşa ösken, it murını batpas, köne zamannan kele jatqan baytaq toğay bolatın. Edildiñ qulama jar qabaǵına bitken. Işı tolǵan añ men qus. Sâlimgereydiñ orusut, mordau jigitteri aybaltarımen ağaşardı qulatıp, su jağalap eki at qatar sıyatın jol salıp osı qara ormannıñ dâl ortasına kelip bekingen. Edil özeniniñ arǵı betine, jalpaq jaǵına qaray jayılǵan tasıǵan su âbden qaytıp, jer müldem kepken kezde, jasaq oynısa sonau Jayıq özeniniñ boyındaǵı qalıñ Qıpşaq ortasına qaray barmaq bolǵan. Jer kebe bastağannan Sâlimgerey jasaǵı solay qaray jol şekpek edi. Ne bolsa da ağayın arasına barıp, Altın Orda qarsı şıǵar bolsa, jorıq saparın sol tustan bastasaq degen. Berke âskeri tündeletip jetip, bükil toğaydı qorşap, otız jerge otız kübi jer may quyıp, ört qoyǵanda bular şırt uyqıda jatqan. Köktemgi dımqıl ağaş âbden qızıp alǵanşa birden tutana qoymaǵan, bıqsıp, âzer degende janǵan. Al birimenbiri sıǵılısıp turǵan qarağay, emender ört qızǵan kezde, ıstıǵı eki jüz qadam jerden bet baqtırmas, lapıldaǵan jalınǵa şıdamay, sırşaday laulap janǵan. Ört iisin eñ aldımın küzette turǵan jigitter sezdi. Olar Sâlimgereydi oyatıp turǵızǵanşa, janjaqtarınan kökke köterilgen tütindi jalındardı kördi. Sâlimgerey jaularınıñ ört qoyǵanına jāne ormandı

qorşap turǵanına şek keltirmedi. Endi bul qorşaudan tek som bilektiñ küşimen, kök nayzaniñ uşimen qutılıǵa bel budı. Budan böten, ârine, jol joq edi. Äbden örşip, doldanıp alǵan ört endi Edil özen jağasın körikten şıqqan qıpqızıl tağaday qorşap aldı. Sarbazdar orman arasındaǵı attarın tauıp alıp, jigitter erttep mingense, bükil qara ormandı tütün basıp ketti. Sâlimgerey sarbazdarı qostarınıñ ortasındaǵı ağaşların qulatıp özderi jasaǵan alańǵa jinalıp, endi âlgi jalǵız jolmen şıǵamız degense, ol joldı da ört aldı.

— Suǵa! Suǵa sekiriñder! — dedi ayqaylap Sâlimgerey,— tiri qalǵandarımız arǵı betke jinalamız. Aqjamaldıñ atınıñ erin alıp tastadı da jetektegen küyde Sâlimgerey qulama jardıñ bir oypattau jerine tayandı. Jar qulamalau bolǵanmen, su aǵıp jatqan etek tusı âli de biikteu eken. Sâlimgerey Aqjamaldı quşaqtap betinen süydi de, âyeliniñ köz jasın körgisi kelmegendey, tez köterip jaydaq atınıñ üstine mingizdi. «Al endi jolıǵa almasaq baqıl bol» dedi de attıñ saurınan

qamşısımen tartıptartıp jiberdi. At sāl kidirdi de, kenet özenge sekirip kümp ete tüsti. Sol sätte Sälimgerey «qoş bol!» degen sur tolqın âldeqayda âketip bara jatqan Aqjamaldıñ dausın estidi. «Qoş bol!» dedi bul da tamağına kelgen bir aaur sezimdi âzer basıp. Sodan soñ janğan armannıñ jarıgımen birazğa deyin körinip, birtindep joğalıp bara jatqan attılı âyeliniñ beynesine sāl qarap turdı da, kenet kilt burılıp orman işine kirip joq boldı. Özen jağasındağılardıñ keybireuleri attarın jetektegen qalpında suğa kümpkümp berdi. Al keybireuleri attarınıñ ertoqımın alıp, üstindegi Qarujaraqtarın tastap suğa qoyıpqoyıp ketti. Suğa sekire berdi, sekire berdi... Tuday Mõñke miñ jigitimen sudıñ arğı jağasında jüzip kele jatqan sarbazdardı kütüp aldı. Aqjamaldan bastap birdebireuin jağağa şığarmadı. Qanqan bolğan öli deneni tulay aqqan Edil sui ilip ala jöneldi. Al arğı bettegi laulap janğan qalıñ örttiñ kögildir jalını men qıpqızıl sâulesi túsken su betinde jüzgen jılcı da, ağıs âketip bara jatqan adam da, bāri de apanıq körinip turdı... Berke janındağı nokerlerimen ormannan bes jüz qadamday jerdegi quz tastıñ üstinde tur. Örttenip jatqan orman da, onıñ janjağı da Berke turğan biikten apanıq körinedi. Berkeniñ jüzinde quanış oynaydı. Ört qızıu bunıñ da betin şalğan, biraq şattanğan jürek qızıu odan da küştirek.

Qıpqızıl qan bop aqqan Edil oğan ğajayıp, jumaq özeni tärizdi körindi. Sonau suğa aqqan öli deneler Berkege arnap, sulu ânder aytıp bara jatqanday tärizdi. Han olarğa masayray köz saladı. Bāri qızıq, bāri tamaşa. Dāl osınday quanıştı Berke Herman Kibe örtengende de körgen. Onda da Berke osınday ülken özen jağasındağı jartasta turğan. Onda da dāl osınday adamdar otqa janıp jatqan. Onda Berke jirmada bolatın, köretin aldında talay qızıǵı, talay örti bar edi. Al qazır şe? Mümkın bul eñ aqırǵı quanışı, eñ aqırǵı örti bolar... Şirkinau, bar dünieni osılay örtep jiberse! Quday tağala, nege handı munday müsāpir etip jaratqansıñ! Ört kün şıǵa söndi. Keşegi jasıl ormannıñ ornına, qapqara qurımday bop küygen jer qaldı. Tünde qan bop aqqan Edil endi öziniñ üyrenşikti sur tolqımın terbetip jatır. Berke qozǵalmay āli tur. Közinde ökiniş otı oynaydı. Örttiñ sönip qalǵanı qanday ökinişti. Ömir boyı osılay jurtt örtenip, orman, toǵay, qalalar jana berse, jana berse...

Öytpegen künde mınau jasıl dalanı, sur tolqındı Edildi kimge qaldıradı? Qay balasına, qay qatınına?! Qanday sumıray ediñ, surqıya dünüe! Däl qazir özine oq tise osı jalğan dünüeden ötkenine ökinbeytin tärizdi han Berke. Kenet onıñ oyın janındağı turğan nökeri bölip jiberdi.

— Taqsır han, qarañız! — dedi ol quz tastañ eteginen attıñ tağasında bop qorşay, joğarığa qaray örmeley kele jatqan adamdardı körsetip,— qaraqşılar sekildi! İã, bular Sälimgereyler edi. Sarbaz bassısı bağana Aqjamaldı atimen özenge túsirip jibergennen keyin, qasına öziniñ eñ jaqın, er jürek jigitterin ertip Berke handı izdeuge kirirken. Ört şıqqan kezde jibergen barlausısı, bul bülikti bastağan hannıñ özi ekenin aytıp kelgen. Qattı qaljırap Berkeni äzer tauıp tur. Sol solaq eken, han tılsım tappay ketti.

— Attardı beri äkeliñder! — dep sürineqabına quz tastañ su jağındağı etegine qaray jügirdi.

Sälimgerey de han tobınıñ tömen túsip ketkenin bayqap qaldı. Bular dereu keyin şegindi. Attarına minip, han jolınıñ tusına kelgende, äskeri jinalatın alañğa kele jatqan Berke men onıñ nökerlerin kördi. Bular birden lap qoydı. Han toby attarınıñ basın jalt burıp, jazıq dalağa qaray saldı. Sälimgerey jigitteriniñ mingenderi kileñ säygülik jüyrik bolatın. Qoldarında soyıl, sadağı bar alamandar kegi ketken toptı atarın omıraulata quıp jetip, arqajondarınan tarsıldıta urıp, toptop túsirip jattı. Endigi bir sätte astındağı Aqtankerin jazıq dalağa erkin salğan Berke han, onıñ soñınan qatarlasa şapqan Sälimgerey men ataqtı başqurttıñ mergen jigiti Ğalimzyan qaldı. Astına mingeni auzımen qus tısteytin uşqır jüyriginiñ uzaq şaba almaytının biletin Ğalimzyan, kenet qoramsağına qol saldı da qozı jaurın sauit buzar jebesin suırıp aldı. Munı Sälimgereydiñ közi şalıp qalıp:

— Tartpa sadağıñdı! — dedi ol qattı dauıstap Ğalimzyanğa sâl burıla túsip,

— Berke bizge tiridey kerek. Qazir quıp jetemiz!

— Qap! — dedi jılarday bolıp Ğalimzyan,— Berke mağan munday endi jetkize bermes!

Äriberiden soñ uşqır jüyriginiñ qarqını basılıp, Ğalimzyan endi keyin qala berdi. Endi quba jonda kökjäl qasqırdı quğan arlan tazıday, Aqtankerge jete almay Sälimgereydiñ Aqbaqayı ketip baradı. Esik pen tördey, arqırağan Aqtanker türikmenniñ teke jāumiti edi. Aldına at salmağan äygili jüyrik. Ätteñ alıs joldan

sapar şegip kelip, äbden tün asırılmay jayılp, sâl babına jetpegeni bar. Al Sâlimgereydiñ mingeni Aqjamal şeşesiniñ bıqığan jılqılarınan özi tañdap qızına jibergen, qulında arda emgen, qamıs qulaq, esik keude, böken san, tek köleñkeden ğana oza almas, altığa jaña şıqqan arqanıñ säygüligi edi: Börük astınan böri kütüp jürgen Sâlimgerey, bunı ünemi bap tap ustap kelgen. Büginde oqtauday bop jaralğan, babında edi. Eki attıñ ekeui de tañerteñnen tüske talmay uzaq şabatın jüyrikter

bolatın. Mine, osı eki jüyrik, biri — elimnen qutqaram dep üstindegi han Berkeni alıp qaşqan Aqtanger de, ekinşisi — handı ustaymın dep, oñ qolındağı qıl arqanın iñğaylay şüyirip kele jatqan Sâlimgereydiñ köñilin jeldetken Aqbaqay. Degenmen, Aqtangerdiñ demi tarıla bastağanday, älgisindey emes, bir mezet demi älsinälsin sırlıday tüsti. Osılay tağı biraz şaptı. Biraq, araları qısqara bastadı. Joq, endi tipti qısqardı. Endi bir sätte, arqan

buğau laqtıratınday jerge kelip qaldı. Endi Sâlimgerey buğauarqanın laqtırui kerek edi, biraq äli de jaqınday tüseyin dep, atın tağı bir qattı tebindi de buğaudi laqtıruga erinen köterile, şalqalay berdi; sol sätte Berke qığaştay burılıp, sadağın tartıp qaldı. Qozı jaurın

saut buz ar jebe Sâlimgereydiñ däl ökpe tusınan kirş etip, süyem qarıstay bop kirdi. Ayaulı er at jalın quşa berip, kenet jerge gürs etip, şalqasınan tüsti. Bir mezet jasıl älem şır köbelek aynalıp, kök aspan däl üstine qulap kele jatqanday bolıp körinip ketti. Dünieni qiya almay jaudırağan aqıldı, oylı közi aqırğı ret jumılıp bara jatıp, ol «ätteñ, ätteñ, Ğalimzyanğa beker sadağın atqızbağan ekenmin!» dedi. Söydedi de közin jumdı. Endi oğan ömirdiñ alısküresi, quanışqayğısı, mahabbatı men opasızdığı mähñgi bitti. Berkeni tağı auır oylar bastı. Jorıqtan qayıp kelgennen keyin Sâlimgerey jasağın qurtqanına arnalğan toyı da, Orda qorğanı — sonau qalıñ qosındarınıñ äskeri oyındarı da onıñ şermende köñilin

serpilte almadı.

— Osınşama dünieni, Ordamdı kimge qaldıram,— dedi han Berke.

—«Bul jalğanniñ mañızı nede? Adam bolıp qızıq körüp janıñ jadıramasa, bala süyip qanıñ oynamasa, qur altın taqqa otırğanniñ ne paydası bar?» İã sol altın taqtıñ arqasında jauımdı jeñdim, qasımnan öşimdi aldım, özgelerge üstemdigimdi

jürgizdim, biraq men ömir boyı öytip otıra almaymın ğoy, erteñ men ölgen soñ böten otradı. Bul altın taq ta opasız.

«Bâri opasız. Opasız... Altın taq ta opasız! Dünie bitken tegis opasız. Opasız!» Berke han jındanudıñ azaq aldında edi. Biraq Berke han jındağan joq. Altın taqtıñ özi ğana biletin, özine ğana tãn siqırlı quanışı keyde köñilin bölip, ömirdiñ özge qızığın köre almay, osılay eki ottıñ ortasında jüre bergen. Osı qoyan, yağni 1266 jılğı âskeri oyındı bitirgennen keyin Berkeniñ jarlığimen Noğay tağı İrañğa attanğan. Noğay Kura özeniniñ boyında İranniñ belgili batırları basqarğan Abaqtıñ âskerimen soğısıp, Şirvanğa şegingen. Osı jolı Noğay basınan jaralanıp, bir közinen ayırılğan. Köp attı âskerimennen ber jağınan Berke de jetken. Kura özeniniñ ar jağınan qalıñ qolmen ilhan Abaqtıñ özi kelgen. Kura özeninen öte almay eki âsker jartı ayday turğan. Köpir izdep — Tbhiske qaray bara jatqanında, kenet jüregi qabınıp ketip Berke Şirvan ölkesinde Terek özeniniñ jağasında dünie saldı. Berkeniñ denesin âskerleri Baku qalası arqılı Sarayğa alıp keldi. Bükil Şiñğıs urpağı onı qara jamılıp jerledi. Töbe basına qara marmârdan mazar ornatıp, qulpıtasqa altın âriptermen atijönin, quran süreleriniñ birinen alınğan ayatın jazıp musılmandarşa Saraydıñ qubıla jağına qoydı. Berke, han dârejesin qattı saqtay bildi. Qaramağındağı âmir, noyan, ulıs, aymaq bastıqtarına degenin qabıldatuğa küşi jetti. Bul da Altın Ordanıñ qadirin köterip, üstemdigin jürgize aldı. Bul da Altın Ordanıñ bağıniştı elge bedeliniñ ösuine ülken tirek boldı. Şiñğıs han jasısı boyınşa on bası jüz basına, jüzbası mıñ basına, mıñ bası tümen bası âmirge, tümen bası âsker bası âmirge bağınuı kerek. Al, eger sol ülken âmirlerdiñ bireui qılmıs istese, han onı jazalauğa öziniñ eñ tömengi dârejedegi âmirin jiberse, joğarğı dârejedegi âmir tömengi dârejedegi âmirdiñ bar degenin isteuge tiisti edi.

Tipti basın alamın dese, qarsı kelmey basın usınuğa mindetti bolatın. Berke han da öziniñ âsker bası âmirlerine osı tãrtipti buljıtpay orındattı. Şiñğıs han jasısı boyınşa, han qaramağındağı âmirler, bireuiniñ üstinen şağım aytar bolsa, ne öz dârejesimen baylanıstı birdeme tilegisi kelse,. onday âmir tikeley tek hanğa ğana jetkizuge tiisti edi. Eger onday âmirdiñ ötinişin basqa bireuge, ne hannıñ qatını, ne sözün tıñdaytın böten kisi arqılı âreket istese, munday âmirdiñ bası alınuğa tiis.

Berke han munı da buljıtpay, orındattı. Sondıqtan Berke hannıñ tusında Altın Orda töñiregindegi bekdalardıñ tağdırı tek han arqılı şeşildi. Bul, han

töñiregindegi böten bedeldi Şıñğıs han urpaqtarın Altın Orda hanınıñ jeke basınıñ qadirin, abıroyın asıra tüsti. Şıñğıs han jasısında: «Tek han biligine bas urıp, jıldıñ basında, ayağında kelip öz şaruasın bayandağan tümen bası, mıñ bası, jüz bası ämirler öz orındarında qaluğa tiisti. Al han biligine qulaq qoymay üylerinde jatıp alğan ämirler su tübine batıp ketken tasqa, ne qalıñ

qamıs arasına joğalıp ketken jebege teñ, eşbir iz qaldırmay qurıp ketuleri kerek. Onday ämirler äsker bası bola almaydı» dese, Berke han da, özinen äskeriniñ jayın jasırğan, ne bunsız bireudi joğarılatıp, bireudi tömendetken äsker başıları bolsa, ondaylardı bir kün qoymay, orındarınan alıp tastap otırğan. Sonıñ arqasında Berke Şıñğıs han kezindegidey äsker başıların öz ıqpalına köndirip bağındıra bilgen. Osınday sebepten de Noğay tärizdi özgege oñay könbeytin örkökirek, äskeri eñbegi köp siñgen äygili ulıs başıları da tırp ete almağan.

Dünieden söytip Berke de ötti.

Altın Ordanı uaqıtşa bileu, sırat bolsa da, inisi Berkenjarğa tapsırıldı. Kelesi jıldıñ basında Qurıltay şaqırılıp, бүkil Joşı urpağı bolıp Altın Orda hanı etip Sol qanat ulıstıñ aғası Möñke Temirdi aq kiizge otırğızıp han köterdi. Noğay bul jolı da handıqqa talasa almadı. Şıñğıstıñ basqa nemere, şöbereleri omñ qatal minezinen, alğırılığınan qaymıqtı. Al Noğaydıñ öziniñ tikeley küreske túsuge dāti barmadı. Öytkeni, Möñke Temirdiñ budan özin jaqtaytın Şıñğıs urpaqtarı da köp jāne Noğaydan qadiri de kem emesti. Biraq ol Altın Orda degen asaudıñ üstine otıra ala ma, älde bir tulağanında uşıp tüse me? Kep keşikpey bul da anıqtala bastadı. Berkeniñ ası SarayBerkeniñ tübinde, Aq Edildiñ jaғasındağı jazıq dalada tamızdıñ orta tusında berildi. Jazıq dalaға bes jüzdey şatır tigildi. Oñ qanat, Sol qanat ämirşilerdiñ ärqaysısına jüz şatırdan keldi. Ortadağı jüz şatır — qıpşaq, öğuz tärizdi

Altın Orda qaramaғındağı elderdiñ baymanap batırlarına arnaldı. Budan basqa Däşti Qıpşaqtıñ künşığıs jaғındağı Qıpşaqtar men Kök Ordadağı Qıpşaqtıñ bayları dүniemүlik, jasaumen jüz aq kiiz үyin özderi tikti. Asılğan qazanda, soyılğan malda san joq. Tek qımızға dep arnalıp bes mıñ bie baylanğan. Är dastarqan İsağan men Tabrizden äkelingen şınıyaaq, kese, qımbat farforlı ıdıstarmen bezengen. Dastarqanıñ bāri de kileñ qıtay jibegi. Osınıñ bāri arab, farsı kilemder men qazaqı qalı kilemderdiñ üstine jasalğan. Berkeniñ artında balası bolmağan

soň, bul astı Mõňke Temir özi basqarğan. Berkeniň tuğan inisi Berkenjar — Joşı balalarınıň qalğan aqırğısı, o da osıdan üş ay burın, sonau Qaydu jerinde dünıe salğan. Ārine, bul astı Mõňke Temirden basqa basqarar bõten kisiniň reti joq. Jāne Altın Orda hanınıň munday ülken as şaqırında, tek özi ğana biletin mān bar. Ejelden köşpendi elderdiň saltı boyınşa, qay jurttıñ, rudiñ qanday ekeni, özgelerden neden küşti, neden ālsız ekeni, sondayaq kimniñ dos, kimniñ qas ekeni osınday ulı toy asta bilinedi. Mõňke Temir de öziniñ qaramağındağı eldiñ qanşalıq küşeygenin, köbeygenin, azbağanın, Altın Ordağa degen lebizderin, sondayaq öz ulıstarınıñ qaysısınıñ qanday küyde ekenin bilgisi kelgen. Küşeygen ulıs, rulardıñ asqaq, örkökirekteu keletini tājiribeli Mõňke Temirge belgili. Bilgisi kelgen jayların Altın Orda hanı astıñ dāl qızğan kezinde bildi. Köşpendi eldiñ ası men toyınıñ ayırması şamalı. Ölgen adam öldi, endi oniñ asın köşpendiler ādette toyğa aynaldıratın. Munda da bāyge, baluandar küresi, aqıñjıraular aytısı boladı. Basın tüye etip, toğız qara jülde tigiledi. Bul jolı da solay etildi. Astauastau etter jelinip, sabasaba qımız işilgen astıñ ekinşi küni, besindik jerge jarısqa bes jüzdey at aydaldı. Bulardıñ işinde arabtırdıñ qaz moyın jürikteri, öğuzdardıñ tekejäumıt, aqalteke bāygi attarı monğoldardıñ toqpaq jal, şarşaudı bilmes aqtanker tulparları, qıpşaqtıñ böken san saygülikteri bar.

Bāyge, tek attıñ ozıp kelui ğana emes, bul el aruağı qozğalıp, ru qandarınıñ qızdıratın qızıq dünıe. Sonday qasiet baluan küresi men aqıñjırau aytıstarında da mol.

Bāygege jiberilgen attar kelgenşe, endi jurt alqaqotan otırıp, küres bastaldı. Aldıñğı şeptede han men ulıs başlıları. Şıñğıs urpağınıñ āmirleri, oğlandarı. Sodan keyingi qatarlarda āsker başlıları, tümen bastıqtarı, noyandar, batırlar. Osılayosılay ulıstarına, dārejelerine qaray ornalastı. Tek eñ soñğı şepterde Qıpşaq, mañğıt, oğuz, alan, serkesut, başqurt tārızdi elder adamdarı. Jurttıñ bāri ulısulısına qaray otırğan. Munday ulı jıında tārtip bolu üşin, sāki istelip, kilem jabılıp, oğan han jolğa şıqqanda minetin Altın Ordanıñ jeñil tağı qoyılğan. Han öz ornına jayğasqannan keyin küres bastaldı. Ortağa sol qanattıñ atınan küreske suñğaq boylı müşeleri jolbarıstıñ müşelerindey som bitken, suluşa kelgen, qara torı Qıpşaqtıñ bir jas baluanı şıqtı. Jeñil şidem şekpenin uzun oramalmen buıp alğan. Basına da osınday oramal tartqan. Denesiniñ oñ qol jağı jalañaş. Şekpeniniñ oñ

jaq jeñin belbeuine qıstıra salğan. Jigit alşañday basıp ortağa şıqtı. Tizesin bügip hanğa sâlem berdi. Mõñke Temir jigittiñ qara torı sulu denesine süysine qarap, «raqmet» degendey sâl basın idi de qoydı.

— Al oñ qanattan qaysıñ barsıñ? — dedi küres bii, deneli kelgen, qara murt noyan.

— Men barım! — dedi küjildeggen bir dauıs. Söydedi de aldında turğan eki kisiniñ ortasına alıp deneli, apay tös, eki uıǵına eki kisi mingendey, qar etteri balanıñ basınday bulşıqbulşıq kelgen monğol balpanday basıp ortağa şıqtı. Bul jan şıdatpaytın, monğoldıñ äygili tüye baluanı edi. Baǵana dayım bolğan. Tek küreske meniñ şıǵatınımı körse qorqıp, sol qanattan eşkim şıqpay qoyar dep, ädeyi qoşametteuşilerdiñ artına

tıǵılıp turğan. Küres bii hanğa qaradı. Mõñke Temir «bastañdar» degendey basın izedi.

Küres iesi:

— Kãne, kirisinñder! — dedi. Süzisetin buqaday eki baluan moyındarın küjireyte birine biri tayadı. Birine biri tiipqaşıp, sâl jürdi. Kenet ne bolğanın jurt ta bilmey qaldı. Alıp deneli baluandı Qıpşaq jigiti jaǵasınan ustap şegine, özine qaray tarta jönelip, kenet eñkeye tüsip burılıp, arqasınan asıra jerge gürs etkizdi. Ne bolğanın tüsinbey qalǵanday, jurt şu degende demin işine tartıp ündey almay qaldı.

— Sol qanat baluanı jıqtı! — dedi dauıstap küres bii. Solaq eken, Qıpşaq jaǵı şu ete qaldı.

— Uã, bãrekelde!

— Köp jasa!

— Aruaǵıñnan aynalayın Qıpşaǵım!

— Bar ekensinñ ğoy, arısım!

— Aruaq! Aruaq!

Jurt sâl basılğan kezde, küres bii:

— Al taǵı kimiñ bar? — dedi oñ qanat jaǵına qarap. Endi ortağa bir kezdegi atan baluan şıqtı. Bul burın jan şıdatpağan, qudıqqa qulağan tüyeni örkeşinen köterip ala alatın, monğoldıñ bas baluanı edi. Jası kekse tarta bastaǵannan keyin, soñǵı jıldarı küresti tastap ketken. Jas jigittiñ öziniñ rulas baluanın jıqqanına şamdanıp amalsız şıqqan. Bul älgi baluannan da deneli edi. Ąr sanı buranıñ sanınday, beline

ülken kisiniñ qulaşı jetpes, köldeneñi men uzındıǵı birdey bitken bir oba tas. Bul alǵaşqı baluanday emes, şabınǵan da joq, tabınǵan da joq, asıqpay basıp ortaǵa şıqtı da, köterip alıp laqtırıp jibereyin degendey eki qolın ıñǵaylap jigitte tayadı. Jurt taǵı tañ qaldı. Qıpşaq baluanı däl älgidey ädispen şapşañ qimıldap, obatastay atan baluandı da arqalay tüsip, laqtırıp jiberdi. Atan baluan, bir jar qulaǵanday şañdı burq etkizip, jerge düñk etti. Bul jolı jurt küres biiniñ şeşimin kütken joq, daurıǵa ayqaylap jatır.

— Ua, Qıpşaq! Qıpşaq!

— Aruaq! Aruaq!

— Bar ekensiñ ğoy, uldarım!

— Seni tapqan anañnan aynalayın!

— Ul tapsañ, osınday ul tap! Möñke Temir oñ jaǵına qaradı. Qıpşaq batır, bileriniñ ortasında külimsirep otırǵan aqsaqaldı kördi. Jinalǵan jurttıñ guildegenine, ayqaylaǵanına qaraǵanda, köbiniñ Qıpşaq ekenin bildi han. Qabaǵın sâl tüydi. Oñ qanattıñ simbattı deneli üşinşi jas baluanın da, Qıpşaq jigiti taǵı jıqtı. Bul jolı bükil dala ayqaylap ketkendey boldı.

— Ua, Qıpşaq! Qotan han!

— Şeru han! Şeru han!

— Bar eken ğoy balalarıñ, joqtatpaytın senderdi, Künşek!

— Aruaqtarıñnan aynalayın! Bul jolı Möñke Temir eşkimge qaramadı. Küres erejesi boyınşa qarsı jaqtıñ üş bas baluanın jeñgen adamǵa bas bāyge berilui kerek. Biraq buǵan qaramay küres bii, monǵol noyanı:

— Taǵı kimiñ bar? — dedi oñ qanat jaqqa qaray ayqaylay. Sirā, monǵoldardı Qıpşaq jigitiñ jeñgenine şamdanıp qalǵan bolui kerek,

— monǵol jaǵınıñ anasınan bir monǵol tumaǵan ba? Osı sätte alañǵa Tudaı Möñke jügirip şıqtı.

— Körsinşi menimen küresip!..

Ol şeşine bastadı. Şıñǵıs urpaǵı mundayda talasqa, bāsekege tüspeytin jāne jeñilip qalsa masqara sanalatının halıq ta biletin. Endi jurt hanǵa qaradı. Möñke Temir qabaǵın şıttı.

— Qayt keyin, tentek neme? — dedi han dausın qattıraq şıǵarıp Tudaı Möñkege,— İmprañǵa jaǵañnan ustatatın seni jin urǵan ba. Tudaı Möñke tez basıldı.

— Ąli sondayı bar eken ğoy. Ąytpese mınanıñ ākesin tanıtatın edim...

Ol Qıpşaq jigitin jeñgen adamday, ayaǵın qorazdana basıp keyin qayttı.

Möñke Temir endi küres biine qaradı.

— Erejeni umıtpauı kerek,— dedi oǵan.

— Oñ qanattıñ üş baluanın jıqtı, bas bāyge sol qanattıñ baluanı mına jigitke berilui kerek! Jurt taǵı şulap qoya berdi.

— Ua, ādiletti hanımay!

— Bāse, bāyge bizdiñ jigittiki ğoy!

— Handa qırıq kisiniñ aqlı bar dep tekke aytpasa kerek!

— Möñke Temirdi burın da ādiletti deytin edi ğoy. kezde «attar kele jatır» degen ayqay şıqtı. Jurt orındarınan uşıpuşıp türegeldi. Han taǵınıñ adlında eşkim qalmaq ortalarınan bāyge attar ötetin alañ tastap, jurt eki bölünip tura bastadı. Aldaǵı qatarda āmir, noyan, batırlar. Solaq eken küngey jaqtan şubatılǵan şañ körindi. Özgelerden üzdik eñ adlında quyındatıp bir jeke qara kele jatır. Soñnan at iliktirer emes.

— Ua, mınau Arǵınbaydıñ Kökbestisi ğoy,— dedi kenet bireu ayqaylap. Solaq eken taǵı jurt şulap qoya berdi.

— Bāse, sol!

— Jeke kele jatır! Sirā, Kökbesti köbine tanıı bolui kerek.

— Kökbesti turǵan bāygeden at keletin be edi! — dedi bireu kökip.

— Jılqıdan emes, bul qumaydan tuǵan deydi ğoy!

— Ua, aruaq! Qolday kör! Qolday kör!

— Şap, jigitter! Köter Kökbestini!

Qatındarı ul tapqanday, Arǵındaǵan, QotanŞeru handaǵan, aruaqtaǵan bir top salt attı Qıpşaq jigitteri kötermelegen, Kökbesti kelip qaldı. Han aldınan keude jaǵı sala qulaş, art jaǵı şömşigen, qulaǵın jimırayta basıp alǵan, qıpşaqtıñ jabayı jılqısı zulap öte şıqtı. Bas bāyge soniki boldı. Astıñ sol küngi jartısı bitip, Sarayına qayıp bara jatqan han bügingi küنینen biraq zattı uqtı. Keşegi özderi şapqan Qıpşaq eli, bastarın köterip qalǵan eken. Bar tüsingeni sol boldı. Tek bul eldiñ

qalay tez esin jinağanına tañ qaldı. Qaydu men Baraq kelisken Qurıltay Talas özeniniñ boyında jılan, yaǵni 1269 jılı ötti. Bul Qurıltayǵa jalǵız ğana Jaǵatay men Ügedey urpaqtarı emes, Altın Orda hanı Möñke Temir atınan bul kezde sıratınan ayıqqan Berkenjar qatısқан.

Jeti kün boyı ülken toy bolıp, segizinşi küni Qaydudıñ basqaruımen Qurıltay mäjilisi aşılgan. Osı mäjiliste Qaydu budan bılay qaray, Şıñǵıs urpaqtarınıñ tatutattı turuın söz etken. «Altı ala bolsa auızdaǵı ketedi», al biz bir bolsaq Şıñǵıs urpaǵına üles eter jer de, bilik qurar handıq ta jetedi degen. Qurıltayda Qaydudı aq kiizben han kötermegenmen, bükil Orta Ğziyanıñ biligi soǵan köşkeni belgili bolǵan. Eşkim buǵan qarılıq bildirmegen. Tek Baraq qana özi basqarıp otırǵan Jaǵatay ulısınıñ äskerin, ustaytın omaq suraǵan. Qurıltaydıñ şeşimi boyınşa oǵan Mauarannahrdıñ üstın eki bölige berilgen. Al qalǵan bir böligin Möñke Temir men Qaydu birigip basqaratın bolǵan. Jäne Qaydu ulısınan sektes Altın Ordanıñ Ile Alataınıñ teriskeyinen bastalatın burınǵı qalalar Merke, Qulan, Aqırtöbe, Taraz, Saudakent, Qumkent; Şolaqqorǵan, taǵı sonday Otırarǵa deyingi basqa ülken, kişi bekinis qalalardıñ bäre Altın Ordaǵa qaytқан. Osılay bir kezdegi Şıñǵıs hanınıñ jasısı boyınşa böligen jerler qaytadan öz qalpına kelgen. Han urpaqtarı özderiniñ burınǵı ädetteri boyınşa tauda, ne dalada turmaq bolǵan. Maldarın turǵın elderdiñ egisine jibermey, qaladan özderine tiisti zañdı salıqtarın alıp, turǵın elderdiñ isine tipti kirispeymiz dep uäde bergen. Buhar, Samarqandlarda qarhana, şeberhanalarda jumıs isteytin quldar är qaysısınıñ menşigine bölünip berilgen. Osınday kelisimge kelgen han urpaqtarı, birinbiri «anda» sanap, bir keseden şarap işip, bir tabaqtan et jegen. Turǵın elderdiñ qalalarına bileuşi etip qaytadan Musabek bekitilgen. Möñke Temir, qaramaǵında elu miñ Qıpşaqtıñ jauinger attı äskeri bola turıp, osıdan eki jıl burın Mauarannahrdı nege şappaǵanı endi belgili bolǵan. Möñke Temir qan tökpetaq özine tiistisin alatının bilgen tärizdi. Demek, quşaqtasıp «anda bolǵanmenen, Qaydu, Baraq, Buhar, ne Samarqandı qaytadan basıp alıp jürmesin dep, bul qalalar men Jaǵatay ulısınıñ äskerleri turǵın jerdiñ şekarasına, öziniñ biraz qosındarın tastap, keyin Ile boyındaǵı öz Ordasına qaytқан. Osı Qurıltayda taǵı bir мәsele şeşilgen. Baraq özine Qulaǵu ilhandarına qaraytın Horasan men Auǵanstanan Jaǵatay ulısına jer qosıp alǵısı kelgenin aytқан. Bunı Qaydu

maquldağan, ondağı oyı āli de qauipti Baraqtıñ İnanmen soğısıp, küşiniñ azaya tüsuin közdegen. Baraq kelesi julan jılı Horasan jerine jorıqqa şıqqan. Özine jârdemge berilgen Qıpşaqtıñ āskerı bunı tastap ketkendikten, osı jılı mausımniñ jırma ekisi küni bolğan ayqasta, bul kezdegi ilhan, ākesi Qulağudıñ ornına bolğan Abaqtan oñbay jeñilip, besaq mıñ āskerimen Buharğa qaytqan. Osı jorıqta Baraq attan qulap, jüre almaytın mǎñgi mügedek bop qalğan.

Buharğa kelgennen keyin ol musulman dinine kirdi. Endi özi Sultan Tyasiddin dep atağan. Biraq bul tusta Baraqqqa qarsı Jağataydıñ basqa urpaqtarı bas kötergen. Jağday qinğa aynalğan. Baraq keşegi «andası» Qaydudan jârdem surağan. Qaydu Talastan jırma mıñ āskerimen şıqtım dep habar bergen. Biraq ol urıs jürıp jatqan Seyhundariyanıñ orta tusına tım asıqpay tayağan. Ondağı oyı urıstıñ ayağın kütu edi. Qay jeñgen jağımen ayqasudı oylağan. Baraq jeñip şıqqan... Endi Baraq keşegi «andasına» jârdeminiñ keregi joq dep onıñ eline qaytadı surağan. Biraq Qaydu qaytpağan. Baraqtı Buhardan mağan tiisti salıqtı bergizbediñ dep sıltau tauıp, Baraqtıñ qosındarın tünde qorşauğa buyırıq bergen. Sol küni tünde Baraq ölgen. Bireuler Qaydudıñ qorşay bastağanın estip qorqıp, jüregi jarılıp öldi dep şığarğan. Al basqa bireuler Qaydu kisi jiberip u bergizip öltiripti dep taratqan. Qaysısı bolsa da, adam senetin dünıe edi, öytkeni Şıñğıs urpaqtarınıñ bılay

ölui ādettegi jâyt bolatın. Baraqtı özi öltirip otırsa da Qaydu onı han urpağı dep musulmanşa emes, monğolşa tau basına qoydırdı. Mübārāk şahtan bastap, marqumniñ istegen qıyanatın arız etip kelgen basqa Jağatay urpaqtarına Baraqtıñ düniesin bölip aluğa ruqsat etti. Mübārāk şahtıñ qatını Baraqtıñ āyeliniñ altın sırgasın Qaydudıñ közinşe qulağınan etmetimen julıp alğan. Keşegi tös urısqan, tamırların kesip qandarın

aralastırğan, «andasınıñ» āyeline istegen qorlıqtı köre tura Qaydu eşteñe demegen. Baraq āskerin özine qosıp alğan Qaydu burınğısınan da küşeye tüsti. Qurıltay şaqırılıp han bop saylanbasa da ol Orta Āziyanıñ nağız bileuşisine aynaldı. Qaydu, Altın Orda, Qulağu ilhandığı, Qıtay imperatorları men ulısınıñ şektesken tustarına daruğası, aymaq āmirşileri etip öz adamdarın qoyıp alğannan keyin, ol özine san ret jârdem bergen Altın Ordağa teris qaray bastadı.

Biraq buğan Möñke Temir köñil bölmedi. Berke hannıñ asında aytısta da Qıpşaqtar jeñgen. Toqsanğa kelip dünie salğan Süleñgit jiraudıñ balası Tayjan jirau bas bāygeni alğan. Bastıǵı Noǵay bop bul jüldeni Tayjan jirauğa qimaǵan. Sınıqtan sıltau tauıp Tayşuaq jirauğa bergileri kelgen. Möñke Temir durıs uyǵarım aytqan. Ārine, monǵol jaǵın quattap Tayşuaq jirauğa alıp beruge bolatın edi ol jüldeni, biraq, Möñke Temir uaq nārsede ādiletsizdik istegisi kelmegen. Jülde degen ne? Ol bir halıqtıñ taǵdırın şeşip jatqan dünie me? Bolsa da ādiletsizdik istegiñ keledi eken, ülken nārsede iste. Eñ ülken şart, sol biikten ayrılmaw. Osınday oydaǵı Möñke Temir, Şıñǵıs jaǵına emes, batis jaǵına qaraǵan. Qırıq jıl ötpey, mınau Qıpşaq eli tārızdi, ol jaqtaǵı jurıt ta bas köterip qaldı ma? Söytse ne isteü kerek? Monǵol şapqınşılardı orusut jerin odan āri bölşektey tüsken. Bul söz joq, orusut eline soqqı edi. Bir kezdegi Vladimir ulı knyazdıǵı, endi birneşe uaq knyazdıqtarǵa bölingen. Pskov qalası men Ulı Novgorod jeke otau tıkti. Kimdekim Altın Orda hanınan Ulı Vladimir knyazdıǵın basqaruǵa jarlıq alsa, sol knyaz bārin auzına qaratuǵa tiisti. Biraq sol Altın Ordanıñ knyazdarı birinebirin qarsı qoı arqasında eş qaysısınıñ da bul jarlıqqa qolı jetpegen. Knyazdar birinbiri jibermegen. Degenmen, osı tusta bulardıñ işinen eki knyazdıq küşeye tüsken. Biri — Tver, ekinşisi — Māskeu knyazdıǵı edi. Möñke Temir tusında, Māskeu knyazı Aleksandr Nevskiydiñ kışi balası Daniyl bolǵannan beri, bul knyazdıqtıñ mañızın köterilip, bedeli öse tüskendi. Bunıñ da sebebi bar edi. Birinşiden, Māskeu knyazdıǵı, sırtqı jauı birden şaba almaytın jaǵrafiyalıq, mıqtı orında, özge knyazdıqtardıñ qorşauında turǵan. Bul jaǵday Māskeu halqınıñ tek köbeüine mümkindik bergen. Ekinşiden, Māskeu özeni özine quyatın özender arqılı Edildiñ joǵarǵı jaǵı men Okanıñ orta tusın baylanıstratındı. Jāne Herman Kibe, Çernigov, Smolenskiden Vladimirden baratın jol da osı qala arqılı ötetindi. Osı joldar arqılı ötetin jükterden alınatın Alımsalıq knyazdıqtıñ qazınasına tüsti. Mine, osınday küydegi Māskeu knyazdıǵı özge knyazdıqtan köri şaruasılıǵı burınnan iri Tver knyazdıǵımen bāsekege tüsti. Al Möñke Temirdi seskendirgen bir qauıp, ol osı knyazdıqtardıñ birlesip ketui edi. Öytkeni, bası birikse, orusut tārızdi ülken jurıt Altın Ordanıñ qandı qaqqanında bir kün turmaydı.

Möñke Temirdiñ bulay qauiptenuiniñ de sebebi bar edi. Ol Tver knyazın da, Mäskeu knyazı Aleksandr Nevskiydiñ kişi balası Daniyl Aleksandroviç da jaqsı biletin. Al şınına kelgende Daniyl oñay bel aldırmaq emes. Künderdiñ küninde ol öz bauırlastarınıñ birlestik tun köterip jürmese netsin. Biraq Möñke Temir bosqa qauiptengen edi. Baq, ataqqa, el bileuge jalğız ğana Şıñğıs han urpaqtarı ğana emes, özge jurttan da äueskerler tabılatın.

Orusut knyazdarı da eşkimnen kem qumar kelmeytin. Sonıñ arqasında, birinbiri

jibermey jürip tek, Möñke Temir ölgennen keyin jürma bes jıl ötken soñ barıp, Tverь knyazı Mihail Ärosłaviç Altın Ordadan «Bükil Orusut knyazı» degen attı alğaşqı ret aldı emes pe... Al Möñke Temir bolsa... Joq, joq, däl bugün tuıp turğan qauiptiñ joq ekenin han da tüşinetin. Biraq Orda bir kündik emes qoy, onıñ urpaqtanurpaqqa qalun oylau kerekaq.

Möñke Temir, ärine, Şıñğışhan da, Batu da, tipti Berke de emes, biraq «Tarih menen bastaladı» dep Rimniñ ärbir imperatorı aytqanday, qay hannıñ özin özgeden artıq körmegen. Möñke Temir de özin solay bağaladı. Biraq qanşa oylasa da Batu men Berke sağlan joldan şığa almadı. Aqırında bul da solardıñ tizgininen ustap, orusut knyazdarın birinbirine aydap salıp, qanday jağday tusa da eşqaysısına da «Orusuttıñ ulı knyazı» atın bermeytin boldı. Bul ärine, sol tustağı Altın Ordağa eñ durıs şeşim edi. Biraq buğan orusut knyazdarı qoya ma, mine, mäsele qayda edi. Olardıñ tilegenin istemes üşin biraq jol bar. Ol jol — Altın Orda küşti boluı kerek. Küştiniñ küşigi de özin töbettey köredi. Ol üşin, eñ aldımın qajet dünıe birlestik! Birlestik Altın Ordadağı bar han urpaqtarınıñ, ulıstardıñ bäriniñ bir jağadan bas, bir jeñnen qol şığaruı mıñ da bir kerek is. Şıñğıs hannıñ älemniñ teñ jartısın jaulap aluğa baylığı jetken. Ol qajet körse bir joriğına kök temirmen qarulanğan eki jüz mıñ attı äsker şığara alğan. Altının bılay qoyğanda, ol Tañğut memleketiniñ temirine de qıtaydıñ jarılğış dārisin de, qala qamalın buzatın quraldarın da, qıpşaqtıñ jılqısın da paydalana bilgen. Eki jüz mıñ adamğa tek soğısqa miner at tauıp berudiñ özi qanday baylıq! Eger ol attardıñ öleri, qartayarı, aquruğı men ordanıñ özinde paydalanılatını, äskeri töñiregindegi adamdarınıñ mineri, osınıñ bärin esepke alğanda tek äskerge kerek jılqınıñ özi jartı millionnan asqan. Al sol tustağı eñ ülken memleketter

Qıtay, Ündistan, Orusut, Şığıs Jağropanıñ bar jılqısınıñ sanı boljam boyınşa buğan jetpegen. Altın Orda da sonday bay boluğa tiisti. Siñiriñ şığıp jürip, eşkimge äkireñdey almaysıñ! Al baüdiñ jolı tek el şaup, jurt talaytın soğıs emes. Lücutsay özi ayttı emes pe, «At üstinde jurt jaulap aǵlan jeriñdi, at üstinde otırıp basqara almaysıñ» dep. Ol Ordağa qazir ne kerek, sonı bilgen. Sol kisi aytqanday qazir bizge Orda işiniñ isin jöndeü qajet. Turǵılıqtı halıqtan, şeberhana quldarınan, keruensı saudagerlerden alatın alımsalıqtardı

köbeytu şart. Kisi, mal basınıñ, egis öniminen, aulaǵan añınan, ustaǵan balıǵınan, şapqan aǵaşınan, soqqan taǵasınan alatın ğasalıqǵarıştardıñ bārin teñ jaǵdayǵa keltirgen jön. Jāne bunıñ bārin zattay alu durıs pa, ālde bārin birkelki aqşa salıǵına audarǵan jaqsı ma? Orda qazinasına ārine, salıqtıñ aqşaday túskeni jön tārızdi. Biraq ol aqşa degenniñ özin bir tārtipke keltiru kerek bolar. Oyunıñ osı jerine kelgende Möñke Temir taǵı toqtay qalǵan. Öz aqşasın şıǵaru ār halıqtıñ memleket bolǵanınıñ belgisi.

Altın Orda da öz aqşasın şıǵarǵan. Bunı birinşi istegen, han taǵına otırısımın, musulman

saudagerlerin jaqtaytın Berke edi. Ol, mongol şapqınşılarınıñ aur attanısan jırma jıldıñ işinde qaytadan köterilip qalǵan Ulı Bulǵar qalasında eñ alǵaşqı Altın Ordanıñ altın teñgelerin quydıra bastadı. Onısı Ordanıñ saudasattıq jumısın jönge qoı āreketi edi. Berke öziniñ alǵaşqı şıǵartqan altın teñgelerine, özinen otız bes jil burın ötken, biraq Baǵdat halifatın kötergen, AnNasirālitdin Allahtıñ suretin túsirtken. Altın aqşa qoldan qolǵa jüretindikten bunısı musulman dinin ügitteu edi. Altın Orda hanı şıǵarǵan altın aqşanıñ tek saudasattıqtı jöndeü üşin ğana emes, onıñ osınday sayası mañızdı da bar bolatın. Biraq Qulaǵu bastaǵan mongoldıñ qalıñ qolı jılqı, yaǵni 1258 jılı qañtardıñ jırma toǵızı küni

— Baǵdattı qorşap alıp şabuılın bastadı. Tas atqış quraldar qala qamalınıñ ār jerin buzıp, Qulaǵudıñ qumırısqaday qaptaǵan āskerı Baǵdatqa kirdi. Qalanıñ halqın qırıp, tonay bastadı. Turǵın jurt qolına qarıw alıp küreske şıqtı. Biraq keşe ğana Qulaǵudıñ «qalañdı soǵıssız ber» degenine könbegen Baǵdattıñ osı tustaǵı halifi Mustasim, eki qolın birdey köterip keşirim surap Qulaǵudıñ ayaǵına jıǵıldı. Mongol qolbasşısı, onda mına «jurtqa ayt, qarsılasıw qoysın de»,— dedi. Mustasim Baǵdattıñ qarulı turǵındarına: «Bul, allataǵalanıñ

jazmışı, qarsılaspañdar, monğoldar senderge timeydi»,— dedi. Halif sözine sengen jurt qılış, sadaqtarın tastap Qulağuğa berildi. Biraq monğoldar bāribir olardı

qırıp tastadı. Halifat āskerin qosınqosındarına bölip aldı. Qulağu Halifqa tağı külimsirep: — «Biz seniñ üyiñe kelgen qonaqpız, kāne, neñ bar körset» dedi. Zāresi uşıp ketken Mustasim qoymalarınıñ kiltterin qayda tıqqanın esine tüsire almay, temir esikterin buziñdar,— dedi. Qoymalardan monğol jauingerleri eki miñ altın zerli jibek şapan, meruertterdi alıp şıǵıp Qulağudiñ aldına jaydı. Biraq Qulağu oǵan burılıp ta qaraǵan joq. Qabaǵın sāl tüyip halifqa: Halifattıñ bes jüz jil jınaǵan altını qayda. Körsetiñder jer astındaǵı qoymalarıñdı!» — dedi. Mustasim körsetti. Qoldan istegen şaǵın qarasudiñ suın aǵızıp jiberip, monğol jauingerleri astın qazdı. Ār sandıqqa jüz misqaldan salınǵan qıruar altındı taptı. Altın Qulağudiñ şatırınıñ janına töbetöbe bop üyildi. Qulağu halifqa «endi garemindi körset» dedi. Mustasimniñ janı şıǵıp kete jazdadı. «Eñ bolmasa kün tüsip, jel timegen sulularımdı özime tasta» — dep jalındı. Qulağu: «Altı jüz āyeliñnen tañdaǵan jüzin öziñe qaldır, al qalǵanımen birjolata qoştas», dedi. Haliftıñ gareminden bosanǵan bes jüz āyelin öziniñ āsker başlılarına, āmir, noyandarına bölip berdi. Āyelderdiñ keybireuleri buǵan tipti renjigen joq. Sarı altınday, altın sandıqqa saqtaulı jatqannan, qolda bolǵandarın jaqsı kördi. Al halif te tekke jalınǵan eken, tañdap aǵlan jüz āyeli de oǵan buyırmadı. Aqpanniñ jıırması küni Qulağu Mustasimdi, ülken balasımen ekeuin buındırıp óltirtti.

Şiñǵıs urpaǵı musulman halifatına osınday şabuıl jasap jatqanda, Qaraqorım qalay şıdap otırsın, Ulı han Möñke sol Baǵdattı alǵan jılaq

Berkege, islām dinin ügitteuiñdi toqtat, Annāsirālitdin atındaǵı altın teñgelderdi özgertip qaytadan quy dep āmir bergen. Sodan beri Altın Orda aqşası Möñkeniñ atımenen şıǵıp kelgen. Demek, musulman qaumı qoldap Annāsirālitdin atınan soñınan Hocentte, Otırarda tağı aqşa şıqqan. Biraq bul jolǵı aqşalar tek kümisten, baqırdan ğana quyılǵan bolatın.

Al qazir Altın Ordada jürip jatqan aqşalar ār türlü edi (jurt olardı altın, kümistigine qızıǵıp alatın).

Bunda Arıq Buǵınıñ da, Berkeniñ de, Alǵuydıñ da quydırǵan aqşaları jüretin. Tipti körşi elderdiñ de, āsirese İranniñ dinarı da kezdesetin. Osınıñ bārin bir

tärtipke keltiru kerekaq edi. Öytkeni, aqşa memleket bolğanniñ belgisi. Al Altın Orda jeke otau tikkeli qaşan! Altın Ordanniñ öz jerinde jüretin öz aqşasın şıǵarudıñ taǵı bir mañızı bar edi. Bul onıñ öz biligi özindegi, Qaraqorımdaǵı baǵınbaytın, memleket bolğanın körsetetin. Al bul tusta Qaraqorımniñ özi de ulı handıǵınan qalǵan. Ötken qoy, yaǵni 1271 jılı Qubılay özin Qıtay imperatorı dep atatqan. Astanasın Hanbalıqqa köşirgen. Jaña handıqqa Üanь degen qıtayşa esim bergen. Bul endi Monǵoldıñ Ulı handıǵı joq degen söz edi. Burın Ulı han Arıq Buǵı men Qubılay ekeui bolsa, bireui ölgen, ekinşisi qıtay imperatorı boldı. Ārine, munday jaǵdayda Qaraqorımdı āli Ulı handıqtıñ astanası dep eşkim ayta almasa kerek. Al Qulaǵu handıǵı da, endi Āran ilhandıǵı bop jeke ketti. Orta Āziyada Qaydu basqarǵan jaña monǵol handıǵı payda boldı. Tek Altın Ordada ğana āli Qaraqorımǵa salıq jinaytın basqaqtar qalǵan. Möñke Temir tek Altın Ordanniñ ozinde ğana jüretin dildalardı şıǵarmaq boldı. Biraq bul aqşalardı qayda quymaq? Ulı Bulǵarda ma, Otırarda ma? Jāne kimniñ atınan?

Altın Ordanı turǵızǵan Batudıñ, ālde Altın Ordanı küşeytken Berkeniñ atınan ba? Joq, tek öz atınan! Özi turǵanda kimdi izdeydi? Eşkimdi de izdemeydi! Izdemeydi! Möñke Temir osınday oyda otırǵanda han sarayına kişi bāybişesi Uljatay kirdi. Bul uzın boylı, aqquba kelgen, kelbetti āyel edi. Oyrat ömiri Buqa Temirdiñ Şıñǵıs hannıñ eñ kişi qızı Çiçiǵannan tuǵan eki qızınıñ biri, ülkeni Uljay Qulaǵudıñ āyeli bolǵan. Bunı, kişisin Möñke Temir alǵan, Altın Orda hannınıñ budan eki ulı Alǵuy men Toqtay jāne eki qızı bar.

Biri — Qurtfucin, şeşesine tartqan sulu edi. Ekinşisi — Ğaynıjamalbegim, erge şıqpay jatıp, erte dūnie salǵan. Al Möñke Temirdiñ Qubuyqatın bāybişesi bastaǵan, Sultanqatın, Quttuqatın üş āyelines Abaşı, Toqtay Burlıq, SarayBuqa, Mulaqay, Qadan, Quduqan, Toǵırılşa attı, birinenbiri ötken baqqumar, ötkir taǵı segiz ulı bar. Osı on uldıñ eñ ortanşısı Toqtay, soñınan Altın Orda hanı bolǵan. Al Toǵırılşadan Altın Ordanniñ bolaşaq āygili handarı Özbek, āz Jānibek jāne öz ākesi Jānibekti bauızdap öltirgen, Qıpşaq elinde «Nar moyını qayırılǵan. Berdibek han ölgen şaq» degen mātel qaldırǵan Berdibek han taraǵan. Möñkege özge qatındarınday ul tappasa da, şeşe jaǵınan tikeley Şıñǵıs hannıñ öziniñ urpaǵı bolǵandıqtan ba, Uljatay bayı —Altın Orda hanına erkeleu, ötimdileu bolatın.

Kelbetine qaray Uljatay sãnqoy, körkemdik pen ãnküyge ãues kerbez edi. Mõñke
Temir de

bunu jaqsı köretin. Tek soñğı kezde Altın Orda hanınıñ qulağına osı

Uljatayı Qubuyqatınnan

tuğan Alğuyınan keyingi ülkeni Abaşımen jaqın eken degen suıq habar tigen. Bul
monğol dãstürinde tañ qalatın jãyt emes. Şınında da solay edi. Munı uaqıt
körsetken. Soñınan, ãkesi Mõñke Temir ölgende, osı kişi bãybışesin balası Abaşı
alğan. Süyikti kişi bãybışesi Uljataydı, basqa qatınnan osı tuğan balası Abaşımen
köñildes eken degendi estigende Altın Orda hanı ãdettegi öziniñ sabırlı minezinen
tısqılıq körsetken. Öytkeni ol, qatar tigilgen kileñ qaraşa üydiñ arasınan jeke
közge tüser aq otauday, özge qatındarınıñ işinen janın jay tapqıza biletin osı bir
suñğaq deneli kerbez ãyelin orasan jaqsı köretin. Al sol Uljatayı öziniñ
Abaşısımen... Han qınabınan surılğan ötkir berendey qalşqalş etti. Mundayda han
tapsırmasın buljıtpay orındaytın, jãne tiri janğa bildirmeytin, müzãlim qızmetinde
jürgen qara sur jigitin şaqırıp aldı da:

— Abaşı oğlan, erteñgi atar tañdı körmeui kerek,— dedi.

— Meniñ tağım men qatındarıma talasuğa qalğan toğızı da jetedi. Birdebir han
özderiniñ bergen buyırıqtarınıñ sebepterin orındauşılarına aytpas bolar. Hannıñ
işki sırn eşkim biluge tiis emes. Han sırı, han qupiyası — ol bir basıña tönip
turğan jalañaş qılış. Bayqamay, auzınan şıǵıp ketse, ãlgi qılıştıñ jelkeñnen qalay
tüskenin bilmey qalasıñ. Munı jaqsı uqqan orındauşı qara sur jigiti:

— Qup taqsır,— dep şıǵıp ketti. Han buyırğın qalay orındaydı, ol ãlgi jigittiñ isi.
Osı tusta dãl bügingidey, jayrañdap basıp üyge Uljatay kirgen. Hannıñ nege
qatulanıp turğanın işi sezgen. Özi de sol üşin ãdeyi kelgen.

— Osı jurtt seni köri sanay ma, han iem,— degen külip.

— Meniñ altındı baqırğa ayırbastamaytınımıdı qaydan bilsin... ãlgi seniñ jañbır
qurtı tãrizdi, ireleñdegen uãziriñ...

— Kimdi aytasıñ? Ol sağan ne istedi?

— Qatay uãziriñdi aytamın... ãzir eşteñe istegen joq... Biraq sonday oyı bar eken...

— İã, iã? Uljatay men Abaşınıñ arasınıñ jaqın ekenin hanğa osı Qatay

uãzir jetkizgen. Qataydıñ Abaşı ekeuin keşe şı arasınan körgenin han ãyeli de
bayqap qalğan. Abaşı Qataydıñ közin qurtıp ülgirgenşe, uãzirdiñ hanğa jetkizip

qoyatının sezgen. Küni boyı han sarayın sırtınan aındumen bolğan. Osıdan biraz burın han ordasına Qataydıñ kirgenin tağı körgen. Soñınan Möñke Temir älgı qara sur jigitti şaqırtıp jatır degendi estigende, oqığanıñ qalay kürt jıldamdağanın uqqan. Jäne öziniñ

basına da qauip tuğalı turğanın tüsingen.

Sol sebepten de hanğa kelgen. Onıñ özine ädettegidey jılı qaramay, qatulana qalğanınan bayınıñ qanday şeşim alğanına kümãndanbağan. Qazır qımıldamasa keş qalatının tüsingen.

— Sağan aytpasam da bolatın edi, degenmen senen sır jasırmauğa ant etkenim öziñe ayan... Jäne Qatay öziñniñ jaqsı köretin uáziriñ. Buniñ bãri durıs. Uljataydıñ osı uaqıtqa deyin sır jasırmay kelgeni de, Qataydıñ özge uázirinen hanınıñ jaqsı köretini de, sonda qatını neni aytpaq? Han ün şıǵarmay kütip tur.

— Qızdı kim aytpaydı, qımızdı kim işpeydi, deydi ğoy qıpşaqtar,— dedi appaq tisterin körsete külip Uljatay.— Biraq men qız emespin ğoy. Älde han äyeli dep osı jurttı qızıǵa ma, qalay. Äytpese mendey qatın Ordada az ba... Joq! Altın Ordada Uljatayday bir de bir qatın joq. Onı Möñke Temir jaqsı biledi. Uljatay han äyeli bolmasa da, jurttı qızıǵar edi. Bul da Möñke Temirge ayan. Sonda nemene, Uljatay aytqan jañbır qurtınday Qatay da buğan qızıǵıp jür me? Han köñili endi ğana basqa oyǵa burıla tüsti. Biraq Uljatay Qatay ne dedi, birden aytqısı keler emes.

— Men sağan erge şıqqanda, köziñe şöp salayın dep şıqqan joqpın. Jäne ötirik aytpaytımdı da, haniem, öziñ de bilesiñ... Ras, Uljatay ömirbaqi jalğan aytpaytın adam. Bul hanğa belgili. Biraq qanday äyel bolmasın Möñke Temirdiñ oyınşa, eki jaǵdayda ötirik aytadı. Biri — äyel küyeuin jaqsı köre turıp, basqa bireumen jürse, sonda şındıqtı jasıradı. Ekinşisi, aytqan sözün künäsiz sanasa, sonda jalǵandıqqa baradı. Al Möñke Temir munday oydan aulaq, Uljataydıñ sözün kütip, äli qozǵalmay tur. Uljatay burınǵısıman da jayranday tüsken.

— Sol ireñdegen nemeñ, keşe mağan qoynıña al dedi,— Uljatay, hannıñ basına tayaqpen salıp qalǵanday, birden.— Eger qoynıña almasañ, ne meniñ sözimdi bayıña aytıp qoysañ, joniñnan qayıs jondıratın joldı tabam,— dedi.— Uljatay tipti eşteñe bolmaǵanday tağı marjan tisiñ körsete külgen.— Buni men jay aytıp turmın... Ösek sözge ermeytiniñdi jaqsı bilem... jāne han äyeli

turalı, tipti qılmıs istesem de eşkimniñ auzı barıp jaman aytuğa qaçı joq... Bunı da bilemin... Han qupiyası da, hanım qupiyası da Aq Ordağa kir juqtıratın sırdan habardar adamdı, ne kir juqtırğısı keletin kisini, han iemniñ ayamaytınına da kümänim joq... Meniki jay äşeyin, jaman aytpay jaqsı joq degen ğoy... Al kelgen şaruamdı aytayın.— Uljatay on segiz jasar qızday uyala közin jerge tüsirgen.

— Köpten beri kelgen joqsıñ, sağınıp qaldım... Bügin meniñ ordamda bol...

Osılay degen de Uljatay bılqsılıq

basıp şığıp ketken.

Sol küni Möñke Temir kişi bāybişesiniñ üyinde qonıp şıqqan. Bul da Uljataydı sağınıp qalğan eken. Demek, hanım sırası — han sırası. Al han sırası — Orda sırası. Sırdıñ bārin bilgen Qatay uāzir sol küni tünde Abaşıniñ ornına buındırılıp öltirildi.

Bireuge or qazba, öziñ tüsesiñ degen osı. Sol Uljatay bügin tağı han erine kelip tur.

Boy jetip qalğan qızdıñ anası bolsa da, āli sol burınğı sılañdağan qalpq. Han köñili de oğan burınğıday. «Qatay uāzirdiñ sözine durıs ermegen ekem,— deydi ol işinen,— düniede bārin tabuğa boladı, tek öziñdi ğana biletin durıs qatın tabu qın». Āli esinde osı Uljatay qatındı qalay alğanı. Onda Möñke Temir han emes edi. Jaña ğana sol qanat aĝası bolıp

saylanğan. Jası eluden jaña asıp bara jatqan. Bul oқиға osıdan on bes jıl burın bolğan. Orda hanınıñ jorıqsız ötkizgen uaqıtı bar ma, bir attanıstıñ reti tüsip, sonau Tarbaĝatayğa barğan. Sonda osı Buqa Temirdiñ on bes jasar qızı Uljataydı körgen. Ākesine osı qızın mağan bersin dep kisi salğan. «Batudıñ nemesine qanday adam qızımdı bermeymin» dey alğan, tek «qızımdı Kereydiñ bir noyanı balasına ayttırıp qoyıp edi, eski dos adamım edi, uādemdi buzu qartayĝanımda mağan qın, Uljatayımnıñ özimen söylessin, eger Möñke Temirdi unatsa, sonı sıltau etip alıp ketsin» degen. Uljatayğa kisi salĝanda, ol: «Möñke Temir kāri, özimniñ ayttırğan jerime baramın jāne bolaşaq bayım Qutlıqtı köñilim tileydi» degen. Köşpendi Oyrat pen Kerey ruları jaz jaylauda Kerulen boyında kezdesetin. Qızdı jigittı körgen, jigitti qız körgen. Ekeui birinbiri unatqan. Jaqsı körıp qalğan. Ākeleri kelesi jaylauda kezdeskenderinde ulanasır toy istep, ekeuin qospaq bop uādelesken. Bul monĝoldarğa jatpaytın ādet edi. Degenmen, osılay bolğan.

Uljataydıñ da könbegeni osıdan edi. Möñke Temirdiñ dañqın estigenmen, özin körmegen. Qanday adam ekenin bilmeytin.

Biraq bayğa şıǵu üşin bul şart emes edi. Bârin âkeşeşeleri şeşetin. Bul jolı da solay boldı. Möñke Temir Buqa Temirge taǵı kisi saldı. Bul jolı, «qızın bere me? Joq pa? Sıltau tappay, toq eter jauabın bersin»,— dedi.

Buqa Temir söz sarının túsindi. «Qudam aldında bätuasız atanǵım kelmeydi. Eger özine qatın kerek bolsa, atına mingizip alıp ketsin» — dedi. Bunısı biz qarsı emespiz, tek

qızdı tartıp âketken körinsin degeni edi. Sol küni Möñke Temir jigitterin jiberip, Uljataydıñ qolayaǵın baylap, ordasına aldırđı. Sol küni Möñke Temir Uljataydıñ betin aştı. Jası eluden asıp bara jatsa da, küşi âli qaytqan joq edi. Burın âyel bolıp körmegen Uljatay, egde adamnıñ âyeli boludıñ qanday qıın ekenin uqtı.

Nâzik deneli, sıpayı minezdi jigiti Qutlıqtı saǵındı. Meni kelip alıp ketsin dep jalındı.

Qutlıq serikterimen izdep kelip, uâdelesken jerlerinden Uljataydı eline alıp ketti.

Möñke Temir namıstanbadı, aşulanbadı. Qatınınıñ soñınan izdep barmadı. Al Uljatay jas jigiti men bir ay turdı. Alǵaşqı kezderinde onıñ ıstıq quşaǵında mayday eridi.

Bir jeti ötkende Qutlıq tün ortası bolmay uyıqtap qalatın âdet şıǵardı. Eki jeti ötkende tañ ata onı Uljataydıñ özi oyatatın boldı. Üş jeti ötkende Uljatay qanşa türkilесе de, Qutlıq oyanbay qoydı. Endi Uljataydıñ esine qabırǵasın sındırıp jibere jazdaytın kâri tarlanı Möñke Temir tüsti. Bul onı emes, ol bunı oyatatının oyladı.

Arqandalǵan asaudan Qutlıq bastaǵan tórt jigiti ayırılıp qalar bolsa, al sonday asaudı Möñke Temirdiñ jalǵız özi tırp etkizbey jügendegenin köz aldına elestetti. Endi ol Möñke Temirge kisi jiberdi. «Meni kelip alıp ketsin» — dedi. Möñke Temir jauingerlerin sırtqa tastap, aulǵa jalǵız özi keldi. Eşkim oǵan qarsı şıǵuǵa bata alǵan joq. Möñke Temir aqboz üydiñ sırtında turıp Uljataydı şaqırıp aldı.

— Sen meniñ budan bilay qaray qaşpaytın qatınım bolasıñ ba?

— dedi eñkeyip, onıñ özine mölie qaraǵan jalınıştı közin körip.

— Bolamın,— dedi Uljatay. Möñke Temir eşteñe degen joq. Sâl eñkeydi de Uljataydı köterip aldı da, eriniñ aldına otrğızıp, jauingerlerine qaray jürip ketti. Qozını arqasına salıp âketip bara jatqan arlan qasqır târizdi. Tağı Möñke Temirge eşkim eşteñe degen joq. Qutlıq bosağadan sıǵalay qarap qala bergen. Bul ne? Ordaniñ aybarınan, âlde Batu hannıñ aruağınan qorıqqanı ma jurttıñ? Solay târizdi. Sodan beri Uljatay bunıñ eñ jaqsı körer qatını bolğan. Eş uaqıtta ötirik aytıp aldap körmegen. Ārine, Qatay uâzirdiñ sözi ötirik! Han üşin ötirik, hanım üşin ötirik! Orda üşin ötirik! Ötirik bolğanı üşin Qatay uâzir öltirilgen joq pa? Al ras bolsa şe? Bâribâri ötirik! Qatay uâzir bâribir öltiriletin edi. Sondağı Uljatay mınau külimsirep turğan kerbez qatın.

— Jay keldiñ be? — dedi Möñke Temir âyeline âdetinşe külimsirey köz tastap.

— Jay emes,— dedi Uljatay.— Ākem aulınan kisiler kelipti. Jien qızı Qurtfucındı nağası ağası Tautayǵa toqaldıqqa suraptı. Tautay, Buralǵı, Buqa Temirdiñ balaları. Uljataydıñ tuğan ağaları. Tautay ülkeni. Ākesiniñ ornına qalğan oyrat Āmiri. Tuğan qarındası Uljataydıñ qızı Qurtfucındı toqaldıqqa surap kisi salğan. Möñke Temir oylana jauap berdi.

— «Durıs surağan,— dedi ol.— Saulıq qoşqarsız bolsa — qozı qaydan keledi. Mongğol qızı bayǵa şıqpasa, mongğol qaydan ösedı? Durıs surağan Tautay Āmir. Biraq Tautay ömir qoşqar bola almaydı. Ol tım kâri.

Odan mongğol tumaydı. Qurtfucındı

oğan bere almaymın. Sultan Kerman Soürgatmışpen uâdem bar, soğan berem. Dâl osı mezette tağdırdıñ basqaşa şeşetinin Altın Orda hanı bilgen joq. Möñke Temir öz aytqanın istegen. Qurtfucinın Sultan Kerman Soürgatmışqa bergen. Bir jıldan keyin ol ölip, Qurtfucin nağası Buralǵınıñ balası Satılmışqa qosılğan. Üş jıldan keyin Satılmış dünıe salıp, onıñ âyelin, kelinin, osı alpıstağı Tautay alğan. Odan Qurtfucin bir emes üş ul tapqan.

— Sultan Kerman Soürgatmış sırat deydi ğoy,— dedi Uljatay küyeuine qarısı kelmey.

— Odan basqa oylap jürgen jerim bar... Bul oy Möñke Temirge kenet kelgen. Jâne bul oyı özine şu degennen durıs köringen.

— Odan Qurtfucındı orusut knyazьdarınıñ bireuine beremin. Olardan on ulımnıñ keybireulerine qatın âperemin,— dedi Möñke Temir.

— Mina Qıpşaqtar bizden burın olarmen qız alısıp, qız berisken. Bul bizge de teris emes. Jazmış Qurtfucinniñ orusutqa şıǵuına mümkindik bermedi. Al Altın Ordanı küşeytu üşin han urpaqtarınıñ birlestigin saqtaymın, jaulap alǵan elderimnen alımsalıqtı köbeytemin, jañadan aqşa şıǵaramın, orusut knyazdarınan qız alıp, qız berisemin degen Mõñke Temir han tek biraq nãrseni bilmeytin. Ol bilmeytini — osınıñ bãrine qaum qalay qaraydı? Osınıñ bãrin Altın Orda handarına istetip qoyıp, özi üntünsiz tınış jata bere me? Mine, Mõñke Temirdiñ şın bilmeytin mãselesi. Al jurıt bolsa, bul tusta andasanda asau tolqının quǵan, tınış jatqan teñizge uqsaytın. Qay küni surapıl dauıl turıp, sol teñiz astankesten boladı?.. Mõñke Temir hannıñ da, özge handardıñ da közderi jetpeytin.

Jedinşi Tarau

Joşınıñ eñ kişi balası Bualdıñ nemeresi, ulıs aǵası Noǵay, osı tusta Şıñǵıs urpaǵınan qalǵan, oñ qanattıñ eñ ülkeni edi. Osı jasqa kelgenge deyin, sonau Şıǵıs Jaǵropaǵa attanǵan tısqan jılǵı jorıqtardan bastap, elu jılǵa juiq basınan ötkizgen urıstarında ol jeñiludi bilmegen. Noǵay — Şıñǵıs han ģskeri jasısınıñ temir tãrtibin buljıtpay ustaǵan, ulı hannıñ eñ soñǵı şöberesi. «Eger,— degen Şıñǵıs han ģskeri jasısında,— on basına baǵınǵan on adamnıñ urıs kezinde bireui, ne ekeui, üşeuı, tipti odan köbi qaşar bolsa, olar öltiriledi, al jüzdiktiñ özgeleri qozǵalmay, ģlgi on adam bãri

birdey keyin şeginse, bãri de öltiriledi. Eger başlılarınan jarlıq bolıp bãri birdey şeginbese, öz betimen şegingenderdiñ bãri birdey öltiriledi.

«Eger, ģlgi on adamnıñ bireui tutqında qalıp, özgeleri qutqarmasa, qutqaruǵa barmaǵan, qalǵan toǵız adam bãri tegis öltiriledi. Sondayaq, eger bir buın ģlgi on adam jauda qalıp, qalǵan toǵız buın — toqsan adam olardı qutqarmasa, sol toqsan adam tegis öltiriledi». Bul qatardaǵı jauıngerler jañında. Al on bası, jüz bası, mıñ bası jayında Şıñǵıs han ne degen? Mümkin olardı bastıq dep Ulı han jaqın tartqan bolar? Joq, olar jayında da Şıñǵıs han öziniñ jasısında bılay degen: «Eger on bası öziniñ qaramaǵındaǵı on adamdı urıs kezinde basqara almasa, ne tãrtibin durıs qoya almasa, onday on bası öziniñ üyişimen birge öltiriledi. On bası etip qalǵan toǵızınıñ eñ qabilettisi qoyıladı». Bul jaǵday jüz basına da, keyde mıñ basına da jatqan. Bul üşinşi tarau, tipti ana eki taraudan da

qatal. Jay jauingerler qorqaqtığı üşin, ne joldasın qutqaruğa barmağan ayıbı üşin tek öz bası ğana bolatın bolsa, on bası, jüz bası, miñ bası, osınday qılmıstarı üşin qatınbalası, üyişi bop jaza tartqan. Şıñğıs han āsker tārıbin osılay qurğan. Mongol jauingerleri noyanı — jauın jeñse, olardı öltiredi, qıradı! Al osı jeñisti uyımdastıra almasa, qorqaqtıq istese, keyin şeginse, keyin şeginbey qolğa tuskenderge jārdem bermese, onda da ölim! Barlıq jerde de ölim!

Ölim! Ölim! Şıñğıs han āskeri özgelderdi öltiru üşin jaralğan. Al özgeleri öltire almasa — özi ölgeni. Munday jağdayda ol āskerge tek alğa, alğa umtılu ğana qalğan! Ol ölse de, qırılса da alğa umtıla bergen. Osılay olar ālemniñ teñ jartısın jaulap alğan. Al Şıñğıs han men Batu hannıñ mektebinen ötken Noğay osı tārıptı mıqtı ustağan. Noğaydıñ ordası, bir kezde özi jaulap alğan, Üzi özeniniñ arğı betinde Moldaviya jerindegi Ornaşa, Kehebe degen oypattarda turğanmen, ulısı Edil men Üzi özenderiniñ tömengi tustarında bolatın. Ulıs aғası öz āskerin özine bağımıştı ulısınan jinaytın. Sondıqtan Noğay āskeriniñ deni Şıñğıs jasısımen tārbielengen monğoldardan qurılğan. Munday monğoldardıñ jastarı kelip qalsa, olar balaların, nemerelerin özderindey etuge tırısatın. Onıñ üstine Noğaydıñ bir qatını Şıñğıs hannıñ oñ qanat ulısına kiretin monğoldıñ hadarkin ruınıñ āmiri Maqur Quranniñ nemere qızı edi. Maqur Quranniñ bir balası da Noğay ulısında bolatın. Qırım attanısında ol qaytıс bolıp, Hadarkin ruınıñ āskeri Noğaydıñ qaramağında qalğan. Hadarkin

jauinger ru edi. Noğay bularğa osı Edil men Üzi özenderiniñ tömengi jağında köşip жүrgen Qıpшаq auldarınıñ jigitterin qosıp alğan. Osınday Şıñğıs jasısımen tārbielengen küşti qosındarı bar Noğay ārqaşan da özin özge han urpaqtarınan joғarı ustaytın. Ulıs aғasınıñ taғı bir süyeneri üş ulı — Tүri, Teke jāne Jeke, üşеui de buluq başıları, ākeleriniñ degeninen şıqqaytın kileñ soylıgerler. Ārine, Noğay özin jeke han atamağanmen de, ārqaşanda ulıs māselesin, Altın Orda hanınsız özi şeşip, ulısın özi jeke bileptöstep üyrenген. Āsirese, onıñ bul ākimşiligi Möñke Temir tusında öse tūsken. Noğaydıñ

küşinen, minezinen qorqa ma, ālde böten şarualarınan qolı timey жүr me, Altın Ordanıñ bir şetinde jeke elge aynalıp bara jatqan oñ qanatı aғasına Möñke Temir de bālendey qarısı kele qoymadı. Āyteuir, Orda quramında bop ši şıғarmasañ boldı degendey, reniş sıñay körsete qoymağan. Altın Orda hanı bul kezde Jayıq

özeniniñ Aralğa quyatın sağasında elu şaqırımday, jurttıñ közine tüse qoymaytınday jerge altın, kumis aqşa quyatın şağın qala saldırıp jatqan. Atın Sarayşıq dep qoyğan. Buringı Altın Orda altın, kumis teñgelerin quyğan Buhar, Otırlarlarda aqşa jasaudı qaytadan bastamay, Sarayşıqtı saldırımıñ da sebebi bar edi. Bul şağın ğana Altın Orda jeriniñ ortası, sırtqı jaudan alıs jäne munda, quldar men esirey şeberlerden böten eşkim turmaydı, sondıqtan qay jağınan alsañ da qauipsiz dep oylağan Möñke Temir. Noğayğa Altın Orda hanınıñ tağı bir köñil bölmegen sebebi, osı tusta äbden küşeyip alğan Qaydu Mauarannahr, Qayalıq, Horasan jerlerindeki Altın Ordanıñ ıqpalı jürip tuğran qalalarınıñ bärin tegis özine qaratıp alğan. Ol qalalardağı Altın

Ordağa jatatın şeberhana, ustahanalarda qurılıs isteytin jurttan tüsetin salıq künnenküñge

azaya tüsken. Möñke Temir, ärine, Batu da emes, Berke de emes. Tipti Noğay da buğan şıdamas edi, dereu äşkerin jiberip Qaydudıñ kültalqanın şığarar edi. Ärine Möñke Temir munday qan tögiske barğan joq. Bara qalsam jeñip şığım oñayğa tüspes degen senimsizdigi de bar edi. Öytkeni, qazir Qaydu buringı Alğuy men Baraqpen alısqandağı Qaydu emes. Bükil Jağatay ulısın bilep küşeyip alğan. Jäne İran ilhanı Qulağudıñ balası Abaq pen öziniñ «andası» Baraq soğısqanda, oğan järdemge jibergen Qıpşaq bastağan qoldı keyin qaytartıp, ilhannıñ Baraqtı jeñuine kömektesken. Sodan beri ekeui dos. Tipti odaqtas. Jäne qudandal da bolmaq. Jurttıñ özi men qızı jayındağı ösegi el arasına tım taray bastağan soñ, QutlunŞağanı Abaqtıñ nemesi, İrannıñ bolaşaq eñ alğaşqı musulman ilhanı

Gazanğa bermekşi bop uädelesken. Eger Möñke Temir Qayduğa äşker jiberetin bolsa, ärine, Abaq jay jatpaydı. Bir büyirden şığa kelui mümkün. Al ol şığatın büyir Äzerbayjan men Gruzıya, tek osınday bir iñğaylı tustı kütüp otır, Altın Ordağa qarsı attanudan tanbauı mümkün. Osınday jağdaylardı oylağan Möñke Temir äzirge keşegi maydandas serigi Qayduğa elşiler jiberumen ğana tınğan. Möñke Temirdiñ osınday özine bosañ qaraun paydalanıp Noğay, äşkerin tasqayaqtay qağıstırıp, älsinälsin oynatıp, ädenege dayındala bergen. Sonda Noğay Altın Ordadan bölünip, özin jeke handıq etpek pe? Joq, Noğay onday oydan aulıq. Ol Şiñğıs jasısınıñ qazirgi jaqtauşısınıñ biri, Şiñğıstıñ tört ulısınıñ biriniñ şañırağın köterip otırğan Ordadan bölünbek emes, osı jeke ulıstığı oğan

jetedi, jeke handıqtı da köksemeydi. Ālde Möñke Temirdi qulatıp, Altın Ordağa özi han bolğısı kele me?

qay urpağı han boludan qaşqan. Munday arman mümkin

jāyt. Biraq Noğay qur āskerı qolbaşşı emes, köregen adam. Ol Möñke Temir tārizdi, bir qanattıñ, jāne küşti qanattıñ ağası bolıp kelgen adamdı Altın Orda tağınan alıp tastauidıñ oñay dünıe emes ekenin jaqsı bileği. Jāne Möñke Temirdiñ jası da budan kem emes. Oğan qol köteru tikeley Şıñğıs jasısın buzu. Noğay onday bas buzarlıqqa barmaydı. Sonda ne?

Joq, Noğay бүkil Altın Ordağa üstemdigin jürgizgisi keledi. Taqta qanday han otırmasın, bunıñ sözin tıñdauğa tiisti. Altın Ordanıñ jerin molayтуда, böten elderdi şauıp, onı bayıtуда Noğaydıñ ornı bölek. Jāne Joşı urpağınıñ eñ ülkeni, özgelerden aqıldı, köregeni. Joq, jalğız Altın Orda handarı ğana emes, bunı bar Joşı urpağı tıñdauı kerek. Ol üşin Altın Orda tağına otıratın han Noğaysız otırmauğa tiisti. Altın Orda handarın Noğay özi belgilep, özi alıp tastay alatın küyge jetui maqsat. Qısqası, Noğay han, taqta otırmasa da han sanalı kerek. Noğaydıñ bar oylağanı osı. Bul armanına jetu üşin ol sayasatın da qura bildi. Tek āskerin ğana küşeytip qoyğan joq, böten Joşı urpaqtarına ıqpalın jürgizbeuge köp eñbek siñirdi. Bireuin aldadı, bireuin arbadı, bireuin qorqıttı, al basqa bireulerine sıyqurmet körsetip, tartutaralğı berdi. Mine, osınday jağdayımen Noğay öz ordasına qonaqqa köpten bergi tilektesi Tудay Möñkeni şaqırğan. Tудay Möñke sonau Edil jağasındağı öziniñ ulısına Noğayğa arnağan sıylığın bir köş etip, Tañ men Üzi özenderinen ötip, ırғalıpjrғalıp Jüzden astam jigitine biil moldovandar jerindegi Kehreba oypatında otırған Noğaydıñ ulısına kelgen. Bul siir, yaғni 1277 jıldıñ jazı edi. Biil bul mañayda jañбір az bolıp, şöp erte quarған. Āytse de Noğay ordası osı Üzi özenine quyatın bir şağın özenniñ jağasında otırған. Kün tüsten aua bastağan kez edi. Besin bola Noğay Ordasınıñ qızqırqın, bozbalaları qorşağan Tудay Möñkeniñ kerueni de jetti. Olar özderine arnap tigilgen auılğa ornalastı. Tудay Möñke qasında üş serigi bar sälem beruge Noğaydıñ Ordasına özi keldi.

Tудay Möñkeni quşaqtap qarısı alğan Noğay onı tanıdı da, tanımadı da. Bul, ārine, Tудay Möñke jāne Tудay Möñke de emes siyaqtı. Burınğı Tудay Möñke esersoqtau, auzına kelgenin toqtamay aytatın, er köñil, añqılдаған jigit bolatın. Al mınau Tудay Möñkeniñ tek burınğı beynesi, türi biraq qabağı qarıs jabılıp ketken,

qarañğı tündey tünergen basqa adam. Ataqtı Batu atası ölgende de Tудay Möñke munday tünerip körgen

joq. Joq, qur ğana türi emes, söylegen sözderi de birtürli jeksürin. Joq, ol jöndi söz de aytqan joq, bireki ret birdemelerdi miñgirledi de qoydı. Jayşılıqta, durıs bolsın, burıs bolsın auzı jabılmaytın Tудay Möñke, kelgeli «qap ättegenay!», «Alda qırşınımay! » degen bireki birdemeni ayttı da tipti ündemey qoydı. Bunısı nesi, aqılınan adasayın degen be?

Joq, Tудay Möñke qazir sau edi. Til qatpay tunjıray berui oylamağan jerden basınan ötken oқиğadan bolğan. Tудay Möñkeniñ nege munday küyde otırğanın, qasındağı Qabaq tayşı aytıp berdi. Oқиға bılay bolğan eken. Tудay Möñkeniñ ortanşı äyeli Batu hannıñ bāybişesi äygili Baraqşınqatınıñ törkini alşıntatar ämirşisi Qutlıqtıñ qızı edi. Baraqşınqatın öziniñ tiri kezinde süyek jañğırtamız dep osı qızdı on bes jasar Tудay Möñkege alıp bergen. Töre Qutlıqtıñ qızı on jılday bala tappağan. Al kötergen balasın küni jetpey tastay bergen. Tудay Möñke alşıntatardıñ qızı bolmaq tügil, qudaydıñ qızı bolsa da, jıldı qulın tastaytın qısır biedey, mağan şala bedeu qatınıñ keregi

joq, törkinine aparıp tastaymın dep jürgeninde, osıdan on jıl burın, qatını Tудay Möñkeniñ auzınan tükendey bir ul tapqan. Atın öz atasınıñ qurmetine Batu qoyğan. Osı Batu, arğı atası Batu handay er jürek jāne öz ākesindey küş iesi bolıp ösip kele jatqan. Jeti jasında bunıñ jıqpağan özi qatarlı bala, jilatpağan serikteri qalmağan. Atamız Batudan qalğan jurttı, osı qırıp tausadı dep balasın maqtan etetin añğal Tудay Möñke, Batun soñğı jıldarı qasınan qaldırmaytın. Osı jolı da özine erte şıqqan. Köşpendi eldiñ balası bes jasınan atqa şauıp üyrenedi, jas Batu da olardan kem túspegen, jeti jasında ākesiniñ alıs saparlarına eruge jarap qalğan. Üzi özeninen sal salıp ötip, bergi betke qos tigip, Tудay Möñkeniñ jigitteri as işip tınıqbaqsı bop

jatqandarında, ākesiniñ qasına Batu kelgen.

— Mina özenniñ qamıstı jaq tusında doñızdar bar deydi, körip qaytayın,— degen ol.

— Barma, doñız jarıp tastaydı,— degen ākesi.

— Onda bizdiñ qanday keregimiz bar? — degen Batudıñ atabegi uzın boylı qara sur jigiti Tañğut ämirşisi LuiŞidurgudıñ urpağı Aycu.

—Baqılap turamız, körsin, qızıq qoy.

— Jaraydı barsa barsın,— degen Tудay Möñke.— Tek alıstan körsetiñder!

Aycu bastağan qarujaraqtı üş kisi Batudı doñız körsetemiz dep özen jağasına alıp ketken. Bie sauımday kez ötkende, «bular nege osınşama keşikti? dep özen jağasına jigitterin ertip Tудay Möñke özi barğalı turğanda, balanıñ kenet şar ete qalğan dausın estigen. Tудay Möñke dauıs şıqqan jaqqa qaray jügirgen. Özen jağasındağı qamıstıñ qalıñ talmen şektesetin jerine jetkende, äldeneniñ qorsqors etken dausın estigen. Kisi boyınan biik qamıstı japırıp, kire bergeninde, jelkesiniñ jalı üdireygen tayınşaday qara doñızdıñ janında, doñız jarıp tastağan işekqarnı jerge tüsip, qanqan bop jatqan Batudı körgen. Doñız «ne istedim?» degendey tumsıgımen balanıñ denesin türtkiley qasında tur. Tудay Möñke qılışın sermey atılğan, doñız da qarsı sekirgen. Biraq tasqa salsañ da qaq böletin almas qılış bir siltegendeaq

doñızdıñ basın

anaday jerge uşırıp tüsirgen. Doñızdıñ bassız denesi, atılğan qalpımen qamıstı japıramayıra onon bes qadamday jerge barıp düñk etip qulap, basın izdegendey şır köbelek aynalıp tulay bergen. Ezuinen aq köbige burqırıp, eki közi qantalap ketken Tудay Möñke bassız dene turıp ketetindey qılışimen ondısoldı şaba bastağan. Üy ornınday jer borşalağan etke tolıp, qızıl qanğa boyalğan. Eşkim oğan qoy dey almağan. Tудay Möñke esinen adasqanday, doñızdı üstiüstine şapqılıp jatqanda, qoldarında jalañ qılıştarı, közderi alaqtap, qamıstan Batudı alıp ketken älgi üş kisisi şığa kelgen. Tудay Möñke parşaparşa bolğan deneni şapqılaun tıya qoyğan.

— Ä, keldiñder me? — degen ol entige, qan tamğan qılışın şarşap qalğanday tömen salbıratıp,— äne köriñder? Özi bastap, üşeuin tek qarını aqtarılıp ölip jatqan balasınıñ janına alıp barğan. Batudıñ doñız jarğan denesin körgen Aycu atabek, qılışın tastay salıp, eki betin qolımen basıp otıra qalğan. Tудay Möñke balanıñ qalay ölgenin suramağan. Üşeuin de qılışpen şaup öltirgen, buğan eşkim araşa tüse almağan. Biraq bul üşeuiñ de jazıgı joq edi. Qılıştarın jalañ ustap taqa jaqın jumay, qamıstı jağanı janay kele jatqan bul üşeui.ıq jaqtarında Batu. Doñızdar körinbegen. Suğa keter bala özenge jügiredi degendey, kenet bulardıñ közderi qamıstı tintip kele jatqandarında, Batu zıp etip qalıñ qamıstıñ arasına kirip

joq bolğan. Baqılauşları: «Qaydasıñ, alısqa barma! Beri kel!» — dep qanşa jalınıp ayqaylasa da, olardıñ izdegenin qızıq körip, bala dıbıs bermegen. Tek Batu özenge qaray emes, izdeuşilerdiñ büyir jağınan ötip ketip, körinbey qalğan. Bala suğa qaray ketti ğoy degen izdeuşiler, dauıstay uzay bergen. Olar äbden alıstağan kezde Batu qamıstan şıqqalı keyin burılğan. Däl osı sätte aşulı kâri doñızğa qars uşırağan. Doñız buğan birden umtılgan. Bala qanjarın silteuge de ülgirmey qalğan. Mine, osı oқиğadan keyin Tудay Möñke esinen adasqanday, tiri janğa til qatpağan. Qabağınan qar jauıp qosımñ adlında otırıp alğan. Tek jigitteri qorşap qasına kelgende biraq auız söz aytqan.

— Bir doñızdı qaldırmay qırıñdar! — degen. Jüz jigit, oğan keruen tartuşılar qosılıp eki kün udayımen bul mañaydağı doñız bitkenniñ bärin öltirgen. Jigitterdiñ nayza, qılışına ilikpegenderi basqa jaqqa qaşıp ketken. Eki kün boyı Tудay Möñke sol otırğan jerinen turmağan. Tek üşinşi küni ğana tağı jalğız auız söz aytqan.

— Al endi Noğaydıñ Ordasına jürdik,— degen. Batudı osı özen jağasına kör qazıp, ardaqtap qoyğan jigitteri üntünsiz soñına ergen.

Tудay Möñke sol ölgenin körgen künnen keyin, balasınıñ qasına barmağan. Barlıq jağdaydı tüsingen Noğay oğan köñil ayttı.

Tудay Möñke basın izedi de qoydı. Bir jetiden keyin Tудay Möñke adam tärizdi sözge keldi. Biraq burınğı Tудay Möñke joq. Söyleuinen ündemeui köp. Qabağınıñ aşılunan jabılı köp. Noğaymen biraz oñaşa söylesip, Tудay Möñke endi eline jürmek boldı.

Noğay oğan özi äkelgendey bir köş tartuturalğı berdi. Oğan qosa «meniñ Ordamnan tañdağan qızıñdı alıp ket» — dedi. Tудay Möñke ömirinde bir monğoldıñ istemeytin ädetin istedi. «Tañdağan qızımdı kelesi jolımda alıp ketem»,— dedi «Aqılınan adaspağan» eken dep oyladı Noğay, balasınıñ qayğısı qattı batqan eken, bar qılığı sodan.

Äliaq ayıǵıp ketedi. Biraq, Tудay Möñkeniñ bul jolğısı, şın şatasınıñ bası edi. Tудay Möñke jürip ketkennen keyin bir jeti ötken kezde Altın Ordadan äkesiniñ jarlıǵın alıp Toqtay keldi. Han Noğayğa: «Dayındala bersin, tübi Qaydumen

soğısatın türimiz bar» — depti. Noğay Toqtaydı Altın Orda hanınıñ balası emes, özi kelgendey kütti. Buğan da qol basınday som altınnan bastap neşe türlü sıylıq berdi. Jürgeli jatqan Toqtayğa:

— Ākeñe ayta bar,— dedi Noğay.— «Batu kezinen Altın Ordanıñ şıǵıs jaǵındaǵı jauı sol qanattıñ isi bolatın. Öz ulısınıñ āskerin jibersin. Bizdiñ şaruamız qubıla men batıs. Munım meniñ Möñke Temir hanınıñ buyrıǵın orındamaymın degen sözim emes. Orındaymın. Basqa türde. Möñke Temir āskeri Qaydumen soǵısuǵa baratın bolsa, qudası Abaq han bos qalmaydı. Qayduǵa jârdemge jiberedi. Sonda Altın Ordaǵa men kerek bolam. Qıs tüse Derbent özeni qatısımın, özimizdiñ ādettengen jolımızben Kavkazdan etip, Abaq han āskeriniñ art jaǵınan tiemin. Budan asqan Möñke Temirge kömek joq... Noğay sözün durıs körgen Toqtay onıñ sâlemin ākesine jetkizbek bop erteñine serikterin ertip Deşti Qıpşaqqa jürüp ketti.

— Men Gazanǵa timeymın,— dedi QutlunŞaǵa, ākesi Qayduǵa bir jaǵınan erkeley, bir jaǵınan nazdana.

— Nege, Anǵıarım? — Qaydudıñ «Anǵıarım» degeni QutlunŞaǵaǵa «jan qıyarım » degen bolıp estildi.

— Gazan menen kişi, jat el İranǵa barıp turǵım kelmeydi. Qaydu bükil Orta Āziyanı alıp bolǵannan keyin tek uldarına ğana emes, qızına da osı Şu özeni boyınan menşikti ulıs bergen. Ol kezde özen Seyhündariyaǵa quyatın. Talas özeni târizdi Şu boyında qaptaǵan Qıpşaq eli otıratın. Bul el tek mal ğana baqdaytın, egin de egetin, baubaqşa, maqta da ösiretin.

QutlunŞaǵanıñ

ulısı bir jaǵı Teriskey Alatauǵa kirip jatqan bay

ölke edi. Ākesi Qaydu, öz ordası āli ile boyında turǵanımen, ortanşı balası Orıs qolı turǵan Tarbaǵatay tauı, Zaysan köli jaǵınan Qubılaydıñ āskeri maza bermey, qıtay qosındarın o jaqtan bir jolata qumaq bolıp, taǵı āsker jinay bastaǵan. Osı āsker jinau isimen jaqında qızı QutlunŞaǵanıñ ulısına kelgen. Bul aradan da biraz āsker almaq. Qızı ākesin ādettegisindey

sılanıpsıpanıp qarısı alǵan. Qazirgi āñgime sol QutlunŞaǵanıñ ordasında bolıp tur.

— İran alıstıq ete me? — dedi Qaydu.

— Al meniñ qayda tuǵanımdı bilesiñ be? Monǵolda Kerulen degen özen bar. Oǵan bul aradan qus ta uşıp jete almaydı. Sol aradan keldik qoy. Al sen atılı

adamğa eki jetilik jerdi alıs deysiñ... Jäne Gazan ilhannıñ nemeresi, ākesi Arğun köp keşikpey ilhan boladı...

— Al meniñ ākem kim? — dedi külip QutlunŞağa.

—Bükil Mauarannahr, Horasan, Şıǵıs Türkistandı bilep otır...

— Sondıqtan da sen Gazanğa şıǵuıñ kerek.

— Sondıqtan da Gazanğa şıǵa almaymın. Jäne...

— Ne jāne?

QutlunŞağa kişkentayınan ākesimen aşıq söylesip üyrenen.

— Men ekiqabatpın... Qaydu şoşıp ketti. Qızınıñ ordasına ötken jıldan beri kelip körgen emes.

— Kimnen? — dedi, ol kim bolsa da qazir basın alatınday kārleñe qalıp. Qızı taǵı jasırǵan joq, şının ayttı.

— Sizdiñ keñse bastıǵıñız Ābdequl āmiriñizden. Bul soltüstik Qıtaydan kelgen uyǵır jigiti bolatın. Tübi uyǵır indikuttarınan şıqqan. Qıtay jerinde oqıǵan adam.

Sondıqtan hat

tanımaytın Qaydu aldımeneñ onı özine hatşılıqqa alǵan. Qızmeti unaǵannan keyin birtebirte köterip keñse bastıǵı ömir etken. Uzun boylı, sulu murttı jigiti. Āyelder buǵan «ket āri» emes eken degen ösekti burın da estigen. Osıdan besaltı ay burın QutlunŞağa ulısınıñ turǵın halqınan alatın alımsalıqtı jöndeuge bul jaqqa Ābdequldı

özi jiberen. Endi mine...

— Jas bolsa ötip baradı,— dedi QutlunŞağa

muñaya. Kāri qız bop tösegimde qalay jalǵız jata berem... Osılay bolıp qaldı...

Endi bireudiñ balasın köterip ol jaqqa qalay baram... Mongol bolsa bir sāri. Gazan musulman dinine kiripti deydi ğoy... Al, musulmandar qız küninde bireuden bala köterudi keşirmeytin künā sanaytın körinedi.

Qaydu oylana qaldı.

— Sonda sen basqa bireuden bala āldilep otırǵanıñdı Qaydu Ordasına layıqtı dep oylaysıñ ba?

— Layıqtı demeseñ Ābdequlğa ber,— dedi QutlunŞağa,— öziñ de ösekten qutılasıñ...

«Ösekten qutuludıñ jolı jalğız qızıñdı qaramağındağı bir mulazimge beru ğana ma?! Gazan bir sâri, bükil İnan Āzerbayjan, Bağdat, Rumdı bilep otırğan urpaqtıñ, erteñ ilhan bolğalı turğan bir biigi, oğan qız beru bir arman. Al Ābdequl kim? Uyğır indikutınıñ qunı ne? Uyğırstan İnan emes. Küşti bolsa bir kezde küşti bolğan şığar. Al Şıñğıs hanğa özi kelip ayağına jıǵılğannan beri, uyğır indikutınıñ qunı quldan artıq deysiñ be! Sonday eldiñ balasına azuı altı qarıs Qaydu qızın bermek! Keñse bastıǵı āmir deydi QutlunŞağa... Arqasınan bir iterse Qulağu, āmirsāmirligimen birge joğaladı emes pe... İā, söytedi! Qaydu tünere tüsti. «Abaq ilhanğa da jauap berui kerek qoy. Qızım Qıtaydan kelgen bireuden ekiqabat bolıp qaldı deydi me sonda? Qanday sıltau tabasıñ?» Şıñğıs urpağı munday jağdayda şeşui qıın tüyindi şeşemin dep āure bolıp jatpaydı, ötkir pısaqpen şort etkizip biraq kesedi. Şu degennen Qaydu da söytppek boldı. QutlunŞağanıñ közin qurtısañ, Abaqqı da jauap izdep qıinalmaysıñ, ölip qalğan qızdı bere almaysıñ ğoy, terezesi teñ emes Ābdequlğa berip, namısıñdı eşkimniñ ayağına taptatpaysıñ. Öziñ de ösekten birjola qutılasıñ. Ölim qaşan da bolsa eñ qıın suraqtı şeşe alğan. Bul jolı da şeşedi.

Şıñğıs hannıñ qay urpağı bolsa da osığan bara alar edi. Al Qaydu osılay istey alar ma? Osı tustağı Jağatay, Ügedey nemere, şöbereleriniñ işinen Qayduda özgelerine qarağanda, ülken qolbaşlılarğa tñn qırağılıq ta bar edi. Qaydu Alğuy men Baraqtay āskerleriniñ degenin orındap turğan eldi tonamağan. Ol şaması kelgenşe jergilikti eldi quattağan. Sondıqtan, jurt Qaydudı ādilette sanağan. Bunımen qatar ol, dāl osı tutsa qaramağında jaqsı qarulanğan āskeri bola tura, böten eldiñ jerin jaulap alamın dep oylamağan. Bar küşin aqlın öz ulısınıñ tutastığına jumsağan. Osınday Qaydu, ārine, öz qızın öltiruge barmadı. Aşu, ökipeden tuğan alğaşqı bir jilt etken oydı birtebirte umıta bastadı.

— Jaraydı, bolsın,— dedi qızına ol.

— Özim de osılay şeşer dep edim,— dedi QutlunŞağa

— köp raqmet.

— Seniñ degeniñdi istemeske mende quat bar ma, Anğiarım,— dedi

Qaydu. Bül jolı da ākesiniñ «Anğiarım» degeni QutlunŞağağa

«Janqiyarım» degendey bop estildi.

— Menen ayrıldım dep qayǵı jeme, āke,— dedi QutlunŞağa kenet

ayday appaq betinde bir orasan şattıq oynap.— Men öziñe ğajayıp bir sıylıq dayındap qoydım.

— Ol ne sıylıq?

— Estuiñ bar şığar, Berke hannıñ quldarın qırğanı?

— Ārine ğoy.

— Sondağı quldar köterilisine rumdıq bir şeberdiñ sebepker bolğanın da estigen bolarsıñ.

— İã.

— Sol rumdıq jigitpen qıpşaqtıñ Qundız degen bir qızı qaşıp ketken.

— Onı da estigem,— dedi Qulağu.— Bir keremet sulu deytin jurt.

— Özinen de şaşu keremet... Körseñ tañ qalasıñ.

— Onı men qaydan körem?

— Qazır,— dedi QutlunŞağa, söydedi de alağanın urdı. Üyge dāyekşi qızı kirdi.— Jigitterge ayt, keşegi şaşu uzın qatındı balasımen alıp kelsin. Qız şığıp ketti. QutlunŞağa

qaytadan ākesine qaradı.

— Bunıñ, ārine, qazır ondağı türi joq. Tek uzın şaşu qalğan. Tek şaşu üşin talay jigitter ğaşıq bolğan körinedi. Bayın qızğanıp bir kezde Toğızqatın, onıñ şaşın kesip tastaptı. Biraq bes jılda Qundızdıñ şaşu ösip sol burınğı qalpına kelipti. Berke han da sol şaşına qızığıp bolğan eken. Biraq bul qatın öziniñ burınğı qaraqşu serikterin taup alıp, solarmen birge qaşıp ketipti. Sodan beri şaması kelgenşe handarğa qarsı küresipti... Osıdan bes jıl burın Berke han Edil jağasındağı toğayda öziniñ arğın toqalı Aqjamal qatısқан jasaqtı örtegende, bul Aqjamaldıñ bir jasar Aqberen degen balasımen tağı qaşıp qutulıptı... Sodan beri körmegeni joq körinedi.

— Senderdiñ qoldarıña qalay tüsip jür ol qatın? — dedi Qaydu.

— Altın Ordadan Almalıqqa ötip bara jatқан bir keruennen ustap aldıq,— dedi QutlunŞağa,

—özgesin öziñ surarsıñ... Berke hannıñ qolu jetpegen sulu edi ğoy dep ādeyi öziñe arnap ustap otırmin. QutlunŞağanıñ aytqanınıñ bāri durıs edi. Tek bir nārseni bilmegen. Qundız Almalıqqa emes, Buharğa bara jatқан, Kolomonnan ayrılğannan keyin ol ömirbaqi erge şıqpasqa, qalğan ömirin tistilerge qarsı sarp

etuge ant etken. Örtten aman qutulğan balalışağalı qırıq âyel, (Onıñ işinde ört şıqqan kezde birden Aqjamaldıñ balasımen qaşqan Qundız da bar edi) eki jlday birge bolğan. Sosın birtebirte tarap, ârqaıysısı ör

jaqqa ketken. Qundız Jayıq boyındağı bir naşar auılğa kelip panalağan. Üstine şoqpıt kiim kiip, Sâlimgerey men Aqjamaldıñ kişkentay nârestesin jurta öz balam dep, sâl esinen jañılğan adam keypine kirip, bireudiñ keyde kirin juip, keyde qurtın qaynatıp künin körgen. Jurttıñ közine tüspesin dep auıqauıq şaşın da qısqartıp otırğan. Eki qulağı tek jurttıñ auzında. Eger bir jerden ereuil şıqsa tezirek soğan qosılu bar oyı. Biraq bul tusta dala tınış edi. Birensaran qaraqşılar tobı bolmasa, el tilegin arman etken öz toptarınday jasauıldar bayqalmağan. Al qaraqşılarga Qundız qosılğısı kelmedi. Söytip jürgende Aqberen qozı bağığa jarap qaldı. Künnekünge jasi bastağan Qundızdıñ endi bar tilegi, özinen tumasa da tuğanday etip bauırına salğan osı bala boldı.

Osınday kezde bir keruennen, «Buhar astankesten bolıp jatır. Tamdam degen bir ülem бүкіл еңбекші jurttı bastap, Buhardan monğol şapqınşılardıñ quip şığığa dayın» degen jaqsılıq habar estidi. Sonda barıp Tamdam da esine tüsti. Key künderi tobılğın qızdıra jağıp qoyıp, Sâlimgerey serikterine Taraqı turalı, sondağı jas şeberlerdiñ, qala turğındardıñ ereuilin bastağanın, sol üşin Berke hannıñ Tamdamdı ölim jazasına buyırğanın, onı öziniñ qalay ajaldan qutqarğanın jir etetin. Qundız bul atqa eleñ ete qalğandı.

Tağı da ereuil köterip jatqan sol Tamdam ekenine şek keltirmegen. Aqqu qus öz uyalastardıñ qasında ölgenin jaqsı köredi deydi jurttı. Bul da dünüedegi eñ jaqındarı sol ereuilşilerge jetudi tilegen. Solardıñ arasında ölgenin arman etken edi.

Jâne Sâlimgereydiñ jalğız balası Aqberendi eski serigi Tamdamdıñ qolına aparıp tapsırğısı kelgen. Öjet, ustay qalsañ qolıñdı küydirip jiberetin şoqtay, janıp turğan balanı munday küyde jürüp, durıs adam etip târbieley almaytınına közi jetti. Osınday oydağı Qundız, sonau Jayıqtan Buharğa örikmeyiz, qantşay alıp qaytuğa bara jatqan qıpşaq auıldardıñ bir keruenine kezdesken. Keruen bası Buharğa birneşe ret barıp qaytqan, özi quldıqtan âzer bosanğan, tâjik şal. Qundızdı balasımen Buharğa alıp baruğa köngen. Jayıqtan Buharğa jol ol uaqıtta Embi özeniniñ bas jağın basıp, Muğaljar taularınan ötip, Aral teñizin jağalay jürüp,

Seyhundariyanı boylay baratın bolğandıqtan, amal joq, bularğa Şu özenin jaylap otırğan elder arqlı jüruge tura kelgen. Burın bul ölke Altın Ordağa jatatın. Ötken jıldarı

— onı Qaydu jaulap alğan. Möñke Temirdiñ de äsker jinap, Noğayğa basqarıp bar deui de osıdan edi. Al Möñke Temirdiñ soğısuğa dayındalıp jatqanına habardar Qaydu burınğıday emes, bul aradan beysauat birdebir keruen ötpesin dep buyırq bergen. Bir jağınan keruënşiler Möñke Temirge körgeñbilgenderin aytıp baradı dep qorıqsa, ekinşiden Qulağu handıgımen, äli de qırğı qabaq Altın Ordağa bul jaqtan azıqtılık, qantşay ötkizudi durıs körmegen. Burınnan osınday äkesiniñ buyırğı bar QutlunŞağa keruen Şu jağasına jetisimenaq

ustağan. Keruen başısınıñ bir tapqan aqlı osınday qauiptiñ tuın iştey sezip, keruënşilerdiñ bärine: «Qayda bara jatırınıñdar» dese, «Almalıqqa edi betimiz» dender. «Buhardı auızdarıña almañdar» degen. QutlunŞağanıñ da Qundızdı Almalıqqa bara jatır eken deui de osıdan edi. Al sonşama keruënşilerdiñ işinen jalğız äyel Qundızdı QutlunŞağanıñ tanuı bişaranıñ şaşınan bolğan. Qundız äli otızğa kelmegen edi. Sodan ba, älde tabıgattıñ özine bergen erekşe qasietinen be, äyteuir şaşı tez ösetin. Qanşa kesse de, jartı jılğa jetpey jerge şubatılıp şığa keletin. Bul jolı solay boldı. Jazğıturım ıqşamdağan şaşı küz bolmay burınğı qalpına jetken. Şaşın oraporap beline tañıp qoyğan Qundız Buharğa barğanşa kestirgisi kelmegen. Qanşa degenmen bula äyel goy, jurttıñ bari qızıgıtın şaşın jat elge kele jatıp qıdırıp tastauğa qimağan. Al qırağı köz QutlunŞağa keruendi köruge kelgen betinde Qundız qanşama jaman kiinse de, bunıñ erekşe äyel ekenin birden sezgen. Beline orağan

şaşına közi tüsken şaqtaaq bul äyel qur ğana erekşe äyel emes, atı şulı Qundız ekenin tüsindi.

Qaraker jorğa üstinde otırğan QutlunŞağa, qarsı aldında köp keruënşilerdiñ ortasında turğan Qundızğa:

— Şeş ana qatınıñ şaşın! — degen.

— Körimdik bereyin dep pe ediñiz? — degen kekete külip Qundız. QutlunŞağa janında turğan nökerleriniñ bireuine Qundızdı qamşısımın nusqap:

— Şeş ana qatınıñ şaşın! — degen. Nöker atınan sekirip tüşip Qundızğa tayanğan. Qolı äyeldiñ beline tie bergende, şeşesiniñ janında turğan on jasar Aqberen:

— Time, apama! — dep ana jigittiñ qolına jabısa ketken. Jigit Aqberendi iterip qalıp edi, şalqalay qulağan bala tura sala umtılgan. Jigit onıñ basınan toblıgılı saptı qamşısımen tartıptartıp jibergen. Äyteuir balanıñ basındağı eltiri börki qalıñ eken, bälendey batpağan, tek qamşısınıñ uşı bir ret betine tiip, Aqberenniñ betinen qan burq etken.

— Qoy deñiz mına itıñızge! — degen Qundız QutlunŞağağa,— şaşımdı özim aq şeşemin.

— Jä, toqtay tur,— degen QutlunŞağa nökerine.

— Şeşsin. Qundız beline orap qoyğan şaşın qolımen aqırın bosatıp jerge tastay salğan. Juandığı bilekтей, tıptıgız etip örilgen burım, ölgen qara jılan tärizdi upuzın bop jerge şubatıla qulağan. Jurttıñ bări tañ qalğan. Äsirese QutlunŞağa tañ qaldı. «Şirkinay, osınday şaş mağan biter me edi!» — degen dey ol jerde şubatılıp jatqan şaştan közin almay biraz turdı. Sen Qundızsıñ ğoy? — dedi älden uaqıtta QutlunŞağa.

— İä, men Qundızbın! — dedi Qundız amalsızdan.

— Burın Qundız bolsañ, men endi seni körtişqan etem.

— Jazıgım ne? Bar künäm şaşımınıñ uzın bolğanı ma? «Bäse jazıgı ne! Ras şaşınıñ uzın bitkeni me! Biraq bul az qılmıs pa? Onday şaş mende, özge qatındarda nege joq? Öz obalı özine, aspasın jurttan!»

— Jalğız ol emes,— dedi QutlunŞağa, Qundızdıñ bar oqiğasınan habardar ekenin bildirip, söydedi de nökerlerine buyırdı.— Mına qaşqan qatındı ana buzıq balasımen ekeuin, ordağa aparıp qamañdar. Bunımen erteñ söylesem,— ol endi keruen bası täjikke qaradı.

— İä, kimsiñder, qayda bara jatırsıñdar? — dedi.

— Men keruen basımın,— dedi qaba saqaldı täjik.

— Osılay bir şahardan bir şaharğa azıqtılık, pul aparıp satuğa haqım bar. Buni sizdiñ äkeñiz Qaydu han da biledi. Qazir Jayıq boyınan Almalıqqa bara jatırımız.

— Büytip dünüe jüzin şarlay beruge haqıñnıñ barın nemen дәleldeysiñ?

— Ulı han Ügedeydiñ özi bergen payzam bar. Keruen bası qoynınan jibek oramalğa oralğan sapaqtau kelgen kumis zattı alıp, QutlunŞağağa berdi.

— İã, payza...— dedi han qızı, qolındağı zattı audara qarap. Payza Şıñğıs hannan beri kele jatqan, saudagerlerge «Qaraqorım qol astına jatatın qalalardıñ bärinde sauda isteuine boladı» degen kuãlik. Payza üş türli boladı; altın, kumis, jez. Osı istelgen zattarına qaray olardıñ qadiri ãr türli. Mısalı, altın payzası bar adam, satuğa alıp şıqqan zattarınan eşkimge alımsalıq tölemeydi jãne onı eş jerde, eşkim de toqtatuğa haqı joq. Biraq, jergilikti jerlerdegi, daruğalar jiberilgendikten Möñke han bul payzaniñ bärin joyğan. Keruenderden alınatın salıq jãne öz ulıstarında sauda жүrgizuge ruqsat etile me, etilmey me, bãri basqaqtar men daruğalardıñ özderine tapsırılğan. Biraq munı, tikeley Qaraqorımğa bağınatın basqaqtardı unatpaytın key handar qoldanbaytın. Möñke jarlığın bilmeytinsip, sol burınğı ãdetterinşe payza suraytın. Keruensilerdiñ payzası joq bolsa, Qaraqorımniñ basqaq, daruğalarına qaray tiisti alımsalığın töleytin.

— Hanşa,— dedi keruen bası tãjik, körip tursız ğoy, meniñ payzam altın emes, kumis... Ækele jatqan zattarımnı tiisti alımsalığımdı töleuge barıñ. Bergendi kim jek körgen. Mundayğa ãsirese han urpaqtarı qızığımpaz.

— Ne ãkele jatırsıñdar? — dedi QutlunŞağa ãli de jibi qoymağanday ses körsetip.

— Tolıp jatqan dünıe şirkin,— dedi keruen bası.

— Munda İranniñ jibegi, kilemi... Rumniñ altın, kumis ıdıstarı.

379 380__

Sonda İran men Rumğa barıp kele jatırsıñ ba?

— Joq,— dedi keruen bası,— qazır o jaqqa öte almaysıñ. Buniñ bãri Altın Ordanıñ jaña qalalarında satıladı. Men tãrizdi saudagerler o jaqtan ebin tauıp özi ãkeledi.

— Jaraydı,— dedi QutlunŞağa.

— Tiisti alımsalıqtarıñdı tölegen soñ, baratın Almalıqtarığa bara berersiñder.— Ol endi öziniñ top nökerine qarap, sãl oylanıp turdı da, birekeuine:

— Sender osı arada qalıñdar,— dedi.— Mına kisiniñ dünıemülkin sanap, tiisti salıqtarın alıp, ordağa kelersiñder... Söytti de özi qara ker jorğasın bulañdatıp aulğa qaray жүre berdi. Soñınan qız, bozbala nökerleri ere jöneldi. Tek qarulı eki

jigit qalıp, Qundız ben balasın bir atqa mingestirip bular bir bölek bop QutlunŞağanıñ ordasına qaray cap jele bettedi.

Qıpşaqtıñ tutqındağı er jürek sulı erteñinde mongoldardıñ äygili batır qızı QutlunŞağamen onıñ ordasında kezdesti. Orta Äziya bileüşisi qızınıñ keşegi tākappar ündi sözderinen, özin ayamaytının tüsingen Qundız balası ekeuin on eki qanat aqboz üyge alıp kelgende, ne bolsa da osaldıq körsetpey, qarısıp öluge bel buğan. Üy işi jihazmülikke lıq tolğan. Jük qıpşaq dāstürimen keregeniñ basına deyin bezendire jinalğan, neşe türlü öulanğan, sırlanğan sandıq, kebejelerdiñ işi tolğan dünie bolu kerek, olar da eki bosağanı ala qazqatar tizilgen. Jendetter aydap üyge kirgen Qundız ben balasına oñ jaqta, aq mamıq

jastıqtı şıntaqtay, tört büktelgen aq kiizdiñ üstinde qısayıp jatqan QutlunŞağa iegimen imdap, tabaldırıqtan sāl joğarıraq töselgen tulaqtı körsetip:

— Ana jerge otırıñdar,— dedi ol. Qundız ben balası hanşa körsetken jerge otırdı.

Tic jarıp

eşkimmenen amandasqan joq. Biraq janjağına köz jügirtti, üyişi tolğan qızkeliñsek.

— Qımız beriñder bularğa,— dedi sol jaq bosağada kumis baldaqtı pispekti ustap, ülken sabanıñ qasında turğan jüdeuleu kelgen mosqal äyelge.— Şöldep qalğan şığar, bular, keşegi qırdaqtan,— dedi QutlunŞağa, bulardıñ keşeden beri nār tatpağanı özine ayan bolsa da, äldenege özinen özi külip.

Jüdeu äyel pispegimen sabanı bireki ret pisti de, sırlı sapsarı köbigi burqırağan qımızdı ülken şarağa quydı. Sosın sırlı ojaumen tağı da sapırıpsapırıp jiberip, eki ülken sırlı ayaqtı toltırıp Qundız ben Aqberenge usındı.

— İşiñder qaraqtarım,— dedi jüdeu äyel.

— Rahmet, apa,— dedi Qundız oğan qarap. Bul onıñ üyge kireli eñ alğaşqı sözi edi. Onda da qımız bergen jüdeu äyeldiñ özderine degen ıqılası köñilin jibitken tärizdi. Biraq qımızdı işpedi, bir urttadı da jerge qoydı. Apasına qarap, Aqberen de işpedi. Bireki ret juttı da, bul da sırlı ayaqtı jerge qoya saldı. Bunıñ bārin üy tolğan qızkeliñsekter körüp otır. Biraq āli eşqaysısı auızdarın aşqan joq.

— Şöldemegen ekensiñder, jaraydı,— dedi QutlunŞağa,— onda söyleselik...

— Ol köterile tüsip, erkekterşe maldasın qurıp otırdı.

— Qanday qızğa da arman bolar Berke hanğa nege küyeuge şıqpay qaşıp kettiñ? Mina qızqırqın sonı bilgisi kelip otır.

— Qız bitkenniñ armanı tek hanğa qatın bolu ğana ma? Meniñ armanım basqa.

— Sonda seniñ armanıñ ne?

— Meniñ jüregim bötendi süydi. Sol süygenimnen Berke han ayırdı. Men oğan qalay qatın bola alamın?

— Biraq Berke jartı älemdi bilegen Altın Orda hanı ğoy.

— Jürekke buyıra almaysıñ!

— Onday jürekti itke tastau kerek.

— Mäsele handı süü, süymeude bolsa, Berke handı jaqsı körgen keybir äyelderde it te jemeytin jürekter bar...

— Mısalı kimdiki?

— Onı menen ğori, siz jaqsı bilesiz.

— Munday söziñ üşin, anau jaudırap turğan eki köziñdi oyıp alu az.

— Munday jaudırağan eki köz öziñizde de bar. Sende joğı meniñ mınau qos burımım. Keşegi söziñe qarağanda eñ aldımnen osılardı kesedi ğoy dep edim. QutlunŞağa küldi.

— Durıs aytasıñ, munday şaş mende joq. Tipti eşkimde de joq. Biraq men onı kespeymin. Öytkeni, erteñ meniñ äkem keledi. Seni toqaldıqqa soğan berem. Al eñ jaqsı qasietiñ şaşıñnan ayrılsañ... Qundız bileuşi qızınıñ sözini bölip jiberdi.

— Almay qoyadı dep qorqasıñ ba?

— Qundız da küldi. Aladı. Şıñğıs urpağı, qızıl qumar quzğın tärizdi, qatın körse bolğanı.

— Tart tiliñdi! — dedi QutlunŞağa dirdir etip.

— Ätteñ, öz ordam

äytpese, qızıl qanıñdı qazır töger edim!.. Şirkinay, at üstinde kezdesken bolsam...

— Onıña men dayın! — dedi Qundız eki közi ottay jaynap.

— Osı auıldan mağan da bir jılqı tabılar. Bunısı QutlunŞağanı jekpejekke şaqırğanı edi. Jurt jimjirt bola qaldı. Eşkim osınau aqqu qustay kerbez şaşı jerge tögilgen, sulu äyelden munday erlik kütpegen tärizdi. Qaydudıñ äygili batır qızı ne deydi! Rasımnen jekpejekke

şığa ma, âlde bağanadan beri tilin tartpağan mına sulu âyeldi qazir nökerine dalağa alıp şıgıp öltire me, ne isteydi? Al mınaday sözden keyin, Qundızdın qurban bolatınına eşkim şek keltirmegen. Biraq kegin alatın QutlunŞağa böten jol taptı.

— Mına bala kimdiki? — dedi ol, sulu jüzi burınğıdan da quqıldanıp ketti.

Özimdiki.

— Bayın joq qoy, sen bunı külge aunap taptın ba?

— Jaqsı körgen jigitim boldı degen joqpın ba jaña...

— Köziñdey saqtap jür ekensiñ ğoy... Onda bılay bolsın. Ne sen jañağı aytqan sözderiñniñ bärine keşirim surap, ayağıma jıǵılasıñ. Ne mına köziñniñ qaraşıǵınday saqtap jürgen jalǵız balandı, qazir dalağa alıp şıgıp köziñşe bauızdatamın. Üy işi âlgiden beter tına qaldı. Äldekimniñ jılap qoya bergen duası estildi. Sonau Kolomondı alǵaşqı körgen küنینen bastap bügingi küнге deyin basınan san azaptı, qıındıqtı ötkizse de bärine de şıdap, moyıp körmegen Qıpşaqtıñ er jürek qızı, endi öziniñ sınar jerin sezgendey, Aqbereniñ ölmey eşkimge de bermeymin degendey, özine qaray tartıp, quşaqtap bauırına qısa berdi.

— Qalay, könesiñ be? — dedi QutlunŞağa ısqırınıp. Ayday sulu QutlunŞağa däl osı sätte basın qaqsıtıp bireudi şaǵuğa dayındalıp turǵan sur jılanğa uqsas edi. Qundız eñirep qoya berdi.

— Quday seni de mendey etip jıletsın... Qundızǵa qosılıp endi üyişindegi qızdar eñirey jöneldi. Biraq QutlunŞağa oǵan qaraǵan joq.

— Jıǵıl ayağıma, keşirim sura! — dedi ol quanǵanday, dausı kümisti kümiske urǵanday sıñǵırlap.

— Jıǵıl ayağına, jıǵıl,— dedi eñkildep jılap turǵan jüdeu âyel, ölmeysiñ, sura keşirim, sura...

— Bol! — dedi QutlunŞağa, türegelip altın zerli kebisti oñ ayağın sâl alǵa sozıp.

— Süy mına kebistiñ basın! Qundızǵa endi qız ataulınıñ bări jalındı.

— «Süye qoysayşı, apatay, süyseysi! Äytpese öltiredi ğoy mına bişara balañdı!»

— Süyme! — dedi kenet Aqberen dausı bala bürkittey şañq etip.

— Ölseм öleyin, biraq, apa, sen öziñdi qorlama! Eger üsterindegi şañıraq jerge qulap түsse, jurt munday tañ qalmas edi, bala sözinen üydegiler abırjıp qaldı.

— Aynalayınay!

— dedi jüdeu äyel solqılın basa almay. Bala sözine bärinen QutlunŞağa tañ qalıp tur. Bireu özin jağınan tartıp jibergendey.

— Sen, osınday bala ekensiñ ğoy! — dedi ol Aqberenge tesile qarap.

— Şeşeñdi qorlatqıñ kelmeydi eken ğoy! Onda men de seni opoñay öltirtpeymin... Köresiñdi körsetemin.

— Söydedi de esik aldında tuğran qos nökerine.

— Äketiñder mınalardı! — dedi.

— Mıqtap küzetiñder. Tutqındağı Qundız ben Aqberenniñ jağdayı osınday küyde edi.

— Äyel seniki, al balası meniki,— dedi QutlunŞağa äkesine. Qaydu eşteñe degen joq. Jurt körmegen suluğa küni burın qızıǵıp esik jaqqa qaray berdi. Älden uaqıtta «Qundızdı balasımen alıp kel» degen jigitter asıǵasasa üyge kirdi. Ekeuinde de oñ joq.

— Sumdıq,— dedi täpeltek kelgen puşıq sarı,— küzetke qaldırılğan eki jigittiñ ekeuin de öltirip ketipti. Özderi üştiküyli joq.

Aşudan kögere qalşılday qalğan QutlunŞağa:

— Quñdar! Tabıñdar! — dedi jer tepkilep,— keşegi töskeyge bettegen keruendi quıp jetip, tintiñder! Eki jigit üyden ata jöneldi. Keruendi tintuge jiberilgen, janjaqqa şaptırılğan jigitter eşkimdi taba almay, eki künnen keyin qayıp keldi. Qudıqqa laqtırılğan tastay Qundız ben Aqberen müldem joq bolıp şıqtı. Baraq han ölgenmen Baraqtiñ serikteri tiri edi. Mauarannahr biligi solardıñ qolında qalğan. Jılan jılǵı Qurıltay şeşimi boynşa taulı, dalalı jerdi jaylağan Ügedey men Jağatay urpaqtarına turğın

jurttan öndirip alımsalıqtarın der kezderinde tölep, al qalanıñ işine olar degenderin istegen. Üzdiksiz soǵıstan äbden jüdegen halıqtıñ bular eñ aqırǵı qandarın sülüktey sorğan sonıñ arqasında Baraq ölgen Qoy jılı küyzeliske uşırağan Mauarannahr qalaları, äsirese, Buhar şaharı, doñız, tışqan jıldarı öte qıın halge jetti. Halıq, amal joq, özin qorǵar tağı da jol izdey bastadı. Mine, osı uaqıtta Buharda qayıttan Tamdam payda bolğan. Ol monğol üstemşiligine qarsı köterilmey Mauarannahr jurtsılıǵı eş uaqıtta halin jöndey almaytının, eşbir teñdikke qolı jetpeytinin jaqsı biletin. Sol sebepti Tamdam bastağan top jalpı jurttı köteruge tırıstı. Bul oñayǵa

tüsken joq, âbden küyzelip, qorqıp qalğan qaum tez Tamdamniñ soñına ere qoymadı. Söytse de, Tamdam bastağan toptar Buhar men Samarqandtan tıs, sağın qalalarda jergilikti jerlerdiñ keybir zorlıqşıl, el qanağış sumdarın öltirip, az da bolsa mıqtılardan öşterin ala bastağan. Osı jağday Jayıq boyına, Qundız panalağan Qıpşaqtarğa da jetken. Bul

Tamdam jigitteriniñ alğaşqı bas kötergen, azdağan joqtılıbarlı jeñisteriniñ dümpui edi.

Al qazirgi künde osı el narazılıǵı, birtebirte küşeye tüsken. Endi

Janjaqtaǵı uaq şaharlardı qoyıp, Buhar, Samarqand, Hocentterdiñ özderinde de jasırın mäjilister, monǵol üstemdigine qarsı âreketter köbeye bastağan. Mine, osınday kezeñde Buharğa Qundız ben Aqberen jetken. Tamdam bulardı quanaquana qarsı aldı. Ąrine, ol bul kezde Sâlimgereyden qalğan jalǵız bala Aqberenniñ osıdan jırma jıl etkennen keyin, bükil Orta Ąziyanı bilep otırǵan Qaydu şañıraǵın kötergen ulıstıñ bosaǵasın solqıldatqan âygili küresker bolatının bilgen joq. Biraq ol sol Buharğa kelgen künnen bastap Aqberendi öz

târbiesine aldı. Al Qundız ben Aqberen QutlunŞaǵanıñ tutqınınan keruen bası tâjiktiñ janaşırılıǵı arqasında qutılǵan. Keşe özi monǵoldardıñ qulı bolǵan, etiniñ tirligi arqasında sol quldıqtan qutılǵan keruen bası — tâjik, Qundız ben Aqberendi tutqında qaldırıp ketuge dâti barmaǵan. Aqşa ne istetpeydi, qımbat baǵamen qunın tölep, osı aranıñ bir jılcıǵı bayınan jasırın tört jüyrık at satıp alǵan. Qundız ben Akberenge jandarı öte aşıp jürgen

besaltı qarulı keruenşi jigitterin tünde jiberip, tutqındarın bosatıp alǵan. Sol küni tünde jol biletin eki jigitin qosıp, Qundız ben Aqberendi Buharğa jürgizip jibergen. QutlunŞaǵanıñ jibergen quǵınşılardıñ tâjik kerueninen qaşqındardı taba almay qaytuları da osıdan edi. Qaydu Teriskey Alataudiñ bauırınan aǵatın Şu özeniniñ boyın alıp qoyǵan. Al, Möñke Temir, bul jaqqa qolmaqol âsker şıǵarmadı. Sonday âskerdi Qulaǵu ilhandıǵına da jibermedi. Altın Ordanıñ alıstıǵın paydalanıp ilhan Abaq ta Ązerbayjan men Gruziyanı İnanmen şektesip jatqan tusına biligin endi müldem jürgize bastağan. Altın Orda târizdi

alıp ögizdiñ bir möñkigeninen qalmaytın dünüe ğoy degendey, auız jalasıp birigip jürgen Qaydu men Abaqtıñ âr qaysısınıñ puşpaǵınan tartqanına Möñke Temir köpke deyin miñq etpegen. Amal joq, Berke tusındaǵıday, bul da Qulaǵu

ilhandıgımen soğısuğa mājbür boldı. Biraq bul soğıstıñ bāri de itjıgıs bop bālendey ülken jeñiske jetkizbegen. Altın Orda bul kezde Qaraqorımnan at quyırğın birjolata şort kesip, qaramağındağı elderdi eminerkin bileuge müldem kirirken. Şahar bitkendi küyretip, jer bitkendi mongol malına jayılm etudi köksegen Şıñgıs oyımen de sanaspaytın halge jetti. Möñke Temirdiñ bul kezde közi batıs jaqqa tiguli edi. Aldımen ol Qulağudı jaqtağan Vizantiya imperatorı Laskaripen soğıspaq bolğan. Biraq ol bitim surağannan keyin, köñili basqa isine auğan. Al bul kezde Noğay künnen künge küşeye tüsken. Endi ol Gruziya, Moldaviya, Libke tārızdi jaqın turğan eldermen öz betinşe kelisimder jürgize bastağan. Tikeley soğıspağanmen, jolın tauıp Möñke Temirge Noğaydıñ özge urıstardan da āskerin azaytu kerek boldı. Bul oğan oñayğa tüsken joq. Ekinşi bir Möñke Temirdiñ bar qayratjigerin alğan orusut eli edi. Ras, Altın Orda olarğa öziniñ dāstürge aynalğan knyazьdarın birinebirin qarsı qoyatın sayasatın özgertpegen. Bul Altın Ordağa özinen jurtı köp orusut elin basqaruğa az kömek bermegen. Jāne birbirine qarsı şıqqan orusut knyazьdarı da öz eline de az ziyān keltirmegen. Mundayda Möñke Temir bayağı Şıñgıs han köne tāsilin qoldanıp, olardı qaytadan şabatın. Söytip, ol, Altın Orda tağına otırğannan keyin de orusuttıñ teriskeykünşığıs jağın birneşe ret küyzeliske uşıratqan. Budan onıñ bar tapqanı orusuttardı özine öşiktire tüsu ğana bolğan. Jāne qazınasına tüsetin alımsalıq qarajatınıñ kemi bastağanın körgen.

Osıdan barıp Möñke Temir orusut knyazьdarınıñ keybireulerine jārdem berip, solardı özine süyendire etpek bolğan. Osınday knyazьdıñ biri kostromalıq Vasiliy Ärosłaviç edi. Aleksandr Nevskiy ölgennen keyin Novgorod knyazьdığma ağayındı Ärosłaviç pen Vasiliy Ärosłaviçter talasqan. Altın Orda ekeuin kezekkezek qoldap, Novgorodtı birneşe ret tonap, aqırında qol jiberip tauıq yağni 1273 jılı Novgorodtı Ärosłaviçka bağındırğan. Möñke Temir, osı Vasiliy Ärosłaviçtı Altın Ordağa āli de jaqındata tüspekşi edi. Onıñ bir qızın öziniñ ortanşı balası Toqtayğa āperudi de oylay bastadı. Söytip jürgeninde osı knyazьben basqa knyazьdarınıñ ötinişi boyınşa, doñız, yağni 1275 jılı orusut knyazьdarınıñ Libkege qarsı jorığı bastaldı. Libke bileuşileri, Livon ordeni arqılı köp jıldan beri nemis rıdarьlarımnen birigip orusut jerine, onıñ işinde, özderimen şektes

Novgorod, Pskov qalalarına birneşe ret attanıp, orusut eliniñ äbden mazasın alıp bolğan. Katolik kressileri Beybarıstan jeñilip qalğandı. Osını paydalanıp orusut knyazıdarı Libkeni şappaq bolğan. Olarğa Altın Orda Turaytemir men noyandar basqarğan eki qosın äskerin berdi. Altın Orda äskeri jalğız ğana Libkeni emes, jolındağı orusut elin bararda da,

qaytarda da mıqtap tonap qayttı. Qaytkende de orusut, eliniñ basın biriktirmeudi oylağan Möñke Temir batıs jağın tonauğa mümkindik bergen, knyazı Vasiliy Äroslaviçti sonda

da Vladimirdiñ ulı knyazi etpedi. Osıdan birneşe jıl burın Vladimir men Suzdalı jeriniñ

mujiqtarın Altın Ordağa qarsı qoıda Ulı Rostov knyazıdarı birtalay äreket istegen. Jäne bul knyazıdıq Altın Ordanıñ küñgey büyirine tım jaqın turğan. Sondıqtan Möñke Temir osı knyazıdıqtıñ da boyarların el bileuşi küştilerin özine tartqısı keldi. Osınday sayasatpen qoyan, ulu, yağni 1279—80 jıldarı osı qalanıñ knyazı, boyarlarımen jii qatınasa bastadı. Biraq kelesi jılan, yağni 1281 jılı tamağınan bir irindi jara şıǵıp, sol isinip, dem aldırmay Möñke Temir dünie saldı. Altın Orda hanınıñ asıqpay orındaymın degen nârselerine ajal qarağan joq. Joşı urpağınıñ endi tiri qalğan eñ ülkeni Noğay boldı. Osı aduındı Noğaydıñ arqasında Tудay Möñke jılan, yağni 1281 jılı Altın Orda tağına otırısımen, jeti kün toy jasadı. Erteñine Tудay Möñke han tağına otırğanniñ qurmetine biraq auız söz ayttı.

— Möñke Temirdiñ ornına meni saylağandarıñ jön boldı,— dedi tunjıray.

— Barlıq jerde doñız qaptap ketip edi, endi olar sıbağasın aladı. Jurt bul jolı onıñ «doñız» degen sözine eş mağına bergen joq. «Jaman adamdar qaptap ketti» dep otırğan şıǵar degen de qoyğan. Tipti keybireuleri «Ayaq alısı jaqsı eken, sumqulardı birden qurtar», dep iştey quanğan. Al bir jartı jıl ötkennen keyin Tудay Möñke musılman dini şartın moyındap, ulıs ieleri, han urpaqtarın Ordasına jinap alğan. Noğay ğana kelmey qalğan. Jurt jinalıp bolğanda:

— Noğay añañ kelmey jatır, kütemiz be? — degenderge, ol qabağın qars japqan qalpında:

— Ol tiri me edi? degen. Jurt bunısı jayänşeyin qaljındağanı şıǵar dep eşteñe dey qoymağan. Ulıs ieleri tegis jinalıp bolğanda, jalğız auız söz aytqan.

— Kelesi jılı köktemge, doñızdardıñ toraylaytın tusına âr qaysıñ bes miñ qarujaraqtı qosın dayındaysıñdar,— degen.

— Sonşama qoldı qaytesıñ? — degen özge han balaları,

— kimmen soğısamız?..

— Özim bilem,— degen de qoyğan. Söydegen de ol, bul kezde öziniñ âbden dostasıp alğan şeyh, kâri, murittermen âñgimelesuge meşitke ketken. Vladimirdiñ ulı knyazdıǵına Pereyaslavı knyazi Dmitriy Aleksandroviçpen talasqan Gorodeç knyazi Aleksandr Aleksandroviç Möñke Temir öler jılı Altın Ordadan Qauqadı men Älgedaim noyandar bastağan qosındardı alıp, knyazъ Andreydi jeñgen. Altın Orda âskeri бүkil Vladimir, Suzdalъ, Pereyaslavı, Üгъев, Rostov, Tver, Torjak ölkelerin qanjosa etip şaptı. Demek, ötken jılı knyazъ Andrey Tудay Möñkeniñ ruqsatimen Altın Ordadan Turaytemir men Altın noyandar basqarğan âsker alıp, Dmitriyge jatatın Gorodeç bolıstarın şapqan. Al biil jıldıñ basında knyazъ Dmitriy Altın Ordadan qosın alıp Novgorodqa barğan. Ulı qalağa jatatın jerdiñ bärine ört salıp, jurtın qırğan.

Osınday bir orusuttı şabatın jorıqqa şıǵadı ekenbiz degen ulıs ieleri, han urpaqtarı:

— Durısın aytsayşı, âskerdi qaytesıñ? — degen kelesi küni.

— Özim bilem,— degen taǵı Tудay Möñke.

— Al sender der kezinde âskerleriñdi dayındañdar.

— Özim bileminiñ qalay? — degen han balaları.— Sen bilgen nârseni biz bilmeuimiz kerek pe?

— Sender doñızdardı küni burın ürkitip alasıñdar. Olar qaşıp ketedi,— degen Tудay Möñke sol tunjırağan qalpında.

— Qaydaǵı «doñız», ne qılğan «doñız»? Qabağın qars jauıp alğan Tудay Möñke jalğız ğana jauap qaytarğan:

— Özim bilem. Sodan keyin ol eşkimge qaramay meşitine ketken. Jurt Tудay Möñkeniñ aqılınan adasa bastağan adam ekenin jaña ğana tüsingen. Hanmen budan âri söylespey ulısulısına tarağan. Biraq Tудay Möñkeniñ ülken aǵası Torbudıñ balaları Töli Buqa men Künşek, kişi aǵası Möñke Temirdiñ balaları Alǵuy, Toǵırılşa dereu uyımdasıp,

«Altın Orda taǵına aqılınan adasqan kisi oturuğa tiis emes»,— dep Tудay Möñkege qarsı âreket istey bastağan. «Noğay, öli tiri me edi?» degen Tудay

Möñkeniñ sözi Noğayğa da jetken. Tiri ekenin «körsetkisi» kelip, betinen tügi şığıp Noğay han Ordasına kelgen. Amandasıp, jayğasıp bolğan soñ aşılı Noğay, altın taqtıñ üstinde üntünsiz tunjırap otırğan Tuday Möñkeden:

— Osınşama äskerdi nege jinamaqsıñ! — dep surağan.

— Doñızdardı qıramın,— degen Tuday Möñke sol otırğan qalpınan qozğalmay.

— Olar aram hayuandar. Etin jeuge bolmaydı.

— Qaydağı doñız? Ne qılğan doñız?

— Kādimgi tört ayaqtı doñız, бүkil Edil, Tan, Üzi boyların alıp ketken doñız...— degen Tuday Möñke. Sosın Noğayğa qarağan.

— Qalay, olardı qıruğa Altın Ordanıñ äskeri jetedi dep oylaysız ba? — degen şın oymen.

Noğay ne derin bilmedi.

— Seni qalıñ qol jinap jatır degendi estigende,— orusuttı şabadı ekenbiz dep quanıp qalıp edim,— dedi ol tutığa.

— Altın Ordanıñ бүkil äskerin doñızdardı qıruğa jumsamaqsıñ... Munday da han boladı ekenau! Tuday Möñke miz baqpağan.

— Olar meniñ balamdı jarıp öltirgen. Noğay Tuday Möñkeniñ aqılınan adasqan adam ekenin tüsingen. Asqa qaramay jürüp ketken. Öz ulısına barısımen Joşı urpağınıñ ülkeni ekenin paydalanıp üş aydan keyin Qurıltay şaqıru kerek ekenin habarlağan. Bul jolı öziniñ aytqanınan şıqqaydı dep Möñke Temirdiñ ortanşı ulı Toqtaydı han kötertepek bolğan. Biraq hannıñ özge urpaqtarı buğan qarsı turğan. Olar Töli Buqanı han köterudi durıs sanağan. Tağı bayağı han balası men han ağa, inileriniñ talası tuğan. Eger Möñke Temirdiñ balası han bolsa, Altın Orda handıǵı bir şañıraqtıñ menşigine ketetindey körinedi jurtqa. Al hannıñ ağa, inileri, ne olardıñ balalarınıñ bireui han bolsa, barlıq Joşı urpağı handıqqa ie bolǵanday sanaladı. Ąrine, mundayda, eger jaqtausıları mıqtı kelse, köpşilik köbine ekinşi jaǵına şıǵadı. Jāne Töli Buqa Toqtaydan burınıraq atqa mingen, jorıqtarda atı ājeptāuir şıqqan, onıñ üstine ağa balası. Han bolu munıñ kezegi tārizdi. Munı Noğay da jaqsı tüsinedi. Tikeley talasqa түsse, Toqtay jeñiledi. Noğay bunı da biledi. Al Toqtaydı han etu üşin Qurıltay şaqırılıp qoyılğan. Özi şaqırttırğan. Sondıqtan bul jolı retin taup ündemey qalu kerek. Al Toqtayğa handıqtı āperu üşin Töli Buqa taqqa otırǵannan keyin kürestı qayta bastau kerek. Ąrine, bul küres

qan tögusiz bolmaydı. Amal ne, qan tögu kerek bolsa, qan da tögilui durıs. Öytkeni, altın taq oğan tatıdı. Osılay oylağan Noğay, ras pa, âlde öziniñ âdettegi qulıǵı ma, kenet quyañı qattı ustap, at üstine minerlik dârmeni bolmay, Qurıltayǵa barmay qaldı. Ārine, Töli Buqa jeñdi. Onı aq kiizge köterip han sayladı. Qurıltayǵa jartı jıl ötkennen keyin Noğay öz Ordasına Toqtaydı şaqırdı. Toqtay jaǵına endi öziniñ eki aǵası Tunday han men Barlıq, inisi

Saray Buqa şıqtı. Osı beseui birigip Töli Buqadan handıqtı tartıp almaq boldı. Al Töli Buqa da bos jatpağan. Tübi bāleniñ bāri osı Toqtaydan keletin bilip, ol endi Toqtaydı bir jolata öltirtpek bolǵan. Endi Töli Buqa jaǵına Möñke Temirdiñ özge balaları Alǵuy, Mulaqay, Qadan, Quduqan, Toǵırılşa auıstı. Söytip bir ākeden taraǵan on ul eki uday bop alısa tüsti.

Töli Buqa taqqa otırǵannan keyin Noğay jartı jılday kütken. Al şının aytsaq, buǵan Toqtay ma, âlde han taǵına Töli Buqa otıra ma, bāribir edi, tek Noğaydıñ aytqanına şıqpasa bolǵanı. Qurıltaydan burın Toqtaydı jaqtap, özine qarsı şıqqanına kektenip qalǵan toñ moyın Töli Buqa Noğaydıñ degenimen jürmeytinin birden bildirdi. Osınday haldegi ekeuiniñ arasın alıstata tüsken taǵı da orusut mâselesi edi. Noğaydıñ aytuimen Kursk aймаǵına Altın Orda basqaǵı etip Tunday Möñke Aqmet degendi qoyǵan. Osı Ahmet, bir qızıq şarua istegen. Öziniñ ordasınıñ janına eki qıstaq saldırǵan. Bularǵa orusut knyazdarınan, qıpşaq jerinen qaşıp şıqqandardı jinaǵan. Bular teñdik üşin küreskerler emes, köbinese urıqarı bolatın. Aqmet osı eki qıstaqtaǵı adamdarın alımsalıq töley almaǵan, ne teñdik izdep bas kötergen orusut mujiqtarına qarsı qoldanǵan. Ahmet aytaqtasa bolǵanı, bular asırandı qabaǵan itterdey kimniñ bolsa da tamaǵınan ala tüsetin. Bul jıldardan burınǵı ereuilderden ābden küyzelip qalǵan jurttı, Ahmettiñ osı bir tentek, sotqar jauızdarınan ābden ölerdey bolǵan. Buǵan şıday almaǵan Kurskiniñ knyazi Oleg pen körşiles Lipoveç knyazi Svyatoslav Ahmettiñ ozbırlıǵın Altın Orda hanı Töli Buqaǵa arız etken. Ahmettiñ Noğaydıñ adamı ekenin biletin Töli Buqa qıstaqtardı qurtıp, burınǵı özderiniñ adamdarın öz qaramaqtarına qaytıp aluǵa ruqsat bergen. Jāne orusut knyazdarına qosa Altın Orda hanı öziniñ tiisti qarulı ökilderin jibergen. Oleg pen Svyatoslav tünde āskerlerimen kep qıstaqtardı qorşap alǵan. Keşegi buzıqtardı kökala qoyday etip dürelep, özderiniñ adamdarın alıp keyin qaytqan. Buǵan qaramay Ahmet qıstaqtarına qaşqındardı qaytadan

jinağan. Qaytadan ol qaşqındar jurttı qorqıtıp ürkituge kirisken. Buğan äbden ıza bolğan, Svyatoslav tünde äskerimen kep qıstaqtardı şapqan. Eşkimdi ayamağan. Üylerin qiratqan. Ahmet te dereu Noğayğa jetken. Oleg pen Svyatoslavtı knyazь emes, qaraqşılar dep, Noğayğa şağıstırğan. Olar köp äsker jinap, seniñ Ordandı şabuğa dayındalıp jatır degen. Buğan endi Noğay doldana şığa kelgen. — Jina äskerdi! — degen öziniñ qos bõrısı Kete men Jetege.

Noğaydıñ öz balaları bastap bes miñğa juiq jasaqpen Vorgolo qalasına kelgen. Osı jerden Kurskiniñ knyazьdıǵı bastalatın. Attarı auızdıǵımen alısqan Noğaydıñ bes miñ jauınger qolına tötep bere almaytındıqtarın bilip, Oleg knyazь Altın Orda hanı Tõli Buqanıñ qol astına qaşqan, al Svyatoslav, jauımen körinbey alısqaş bop, Voronejdiñ qalıñ toǵayına kirip joq bolğan. Noğay jasaqtarı bul õñirde jirma şaqtı kündeı jürdi. Jurttı taǵı qanǵa boyadı, taǵı dñniemülkin tonadı. On üş ülken därejeli boyarlardı, Kursk şaharına

kelip jatqan böten jaqtıñ adamdarın jäne köptegen qara şarualardı tutqındardı ekiyekiden

baylap Ahmetke berdi. Ahmet boyarlardı õltirip, böten qalalardan kelgen adamdardı bosattı. «Sender qonaqsıñdar, sondıqtan bosatıp otırmin. Al sender özderiñ jürgen jerlerinde kimdekim basqaqtarına qarsı şıqsa, däl osılay etip, ayausız joyıladı eken dep ayta jürinder»,— dedi. Sõytip, Kursk knyazьdıǵı taǵı bir ulı apatqa uşıradı. Al Ahmet endi bul araǵa qaluǵa qorqıp, basqaqtı eki balasına tapsırıp, õzi Noğay jasaǵımen eline qayttı. Mine, osı oqıǵadan keyin Noğay Tõli Buqaǵa õşigip alǵan. Osıdan keyin Noğay men Toqtay birigip, san türli aylamen bası Altın Orda hanı Tõli Buqa ğıp, Toqtayǵa qarsı onıñ aǵa, inileri — Alǵuy, Mulaqay, Toǵarılşa, Qadan, Qudıqanǵa deyin, eki jıldıñ işinde bãri tegis õltirilgen. Tek Tõli Buqa men Alǵuy ğana Noğay men Toqtayǵa qarsı şıqqan maydanda ğana qaza taptı. Özgeleri attan quladı, ulandırıldı, üyinde bauızdaldı, äyteuir Noğay men Toqtaydıñ qoldarınan bul dñnieden õtti.

Äkesi Mõñke Temirdiñ õlgenine on jil tolǵanda, Altın Orda taǵın Uljataydan tuǵan Toqtay otırdı. Ärine, bul õzi kelip otırǵan joq, bunı da Qurıltay sayladı. Al bul kezde Qurıltay degeniñiz burınǵı Qurıltay emes, kimniñ qolında küş bolsa, sonıñ sõzin söyleytin qur ayqayşısı edi. Al Qaydu Mauarannahrdiñ

küyiniñ jıldanjılğa naşarlağanın körüp, şuğıl şara qoldanbaq boldı. Qaramağındağı Mauarannahr, Horasan, Şiñğıs Türkistan, Qayalıq, Buhar, Samarqand tärizdi qol öneri küşti köne qalaları bar, bul bay ölkeniñ munday jağdayğa uşıraı Jağatay ulısınıñ ämirşisi Qayduğa tipti kerek emes edi. Ölke kedeylense, halqı kedeylenedi. Halqı kedeylense, Orda kedeylenedi, Orda kedeylense, han kedeylenedi. Al han kedey bolsa, eş qadiri qaleşkimge sözi ötpeydi.

Qaydu oylanıptolğanıp kep Mauarannahrdıñ ämirşisi etip jılqı, yağni 1282 jılı, öluine özi sebep bolğan Baraqtıñ jalğız balası Tubanı qoydı. Qaydu, şımında, qatelespegen eken, bul darındı äskeri qolbaşşı jäne aylaker el bileuşi bop şıqtı. Soñman tarih körsetti, Tuba ömir boyı Qaydumen bir boldı. Tuba han tağma otırısımın Mauarannahrdıñ дәuletin asıruga kiristi. Äkesinen qalğan kileñ jemqor alayaqtardıñ bärin Orda qızmetinen qudı. Orındarına elmen söylese alatın jaña adamdardı qoydı. Elden alınatın alımsalıqtı da birkelki jönge keltirdi. Buhar men Samarqandı jöndetip, olarğa jaña şeberhanalar, kilem, parşa toqıtın orındar aştı. Sonıñ arqasında altıjeti jıldı Mauarannahrdıñ, äsirese ülken şaharlar Buhar men Samarqandıñ küyi jöndelip qaldı.

Tuba munımen qatar Qaydu äskerin basqarıp körşi, Qubılay imperator bop otırğan Qıtay men Kök Ordağa qarsı soğıs jürgizdi. Qubılaymen şayqasu ünemi mongol jerinde ötti. Sondıqtan Qaydu men Tubağa teriskey jağınan şektesip jatқан Kök Ordamen soğısu taqa

oñayğa tüsken joq. Bul tusta Kök Ordanıñ hanı Joşınıñ ortanşı balası Toqtay Temirden tuğan Bayan edi. Altın taq bar jerde baq talastıq özinenözi tuadı. Buğan üş atadan qosılattın şöbere inisi Quylıq qarsı şığa keldi. Bäribir Şiñğıstıñ urpağı degenmen, şeşe jağınan ol Qayduğa jaqın edi. Sonısın paydalanıp, Qaydu men Tubanıñ arqasında Quylıq Kök Orda tağın Bayannan tartıp alğan. Özin quıp jibergen. Kök Orda jeke ulıs sanalğanmen, köp jağdayda Altın Ordağa bağıniştı edi. Joşı urpağıniñ eñ ülkenderi de osı Altın Ordada bolattın. Sondıqtan Bayan arız aytıp Toqtay hanğa kelgen.

Bir tājini eki adam kie almaydı ğoy, bul arada Toqtay han men Noğay şabısıp, Altın Orda hanı soğısqa dayındalıp jatқан. Sol sebepten Toqtay Bayanğa bälendey äskeri jârdem körsete almadı. Söytse de şağın jasaqpen Bayanğa ol Kök Orda ulısınıñ bileuşisi degen jarlıq bergen. Bunı estigen Quylıq Altın Ordamen

taytalasudıñ qauipti ekenin uǵıp, Qaydu Ordasına qaşqan. Toqtay Qaydu men Tubaǵa, el arasın buldiruşı Quylıqtı ustap, Altın Ordaǵa jetkiziñder degen tilekpen, olarǵa arnaulı elşiler jibergen. Biraq Qaydu men Tuba bul ötiñişi orındamaǵan. Altın Orda men Orta Āziya āmirşisi Qaydudıñ arası şielenise túsken. Onıñ üstine Qaydu men Tuba Kók Orda hanımen küresuge Quylıqqa āsker bergen. Osınday jaǵdayda Qubılay qaytı bolǵan jılqı, yaǵni 1294 jıl, Bayan han, Qubılaydıñ ornına

— Qıtay imperatorınıñ taǵına jaña ğana otırǵan Qubılaydıñ nemeresi Temirge kisi jibergen Qaydu men Tubaǵa birigip qarsı şıǵayıq degen Taqqa jaña otırǵan Temir ekiuşı jauap bergen. Soǵan qaramay Bayan men Quylıq soǵısın toqtatpaǵan. Degenmen, osı oqıǵadan altı jıl ötkennen keyin

Temir Qayduǵa qarsı qalıñ qol şıǵarǵan. Osı sıır, yaǵni 1301 jılǵı úlken urısta Tuba qattı jaraqattanıp, Qaydu qaza bolǵan. Āygili qızı QutlunŞaǵa ākesiniñ denesin öz ulısı Şu özeniniñ boyına ākep kömgen. Basına qara mārmar tastan mazar saldırǵan. Qalǵan ömirin osı mazardı dāriptep ustap ötuge baǵıstaǵan. Bunıñ aldında Qulaǵudıñ balası Abaq nemeresi Arǵun da dūnie salıp. İnan ilhanı Arǵunıñ balası Ğazan bolǵan. Ol musulman dininde bolıp mongol ieliginiñ eñ soñǵı belgisin joǵaltqan. Söytip. jaña ğasır, on tórtinşi ğasır bastalǵanda, Şıñǵıs hannıñ tórt balasınan keyin bükil dūnieni titiretken nemereşöbereleri

— Batu, Möñke, Qubılay, Qulaǵu, Orda, Qaydu bāri tegis ölip, bir kezdegi Şıñǵıs hannıñ ulı ieligi

— Altın Orda, Qıtay imperiyası, İnan ilhandıǵı, Orta Āziya

— Jaǵatay ulısı bop tórtke bölünip, budan da āri qaray bölsektenu nemereşöberelerden tuǵan kelesi urpaqtardıñ eñsisine qalǵan.

Ālemdi jaulaǵan ataqtı buınnan āzirge tirisi jetpis bestegi Noǵay ğana jer basıp jür. Dūniede ataq, baq dārejeden artıq adam qumartar ne bar eken?! Oǵan jas ta, kārı de birdey qumar. Ataq, baq, dārejege jetu qanday qıın bolsa, olardan ayırılı adamǵa odan da qıın, aur tiedi. Neǵurlım joǵarılaǵan sayın, solǵurlım adam baq qumar keledi. Jetpis besten asqan Noǵayǵa ulıs aǵalıǵı az körindi. Özin hannan qanşa joǵarı sanaǵanmen, hannan tömen ekenin ol Toqtay Altın Orda taǵına otırǵannan keyin bildi. Bul taqqa Toqtaydı özi otırǵızǵan joq pa? İã, özi otırǵızǵan. Jāne aytqanımdı isteydi, aydaǵanıma könedi dep otırǵızǵan. Biraq altın

taq kimniñ köñilin ösirmegen, kimdi özgeden özin artıq sanattırmağan. Toqtaydı da söytti. Toqtay Altın taqqa eti üyrengeñnen keyin bükil Altın Ordanı tek özi bilep, özi töstegisi keldi. Biraq buğan jası seksenge tayap olsa da, köñili āli jas Noğay köngisi kelmedi.

— Toqtay aytqanımdı istemese, odan da özim han bolğanım durıs,— dedi Noğay. Al jasınıñ kelip qalğanı şe? Baq qumar qanday adamğa bunıñ böget bolğanı bar? Munday kisi auzınan otız eki tisi tüssip qartaysa da, jasqa jolın bermeydi. Noğay da Toqtayğa qartaydım dep jol bergisi kelmedi. Osılay Altın Orda tağına bayağı bir dañğıl jol han tıısı men balasınıñ ayqası bastaldı. Han ayqası birinebiri u berip öltiretin jasırın ayqası emes, kâduilgi maydan aşqan eki uday bop urısqa sıqqan qarulı ayqas. Alğaşqı bir şağın urısta Noğay jeñgen. Biraq bul Altın Orda sekildi alıptıñ tağı üşin tim şağın şayqasu edi. Eki jaq birdey ülken soğısqa dayındala bastadı. Alğaşqı ayqasta Toqtaydıñ bedeldi birneşe āmirleri Noğay jağına sıqqan. Şağın urısta oñ qanat asasınıñ jeñip şıǵuına köne qoymağan Toq Buqa ulısın, bir kezde ākesi Tatardıñ köşipqonğan jeri bolğan Qırımımdı barıp şapqan. Kaffanı qıratıp, Sudaq qalasın örtegen. Tınış jatqan elge Noğaydıñ sonşalıq qıyanat istegenine ulıs bassıları, özine qosılğan āmirler de renjigen. Bāri endi Toqtay jağına sıqqan. Onıñ üstine burın Noğay talapşapqan Kursk, Pereyaslavl knyazıdarı da Toqtayğa özderiniñ biraz kisilerin qosqan. Noğaydıñ istegen jābirine orusut eli de öz jauabın bermek bolğan. Osılay Noğay, qosındarınan eki ese köp āsker jinağan Toqtay han, endi ākeleriniñ tıısı Noğaydıñ jağasınan ala tūsuge iñǵaylı sātı ğana kütip turğan. Bulardıñ alğaşqı urısı tışqan, yaǵni 1300 jılı köktemde Tan özeniniñ jağasında bolğan. Toqtay qalğan āskerimen Edilden ötip, öz Ordasına kelgen. Al, Noğay sol Toqtaydı jeñgen betimen ākesin qoldağan, bir kezde öziniñ tārbiesinde bolğan Toq Buqanıñ ulısı Qırımğa attanğan. Osınıñ aldındağı soğıstan āskeri oysırıp qalğan Toq Buqa Noğayğa jöndi qarsılıq istey almağan. Noğay Qırımımdı mıqtap şauıp, Batıs Jağropağa attanısınan qayıtıp kelgeñnen keyin özi osı arağa ornalastırğan monğoldıñ hadarkin ruınıñ adamdarın, qarsılasqanına qaramay, şubırta aydap öz ulısına alıp kelgen. Qıs boyı bul da soğısqa dayındalğan. Noğay men Toqtaydıñ āskeri kelesi jılı küzge tayau tusta kezdesken. Jaz ortası aua, Noğay: «Sırqattanıp qaldım. Edil boyına barıp emdelem»,— dep, sıltau taup, öz Ordası turğan Kehrabadan otız tümenmen Üzi

özeninen ötip, Tanğa qaray jürdi. Osını kütüp otırğan Toqtay alpıs tümenmen Edil özeninen ötip, bul da Tanğa qaray bettedi. Sınaspaqsı eki qol Tan özeniniñ jağasında kezdesti. Urıs jeti künge sozıldı. Altın Orda jasağınıñ üšten biri qaza tauıp, üšten biri jaraqattandı. Qalğanı tiri qaldı. Netken sumdıq! Sonıñ bāri ataq, baq, üstemdik üşin! Osınşama adam eger bostandıq üşin qırılса bir sāri. Joq, bul soğıstıñ, tek Toqtay men Noğaydıñ jeke bastarınıñ qamı üşin ğana emes, bükil Altın Ordanıñ keleşegi üşin ülken mañızı bolğan. Burın Şiñğis urpaqtarınıñ taq talası: han saylauında jikke bölünuden, ne qupiya birinbiri berip öltiruden aspasa, bul soğıstan keyin, alauızdıq endi jüzdegen miñ āsker qatısқан qandı şayqastarğa aynalğan. Al osı uaqıtqa deyin alauız bolıp kelgen orıs knyazdarınıñ Altın Ordağa qarsı turuına birlesuleri qanday kerek bolsa, Altın Ordanıñ olarğa üstemdigin jürgizu üşin bölşektenui sonday kereksiz edi. Biraq Altın Orda bileušileri özderiniñ jeke bastarınıñ qamınan asa almadı. Bul onsız da öndirgiş küşi öse almağan āskeriköşpeli handıqtıñ irgesin şayqalttı. Ras, Altın Ordanıñ şañırağın āli de joğarı ustauğa keybir handarı az küş jumsamağan, biraq negizinde köşpendi qalpında qalğan, özgelderdiñ jersuin, baylığın tartıp alıp qurılğan jasandı memleket, bir jerine jamau salıp bütindeseñ, ekinşi jeri ıdırap şığa keletin tozğan köylek tārızdi, küldirey tüsti. Jāne öndirgiş küşi ösip, ruhani dārejesi men mādenieti joğarı damığan memleketterdiñ dümpuine şıday almay, özegine qurt tūsken şırmauıq tārızdi özinenözi şiritini de mālindenip qaldı. Al bul soğısta Noğay jeñildi. Qas qaraya Noğay on jeti jigitimen başqurt jerine qaray qaştı..

Qol bastağan eki balası Teke men Jeke tiri qalğan azğantay jauingerlerimen keşegi özi şapқан Qırımğa qaray bettedi. Toqtay da öz Ordasına qaytqannan keyin, qandı urıstı tezirek umıtayın degendey jeñis toyın istedi. Munda da at şaptırıldı, jambı atıldı, kökpar tartılıp, baluandar küreske şıqtı. Kümis tañday, jez öñeş aqındar aytısқа түsti. Maytalman, qaz dauıstı āygili tayşılar, Batu urpağın, kenet āygili bola qalğan Toqtay handı madaqtap, han aldında jır tolğadı. Tek bul jolğı duman, aytıstalas, Qutlıq Temir han ötkizgen Berke asınday Şiñğis āuleti — monğol taypası men Qıpşaq qauımınıñ bāsekesine qurılmadı. Bul toydağı talasbāseke Taypataypa bolğan Altın Orda rularınıñ arasında boldı. Özderi Qıpşaq bolıp ketken Şiñğis urpaqtarın Toqtay han, bügingi toyda monğol, Qıpşaq, mañğıt dep bölmedi. Toy qızu jürip jattı. Bāygeden irkestirkes eñ jüyrik

sāygülikter keldi. Küreste, bura san, alıp deneli atan jilik, eñ küşti baluandar jeñdi. Jüz qadam jerden baqan basına qoyılğan jambılardı, quralaydı közinen atatin, sadaqtarın bir tartqanının qaldırmaytın eñ mergen jigitter jerge tüsirdi. Toy bazarı osılay qıza tüsti. Mine, osı kezde bir qızıq oqiğa boldı. Endigi kezek sulularğa jülde beriletin körmeöner jarısı edi.

Bul sonau köne zamannan, ejelgi Qıpşaqtardıñ uşıqıırı

joq bozañ dalasına adam beyneles obatas ornatqan tustarınan kele jatqan köñil sauğıoyını edi. Munda ãr taypanıñ, ne ãr rudiñ sulu degen qızdarı, kelinşekteri tırday jalañaş jinalğan halıq aldınan ötedi. Arnaulı biler şeşimi boyınşa, türi de, denesi de eñ sımbattı, körikti degenderi bölünip alınadı...

Mine, osı birinşi tañdaudan ötken arular halıq aldında özderiniñ önerlerin körsetedi. Eñ jeñgenine bas bāyge

— suludiñ üş tilegi, odan keyingisiniñ

— eki tilegi, üşinşisiniñ bir tilegi qabıldanadı. Olar körsetetin önerdi biler belgileydi.

Qazir top aldına jalañaş otızğa tarta sulular şıqtı. Sonıñ işinde, āsirese, bireui erekşe kezge tüsedı. Qızdıñ qapqara bop arqasın jauıp, jerge tüsip jatqan qos burımın sanamasaq, kün közimen şağılısqan appaq denesine dene bolmısına qarap köl jağasında otırğan aq şağala

der ediñ. Tek qanatınan jaralanğanday osı bir aq şağala — perişte qustıñ tostağanday bota közi men uzın, qoü kirpikterinde şıq monşağı tārızdi jas tamşılardı uyalağan. Appaq öñi de jutañ. Al, turğan turısı, sonau jumır baltırlarınan bastap, sāl tolığa tüsip, kenet üzilip keterdey bop qıla qalğan qıpşa beline deyin bir keremet suret bolıp keledi de, keudesindegi uştarı şoşayğan qos anarı anandaydana hannıñ da, qart bilerdiñ de közderiniñ jauın aladı...

Top aru halıqtıñ aldınan ötti. Al solardıñ işinen bul bula qızdıñ jürisi de erekşe sāndi qımılı da sılañ eken... Toqsanğa kelgen töbe bi, jetpiske kelgen sübe bi, qırıqtan jaña asqan bala bi, birden bul arudı sırt sululıgımen birinşi orınğa qoydı. Ekinşi orındı, qara torınıñ eñ sulı, üşinşi orındı — aq sarınıñ eñ asqanı aldı.

Biler şeşken üş önerdiñ üşeuinen de — derege baylanğan jüyriktiñ qıl şılбірın tisimen şeşude de, tas baylağan taqıyanı laqtırğanda sadağımen ilip tüsirude de,

jetekte şapqan jaydaq attıñ üstinde jalınan ustamay otıruda da, jas aru mültiksiz ötti. Qalğan eki qız birbir

önerden orındap, özderiniñ qalağan jigitterine qosılığa ruqsat aldı.

Aqquqızğa kenet qumarta qalğan Toqtay han, dāyekşiğe:

— Sura, ana jas arudan, ne tileydi eken? — dedi. Dāyekşi suradı. Jalañaş aru, aş beli buralıp, sāl qımsınıp turdı da:

— Birinşi tilegim, han iem, özi mağan quda tüssin,— dedi. Dausı da kümis qoñırauday eken hannıñ onsız da tıyrışıp tuğran jüregi burınğısınan beter oynay jöneldi.

— Bolsın! — dedi Toqtay sāl jımıp.

— Ekinşi tilegiñ?

— Han iem, qoynındağı jubayınıñ ākesin öltirip aq töseginde Qannenqapersiz jata almas,— dedi. Qız kenet basın köterip hannıñ jüregin örtep jibereyin degendey şoqtı közimen oğan tike qarap.

— Eger meniñ ākem Noğay tiri bolsa, onıñ qalğan ömirin mağan qısın! Bul, soñınan Toqtaydıñ inisi Tuğırılşanıñ balası ataqtı Özbek handı bauırına sap baulığan Noğaydıñ on altığa jaña şıqqan eñ kenje qızı iñkār Ayım edi.

— Bolsın! — dedi āli quanışınan ayırıla almay otırğan, abırıp qalğan Toqtay.

— Üşinşi tilegiñ?

— Üşinşi tilegim joq! — dedi jas sulu masayray.

Añdığan ajaldan Jeke men Teke qutıldı. Noğay qutıla almadı. On jeti serigimen Edil özeninen ötip, üsterindegi su bolğan kiimderin keptirip jatqanda, maydandan qayıp bara jatqan orusut jasağı tap boldı. Noğay kiinip te ülgirgen joq, onı tanığan jasaq atamanı türki

qabaqtı, qandı köz, aq saqaldı Noğaydı basın qısıq qılışimen qağıp tüsirdi. On jeti seriginiñ de birin tiri qaldırğan joq, bārin öltirdi. Osılay bir kezde orusut halqın küşpenen basudı arman etken Noğay, sol orusut eliniñ jigitterinen qaza taptı. Tarihi ādiletsiz öşpendilik öziniñ tarihi ādiletti şeşimin taptı. Toqtaydı quantıp, sıyqurmet köremiz dep orusut jauingerleri Noğaydıñ basın qorjınğa salıp Altın Orda hanına alıp keldi.

Biraq Toqtay quanğan joq. Basqa qarap ünsiz uzaq turdı. Sosın onı mongol dāstürinşe tau basına qadirlep kömuge āmir berdi. Öytkeni, Noğay nağız mongol

edi. Jäne Şiñğıs han jasısın mıqtı ustağan, sol üşin qan keşip, ot jalağan eñ aqırğı urpağı edi. Toqtay budan keyin özinen sıylıq kütip turğan orusut jaungerlerine qaradı. Qasına ımdap öziniñ äskerbası noyandarın şaqırıp aldı. «Hanniñ basın qara almas bolar»,— dedi ol.

Öz közinşe Noğaydıñ basın äkelgen älgi orusut jaungerlerin tegis qılışpen şaptırtıp öltirtti.

Altın Orda hanınıñ oynşa bul da ädiletti şeşim edi. Toqtay Noğaydı jeñgennen keyin tek Altın Ordanıñ hanı emes, Bükil Batu ulısınıñ qojası boldı. Soñğı ret Qırımdı şapqanda Noğay bul jerdi öziniñ odaqtası Toqtaydıñ ağası Abaşığa bergen. Endi Toqtay Qırımdı tuğan ağasınan tartıp alıp, öziniñ serikteriniñ biri Siban urpağı Äñjiğa ulıs etti. Noğaydıñ küyeu balası, tuğan ağası Qarşi men osı Äñjiniñ özi de Noğaydıñ ämirleri bolğanmen, Äñji doñız, yağni 1299 jılınan bastap Noğayğa qarsı şıqqan. Öz jağına auısқан Äñjiğa Toqtay öte riza edi. Sol sebepten de ulıstıñ bir şuraylı öñirin soğan tarttı. Al Noğaydıñ jāne onıñ üş balasınıñ ulıstarın öz balalarına bölip berdi. Tunay⁸⁰ özeniniñ tömengi jağın Toq Buğa aldı. Edil özeniniñ künbatis jağası Toqtaydıñ ortanşı balası İsqarğa tidi. Burın Jayıq boyı Toqtaydıñ inisi Saray Buqağa jatatın. Saray Buqa bir kezde Noğay jağında bolğan. Jäne Toqtayğa qarulı qolmen osı bir da qarsı şıqqan. Toqtay inisin oñdırmay jeñip, onıñ jerin — Jayıq öñirin eñ ülken balası Elbasşığa alıp berdi. Osınday jağdayğa Toqtaydıñ ağası Burlıq ta ilikken. Onıñ jerin

— Üzi özeniniñ teñizge quyar sağasın öziniñ ülken qatınıniñ ulısına qosқан. Söytip Toqtay keşegi jaularınıñ ulıstarın teptegis öz tuıstarınıñ jerine aynaldırğan. Degenmen, talas bunımen bitpegen.

Toqtay Noğaydı jeñgenmen, äli jeñilmegen özine qarsı ağası Burlıq pen inisi Saray Buqa jāne qasqır balaları men böltirik nemereleri bar edi. Toqtay endi bularmen alıstı. Biraq sıır, yağni 1302 jılı Saray Buqa, meşin, yağni 1308 jılı Burlıq qaytı boldı. Biri attan qulap öldi, al ekinşisiniñ qalay dünıe salğanın eşkim anığına jete almadı. Osılardan qutulğannan keyin barıp Toqtay eminerkin demin aldı. Endi özin şın mağınasındağı Altın Orda hanı sanap, Orda isine mıqtap kiristi. Tek osı Toqtay han kezinde ğana, qoyan 1304 jılı orusut knyazi Mihail Ärosłaviç «Vladimirdiñ ulı knyazı» atın aldı.

1312 jılı Toqtay han ölgennen keyin Dãşti Qıpşaqtağı köşpendi elderdiñ äygili memleketi — qılıqılı kezeñi, buqaraniñ qanı men köz jasına tolı, Özbek, äz Jänibek, Toqtamıs handar ömir sürgen köşpendiler patşalıǵınıñ jaña dâiri batsaldı.

TÜRKIYE TÜRKÇESİNE AKTARIM

Birinci Bölüm:

Batu Han başını kaldırıp gökyüzüne baktı. Masmavi açık gökyüzünde güneşin yanında minicik koyu bir nokta şeklinde avına dikkatle bakan bir kartal süzülüyordu. Han, bozkır kartalının tilki, tavşan ya da bir sincap görmüş olabileceğini düşündü. Han kartalın o yükseklikten ne tür bir av görmüş olabileceğini öğrenmek için oturduğu tepenin üstünden etrafa bakınıyordu. Uçsuz bozkırlarda hiçbir canlı gözüne ilişmedi. Bu bozkırlarda her zaman sığırcık kuşları uçuşurdu, bugün onlar dahi görünmüyordu. Tek görebildiği buhara kadifesinden dikilmiş, kırmızı çapan ve susamuru postundan yapılmış kalpağıyla, tepenin eteğinde kâh görünüp kâh gözden kaybolan Batu Han'ın beş yaşındaki en küçük oğlu Barak çayır çekirgelerini kovalıyordu. Batu Han sessizce içini çekti. Uçsuz bucaksız bozkırlarda büyüleyici bir sessizlik hakimdi. Bir tek yaprak bile kımıldamıyordu.

Gökyüzünde kartal hala süzülüyordu. Kartal ne görmüş olabilir? Nasıl bir av bakıyordur? diye düşündü. Batu Han yavaşça yönünü İdil nehri tarafına dönerek, İdil nehrinin sol tarafında karargâhını kurduğu Saray Batu'yu seyretmeye başladı. Güzel şehirdi. Sarayın yaldızlı çatıları tören ve bayram havası içinde güneşin altında parlıyordu. Bir zamanlar kendisinin harabeye çevirdiği Orusutların şehri Harmankibe'ye benziyordu. Sadece Harmankibe'den biraz küçüktü. Onu inşa edenler Orusutların memleketinden getirilen en iyi ustalardı. Para ve gücün sayesinde yaptırılan bu güzel şehre yapılan övgüler Batu Han'ı her zaman gururlandırmıştır. Yapmaya değil de yıkmaya alışmış bir göçebe aşiretin oğlu, ustaların hünerli ellerinin yarattığına bakarak tarifsiz, heyecan verici bir duygu hissediyordu. O, Moğol şamanların mabetlerinin acayip kavisli çatılarını saf altın ile kaplamaya emreden, büyük Batu Han değil miydi? Kendi başkenti için esirgeyebileceği ne vardı? Fethedilen halkların altını mı? Batu Han işte böylesine olağanüstü bir saray yaptırmıştı. Fakat yaz aylarında bu sarayda hiç durmazdı. Atalarından öğrenmiş olduğu göçebe yaşam kültürüne göre her sene şehrin dışındaki yeşil otlaklardan birine ak çadır kurdurup orada otururdu. Yardımcıları ve askerleri de han çadırının yanına, keçeden, han çadırına görebiraz daha küçük, bir çadır kurarlardı. Uçsuz bucaksız bozkırda başka bir şehir, beyaz çadırlar şehri yükseliyordu.

Büyük Hanın bu geçici karargâhına yabancılar Ak Orda dedi. Ve o zamandan beri, bütün toprakları, Kıpçak bozkırlarından başlayarak, kuzeye, batıya ve güneye doğru Moğol atının toynağının basabildiği sınırlara dek Ak Orda Hanlığı adını aldı. Saray şehrindeki evlerin altın kubbelerine gün ışığının vurmasıyla ortaya çıkan parıltıdan dolayı Orusutlar bu şehre Altın Orda dediler. Fare yılı (1240), Batu'nun Harmankibe'yi fethettiği ve tahrip ettiği sene, başkentini yani Saray şehrini kurmaya başladı. Bu on beş yıl önceydi... Bugün ise karargâhına bakarak Batu Han birdenbire ilk defa her zamanki heyecanı duymadı. Onun gözleri dünyaya bitkin, solgun bir biçimde bakıyordu. Adı aşiretlere ve halklara dehşet salan, dünyanın yarısını titreten, büyük Batu Han hastaydı. Batu, ata bindiği ilk andan beri hiç hasta olmamıştı. Seferlerde alınan yaralar bozkır kurdunun yaraları gibi çabuk iyileşiyordu. Ama bu sene yılan senesi elli iki yaşını geldiğinde gizemli bir hastalık Batu Han'ın vücuduna yerleşti. Kimse teşhis koyamıyordu. Bozkırdaki Baksıbalger diye bilinen en ünlü tıp adamları hastalığın karşısında güçsüz kalıyordu, Çin'den, Irak'tan, İran'dan ve Rum'dan davet edilen tabipler ve hekimler de çaresiz kaldı. Daha birkaç gün öncesine kadar, genç boğayı kolayca yere deviren Batu'nun şimdi ise bedeni gün geçtikçe soluyor, kasları uyuşuyor, ellerindeki güç kayboluyordu. Daha kısa bir süre önce, ürkütücü Batu Han'a bakarak, zaman gelir de kurganın üstünde sırtı hafifçe kamburlaşmış ve yaşlanmış, içinden bütün kırmızı içilmiş saba denilen deri bir torbacığa benzer şekilde yalnız oturacağını kim söyleyebilirdi? Büyüklerden böyle korkunç ve anlaşılmaz bir hastalığı kim biliyordu! Bu illetin bir başka zorluğu: böyle yavaşça eriyip tüketiyor, her geçen gün dünya ona daha da çekilmez geliyordu. Başkaları için ilginç olan, onlara neşe veren, onun için anlamsız ve gereksiz hale geliyordu. Canı artık hiçbir şey çekmiyordu. Birden aklına bundan yirmi dokuz yıl önce, babası Cöçi Han'ın bu dünyayı terk ederken meydana gelen olay geldi. O zaman... O zaman kalbi hızlı çarpıyordu, sıcakkanı da damarlarında hızlı akıyordu. Hayat ona büyük bir bayrammış gibi görünüyordu ve kendi atının toynaklarının altında bırakmayı hayal ettiği toprakların üzerinde, ufuklar yükseliyor, sonsuzluğa çekiliyordu. Şimdi ona yirmi dokuz yıl, yirmi dokuz gün gibi gelmişti. Yalan dünya zaman nasıl da akıp gitmişti.

Kartal gökyüzünde süzölmeye devam ediyordu. Beş yaşındaki küçük oğlu Barak hala çayır çekirgelerini kovalıyordu. Batu Han oğlunun oynadığı yere bakıyordu.

Han'ın solgun yüzünde hafif bir gülümseme belirdi ve sönük gri gözlerinde bir kıvılcım yandı. Barak, Batu Han'ın son mutluluğuydu. Ak Orda hükümdarının birden fazla kadını ve dört oğlu vardı: Sartak, Toktu Han, Ayuhan ve Ulakçı. Onların üçü askerdi Ulakçı ise henüz seferlere katılmıyordu ve hiçbir ulusu yönetmiyordu ama o da artık at yarışına katılıyor ve köle kızlarına uğruyordu. Büyük oğlu Sartak'ın annesi soylu Oyrot (Altay) beyin kızıydı. Diğer hanımları, Müslüman Kıpçakların Konurat, Mankut boylarına mensup ailelerin kızlarıydı. Batu Han fethedilen aşiretlerin ve halkların kızlarını gelin almayı seviyordu. Yatağın yenilenmesinin kanı kaynattığına ve gençliğini geri verdiğiğine inanıyordu. Batu Han için kızı beğenmek yeterliydi, onun için kızın düşüncelerinin pek önemi yoktu. Zaten acımasızlığıyla dünyayı titreten Batu Han'a hangi kız karşı gelebilirdi ki? Batu Han kırk yedi yaşına geldiğinde enteresan bir olay yaşandı. Hırvat şehirlerinden birinin fethinden dönerken, dağ vadisinde Hırvat aşiretinden bir kıza rastladı. O kız, mantar dolu sepet ile sık ormandan ansızın çıkmıştı. Kız su perisi gibi, uzun altın sarısı saçları, utangaç duruşu, endişeyle bakan gök mavisi gözleri vardı. Fiziği gibi duruşu da insanı heyecanlandırıyordu. Batu Han yüzlerce kız görmüştü fakat böylesine güzel peri kızı görmemişti. Han heyecandan titriyordu. Büyük zaferler, savaşlar, seferler, büyük Batu Han'ı böylesine heyecanlandırmamıştı. Kızın yakalanması ve karargâhına götürülmesi emrini verdi. Ondan sonra askerler kızın ana babasını arayıp buldu, Han kızlarının karşılığında hayatta kalmalarına izin verdi. İnsanoğluna değer vermeyen Altın Orda hanı bu kıızı kendi canından çok sevdi. Kız ise Batu Han'dan nefret ediyordu. Onu hiç sevmemişti. Kaçıp kurtulmaya çalışıyordu, canına kıymak için zehir içti, hizmetçiler ve yanına özellikle konulmuş Sahiler denilen kadınlar ölmesine müsaade etmediler. Batu Han ona zorla sahip oldu. Dokuz ay ve dokuz gün sonra yeni hanım Han'a Barak'ı doğurdu. Ve o andan itibaren yaşamayı istedi. Artık oğlu için yaşamak istiyordu. Ama kaderi buna müsaade etmedi. Annelik mutluluğunu hiçbir zaman tadamayacak olan küçük hanımlardan biri ebeye loğusayı zehirlemesi için rüşvet verdi. Batu çocuğunun olmasını istemeyen birinin öldürmek istediğini anladı. Çocuğunun anasının iyileştirilmesi için doktorlar getirtti. İyileştirene değerli eşyalar vereceğini söyledi. Ne yaptıysa da Hırvat kıızı iyileştiremedi. Batu Han'ın derdi büyüktü. Öfke ile suçluları kesmeyi ve cesetleri bozkırda bırakmayı emretti. Batu bitkindi çok

üzgündü fakat bunu kimseye belli edemezdi, zayıflık gösteremezdi çünkü o zaman Cengiz Han'ın torunu olamazdı. Dünyada kaderden daha korkunç bir şey olmadığını biliyordu.

Barak'ın geleceği de sisli ve belirsizdi. Kimin nefretinin, merhametinin ona yansıyacağını kimse bilemezdi. Bozkırdaki hayat haset, sinsilik, ihanet gibi sürprizler ile doludur. Genç Han'ın yanına en sadık ve en vefalı muhafızlar koyuldu. Oğlan sağlam ve sağlıklı büyüyordu. Konuşmaya başladığı zamandan beri Batu, onu daha sık ziyaret etmeye başladı. Han oğlunu kucağına aldığı anda kavurucu güneşin etkisiyle yanmış ve uzun seferlerin rüzgârları ile yıpratılmış yüzü aydınlanıyordu. Diğer oğullarına böyle sevgi göstermemişti. Bu oğlu yetim olduğu için mi bilinmez, bu oğluna ayrı bir ilgi gösteriyordu.

Yıllar geçtikçe oğlan daha çok annesine benzemeye başlamıştı. Annesi gibi gözleri gök mavisi, saçları da altın sarısıydı. Sinirlendiğinde, kızdığı anda tıpkı annesi gibi, inatçı ve öfke doluydu. Batu oğlunu göğsüne bastırıyor, Moğol âdetine göre onu okşayarak alnını kokluyordu. Keskin çocuk kokusu alışılmadık bir şekilde Han'ı heyecanlandırıyordu. Zamanla Barak'ın onun tarafından kurulan Altın Orda'nın hükümdarı olabileceği fikri aklına daha da sık gelmeye başlamıştı. Atası Cengiz Han benim oğullarım fethettikleri ülkelerin kadınlarıyla evlensin ve onlardan çocukları olsun o çocuklar o ülkeyi yönetsin diye söylemişti. Batu atasının istediği gibi olabileceği içinde mutluydu. Fakat Batu Han'ı asıl düşündüren oğlunun büyüdüğü anda annesine yapılanları öğrenip annesinin memleketine gitme ihtimaliydi. Batu Han, günlerinin sayılı olduğunu anladığı zaman bu fikir özellikle güçlendi. Hayalinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını bilmiyordu. İktidar uğruna düşünmeden kardeşinin kanını akıtan, bu acımasız ve hain dünyada ayakta durabilmek için Barak, çok küçük ve hassastı. Keşke biraz daha yaşasaydı, oğluna dik durup, kanatlarını açabilmeyi, iradesini güçlendirmeyi ve düşmanlara karşı acımasız olmayı öğretebilseydi. Keşke...

Batu Han yine gökyüzünü seyrediyordu. Kartal hala mavi gökyüzünde süzülüyordu ama şimdi yeryüzüne daha yakındı. Dikkatlice sorguç otlarının arasına bakıyordu. Kartal o kadar alçalmıştı ki artık tamamen görünüyordu. Han birden ürperdi, korkunç bir düşünce Han'ı sardı. Kana susamış kuşun sık sorguç otlarında ne aradığını anlamıştı. Batu Han birden küçük oğlunun oynadığı yere kurganın eteğine

bakıverdi. Bana gel, bana gel diye haykırarak ayağa fırladı, taşlar üzerinde tökezleyerek soluk soluğa oğlu Barak'ın olduğu yere doğru koşmaya başladı fakat kartal ondan atik davrandı. Kartal kanatlarını kapatarak sanki bir ok gibi zemine, Barak'ın kırmızı çapanının görüldüğü yere atıldı.

Kara kartal pençesinde, canlı kırmızı bir yumağı sıkarak yerden yavaşça ayrılırken oğlunun tiz, acı ve dehşet dolu çığılığı Batu Han'ın kulaklarında yankılandı. Artık koşamıyordu. Kartal gökyüzünün semalarına doğru yükselirken, Batu Han yeryüzünden kandamlaşına benzeyen küçük Barak'ın bedeninin kartalın demir pençelerinde çırpınına şaşkın gözleri ile bakıyordu. İnsanoğluna sinek kadar değer vermeyen, doğduğu günden bu yana hiç ağlamayan, korku nedir bilmeyen, kan görmekten zevk alan, başkalarının acısıyla mutlu olan Batu Han, ölümün nasıl insanın canını acıttığını, nasıl büyük bir ıstırap olduğunu şimdi anlayabiliyordu. O sadece ölümün nasıl bir ıstırap olduğunu anlamının yanında insanın yazgısının, kaderinin ne olduğunu da anlamıştı. Elinin bir hareketiyle yüzlerce adamı öldürebilen Batu Han'ın, sadağındaki bir okla öldürülebilecek kara kartalı öldürmeye gücü yetmemişti. Hayatında ilk kez Batu Han canlı bir varlığa sevgi ve şefkat hissetti, fakat kader onu kara kartal suretiyle yakaladı ve acımasızca elinden aldı. Kader aman, zaman bilmezdi ve Han'ın onu durdurmaya gücü de yetmezdi. Batu, kartalın eğri tırnaklarının oğlunun bedenini parçaladığını, kana bulanmış parçaları kartalın yuvasındaki yavrularına paylaştığını gözünün önüne getirdi ve aciz bir şekil de yerinde duramayarak kıvrınmaya başladı. O, büyük ve kudretli Han kadere karşı ne yapabilirdi? Aklına birdenbire yirmi yıl önceki bir olay geldi. Muhafız birlikleri küçük dağ kabilesinin bir kalesini kuşatır. Kalenin etrafı surlarla çevirir. Erkekleri yapılan savaşta öldürür. Kadınlar surlarla çevrili kalenin içerisine sığınır ve hastalıktan, açlıktan ve susuzluktan öldükleri halde kapıları açmazlar. Durum böyle sürüp giderken artık dağlara son baharın gelmesiyle ordularını bozkıra geri döndürmek zorunda olan Batu Han'ın aklına bir fikir gelir. Komutanlarına “Teslim olun. Biz sizi öldüreceğiz ama çocuklarınıza dokunmayacağız” diye söylemelerini emreder. Çocukların canlarının bağışlanacağını duyan kadınlar Han'ın bu sözüne inanarak kale kapılarını açarlar. Fakat Batu Han sözünü tutmaz. Batu Han'ın askerleri, annelerinin gözlerinin önünde çocuklarını kavisli Moğol kılıçları ile doğrarlar. O an Batu'nun yüreği

sızlamadı. Kanın oluk gibi akışını izliyor, ürkütücü çığlıkları dinliyordu. Bu zalimlik Moğolları bile şaşırttı. Savaşçılar şöyle fısıldanıyordu: “Cengiz Han daha yaşıyor. Ruhu Batu’ya geçmiş”.

Evet, Batu Han her zaman katı ve amansızdı. O zamanlarda yüz kadın Batu’nun yani kaderin karşısında güçsüzdü bugün ise o namağlûp hükümdar kartal suretindeki kaderin karşısında mağlup olmuştu.

Han, hayatın bir savaş olduğunu düşünüyordu o yüzden de o savaşta güçlünün kazanmasının, zayıfın ise kaybetmesinin adil olduğuna inanırdı. Dün kendi güçlüydü ama bugün güç kara kartala geçti. Bu böyleydi ve her zaman öyle olacaktı. Batu kendine başka bir hayat düşünemiyordu, onun artık hayatta tek isteği oğlunu hunharca katleden caniden intikam almaktı. Kanının kefarecini sadece kan ödeyebilirdi. O başka çözümleri bilmiyordu. Sadece Batu’nun kendi elleri ile kara kartalı öldürdüğü ve onun sıcak kanını içtiği zaman sadece o zaman Barak’ın intikamı alınmış olacaktı. Han bozkırın oğluydu ve kartalların huylarını biliyordu. Lanetli kuş eninde sonunda oraya, avı bulduğu yere bir gün dönecekti.

Batu Han ertesi gün Barak’ın giydiği gibi kırmızı çapanını ve susamuru kürkü ile süslenmiş şapkasını giyip bozkırdaki tepenin üstüne çıkıp tekrar oturdu. Kara kartal gökyüzünde süzülüyordu. Uzun bir süre kara kartalın, oğlu Barak’ın üstüne indiği gibi inmesini bekledi. Kartal gökyüzünde süzülüyordu fakat hiç alçalmıyordu. Tek dileği bütün dünyayı fethetmek, boyunduruğu altına almak olan Batu Han’ın şimdi tek isteği kartalın onu avlamak için alçalmasıydı. Kartal senin de dileğin olmasını dercesine tepesinin üstünde süzülüyor fakat alçalmıyordu. Altın Orda tahtının sahibi Batu Han bedenini saran bu hastalıktan kurtulamayacağını biliyordu. Sadece bu acıyla ne kadar daha yaşayabileceğini tahmin edemiyordu. Batu’yu tedavi etmek için Moğolların Ulu hanı Mengü tarafından bir ay önce gönderilmiş Tibetli tabip şöyle söylemişti: “Çok saygıdeğer Altın Orda Hanı dünyada hastalığınızı tedavi edebilecek bir ilaç yoktur. İnsan vücudunda bulunan yirmi su parçacığından sadece bir tanesi kaldığı zaman dünyaya gözlerini yumar. Buna yapacak bir şey yok. Sizin de damarlarındaki kan koyulaşıyor ne kadar ömrünüzün kaldığını ben bilemem bunu ancak sizin yazgınız bilir.” Yaşlı doktorun söyledikleri Batu Han’ın pek hoşuna gitmese de doktorun konuşmasını bölmeden sonuna kadar dinledi. Uzak diyarlardan gelen bu doktorun heybesini doldurtup, tedavisinin karşılığını fazlasıyla

vererek memleketine yolladı. Doktor gittikten sonra hiç kimseye hastalığıyla ilgili bir şeyler söylemedi. O her zamanki gibi Orda içindeki günlük işleriyle uğraşıyordu. Büyükelçileri kabul ediyor, emirler veriyordu. Zaten ölüyorum diye korkuya kapılıp her günkü yaptığı işleri yapmaktan vazgeçmedi, elinden geldiğince düzen bozulmasın diye uğraştı. Büyük Batu'nun kirpiklerini bile kırpmadığı öfke saçan kısık gözü, şimdi dumanda kalmış gibi buğulanmış, gözlerinin ferisi sönmüştü. Bu haldeyken bile o ordu tertibini, düzenini bozmamıştı.

Değer verdiği yaverlerini tek sıra halinde dizerek en sevimli torunu Bakıt'ı, daha önce ulu atası Cengiz Han'ın yaptığı gibi askerlerinin önünde onu kendi yeri olan ak şehrin başına oturtmayı adet edinmişti. Batu Han her gün öğleden sonraları oğlu Barak'ı kartalın aldığı yere giderdi. Yine böyle bir gün Ak Edil'in yamacındaki düzlükte büyükçe bir tepenin yanına gelerek atından indi. Yaverleri hanı rahatsız etmemek için iki yüz – iki yüzelli adım kadar gerisinde kalıp tepelere göz gezdirdiler. Bu sırada Batu dolaşmayı bırakıp tepenin üstündeki kazan büyüklüğündeki bir taşa oturup düşünmeye başladı...Ne düşünüyordu?

Bugüne kadar yaşadıklarını mı yoksa ölümü mü? Şan, şöhret için, sadece Cengiz soyunun namı için dünyayı kan gölüne çevirip halkı katleden Batu, şimdi kendi canını nasıl kurtaracağını düşünmeye mi dalmıştı? Memleketin düzeni bozulur diye kaygılanmakta, ancak bu kaygılardan kurtulmanın bir yolunu henüz bulamamış da boş düşüncelere mi dalmıştı? Yok, yok kesinlikle öyle değildi. Ölümü de ölümden kaçmanın mümkün olmadığını da bilmekte olan hasta Han, boş düşünceden ziyade, geleceği düşünmekteydi. Bu gelecek kendi geleceği değil, kendi elleriyle bir araya getirdiği ve namına nam, şanına şan kattığı Altın Orda'nın geleceğiydi. Nasıl bir akıl vasiyet etse soydaşları onu unutmadan ömür boyu akıllarında tutarlardı? Bu Altın Orda'yı bilen soydaşları yeniden eski ihtişamlı gücüne nasıl kavuşurdu? İnsanoğlu dünyaya yalnız gelip, yalnız gider. Soydaşlarımın da kendi kaderi, kendi yaşamları var değil mi? Aynı zamanda soydaşlarım için günler öncesinden endişelenmenin ne gereği var? Büyük dedesi Cengiz Han bir gün ona şöyle demişti: "Bütün ömrüm boyunca sadece iki şeyi hayal ediyordum. Birincisi: Ünüm yayılarak artsın, ikincisi ise soydaşlarımın, kendim gibi ünlü erleri yabancı milletlerin de hükümdarı olsun." Birden Batu Han'ın hatırına dedesinin ordu komutanlarından Borakul ile olan konuşması geldi.

- Cengiz Han “Bu dünyada senin için değerli olan nedir?” diye sordu.
- Borakul, “hayat” diye cevap verdi.
- Peki, bunu nasıl ispatlayabilirsin?
- Borakul “Büyüklerin büyüğü Cengiz Han’ın sayesinde şimdi ben büyük ordu yapısını ayakta tutan dokuz önemli dayanaktan biri oldum,” dedi.
- Ulu hanın kendi elinden altın kaftan giydim, birbirinden üstün otuz güzel kadın aldım, önümde kılıç kuşanan ulusum, gereğinden fazla malım var...Fakat yaşlandım, az ömrüm kaldı. Eğer Allah bana, sizinle tanışmadan önceki hayvan bakıcısı halime, gençlik yıllarımaı tekrar döndüreyim dese, bundan şeref duyardım. “Rütbeni, derecenı bırakabilir misin?” dese ben söz söylemeden kabul ederdim. Yaşamın değeri benim için bu.

- “Doğru söyledin, yaşamdan daha değerli hiçbir şey yok” dedi Cengiz Han
“Peki, sizde benim gibi yapabilir miydiniz?” diye sordu Borakul. Cengiz Han biraz düşündükten sonra

- Yok, ben öyle olmasını istemezdim. Sana her şeyden vazgeçmek kolay, şanımdan, şöhretinden, rütbenden de... Çünkü senin arkanda milletin yok. İşte bana öyle yapmak olmuyor. Dört oğlum, dört cihangir memleketin hakanı, erkek torunlarım, torunlarımın çocukları da at dizginleyip binmeye başladı. Benim şanımda şöhretim de onlar. Kendi hayatım için bir şeyler istesem soydaşlarımı bugünkü dereceye getirebilir miydim? Sadece kendim için değil, onlar için de mücadele etmedim mi? Yok, senin gibi yapamam. Benim istediğim ömür, soydaşlarımın huzur ve refah içinde yaşamasına bağlı. İşte onların kazandıkları her bir zafer, ileriye doru attıkları her bir adımda ben sanki yeniden doğmuş gibi olurum. Soydaşlarım ömrümün devamı. Eğer onların şanı sonsuza değin yaşasa ben de sonsuza kadar yaşarım. İnsana bundan daha zor dilek var mı? Soydaş dediğin benim için bu. Batu böyle düşüncelere daldığı günlerden birinde gökyüzünde büyükçe bir kartal peyda oldu. Tabii ki, bu kalleş kuşun kendisinin kaderini değiştireceğini bilse, ne vakit onu öldürürdü bilinmez.

Heybetli Batu bunu bildi, lakin elinden hiçbir şey gelmedi. Fakat han çocuğunun öldüğünü hiçbir canlıya söyleyemedi. Sayısızca halka gücü yeten Batu’nun bir kara kartala gücünün yetmeyeşine hırslandı. Düşmanım benim başarısızlığıma seviniyor diye söylenmedi. Kendisine evim halkım nerede diye sormadı.

Nitekim çocuğun öldüğünü, Ak han'ın kızıl elbise giyip yapayalnız, bu havada tepenin üstünde oturmasından halk kötü bir şeylerin olduğunu fark etmişti. Fakat kötülükle etle tırnak gibi olan Orda halkı Batu Han'dan hiçbir şey sormadı. Sormaya cesaret edemedi. Han kendisi de bir şeyler söylemedi. Milleti düşündüren başka bir şey daha vardı. Cöçi'dan doğmuş olan on yedi oğlanın en tanınmış da, en güçlüsü de Batu Han'dı. Batu'dan sonra en tanınmışları bulunduğu mertebesi itibariyle ağabeyi Orda ile kardeşi Berke idi. Ya Cöçi'nin kendi çocukları mesela beşinci oğlu Siban ile on üçüncü oğlu Kutluk Temir sıradan, mülksahipleriydi. Sadece kendi soyundan olanlar başa geçebilirdi. Deşti Kıpçak coğrafyasında Batu Ak Orda tuğunu kaldırdığında, kendisine verilen Ubayra-Subayra ulusunda Kök Orda Hanlığını kuran Orda'nın kendisi, kardeşi Batu'nun gölgesinde hareket ediyormuş gibi olmuştu. Cöçi'nin başka oğullarından biri olan Böri de ülkenin başına geçmek için, geniş bir kalabalık kitlesinin önlerine binlerce sığır salmış, fakat han mertebesine yükselememiş. İşte, bu Cöçi'nin on yedi oğlunun içinde en tanınmış da, en güçlüsü de Batu Han'dı.

Cengiz Han'dan sonra Ögedey, Ögedey'den sonra Küyik, Küyik'den sonra Mengü ulu hanlık Karakorım'ın dağına yerleşmiş. Şimdi Karakorım'da Mengü vardı. İşte insanları düşündüren de bu idi. Bu Batu Cengiz neslinin içinde en gururlu bahadırıdır. Batu Han ataların vatanına kayıtsızdı. Altın Orda'yı kendi kurdu ve bütün düşüncesi buraydı. Batu Han'ın başarısının sırrı neydi? İnsanlar bunu, Batu'nun gençliğinden beri atalarının vasiyetlerini, mukaddesatını gözü gibi koruduğu gerçeği ile açıklıyordu. Cengiz h

Han'ın diğer torunları genellikle karargâhtan baskınlar ve seferler düzenleyerek yönetmeyi tercih ederlerdi. Batu ise her zaman tümenlerinin önünde yürürdü. Altın Orda'yı yönetirken ipek elbiseleri hiç giymezdi kendini altın ile süslemezdi büyük dedesi gibi sade bir şekilde yaşıyordu. Yaz aylarında deve yününden örülmüş yakalarına tay derisi işlenmiş cepken, kış mevsiminde ise; üzerinde kiremit rengi bez, altında kurt postundan içlik sırtından hiç çıkmazdı. Yaz aylarında başına ak sincap derisiyle çevrilmiş Kıpçakların geleneksel şapkası börik, kış aylarında ise tilki, kurt gibi hayvanların derisinden yapılmış kalpak giyerdi. Sadece yaz aylarında kafasına taktığı kalpak geleneksel Kıpçak kıyafetiydi. Batu şuan beklenenin aksine üzeri pembe kumaştan kunduz derili kalpak ile altın işlemeli Pembe kumaştan

kaftanını giymek için sandıktan çıkardı. Meydanlarda nasıl sabırlı, güçlü ise, otağının içinde, can dostlarının arasında öyle dirayetli durabilen han şimdi tamamen değişti. Etrafındaki hiç kimseyle konuşmaz oldu. Eskisinden daha sinirli, ruhu donmuş,sadece görünüşücanlı bir şekilde yanındakilerin önünden geçerek yerine oturdu. Hakanın hasta olduğunu insanların hepsi bilmekteydi. Onun için bunların tamamı hastalığından kaynaklanıyor dedi etrafındakiler. Sadece onlar Altın Orda hakanın yaşadıklarından habersizdiler. Onun için onlar Batu'ya «inşallah çabucak iyileşir» diye ümitle baktılar. « Ne olmuş» diye korkunç soruyu Vezir, Nöker, Noyan, komutanlar birbirlerine sessizce sordu. Seslerini yükseltmeye cesaret edemediler. Batu Hanın bulunduğu yerde hiç kimse sesini yükseltmiş değildi. Öyle yapmaya hakları da yoktu.

Batu Han her gün tepebaşına gelerek oturmayı adet edinmişti. Kartal da Batu Han'ın üstünde uçmayı sürdürdü. Fakat Batu Han memleketini düşünmekten vazgeçmedi. Ölümün yaklaştığı belliydi. Halkına nasıl bir vasiyette bulunmalıydı, onlara yol gösterecek nasıl bir akıl vermeliydi? Günlerden bir gün o büyük eşiTayjigül'den doğmuş olan en küçük oğlu Ulakçı'nı çağırdı. Ulakçı uzun boylu, cüsseli, yakışıklıca bir delikanlı idi. Moğol'dan ziyade İran memleketinin boz çocuklarına benziyordu. Tabii ki Ulakçı'dan önce Batu kesin varisi büyük çocuğu Sartak'ı çağırması isabetli olurdu. Ancak Sartak şimdi karargâhta yoktu. Kendisi Karakurum'a büyü kurultaya çağırılmış, oda hasta olduğu için yerine Sartak'ı göndermişti. Batu Hanın dayanağı Ulakçı Moğol olsa da Sartak Hıristiyandı. Kendi oymağının başından sonuna kadar kilise yaptırmış. Müslüman dine mensup Kıpçaklar « Sartak Batu'nun Musevi dinine düşkün eşinden doğmuş. Moğol dili konuşsun diye doğar doğmaz sütanneye verilmiş. Sartak anne sütüyle büyümediğinden kâfir dinine girip kilise yaptırıyor » diye ortalığa laf yayılmış. Sartak milletin dedikodusunun ispatçısıymış gibi uzun boylu, sarı saçlı, mavi gözlü birisiydi. Milletin konuştuklarını işiten Batu:« Müslüman mı olmuş, kâfir mi olmuş benim için hepsi aynı, sadece babasının tahtına sahip çıkabilsin yeter » dedikten sonra dedikodu bitmiş.

Cengiz Han'ın yasaları gereğince babasının tahtına büyük oğlunun çıkması gerekirdi. Cengiz Han böyle emrediyordu. Ama bu düzen her zaman uygulanmıyordu. Torunları dedesinden kurt alışkanlıklarını miras aldılar, bu yüzden

de çoğu zaman hakkı olan değil güçlü olan kazanıyordu. Meşru mirasçı bazen daha kurnaz, sinsi ve güçlü olan için av oluyordu. Batu Han bunun hepsini iyi biliyordu ama yedi yaşına kadar onu büyütüp yetiştiren yer Moğol Orda'ydı ve bunun için Cengiz Han'ın emrettiği gibi davranıyordu. Sartak'ı iktidar için zor bir mücadele bekliyordu ve Batu onu Karakurum'a amaçsız göndermedi, ileride Altın Orda hanı olunca ona faydalı olacak şeylerden çoğunu öğrenir ümidiyle gönderdi. Ulakçı, Sartak gibi değildi, yine de şimdi o Han'a herkesten daha yakındı. Kim bilir Batu'nun ömrü büyük oğlu dönene kadar sürecek mi? Bunu sadece Tanrı bilir.

Onlar bir tepeye doğru yola çıktı. Tepeye ulaştıklarında Batu tepenin üzerindeki bir taşta oturup, düşünceli bir şekilde uzun süre bozkıra baktıktan sonra şunları söyledi:

- Han'ın veliahdı kendi ata binmeye başladığından beri artık çocuk olarak görülmez, sen de yiğit oldun, oğlum, dedi. Bende elli yaşımı geçtim, hala iyileşmez hastayım. Arkasına bakıp «neyi yaptım, neyi yapamadım, yaptıklarımın tamamı düşündüğüm gibi oldu mu, olmadı mı? diye göz gezdirip düşünmek gerek.
- Otur, sohbet ediyoruz. Ulakçı babasının emriyle onun sağ tarafındaki yassı taşın üstüne bağdaş kurarak oturdu. Ulakçı babasının kendisine sağ tarafından yer vermesine heyecanlandı. “Kartal yavrusu yuvada ne görse, uçtuğunda onu yapar” dedi Batu, konuşmasına uzaktan başladı
- Yedi yıl dedem Cengiz Hanla yaşadım. Bir gün beni eyerinin kaşına oturtup savaş meydanına götürdü. Bütün bozkır gözün alabildiği kadar dağ taş Moğol savaşçılarının topuzları ve kılıçları darbeleri altında düşmüş düşmanların cesetleri ile kaplıydı. Cengiz Han bir şey demedi. Sadece gözlerime bakıp onların parladığını gördü. Ben ise bizim baturlarımız gibi cesur ve amansız olmayı ve aynı onlar gibi düşmanlarla savaşmayı öğrenebilmeyi hayal ediyordum. Dedem bazen bana tavsiyeler verirdi. Onların üçü hayat olarak adlandırılan yolumu, gece karanlığında aydınlatan parlak yıldız oldu. Kanlı yıkıcı seferlerin sırasında Cengiz Han'ın tavsiyeleri kalbimi ısıtıyordu, güven ve güç veriyordu.
- Bir gün bana şöyle dedi: “Köpek sürüsünün başına bir kaplan geçerse zamanla köpekler kaplan sürüsüne dönüşürler. Kapların başında bir köpek olursa bir süre geçtikten sonra kaplanlar köpek sürüsüne dönüşürler”.

- Fakat bana yetişen yağmacılar altı başlı ejderha idiler. Onları değiştirmek öyle kolay değildi. Bu sebepten ben her zaman kaplan olmaya çalıştım. Onun için benim arkamdan yetişen Noyan, Bahadur gibi savaşçılarım kaplan görünüşlü, kanlı ağız, cesur yürekli ölürcesine savaştan savaşçı oldu. Cengiz atam bir de “Kara halk korktuğuna saygı gösterir diye öğünmüştü. Eğer ki dünya yüzünde adım unutulmasın dersin, hiç kimseye acıma öldür. Mümkün olduğu kadar insan öldürsen, ünün de o kadar artar.” diye söylemişti.

Ulakçı bir şeyler olmuş gibi başını öne eğdi.

- “Neden başın öne eğildi?” dedi Batu. Yoksa Bükenji kadısının söylediklerini mi işittin?

- Ya dedi Ulakçı başını kaldırmadan. Yılan, yani 1221 yılı Moğol askerleri Horasan’daki Herat ilk kuşatıldığında şehrin kadısı Bahittin Bükenji esir alınmış. Cengiz Han kadının bilgiçliğine güvenip, kendi yanından hiç ayırmamış. Tercümanı vasıtasıyla ondan Müslüman âleminin, Türkî kardeş memleketlerin, kültürünü, milli kimliğinin önemini sormaktaydı.

Bir gün Cengiz Han:«Ben çok fazla insan öldürdüm onun için namım dünya yüzüne yayıldı. Hatta hiç kimseyi bırakmasam, şöhretim daha da artar idi», diye yanındakilere övünmekteydi. Bu sözleri işiten kadı kendisini tutamayarak:“ Ulu mertebedeki hakanım, eğer canımı bağışlarsanız, sizin biraz önceki sözünüze karşılık ben de bir söz söylemek isterim”, dedi. Söyle bağışlayacağım dedi Cengiz Han. “Hakanım eğer askerleriniz bütün halkı yok edecek olsa, o zaman sizin şanınızı kim övecekti?” dedi.

Ulakçı’nın hatırladığı bu sözlerdi. Yok, sen dünya hakimi Cengiz hanın Bükenji kadıya verdiği cevabı işitmemişsin, dedi Batu Ulakçı’ya.

- İşitmiş olsan böyle başın öne eğik olmazdı. “Ben seni akıllı, görmüş geçirmiş kişi sanırdım, - diyen öfkeli Cengiz Han, - peki senin biraz önceki sözüne bakılırsa, benim düşündüğüm gibi değilsin. Yeryüzünde milleti yöneten Han sadece ben miyim? Ben Moğol atlarının ayak bastığı yere kadarki milletle savaştım. Şanımlı benim gibi kendilerine yurt edinmiş diğer milletler efsaneleştirdi. Milletten millete yayıldı. Böylelikle ünüm sonsuza dek yok olmayacak” demiş.

Batu biraz düşündükten sonra tekrar konuşmaya başladı:

- “Halk dediğin kadın gibi unutkandır.” dedi. Kocasından dayak yiyen hangi kadını gördün ömür boyu kocasına düşman olan? İşte benim öldürdüğüm halkın nesilleri kendiliğinden tekrar çoğalır, babalarını benim öldürdüğüm unutulurdu. Katı yürekliliğimi yiğitliğim gibi överlerdi. Ün dediğin işte böyle kazanılır.

- İşte üçüncü kez kahraman kağan babamız böyle vasiyet etti, - dedi. Batu biraz sonra, - “ Düşmanına ne kadar acımasız olsan, dostuna öyle merhametli ol. Sana iyilik yapana iyilik yap. İsterse koynundaki kadını ver.” – dedi.

Batu Han “kartal ölü görünmüyor mu?” dediğinde gökyüzüne dikkatlice baktı. Kanat çırparak kara kartal gökyüzünde süzülerek uçuyor. Onu Ulakçı da gördü. Bir şeyler düşünüyormuş gibi babasının yüzüne korkarak baktı. Batu Han sesini çıkarmadı.

- “Ben atam Cengiz Han’ın ilk iki nasihatini nasıl sağlam tuttuysam,” dedi o hemen akabinde, “Üçüncü nasihatini de ikiletmeden yapmaya çalıştım. Fakat siz ulu babamızın yaptıklarını yapmış değilsiniz.Evet, ben koynumdaki kadını hiç kimseye vermedim. Ünlü Batu da şanlı Cengiz han olamadı.”

Cengiz Han Merkit ile Nayman hanlarını öldürüp, halklarını kendi boyunduruğu altına aldığında, Kerey ulusunun hükümdarı Jaha- Gambu iki güzel kızının biri İbahanbegim’i Cengiz Han’a vermiş ve böylelikle hayatını kurtarmış. Kızını mirasçısı yapıp yüzlerce mal-mülk iki yüz köle vermiş. Yıllar sonra Cengiz Han’a tekrar baş kaldırmış.

Cengiz Han’n dostu Jürşetay-Noyan Jaha-Gambu’yı kandırarak yakalamış ve kellesini almış. Bu Jürşetay-Noyan bundan öncede Kereyler’in bir boyunu yenmek içinde yardım etmiş ve o savaşta Cengiz Han’a doğru sallanan kılıca kendi karşılık vererek hakanın canını kurtarmış. Jürşetay’ın bu davranışından memnun olan Cengiz Han:

“Düşman olursan, düşmanının çukurunu kaz,

Dost olsan, dostuna etinden et kesip ver. ”

Deyip, güzelliğine de, akıllılığına da bakmaksızın koynundaki kadını İbahanbegim’i cehizi, kendisiyle gelen iki yüz kölesiyle birlikte Jürşetay-Noyan’a vermiş. Babasıyla oğlunun konuştukları bu olaydı.

Ulakçı bir söz daha söyledi:

- Cengiz babamız eşlerini sadece öyle düşündüğü için vermemiş. Kekitay-Noyan Jürşetay değildi ki...

- Evet, öyle de olmuş. Çünkü senin babanın istekleri büyüktü. Fikirleri aynı noktada kesişti.

Olay şöyle gelişmişti:

Kerey ile Tajigüt boyları birbirlerinden uzaklaşmaya başladıkları dönemde Urut valisi Kekitay-Noyan ile Mangıt valisi Kuyıldar-Noyan Cengiz Han tarafına geçmiş. Cengiz Han tarafına geçtim demese, Kekitay-Noyan'ın hanın fikrini değiştirecek sözü yoktu. Hatta Vuan han ile savaştıkları zamanlarda, bir meydan muharebesinde, karşısındakine gücü yetmeyerek şaşırın Cengiz ondan« ne yapmak lazım?» diye akıl danıştığında, Köktay-Noyan atını okşamaya başlamış. Hiç akıl vermemişti. O savaşta Kuyıldar-Noyan yiğitlik gösterip, Vuan hanın askerlerini yenmek için bir yol bulmuş.

Cengiz ulu hana dönüştüğünde, bir gün uykusunda kötü bir rüya görür. Öküzü yutabilecek büyüklükteki siyah ala engerek Cengiz Han'a dolanmış.“ Eğer koynundaki kadını vermezsen, seni yutarım” demiş. Han, kan ter içinde uyanmış. Gördüğü rüyayı, büyücünün söylediklerine inanan Şamanizm'e benimsemiş Cengiz Han rüyayı kendince yorumladı. Koynumda kim yatmakta diye dönüp baksa, hala yatağın sıcaklığı soğumamış, daha yeni aldığı Jangabu valisinin kızı gururlu Âbikebegim yatıyormuş. Han onu uyandırdı:“seni alalı gönlüm mutlu, canım rahattaydı, şimdi sen bana küsme, kötü bir rüya gördüm, seni birine vermem lazım” - dedi.

Han sözünün ikileilmeyeceğini bilen Âbikebegim:

“Bu güzel günlerimizin bir hatırası olsun o zaman, bana Könetay isimli sofra habercim ile her gün kıymız (at sütü) içtiğim altın kasemi hediye et!” – demiş.

“Tamam” dedi Cengiz Han, dışarıya doğru yöneldi:

“Hey! Hanginiz varsınız?” diye bağırdı.

“Ben varım!” dedi o gün otağ bekçisi olan Kekitay-Noyan.

“İçeri gel” buyurdu Cengiz han. Kekitay-Noyan içeri girdikten sonra « Bu, kadını Âbikebegim'i sana hediye ettim » - dedi. Noyan şaşırıldı.

“Korkma, - dedi Cengiz han,ben gerçek söylüyorum”

Öylece o koynundaki gururlu Âbikebegim'i cehiziyle, köleleriyle, hizmetçi

kadınlar, erkekler ile Kekitay-Noyan'a vermiş. Âbikebegim ne desin, arkasında bağlı olan örgülü saçlarını göğsüne düşürüp yeni eşine eşlik ederek gitmiş. Yeni evlenecek kızlar örgülü saçlarını göğüslerinin üzerine salarlarmış.

Altın Orda hanı belli bir süre sessiz kalıp, tekrar konuşmaya başladı. Taş kalpli atamız da gördüğü rüyadan korkabilir. – dedi Batu yavaşça.

Ulakçıhafifçe gülümsedi.

- Dünyanın yarısını alırken ürpermiyor da, rüyadan nasıl korkuyor?
- Gelecekte bekletinin büyük olsa, genç yaşta adam ölümü düşünmüyor. İşte o hayalin gerçekleşip, yaşın geldiğinde insana kalan ömrü çok değerli.
- Batu ağır ağır içini çekti.
- Ya, insana ne yetmez ise o değerli...Ulakçı yiğit babasının da ölümden korktuğunu şimdi anlamıştı. Daha fazla soru sormaya gönlü el vermedi. Konuşmaya tekrar Batu'nun kendisi başladı.
- Ülke fethetmeyi atadan biz öğrendik, ülke yönetmeyi bizden sizler öğrenmeye çalışın.Öyle yaparsanız ancak Cengiz nesli hükümdar olur.
- O vakit,- deyip Ulakçı,
- Cengiz atam hiç kimseden, kendinden önceki cihangirlerden hiçbir şey öğrenmemiş mi? Bizim yürüdüğümüz bu yol onun kendi açtığı yol mu?
- Evet, bu onun kendi başarısı, - dedi Batu,
- Bayındır şehirleri, güzelliğiyle göz kamaştırır bağ- bahçeleri, ekin tarlalarını, hepsini kan gölüne çevirip, bütün milleti esir alıp, o yerleri Moğol hayvanlarının yetişeceği çayırıklara çevirmek. Bu onun en büyük hayaliydi. Bu maksadı yerine getirerek kendim, kendi memleketim, kalabildi, Moğol ülkesi diye düşünülen. Bunun için o Moğol halkını belli bir düzene sokmuş, yolunda kim durursa acımamış. Bizlere de onu nasihat etmiş. İşte o hayallerini gerçekleştirmek için kendisinde önceki cihangirlerin bazı akıllı işlerini de kabul edip kendisine örnek edinmiş.
- Hangi tür işler?
- Ulakçı ilgileniyormuş gibi olanak gösterdi.
- Çin bilim adamları ona Büyük İskender'in nasıl savaştığını, kendisi gibi dünyanın yarısını nasıl aldığını söylemiş. Büyük İskender'in askerlerinde bizlerinki gibi kızlarla evlenip sonra bir ömür boyu peşinde yürüttüğü göçleri

olmamış. Bütün askerleriyle birlikte sadece bir kadın seferlere katılmış. O kadın da kendi yoldaşı, tarihçisi, danışmanı Batlamyus'un eşiymiş. Fakat büyük İskender fethettiği yerlerin Makedonya'nın olduğunu göstermek için, ordusunun nereye kadar ulaştığını göstermek için, aynı fikirdeki kırk yaşına gelmiş savaşçıları tek çizgi halinde yerleştirmiş. Onlar oralarda evlenmişler, ev yapmışlar, Makedonya kültürünü yaymışlar. Bizim ulu atamız da İskender'in bu yöntemini benimsemiş. O da hangi askeri kırk yaşını doldursa, fethettiği yere onu bırakıp gitmiş. Fakat Büyük İskender'in yaptığı gibi değil, bütün ailesiyle, mal-mülküyle, Moğol tertibiyle yerleştirilmişler. Böylelikle Cengiz atamız fethettiği yerleri Moğol topraklarına dönüştürmüş. Kendinden önceki tertip, gelenekten başka bir şey daha öğrenmiş.

Çin tarihçilerinin söyledikleriyle Roma krallıkları gibi devlet kurma yöntemi. Doğu ülkelerinde olmayan "Dokuz Kartal" diye anılan ülkenin en büyük bilgili meclisini kurmuş. Cengiz Han kendisi Orda'nın çadırı tutan altın sütunu ise, dokuz kartal da bu çadırın alt köşelerini tutan dokuz gümüş dayanaktır. Bundan dolayı bu dokuz destekçisine, dokuz akılcısına dokuz kartal diye isim vermiş. Bu dokuz kartal, han ülkesinde birikip akıl danışılan günlerinden önce, her birinin hükümdarı ile yalnız buluştuğu günün belirli bir düzeni varmış. Bu dokuz kartalın verdiği meclis kararını Cengiz Han itiraz etmeden kabul ediyormuş. Ve bu dokuz kartalın gurubuna dört kardeşi, dört oğlu VE üç kızından hiçbirini dahil etmemiş. "Kendimden sinirli, kendi kanım, kendi canımdan dünyaya gelen can benden daha akıllı olamaz." - demiş. Batu tekrar sustu.

- Eski samurayların kuralı varmış. – diyerek tekrar konuşmaya başladı:
- Kendisinden derecesi, ünü, zenginliği az olan adamı samuray düelloya çağırılmazmış. Çağırsa kendisine samuray denilmezmiş. Atamız Cengiz han kendisinden güçsüz adam ile dövüşmemiş. Eğer kendinden güçsüz adamlarla karşılaşacak olsa, bir silahşor vasıtasıyla öldürtür, birçok kez de öyle kişileri kendisine dost etmeye çalışmış. Sen güçsüzsün, kendi canına zarar vermek istemezsen, seninle düşman olmaksızın dost olmayı dilerim dedirtirdi. Tabii ki bağışlanacak kişi dost olmuyordu. Onu kamçı ile dost etmek gerekir. Batu aklına bir şeyler gelmiş gibi, konuşmayı birden kesti.

- Heyecanlı bir şekilde Ulakçı,- dedi. Halk Barak oğlanın yok olup gitmesiyle ilgili ne söylemekte?

- Barak'ı kartal alıp gitti diyor millet, dedi Ulakçı bu soruyu sormasını bekliyormuşçasına birden cevap verip.Dünyanın gücü yetmediği Batu Han'a bir kara kuşun gücü yetti "haddini bildirdi." diye de der halk. Batu bu soğuk sözden şaşırılmışçasına, damarlarındaki kan çekilmiş gibi öylece hareketsiz kaldı. Ani duygu patlamasının yerini başka bir düşünce adı. Bu düşünce onun aklına ilk kez gelmiş olabilir. "böyle nasıl olacak," - dedi Batu.

- Oradaki kötülüğü gören yüz çocuğu başlarındaki bekçi analarıyla birlikte boş yere öldürttüğüm için mi? Gerçekler gizlenemez dedikleri bu mu? Benim iyileşmez hastalıklı yaşlılığım, çok sevdiğim oğlumun böyle aç kartala yem olması, o yüz çocuğun kanları gibi masum dökülen kanlarının vebali mi?" Fakat göğsümde tesadüfen yaşayan böyle bir düşünce pırıltısı hemen yok oldu.

- Ulakçı'ya doğru dönerek sonra dedi.

- Sonra... Barak'ın ölümü ulu atası Cengiz Han'ın vasiyetini bozmak isteyen Batu Han'ın cezası diyor halk. Batu sustu. Biraz düşündükten sonra

- Gönülsüzce, evet öyle dedi.

- Ulakçı gür bir ses tonuyla;

- Nasıl?

- Atasının namına nam katabilse, han tahtında çocuğun hangisinin oturduğu, büyüğü mü, küçüğü mü, ne önemi var... Yok, benim yanlışım da günahım da başka bir şeyde.

- Ne de?

- Dedi Ulakçı, bu kez kendini tutamayarak sesi çok sert çıktı.

Batu Ulakçı'nın sesinin çok sert çıkmasına aldırış etmedi. Kılıç gibi keskin olduğu günler olsa bir tepki verirdi. Ya şimdi... Halinden görüldüğü gibi yanında hükümdar varisi ile «senin sesin neden bu kadar yükseldi? "deyip sorası da, kızması da içinden gelmedi. Gelecek onun geleceği, kendisi bilmezse, manası ne..." - dedi o içinden.

Batu tekrar konuşmaya başladı.

- Cengiz Han nesli şanlı atamızın kurduğu uzak Moğol'un ulu hanlığını yaşatmak bizim görevimiz, - dedi o daha yavaşça söyleyip.

- Moğol ruhu, Cengiz Han ruhu yükselsin dersek, han tahtına fethettiği memleketin kızından doğan çocuğu oturturmamak gerekir. Biraz düşünceye daldıktan sonra tekrardan konuşmaya başladı:

- Ana sütü diye bir şey var. Öyle han, yetkiyi eline tamamen geçirdiğinde, o gün olmasa başka bir gün babasının fethettiği anasının memleketine acıyarak onlara fırsat tanıyabilir. Ülkenin çöküşü böyle olaylardan başlamaktadır. Benim günahım da, yanlışım da burada. Böyle durumu bilipte, tesadüfen babalık merhametim azalıp, düşmanımın kızından doğan çocuğu, günün birinde olsa da, Altın Orda tahtına geçirmeye düşünmemde. Bu günahım için adaletlilik denen şeytan, kartal olup gelip benim yanlışımı düzeltti.

- Eğer Barak'ın ölümünü adaletli çözüm deseniz, hakanım, o zaman üzerinize kızıl kaftan giyip bu tepenin üstünde o adalet dağıtan kartalı neden bekliyorsunuz?

- Beni adaletten çekinir diye kim söyledi sana? dedi Batu, beti benzi solmuş vaziyette kala kaldı.

- Dünyaya kendi dileklerimi bırakırım diyen kişi adaletlilik denilene hafızasına almaması gerekir. Cengiz halkı öylesi zayıflıktan tesadüfen kurtulmuş. Dünyayı biliyorum desen gözündeki göz karası gibi saklayan bir güç var. O, kin. Kinsiz adam, yoğrulmuş kilsiz balçığa benzer. Onu hiç kimseye göndermemen gerekir. Adam mı, avcı mı, kuş mu? Hırsını tekrar edebilmek güçlü olabilmenin bilgisi... Bunu sen de unutma! Ulakçı birden sakinleşmeye başladı.

- Sesim birden serteldiyse affeyle... Batu her zamanki konuşmasından biraz daha sakin ve kibar bir dille konuştu.

- Bana şimdi sert mi konuşursun, nazik mi konuşursun fark etmez benim için hepside aynı. O an kafasındaki düşüncelerden kurtulmuş gibi göründü.

- Ben seni bir meseleyle ilgili çağırmıştım.

- Ne hakkında?

- Çok yaşamam, ben ölüyorum! – dedi Batu birisine topuzla vurup geçmişini anlattırıyormuş gibi. Benim öldüğüm andan itibaren senin ağabeyin Sartak, han tahtına, sen ise oturduğun kara kubbeli evinin hükümdarı olacaksın, paylaşayım demiştim...

- Babasının “kara kubbeli eve sen hükümdar olacaksın” demesi, tabii ki Ulakçı’ya ağabeyin Sartak han tahtına oturacak diye söylediği sözden daha iyi işitildi. Batu Han’ın «öleceğim» demesine şaşırılmış gibi bir tavır sergiledi.

- Böyle söylemeyin, hakanım.

- Boşuna üzülme.- dedi Batu. Kim için olsa da babaya göre kendi soyu yakın. Senin için de öyle. Evet! Sinsi söze çok heveslenme! Benimle ilgili söz bununla bitsin.Sana söylemek istediğim üç tane vasiyetim var. Kim bilir günün birinde sen de Altın Orda’nın başına hükümdar olursun...

- Dinliyorum hükümdarım... - dedi Ulakçı, yüz ifadesi hemen ciddileşip.

- Öncelikle, atamız Cengiz hana Mañıstav ananın ne dediğini biliyor musun? Bilmezsen söyleyeyim. Bundan yıllar önce iki yılan dünyaya gelmiş. Yılanlardan birinin bin başı, bir kuyruğu, ikincisinin ise bin kuyruğu, bir başı varmış. Günlerden bir gün şiddetli bir fırtına çıkar ve her taraf ayaza çeker. Bin başı olan yılan bir başı ine gireyim dese, ikinci başı girmeyelim diye ona karşı çıkar, üçüncü başı ise başka tarafa çekermiş. Sonuçta bin baş birbirleriyle anlaşamayıp soğuk yerde kıvrılıp, soğuktan donarak ölmüş. Bin kuyruğu, bir başı olan yılan ise; bin kuyruğu, bir başın söylediklerini yapıp, kapalı bir ine girip, soğuktan korunarak hayatta kalmış. Sıradan halk denilen biraz önceki bin kuyruk gibi bir başa, hana itaat etse, dediğini yapsa, millet olur. İşte Moğolların yüzlerce boyları, Cengiz halkı, bin başlı yılan gibi içlerinden akıllı bir baş seçip, ona itaat etmese, onun dediklerini yapmasa, her biri ne kadar güçlü olsa da bir birliktelik kuramayıp, bin başlı yılan olduğu gibi boş yere ölüp gider. Onun için sana söyleyeceğim birinci vasiyetim:

- Moğol boylarının, Cengiz halkının birliğini koruyun. Korursanız, bir başa itaat eden, bin kuyruklu yılan gibi her mevsimde de güçlü olursunuz.

Ulakçı Aniden yanında duran yayını eline aldı. Gökyüzündeki kara kartal alçaktan uçmaya başlamıştı.

- Dokunma ,- dedi Batu. Şimdilik yaşasın.Kartal Batu’nun sözünü anlamış gibi, tekrardan gökyüzüne doğru yükselmeye başladı.

- İkinci vasiyetiniz nasıl? – dedi Ulakçı.

Cengiz atamın buyruğu gereğince benim babam Cöçi fethedip, yönettiği Deşti-Kıpçak Cöçi ulusunun geleceğini ayakta tutan değerli önderi olmuş. Bu Deşti-

Kıpçak coğrafyasının güzel bir hikâyesi varmış. – dedi. Batu söylemek istediği vasiyeti bir hikâye ile anlatmaya başladı.“Malı bulan akıllı değil, malı çoğalta bilen akıllı”, - dedi. Atamız Cengiz Han Moğolların yüz kabilesi ile fethettiği kırk memleketle kendi hanlığını kurdu. Onun cihangir dört çocuğu; Cöçi, Çağatay, Ögedey, Töle, bunların çocukları, Batu, Kubilay, Hülagü ve bizimle yaşıt Mengü, Küyik, Orda, Arık, Buğı, Alğay, Kaydu, daha başka torun torbaları katılıp bu Ulu Moğol hanlığını yalnızca güçlendirmedik, çoğaltarak büyüttük. Kubilay Çin’deki Yuan padişahlığını, Hülagü Azerbaycan, İran’dan başlayıp Bağdat şehrine kadar uzanan İlhanlılar Hanlığını kurdu. Peki ya ben! Atam Cengiz ile babam Cöçi’nin fethettiği Deşt-i Kıpçak sınırlarını aştım, iktidarımı Orusutların topraklarına kadar ulaştırdım, Kuzey Kafkasya’yı fethettim ve Macarlar’ın başkentine kadar vardım.

- Demek ki Ögedey atamızın ölümü olmasa siz daha da ileri, Almanların, Frankların topraklarına kadar gidecektiniz... dedi.

- Batu Han kahkaha atarak güldü. Yüzü yeniden gerildi, elmacık kemikleri keskin bir şekilde belli oldu.Sen de mi bunu dönüşümün nedeni olarak görüyorsun? Eğer her şey büyük han Ögeday’ın ölümüne bağlı ise o zaman neden o sırada Bağdat’a kadar varan Hülagû tümenlerini geri çevirmedi? Ordunun bir koluyla Karakurum’a yola çıktı, ordunun büyük kısmını ise Ketboğa Noyan’a emanet edip yerinde bıraktı. Ben de böyle yapabiliirdim. Batu durakladı ve geçmiş anılara daldı."Hayır. Böyle bir şey yapamazdım" dedi. - Büyük Ögeday’ın ölümü sadece bahaneydi. Dostlarım da düşmanlarım da bugüne dek bunun gerçek sebebini bilmiyorlardı. Sebebi ise oldukça farklı...

Ulakçı heyecanlandı çünkü babası ona kimsenin bilmediği bir sırrı açıklayacaktı.

- Peki, sebebi nedir?

Batu Han derince bir iç çektikten sonra düşünceli bir şekilde anlatmaya başladı. İnsanların çoğu Macarların topraklarını fethetmek için İdil’i geçtiğimi düşünüyorlar. Yok, dileğim sadece Macarların topraklarını ele geçirmek değildi. Macarların topraklarından daha da ilerilere başka memleketlere ulaşmaktı. Macarların topraklarını alıp o topraklarda ordularımı dinlendirip sonra Almanlara, Franklara ve diğer Batı uluslarına saldırmak istiyordum. Hayallerim büyük, arzularım ise güçlüydü. Tümenlerimi, Hun ordularının komutanı Atilla tarafından

açılmış eski göç yolu üzerinden batıya sürdüm. Herhangi bir pusuya düşmemek için Polonya'ya Şiban'ın torunu Baydar Sultan ile bir orduyu, Çek Cumhuriyeti'ne büyük Ögeday Han'ın on sekiz yaşındaki torunu Kaydu Sultan'ı, Bulgaristan'a babam Cöçi'nin beğendiğim torunu genç Nogay'ı gönderdim. Her birine bir tümen verip otuz bin asker sevk ettim. Tabi ki, Orusutlara gönderdiğim gibi ordunun önünde bu toprakların uluslarına “Büyük Batu Han'a kendi rızanız ile boyun eğin” diyecek elçiler gönderdim. Kimsenin kendi isteği ile boyun eğmeyeceklerini biliyordum.

Cengiz han bir gün Şigi Hutug-Noyan'a:

“Bütün dünyayı görebilecek bir göz ol.

Bütün dünyayı işitebilecek bir kulak ol.” demiş.

İşte benim elçilerim de gönderdiğim yerlerde ne olduğunu görüp, işiten gözüm, kulağım gibiydiler. Daha tavuk yılında (1237) Kıpçak hanı Kotan kırk bin askeri ile Macar kralı IV. Béla'nın yanında saf alarak büyük bir ordu oluşturdular. Bu ordu bize karşı koyabilecek büyük bir güç idi. Göndermiş olduğum elçiler bana Macar aristokratlarının kralın kuvvetlenmesinden korkarak Köten ile aralarını açtığını söyledi. Bir gecede Kıpçak askerinin yarısından fazlası kesilmiş, Köten Han öldürülmüş, sağ kalan on sekiz bin asker ise yol üzerindeki köyleri yağmalayarak, yakarak Koca Balkan Dağları'na kaçtıklarını haber verdi. Benim Macar ordularına karşı savaşmayı göze alamayacağımı düşünen IV. Bela, bana karşı bir araya gelen Orusutlar ile ittifakı reddetti.

Sübedey, Mengü, Güyük, Ordu, Kadan, Baydar, Böri, Peşek, Nogay, Burunday ve Kaydu komutasındaki yüz otuz bin askerimin Harmankibe topraklarına girdiği zaman Çernigov Knezi Mihail Macar kralına adamlarını gönderdi: kızını oğlu Rostislav'a vermesini rica ediyordu. Hısım olup onlarla birlikte bize karşı çıkabileceklerdi. Fakat IV. Béla bu irtifaka yanaşmadı. Galitskiy Knezi'ne karşı da aynı şekilde davrandı. Macarların ve Orusutların birleşmemesinden daha elverişli ne olabilirdi? Güçlü düşmanlar Almanlar olabilirdi fakat onlarda ordularımızın onlara saldıramayacağını düşünüyordu. Müslüman olmadığımızı bekliyorlardı onun için de bize karşı Arapları kullanmayı ümit ediyorlardı. O sırada Almanlar,

Orusutların kuzey knezlikleri Novgorod ve Pskov'a sefer için hazırlanmaya başladılar. II. Firederik ile Vatikan papalarının arasındaki aç gözlülük ve düşmanlık bizim işimizi kolaylaştırdı. Macarlara seferim böylece başlıyordu.

Macar ordularını kılıçtan geçirerek şehir, şehir ilerliyorduk. Yaz ortasına ulaşmadan önce inek yılı 1241 Macarların başkenti Estergon'u ele geçirdik. Tabî ki bu o kadar kolay olmadı. Şehrin etrafındaki duvarlar çok sağlam yapılmıştı. On bin asker ve otuz duvar yıkıcı makineleri ile duvarlarını yıktık. Macar savaşçıları ne kadar cesurca dövüşseler de hücumumuz o kadar azgındı ki, kan şehir duvarlarından sel gibi akıyordu. O sırada Baydar, Nogay ve Kaydu komutanlığında Moğol tümenleri Polonya'yı kana buladı. Başarı Ögeday'ın orta oğlu Kadan ile Nogay Galiçya üzerinden Pensilvanya ve Moldova şehirlerini, güney ülkelerini fethetti. Duvar yıkıcı makinelerin darbelerinin altında Slovakya'nın kaleleri titriyordu ve çöküyordu. Polonya'yı fethedip başarıdan ve kandan sarhoş Baydar ve Kaydu tümenlerini Doğu Çeklerinin topraklarına sürdü. Burada her manastırı, her kiliseyi hücumla zapt etmek gerekiyordu. Moğol savaşçıları, kaç düşman askeri öldürdüklerini bilmek için her öldürülenin sol kulağını keserek ilerliyorlardı. Bunu öğrenince Baydar ve Kaydu'ya durmayı emrettim. Çek Kralı Votslava kırk bin askeriyle meydan savaşına girmeden bayrağının altına girdi. Tam bu sırada haberci Ögeday Han'ın Karakurum'da öldüğü kara haberini getirdi. Ona layık bir halefi seçmek için büyük kurultaya Cengiz Han soyunun tüm temsilcileri gelmeliydi. İşte o zaman ordularına İdil'in kıyısına dönme emri verdim.

Batu Han kafasını kaldırıp gökyüzüne baktı, kartal gökyüzünde hala süzülüyordu. Ne kadar güçlü hiç yorulmak bilmez mi diyerek düşünmeye başlamıştı ki, birden bu "memlekette bana kin tutan sadece kuş mu?" diye mırıldandı.

- Fethettiğim topraklar da memleketler de sayısızdı ancak bu toprakların, atları geri döndürdüğümüz zamana kadar bize ait olduğunu görüyordum. Bu memleketleri elde ettik ama fethedemedik. Savaşlarda sağ kalan krallar ve çarlar bize bağlılık yemini ettiler ama halk bize itaat etmedi onun için de onlar onun adından konuşamıyordu. Bu sefere çıkarken Macar nehirlerinin vadilerinin Moğol atlarının otlakları olacağını düşünüyordum. Burada biz dinleneceğiz, ileriye batıya yol almak için güç toplayacağız. Ama bu işe yaramadı. Fethedilen topraklarda barış yoktu. Gün geçmiyordu ki ormanlarda saklanan düşman askerleri savaşçılara

saldırmasın. Kan akmaya devam ediyordu tümenlerim de seyrekleşiyordu. Unutulmaması gereken bir sebep daha vardı...

- Sebep Orusut topraklarındaydı... Onlara karşı harekete geçmeden önce büyük dedemin yaptığı gibi yaptım: oraya tüccarları ve casusları gönderdim. Yakın zamanda bilmek istediğimi her şeyi öğrendim: Orusutuların ordusunun nasıl olduğunu da, knezlerinin nasıl yönettiğini de, bu halkın önceden nasıl olduğunu da. Orusutlar ayrı, knezlikler halinde yaşıyorlardı ama tek bir halktı ve hiç kimse onları boyunduruğu altına alamıyordu. Bazen diğer milletler ile savaşlarında mağlup oluyorlar ama bir kez bile olsun özgürlüklerini kaybetmiyorlardı.

Onları fethetmenin kolay olmayacağını biliyordum. Yanılmadım da. Bu üç buçuk senemi aldı. Moğol atlarının toynaklarının altında diğer toprakları geçmek için sadece bir sene.

- Evet. Korkusuz tümenlerimin karşısında dayanamadılar çünkü her knez kendini diğerinden daha güçlü ve daha akıllı sayıyordu. Ufak knezlikleri konuşmayacağım ama Vladimir-Suzdal Knezliği ve Galiçya-Volinya Knezliği iyi geçinseydi kim bilir seferimizi nasıl sonlandıracaktı... Ama biz büyük Cengiz Han'ın torunlarıyız ve bizimle Moğol savaş tanrısı Sülde... Galiçya-Volinya Knezliği şehirleri ateşe verip Lehlerin, Macarların ve Oğuzların topraklarına girdik. Sonradan ne olduğunu sana anlattım zaten. Elbette ki malikânelerinde daha uzun zaman dayanabilirdik ama arkada kalmış Orusutlar da her zaman aklımdaydı. Münhezim intikamı düşler, ben de onu bekliyordum, arkadan vurmasını bekliyordum, çünkü Orusutuların nasıl savaşabildiğini görmüştüm. Deşt-i Kıpçak'ta ve Harezm'de hükmetmek kolaydı çünkü yerli ahali bizim gibi göçebeydi. Burada ise Macar, Leh ve Bulgar topraklarında her şey başka türlü oluyordu. Bunun hepsini görünce biraz daha gecikirsem fethedilen memleketlerin halkları birleşirler ise tümenlerimin onları yenemeyeceğini anladım. Arkamda Altın Orda vardı, gücünü, kudreti ve şanı tehlikeye atılamazdı. Sanki korkularımı doğrulamak için Bulgaristan'da ve Moldova'da Nogay'a karşı isyan başladı. Ögeday'ın öldüğü zaman orduma Deşt-i Kıpçak'a dönmeyi emrettim.

- Ulakçı:

“Demek oluyor ki Doğu halklarını, Kafkasları, Rum diyarını korkuya düşürmüş Moğol kılıcı Orusut, Macar uluslarını korkutmadı mı? Diye sordu. Batu Han şaşkın bir ifadeyle;

- Sana Doğu halklarının, Kafkaslarının, Rumların korktuklarını kim söyledi?Evet, birazı gerçek, fethedilen devletlerin hükümdarları bize itaat ettiler. Fakat tek amaçları yurtlarında bağımsızca yaşamaktı. Olan halklar bize hiçbir zaman boyun eğmedi. Moğol askerleriyle canla başla savaştılar. Batu Han biraz düşündükten sonra tekrar konuşmaya başladı.

– Kıpçakların Boşpan Batırı hakkında bir şeyler duymuşsundur her halde? Kendisi gibi bizden nefret eden yiğitleri bize karşı kışkırtarak neler yapmadı ki? Binlerce askerimizi öldürdü. Hayvanlarımızı kaçırdı. Orda’da fitne çıkararak halkı isyana teşvik edip, huzuru bozdu. Bunun üzerine Mengü iki yüz yelkenlisini donattı ve İdil nehri kıyılarını dolaşarak sonunda Boşpan Batırı yakaladı. Mengü: “Başını eğ! Dizini çök”, diye emretti.

Boşpan:“**Deve değilim ki ben, çök dediğinde çökeyim, başım da düşmanın karşısında eğilmez**”, diye cevap verip karşısında dimdik durdu. Bu duruma sinirlenen Mengü’nin Noyanlarından biri keskin kılıcıyla, Boşpan Batırın başını gövdesinden ayırdı. Onunla beraber hareket eden bütün yiğitlerini de koyun gibi boğazladılar. Boşpan öldürülmüştü ama ben biliyorum ki: Kıpçak köylüleri, at bakıcıları, koyun besleyicileri küçük bir kıvılcımla ayaklanıp intikam almaya hazır. Gerçeği söylemek gerekirse, asıl zor olan Orusutları boyunduruğumuz altına almaktı. Bizim askerlerimiz tarafından yakılan Ryazan’dan Yevpatiy Kolovrat’ı hatırlıyorum. Onu ölü görmüştüm. Vaktiyle etrafında bin yedi yüz savaşçı toplanmıştı. Onlar farklı knezliklerden bir araya toplanmış cesur, hızlı intikam hırslı ile yanıp tutuşan, parslar gibiydiler. Binlerce askerlerim Orusutların karla kaplı ormanlarında kayboldu. Moğollar Yevpatiy Kolovrat ve adamlarının hakkında efsane yazmışlar. Bu efsane Orusutların her savaşçısının yüz asker ile dövüşme kabiliyetinin olduğunu anlatıyordu. Daha kısa bir süre önce Çernigov Knezi, Andrey ordumuz için atları vermek istemeyip onları başka bir yere sürmüştü. Suçu ispatlanamadı fakat ben bir başkası da böyle davranmaya cüret etmesin diyeölene kadar kırbaçlanmasını emrettim.

Fethedilen topraklar kazandaki su misali kaynıyordu. Tver'deki isyan, Boyan ve Jeku komutasında İdil kıyıları boyunca göç eden Bulgarların arasındaki memnuniyetsizlik bunlardan bir kaçıydı. Buhara'daki isyanı bastırmak için bin Moğol savaşçısı başlarını verdi. Sen hatırlayamazsın, o zaman dünyada yoktun... Ama öyle bir şey oldu ki askerlerim Kafkasya Lezgilerinin ve Çerkeslerinin boyunlarını eğdiremeyip geri çekilmek zorunda kaldı... Zor zamanda Altın Orda'yı yönetmek için kalıyorsunuz evlatlarım. Orda güçlü, büyük ama mülkiyetindeki toprakları huzursuzdur. Açık zihne ve demir ele ihtiyacı var... Şimdi söyle: Her tarafım düşmanlar ile çevriliyken başka türlü davranabilir miydim? Yalnızca ben ve bana sadık olan noyanlar, fethedilmiş topraklara ebediyen sahip olamayacağımızı biliyorlardı. Düşman her yerdedi. Kadınlar bile savaşçı olup korkusuzca ölüme gidiyorlardı. Görünüşe göre Macarlar bozguna uğramıştı, şehirleri yakılmıştı, ekili tarlaları da çiğnenmişti fakat Moğol kılıcından kurtulmayı başaran savaşçılar, esnaf, ekinciler aklını kaybetmiş, sanki hayata değer vermekten vazgeçmiş gibiydi. Hayaletler gibi ormanlardan ansızın çıkarlar intikamını alıp hiçbir iz bırakmadan kaybolurlardı. Lanka adlı bir kız tarafından yönetilen bir çete bize çok kayıp verdirdi. Moğollar ona Kuralay güzeli derlerdi. En iyi Sübeday Bahadır Noyanımı bu çete ile mücadele etmesi için görevlendirdim. Sübeday'ı tilki gibi kurnaz, akıllı, kaplan gibi gözü pek ve hunhar biliyordum. Tümenleri Lanka'nın savaşçıları kuşatmış o da esir düşmemek için Moğol mızraklarının önüne atılmış. Sübeday Bahadır bana kellesini getirdi. Lanka'nın ölüsü bile gerçekten çok güzeldi. O zaman böyle bir kadının korkusuz bir bahadırı doğurabileceğini düşündüm ama savaş savaştır ve düşman düşmandır.

Güvenilir insanlar, Altın Orda'nın gücünü değerlendirip fethedilen ve Moğol kılıcı değmemiş olan devletler bizimle mücadele etmek için ittifak görüşmeleri yapmaya başladı. Şimdi anladın mı Ögeday'ın ölümünden yararlanıp tümenleri neden geri çevirdim?

- Anladım, dedi Ulakçı.

Peki bana söyleyeceğiniz ikinci nasihatiniz...

- Şimdi söyleyeceğim...

- Batu Han gökyüzünde süzülen kartalı seyrediyordu. Ulakçı babasının gözlerinde açık gökyüzünde özgürce uçan kartala duyduğu hayranlık kıvılcıklarını gördü.

- Şimdi ikinci nasihatini mi söyle diyorsun?

Konuşmamızın başında demiştim ya. Kıpçak atasözü söylemiştim:

“Hayvanları elde eden değil onları yetiştiren akıllıdır.” İşte, düşmana saldıran ve onu yenen değil ondan itaat elde eden ve ona ustalıkla itaat gem dizgini atan akıllıdır. İşte ikinci nasihatim: “Yendiğin düşman halkı senin bir parçan olmalı ve sonsuza kadar onları kendine ait etmeyi başarmalısın.”

Ulakçı biraz düşündükten sonra babasına bir şey soracaktı ki, Hanın daha söyleyeceklerinin olduğunu anlayarak sustu. Batu; düşüncelerini anlatmaya devam etti. Biz bu kadar ulus ve memleket aldık. Dedem Cengiz Han’ın oğlu Cöçi’ye verdiği dokuz bin Moğol savaşçı ile alınabilecek yer değildi. Seferlerime Karakurum’dan askerler katılırdı fakat onlarda böylesine iştisamlı dünyayı dize getirecek kabiliyet yoktu. Bizim güçsüzlüğümüz fethettiğimiz memleketlerin gücünü kendi gücümüze dönüştürmememizdi. Bunun için biz ne yaptık? Bize katılan memleketlere önemli kamlar görevlendirdik. Sadece çocuklar gibi kandırabildiklerimiz bizimle savaşmak istedi. Esaretimiz altındaki memleketleri ikiye böldük. Boy başlarını bey, yiğitlerini asker yaptık. Aristokratlarını Orda’ya yakınlaştırdık, birçoğuyla kız alıp kız verdik. Böylelikle seçmiş olduğumuz önderleri sayesinde bütün memleketi iyi, kötü diye ayırıp iyilerin yardımıyla kötülerini kendimize benzetmeye çalıştık. Peki, bizler onlara benzemiş olamaz mıyız? Öylede olmuş olabilir. Kumdan taş yapamazsın, azı çok yapamazsın. Çoğun tadı Көптің демі — көрікпен бірдей, көк темірді де балқытады. Бірақ Алтын Орда біздің ашсақ — алақанымызда, жұмсақ жұдырығымызда. Topuzun güçlü olursa, yamuk kazık yere girer. Öyle ki onlar korkmuş, ürkmüş ne fark eder ki sonuçta bizimle hareket ediyorlar. Sana söyleyeceğim: fethettiğin memleketi boyunduruğun altına alıp yönetmek kolay değil.

- Üçüncü nasihatim ikinci nasihatimle bağlantılı.
- Dinliyorum hükümdarım.

Orusutlara karşı harekete geçmeden önce Moğollar, Maveraünnehir’e, Horasan’a, İbir-Sibir’e, Kuzey Çin’e, Orta Asya’ya, Kıpçak steplerine ve Kafkasya’ya savaşarak gitti. Dünya kurulalı beri böylesine zalimlik hiç kimse görmemiştir. Tatarlar acımasız. Kadın, erkek, yaşlı, çocuk demeden hepsini öldürüyor. “Hamile kadınların karınlarını yarıp içlerindeki çocukları boğazlıyorlar.” diye yazdı batılı

Arap seyahatçileri. Evet, biz kanı donmuş cellât idik. Merhametsiz atamız Cengiz Han'ın ülkesini genişletebilmek için her gün savaşmış. Her şey başka türlü olsaydı bozkırlara, dağlara, geniş ovalara dağıtılmış sayısız Moğol kabileleri birleştirebilir miydi, arasındaki yüzyıllar süren düşmanlığın kökünü kazıyıp onları özgür tek bir millete dönüştürebilir miydi bilmiyorum. Torunları Cengiz Han'ın yaptıklarını hiçbir zaman unutmazlar. Evet, atamız Cengiz Han zalim oldu milleti kılıçtan geçirdi. Bizlerde onun yolundan ilerledik. Onun izinden gitmeseydik yeni yerler fethedemezdik. Kılıcımızı kana bulamaktan çekinmeyip, hiç kimseye acımadık bütün millet bizden korksun istedik.

Tavşan yılında (1219) Cengiz Han'ın cesur Cebe ve Sübedey Noyanları Azerbaycan'ı ve Gurcistan'ı kana boğup, bu devletlerin gökyüzünü yangın yerlerinin ateşi ile aydınlatıp Kafkasya dağlarının eteklerinde yatan dağ boğazlarından bozkırlara çıktı. Burada Moğol tümenlerinin yolunu Alan ve Kıpçak kabileleri kesti. Cebe ve Sübedey hileye başvurdu. Kıpçaklara büyükelçileri gönderip onlara şöyle demeyi buyurdular: “Sizinle kan kardeşleriyiz. Moğollar da siz de göçebesiniz. Alanlardan çekilin biz de size dokunmayacağız.” Kıpçaklar dinledi ve Alanlara ihanet edip gitti. Tümenlerimiz Alan ordusunu yeryüzünden silip süpürdü sonra Kıpçaklara yetişip onları kılıçtan geçirdiler. Kırım'daki Sudak şehrine kadar ulaştık. Bu toprakların hakkında Babam Cöçi şöyle söyledi: **“havası güzel kokular saçıyor, suyu bal gibi tatlı, yer yüzünde bundan daha güzel bir yer olamaz.”**Kıpçakların dağılmış ordularını bozkırın güney sınırlarında takip ederek Moğollar ilk defa Orusutlar ile karşılaştı. O zamanlar Orusutlar ve Kıpçaklar sağlam bir ittifak içindeydi. Bozkır sakinleri, çoğu zaman Orusut kızları, knezler ise Kıpçak kızları ile evlenirlerdi. Korkudan titreyen Köten Han damadına Galiçia Knezi Mstislav Udaly'ya sadık adamını aşağıdaki sözler ile gönderdi: “Bugün Moğollar bizden bozkırlarımızı aldı ama yarın şehirlerinizi alacaklar.” Kotan Mstislav'dan yardım istiyordu. Harmankibe'de savaş kurulu için Orusut Knezleri toplandı. Onlar bizi tanımıyorlardı, gücümüzü bilmiyorlardı. Knezler Köten'in ricasını duydular ve bize karşı harekete geçmeyi karar verdiler. Ama onlar orduyu toplamadan önce kurnaz Sübedey Orusutların planlarını zaten biliyordu. O zaman o ilk savaşın arifesinde davrandığı gibi davranmaya karar verdi. Knezlere ulaşı gönderdi: “Sizinle değil Kıpçaklarla savaşma niyetindeyiz. Onlar çok kez

topraklarınıza akınlar düzenlediler. Onlar sizin ve bizim düşmanlarımızdır. Kıpçaklardan intikam almak için bize engel olmayın.” Ama Orusutuların knezleri bu hileye kanmadı.

Kortuk ada yakınındaki silahlı güçler Dinyeper’den geçip Kıpçaklar ile birleştiler. Moğollar için ilk karşılaşma başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Cebe ve Sübedey geri çekildiler. Orusutlar ve Kıpçaklar peşine düştüler, ama yorgunluk bilmeyen Moğol süvarisi kolaylıkla gitti onlardan. Sekizinci gün Cebe ve Sübedey tümenlerini Kalka nehri yakınında durdurdular. Koyun (1223) yılı, nisan ayının otuz birinci günü Moğol boylarıyla Orusutlarla birleşmiş olan Kıpçak boyları savaştı.

Batu tekrar mavi gökyüzüne baktı. Kartal hala tepesinin üzerinde süzülmekte idi. Kafasını kemiren düşüncelerden bir türlü kurtulamıyordu. **“Yok, bu ne intikam hırsı,”** dedi kartal için.

Burada da gerçekleşti efsanelere konu olan bu savaş. Büyük Cengiz Han’ın savaşçıları düşmanlarına büyük darbeler vurarak ilerliyordu. Sayımız çoktu ve biz birlikte hareket ediyorduk. Orusut ordusunda ise knezlerin arasında yaşanan sürekli çatışma, Kıpçak savaşçılarının ise, Moğolların onlara düzenlediği hunharca kıyımın korkusu bir birlikteliğin sağlanmasına engel oluyordu. Kotan Han, ordunun kalan kısmı ile Macar topraklarına kaçtı. Orusut silahlı güçlerinden sadece on savaşçısının biri Knezliğine döndü. Sadece Harmankibe şehri bu savaşta on bin erkeğini yitirdi. Zaferinden sarhoş Cebe ve Sübedey tümenlerini İdil Bulgarlarının topraklarına sürdü. İdil Bulgarları cephede karşı karşıya gelmektense baskınları ve pusuları tercih ederek Moğol ordularına büyük kayıplar verdirdi. Sayısız savaşlardan yorgun düşmüş Moğollar yeniden İdil kıyılarına dönmek için geri çekilmek zorundaydı. Daha önceden Cöçi Maveraünnehir’in bir kısmına ve Kıpçak bozkırlarının doğusunu ele geçirmişti. Şimdi bütün Deşt-i Kıpçak Moğollara aitti. Cengiz Han’ın dokuz kuyruklu beyaz bayrağı batı sınırlarında dalgalanmaya başladı. Cöçi Han bilgeydi. Bu toprakların sonsuza kadar kendi boyunduruğunda kalmasını istiyordu. Cöçi Sarı Keñgir nehri kıyılarında karargâhını kurup Kıpçakları yok etmenin gereksiz olduğunu düşünerek Kıpçaklarla savaşmayı bıraktı. Cengiz Han’ın diğer oğlu Çağatay fethettiği topraklarda yaşayan halkları insafsızca kılıcından geçiriyordu. Cöçi ise bir sülük misali fethedilen topraklardaki halkların canını acıtmadan kanını emmiyordu. Çağatay’ın Otrar’ı, Buhara’yı,

Semerkant'ı tarumar ettiğini, şehirlerde oluşan kan göllerini gören Kıpçaklar, Cöçi'nin daha bilge ve adil olduğunu düşünerek saygı ile eğilmeye başladılar. Kıpçaklar; gün geçtikçe Moğollara alışıyordu. Hile ile kandırılmış halk direniş gücünü kaybetti. Halk **“Büyük başını taşlara vurup bayılmış balığa benzerdi.”**altı ay sonra bir sefer sırasında attan düşmesi sonucunda Cengiz Han öldü. Bu fani dünyadan kimler gelip geçmemişti. Dünyayı titreten Cengiz Han da geçmişti. Cengiz Han'ın başına bu talihsiz olay gelmeden önce Cöçi'nin hakimiyeti altındaki toprakları ikiye bölmüştü.. Harezmi'nin yarısını ve bütün Deşt-i Kıpçak'ı bana verdi, sık ormanlar ile kaplanmış, sayısız nehirler ve göller ile kocaman diyarı İbir-Sibir'i ise büyük ağabeyim Ordu'ya ait oldu. Ağabeyim on yıl sonra hankarargâhı olarak Şangi Tara şehrini ilan etti ve Mavi Orda hanlığını kurdu. Ben ise yirmi üç yaşında Ak Orda'nın sancağını kaldırdım...

- Bizim Ak Orda'mız Altın Orda'ya dönüştü, dedi Ulakçı.

Batu Han başı ile işaret etti:

- Evet. Bir seferinde atamız Cengiz Han Ordasına Altın Orda diye söylemişti. Orusutlar ona Altın Orda derler. Sadece Doğu halkları Kıpçaklar, Bulgarlar ona hala Ak Orda diye söylemekte. Ben de Ak Orda ismini beğenmekteyim... Ak Orda atamız Cengiz Han'ın kutsal dokuz kuyruklu beyaz sancağının görüntüsüne benzemesi benim için değerliydi. Altının olduğu yerde ve çevresinde her zaman ihanet ve hainlik vardır. Bazen Ordu'ma Altın demekten korkarım çünkü bana bu sözcük kötülüğe ve nefrete neden olacaktı gibi gelir. Ve ölüm... Ulakçı biliyordu: Moğol Noyanları da, askerlerinin bir kısmı da kötü ruhlara, kehanetlere ve önsözlerle inanıyorlardı. Ancak babasının böyle hurafelere inandığını duymamıştı. Babasının bu söylediklerine çok şaşırıyor.

- Domuz (1227) yılından iki yıl önce toplanmış olan kurultayda yeni yerlerin nasıl fethedileceği üzerinde durularak bununla ilgili kararlar alındı. Alınan bu kararlar doğrultusunda Hazar şehrine doğru Sübetay ile Köketay himayesinde Moğolların otuz bin askeri sevk edildi. O yıllarda bütün Kafkasya fethedildi. İdil Bulgarları kuşatıldı ve ihtişamlı başkentleri tarumar edildi. Başkurt, Mordvin toprakları vergiye bağlandı. İşte Moğol askerlerinin batılı memleketleri fethetme meselesi at (1235) yılında yapılan kurultayda kesin karara bağlandı. Alınan bu kararlar neticesinde bütün Bulgar, Orusut memleketlerini kesin olarak Karakurum'a

bağlamak gerektiği önemle vurgulandı. Sefere çıkan orduların başkomutanı olarak ben tayin edilmişim. Kurultay kararına göre Cengiz Han soyunun her ferdi sefere katılmak üzere birer oğul ve mevcut her on savaşçıdan ikişer savaşçı tahsis etmeliydi. Yüz kırk bin savaşçı sancağımın altında toplandı. Cengiz Han'ın torunlarından bana tümenleri ile birlikte Orda, Küyik, Böri, Baydar, ve Kaydu katıldı. Tam bir yıl sonra Doğu Avrupa'ya doru sefere çıktık, Ulu Cengiz Han'ın dokuz kuyruklu kara sancağını dalgalandırıp, bir sonraki yıl yani maymun yılının sonunda Orusut topraklarına girdik.

Batu Han düşünceye daldı. Doğu Avrupa'ya düzenlenen sefer bir anda gözünün önünden film şeridi gibi akmaya başladı.

- Acayip günlerdi, geçtiğimiz yerlerde, fethedilen topraklarda gözyaşları sağanak olup yağıyor, rüzgâr ise kan kokuyordu. O günler gözünde yeninden canlanıyor, geçmişin silueti Batu Han'ın göğsünü kabartıyordu. Sefere başlarken ordumu belirli guruplara böldüm. Ordumun bir kolu İdil'i geçip Suzdal'a doğru harekete geçti, diğer bir kolu Ryazan tarafına doğru harekete geçti.

Başka bir kolu ise Voronej Knezliği'ni himaye altına alması için gönderdim. Üç yıl savaştık ve güney ve doğu Orusut topraklarını ele geçirdik. Harmankibe, Ryazan, Voronej, Vladimir, Suzdal, Çernigov gibi önemli şehirleri harabeye çevirdik. Fethedilmemiş sadece Novgorod ve Pskov kaldı. Ormanlar ve bataklıklar duvar yıkıcı araçların götürülmesine imkân vermedi. Bu toprakların ele geçirilmesinden vazgeçmedim ama önce tümenlerime istirahat vermeye karar verdim çünkü zaferimiz kolay olmadı.. Zaman gelir ve bu her tarafı çevrili şehrin yine de bizim olacağını bilerek ondan uzak durduk. Ordumda köle ihtiyar Rum vardı. Bana sonradan onun sefer hakkında gizlice notlar aldığı söylendi. İşte bu Rum'un ne yazdığını dinle: **“Bu kadar cinayet işlemiş Moğol savaşçıların kalbi nasıl dayanabiliyor? Ordunun yolu cesetler ile kaplıydı. Moğollar tapınakları yakarlardı, canlı her şeyi yok ederlerdi...”**

Savaş kazanılmış toy (bayram) kurulmuştu. Ben, bütün orduların başkumandanı olarak şarap tasını ilk kaldırmalıydım. İşte o zaman haset ile fesatlaşan Küyik ve Böri konuşmaya başladılar: “Batu bizden önce nutuk verebilir mi, şarap içebilir mi ki? Onun ve tüm sakallı karıları yere düşürüp iyice ayaklar ile çiğneyip ezme vakti gelmedi mi? Neyin ne olduğunu bilsinler!” Bu ikiliden sonra

Cengiz Han'a büyük hizmetlerde bulunmuş olan Yeloçidey Noyan'ın oğlu Argusun da söz aldı. Görüyor musun oğlum büyük Cengiz Han'ın torunları nasıl oluyormuş? Düşmana karşı biz birlikte gidiyoruz ama şanı ve başarıyı paylaşma vakti gelince herkes sadece kendini düşünüyor ve bunun için her şeye hazırdır. Ben bilgece davranıp onlara kötü bir şey yapmadım. Sonra babaları Ögeday ve Çağatay Küyik'ü ve Böri'yi sert bir şekilde cezalandırdı. Argusun da payını aldı. Fakat ölen adamın peşinden konuşmanın faydası yok, İyi de kötü de onlar ile birlikte gitti.

Batu Han bir kez daha gökyüzüne baktı. Gün batmak üzereydi. Biraz önce gökyüzünde süzülen kartal göremiyordu. Kartal bulutların arasından tekrar meydana çıktı. Her halde bana kıymayacak! Diye düşündü. Bu sefer Batu Han uzun bir süre için sustu,

Batu hanın aklına birden Kıırlı ihtiyar bir denizcinin uzak ülkeler hakkındaki hikâyesi geldi. İhtiyar anlatıyordu ki gemide biri ölecek ise yamyam köpekbalıkları bunu hissediyordur ve avına ulaşana kadar rahat bırakmıyorlar. Birden böyle bir fikir geldi ki kara kartal bunca gün gelmiyordu çünkü biliyordu Batu'nun vakti daha dolmadı.

Yüreği acıdan ürperdi. Hayır! Böyle olmamalı! Sadece kuzgun leş ile beslenir ama bu kartal... Avını canlı alır... Bunun gerçekleştiği zaman gücü yetsin de...

Batu Han derin derin içini çekip çevresine baktı. Güneşin büyüleyici kızılıığı uçsuz bucaksız bozkırlarda altın gibi parlıyor, rüzgarın bozkırlarda yankılanan sesi kendisine çağırıyordu. Han yerin güzelliğini yeni fark ettiğini düşündü. bu zamana kadar nasıl bu güzelliği fark edemedim. Her zaman aklım da fikrim de düşmanlara karşı zafer kazanmak, dünya fethetmek hayali vardı.

Nihayet Ulakçı sessizliğe dayanamadı:

- Baba siz Cengiz Han'ın şanını arttırmışsınız. O kadar çok iyi şey yapmışsınız...

Batu Han ürperip oğluna baktı:

- İyi şey mi diyorsun? İnsanları öldürerek, şehirleri yakarak iyi mi yapıyordum? Han sustu. Aniden, haklısın, dedi Batu sert bir biçimde., yaptıklarım Moğol hanlığı için iyi bir eylem. Moğolların gücünü dünyaya tanıtan iyi bir eylem.

- Sana üçüncü nasihatim:

Birbirinden ayrılmaz iki göz yaratmış Allah, ortasına da burun koymuş. Sen iki gözü birbirinden ayırmayı bil. Orustlar gibi büyük devletin yöneticileriyle kumandanlarını birbirine düşürebil. Birini Orda'ya yaklaştır, ikincisini uzaklaştır.

- Bunun için mi Sartak ile Aleksandr Nevski kan kardeşi yaptırttın.
- O olay söyle gelişt;

Orusutlar üzerine düzenlediğimiz seferden sonra Küyik bana kin beslemeye başladı ve Karakurum'da babasının tahtına oturduğu zaman beni yok etmek istedi. Elinin altında yüz bin mert Moğol savaşıdan fazlası vardı. İşte o zaman, iki ateş arasına düşünce, Orusut Knezlerinin kendime karşı garz uyandırmamak gerektiğini anladım. Güce boyun eğmişlerdi. Altın Orda'ya vuracağı zamanı bekliyorlardı. Cebe ile Sübedey'in Orusutlara karşı harekete geçtiği zaman Aleksandr Nevski de aynı duruma düşmüştü. Novgorod'a ve Pskov'a da bir yandan tümenlerimiz saldırırken diğer yandan Livonia haçlıları saldırıyordu. Almanlar, Baltık Denizi yakınındaki ormanlarında yaşayan halkları yok ettiler, aynı şeyleri Orusutlara da yapmak istiyorlardı.

On üçüncü asrın başlarında Hıristiyan dinine mensup Orusut ile Yunanlılar üzerine Batı Avrupalı Katolik din adamları sefere çıktılar.

Fare (1204) yılı İstanbul'u alıp Letonyalıları ile Estileri köleleştirdiler. Bundan sonra Orusutlarında himaye altına alıp köleleştirmek için sefere çıktılar.

Ancak öyle bir şey oldu ki Aleksandr onları Neva Nehri'nde yenilgiye uğrattı, bizim tümenlerimiz ise Legnica şehri yakınında Leh Knezi ile tutulan Leh, Alman gönüllü askerlerini ve Alman şövalyelerini bozguna uğrattı. Bir yıl sonra Almanlar tekrar Novgorod'a ve Pskov'a karşı harekete geçti ve yeniden Peipus Gölü savaşında zafer Aleksandr'ın oldu. **“Yenilen pehlivan güreşe doymaz”** Haçlılar Orusut sınırlarına dayanmış ve Novgorod Knezleri yardım aramak zorunda kaldı. Tanıdığın düşman tanımadığın dosttan yeğdir. Almanlar Orusutları köle yapmak ile tehdit ediyorlardı. Aleksandr Nevski babası Yaroslav Knezi Karakurum'a Küyik Han'dan yardım istemek için yola koyuldu. Küyik'ün ileri görüşlü olmadığını söylemiştim. Küyik bir dedikodudan dolayı Ögeday'ın dul eşi Terakina hanımın öldürülmesini emretmişti. İşte o zaman iki oğlu Aleksandr Nevski ve Andrey Yaroslavoviç Orda'ya geldi. Bu ittifak benim yararımaydı. Sartak Aleksandr'ın kan kardeşi oldu.

- Bu olaydan sonra Sartak Hıristiyanlığı mı kabul etti? Şimdi o ölene kadar Hıristiyan dinine mi mensup olacak? Diye sordu Ulakçı

- Tabî ki, benim için dinlerin hepsi aynı. Bunun için de Sartak Orusut dinine girmiş, küçük kardeşin Berke Müslüman olmuş, hiç birine karşı değilim. Ben başka şeyden korkuyorum.

- Neden korkuyorsunuz?

- Hıristiyan dini ile Müslüman dinini birbirinden fazla uzak dinler, eğer oğullarım benimsedikleri bu dinlerden dolayı aralarında düşmanlık başlayabilir. Bu Orda'yı zayıflatır. Orda'nın geleceği için birlik gerek.

- Ulakçı endişeli bir şekilde babasına, böyle bir şey olabilir mi? diye sordu.

- Böyle bir şey olmamalı. Çünkü din altın tahtın yanında sadece bir danışman olmalı.

- Baba taht Sartak'ın değil mi? Ulakçı'nın bu sözü Batu Han'ı sınırlendirdi.

- Daha ben sağken babasının tahtını ağabeyine vermekte ne demek diye düşünen Batu Han az bir ömrünün kaldığını aklına getirerek Ulakçı'ya kızmadı..

Orda'yı Sartak yönetecektir. Tahta oturmak başka, bir devleti yönetmek başka. Bizim dedemiz Cengiz Han dünyayı fethetmeye hazırlanırken üç şeye inanıyordu. Birincisi: Bin el, bin Moğol kabilesini birleştirebilir, fethedilen ülkeler ise hiçbir zaman arasında anlaşamazlar. İkincisi: Moğol savaşçılarının cesur, güçlü, gözü pek olmasına, üçüncüsü ise: Yabancı memleketlerin geniş topraklarına ve mal varlıklarına güvenmeleri. İşte bu zengin memleketleri fethetmek için demir gibi tertipli, düzenli, tecrübe sahibi, kendini geliştirmek için sınır tanımayan askerler yetiştirmiş.

Bu zamana kadar bir çok memlekette sayıca az Moğolların; Hindistan, Şam, Arap Yarımadası, Asya'yı, Doğu Avrupa'nın yarısını fethettiğimize dostumuz da düşmanımız da şaşırarak, bizim zenginliğimiz buna sebep oldu demekteler. Bazıları ise zaferlerimizin sebebini savaş taktiklerine, ordunun kumandasına ve komutanlarının kıvrak zekasına bağlamakta idiler. Evet, bütün bunlar doğru. Aslında en önemli sebebi büyük Cengiz Han'ın ürkütücü kılıcının işaret ettiği ülkelerin bizim ile savaşa hazırlıklı olmamalarıydı.

Orusutlar ile Kıpçakları yenmek Bulgarları yenmekten daha zormuş. Onlar daha cesurlarmış, bizimle de canla başla mücadele etmişler.

- Bunları sen nerden biliyorsun?

- İhtiyarlar böyle anlatmıştı. Geçmişini bilmek suç mu?

- Tabii ki suç değil. İnsanın atalarının ızdırap dolu geçmişini bilmesi gerekir. Ağaç yukarıya doğru dal uzatırken kökleri de toprağa doru uzar. İşte aynı bunun gibi soyunu, sülalesini, memleketinin geleceğini düşünen han geçmişini bilmeli. Akıllı veliaht geçmişten ders alıp geleceğini şekillendirebilendir.

- Baba, Orusutların ve Kıpçakların cesaretini abartmıyor musunuz?..

- Hayır, kesinlikle, Hayat bana düşmana saygı duymayı öğretti, gerçekten mertliğe sahip ise. Bunu yüksek sesle hiç söylememiştim ama her zaman hatırlıyordum. Düşmanın korkak ise o zaman zaferin değeri yüksek mi ve şanın kaçan tavşanları yok etmekten artar mı? Biz, Moğollar, halkları ölümü köleliğe tercih edenlerin topraklarında çok zalimdik. Kendi ululuğumuzun geleceği ve güvenliği için onlara acımadık. Sen, oğlum, tüm fetihlerimizin geçmişini ve gerçeğini bilmelisin. Ağaç ne kadar yüksek olursa kökleri de o kadar derindir. Altın Orda'nın gelecek azametini düşünmelisiniz, bunun için ise geçmişin özünü anlamalısınız. Ona kamçı ile kasteden gelecekte cop darbesini alır. Hatırında olsun bu. Zafer uğruna her şey yapılabilir. Sana üçüncü görevini verme vakti geldi. Dinle onu ve aklında tut: "Sefere çıkmadan önce kafasının üstünde kılıcı geçirmeyi düşündüğün düşmanın gücü ve kudreti hakkında her şeyi öğren. Ve eğer onu yeneceğin zamanın henüz gelmediğini düşünürsen, kandır, o millet ile ahbap ol ama düşman olduğunu unutma."

Ulakçı şaşkınlık içinde babasına baktı. Demek, Aleksandr Nevski Knezi ile Sartak'ın kankardeşi olmalarını bu sebepten dolayı istediniz?

Batu Han Ulakçı'nın yüzüne dikkatlice bakarak:

- Evet. Şimdilik ne Novgorod'a ne Pskov'a elimizi sürmedik. Henüz vakti gelmedi. Aleksandr Knezinin düşmanımız olduğunu biliyorum. Ancak hedefe ulaşmak için bütün yollar kutsaldır. Düşmanlarının birleşmesine izin verme, gözün açık olsun. Sartak'ın Aleksandr'ın kankardeşi olmaya karar verdiğini öğrenince ben bu duruma karşı çıkmadım. Aleksandr Nevski güçlü bir knezdir... Artık o Orda ile sağlam ilişkiler kuracak ve diğer knezler ona karşı kimisi şüphe ile kimisi kıskançlık ile yaklaşacaklardır. İşte bu sebepten onlar uzunca bir zamanan bir birliktelik oluşturamazlar.

- Ama Aleksandr knezi oldukça akıllıdır ki...

Batu Hanın kısık gözlerinde öfke dolu kıvılcımlar parıldadı:

- Ben sana başka bir şey mi söyledim? Aleksandr knezi bu davranışa iten içinde bulunduğu durum oldu. Moğol ordularının Novgorod ve Pskov topraklarını istila etmeyeceğinden emin olmak istiyor. En azından Alman şövalyelerin onun topraklarını tehdit sürecinin ortadan kalmasına kadar. Sartak belki her şeyin farkında değil ama Aleksandr ileriye görebiliyor. Birbirimizden korkuyoruz, onun için Orda ve Knez arasındaki dostluk yangından canlarını kurtarmak isteyen kurt ve vaşak dostluğuna benzer. Tehlike geçer geçmez kimin daha hızlı davranarak diğerinin boğazına yapışacağı henüz belli değil. Galip ve mağlubun arasında gerçek bir dostluk olamaz. Orusutlar, sadece başka çare olmadığı için bizimle hısımlık kuruyorlar. Gerçi knezlerin arasında kendi çıkarı için her şeyi yapmaya hazır olanlar da vardır. Ben her zaman onları hor görürdüm fakat Orda menfaati için onlar ile aramı soğutmadım. Senin için bir kez daha tekrarlayacağım: Orusut topraklarına baktığında gözün açık olsun ve savaşmak için atının daima eyerlenmiş olması gerektiğini aklında tut. Orada, onlara ateş ve kılıç getiren insanlara hiçbir zaman dost olmayacak insanlar yaşıyorlar.

Sana üç öğüt verdim. Birincisi büyük atamız Cengiz Han'dan geliyor. İkincisini deden Cöçi kendisine kılavuz edindi. Üçüncüsü bana aittir. Her birimiz zaman ne emrettiyse, neyi bize gerekli kıldıysa onu yapıyorduk ve böylece Moğol adı dünyanın her tarafına yayıldı. Demek ki biz doğru olanı yaptık. Öğütlerim sizin için birer kılavuz olursa Altın Orda çadırı sonsuza dek durur.

Batu Han ümit dolu bir bakış ile oğlunun gözlerine bakmak istedi.

- Bir süre sonra: Git, git, dedi yavaşça. Anlatmak istediğim her şeyi sana anlattım.

Batu Han yanılmıştı, Altın Orda gibi bozkırın ebedi olacağına ve düşmanlarının ebediyen mağlup olarak yaşayacağına inanıyordu. Zamanının giderek kısaldığını ve bir gün tamamen ayrılmak zorunda kalacağını bilerek torunlara bilgeliği vasiyet ettiğine inanıyordu, ama aslında onlara sadece bozkır haydudunun kurnazlığını bırakıyordu. Gün batmak üzereydi. Batu han Ulakçı'yı göndermişti. Gün batımının kızılığın hanın elbiselerinin üzerine vurmuş, elbiseler sanki kana bulanmış gibi görünüyordu. Kurganın tepesinde oturan han, sırtını hafifçe kamburlaştırmış, kafasını omuzlarına çekmiş oturuyordu. Kartal heybetli cüssesiyle gökyüzünde

daireler çizerek süzülüyor ve her süzülüşünde daha aşağılara iniyordu. Batu han kartalın uçuşunu göremiyordu ama bedeni gelecek çarpışmanın beklentisi içinde titriyordu. Son savaşına hazırdı ama içi birden ürperdi. O, birçok kez ordularını düşman üzerine sürmüş ve bu çarpışmalar da ölüm duygusunu yakından tatmış ancak tüyleri ürpermemişti. Han'ın kendine hâkim önüne geçilmez intikam isteği yardım etti. İçinden Tanrı'ya yatakta ölmek zorunda kalmadığı için, bir Moğol savaşçısına yakışır biçimde elinde kılıcı ile çarpışarak öleceği için şükretti.

Kartal ne yaparsan yap senin elinden hiçbir şey gelmez diye dalga geçercesine Batu Han'ın başının üzerinden uçtu. Han başını kaldırdı. Kızıl yüzü birden bembeyaz oldu. Kartalın ayağındaki ipek kaytanlı altın koltuk değneği parçasını gördü. Batu Han yanılmış olamazdı. Bu bir zamanlar evcilleştirdiği ve daha iki yıl önce onunla kurt avladığı kartalıydı. Koyun sürülerine bir kurt dadanmıştı. Sürü sahiplerinin bu kurttan çok canı yanmış ve bu durumu Batu Han'a söylemişler, Batu Han da bu kurdu avlamak için en sevdiği av kuşunun kafasından külahı koparıp ipek gibi mavi sedaya bırakmıştı. Kartal kurdu yakaladı fakat Batu Han'ın atı bırakıp koşar adımla yere serilmiş canavarın yanına kılıcını kalbine saplanmak için geldiği zaman artık geçti. Kuş kurdun göğsünü yırtıp kalbini sökmüştü.

Batu kudurmuştu. Kartalın sahibinden atik davranma hakkı yoktu. Han öfkeyle kamçıyı kaldığı gibi kartalın sırtına indirdi. Kartal tiz bir çılgılık atarak göğe yükseldi. Kartal o günden sonra bir daha sahibine dönmedi.

Ömrü boyunca kuşun soğuk kıpırtısız gözlerini, beyaz karda açılmış kocaman siyah kanatlarını ve hayvanın ayazda dalgalanan parçalanmış göğsünü unutmamıştı.

“Senden nefret etmeye başlayan dosttan daha korkunç bir düşman olamaz”, diye fısıldadı Batu. “Dosta dost, düşmana düşman ol, dostu kırma, düşman ile dost olma...” diye Ulakçı'ya söyleyememiş miydi? Kartal kanatlarını kapatıp taş gibi aşağıya atıldı.

Batu Han kılıcını kaldırdı ve kartala bir sille indirdi. İkinci defa bir sille indirmeye yeltendi ise de bunu başaramadı. Kesilmiş kanadı ile kartal yere yıkıldı. Han ona doğru bir adım atıp acımasız kartalın kana susamış gözlerindeki zapt olunmaz öfkeyi gördü.

Batu intikamını alma sevinciyle kılıcını, düşmanı olmuş dostunun göğsüne saplanmak için son bir defa daha kaldırdı ancak bedeni buna izin vermedi. Bilinmeyen bir kuvvet büyük Batu Han'ı acımasızca yere düşürdü.

Asya ile Avrupa'nın yarısını fetheden kudretli Batu Han ertesi gün bu dünyaya veda etti. Dostları ağladı, düşmanları sevindi. Kara budundan da olsan Han da olsan bütün herkes aynı sonla karşılaşmış aynı yere gitmekteydi.

Cengiz Han'ın torunları, hangi dine mensup olurlarsa olsunlar ölen kişi Moğol adetlerine uygun bir şekilde defnediliyordu. Han nerede ölürse ölsün onu ataların toprağında gömmek zorunluluktu. Ancak Saray'la Karakurum arası çok uzak olmasından dolayı Batu Han'ı atalarının toprağına defnetmek çok zordu. Geleneği bozmak istemeyen han yakınları şu şekilde yapmaya karar verdi: iki siyah tabut yapıldı, birine han elbiseleri ve silahları konuldu ve tamamen siyah giyimli iki yüz savaşçı siyah atların üstünde atalarının vatanına halkların büyük fatihinin ruhunu götürmek için Moğol bozkırlarına doğru yola çıktı. Altın ile süslenmiş bir tabuta Batu Han'ın bedeni, takıları, değerli silahlar, turasını, içinden şarap ve kıymız içtiği altın tasları konuldu. Batu Han'ın; değerli eşyaları kimsenin başını döndürmesin, düşmanları ona hakaret etmesin diye bedeni olan tabutu gecenin ilerleyen saatlerinde yakınları tarafından yüksek bir tepenin üstündeki gür orman örtüsüne sahip İtil kıyısına götürüldü. Burada onu toprağına verdiler. Moğol geleneğini yerine getirmek için Batu Han'ın mezarının başında mezar anıtı konulmadı. Yumuşak toprağına genç fidanlar dikildi. Birkaç yıl bu orman muhafızlar tarafından koruma altına alındı. Batu Han'ın mezarındaki ağaçlar boylana ve mezarın nerede olduğu kesin olarak bilinmeyecek şekilde gelene kadar bu koruma sürdü. Babasının ölüm haberi Sartak'a Karakurum yolunda ulaştı. Hıristiyan olduğu için yanındaki din adamına Hıristiyan geleneklerine göre cenaze işlemlerini yapılması emrini verdi. Kendisi tekrar Karakurum'daki kurultaya katılmak için yoluna devam etti.

Moğol bozkırlarının büyük hanı Mengü, Sartak'ın babasının ölümüne rağmen Karakurum'a kurultay için geldiğinden memnun olup onu Altın Orda hanı olarak onayladı. Böylelikle doğudan batıya kadar uzanan Altın Orda topraklarını az olarak görmüşçesine bu topraklara biraz daha toprak ekledi.

İkinci Bölüm:

Sartak Altın Orda hanı olarak ilan edildiği tavşan (1255) yılının kışını Gülistan sarayında geçirdi. Hanlığa doğrudan bağlı halkların en çoğu Kıpçak, Bulgar, Kuzey Kafkaslar, Saksin, Kırım, Harezmi hanlıklarıydı. Bu yıllarda bu coğrafyada sessizlik hakim sürmekte olduğundan Sartak dünyevi işlerini bırakarak dini meseleler ile uğraşmaya başladı. Ayrıca Orusut Knezlikleri ile ilişkilerin de sağlamlaştırılmayı ihmal etmedi.

Tavuk (1249) yılı Sartak Novgorod Knezi Aleksandr Nevski ile kan kardeş olduktan ve Hıristiyanlığı kabul ettikten beri çok şeyi değişti. Novgorod'a gittiği zaman kiliseleri ve katedralleri ziyaret ederdi. Bu sebepten de onun emriyle esir olan Gosset adlı bir Alman usta aşağı İdil bölgesinde pars (1254) yılı Sümerkent diye bilinen küçük bir şehrin yakınlarında kilise inşa etti. Sartak kiliseyi Kıpçakların yaşadığı yerle kendi sarayının tam ortasına inşa ettirmişti. Kıpçaklar Müslüman oldukları için bu kiliseye akın etmediler. Bazı han soyuna mensup kişilerle, hanın yakın dostları kiliseye akın ettiler. Çocuğunun bu durumundan haberdar olan Batu han onu bu durumunu karşı çıkmamış. Bir seferinde çocuğuyla kan kardeşi olan Aleksandr Nevski'nin memleketi büyük, geleceği parlak daha da fazla güçlenmesinden korkan Batu Han, Sartak'ın bu dini benimsemesine rıza göstermişti. Tüm Moğollar gibi at üstünde büyümüş, çocukluktan beri şamanlara ve tabiplere inanan Sartak, din ile konulan pek çok gücün üstünde olan koşulları ve mükellefiyetleri hemen can ile kabul edemezdi. Böylece Hıristiyan olduğu halde otuz yaşında altı hanıma sahipti. Onlardan ikisi Moğol soyundandı, üçü Kıpçak soyundan ve biri Alan'dı. Altısı da Sartak'ın çocuğunu doğurmuş. Fakat bir tanesi bile yaşamamış. Kıpçaklar, anlaşılan hanının üzerinde bir lanet var diye arasında fısıldanıyorlardı. İki hanımı Budist, üçü Müslüman kendi ise Hıristiyan olduğu halde başka türlü nasıl olabilir ki? Ana babası farklı tanrılara tapıyorsa çocuklar nasıl yaşayabilir ki? Eğer iki deve sürtülmeye başlarsa arasında bir sinek ölür, bebeğin ruhu için ise tanrılar kavga ediyorsa o zaman onlardan birinin lanetinden mutlaka çocuk ölmüş. Böyle dilden dile dolaşan söylentiler Sartak'ın kulağına

ulaşır. Sartak bu söylentilerin doğru olabileceğini düşünerek Hıristiyan dinine mensup yedinci kadını almak ister. Kan kardeşi Aleksandr Nevski'nin şehrine misafirlğe gittiğinde gözüne, asil bir Orusut soyundan olan on altı yaşındaki Natalya adlı bir kız ilişti. Yüreği oynadı. Beyaz yüzlü, periler gibi masum duruşlu, selvi boylu, kumral saçlı, mavi gözlü, şefkat dolu gülümsemesiyle hemen hanın gönlünü fethetti. Ana babası pek istekli olmasalar da rıza gösterdiler. Hem büyük Batu Han'ın oğlunu kim reddedebilirdi ki? Kendisinin de kızın da Hıristiyan olmasından dolayı hemen nikâhlarının kıyılmasını istedi. Ancak Novgorod Piskoposu Daniil şöyle söyledi: “Büyük Batu Han'ın oğlu, isteğın bizi mutlu etti. Altın Orda'nın hakanı, bizim için değerlisin ama bir Hıristiyan için en değerlisi onun inancıdır. Bizim dinimizin kurallarına göre, inanan kişinin sadece bir hanımı olabilir. Natalya kızı kendine eş olarak almak istiyorsan önceki hanımlarından boşan. Ancak o zaman nikâhınızı kıyabilirim.”

Sartak Han, Piskopos Daniil'i tehdit ederek korkutmaya çalıştı. Piskoposun korkmadığını ve tehditlere aldırış etmediğini anlayınca onu razı etmek için omuzlarına pahalı samur kürkü, altın paralar, gümüş eyerli atını da hediye etti.

Piskopos: “Verdiğin her şey kutsal kilise için bağışın olsun lakin önceki eşlerinden boşanmadan senin nikâhını kıyarsam Tanrı beni lanetler.” diyerek hediyeleri kabul etti. Önceki eşlerinden ayrılmaya han cesaret edemedi. Her şeye kadir olmasına rağmen Sartak,Orda'nın birliğini bozmak istemiyordu. Altın Ordanın kırk uruğu bu altı kadınla bir birine bağlanmış, uruğun bağı olan kadınlardan ayrılarak bu kırk urukla arasını bozamazdı.

Natalya, han oğlunun kalbine bir aşk kıvılcımı salmış ve han bu kıvılcımla yanıp tutuşmaya başlamıştı. İçini yakan bu ateşi söndürmek için ne yapacağını bilmeyen han, bir gün karargâhında otururken Hıristiyan dinini iyi bilen mülazım Koyak Rumey'eyi yanına çağırıldı.

- Hıristiyan inancına mensup azizler bütün ömrünü tek bir kadınla mı geçiriyor? dedi. Koyak, hanın onu neden çağırıldığını hemen anladı

- Evet, Azizler Hıristiyan dinin kurallarına sımsıkı bağlı kalıyorlar. Ayrıca Hıristiyanların ilk eşi hayatta olduğu sürece ya da ondan boşanmadan başka biriyle evlenmesine izin verilmez. Fakat Hıristiyan dinine mensup paşalar... Peki, siz

Küyük Han'ın otağında Müslüman âlimler ile Hıristiyan papazlar arasındaki tartışmayı işitmediniz mi?

-Hayır, işitmiş değilim. Bu tartışma Küyük Han'ın sarayında baban Batu Han'a karşı baş kaldırmadan önce olmuş.

-Küyük hanın ölümünü mü anlatıyorsun

-Evet, bu tartışmanın içeriğini ben yeni öğrendim. Karakurum'daki Rum arkadaşım kitabına yazmış.

-Evet, nasıl gelişmiş tartışma?

-Olay şöyle gelişmiş:

Hristiyan geleneklerine göre yetişen Küyük, İslam dinine karşı bir takım zorbalıklar yapmış. İşte bu zorbalıklardan biride bu tartışma olayı. O yıllarda Küyük Semerkant şehrine gelerek buraya yerleşmiş. Bahsettiğim tartışma da Müslümanları rezil etmek için düzenlenmiş bir bilgelik, yarışmasıydı.. İşte şöyle...

Hristiyanlar: "Muhammed nasıl bir insandı? Anlatın onu.", diye imama sordular.

Nureddin Harezmî: "Muhammed, Allahütealâ tarafından dünyaya gönderilmiş son peygamberdir. Azizlerin reisidir. İsa peygamber şöyle buyurdu: "Yüce Rabbim, benden sonra gelen peygamber için iyiliği esirgeme...", diye cevap verdi. O zaman

Hristiyanlar: "Sadece ruhu günahsız olan ve gözünü kadınlara çevirmeyen aziz sayılabilir... Muhammed peygamberin ise dokuz eşi vardı... Nasıl ermiş sayılabilirdi ki?", diye sordular. İmam duruşunu hiç bozmadan: "Davut peygamberin doksan dokuz eşi, Süleyman'ın ise üç yüz üstelik bin cariyesi vardı.

Buna ne dersiniz?" Hristiyanlar: "Davut ile Süleyman peygamber değil kraldılar.", diye itiraz ettiler. Tartışma uzuyordu, uzun bir yaz gününde bozkır yolunun sonunun gözükmediği gibi tartışmanın sonu da gözüküyordu. O zaman papazlar hileye başvurdu. Onlar Küyük Han'a, Müslümanlara tüm kurallara uygun olarak namaz kılmasını emretmesini rica ettiler. Han namaz kılmalarını emretti.

İmam Nureddin Harezmî, tartışmada bulunan Müslümanlardan biri ile namaz kılmaya başladı. Hristiyanlar elden geldiğince onlara engel olmaya çalışıyorlardı. Çimdikliyorlardı, onlar seccadesine eğildiği zaman kafalarına vuruyorlardı. Ama namaz kılanlar imanı güçlü kişilerdi. Muhammed peygamberin; kim namazını

bölerse günaha girer diye hadisin olduğunu bilen Müslümanlar namazlarını yarıda kesmeden tamamladılar. Bu şekildeydi...

Ertesi sabaha Küyik Han yüz bin kişilik ordu ile Kıpçak bozkırlarına babasına karşı harekete geçti... Üç gün sonra kan kusmaya başlayarak öldü. Müslümanlar o zaman: “Küyik Han dinimiz ile dalga geçmeye izin verdi. Muhammed peygamber onu cezalandırdı...”, dediler. Tabii ki tartışmadan dolayı ölmedi han.

Sartak, gerçekten Davud’un doksan dokuz karısı, Süleyman’ın ise üç yüz ve bin cariyesi vardı ise o, Altın Orda’nın hâkiminin bir kadını daha neden alması? Piskoposa söyleyecek söz buldum diye gözleri parladı, eli kılıcına uzandı. Piskopos Natalya ile nikâhını kıymalıdır. Bu sefer de razı olmaz ise...

- Git, dedi Koyak’a, Yüzbaşı Sırmak hazırlık yapın yola çıkacağız. Fakat Sırmak kendi içeri girdi. Sırmak; esmer tenli, geniş omuzlu ve iri yapılı kara yağız bir oğlandı. Başında tilki postundan yapılmış kalpağı, boz devetüyünden kısa çapanı, onun Kıpçak soyundan olduğunu hemen belli ediyordu. Sırmak içeri yalnız girmemişti. Yanında yüzü sarı, kuru bir adam vardı. Nasıl yüzbaşının giyiminden Kıpçak olduğu anlaşılıyorsa bu yabancıların giyiminden de aşağı İdil kıyılarından geldiği belli oluyordu. Sartak kendi düşünceleri ile o kadar meşguldü ki yabancıya dikkat etmedi.

- Atları eyerle, diye emretti. – Novgorod’a gideceğiz. Orusut kızı Natalya için.

Sırmak yakasından tuttuğu genci diz çöktürerek konuş dedi.

- Ey hünkârım...

Ancak şimdi görebildi han, önünde diz çökmüş bekleyen yabancıyı:

- Bu kim?

- Sırmak Yüzbaşı, Berke Han’ın otağında kaçıp gelen adam dedi.

Batu Han, atası Cengiz Han geleneğine göre Altın Ordanın hakimiyeti altına giren arazilerinin çoğunun yönetimini onunla doğu Avrupa, Kafkasya ve İdil kıyılarını almak için seferlere çıkan akrabalarına verirdi. Onlar uluslarını bağımsız olarak yönetiyorlardı fakat aynı zamanda Altın Orda hanına bağlıydılar. Batu onlara Moğolca Omak ağası ismini vermişti. Fakat Hülagû İran’ı ve Irak’ı fethettiği zaman emir olarak adlandırılmaya başladı. Sadece Türk kabileleri onlara hanlar demeye devam ediyorlardı. Batu’nun küçük kardeşi Berke böyle hanlardandı. Karargâhı, Sarıkum şehrinin yakınında İdil kıyısındaki Aktübe tepesindeydi. Berke Han

buraların kış mevsiminde çok soğuk olmasından dolayı kendine özgü, ahşaptan, tuğladan ve taştan evler yaptırdı. Bu evlerin adına da saray denildi.

- Neden kaçtın? dedi Sartak.

- Kimsin?

- Adım Sarı Böke, Moğolların Bargut soyundanım. Babam Esu Böke korkusuz Sübedey Bahadır'ın korumalarının başıydı. Ben Berke Han'ın yanında havlusunu ve suyunu taşıyan kölesiydim.

- Bize köle gerekli değil.

Sen neden kaçtığını söyle dedi Sartak.

Genç başını eğerek;

- Berke Han büyük Cöçi'nin oğlu ve benim hünkârım... Ben onun kölesiyim. Ve ondan nefret ediyorum demeye dilim varmıyor. Ama o Müslüman ben ise Hıristiyan'ım... Dini onu öyle etkilemiş ki her geçen gün daha da zalim oluyordu. Ağzından Allah'ın adı düşmüyor, elinden ise kan. Ben dayanamadım. Özellikle son yaptığı zorbalık.

- Ne yaptı o?

- Bir hafta önce Muhammed peygamberin sünneti diyerek dördüncü kadını olarak Novgorod'dan Orusut kızı aldı.

Sanki bir şeyler hissetmişçesine Sartak'ın kalbi sıkıştı.

- Bu kızın adı ne?, diye sordu yüksek sesle.

Genç dilinin dönmediği ismi biraz zorlanarak;

- Nataliya.

Sartak oturduğu yerde şaşkınlıktan dona kaldı. Genç, Sartak'ın yarasına tuz basmak istercesine daha önce siz eş olarak almak istemişsiniz dedi.

- O kızı saraya getirdikten sonra, Berke onun kırbaçlanmasını emretti ve zorla Müslümanlığı kabul ettirdi. Daha sonra nikâhlarını kıydırdı. Çaresiz kız ağlamaktan başka bir şey yapamıyordu.

- Götürün şunu!, Sartak yüzbaşıya seslendi.

- Gözüm görmesin!

Genç sadece:

Müslüman Berke'nin uyguladığı şiddetlere dayanamayıp saygı değer han size sığındım diye söyleyebildi Sırmak onu kapıdan dışarı atana kadar. Önceleri de

Berke'yi pek sevmeyen Sartak, o günden sonra intikam almak için gün saymaya başladı. Altın Orda tahtına oturduğu günden itibaren babasının dili yumuşak ve sinsi kardeşinden intikam alma yolları aramaya başlamıştı. Daha VII-VIII. yüzyıllar arasında Maverâünnehir'in ve Deşt-i Kıpçak'ın güneyinde İslam merkezleri oluşmaya başladı. Orta Asya'nın Semerkant ve Buhara gibi şehirlerin ahalisi farklı dinlere bağlılardı, onun için de İslam burada ciddi bir direniş ile karşılaşmadı. Fark edilmeden İslam burada egemen din haline geldi ve tüm kâfirlere karşı bir mücadele başladı. Küçük Hıristiyan cemaatleri var olmaya devam ediyordu lakin sayıları çok azdı.

XIII. yüzyılda, Moğolların Harezmi ve Deşt-i Kıpçak topraklarını ele geçirmesiyle bu topraklardaki Hıristiyan kabilelerinin durumu tamamen değişti. Şamanizm'i benimseyen Moğol istilacıları kendi geleneklerine göre Hıristiyan, Müslüman ve Buda dinine aynı özeni gösterdi. Bu dinlerin temsilcilerini tamamen vergilerden muaf tuttular. Cengiz Han'dan önce Moğolların arasında Hıristiyanlık oldukça yaygındı. Moğol boylarının ticaret kervanları içerisinde bu kervanlarla birlikte hareket eden Kereyler (Keraitler), Naymanlar gibi Türk toplulukları da vardı. Cengiz Han'ın torunlarından bazıları bu boylardan kız alıyor, bu kızlardan doğan çocuklar ise Hıristiyanlık kurallarına göre yetiştiriliyordu. İşte bu yüzden Harezmi ve Deşt-i Kıpçak Hıristiyanları Moğolların şahsında himaye görmüş oldu. Bu yaşananların tamamı Hıristiyanların kendi dinlerini yaşamalarına ve yaymalarına, Müslümanların da kendi dinlerini yaşamalarına ve yaymalarına olanak sağladı. İşte böylelikle Harezmi ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasına İslam dini hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Annesi Kerey kızı, kendisi Hıristiyan dinine göre yetiştirilmiş Karakurum'un ulu hanı Küyik'in yönetiminde Müslümanların işleri zorlaşmaya başladı. Küyik sadece üç yıl tahta kalabilmişti. (at, koyun, maymun 1245-1248 yılları arasında). Fakat bu yıllar arasında dini işlerle yeteri kadar uğraştı. Küyik'ten sonra han tahtına çıkan Mengü dinlerden hiç birine ayrı bir özen göstermedi. Birini diğerinden ayırmadı. Yönetimi zamanında Müslümanlar ve Budistler kendilerini daha güvende hissettiler. Batu Han'ın oğlu Sartak'ın Hıristiyan olduğuna da Mengü hiç dikkat etmedi. Hiç tereddüt etmeden Sartak'ın Altın Orda tahtına çıkmasına rıza gösterdi. Sartak Altın Orda tahtına oturduktan sonra Mengü onun topraklarına Kafkaslardan biraz daha toprak kattı. Mengü'nin kendisini bu kadar çok sevdiğini

bilen Sartak İslam dinine, bu dinden dolayı sevmekten vazgeçtiği babasının küçük kardeşi Berke'yle mücadele etmeye karar verdi. Semerkant'ta Hıristiyan çoktu, dindaşları onu destekleyeceğini biliyordu. Müslümanlara karşı ortak hareket etmek için oraya adamlarını gönderdi. Planları büyüktü: Sartak zamanla Semerkant'ı Hıristiyanlığın ana karargâhına dönüştürmeyi hayal ediyordu. Fakat Müslümanlar da boş oturmuyorlardı. Toplulukları yavaş çoğalıyordu. Harezm ve Maverâünnehir topraklarında din mücadelesi güç kazanıyordu. Ama genç hanın dikkatini çeken sadece güney toprakları değildi. Akıllı, giderek daha da sık Orusut Knezliklerine dönüyordu. Giderek daha da sık Orda'nın batısında ve kuzeyinde bulunan toprakları düşünüyordu...

Hristiyan dini, Aleksandr Nevski'nin Sartak ile kan kardeşi olduktan sonra Sartak'ın kararlarında önemli bir etkiye sahip oldu. Moğol seferleri Orusut halklarına, Orta Asya ile Kafkas memleketleri gibi büyük felaketler getirdi. “Bizim atalarımız ve soydaşları uzak memleketleri köleleştirdi. Memleketleri yerle bir edilip tarlaları ateşe verildi. Yanan tarlalardaki mahsullerin yerini pelin otları aldı.” Orusut tarihçileri vatanımız ayaklar altına alındı diye yazdılar. Rus Knezlikleri Altın Orda topraklarına yakın değildi. Bunun için Moğollar onları ağır bir vergiye tabii tuttu, bu da yavaş ve ıstırap verici bir ölümle eşdeğerdi. Çünkü tabii tutulan vergiyi ödemek mümkün değildi. Tarlaların yerini pelin otlarından oluşan bozkırlar kaplamış, hayvanlarını Moğollar kaçırmış, tarlalarda çalışacak erkekler ise yapılan savaşlarda ölmüştü. İlk başlarda bu vergiler Moğol hizmetkârları tarafından toplanırken daha sonraları bu vergilerin toplanmasını Orusut Knezleri yaparak Orda'ya götürmeye başladılar. Bu vergilerin toplanması için halkın güvenliğini sağlayan askerlerin komutanlarını görevlendirildi. Bu kişiler halkın vurduğunda kanını, sıktığında canını aldılar. Ödeyemeyeni dövdüler, evlerini yaktılar. Böyle Şalken denen cellât hainlere halk:

“Akçası olmayanın
Çocuğunu aldı.
Çocuğu olmayanın,
Hanımını aldı.
Hanımı olmayanın,
Canını aldı.”

diye halk feryat etmekteydi.Halk canını ve inancını korumak için mücadeleden başka bir çare olmadığını anlıyorlardı. Altın Orda sadece haraç alıyordu fakat Moğol askerlerinin ayrı şehirlere ve knezlilere akın düzenlenmediği bir yıl yoktu. Bu zulümlere dayanamayan halk bağımsızlığı için Moğollara baş kaldırdı. Tver, Rostov,Yaraslavl, Suzdal gibi şehirler birkaç kez kuşatıldı. Moğol orduları Orusut topraklarını almak için inatla hücum ediyorlardı. Fakat böylesine kahraman memleketin halkı uzaklardan gelen kanı oluk gibi akıtan yabacıların kemik uçlu mızrağının önünde göğüslerini siper ederek durdular. Böylelikle Batı Avrupa'nın istila edilmesini engellediler.

Rus toprağına göz diken sadece Moğollar değildi. Almanlar ve İsveçliler de tetikte fırsat bekliyorlardı. Pskov ve Novgorod toprakları onlar için de ayrı bir öneme sahipti çünkü Kuzey Avrupa'yı doğu ülkeleri ile bağlayan yollar tam burada kesişiyordu.

Böyle bir zamanda çıktı tahta Altın Orda hanı Sartak. Bu durumu fırsat bilen Aleksandr Nevski kan kardeşine Domuz 1256 yılında elçilerini gönderdi. Altın Orda'ya gitmek üzere Danil Boyarı yola çıktı. Elçilerin vazifesi kolay değildi, Altın Orda hanının tümenlerini kuzey Orusut şehirlerine sürmeyeceğine dair Sartak'tan teminat almaktı. Bu durum Orusutlara tüm güçlerini Almanlar ile mücadele etmek için toplama imkânı verirdi. Aleksandr Knezi emrediyordu: Novgorod'un ve Pskov'un Orda'ya ödenen haraçtan en azından geçici muafiyeti elde etmeye çalışın. Kış ortasında Novgorod elçileri yüklü hediyeler ile Altın Orda'ya gitmek üzere yola çıktılar. Yolculuk kış şartlarından dolayı çok çetin geçiyordu. Zorlu geçen yolculuğun ardından elçiler Altın Orda'ya ulaştılar. Orda'da elçileri hakanın muhafızlarından telengitler karşıladılar.

Orda elçileri törenle karşıladı. Bozkırda şehirden uzak Orusutları hanın özlük muhafazalarından Telengitler kuşattı. Sartak Han kendisi soylu Boyarı karşılamak için Gülistan Sarayı'ndan çıktı. Başında yumuşak tüylü susamuru borkü vardı, omuzlarına pahalı kastor kürkü atılmıştı. Han misafirleri silahsız karşıladı, sadece geniş altın kuşağına sokulu fil kemiği saplı, altın kılıflı küçük hançeri vardı. Zaten o hançerini de yanından hiç ayırmazdı.Gelenlerin arasından Sartak knez akrabasını hemen tanıdı. Gavriyl uzun boylu, sağlam yapıydı, dikkatli mavi gözlerinin keskin bir bakışı vardı. Han yavaşça süvarilere doğru saray basamaklarından inmeye

başladı. Hanın kendilerine doğru yürüdüğünü gören elçiler hızlıca atlarından indiler. Çevik Telengit savaşçıları sessizce atların dizginlerini ellerine alarak atları bağlama kazığına götürdüler. Sartak'a yaklaşınca Orusut elçileri eğilerek selam verdiler. Gavriyl ile Sartak Moğol âdetine göre kucaklaşarak selamlaştı.

- Yolunuz aydın olsun, dedi Sartak.

- Nazik sözleriniz için teşekkür ederim Altın Orda'nın büyük hanı, deyip Gavriyl eğildi.

- Biz kan kardeşin Büyük Novgorod Knezi Aleksandr Yaroslaviç'in selamını sana iletmek için uzaktan geldik.

- Sartak gülümsedi.

- Knezin selamı dışarıda dinlenecek kadar kısa değildir sanırım. Gelin içeri geçelim misafirim olun.Sartak ile Gavriyl yan yana elçilerin ve muhafazaların eşliğinde saraya girdiler.Bir an için Sartak huzursuz oldu. Birinin kin dolu gözlerinin ensesine baktığını hissetti. Bu Knezlerden yavaşça yürüyen uzun boylu, kızıl sakalı, esmer tenli, kahve renkli gözlü, üstüne deri kaftan giymiş Navragottun bilgili adamlarından biri olan Svyatoslav'dı. Altın Orda sarayının süslü lüks görünümüne olan kıskançlığı gözlerinden rahatlıkla anlaşılmaktaydı. Bu kıskanç bakışları gören Sartak gülümsedi. "Orusut memleketi böyle yoklukla boğuşurken, karnını doyuracak yiyecek bulamazken sizler bizim sayemizde lüks içinde yaşamaktasınız diye düşünmüş olabilir Svyatoslav" diye düşündü Altın Orda hanı. Böyle düşünmesin de haklıydı. Svyatoslav Altın Orda sarayına üzgün bakışlarla göz gezdirdi.

Tavşan 1219 yılı Cengiz Han Doğuya Harzemşahlar üzerine doğru sefere çıkmadan önce Otrar valisi Muhammed Harezmsah'ın kuzeni Kadir Han kale muhafızlarının başkomutanı olmuştu. O zamanlar Otrar, etrafı surlarla çevrili ve güvenliği üst düzeyde bir şehir olmasıyla birlikte aynı zamanda Horasan medeniyetinin de beşiği idi. Kadir Han'ın emrinde yirmi bin atlı asker vardı. Cengiz Han tümenlerini güçlü Otrar surlarına sürmeden önce oraya ticaretle uğraşan bir Müslüman tüccar kafilesi ve bunların yanında kılık değiştirmiş dört yüzden fazla casus göndermiş. Bu kervana dışarıdan bakıldığında Otrar'a ticaret için gelmiş gibi görünmekteydi. Aslında bu kervan keşif amaçlı gönderilmiş bir kervandı. Cengiz Han'ın genelde yaptığı tümenlerini güçlü düşmana sürmeden önce oraya ticaret kervanı gönderirdi.

Gönderilen bu kişiler Otrar pazarlarında birbirinden korkunç söylentiler yayarlardı. Genelde bu tüccarlar, insanlara Moğolların hiçbir canlıya acımadığını şehirleri yakıp yıktıklarını ve yakında Harezm topraklarını da kan içinde bırakmak için geleceklerini anlatarak insanları ürkütüp huzurlarını kaçııyorlardı. Bu kervancıların ticaret amaçlı gelmediklerinin farkına varan Kadir Han bunların başını vurdurur. Sadece bir tanesi kaçarak canını kurtarır. Kadir Han sözde tüccarların bütün mallarını kendi hazinesine katar. Bu durumu öğrenen Cengiz Han çok sinirlendi ve hemen Muhammed Harezmsah'a elçiler göndererek ondan Kadir Han'ın ellerine ve ayaklarına zincir vurarak Karakurum'a gönderilmesini istedi. Muhammed Harzemşah kendi soyundan olan akrabasını bu şekilde vermeye cesaret edemedi. Aslında vermek istese de emrinde yirmi bin askeri olan Otrar naibinin elini kolunu bağlayarak Karakurum'a göndermenin o kadar kolay olmayacağını düşünüyordu. Bu düşüncelerle Cengiz Han tarafından gönderilen elçileri öldürttü ve komutanlarına savaş hazırlığı yapmaları için emir verdi. Önceleri savaşmak gibi bir düşüncesi olmayan Cengiz Han ordularını Harzemşahların topraklarına sürdü. Oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı Otrar şehrini ele geçirmeyi, büyük oğlu Cöçi'ye yukarı Seyhun boyunda bulunan şehirleri ele geçirmeyi emretti. Aynı yılın sonbaharında Moğol orduları Otrar kalesinin surlarına kadar dayandı. Kadir Han Moğol askerlerinin ne kendisine ne de şehir sakinlerine merhamet etmeyeceğini biliyordu. Bunun için emrindeki yirmi bin askeri ve kale muhafızlarıyla birlikte kanlarının son damlasına kadar savaşma kararı aldı. Kale surlarını çepeçevre saran Moğol askerleri beş ay boyunca kale surlarını aşamadılar. Durum böyle sürüp giderken beklenmedik bir olay yaşanır. Savaş başlamadan önce Muhammed Harezmsah tarafından Otrar naibi Kadir Han'a destek için gönderilen, başlarında Kara Batır adlı bir komutanın yönettiği Köşbendiler, Moğol saldırılarına daha fazla tahammül edemeyerek bir gece Otrar kalesinin kapısından çıkarak kendi memleketlerine doğru kaçmaya başladılar. Bu durum Moğol askerleri için kaçırılmaz bir fırsattı. Bu fırsattan istifade etmek isteyen Moğol askerleri açılan kale kapısından içeriye girmeye başladılar. Artık savaş kale içerisinde zuhur etmeye başlamıştı. Kale içerisine giren Moğol savaşçıları önlerine kim çıktıysa koyun misali kesiyorlardı. Her ev, her avlu kaleye dönmüştü sanki halk evlerini kale muhafızları gibi koruyordu. Eşit değildi güçler. Gittikçe azalıyordu şehirlerini

savunmak isteyenlerinin sayısı, Moğol savaşçılarının sayısı ise her geçen dakika artmaktaydı sanki. Kandan sarhoş, zengin bir avın beklentisiyle yanan gözleri ile onlar ısrarla ileri gidiyorlardı. Kadir Han ve korkusuz askerleri inatla direniyorlardı. Eli silah tutan herkes Kadir Han'a yardım için saraya sığındı. Şehrin her yanı alev alev yanıyor, Siyah duman kümeleri güneşin parlak yüzünü kapatıyor, su kanalları kuruyordu. Saray hizmetkârları fırınlarda iyice kızdırılmış tuğlaları saray muhafızlarına getiriyor onlarda bu kızgın tuğlaları Moğol askerlerine atıyordu. Savaş bu şekilde epey uzamıştı fakat Kadir Han daha fazla dayanamadı. Kalenin son surlarından aşağı kendisini bıraktı. Üstü başı kanlar içinde yerde yatan Kadir Han'ın yanına Ögeday'ın büyük oğlu Küyik geldi.

– Küyik Han cesur bir savaşçıymışsın dedi.

– Moğollar cesur yürekliliği takdir etmeyi bilir. Ölmeden önce dile benden ne dilerse.

– Kadir Han sizden tek bir isteğim var dedi.

– Sizlerin suratlarınızı daha fazla görmek istemiyorum bunun için beni hemen öldürünüz! Küyik Han kılıcını kılıfından sıyırıp Kadir Han'ın başını kesti. Böylelikle Otrar naibi Kadir Han tarih oldu. Moğol savaşçıları ele geçirdikleri şehri yağmalamaya başladılar. Kendileri için değerli gördüklerini alıyorlar geride kalan her şeyi ateşe veriyorlardı. Otrar'ın dünyaca ünlü kütüphanesindeki paha biçilmez kitaplar alev alev yanıyor, yüzyılların bilgisi, belgesi küle dönüyordu. Ebulmansur El Farabi'nin bile bir zamanlar kitap okuduğu kütüphane işte böyle yok edilmişti. Yok edilen sadece kütüphaneler değildi. İkinci Mekke olarak bilinen Otrardaki bütün yapılar yakılıp yıkılıyordu.

Dev ateşlerde bütün Doğu'ya tanınmış kütüphanesi yanıyordu. Rüzgâr ile su yıkmayı tamamladı ve bir zamanlar çok güzel, zengin ve güçlü şehir yerle bir oldu.

Otrar'ın istilasından sonra Moğol ordusu iki kola ayrıldı. Kollardan biri Semerkant ve Buhara'ya doğru atlarını sürdü. Diğer kol ise Kıpçak şehri Sığanak'a doğru atlarını sürdü. Moğol orduları bu şehirleri pek zorlanmadan ele geçirdi. Şehrin çeşitli motiflerle bezenmiş saraylarını, tapınaklarını yıktılar. Daha kısa bir süre önce yemyeşil olan ovaları çöle dönüştürdüler. Moğol ordularının ikinci kolu Sığanak'a saldırdığında şehir ancak yedi gün karşı koyabildi. Yedinci günün sonunda Moğollar bu şehri de yerle bir ettiler. Moğol orduları yaşayan her canlıya ölüm

getirmesiyle bilinirdi. Moğol orduları Sığanak'ı yakıp yıktıktan sonra Horasan'a Harezmi hanlığına doğru sefere çıktılar.

Harezmi'de Kara Böke adında genç bir savaşçının adı sıkça anılmaya başladı. On sekiz yaşında olan bu genç kısa boylu, sağlam yapılı bir savaşçıydı. İsmi sıkça anılması kuvveti, korkusuzluğu değil, acımasızlığı ve zalimliğinden kaynaklanmaktaydı. Zamanında Batu Han'ın askeri olarak ordusuna katıldı. Onunla birlikte Orusut Knezliklerine karşı savaşa giderlerdi, Almanlara karşı savaşlara katılırlardı. Onun zalimliği hakkında Moğol savaşçıları bile ürpertiyle bahsederdi. Batu Han Kara Böke'yi fark edip onu yüzbaşı olarak tayin etti.

Kara Böke'nin Altın Orda'ya karşı olan özverili sadakati Sartak'ın hoşuna gidiyordu. Kara Böke genç hanın gölgesi, sağ kolu oldu. Ve hanın vaftiz edilerek Hristiyanlığı kabul ettiği zaman o da sahibi ile birlikte Hristiyanlığı kabul etti. Ancak yeni din Kara Böke'yi değiştirmede. Eskisi gibi katı yürekli ve hunhar idi. Kara Böke'nin bir davranışı Moğol Noyanları ve savaşçıları bile silkindirdi. Bu olay, sayısız Moğol sürülerinin körpe otların tadına vardığı, göllerin ve nehirlerin üzerinden sıcak ülkelerden gelen kazların ve kuğuların altın ve gümüş trompetleri çalmaya başladığı bahar ayında yaşanmıştı. Zorlu geçen kışın ardından baharın gelmesiyle Orusutlar ekime başlamışlardı. Moğolların vergi işleriyle sorumlu askerleri Orusut köylerinden bahar vergisinin tahsilâtını yapmış Altın Orda'ya dönüyorlardı. Vergi toplamaktan dönen Moğol askerlerinin önünde siyah aygırın üstünde Kara Böke geliyordu. Üstünde siyah demirden pusat ve aynı miğfer vardı. Eskiye göre biraz daha şişmanlamış olan Kara Böke uzaktan büyük siyah bir boğaya benzerdi. Moğol askerlerinin ardından, Orusut köylerinden alınmış eşyaların yüklendiği iki tekerlekli kağnılar yavaşça ilerliyordu. Kağnılardaki yüklerin büyük bir bölümünü kurt, tavşan, tilki, kunduz ve sincap gibi yaban hayvanlarının postları oluşturuyordu. Askerler gölü geçtikten sonra karşılarına ormanın kenarında küçük bir Orusut köyü çıktı. Uzun keten bezinden yapılmış gömlekler giymiş Orusut erkekleri ve kadınlarının tarlalarda çalıştıkları görülüyordu. Manzara her zamanki gibi alışıldı. Kara Böke atını dizginlerini çekerek aniden durdurdu. Gölü çepeçevre sarmış kamışların arasından çocuklardan oluşan bir topluluk çıktı. Bu çocuklar yedi, sekiz yaşlarında bir erkek ve birkaç kızdan oluşan bir topluluktu. Üzerlerinde büyüklerin de giydiği beyaz gömlekler

vardı. Çocuklar eteklerinde bir şeyler taşıyordu: anlaşılan göl kıyısında ördek, kaz yumurtaları toplamışlardı. Çocuklardan biri karşılarında Moğol askerlerini görünce kulakları tırmalayan acı bir çığlık atarak köye doğru koşmaya başladı. Onun çığlığını duyan diğer çocuklarda eteklerindeki yumurtaları yerlere saçarak onlarda onun arkası sıra köye doğru kaçmaya başladılar. Kara Böke çocukların arkasından şaşkınlıkla bakıyordu, sonra gözlerinde merak kıvılcımını tutuşuverdi. Yanındaki askerlere siz yola devam edin ben size yetişirim dedikten ve atının başını çığlık atarak kaçan çocukların yönüne doğru çevirdi ardından atına bir kamçı vurduktan sonra eyer kaşına kapanıp peşlerinden atını sürdü. Çığlık atarak kaçan çocuklarının en önünde, altın sarısı saçlı, uzun bacaklı zayıf bir kız koşuyordu. Çocukların çığlığını tarlada çalışan erkekler duyunca gölün kıyısında bir felaket olduğunu anladılar. Ellerine ne geçtiyse alıp çığlık seslerinin geldiği göl kenarına doğru koşmaya başladılar. Göl kenarına ilk ulaşan en önde koşan sarı saçlı kızın babası Svyatoslav'dı. Göl kenarına ulaşmıştı ama artık çok geç olmuştu. Kara Böke'nin sadece sırtını gördü yine de onu tanıdı. Çünkü Orusut köyleri çok iyi tanırdı bu korkunç siyah adamı. Yerde hareketsiz yatan kızın solgun bedenine Svyatoslav üstündeki gömleğini çıkartıp sardı. Cansız bedenini kollarının arasına aldı. Sonra kin dolu gözlerini, onun arkasından göl kenarına gelen köylülere gezdirdi ve;

– Herkes işinin başına dönsün!

– Ben Hanın kendisini görmeden eve dönmeyeceğim dedi ve daha sonra çocuğunun cansız bedenini kucağına alarak Navgorod'a doğru yola çıktı. Bütün gün duraklamadan yürüdü savaşçı han karargâhına. Savaşçı sadece bir an için durup düşündü. “Her gün acı ile kavrulup ölmektense, hemen ölmek daha iyiydi.”

Hanın korumaları, Svyatoslav'ı sıkı bir çember içine alıp onu Batu'ya getirdiler. Svyatoslav kızının cansız bedeni kollarında korkusuzca yaklaştı Batu Han'ın yanına. İntikam ateşiyle yanan acı dolu gözlerle Han'ın yüzüne bakarak anlattı yaşanan vehim olayı. Bu olayı öğrenen Batu Han'ın öfkeyle oturduğu yerden kalkarak askerlerine Kara Böke'yi bulup getirmelerini emretti.

Batu Altın Orda'da konuk olan büyük Karakurum Han'ı Ögeday'ın şifacısı Sakiya'nın çağrılmasını emretti. Yaşlı Sakiya yanına yaklaştığı zaman şunu rica etti:

– Orusutun bize getirdiği kızın neden öldüğünü öğren ve bize söyle. Dört Moğol askeri Kara Böke’yi mızrakları ile ittirerek Batu Hanın karşısına getirdiler.

– Batu Han ellerini bileklerinden kısıkrak bağlayın! diye emretti. Çadırdan Sakiya Laması ve Svyatoslav çıktılar.

Han tahtının etrafında insanlar toplandılar ve herkes Kara Böke’nin bir suç işlediğini anladılar. Orusutun kucığında tuttuğu kızın açık yüzüne şaşkın şaşkın bakındılar.

– Han kaşlarını çatarak sertçe neden ölmüş kız? diye sordu.

– Sakiya kalbi parçalanmış, Hakanım dedi.

Batu gözlerini diz çökmüş Kara Böke’ye çevirdi. En sadık askerlerinden birini bir Orusut kızının ölümü için rezil edip cezalandırmaya değer mi diye düşündü Han. Batu Han tekrardan dönerek;

– O zaman bu Orusutun kızına tecavüz etti demesi yalan mı?

– Sakiya hayır. O doğruyu söylüyor Hakanım. O ölmüş kıza tecavüz etmiş. O arada bulunanlar duyduklarıyla şok oldu.

Kendisi hiç kimseye merhamet göstermeyen, yerde yatan düşmanların bedenlerinin üzerinde ziyafetler düzenleyen ve kemiklerinin ayaklar altında çatırdamasını ve kırılmasını kayıtsızca dinleyen Batu Han şu anki duyduklarından ürperdi. Bakışı Kara Böke’de dondu:

– Batu Han ünlü Pandit Sakiya’nın söyledikleri doğru mu? Diye sordu.

–Kara Böke evet diye mırıldandı ve ben kızın canını acıtmak istemedim diye ekledi. Batu Han’ın yüzü duydukları karşısında kireç gibi oldu. Yanı başında ayakta duran oğlu Sartak’a baktı. Onun Kara Böke’ye doğru öfkeyle hücum ettiğini gördü. Batu Han sonra sağ tarafında oturan Mengü’ye doğru döndü.

- Sence nasıl bir ceza verilmeli?

Zalimliği ile bilinen Mengü biraz düşündükten sonra şöyle söyledi:

– Evet, bu Moğol savaşçılarınca bile kabul edilemeyecek cürette büyük bir suçtur. Fakat uzun yıllar Altın Orda tahtına hizmet etmiş biri olduğunu düşünürsek cezasını hafifletmek mümkün olur. Yüz kırbaç vurulsun!

Batu Han küçük kardeşi Berke’ye baktı:

- Sen ne dersin?

-Berke; Müslüman inancına göre böyle bir insan ölümünden sonra sonsuza dek cehennem ateşinde yanar, çünkü çocuğun ölü bedenine tecavüz etti. Böyle bir cinayet affedilmemelidir. Bin kırbaç vurulsun! dedi.

Batu, toplanmış kalabalığın yüzlerine bir göz gezdirdi. Tahtının etrafında duran Noyanlar, savaşçılar insan ölümlerine alıştı, kan onları korkutmuyordu, kalpleri de başkaların ıstıraplarına acımayı bilmezdi. Ama Kara Böke'nin davranışı mubah ötesindeydi. Her ne dinden olursa olsun, hangi Tanrıya taparsa tapsın bunun bir suç olduğunu biliyordu. Bundan dolayı insanların suratları asıktı.

- Batu Han, Svyatoslav peki ya sen nasıl bir ceza verilmesini isterdin? Diye sordu.

- Altın Orda Hanı, tek isteğim bu canavarı kendi ellerimle boğazlamama izin vermeniz.

Batu düşünceye daldı. Mengü haklı. Fethedilen halkın çocuğunun yüzünden Orda'ya ömür boyu sadakatle ve içtenlikle hizmet eden savaşçının canını almaya değer mi? Evet, korkunç bir davranışta bulundu, suçludur. Belki Berke'nin tavsiye ettiği gibi mi yapsak, bin kırbaç vurulmasını mı emretsek? Tanrı onu koruyorsa Kara Böke hayatta kalır. Ama böyle bir karar halk nezdinde adil olur mu? Yüzlerinden belli: savaşçılar idam hükmü bekliyorlar. Milyonlarca masum insanı yok ederken içlerinden bir tanesine adaletli davrandığınızda hal diğer ölen masum insanları unuttur, adaletli davrandığınız bir insanı hatırlar bunun içinde Hanın Adı Sayın Han olur. Bir yüzbaşının hayatı yüz binlik halkın fikrine değmez mi?

Batu doğruldu ve başını kaldırıp Svyatoslav'a doğru baktı.

- Senin dilediğin gibi olsun.

Kalabalık coştı.

- Batu Han adaletli handır!

- Sayın Han!, diye bağırmaya başladılar.

Batu Han içinden bu kara halk bin kötülüğün içinden bir tane iyilik gördüğünde ona sevinir diye söylendi.

Hakkında verilen hükmün ne olduğunun farkına varan Kara Böke, dizlerinin üzerinde sürünerek Batu Han'a yaklaşmak için ileri atıldı fakat Telengitlerin keskin mızrakları göğsüne dayandı. Korku dolu yalvarış çığlıkları halkın sevin çığlıklarına karışıyordu.

Svyatoslav kızının cansız bedenini yere koyarak Kara Böke'ye doğru yürümeye başladı. Muhafızlar, önünden iki yana açılarak ona yol verdiler. Orusut Kara Böke'yi saçlarından tuttu ve ince bıçak ağzı parıltısıyla, Moğol'un kocaman siyah kafası yere yuvarlandı. Svyatoslav bıçağı kılıfına sokup kızının cansız bedenini bıraktığı yerden kaldırıp arkasına bakmadan uzaklaştı. Batu Han, baş veziri Sauk'a döndü.

- Durdur onu! Altına at ver, cebine kızı için fidye ver dedi.

Batu'nun damadı Altın Orda'nın cesur büyük kumandanlarından Tülin Bahadır, hanın kararı ile memnun kalıp onay işareti olarak başını eğdi ve alçak sesle şöyle dedi:

- Sayın Han! Adaletli han...

Sözleri duyuldu ve kalabalık yeniden bağırmaya başladı:

- Batu Han Sayın Han'dır!...

Kararlarında kesin, acımayı ve merhameti bilmeyen Batu Orda'da saygınlığını korumak için adil insanmış gibi davranmayı bilirdi. Cesur Kara Böke'yi kaybetmek istememişti, fakat olaylar ona bunu zorunlu kılmıştı.

- Sartak iyi hatırlıyordu o olayı. o anki yaşananlar bir fotoğraf karesi gibi hala gözünün önündeydi. Şimdi ise Svyatoslav'a bakarak zamanın bu insan üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını düşündü. Aradan on beş yıl geçmişti ama o hala eskisi gibi sağlam, kuvvetliydi, sadece saçlarına ve sakalına biraz aklık düşmüştü. Şimdi Svyatoslav Aleksandr Knezinin ordusuna katılmış ve kendisine elçi olarak gönderilmişti. Sartak şu an Svyatoslav'ı düşünerek Rus elçilerini karşılayan gurubun içerisinde, on beş yıl önce göl kıyısında yaşanmış olayları onun gibi iyi hatırlayan birinin daha olduğunu bilmiyordu. O, Sartak'ın sarayında mutfak işlerinden sorumlu Kara Böke'nin küçük erkek kardeşi Sarı Börke'ydi.. Her şeyi hatırlıyordu, o da Svyatoslav'ı tanıdı ama elmacık kemikleri çıkık bronz yüzünde hiçbir kası oynamadı sadece gözlerinde kötü kurt ışıltıları bir an için yanıp hemen söndü.

Onlar saraya girdiğinde Sartak şunu dedi:

- Saygıdeğer elçiler bugün iş konuşmayacağız. Büyük Altın Orda'nın hanının misafirlersiniz...

Elçiler Hanın buyruğu üzerine eğilerek rızalarını gösterdiler.

Sartak Orusut elçileri geldiğinden beri somurtan kişiye doğru başını çevirdi.

- Baş vezirim karşı değil sanırım?Adam baş işareti ile tasdik etti. Bu adam Batu Han'ın meşhur veziri Sauk idi. Altmışını çoktan aşmış, bir zamanlar pürüzsüz yuvarlak yüzü Şimdi buruşuklar içinde kalan Büyük Cengiz Han'ın torunlarından en büyüğüydü. Sauk'un babası Kulkan Moğollarının Orusut topraklarına seferi sırasında ordunun kollarından birinin başındaydı. Tümenleri 1238 yılı Kolomna Şehrinin fethetti fakat kendisi savaş sırasında bir Orusut tarafından öldürölmüştü. Cengiz hanın âdetine göre bir yerin Fethi sırasında soyundan biri öldüğü takdirde onun intikamı alınmalıdır. Kanın karşılığında kan almak için, kundaktaki bebeklerden, hasta yatağında yatan ihtiyaarlara kadar Kolomna'nın tüm sakinleri kılıçtan geçirilip öldürölmüştür. Babasının kanı için kan alma arzusu Sauk'un içinde hiç sönmüyordu. Batu'nun baş veziri olduktan sonra Sauk Orusutlar ile sadece kavisli Moğol kılıçlarının dili ile konuşmasının gerektiğini tekrar edip duruyordu. "Bahadırlar kavgalı olduğu sürece birleşmezler. Yağmala devlet hiçbir zaman sana dost olmaz. Dostluğu güç hissedildiği sürece ararlar. Sana karşı çıkmalarını istemiyorsan kudretini daha da artır, zalim ve acımasız ol", bıkmadan, usanmadan bu sözleri tekrarlıyordu. Sauk Han'ın kendisine neden böyle bir soru sorduğunu anlamıştı.Orusut misafirleri için genç kırsrağı kestiler, şarap ve taze kımız getirildi. Sarı Börke de misafirlere hizmette bulundu. Ünlü Kıpçak ozanı Sülengüt dombırasının tellerine dokunarak toplanmış kalabalığa büyük Cengiz Han'ın hayat hikâyesini anlattı.Taycıgut soyundan kişilerin genç Cengiz Han'ı öldürmek istediklerin de onu kurtaran Torgan Őire hakkındaki hikâyelerden bahsetti. Ayrıca sıradan bir Moğol, Temuçin'in büyük Cengiz Han olup ona Moğol bozkırlarından Selenge Irmağı'na kadar uzanan Mekitlerin topraklarını hediye verdiğini ve örme zırh gömlek giymeye izin verip Tarhan unvanı tayin ettiğini da anlattı.

Hikâyeci dombıranın tellerine Őevkle vururken gözleri de iham ve inanç ile ışıl ışıl parlıyordu. Orusut elçileri için anlatıyordu Cengiz Han'ın, oğullarının, torunlarının hayatını, dünya hakiminin iyiliğin karşılığını iyilik ile ödemeyi nasıl bildiğini anlatıyordu.Altay, Kuır ve Seey Beki Noyanları onun altın tahta ıktęı zaman ettiği yemini anlatarak, tüm kabilelerin ve halkların Büyük Cengiz Han'a karşı duyduğusadakatten bahsediyordu hikâyeci:

Düşmanını vurmak istersen eğer onu alıp sana getireceğiz.

Kız isteren, kızların engüzelini getireceğiz
Kadınların en cilvelisini sarayına getireceğiz
Atın uzun yelesini, en hızlısını getireceğiz
Bozkırda en hızlı olanları getireceğiz.
Ava çıkarsak eğer o zaman bütün dünyayı gezelim
En renkli hayvanları, siyah postlu samurları getirelim.
Yeminimizi bozarsak eğer bir fakir kullarını
Sönmiş ateşin yanında bırak,
En sevdiğimiz eşlerimiz ve çocuklarımız ile ayır.

Orusut elçilerine anlattığı hikâyeler ve söylediği şarkılarla, onlarca yıl önce yaşayan insanların Cengiz Han'a sadık oldukları gibi onun torunu Sartak Han'a da dürüst ve sadık olmaları gerektiğini söylediği nağmelerle dile getirmişti. Şarkı söylemeyi bitirip hikâyeci zafer ve onur dolu gözlerini etrafa gezdirerek verilmek istenen mesajın alınıp alınmadığını kontrol etti.

Sauk hikâyecinin söylediği sözlerin doğruluğunu baş işaretleriyle onayladı. Svyatoslav ise daha da somurttu. Böyle ihtişamlı sofraları sevmezdi, han karargâhının havası, büyüleyici görüntüsü onun için işkence odası gibiydi. Svyatoslav içerisinde biriken nefreti saklamaya çalışarak, kurt, tilki kürkleri ile giyinik, yağlı yüzleri parlayan insanlar bakıyordu. Bu insanlar üzerlerine altın işlemeli pahalı kürkler giyinmiş, parıltılı silahlar kuşanmış, kibirli Moğol savaşçılarıydı. Yemek Svyatoslav'ın boğazından geçmiyordu, şaraptan ve kımızdan da sarhoş olmuyordu.

Svyatoslav'ın buhalini sadece Sartak değil keskin gözlü Sauk ta fark etmişti. Sartak "Orusutlardan ne kadar nefret ediyorsam onlar da benden o kadar nefret ediyorlar, diye düşündü. Orusut elçilerinin gelmesi vesilesiyle verilen ziyafet sona eriyordu. Kıpçak hikâyecisi Sülengüt Cengiz Han'ın, sadık noyanlarının yeminine ne yanıt verdiğini söylemek için dombırayı bir kez daha eline aldı:

Düşmanın elinden aldığımız avı
Bana getirmeyin sizde kalsın.
Avda elde edilen samurları, kurtları
Bana vermeyin. Sizde kalsın.

Kıpçak hikâyecisi, Cengiz Hanın noyanlarına verdiği cevabı dile getirdikten sonra konuşmasını bitirir. Gün artık gece yarısına varmışTorgutlar denilen gündüz bekçileriyle, Koptegullardanilen gece bekçileri nöbet değişimi yaptıktan sonra dinlenmek için herkes kendi odalarına çekilmiş.

Cengiz Han'ın vefatının üzerinden kırk yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen torunları hala onun buyruklarına uyararak kurmuş olduğu düzeni devam ettiriyorlardı.Cengiz Hanın buyruklarından biri Han sarayının korunması, Orda tertibinin ve huzurunun sağlanmasıydı. Cengiz Han'ın kendisisarayın korunması ve düzenin sürdürülmesi için Orda'da nöbetçilerden özel bir tümen oluşturulmuştu. Önceden emrimizde sekiz yüz Koptegul ve yedi yüz Torgut vardı. Bu gün ise Gök Tanrısının, dünya yüzünün bütün uygarlıklarının dizginlerini bizim elimize vermesinden dolayı Kapteğul, Sautker ve Torgutlardan oluşturulmuş Keşiktenler tümeninin kurulması emri Cengiz Han tarafından verilerek, Cengiz Han yasalarına da yazılmıştı. Bu yasalar içerisinde bu ordunun nasıl oluşturulacağından da bahsedilmekteydi. “Noyanın, binbaşının, yüzbaşının ve ırgat başının oğulları ya da halktanherhangi birisi seçilebilirdi. Bunun için önemli şart olarak askerlik sanatını iyi bilmesi Moğol halkına ve hanedanına sadık olması yeterliydi. Binbaşının oğlu yanında on arkadaşı ile küçük erkek kardeşini, yüzbaşının oğlu beş arkadaşı ile erkek kardeşini, halktan katılanlar da üç arkadaşıyla erkek kardeşlerini getirmeli. Keşikten olmayı isteyen herkes silah kullanmayı ve at binmeyi bilmeli. Savaşçılardan dileyen keşiktenlere katılabilir. Bunu kimse engelleyemez.”“Kimsenin Kapteğuldan yüksekte oturma hakkı yoktur. Kimsenin Kapteğulun yanından geçerken adını söylememe hakkı yoktur. Kapteğulun oturduğu eve ya da çadıra ondan izin almadan kimse girmeye cüret edemez. Yanından geçerken onunla herhangi bir şey hakkında konuşmak yasaktır. Nöbetçiye, koruduğu yerin kişi sayısını sormak yasaktır. Kapteğulun izni olmadan gezen kişi Kapteğul tarafından tutuklanabilir hatta itaatsizlik ettiği takdirde öldürülebilir. Sıradan noyanlar ve yüzbaşılar Kapteğuldan uzak bir yerde oturmalı.”diye buyurmuş Cengiz Han. Cengiz Han'ın Ordasının temelini ordu oluşturuyordu. Bu ordunun içinde en güvenilir ve en sadıkları ise Keşiktenlerdi. Onlar hana dış ve iç düşmanları ile mücadelede düşmanın kafasına indirilen topuz vazifesi görüyorlardı.

Zamanında Hanların Hanı olarak bilinen Cengiz Han'ın kendisi soydaşlarına şöyle vasiyete bulunmuştu:

“Günün birinde benim tahtıma oturan soydaşıma bıraktığım, soydaşımın da soydaşına bırakacağı en değerli miras; benim bir araya getirip düzene soktuğum, on bin kişiden oluşan Keşiktene ordusunu gözleri gibi koruyup benim kendilerine bıraktığım gibi onlarında soydaşlarına bırakmasıdır.” Cengiz Hanın torunu Batu'nun Altın Ordasında da Keşiktene birliği vardı. Fakat bu birliğe Keşikten değil de Tölengit ismi verilmişti. Tölengitler de Cengiz Hanın kurduğu Keşiktenlerle aynı görev ve sorumlulukları yerine getiriyordu.

Uzun yoldan gelmiş yorgun elçiler konuk sarayının içerisinde kendileri için hazırlanmış odalara çekildiler. Gavriyl de kendisi için hazırlanmış odaya girdi. Konuk sarayının dışında Tölengitler nöbet tutuyordu. Gavriyl'in odasının önünde ayrıca bir nöbetçi nöbet tutmaktaydı. Gavriyl artık soyunup kaplan postu yatağına yatacağı sırada odasına elinde meşale ile Sartak Han'ın habercisi Koyak Rumey girdi.

- Başını eğerek bağışlayın, Knyaz dedi.
- Buyurun bir şey mi söyleyecektiniz? Dedi döşeginin üstünde oturan Gavriyl.Buyurun söyleyin sizi dinliyorum.
- Hanın buyruğu üzerinenöbetçiler size bir kız getirecekler.
- Kız? Neden getirecekler?
- Moğol âdetlerine göre saygıdeğer bir misafir geldiyse eğer koynuna kız verme âdeti var.
- Adet? Hristiyan dininde böyle bir görenek yok ki, Sartak Han Hristiyan değil mi?
- Yok, o Moğol!
- Gavriyl biraz düşündükten sonra ilginçmiş! dedi. Bu sırada Koyak Rumey dışarı çıkmıştı.Çok geçmeden iri yapılı bir Telengit, ipek gibi sevecen, çiçekler kadar güzel, selvi boylu, al yanaklı bir Kıpçak kızıyla içeriye girdi.

Cengiz Han yasalarına göre saray muhafızları sadece askerlik hizmetiyle görevli değillerdi. Askerlik hizmetinin dışında Orda'da düğünlerin düzenlenmesi, kına

geceleri, han saraylarında Hanın harem işleri, gelen misafirlerin ağırlanması ve bunlara benzer çeşitli törenlerin düzenlenmesini, hatta han karargâhına gıda malzemelerinin tedarik edilmesini de kapsayan sorumlulukları vardı. Han akrabaları dışında kalan saray işleriyle görevli erkeklerin ve kadınların kaderi onların elindeydi. Muhafızların amiri Hanın buyruğunu aldıktan sonra han mutfağında çalışan dul kadının gözü gibi koruduğu genç kızını alıp götürdü. Yaşlı kadının elinden hiçbir şey gelmedi, oturduğu yerde gözyaşları yağmur gibi yağıp göl oldu.

Muhafız başı bu sizindir dedi. Gavriyl'in konuşmasına fırsat kalmadan başını eğerek dışarı çıktı.

Kız inanılmaz güzeldi. Bahar güneşiyle açmaya başlayan papatyalar kadar narin, ceylanlar kadar ürkek kızın yaş dolu gözleri korku ile Gavriyl'a bakıyordu. Gavriyl kıza hayran olmuş, hareketsizce kızın güzelliğini seyrediyordu. Kızın kendisinden korktuğunun farkına vardı ve sessizce ona yaklaşıp elini sırtına koydu. Kızın narin bedeni titriyordu. Kız yüzünü elleri ile kapatıp seslice ağlamaya başladı. Gavriyl kızı şefkatle kucaklayıp onu kapıya yaklaştırdı.

- Korkma sana dokunmayacağım. Kız anlamamıştı. Hala ağlıyordu. Gavriyl kapıyı açtı ve kapının arkasında bekleyen genç nöbetçiye, kız evine gitsin müdahale etmeyin dedi. Ertesi gün Orusut elçileri şafak sökerken kaldırıldı. Sartak Han Orusut elçilerine hızlı rahvan atını, yetenekli tazı sürüsünü ve iyi okçularını göstererek övünmek istiyordu. Bu yüzden sabahın ilk ışıklarıyla kurt avına çıkıldı. Kış mevsimi ılık geçtiğinde kurt sürüleri yaz mevsimindeki gibi hayvan sürülerine rahatça saldırabilir. Bu yıl kış çok sert, hareket halindeki bir kurt sürüsü Han'ın atını ürkütmüş. Bindikleri atların ayakları kar yığınlarına batmakta bu sebepten de hanın hızlı tazılarının peşinden atlar ilerleyememekteydi. Sadece tazılar avların peşinden gidip ağızları kanlı geriye döndüler.

Akşam yemekleri yenildikten sonra misafirler geliş amaçlarını yarın konuşuruz diye sözleştikten sonra herkes odalarına çekildi. Sartak'la beraber gün boyu kurt kovalayan Gavriyl yatağına yatmak için hazırlanırken, önceki akşamki muhafız başı yanında kızla içeri girdi.

- Bu sizindir.

Gavriyl kıza şaşkın şaşkın bakıyordu. Kız önceki akşamki kızdı fakat şimdi ağlamıyordu. Sanki bir şeyler söylemek ister gibiydi acaba duyan olur diye mi arkasındaki kapıya bakarak kontrol ediyordu. Gavriyl kızın bir şeyler söylemek istediğini anlamış gibi el işaretiyle onu yanına çağırdı. Kız ürkek tavırlarla ayak parmaklarının ucuna basarak Gavriyl'in yatağının yanı geldi.

-Yorgunluktan bitkin düşmüş Gavriyl ne söylemek istiyorsun diye sordu?

Ben mi?... Nasıl söylesem acaba... Sen sadece kendine dikkat et. Kız sessizce sana Raşıyan şarabı içirmek isteyebilirler sakın içme! Gavriyl sadece "raşıyan yani şarap" sözcüğünü anlamıştı. Raşıyangenellikle Moğol hanlarının içtiği şarabın adı olduğunu biliyordu. İçine birden bir şüphe düştü ve kızın konuşmasına fırsat vermeden ne diyorsun? Diye sordu. Kız nasıl anlatacağını bilmeyerek sustu. Dilini anlamamasına şaşırdı ve anlatmak istediklerini beden diliyle anlatmaya karar verdi. "Ablam söyledi yarın sana Raşıyan şarabı verilecekti". Sen o şaraptan içme! İçme! Eğer ki içersen oracıkta ölürsün! Bu anlattıklarını bir şeyler içip de ölen adamın taklidini yaparak onun anlamasını sağladı.

- Gavriyl Raşıyan şarabı mı diyorsun dedi?

- Evet, evet!

Genç kızın anlattıklarına çok şaşırarak,

-Teşekkür etti ve kapıyı göstererek gidebileceğini söyledi.

İnsanların hatta ulusların hayatlarında her zaman şarabın ayrı bir yeri vardı. Tarihi vesikalarda da belirtilmişti birçok devletin şaraba olan düşkünlüğünden dolayı yok olmaları. Güçlü milletler kendilerinden daha kuvvetsiz olan komşularının topraklarını istila ettiklerinde silah gücü ile yapamadıklarını bu ülkelere kendi kültürlerindeki şarap alışkanlığını kazandırarak yapmak istediklerini böylelikle daha rahat yapabilmişlerdir. Devlet yapısı oluşmamış uluslar için şarap dehşetli bir felaketti. Bunu Cengiz Han iyi biliyordu. Düşmanı yenmek için demir bir disipline sahip olmak yeterli değildi. Bunun dışında, çokuluslu Ordası'nın savaşçıların aklını ve duygularını ısıtacak ve onları çoşturacak başka bir güç olmalıdır. Bu nedenle Dünya hakimi talan etmeye, kadınların ırzına geçmeye ve sürekli içmeye izin veriyordu. Kendisi de şarabı severdi ve onu kullanarak çoğu zaman sınır bilmezdi. Bir keresinde karargâhtabirkaç gün süren sarhoş bir sefahat, az kaldı hanın ölümü ile bitecekti, o zaman onun baş veziri Şıgi Hutug acı ile şöyle dedi:

- Hakanım, yeryüzünde sizden üstün gücünün olduğunu önceden bilmiyordum...

Baş vezirinin bu sözleri ile incinmiş Cengiz Han, başından susamuru postundan yapılmış borkini çıkartıp tahta koydu baş vezirine bakarak.

- Benden üstün sadece şapkamdır.

- Hayır, diye itiraz etti Şıgi Hutug, sizden üstün şaraptır.

Belki bu konuşma Cengiz Han'ın yaşam tarzını, sonraki olayları birdenbire değiştirmiş olacak ki, Han şaraba karşı ölçülü olmaya başlamış ve şarap içmeyi abartanları da gaddarca cezalandırmıştı. Ögeday ile Çağatay'ın Muhammed Harezmsah'ı yenişinden sonra Cengiz Han'ın ordusu Harezm'in ihtişamlı sarayının şarap mahzenlerini bulup bu mahzenlerdeki şarapları içmeye başlarlar. Ögeday ile Çağatay Hanların kendileri bu şaraplardan içerler. Askerler gece demeden gündüz demeden günlerce bu şaraplardan içmiş. Günlerdir şarap içmekten sızan Moğol askerlerini Harezm'in hayatta kalan halkı katletmeye başlar ve Moğol ordusu yok olma tehlikesi geçirir. Bu durumu işiten Cengiz Han çok öfkelenir. Harezm'e gönderilmek üzere hemen bir birlik oluşturulmasını emreder. Bu birlik öğütölmüş kükürt ve pamuktan oluşan Çin tozunu (barut) at arabalarına yükleyerek Harezm'e doğru hemen yola koyulur. Cengiz Han'ın gönderdiği bu birlik yanlarında getirdikleri Çin tozuyla Harezm'deki şarap mahzenlerinin tamamını patlatır ve Moğol ordusu bu şekilde yok olmaktan kurtulur. Tarihçiler, Cengiz Han'ın, bu kadar öfkelenmesinin sebebi olarak oğullarının fethettikleri Harezm topraklarını aralarında paylaşmasından kaynaklandığını yazdılar. Fakat mesele sadece bundan ibaret değildir. Dünya liderinin, çocukların ayyaşlığa kapılıp Harezmsahın bozguna uğratılmış ordusundan geride kalanlarına yetişip tamamen yok etmeyi becerememelerindeydi. Cengiz Han bu olaydan sonra torunlarına şöyle vasiyet etti:

“Sarhoş insan sağır ve kördür, akli ve telâkkisi yoktur. Bilgeliğinin ve yeteneğinin bir hükmü yoktur. Rezaletten başka bir şey yapamaz. Sarhoşluğa yatkın olan hükümdar büyük amelleri yapamaz. Şaraptan sersemlemiş ordu komutanı savaşçıları yönetmezler. Sarhoş Noyan oku ne yöne atacağını ve hedefe isabet edip etmediğini bilemez. İçmemesi mümkün değilse o zaman en fazla ayda üç kere içmeli. Ayda bir içmek iyidir. En iyisi ise hiç içmemektir. Ama hiç içmeyene de zor rastlanır.”

Cengiz halkı ellerinden geldiğince bu vasiyete uymaya çalışıyorlardı. Fakat fethedilen ve bağlı devletlere içkiyle ilgili herhangi bir yasaklama getirmiyor aksine halkın zihinlerini ve duygularını bulandırmak için daha fazla içki tüketmeleri teşvik ediliyordu. Sadece müslümanlar bu teşvikten etkilenmemişti çünkü İslam dininde içki haram kılınmıştı. Müslüman halkta dinin yasaklarına uyarak içkiden uzak durmuştur.

Günlerden bir gün Semerkant'taki bir söyleşide Küyik Han'ın kendisi İmam Nüreddin Harezmi'ye şöyle bir soru sorar:

- "İçki yorgun düşmüş olana yorgunluğunu atmaya yardım eder, mutsuzun acısını azaltır, ruh halini ve moralini yükseltir. Temiz darı ile buğday ve tatlı üzüm tanelerinden hazırlanır. Eğer Muhammed peygamber gerçekten insanları seviyorsa ve mutluluğunu düşünüyorsa o zaman kendi ümmetine içmeyi neden yasaklıyor?"

- Hanın sorusuna Nüreddin Harezmi ise şöyle yanıt verir:

-Peygamber efendimizin sahabelerinden biri uzun bir yolculuğa çıkmış, yolculuk esnasında çok yorulan bu sahabe dinlenmek için yolu üzerindeki dul bir kadının evine misafir olmak ister fakat dul kadın onu evine buyurmaz. "Kadın sahabeye gerçekten benim evimde konaklamak ister isen senden yapmanı istediğim üç tane isteğim var bunların içinden bir tanesini yaparsan evimde dinlenebilirsin diye şart koşmuş. Kadın ya benim koynuna gir ya beş yaşındaki oğlumu öldür ya da bir kadeh üzüm şarabı iç." Sahabe şöyle düşündü: "Kadın ile yatarsam günaha girmiş, masum çocuğu öldürsem cinayet işlemiş olurum. En iyisi ben bir kadeh şarap içeyim hem vücudum gevşer hem de birazda rahatlarım diye düşünmüş."

Dul kadının şarap içme şartını yerine getirme sözü verdi. Kadın onu eve aldı. Sahabe büyükçe bir kadehle kendisine sunulan şarabı içti ve sarhoş oldu. Sarhoş olan sahabe kadının yatağına da girdi çocuğunu da öldürdü. İşte bu olaydan sonra Muhammed peygamber bütün ümmetine nasıl bir durum içinde olurlarsa olsunlar içki içmenin ve hatta tadını tatmanın yasak edildiği hadisini söyledi. Ertesi sabah sözlenildiği gibi toplantı başlamıştı. Sartak Han, Novgorod Knezliği'nin içinde bulunduğu vaziyeti göz önüne alarak onlardan alınan hayvan vergisi, kişi başına alınan kelle vergisi, üretilen mallar üzerinden alınan gelir vergilerden, Aleksandr Nevski Knezi ve onu destekleyen diğer knezler de iki yıllığına muaf tutulacaktı. Almanlar Novgorod'a doğru hareket ettiği takdirde Altın Orda

hanlığının Orusut Knezlerine yardım edip etmeyeceğine dair Sartak kesin olarak bir şey söylemedi. Bunun belli nedenleri vardı. Altın Orda ulusunun aksakalları Nogay, Sauk, Mengü, Temür, Bahadır Orusutlar ile olan ilişkilere sıcak bakmıyordu. Onlar, Orda'nın daha dün düşmanı olanlara yardım etmemek gerektiğini düşünüyorlardı.

Alman şövalyeleri Novgorod'a doğru harekete geçerlerse o zaman Orusut Knezleri ile birlikte hareket etmenin gerekliliğini daha iyi anlayacakları kesindi. Almanlar Novgorod'u fethedip Altın Orda hanlığı ile karşı karşıya gelebilirdi. Böyle bir durumla Moğollar karşı karşıya gelmek istemezdi. Karşılarında güçlü Almanların yerine zayıf Orusutların olmasını tercih ederlerdi. Sartak öngörüleriyse bu durumun farkındaydı ancak Altın Orda hanlığının aksakallılarının onayı da önemliydi. Hanlık hala kuvvetli ve sağlam gözüküyordu ama Kafkasya ve Azerbaycan artık ondan ayrılmış bu toprakları Cengiz Han'ın diğer evladı Hülagû yönetiyordu. Sartak Kırım'ı ve Horasan'ı ele geçirmek isteyenlerin çok olduğunu biliyordu.

Orusutlar ile iş birliği yapılmasına sadece Altın Ordanın aksakallıları karşı değildi. Moğol topraklarına elçi olarak gönderilmiş Svyatoslav da bu işbirliğine karşıydı. Bu durumu açıkça dile getirmiyordu fakat Altın Orda'nın genç hükümdarı Sartak Han, Orusut elçisi Svyatoslav'un hal ve hareketlerinden bunu anlayabiliyordu. Onu anlamak zor değildi. Moğolların Orusut topraklarında nasıl yıkım yaptığını görmüş biri onlar ile işbirliği yapmayı ister miydi? İş birliği yapmak istemelerinin tek sebebi içinde buldukları durumdan dolaylıydı. Durumun böyle olması Sartak'ı tedirgin ediyordu. Hem Cengiz Han'ın şöyle bir sözü de vardı:

“Eğer ki içinde; Düşmanın yarın dostun, dostunun ise düşmanın olacağına dair bir kuşkun varsa ise dostun dost, düşmanın düşman olduğu vakitte onlardan kurtul.”

Müzakerelerle geçen günün akşamında misafirler akşam yemeğinden sonra memleketlerine dönmek için bir an önce yola koyulmak istediler. Ancak konuklar için han sarayının yemekhanesinde sofralar kurulmuştu. Elçilerin şerefine genç kısrak kesilmiş, sofralar çeşitli yiyecek ve içeceklerle donatılmıştı. Altın Orda sarayının hizmetkârları da konuklara taze kırmızı ikram ediyordu. Güzelce kızartılmış kısrak etiyle birlikte gümüş kadehlere doldurulmuş Raşiyen şarabı da getirilmiş. Sofrada Han'ın sağ tarafında Suik, sol tarafında ise Gavriyl oturmaktaydı.

Cengiz Han zamanından beri süre gelen geleneğe göre han yemeğe başlamadan önce hizmetkârlardan biri hanın yemeğinden tadar handa ondan sonra yemeğini yedi. Bu gelenek doğrultusunda saray hizmetkârlarından Sarı Buka, Hana yaklaşıpona getirilmiş tabaktan bir et lokmasının tadına baktı, tasından bir yudum şarap içti. İlk olarak Han içi şarap dolu altın kadehi havaya kaldırdı. Sonra ziyafete katılanların hepsi aynı şekilde kadeh kaldırıldı. Misafirler havaya kaldırdıkları kadehleri içmeden tekrar sofraya koydular. Bu duruma Sartak Han çok şaşırıldı. Daha bir gün önce bir fıçı şarap içip de sarhoş olmamalarına şaşırduğım adamlar bu gün bir yudum şarap içmiyor. Neden çekiniyorlardı? Acaba Sarı Bukasadece benim kadehimdeki şarabı tattığı için mi içmiyorlar? Eğer öyle olsa bundan önceki şölenlerde de içmezlerdi. Kesinlikle bu olayın bir sebebi var. Sartak Han sol tarafında oturan Gavriyl ve Svyatoslav' doğru dönerek;

-Neden siz şarap içmiyorsunuz?

Svyatoslav konuşmadan, kadehini sıkıca tutarak kaldırıp karşısında oturan Suik'ın önüne koydu. Ziyafet başladığından beri sadece arpa suyu içen Suik şarap kadehini önüne koyan Svyatoslav'un kadehi neden önüne koyduğunu anlamıştı. Hızlıca kadehi eline alarak evet bu yaşlı Orusutun yaptığı doğru. Bir kötülük yapılacak olsa bu kötülüğü Suik yapardı. İki gündür sizin düşüncelerinize, Altın Orda hanlığı ile Orusut Knyazlarının birleşmelerine karşı olduğumu gizleyemedim. Yaşlı Orusut benim Raşiyen şarabı değil de arpa suyu içmemden dolayı şüphelendi sanırım.

- Gençliğimden beri arpa suyuna alıştırdım, Kıpçak şarabını hiçbir zaman sevedim, dedi. – Ama misafir böyle istiyorsa...,diyerek vezir kadehi dudaklarına yaklaştırdı.

Han birden Suik'ın elini tuttu.

- Bekleyin... Raşiyayı kullanmadığınızı biliyoruz...

- Sartak etrafındakilerin yüzlerine göz gezdirdi. Hayır, anlaşılan Sauik'un bir suçu yok kadehi bu kadar cesurca aldıysa eğer...

Han şarabın masadan tamamen kaldırılmasını emredilebilirdi, Fakat böyle bir harekette bulunulması şarap zehirli değilse bile Novrogodlular tarafından zehirli olduğunun düşünülmesine neden olurdu. Sartak tekrar etrafına göz gezdirdi. Saray mutfağının girişinde bekleyen on yedi-on sekiz yaşlarındaki yakışıklı Kıpçak genci gözüne ilişti. El işaretiyle onu yanına çağırıldı.

- İç, Sartak gözleri ile kadehe işaret etti.

Hanın kendisini yanı çağırmasından dolayı ürkmüş genç Suik'ın elinden şarapıçme şerefine nail olacağı içinsevinçle kadehi iki eli ile kavrayıp yudumlamaya başladı. Orda'da hiç kimse hanın emrine aykırı davranmaya cüret edemezdi fakat yakışıklı genç daha bir, iki yudum içmişti ki birden durdu.

- Hünkârım, dedi. – Müsaade ederseniz daha fazla içmeyim, ben Müslüman'ım ve..., diye sözünü bitiremedi. Bedenini bir titreme sardı ve kadehtitremeye başlamış ellerinden düştü, kadehle beraber yakışıklı Kıpçak gencide olduğu yere yıkıldı.

Yüzlerce göz şimdi Sartak'ın nasıl davranacağını ne söyleyeceğini bekleyerek ona bakıyordu. Sartak bir tek kelime söylemedi. Oturduğu yerden kalkıp salondan çıktı. Han, birinin Novgorodlular ile arasını açmak istediğini anlamıştı. Bu durum yıllar önce yaşanmış bir olayı Hanın hatırlamasına sebep oldu. Ulu knyaz Yaroslav Karakurum ziyareti sırasında Turakin isimli bir kadın tarafından zehirlenerek öldürülmüştü. Aleksandr Hevski'nin kardeşi Gavriyl'i kim zehirleyerek Sartak Han ile kan kardeşinin arasını açmak istemişti? Sartak bu sorunun cevabını ne kadar çok aradıysa da bir türlü bulamadı. Kuşkulandığı birine sen yaptın diyerek ceza vermek hanın âdeti değildi. Şaraba zehri kim koymuştu? Şarapta zehir olduğunu nasıl anladılar? Orusutlara zehirli olduğunu kim haber verdi? Bu soruların tamamı çözülmeyi bekleyen bir bilmece gibiydi. Ya o şarabı içen masum genç, bir gün bir gece her şeyden habersiz baygınca yatıyordu. Saray hekimi; “şansı varmış ki bu kadar az içmiş. Bir yudum daha içse kurtulamazdı.” diye Hanı bilgilendirmişti.

Altın Orda'nın günlük işleriyle uğraşan Hanın bu olayı unutması çok zaman almadı. Aklında kalan sadece bu işi sarayın içerisinden bir kişinin düzenlediği idi. Kim olabilirdi ki benim Orusutlarla aramı açmak isteyen. Suik desem, Orusutlardan nefret ettiği doğru, ancak o bile böyle bir kötülük yapmak istemez. Orusutlardan nefret ettiği için bana ihanet etmez. Hadi ihanet etseydi yaşlı Orusutun verdiği şarabı içecek olmazdı. Yok, o kişi Suik olamaz. Altın Orda tahtına çıkacak olanın her zaman düşmanları vardı. Ona arkasından düşmanlık edebilecek gücü kendisinde görebilecek sadece Berke olabilirdi. Berke'nin de beni zehirleyebilmesi için benim sarayımdan birini tutup beni zehirletmesi gerekir. Benim sarayımda bunu Berke için yapacak biri de yok. Sadece beş yıl önce Berke'nin sarayından benim sarayına gelen Sarı Buka var. Acaba o mu? Yok, o da olmaz. O Berke'yi günahı kadar

sevmez. Sarı Buka olsa benim sarayına geleli beş yıl oldu bu beş yılın içerisinde beni öldürmek için çok zamanı vardı. Neden o günü beklesin ki. Bu düşüncelerle boğuşan han ne kadar fikir yürütmeye çalıştıysa da şaraba kimin zehir koyduğunu bulamadı. Onun Berke'den kuşkulanasına neden olan Berke'nin de epeydir Aleksandr Knezi ile iyi ilişkileri sürdürmesiydi.

Baharın gelmesi ile Sartak Han saray erkânı ile birlikte karların erimesiyle yeşermeye başlayan yaylalara doğru yolculuğa çıktı. Çıktığı bu yolculukta Ulu Han Mengü'yi görmek aynı zamanda da Altın Ordanın yönetimindeki halkları ziyaret edip onların durumları hakkında bilgi edinmek için yolu üzerindeki Moğol şehirlerinde konakladı. Berke'nin sarayının yakınından geçmesine rağmen onun sarayına uğramadı. Sartak'ın sarayının yanından geçip gittiğini öğrenen Berke çok sinirlendi ve hemen yanına yüz kadar asker alarak Sartak Hanın peşinden at sürdü.

Berke, Altın Orda'nın Han kervanına Yayık Nehri üzerindeki geçitte yetişti.

- Cöçi soyun Altın Orda Hanlığındaki en yaşlısı benim!

- Uzun bir yolculuğa çıkıyorsun da neden yolun üzerindeki sarayına uğramadın? Ulu Han Üyedey ile ne konuştuğunu neden haber vermedin?

-Cöçi'nin soyundan kişililerin içinde siz en büyüksünüz... Ama siz müslümansınız ben ise hristiyanım... Sizin gibi bir müslümanın yüzüne bakmak büyük bir günah olurdu...

- Öyle mi!, Berke sinirinden titriyordu.

- O zaman yolun açık olsun! Diyerek sağ elini havaya kaldırdı ve parmağındaki iri taşlı yüzük çarpıcı bir biçimde parıldayıverdi. Sartak'ın kenarında duran Sarı Buka korku içinde yüzünü avuçları ile kapattı. Bu durumu gören Berke bir kez daha:

- Yolun açık olsun!, diyerek Sartak Han'a tehditkarca bir bakış attıktan sonra askerinden birinin elinde tuttuğu rahvan ata bindi. Hiç kimse tek kelime etmedi. Sartak da yerinden hiç kıınıdamadan Berke'nin bozkırda yok oluşunu seyrediyordu. Aynı gün han kervanı ile ona eşlik eden bin cesur Telengiti Yayık Nehri'nin üzerinden geçtiler ve daha sonra Sartak atını İrtiş bozkırlarına doğru sürdü. İki gün süren yolculuğun ardından Irgız kıyılarına ulaştılar. Burada bir gün konaklayıp dinlenmeye karar verdiler. Bu konaklama yerinde Sartak Han fenalaştı, kanlı ishali başladı. Sartak sabah yediği etten mi yoksa Sarı Buka'ın verdiği kımızdan mı rahatsızlandığını anlamadı. Han yanında hekimi almadığı için pişman

oldu. Her geçen saat daha da kötü oluyordu. İki gün sonra uyuduğu uykudan Altın Orda hanı hristiyan Sartak uyanamamıştı. Sartak'tan beklenmedik sözler işitip sonra karargâhına dönmüş Berke Han'ın yüzünden düşen bin parça idi. Atından hızlıca inerek Nükere dizgini atıp çadırına girdi. Mekke şeyhleri gibi uzun saçlarını kulaklarının arkasına atarak, kulaklarından birine de sekiz köşeli altın işlemeli değerli taş taktı. Beline altın işlemeli kayışını takıp üzerine ipek kaftanını, ayağına deri çizmelerini, başına sarığını takarak halkına hitap etmek için meydana doğru yürüdü. Berke; "Yarabbi eğer Muhammed peygamberin dini hak dini ise benim dinime dil uzatan kâfir Sartak'tan gazanı ve belanı esirgeme!" diyeyüksek sesle beddua ediyordu. Bu olayın üzerinden tam dört gün geçmişti ki şafak vakti elinde siyah sancağı ile karargâhın yanından haberci bağırarak geçiyordu. Haberci;

- Millet! Altın Orda hanı Sartak vefat etti! Vay halimize!..diye haykırarak ilerliyordu. Tepelerde habercinin yankılanan sesini işiten halk, " Muhammed peygamberin hak dinine inanan Berke'nin dinine dil uzattığı için Allahüteâlâ Sartak'ı cezalandırdı." diye konuşuyordu. Berke ise Altın Ordaya han olma sırası bende diye düşünmeye başlamıştı. Fakat Moğolların Ulu Karakurum hanı Mengü, Altın Orda tahtına Batu'nun küçük oğlunu Ulakçı'yı tayin etti.

Ulakçı Altın Orda tahtına çıkışının üzerinden daha bir yıl bile geçmemişti ki Han sarayında adet edinilmeye başlanmış zehirli şarap olayı genç hanında sonunu getirmişti.

Sıra artık Berke'nindi.

Üçüncü bölüm

Sarı Buka İdil'in dik kıyısındaki bir tepenin üzerinden etrafı seyre dalmıştı. Aşağıda derin vadileri yarıp da boylu boyunca kıvrımlar çizerek uzanmış sakin nehir, mavi gökyüzünün altında gözünün alabildiğince uzanan rengârenk bozkırlar, ılık ılık esen rüzgârın fısıltısıyla başlarını yere eğen sorguç otları, yamaçlardan atılan ok misali uçuşan kırlangıçlar, her şey olağan üstüydü. Sarı Böke gözü ayırmadan uzun bir süre bulunduğu yerden Moğol bozkırlarını seyretti. Yüzü gülüyordu fakat içinde nasıl bir duygu fırtınası koptuğunu kimse tahmin edemezdi. Sarı Buka bu gün çok mutluydu. Nasıl mutlu olmasın ki, bir hafta önce Berke Altın Orda tahtına oturmuş,

tahta yeni oturan han hemen bir adamını göndererek Sarı Buka'yı sarayına çağırılmıştı. Sarı Buka'yı çağırarak için gelen Töleñgit "Hakanım Berke Han, atamız Batu öfkesine yenilerek Altın Orda hanlığına çok faydası dokunan Kara Böke'yi öldürmüştü. Bu asil askerin en azından ruhunun rahat etmesi için geride bıraktığı yalnız kardeşi Sarı Buka'yı olsun mevki sahibi yapalım", gelsin dedi. Töleñgit Hanın sözüne bakılırsa sana oymak verecek, en az ihtimalle bile bin başı rütbesine yükselteceğe benziyor diye konuştu. Sarı Buka'nın ince dudakları gerildi, çekik gözleri küçücük yarıklara dönüştü ve çatlak bir sesle gülmeye başladı. Batu öldürmüş Kara Buka'yı diyor, beni yaşlı kadınlar gibi unutkan biri olarak mı biliyor millet. Yok, her şeyi hatırlıyorum. Müslüman dinine göre böyle adamlar cehennemde yanmalıdır deyip, dürüst bahadırın baldırlarına kırbaçla bin kırbaç vurulsun diyen Berke Hanın kendisi değil mi? Yapılanların hiç birini unutmadım. Merhum Sartak Hanın ağabeyim Kara Buka'ya nefretle bakışını da unutmadım. Kara Buka'nın Altın Orda hanlığına olan faydalarından dolayı çağırıyor beni han. Kardeşinin Otrar ile Harmankibe'nin fethi sırasındaki kahramanca davranışları çoktan unutulmuştur. Cengiz Han'ın torunları sadece kötü şeyler iyi hatırlarlar. Berke Han sadık kölesini mükâfatlandırmaz mı? Mükâfatlandırır. Çünkü Sarı Buka büyük han sırrını bildiği için yapar. Söyleyeceklerimden korkup da yapar. Sarı Buka birden kendi söylediklerinden kendi ürperdi beti benzi soldu. Ansızın yerin titrediğini, bozkırın üzerinde korkunç bir uğultunun yayıldığını duydu. Uğultunun nereden geldiğini anlaya bilmek için etrafa göz gezdirdi. İdil'in dik yamaçlarından toz bulutunun içinde ona doğru bir at sürüsünün geldiğini gördü. Öyle bir sürü ki bu sayıları otuz binden hırçınca koşan önlerine çıkarsa yok eden bir sürü. Sarı Buka üzerine doğru gelen bu felaketin farkına vardığında artık çok geç olmuştu. Sürü o kadar hızlı geliyordu ki kaçmasına bile fırsat kalmadı. Hırçın atarın toynaklarının altında yerle yeksan oldu.

Berke, han olduktan sonra Saray Batu şehrine taşındı. Saray Batu şehrine taşınmasının üzerinden çok geçmeden Sarıkurum şehrine altı- yedi kilometre mesafede İdil nehrinin kıyısında yer alan Aktöbe şehrinde kendisi için yeni bir saray yaptırmaya başladı. Berke öldükten sora bu şehir Saray Berke diye anıldı. Özbek Han Altın Ordasının başkentini Saray Berke'ye taşıdı. İşte o günden sonra bu saraya yeni saray ismi verildi. Berke Han'ın yeni saray yaptırmayla Orda

içerisindeki nefret Saray Batu şehrinde kaldı. Bir babanın çocukları olmasına rağmen Batu ve Berke kişilik olarak birbirlerine az benzerlerdi. Batu kartalı anımsatırken, Berke daha çok şahini andırırdı. Batu sürekli fetihler yapmayı sever, Berke ise yalnız onları boyunduruğu altında tutmayı hayal ederdi.

Dışarıdan bakıldığında her şey Batu Han'ın döneminde olduğu gibi aynı görünüyordu. Orda topraklarında barış egemendi, halkta huzur ve refah içinde yaşamına devam ediyor gibiydi. Aslında durumlar hiçte gözüktüğü gibi değildi. Kuvvetli ve kudretli Altın Orda üzerinde sanki ardı arası kesilmeyen bir endişe ve yakın felaketin ya da fırtınanın beklentisi yayılmış gibiydi. O zamanlar bunun çok az kişi farkındaydı. Ama herkes seferlere çıkmaktan ve sefer ganimetleriyle heybeleri doldurmaktan vazgeçen göçebenin her geçen gün nasıl yoksullaştığını ve harabeye çevrilen Orusut şehirlerinin ise yeniden nasıl yükseldiğini ve güçlendiğini görebiliyordu.

Batu Han'ın ölümünden sonra Harezmi ve Horasan'ı Ögeday ile Çağatay kendi taraflarına çekmişler, Azerbaycan'ı ise belli etmeden Hülagû kapmıştı. Berke ihtişamlı Altın Orda'dan geriye sadece sefil parçacıkların kalabileceğini düşündüğünde korkmaya başladı. Güçlü hırçın bir ata ancak kement takılıp dizginleri ele alına bilindiği takdirde oturmak mümkün olabilirdi. Orda topraklarına uzanan ellerin kesilmesi gerekiyordu. Bunu yapmak pek kolay değildi ama başka çare de yoktu. Tahta oturma için harcadığı bunca çabayı iktidarsız kalmak için sarfetmemişti. Tepenin yamacında durmuş ihtişamı ve güzelliği ile Müslümanların ve yeni başkentine gelecek olan misafirlerin gönüllerini fethedecek cami inşaatını seyrederken bu düşüncelere dalmıştı. Bu görkemli yapıyı inşa eden yıllar önce Hülagû'nun ordusunun Ermenilerin topraklarına girdiği zaman esir alınmış taş ustası Kolomon'du. Berke onu akrabasından kendisine vermesini rica etmişti. Aslında Berke o zaman harikulade bir camiyi yükseltmeyi hayal edmişti. İnatçıydı usta biraz, birkaç kez kaçmaya çalışmış onun için de Berke onun zincirlere vurulmasını emretmişti. Altın Orda tahtına oturan Berke yıllardır hayalini kurduğu düşünüyü gerçekleştirmek istiyordu ve hemen Kolomon'un yanına getirilmesini emretti.

-Eğer bütün dünyada eşi benzeri olmayan bir cami inşa edersen seni azad ederim.

- Han doğru mu söylüyor?

- Evet, han sözünü ikinci kez tekrar etmez ayrıca, verdiği sözleridende geri dönmez.

- Peki

Berke'nin aklına bu konuşmalar Kolomon'u görünce tekrar gelmişti. Beline kadar çıplak, güneşten iyice bronzlaşmış teni ve epeyce uzamış kirli sakallı Rumey siyah bir tahta üzerine çizilmiş şekli inceliyordu. Etrafta karınca misali tuğlaları ve tahtaları sürükleyerek koşusturan köleler vardı. Kolomon biraz hareket ettiğinde han ayaklarındaki ve ellerindeki zincirleri gördü. Berke alaycı bir gülümsemeyle eh, böyle yapmak zorunda kaldık, aksi halde lanet kâfirin tekrar kaçmayı denemeyeceğini nasıl bilebilirdik. Berke, aşağıda olup bitenleri izleyerek hareketsiz bir şekilde duruyordu. Arkasındaki muhafızlarda hareketsiz ve sessiz bir biçimde sanki hanın düşüncelerini bozmamaya çalır bir vaziyette beklemekteydiler. Yeni hanın düşünecek birçok şeyi vardı. Yeni caminin inşa edilmesi Altı Orda'sına belki çok fazla bir şeyler kazandıramazdı ama yine de doğru yaptığını inanıyordu. Berke tam bir kapalı kutuydu. Planları ve düşünceleri hakkında en yakınlarının bile en ufak fikri olmazdı.

Berke'nin çekik gözlerinin gözbebekleri birden büyüdü etrafındaki muhafızlara dönerek;

- Kolomon kölesini buraya getirin.

Nükerlerden biri aceleyle tepeden aşağıya fırladı. Nüker tarafından acele ettiren Kolomon ağır ağır tepeye doğru tırmanmaya başladı. Kolomon ağır ağır hareket etmesi hanı kudurtuyordu ama görünüşe göre sükûnetini koruyordu. Kolomon Hanın tam karşısındaki tepenin üstüne gelince durdu.

- Berke Han, çevik ve hızlı olmam için zincirlerim fazla ağırdır. Durduğun yere gelmem çok zaman alır, hem ben bu ayaklarla aşağı yuvarlanırım. Bunu zaten yaptım sayın, yapmış olduğumu düşünün. Dinliyorum...

İtaatsiz Rumey hiçbir zaman hana "büyük han" diye hitap etmiyordu. Bunun için birçok kez kırbaçlanmış hatta zindana atılmıştı ama hiçbir şey onun bu tavrını değiştirmesine neden olmamıştı. Hatta onun bu küstahça tavrı yüzünden öldürülmesini emrettiğinde Kolomon söyle söylemişti; İntihar, Hıristiyanlarda korkunç bir günah sayılır. Benim boynumu vurdurursanız size minnet duyarım, kendimi çok mutlu hissederim çünkü ölüm köle olmayı bırakmak için en iyi yoldur. Kolomon bu küstahça tavırlarını bilen Berke susuyordu.

- Ben sana caminin temelini taş döşemeni söylemedim mi?
- Sen neden mermerden yapıyorsun?
- Uzun yıllar dayanamaz da yıkılırsa ne olacak?

Kolomon'un gözlerinin içi parıladı.

- Allah var değil mi? Her şey onun elinde. Onun için yaptırılan camiyi neden yıksın. Bu sözler Hanı daha da sinirlendirdi.

- Allahüteâlâ tedbiri alın takdiri bana bırakın buyurmuş. Ben tedbirimi alıyorum, Altın Orda Hanın yaptırdığı camii ömür baki durması gerekir.

- Yok, camiyi Han yaptırdığı için camii uzun ömürlü olmaz, onun sağlam yapılmasından dolayı uzun ömürlü olur. Benim kullandığım tuğla taştan da daha sağlam ayrıca taşları yerin altından çıkarmak gerekir. Bu da insanlar için epeyce yorucu ve zaman alıcı bir iş.

- Demek emrimi yerine getirmek istemiyorsun?

- Budala bile akıllı bir emri yerine getirir ama budalaca bir emri akıllı adam yerine getirmez.

- Ne! Sen kendinin benden akıllı olduğunu mu söylüyorsun?

Han daha fazla öfkesine hakim olamadı ağzına ne geldiyse söylüyor, etrafındaki taşları tekmeliyordu. Onun bu halini gören nükerler, noyanlar korkudan hanın yanından biraz geriye çekilmişlerdi. Kolomon yakınında olsa o an onun başını gövdesinden ayıracağını herkes çok iyi biliyordu. Berke hanın hırsından taşları tekmelemesini gören Kolomon gülmeye başladı.

- Neden gülüyorsun?

- Beddualarınızı duyunca memleketimde anlatılan bir hikâyeye aklıma geldi. Dinlemek isterseniz anlatayım.

Söyleme demeye hacet kalmadan muhafızlardan biri Kolomon'a bakarak ayağa kalk dedi.

Berke söyle dedi. Kolomon tekrar gülmeye başladı.

- "Bir gün teke yüksek bir uçuruma tırmanıp oradan kurdu azarlamaya başlamış. Söylemedik söz bırakmamış. Tekenin konuşması bitince kurt konuşmaya başlamış. "Sana ulaşamadığım için bu kadar cesur ve küstahsın, teke asıl unuttuğun bu durumun bir gün değişebileceği demiş." İşte biraz önce sizin oturduğunuz tepenin üstünden bana söylediğiniz sözler bana bu olayı anımsattı. Öfkesinden patlamak

üzere olan Han muhafızlarından birine sert bir şekilde git onun kelesini getir bana diye emir vermişti ki Suik Berke Hana yanaşarak

- Büyük han sabrediniz, cüretkâr gafilin hayatını bağışlayın. Sizin için bu kulun kellesinden, soydaşlarınıza miras olarak bırakacağınız bu cami daha değerli değil mi? bu caminin bitmesini bekleyen Müslüman halkınız için bu emrinizden vazgeçmelisiniz.

- Tamam! dedi ve gönderdiği muhafızına, Hanın verdiği emri yerine getirmediği için Kolomon'a yüz kırbaç vurulmasını emretti.

- ilk defa kırbaçlanacak değilim bundan daha fazla kırbaç darbesine de maruz kaldığım oldu ve hala sağayım.

- Berke Han eğer ki öylesine ihtişamlı bir yapı inşa eder de bitirirsem verdiğin sözü tutacak mısın? Han Kolomon'a bakıp güldü.

- Tutarım!

Müslümanların moralini güçlendirmek, adımın şöhretini artırmak için ona ihtiyacım var. Koromon ise onun bu cüretkarca tavrını mazur görmeyeceğimi çok iyi biliyordur. Caminin inşaatı tamamlanır tamamlanmaz onu her halde ölümün beklediğinin de farkındadır.

- Hadi alıp götürün dedi Berke Han.

Tam o sırada Salimgirey, Hana yerlere kadar eğilerek selam verip acele ile yaklaştı.

- Büyük han, Barakşî Hatun on nüker kadını ile Kumbel'i geçti. Han başını kaldırıverdi. O hala Koromon'a olan öfkesinin tesiriyle söyleneni anlayamayarak;

- Nereye gidiyormuş o?

- Geziye çıkmış olabilirler mi?

Kumbel'i geçene kadar biz de öyle düşünüyorduk. Orayı geçmelerinden sonra size haber vermemiz gerektiğini düşündük. Kadınlar silahlı ve büyük ihtimal İran'a, Hülagû Han'a doğru gidiyorlar. Bunlar sıradan kadınlar değil. Barakşî Hatun; Batu'nun dul eşi, Altın Orda'nın son hanları Sartak ile Ulakçı'nın annesi, Alşın soyundan Tatar kızı, Sartak ile Ulakçı'yı İslam dinin kurallarına göre yetiştiren Müslüman kadın. Altın Ordadaki taht mücadelelerinden dolayı da Berke'ye düşman.

Sartak'ın ölümünden sonra Karakurum'daki Moğol büyük hanın isteğiyle Altın Orda hanı Ulakçı oldu. Ulakçı'nın çok genç yaşta tahta çıkmasından dolayı akıllı, ileri görüşlü ve güvenilir birisi olması sebebiyle Naibe olarak Barakşı Hatun tayin edilmişti.

Genç hanın ansızın ölmesiyle onun yerine tahta hemen Berke'nin çıkmasından Barakşı Hatun bir şeylerin yolunda gitmediğini anlamıştı. Ulakçı'nın ölümünden Berke'yi sorumlu tutan Barakşı Hatun o günden sonra Berke'ye karşı içinde kin beslemeye başladı. Barakşı Hatun İran'daki Hülagû Han'a güvendiği birini yollayarak yardım istemiş. Berke hanla ilişkileri pekiyi olmayan Hülagû han da Barakşı Hatunu kendi sarayına çağırmişti. Bu durumdan haberdar olan Berke çok sinirlenip onlara engel olmak için peşlerine güvendiği adamlarını takmış.

- Kafir kadın, din kardeşi Hülagû Hana sığınacakmış demek, bu yaptığı yanına kalır mı sanıyor? Yüz başı emrinde ki askerlerinle beraber git bana o kadını ölü ya da diri getir!

Hanın yanı başında duran Suik duyduklarına çok şaşırarak Hana;

- Yapmayın büyük Han! Batu hanın hanımı sizinde yengeniz, nasıl öldürülmesini emredersiniz?

- Bırak gitsinler, bir kadın size ne yapabilecek ki diyorsun?

- Yok, gider! Gittiğin de nasıl olur! Ben bugün ona acırsam o gider yarın Hülagû ile birleşip tekrar gelir işte o zaman o bana acımaz.

- Gidin ve dediğimi yapın!..

Sauk sesini çıkarmadı. Hanı çok iyi tanırdı, bir zamanlar Berke'nin sinsice yönlendirmesiyle Mengü'nün Karakurum'da Ögeday ile Çağatay'ın yaklaşık yüz tane savaşçısını kılıçtan geçirdiğini hatırlıyordu. Altın Ordanın yeni hanının kalbi sanki taşandı, Barakşı Hatun onun için hiçbir şey ifade etmiyordu.

- Millet beni sadece camiler inşa eden iyi bir han olarak bilmesin...

Acımasız olduğumu da bilsinler ve adalet adına öz kardeşim büyük Batu'nun eşinin kellesini almayı emrettiğimi de bilsin. Cengiz Han'ın vasiyetini aklımızda tutmalıyız: "Halk hükümdarına sadece ondan korktuğu zaman saygı duyar."

Barakşı Hatun'un ölü ya da diri getirilme emrinin verildiği günün akşamı ipek kumaşa sarılmış kellesi bir Moğol askeri tarafından Berke Hanın önüne getirildi.

Berke ölünün yüzüne bakarak Müslümanlar gibi tespih çekip dua okudu ve Barakşı Hatun'un kafasını Müslüman dininin usullerine göre defnedilmesini emretti.

Cengiz Han 1220 yıllarında Maverâünnehir kıyısındaki şehirleri fethederken ciddi bir direniş ile karşılaşmadı. Ardı ardına Semerkant ve Buhara düştüler, birçok kaleler Moğollar ile savaşmadan kapılarını açtı. Otrar ve Sığanak biraz direnmiş sonra onlarda hemen teslim oldular fakat Hocent şehri kahramanca savaşmak için vahşi Moğol ordusunun yoluna çıktı. Moğolların tümenleri Seyhun Irmağı'nın yukarı kesimlerine ulaşıp da Hocent'i kuşattığında şehir emri Temür Melik kale kapılarını açmadı. O pehlivan yapılı, esmer tenli, iri yapılı, cüretkâr ve cesur biriydi. Kalede savaşçı azdı, Harezmsah tarafından yollanmış Köşpendiler de ihanet etmişlerdi fakat emir adamlarının korkusuzluğuna ve sadakatine inanıyordu. Savaşçılarıyla birlikte Moğol birliklerini püskürtmek için mücadeleden bir an olsun vazgeçmiyordu. Birkaç şehri kuşatıp da başarı sağlayamayan Moğollar yeni güçlerin gelmesi beklentisiyle hücumundan vazgeçtiler. İranlı tarihçi Cuveyni Temür Melike hakkında yıllar sonra şöyle yazar: "Temür Melik gerçek bir kahramandı. "Şehname" destanının karakteri olan Rüstem bahadırı bu çağda yaşasaydı ancak Temür Melik'in seyisi olabilirdi."

Moğol askerlerinin sayısı Temür Melik'in askerlerinin sayısından çok fazlaydı. Temür Melik Moğol savaşçılarına daha fazla direnemeyeceğini anlayınca sağ kalan savaşçılar ile birlikte Seyhun nehrinin kenarındaki dayanıklı taşlardan yapılmış taş kaleye sığındı. Kale küçük bir adanın ortasına inşa edilmişti. Buraya düşman okları ile taş fırlatma makinelerinden atılan taşların ulaşma olasılığı düşüktü. Bir türlü kaleyi kuşatamayarak öfkesinden kudurmuş Moğollar Otrar'dan, Buhara'dan, Semerkant'tan elli bin genç esir getirip onlara adaya köprü inşa etmeyi emrettiler. Yapılacak olan bu taş köprü için taşları nehirden yaklaşık üç kilometre uzaklıktaki bir dağdan getiriliyordu. Bu esirler gece gündüz dağdan kıyıya taş taşıyorlardı. Moğollar bu köprünün bir an önce bitmesi için büyük çaba sarf etmesine rağmen Temür Melik Moğollara planını tamamlamasına izin vermedi. Her gece içi asker dolu on iki kayıkla taş köprünün o gün yapılan kısmını yıkıyorlardı. Moğolların ateş okları, balçık ve sirke sürölmüş kumaşlarla örtölu kayıklara hiçbir şekilde zarar veremiyordu. Adada yiyecek tükenmeye başladığında, Temür Melik savaşçılarını kayıklara bindirdi ve Seyhun nehri üzerinde daha güneye gitmeye karar verdi.

Nehrin iki tarafında onları süvari birlikleri takip ediyor ve nehrin yatağının dar olduğu yerlerde kayıkları ok yağmuruna tutuyorlardı. Temür Melik'in savaşçıları gittikçe azalıyordu, taş kalenin içerisinde kalanları ise yeni bir imtihan bekliyordu. Cöçi'nin emriyle Moğollar öküz derilerini şişirdiler, onları ağaç gövdeleri ile bağladılar ve Seyhun'u sağlam yüzer bir köprü ile ikiye ayırdılar. Temür melik yanındakilerle birlikte Kızilkum Çölüne doğru kaçarken Moğol askerleri de kovalama devam ediyordu. Uzunca bir kovalamacının ardından Moğol askerleri yalnız başına kan revan içinde kalmış Temür melik'e üç Moğol askeri yetişmeyi başarır. Daha fazla hareket edecek gücü kalmayan Temür Melik bir çalılığın ardına gizlenerek Moğol askerlerine seslenir:

- Üç kişisiniz ve benim üç okum var! Yaşamak istiyorsanız geri dönün!

Bu ıssız çölde zaten uzun süre yaşamasının mümkün olmadığını ve bunun için de canlarını riske atmak istemeyen Moğol askerleri geri döndüler. Fakat Temür Melik ölmez. Harezm'e ulaşmayı başarır. Muhammed harzemşah'ın emriyle Urgenç'i savunan ordunun başına geçti. Burada da efsanelere konu olan yiğitlikler sergiledi. Harezm'in Moğollara esir düştüğü anlaşılınca Temür Melik şah oğlu korkusuz Celâleddin ile birlikte üç yüz savaşçının eşliğinde Horasan'a gitmiş.

Böylesine zorlukla alınan Hocent'i Cöçi on beş yaşındaki Berke'ye hediye etti. Berke ile Cöçi'nin dördüncü oğlu Berkecar birlikte Cöçi'nin Müslüman hanımlarından Bekrin kızı Hanikey Begim tarafından İslam ilmi öğretilerek yetiştirilmişler. Zaman hızla akıp geçmiş, Berkejar Suzak'ın hükümdarı olmuş, Berke ise babasının tavsiyesi üzerine Hocent'i üvey annesi Hanikey Begim'e bırakıp kendisinde Cöçi Hanın yanında Kıpçak bozkırlarına gitmişti.

Berke Altın Orda Hanlığının tahtına oturduktan sonra bu hanlığı yeniden eski gücüne kavuşturup tüm toprakları ve halkları İslam sancağının altında birleştirmeyi hedefliyordu. İslam sancağı altında birleştirdiği halklardan büyük bir ordu kuracak kurduğu bu orduyla da Hülagû gibi düşmanları ile hesaplaşacaktı. Altın Orda'nın esas ordusu Kıpçaklar, Tatarlar, Bulgarlar, Oğuzlar, Başkurtlar, Alanlar ve Moğollar ile fethedilmiş diğer göçebe kabileleri oluşuyordu. Bu göçebe kabilelerin Müslüman olduğu söylenemezdi. Ne camileri ne medreseleri vardı. Aralarında İslam'ın gerektirdiği gibi beş vakit namazı kılanlar azdı. İnançları birbirinden farklı olan bu kabileleri İslamın çatısı altında birleştirmek epey zor, neredeyse imkânsız

gibiydi. Maveraünnehir şehirlerinden başlaması gerektiğini biliyordu.. Buradaki halklar Müslümanlardan oluşuyordu. Burada camiler ve medreseler inşa ediliyor, âlimler, müritler, imamlar milleti istedikleri gibi yönlendire biliyordu.

Maveraünnehir'in fethinden sonra Cengiz Han, oğulları ile torunları arasında esir alınmış zanaatçıları paylaştırmıştı. Cöçi'nin de payına Hocent, Benakent gibi şehirlerdeki zanaatçılar düşmüştü. Buhara'da yaklaşık beş bin kişiden oluşan kuyumcu, demirci, ev ve cami inşaatçısı yaşıyordu. Ürettikleri her şey, sattıkları malların ücretleri Orda hazinesine gitmekteydi. Son yıllarda altın gelirlerinde azalma olunca, Berke burumun Çağatay ile Ögeday'ın torunlarının müdahalelerinden kaynaklandığından kuşkulananmaya başlamıştı. Eğer düşündüğü gibi bir şeyin olması kesinlikle affedilmemesi gerekiyordu. Bir sonraki yılın sonbaharı on bin kişilik bir ordu refakatinde Berke Han Buhara'ya doğru yola çıktı. Şehrin batı kapısında Hana yaraşır bir şekilde görünüşü Acemi anımsatan şehir valisi Musabek karşıladı. Selamlaştıktan sonra Musabek Berke'nin karşısında bir kez daha yere kadar eğilgi:

- Büyük han sizi ve yiğit savaşçılarınızı şehir dışında kurduğumuz karargâha götürmemize müsadece edin...

Berke somurttu:

- Şehir içindeki kervansaraylarda bize yer yok mu?
- Tabi ki size layık gösterişli saraylar, saraylarımız var. Fakat...
- Fakat ne?

Musabek başını kaldırıp hanın yüzüne bakarak;

- Şehirde kargaşa var... Geldiğinizi öğrenince şehir halkı dünden beri kazandaki su misali kaynamaya başladı. Özellikle zanaatçılar ve esnaf.

- Neden memnun değiller?
- İnsanlar içinde buldukları bu zor durumun sebebinin sizden kaynaklandığını söylüyorlar. Kazandıklarının tamamını Altın Ordaya verdiğimiz için eşimize çocuğumuza bakamaz duruma geldik, "Han ya bize merhamet etsin ya bizi kesmeyi emretsin." diye söyleniyorlar.

Berke Han öfkeyle;

- Moğol kılıcına mı hasret kaldınız!
- Sen bana üç beş çapulcudan korkup şehre girme mi diyorsun?

- Köpekleri kızdırmaya ne gerek var hünkarım?

- Hayır!

- Onlardan korkup da atımın başını çevirmem! Onlara da hükümdarını karşılamayı öğreteceğim!

Salimgirey'a dönüp şunu emretti:

- Kervanı sür! İki tarafımızda askerler olsun ve bizimle beraber hareket etsin.

Ağır adımlarla ilerleyen Han kervanı, kervanı çevreleyen hırçın atlar üstünde ışıltılı örme zırhlı kaftan giymiş savaşçılar ile birlikte şehre girdi. Şehre girdiklerinde akşam karanlığı çökmeye başlamış, gökyüzünün siyah kadifesine işlenmiş yıldızlar parıldamaya başlamıştı.

Alayın en önünde Musabek darguşı ve Salimgirey yüzbaşı gidiyorlardı.

Şehir çok sessizdi. Berke huzursuz oldu. Onlar böylesine kavgasız, gürültüsüz, sakın şehir hiç görmemişti. Tüyer ürpertici, alışılmadık bir sessizlik sardı süvarileri. Bu ürpertiyle süvariler kılıçlarını başlarının üzerine kadar kaldırmış her an çarpışmaya hazır bir şekilde ilerliyorlardı. Bu durum Berke'nin acaba Musabek'in sözünü dinleyip şehre girmeyi yarına kadar ertelemek mi gerekirdi diye düşünmesine sebep olmuştu. Han kervanı şehrin dar sokaklarında ilerlemeye devam ederken ellerinde alev alev yanan meşaleler olan bir kalabalıkla karşılaştılar. Kalabalık sessizdi ve şehrin dar sokağını baştanbaşa kapatmıştı. Berke atını durdurup kalabalığı göz gezdirdikten sonra kalabalığın üzerine doğru yeniden atını sürmeye devam etti. Büyük bir ateş çemberinin içerisinde ağır adımlarla ilerleyen Berke'nin bedenini artık endişe değil korku kaplamıştı. Berke Han bu kalabalıktaki en ufak bir kıvılcım da bu canlı nehir kendisini de kılıçlarını çekmiş savaşmak için tetikte bekleyen Nükerlerini de savaşmaya fırsat kalmadan yutacağından emindi. Ama insanlar susuyorlardı. Kervan dar sokaktan ana meydana çıktı ve her şey geçmiş gibi görünüyordu ki yan sokaktan yeni yürüyen bir ateş topu üzerlerine doğru geliyordu. Salimgirey ile Musabek atlarını durdurup endişeli gözlerle Hana baktılar. Bu esnada kalabalığın içerisinden üzerinde beyaz elbise, başında mavi sarığı olan zayıf, uzun boylu adam çıkararak hanın önünde durdu.

Berke, bedenini saran korkunum hiddetiyle sordu.

- Ne istiyorsun?

- Hakanım! Milletten senden üç isteği var.

- Söyle!

- Hanlar Tanrı değil ki halk ona ömür boyu kulluk etsin. Katili bile belli bir süreye mahkûm ediyorlar ya da kelesini alıyorlar. Her şeyin bir sınırı var. Moğollar tarafından esir alınmış ve Cöçi Hanın emrine verilmiş birçok esnaf artık yaşlanmış önceden ürettikleri kadar üretemiyor, ürettikleri de kendilerine ancak yetiyor.

Birinci istekleri:

Onları azat etmeniz. Onlar özgür doğdular, özgürce ölmek istiyorlar.

Berke; özgür olmuş olmamış ne fark eder ki artık o ihtiyarların kime faydası dokunur diye düşünerek,

- Peki, istedikleri gibi olsun.

Halkın ikinci isteği:

Burada Altın Orda Hanlığı için çalışan neredeyse beş bin demirci, marangoz, debbağ var. Deden Cengiz Han onları köle yaptığı zaman çoğu gençti. Onlar aileler kurdular, çocuklar yetiştirdiler geçine bilmek için hep daha fazla çalışmak zorunda kaldılar. Ancak kazandıklarının tamamı alındığı için hep sefalet içinde aç, açık yaşadılar. Büyük han insanlar kazançlarının sadece üçte birini almanızı istiyorlar.

- Peki diğer Hanlıklara bağlı esnaf ne yapacaklar?

- Onlar da Hanlıklarından aynısını talep edecekler.

Berke kalabalığa baktı. Toplanan kalabalığın birçoğu ellerine sopa almış, her an saldıracakmışçasına bekliyordu.

- Böyle mi talep ediyorlar, ellerinde sopalar ile mi?

- Söz konusu hayat olunca eline sopadan başka bir şey de alınabilir...

Han tekrardan kalabalığa baktı. Meşalelerin alevleri insanların sert bronz yüzlerinde, gözlerinde oynaşyordu. “öyleler her şeyi yapabilirler”, diye düşündü Berke ve korku yeniden bedenini sardı.

Berke, Altın Orda Tahtına oturduktan sonra birçok isyanla ve isyancıyla karşılaşmıştı bu isyanların bastırmasına bizzat kendisi de katılmıştı ama böylesine gözlerini kin nefret bürümüş isyancılarla ilk defa karşılaşılıyordu. İsteklerini kabul etmemeyi düşünüyordu ancak istekleri geri çevirmenin ne yeri uygun nede zamanı uygundu.

- Tamam! O da istediğiniz gibi olsun. Peki, üçüncü istekleri ne?

Üçüncü istekleri ise:

- Kölelerin, esirlerin ve sıran halkın çocuklarına medreselerde okumaları için izin vermenizi istiyorlar.

Berke işittikleri karşısında çok şaşırılmıştı. Moğolların alfabesi yoktu. Fakat büyük Cengiz Han kendi devletini kurduğu zaman Moğol sözcüklerini Uygur alfabesinin harfleri ile yazmasını emretti. Bu şekilde Cengiz Hanın torunlarına yaşamı, kahramanlıkları ve Moğol tarihi “Altın Kitap” ta yazılarak miras olarak bırakılıyordu. Okuma yazmayı sadece Cengiz soyu ile Moğol soyluları öğrenebilirdi. Bu nasıl küstahlıktır bunlar kendilerini Hanla aynı seviyede olarak mı görüyorlar diye öfkeyle berke Han:

Hayır! Olamaz öyle bir şey.

Kalabalıkta bir hareketlenme oldu içlerinden birinin elindeki sopa yere düştü. Atların üzerinde endişe ile saldırmaya hazır askerlerde hemen hareketlendi.

- Neden olamaz?

Berke'nin tekrardan hayır olamaz demesi beklenirken, Hanın hareketlenen kalabalığa tekrar bakması bu kararını değiştirmesine sebep olmuş olacak ki,

- Tamam! İstedığınız gibi olsun cevabı geldi.

- Yarın ibadethaneye gel bu günkü vaatlerimizi yazıya geçirelim.

Ertesi sabah mavi sarıklı adam Berke Hanla konuşmak üzere ibadethaneye doğru yola çıkmıştı. İnsanlar onu yolda durdurup yalnız gitmemesi gerektiğini, Hana inanmanın kurda inanmak gibi bir şey olduğunu dile getiriyorlardı. Yapılan bu telkinlere adamın cevabı:

- Zulüm edecekse eğer sadece bana etmiş olur siz içinizi ferah tutun ben üzerime düşeni yapacağım bunun içinde yardıma ihtiyacım yok.

Mavi sarıklı adam insanları iyi tanırdı. Sessiz, yılmış, umutsuz halk sakin bir nehre benzer, nasıl ki nehrin coşması çıkacak bir fırtınaya bağlıysa insanları da coştura bilmek için bir fırtına gerekliydi. Altın Orda hanının gelmesi insanları harekete geçirecek fırtına olmuştu. Fakat Han halkın isteklerini kabul ederek bu fırtınayı sakinleştirmişti. Zaten büyük bir orduyla gelen Hana karşı halk tekrar birlik olup direnmekten korkardı. Kırk yıldır Moğol esareti altında yaşayan halk ilk defa kendi isteklerinin yapılması için baş kaldırmıştı. Belki isteklerini alamaya bilirdiler fakat bu durum gelecek nesillerinde haklarını savunmasına vesile olabilirdi.

Adam Berke'nin bulunduğu saraya gelmişti muhafızların eşliğinde hanın karşısına çıktı. Han karşısında duran tedirgin olduğu her halinden belli olan adama dikkat kesilmiş onu izlerken bir den şunu sordu:

- Hıristiyan mısın?

Han önceki geceki karşılaşmalarındaki görünüşünden çok farklı görünüyordu. O akşamki konuşmasındaki, yüzündeki korkuyla karışık tedirginlik artık yerini kibre, öfkeye ve kine bırakmıştı. Şaşırarak ne var ki dedi kendi kendine bugün güçlü olan Han.

- Hayır. Ben insanım.

- Belki de Müslümanısın?

- Hayır. Ben insanım.

- Tamam, anladık insansın, insan olmaya devam et. Dün şöyle dedin: "Hanlar tanrılar değil..." Tanrıyı andıysan demek ki onun varlığına inanıyorsun, değil mi?

- Evet, onun varlığına inanıyorum ve inandığım Tanrımın adı – haktır.

- Senin o hak Tanrın nerede?

Kaymak sütün içinde gizlidir. Hak ta aynı şekildedir. O her yerde: gökte, yeryüzünde, benim içimde ve onun içinde. Ya sizde...

- Benim hakkım benim gücümde, inancımdadır. Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed onun resulüdür. Ben ise peygamberin ümmeti ve sancağının bekçisiyim.

Mavi çalmalı adam yavaş bir sesle gülmeye başladı. Kara güzel bıyıklarının altından nemli bir şekilde beyaz, düz, inci gibi dişleri parıldadı.

- Eğer bu söyledikleriniz gerçek ise, o zaman İsa ya da Musa peygamberlerden birini tercih etmeniz gerekirdi. Onlar Muhammed'den daha kuvvetliler.

- Muhammed peygamberden hiç biri daha güçlü değiller. O Allah'ın yeryüzündeki elçisidir. Musa da peygamberdir, insanların ve Muhammed peygamberin atasıdır. Musa peygamber denizin üzerinde yürüyebiliyordu. İsa peygamber ölüyü diriltmişti, Muhammed'in Allah'a dua ettiği yerde dağlar taşlara, taşlar da küllere dönüşürdü.

- Bu dünyada her şey olabilir... İsa güçlü olsaydı çarmıha gerilmiş olmazdı.

- Anladığım kadarıyla sen galiba Kuranı ve incili hiç okumamışsın, ilim irfan sahibi âlimler ile sohbet etmemişsin. İsa'nın da Allah'ın oğlu olduğunu biliyorum, çarmıha çivilenmiş olanın onun olmadığını da biliyorum.

- Öyle mi?

- Dinle! O olay şöyle gelişmiş:

- İsa peygamberin mucizeleri için kâfirler onu Allah ile bir tutmuşlar. Bu durumu kıskanan Yahudi bir gurup İsa peygamberi öldürmek istemiş onların elinden kurtulmak isteyen peygamber bir eve sığınmış ve onların o eve geldiklerini öğrenince o da Allahütealâ'ya yükselmiş. Eve baskın yapan kafirlerde onu sanarak başkasını yakalayıp çarmıha germişler.

- O zaman İsa peygamber kendi yerine bir masumun öldürülmesine izin verdi. Her şeyi yapmakta özgürdü sanırım, yapmak için gücü de vardı. Muhtemelen bu yüzden İsa peygamber şarap içerdi, değil mi?

- Hayır, Şarabı yanlışlıkla içmiş. Kudüs'e yolculuğu sırasında İsa peygamber susamış ve su bulmak için üzüm bağına girip su aramaya başlamış. Orada bir testi görmüş testinin içerisinde suya benzer bir sıvı varmış, İsa peygamber o susuzlukla onu içmeye başlamış. İçtiği sıvının tadı peygambere ekşimsi gelince o da testiye bunun sebebini sormuş. Testi dile gelerek; günlerden bir gün adamın biri bir tane iğne çalmış ve çaldığı bu iğneyi bakır bir kabın içerisine atmış. İşte o bakır kap sahibimin beni satın alırken sattığı kaptı. Çalınan bu iğne bakıra karışmış bakırda satılıp ben alındığım için bu iğne bana da bulaştı işte tadımdaki bu acılık o iğnenin eseridir. İşte küçücük bir günahın nelere sebep olabildiğini görüyor musun? Muhammed peygamber insanlara birbirine kötülük yapmamayı, fakire, müşküle yardım etmeyi, şarap içmemeyi, hak yememeyi bizlere vasiyet etmiş. Kuranın beşinci süresi de bunlardan bahseder.

- Dün halkın taleplerini neden kabul ettiğinizi şimdi anladım. Muhammed peygamberin iyi niyetli ümmeti olduğunuzu göstermiş oldunuz.

- Hayır! Dün ben kimseye vaatte bulunmadım.

- Nasıl? Söylediklerinize o kadar insan şahit oldu.

- Hangi insanlar? Dün akşamki meraklı kalabalıktan mı bahsediyorsun? Biliyor musun Kuran'da diyor ki zorlama ya da tehdit ile alınmış vadin bir geçerliği yoktur!

-Yani dün siz korkuyordunuz? Demek ki Altın Orda hanını bile titretecek bir kuvvet varmış...

Berke gaddarca gülmeye başladı:

- Bundan sonra kimin korkması gerektiğini göreceğiz!

Han yanında duran gümüş zili eline alarak hızlıca sallamaya başlayınca kapı açıldı ve eşikte Yüzbaşı Salimgiray belirdi.

Han parmağı ile mavi sarıklı adamı işaret ederek;

- Bu adamı dün şehirde isyan çıkardığı ve halkı galeyana getirip isyana teşvik ettiği için ölüme mahkûm ediyorum! Bu kâfirin kanını burada akıtmak olmaz! Onu şehir dışına götürüp kellesini al! Yüzbaşı mavi sarıklı adamı hanın karşısından alıp götürdü.

- Semerkant'tan gelen Müslümanlar gelsinler. Bir süre sonra salona beyaz sarıklı insanlar girdi. Hana selam verdikten sonra hanın karşısına bağdaş kurup oturdular. Daha sonra içlerinden iri yapılı esmer tenli biri yumuşak bir sesle tonuyla dualar okumaya başladı ve herkes âmin diyerek duaya eşlik etti.

Bir müddet sonra dua okuyan kişi hüzünlü bir ses tonuyla;

- Saygın Altın Orda hanı bir yıl içinde iki yakınınız Sartak Han ile Ulakçı Han'ı kaybetmişsiniz. Huzur içinde yatsınlar... Taziyelerimizi kabul edin...

- Sağ olun. Her şeye kadir Allah'ın dediği olur.

- Benden isteğiniz nedir?

- Saygın Berke Han, yüreğimize kan ağlatan bir durumu size arz etmek için geldik. Semerkant'taki Müslüman kullarınız kâfirlerden zulüm görmekte. İnsanlıkla bağdaşmayacak aşağılamalara maruz kalarak gururları ayaklar altına alınmakta! Daha birkaç gün önce Müslümanlığı kabul eden bir delikanlıyı yakarak öldürdüler. Şehir kadısı Hıristiyanları destekliyor ve Müslümanlar hiçbir hak iddia edemiyor. Siz adaleti ile ün salmış Altın Orda Hanı Berke handan Semerkant'taki Müslüman halk adına yardım istemeye geldik. Müslüman halk kâfirlerin zulmünden kurtarılmak istiyor.

Berke kaşlarını çattı:

- O kâfirler ile mücadele edebilecek gücünüz yok mu? Semerkant'ta Müslüman halk çoğunlukta değil mi?

- Elbette sayımız çok fakat Altın Orda Hanlığı böyle bir şeyin olmasına müsaade eder miydi? Bugüne kadar Müslümanların yaptıkları hiçbir hükümdar tarafından taktir görmemiştir. Hal böyle olunca Müslüman halkta bu duruma müdahale etmeye nasıl cesaret edebilirdi. Adamın söylediklerinden haberdar olan Berke Han başı ile söylenenleri onayladı. Moğollar Semerkant'ı fethetmeden önce Hıristiyanlık Sâ mânîler ve Karahanlı kabilelerinden bazıları tarafından benimsenerek diğer kabileler arasında da yayılmaya başlamıştı. Herhangi bir din metaforu ile hareket etmeyen Moğollar Semerkant'ı fethettikten sonra burada yaşayan halkların dinlerine müdahale etmemesi çoğunlukta olan Hıristiyan nüfusunun daha da artmasına sebep olmuştur. Daha sonraları Cengiz hanın torunlarından bazılarının da Hıristiyanlığı benimsemesiyle Hıristiyan halkın Müslümanlar üzerindeki baskısı giderek artmış.

Hanın düşünceli halini gören Semerkantlı yeniden konuşmaya başladı:

- Hıristiyan bir delikanlı inancından vazgeçerek camiye gelmişti. Kuran okumayı öğrenip İslam dinin gerekliliklerini yerine getiriyordu. Bu durumu gören Hıristiyanlar, Müslümanlar tarafından bizim çocuklarımız zorla din değiştiriliyor diye kadıya şikâyet etmişler. Kadı da bunun üzerine genci çağırarak önceki dinine geri dönmesini söylemiş fakat gen bu teklifi reddetmiş. Hıristiyanlar da bir gece vakti bu genci yakalayıp ateşe atarak yakmışlar.

Berke Hanın bu hikâyelerden sıkıldığını anlayan Semerkantlılardan biri konuşmaya başladı;

- Hıristiyanlar sayıca çok bizim gücümüz yetmeyebilir.

- Bu önemli değil. Ben sizlere sizin gibi giyinmiş askerlerimi veririm. Sizinle sıradan insanların kıyafetlerini giymiş savaşılarım olacak...

- Allah yardımcımız olsun ya büyük han... Bunu en iyisi Pazar günü yapmaktır, kâfirlerin kiliselerinde toplandığı zaman...

- Amin!, dedi han.

Yankı gibi tekrarladılar ardından Semerkantlılar:

- Amin!..

Aynı gün Berke sarayda şehrin önde gelen âlimleri, müritleri ve Buhara camilerinin imamlarını kabul etti. Onlara Altın Orda'dan getirilen değerli hediyeleri dağıtıp han istirahata çekildi. Yeryüzüne karanlığın çökmesiyle Salimgiray hanın emrettiğini

yerine getirmek için yanına birkaç Telengit alıp mavi sarıklı adamı şehir dışına götürdü. Zifiri karanlığa bürünmüş şehrin dar, küçük sokakları esrarengiz ve gizemli gözüküyordu. Dar sokaklara pek alışkın olmayan bozkır savaşçıları tedirgindi. Ama Salimgiray, sanki tilki inlerine benzer sokak çıkmazların dolambacında yolu bilirmiş gibi emin adımlarla ilerliyordu. Gergin geçen saatlerin ardından savaşçılar kendilerini şehir kapısında buldular.

Salimgiray yanındaki Telengitlere buradan ilerisine yalnız devam edeceğini söyleyerek onları geri çevirdi.Şehri çevreleyen yüksek duvarların üstünde gözükten hilalin sönük esrarengiz ışıkları içinde kalmış kerpiç evler mezar anıtlarını andırıyordu. Dar küçük sokaklarda karanlık giderek daha da yoğunlaşmaya başlamıştı.

Salimgiray ile mavi sarıklı adam şehir duvarlarından yeterince uzaklaştıklarını anladıklarında durakladılar.

- Salimgiray şehirden kadar uzaklaşmaya ne gerek vardı? Şehrin karanlık sokaklarının bir köşesinde beni öldürseydin bu kadar zahmet etmezdin.

- Sen ünlü bir âlimsin, Han da bunun farkında. Eğer seni şehirde bir yerde öldürseydik yarın bunu bütün millet öğrenirdi. Han senin nerede ve nasıl öldüğünü kimse bilmesin istiyor.

- O da doğru ya!

- Muhammet Farabi'nin çocukların bir gün biri düğünün boğazını keserek öldürebileceği kimin aklına gelirdi?

- Bunca zaman neredeydin?

- Moğol baskısından Bağdat'a kaçtım ama oraya da geldiler. Bedenimi yakıp kavuran intikam hırsına daha fazla dayanamayıp Buhara'ya döndüm.

- Kendini iyi yetiştirmişsin, halk senin için; birçok kitabın bilgeliğini kavradığını, Kuran'ı ezbere bildiğini ve şeriatın tüm kanunlarından haberin olduğunu söylüyor.

- Ben Kıpçak bozkırlarına kaçtım. Orada beni kim tanıyabilirdi? Bir at çobanıydım ve uzun yıllar bozkırlarda atları otlattım. Bugün ise Hanın yakın koruması yüz Telengitin yüzbaşısıyım.

- Saygın bir mertebeye yükselmişsin! Bu şerefli mertebeye için ne kadar kardeşkanı akıttın?

- Neden böyle söylüyorsun? Ellerim temiz onları kana bulama vakti henüz gelmedi. Bir gün ellerim kana bulanırsa o kan kimin olacağını sen biliyorsun.

- Ben buradan ileriye gitmeyeceğim. Al bunu cebine koy işine yarar. Yolun epey uzun ve yorucu, koş çabuk ol!

Benim, kendi neslinin kanını içen cani olduğumu düşünme. Moğol Hanlarının Kıpçaklar ile Uyguları nasıl katlettiğini unutmadım. Haydi kendine dikkat et yolun açık olsun!

- Al bu kamayı hana götür, yoksa öldüğüme inanmaz. Uzun zaman önce onu bana Bağdat'ta esir düşmüş bir Kıpçak ihtiyarı yapmıştı.

İki kardeş kucaklaştı ve kısa bir süre içinde ay ışığının alaca karanlığında gözden kayboldu.

Semerkanlı Müslümanların Berke Hanı ziyaretinin üzerinden bir hafta geçmemiştir ki Semerkant'taki kiliselerde Hıristiyanların katledildiği haberi yayılmaya başladı. Bu acı durumdan haberdar olan Mısır halifesi duruma müdahale etmesi gerektiğini söylemek için Altın Orda Hanı Berke Hana elçi gönderdi. Berke Han duruma müdahale etmedi ve olayların nasıl gelişimini seyretmekle yetindi. Berke Han Buhara'da bir hafta daha kaldıktan sonra Altın Orda'ya dönmeye karar verdi. Buhara gezisi onu tatmin etmemişti. Mengü'nün Karakurum'da Moğolların büyük hanı olduktan sonra Cengizlilerin arasındaki çekişmeler artmıştı. Özellikle bu çekişmeler Çağatay ile Ögeday'ın çocuklarının arasında şiddetliydi. Cengiz Han'ın vasiyetine göre evlatlarından biri yanlış bir karar verirse onu bu kararından dolayı tüm Cengizliler yargılamalıydı. Fakat Dünya hakiminin vasiyeti unutulmuş gibiydi. Maymun yılında (1260) emsali görülmemiş bir şey oldu. İlk defa iki büyük han ortaya çıktı. Onlar Tüli'nin oğulları Çin'deki Kubilay ile Karakurum'daki Arık Böke.

Bir kazan iki koyun başı için dardır. Çok şiddetli bir çekişme başladı yeni hanların arasında. Onların seçildiği kurultayda en nüfuzlu iki Cengiz Han'ın soyunun temsilcisi Hülagû ile Berke yoktu. Bunun için belli sebepleri vardı. Tüli'nin orta oğlu Hülagû, Mengü'nün iradesini yerine getirirken bu yıllar içinde İran'ı ile Irak'ı fethetti, Mengü ise onunla fethedilmiş tüm memleketlerin ilhanı ilan etti. Hülagû Hıristiyandı onun için Arık Böke'ye destek vermeliydi ama durumlar Karakurum'un onun yardımına bel bağlaması gerekmediği bir şekilde gelişti.

Baybars Memlûkleri ordusunu yenilgiye uğrattı ve Suriye'ye sefer başlattı. O arada Gurcistan çarı Büyük David ilhanın aleyhine isyan çıkardı.Hülagû Gürcüler ile hesabını gaddarca görmüş ama memleketlerinde huzur yoktu. Düşünmek ve zor zamanda arkasını yaslanabilecek sadık bir müttefiği aramak gerekiyordu. İlhanı korkutan Gürcüler değildi. Mısırın Memlûkleri güç alıyorlardı. Onların elebaşısı Baybars haçlılar ile başarıyla harbediyordu ve Hülagû'nun kendi itaati altına almayı çalıştığı Suriye'yi bırakmak istemiyordu.

İlhan giderek daha sık Çağatay'ın ulusuna ümit ile bakıyordu. Altın Orda'ya gelince Hülagû'nun kuvvetlenmesinden korkarak ilişkilerini Baybars ile güçlendirmeye çalışıyordu. Berke Azerbaycan'ı kaybetmek istemiyordu ama Hülagû'ya açıkça karşı çıkmakta hala tereddüt ediyordu. Anlaşılan o da neye yanaştığını biliyordu çünkü Irak'ta bulunan Berke'nin birkaç akrabasını göndermekten korkmadı.Berke tek bir düşünceye verdi kendini: Altın Orda'ya önceki kuvvetini ile ihtişamını geri vermektir. Ve dış düşmanları ile hesap görmek için fırsat kollayarak şimdilik iç işleri ile uğraşmaya karar verdi.

Altın Orda'nın başkenti Berke'nin niyetlerine göre güzelliği ile hem dostları hem düşmanları çok büyük bir izlenim bırakmalıydı, kudretini ile zenginliğini göstermeliydi.Berke Rumeyin nasıl çalıştığına hiddetlenmişti. İnşaat çoktan, hanın Orda'nın mutlak efendisi olduğundan hemen sonra başlandı ama caminin sadece yarısı tamamlanmıştı. Kolomon galiba mahsus acele etmiyordu. Onu cezalandırmak gerekirdi ama Berke'nin hazır yapılmış olanı incelediğinde memnun kaldı. Cami güzelliği çarpıyordu. Usta mermeri, Ermeni dağlarından olan camsı mavi taşları, Semerkant gök mavisi boyasını, beyaz gança oymasını maharetle kullandı. Caminin duvarları motiflerin oyunu ve boyası ile Acem halısını andırırdı.

Han sabırsızlıkla cami inşaatının bitmesini bekliyordu. O ona tüm Müslümanları birleştirmeye yardım eder, İslam'ın savunucusu namını kazandırır. Berke, altın minarelerin insanlara dünyanın yarısına sahip olan Orda'nın intişamına inandırarak güneşin altında nasıl parlayacağını artık hayalen görüyordu.İtaatsiz Rumey nasıl acele ettirilir? Belki vatan hasreti dinmiş ama büyük ihtimalle işlerin tamamlandıktan sonra da Berke'nin onu bırakmayacağını, ona özgürlüğü vermeyeceğini tahmin ediyordu.Kolomon ise gerçekten bunun garip olduğu halde inşaat ile acele etmiyordu. Hangi usta hayalinin gerçekleşmesini görmeyi hayal

etmez? Kolomon istisna değildi. Ama onu başka türlü davranmaya zorunda bırakan sebepler vardı. Altın Orda hanı sıradan bir Rumeyin, esirin, kölenin düşüncelerini nereden bilebilirdi. Berke saraydan çıkıp atını etrafı kamışlarla kaplı küçük bozkır gölüne doğru sürdü. O gölde ak kuğular yaşamaktaydı. Han bu güzel kuşları seyretmek için her sabah bu göle gelmeyi adet edinmişti. Kuşları seyretmek ona huzur veriyordu. insanlara dahi merhamet etmeyen Altın Orda hanı bu kuşları canı gibi sever onlara bir şey olmasından çok korkardı. Kış yaklaşınca kuşlar bu gölden alınarak sıcak bir mekânda tutulur baharın gelmesiyle de bu göle bırakılırdı. Kimse bu kuşlara zarar vermeyi ya da korkutmayı cüret etmezdi. Bu kuşlara bekçi bile görevlendirilmişti. Bir sonbahar günü gölde nöbet tutan oğlan evine gider gece beklenmedik bir soğukla kuğuların olduğu gölün yüzeyi ve kuğular buz tutmaya başlar. Sabah han göle geldiğinde buz tutmak üzere olan kuşları görür yanındaki muhafızlar hanın emriyle çırılçıplak kalana kadar soyunup göle atlar ve kuğuları kıyıya çıkararak elbiselerine sarıp han karargâhına götürürler. Sıcak sarayın içinde kuşlar canlandı, han kendi ellerinden onları besledi. O gece kuğulara bakmakla sorumlu olan bekçi ise hanın emriyle öldürülmüştü.

Berke, dedesi Cengiz Han'ın Çin şehirlerinden birinin fethinden dönüşünde torununa bu evcilleştirmiş kuğuları hediye ettiğinde daha on bir yaşındaydı. Kuşlar da onun gibi yavrulardı. Cengiz Han: "Kuğular, kutsal kuşlardır. Onlar her zaman seninle olsunlar. Kimsenin onları incitmesine izin verme" diye söylemişti.

Dedesinin sözlerin bir sırrı olduğunu düşünen Berke, vasiyeti sadakatle yerine getiriyordu. Sefere çıkılacağı amanlar da kuğulara bakma görevi en güvenilir kişilere verilirdi. Kendisine bu kuğuları getiren Cengiz han uzun yıllar önce ölmüş, babası Cöçi de artık hayatta değildi. Kendi de artık altmış yaşına gelmişti ama vaktin hükmü kuşlara geçmezmiş sanki zaman onlar için ilerlemezmişçesine hala genç ve güzellerdi. Onu her zaman kuşların bu kadar uzun ömürlü oluşu şaşırtıyordu.

Bir gün han Orda'da kuşçu olarak bilinen yaşlı adamı yanına çağırıp şöyle sorar:

- Söyle bana kuşçu ak kuğuların ömrü kaç yıldır?
- Yüz yetmiş ile yüz seksen arası, diye cevap verdi ihtiyar.
- Peki, kaya kartalı?
- Onun ömrü insanınki gibi kısadır yani yetmiş ile seksen yıl arasında.

- Güçlü kaya kartalı zayıf kuğulardan neden daha az yaşar ki?

İhtiyar hafifçe gülümsedi:

- Kartal etçil ve kana susamıştır. Kendinden zayıf olan her şeyi avlar ve yer. Kuğular ise çiçek yaprakları, otlar ve temiz su haznelerinin dibinden çıkarılan beyaz köklerle beslenir...

- Peki, o zaman ak kuğular neden ölür?

- İnsanın okundan, bir kurdun dişinden, yırtıcı kuştan ya da kahrından...

- Kuşun ne kahrı olabilir ki?

Yaşlı kuş bakıcısı başını sallayarak;

- Büyük han kuğunun bir eşi olmadan yaşamayacağını bilmiyor mu? Halk bununla ilgili şarkılar bile söyler.

İhtiyar kısık sesiyle şarkı söylemeye başlar;

Kuğu uzun zaman yaşayabilir gölde yüzerse,

Eşinin de sevinçle o gölde yüzdüğünü görürse.

Mutsuzca yaşlanıp ölür o,

Eğer eşini erken kaybederse.

Her başlangıcın bir sonu olduğunu ve tüm mihnetlerin bir gün biteceğini bilen han. Bunu düşündükçe hayatı ile kuşların hayatı arasındaki mucizevî bir bağ olduğuna daha da çok inanmaya başlıyordu.

Kuğuları seyrederken onlara duyduğu hayranlık savaşları, düşmanları, intikamı unuttuyordu. Kim bilir belki onlar ona kalbi temiz olduğu, aklın ise dökülen kandan sarhoş olmadığı masum çocukluk yıllarını hatırlatıyordu. Belki kuşların ebedi gençliği teselli ediyordu, uzun ömürleri ve her ne kadar erişilmez görünse de tüm dileklerin gerçekleşmesini vaat ederek yaşlılığını unutturuyordu. Kim bilir?

Berke her zaman ki gibi sabah erkenden kalkıp onun için eyerlenmiş ata binerek yanında muhafızlarıyla beraber göl kenarına Ak kuğularını seyretmeye gidiyordu. Yolda karşılarına güzel bir rahvan atın üzerinde, samur borikli, kırmızı kadife elbise giymiş genç bir kız çıktı. Kız hanı tanı tanımamış olacak ki karşısına çıkan süvarilerin yüzüne bile bakmadan devam ediyordu. Belki de acelesi vardı bir yerlere yetişmeye çalışıyordu. Han yanlarından bu denli hızlıca geçip giden kızın temiz yüzünü, deve yavrusundaki gibi büyük ve koyu renkli gözlerini görebilmişti.

Berke Hanı kadınlar çok nadir heyecanlandırırđı ama genç kızının yanından geçerken çok kısa bir zaman diliminde zor zar göre bildiği güzelliği hanın kalbinin tutkuyla çarpmasına yeterli olmuştu. Han bedenini saran heyecanın hışmiyla yanındaki muhafızlarına dönerek;

- Kimin kızı bu?

- Hakanım bu kız Sartak Han'ın sarayının mutfağında uşaklık eden kadının kızı Kunduz'dur.

- Hizmetçinin kızı mı? Hizmetçinin kızına rahvan atı ve böyle elbiseleri kim verdi?

-Bu kızın annesi Nogay Hanın hanımlarından birinin akrabasıdır. Nogay Hanın eşi akrabalarını sefaret içinde yaşamasınlar diye hediyeler gnderirmiş.

Berke Han gülümseyerek; Han eşlerinin uzak akrabaları da aynı soydan geliyormuş gibi davranmaya başladılar yani.

- Evli değil mi o?

- Hayır, büyük han, Ama nişanlı olduğunu biliyorum.

Bir hizmetçi yetim kızını evlendirmeden bunca zaman nasıl saklamış?

- Kocası kim olacak?

- Büyük knez Aleksandr Nevski boyarı Danil ile nişanlıdır.

Han muhafızın söylediklerine çok şaşırıp ona doğru dönerek;

- Yanılıyor olmayasın?

- Hayır hnkrım! Sartak Han'ın sarayında hizmet ediyordum. Han vefat etmezden önce Orda'ya Orusut elçisi olarak Gavriyl knezi gelmişti.

- Bu elçilerin geldiğini bende biliyorum.

- O zamanlar on üç yaşlarında kk bir kız olan bu kız hanın emriyle gece genç boyarın odasına ben götürmüştüm. Muhtemelen bu kız Gavriyl'in hoşuna gitti. Giderken Sartak Han'dan Kunduz'u kendisine eş olarak istedi.

Nker olayların asıl sebebinin ne olduğunu ve nasıl geliştiğini nereden bilebilirdi. Gavriyl, hayatını kurtaran kıza bu iyiliğin karşılığını vermek istemişti. Bu amaçla olayların gelişimini Sartak Han'a aıklamayıp Kunduz büyür büyümez onu Novgorod'a grrp kendisine eş yapmak istediğini arz etmişti. Han ise kızın boyarın hoşuna gittiğini düşünerek bu isteğe rıza gösteriş ve bu durumdan haberdar olan halk genç kıza Gavriyl'in nişanlısı gözüyle bakmıştı.

Altın Orda Hanın ölümünden sonra Orda tahtına geçmek isteyen Cöçi'nin torunlarından her biri kendilerine güçlü bir müttefik desteği arayışına girmişlerdi. Böyle arayış içerisinde olan Nogay, eşinin Kunduz'un annesi ile olan uzak akrabalığını hatırlamış bundan dolayı da ona hediyeler göndermişti. Kunduz Novgorod boyarı Gavriyl'in hanımı olursa bu sayede Novgorod knezleri ile iyi ilişkiler kurabileceğini düşünmüştü.

- Bu yüzden böyle rahat davranabiliyor. Fakat tilki gibi ortalıkta koşuşturmaya devam ederse muhakkak peşine bir tazı düşer. Sahip çıkın kara kuzgunun biri gelip alıp da götürmesin, verilen söz bir Orusut Knezine verilmiş olsa bile tutulmalı.

- Henüz geç kalınmadıysa!

Han birdenbire başını kaldırıverdi:

- Ne söylemek istiyorsun çabuk söyle?

- İnsanlar, onun her sabah camiye inşa eden Kolomon Rumey'e gittiğini söylüyorlar.

- Neden gidiyormuş?

- Bilmiyorum, şimdi de onun yanından geliyor olabilir.

Hanın bir an için gözlerinin önüne kızın mutlu yüzü geldi. Bu konuşmaların ardından atının yönünü İdil nehrinin kıyısına inşa edilmekte olan camiye doğru yöneltti. Nehrin kenarında yüzlerce köle balçık yoğuruyor, taşları yontuyor, yontulan taşlar taşınıyor bir koşuşturma, gördüklerin karşısında etkilenen Han atından inerek yoluna devam etti. Han cami duvarının kargasının yanına geldiğinde durakladı duvar üzerine işlenmiş renkli desenler harikulade örüntüsü ile gökkuşağını anımsatarak bakanların gözlerini kamaştırıyordu. Han gördükleri karşısında adeta büyülenmişti.

- Berke Han! Duvar motiflerini beğendiniz mi?

Han ansızın kulaklarında yankılanan sesin geldiği yöne doğru başını çevirdi. Bu ses yanı başında duran ve hanın hayranlıkla cami inşaatını seyreden yana bakan Rumey Kolomon ustanın sesiydi. Ustanın saçları ve sakalı neredeyse yüzünü kapacak kadar uzamış, cılız bedeni kızgın güneş altında durmaktan yanmış ve mavi parlak gözleri solgun bedenine rağmen sevinçle bakıyordu.

Han uykusunda gördüğü rüyadan yeni uyandırılmış bir adamın edasıyla;

- Beğendim.

- Beğenmenize sevindim. Elimizden geldiğince bir şeyler yapmaya çalışıyoruz.

Han, ustanın alaylı ses tonuna sinirlenerek öfkeyle;

- İşini ne zaman bitireceksin?

Kolomon sakın bir tavırla;

- Son bahara bitebilir.

Berke Han tamam öyle olsun dedi ve atına binip bir iki adım atmıştı ki camiye bir kez daha bakmak isteyerek geriye döndü. Gördükleri karşısında Hanın adeta nutku tutulup atından hızlıca indi, cami duvarının yanına doğru yaklaştı ve sonra atından indiği yere tekrar döndü. Sanki bir hayal görüyordu gördüğü bu hayalden kurtulmak için avucunu yüzünde gezdirdi. Hayır, gözleri onu yanıltmamıştı ve görünenler bir hayal değildi. Duvardaki desen örgüsü içinde rahvan atın üzerinde kız endamı görünüyordu. Han motiflere dikkatlice baktı aynı tebessüm, gözlerindeki mutluluk, elbiseler ve at bile bugün göl yolunda karşılaştığı kızın bindiği atın aynısıydı. Han yanılıyor olamazdı. Evet o kız Kunduz'du Han bundan artık emindi.

Han duvarın önünde hareket ettikçe duvardaki kızın görüntüsü kâh görünüp kâh gözden kayboluyordu. Bulunduğu yerden biraz uzaklaşarak tekrar baktı duvara biraz önce kız rahvan atın üzerindeydi ama şimdi duvarda sadece renklerin parlak bir ışıltısı vardı.

Yedi kubbesi ve ihtişamlı görünüşüyle görenleri büyüleyen İran Camisi hakkında anlatılan hikâyeleri duymuştu. Duyduğu hikâyelerde; Caminin tam merkez kubbesinin altında durup da bir söz söylersen söylediğin bu söz diğer kubbelerin tamamında yankılanarak bir süre sonra sözü söyleyen kişiye tekrar ulaşmış. Eğer ki merkez kubbenin altının bir adım gerisinde bir şeyler söyleyen içeride ölüm sessizliğini andıran bir sessizlik hakim olurmuş diye bahsedilmekteydi. Yeryüzü gizemler ve olağan üstülüklerle bezenmişti ama bugün gördükleri gibisini daha önce hiç ne görmüş ne de duymuştu. Berke "Her şey Allah'ın taktiri", diye düşündü.

Kolomon hareketsizce durup kısık mavi gözleriyle Hanın her hareketini takip ediyordu. Berke hiç konuşmadan atına yaklaşp zar zor binebildiği atını saraya doğru sürdü. Kolomon, Kunduz'u bahar güneşinin yeryüzünün beyaz örtüsünü erittiği, Deşt-i Kıpçak bozkırlarında güzel kokulu çiçeklerin açtığı, otlarının ise artık dize kadar yükseldiği ve meltem rüzgârlarının çiçeklerin mest edici kokusunu

vadilere doğru sürüklediği bir zamanda görmüştü.Usta her zamanki gibi tüm günü cami inşaatında geçirmiş günün bitmesiyle de dinlenmek için iki atlı Telengit nezaretinde sarayın dar sokaklarında koşuşturularak zindanına doğru yola çıkmıştı. Koşuşturmadan yorulmuş Rumey telengitlerin bağırıp itişmelerine rağmen ağır adımlarla ilerlerken bahar gecesinin güzelliklerine ilgisiz ne nemli karanlık gökyüzündeki yıldızların neşeyle birbirine göz kırpmasına, ne de tozlu dar sokakları aydınlatan ay ışığı onun için bir anlam ifade etmiyordu. Cami inşaatında o günkü yaptıklarını düşünürken ayaklarındaki zincirler de hüzünlü şingirtileriyle onun düşüncelerine eşlik ederek ilerliyordu. Kafası inşaat işleriyle meşgul Rumey ansızın karşısına çıkan iki kadının nereden çıktığını fark edememişti. Kendisine doğru yürüyen kadınların yüzlerine göz gezdirdi. Zincir şingirtisine eşlik eden kadınların saç örgülerine içine geçirmiş gümüş sikkelerinin melodik çingirtisi arasında hoş bir ses;

-Nasılısınız ağalar?

Kolomon şaşkın bir şekilde başını kaldırdı. Ses kibar ve şefkatliydi. Rumey sesin geldiği noktaya dikkat kesilmiş, parlak ay ışığının altında kadınların yüzlerini görmeye çalışıyordu. Birinin artık genç olmadığı yüzüne çarpan ay ışığının parlaklığıyla hemen fark edilebilmiş, ötekisi ise biraz karanlıkta kaldığından yüz hatları pek fark edilemiyordu ancak o hoş sesin sahibi sesi gibi güzel bir kız olmalı diye düşündü. Rumey bu düşünceyle ağır adımlarla hareket ederken uzun boylu, mehtap kadar parlak büyük gözleri, neredeyse yere kadar uzanan saç örgüsü, ileriye doğru atılan her adım ile melodik bir biçimde çınlayan saç örgüsünün içerisindeki gümüş sikkelerin parıltısıyla göz kamaştıran gizemli kızı gördü.

- Sizler nasılısınız?

Geç kız yanındaki kadına bir şeyler söyleyerek uzaklaşmaya başlamıştı fakat Kolomon'un gözlerinin önünde ısrarla ışıldayan mehtap ile dolmuş kızın yüzü, susamuru postundan boriki, ağır saç örgülü kız hala karşısında duruyormuş gibi gelmişti.

Kolomon o günden sonra hep o geceyi düşünüyordu. Bir zamanlar yaptıklarını saatlerce kefle izleyebilen, boyaların parlak renkleriyle yeniden doğmuş gibi hisseden ustaya artık çok sevdiği boyalarının renkleri bile sönük gözüküyordu.

Sonbaharın soğuk rüzgârları Orusut topraklarının karanlık ormanlarından İdil kıyısına esimeye başlamıştı. Her zamanki gibi güneşin ilk ışınları ile Rumey cami inşaatına gelmişti. Boz at üzerinde gümüş ile benzemiş eyerde o mehtaplı bahar gecesi karşılaştığı kız oturuyordu. Gördükleri ona rüya gibiydi bu rüyadan uyanmak istemezcesine gözlerini ondan hiç ayırmıyordu. Kız kırmızı erkeçsakalından kamçı sapı ile eyer kaşına dayanıp samur borikli başını bir yana attı ve hayranlıkla caminin duvarındaki motifleri inceleniyordu. Merak kızı o kadar sarmış ki Rumey'in ayaklarındaki zincirlerin şangırtısını bile duymadı. Rumey kızın güzelliğini hayranlıkla izlerken onu rahatsız etmemek ve de ürkütmemek için bir tek adım dahi atmamadan öylece duruyordu.

Kolomon'un aklına ansızın gelen fikirle artık neyin eksik olduğunu ve ne yapması gerektiğini bulmuştu. Onu birden heyecanlandıran bu fikrin yerini artık ürperti almaya başlamıştı fakat kalbine düşen bu kıvılcımı söndürmeye unu bu fikirden geri döndürmeye hiçbir gücün tesiri olmayacağı kesindi. Usta neyi göze aldığı tahmin edebiliyordu, kudretli Berke Han'ın esiri böyle bir şeye cüret etmenin cezasına da razı olmayı göze almıştı.

- Sıhhattesinizdir inşallah?

- Siz de iyisinizdir umarım.

Kunduz'un yüzü mahcubiyetinden kızarmıştı gece karanlığında karşılaştığı adamdı karşısında konuştuğu.

- Bu harikayı yapıyı kim inşa etmekte?

- Ben yapıyorum.

- Peki, ne zaman bitireceksiniz?

- Ne zaman bitmesini istersiniz?

Kunduz gülümseyerek;

- Benim isteğime göre bitecekse ben bugün bitmesini istiyorum!

- İşte o mümkün değil. Ama gerçekten işi hızlı bitirmemi istiyorsanız o zaman buraya her gün aynı saatte gelmelisiniz.

Kunduz gülümseyerek;

- Ne için?

- Bu sorunuzun cevabını daha sonra kendiniz öğreneceksiniz. Ama caminin bir an önce bitmesini istiyorsanız ve ben aciz kulunuza acıyorsanız eğer insanların burada olmadığı saatte bir kez bana görünüp gitmeniz sizden dileğim.

- Tamam, istediğinizi yerine getireceğim.

O günden sonra Rumey ustanın bitkin bedenindeki solgun yüzünü yeniden mutluluk, kısık sönük gözlerini ise sevinç parıltıları kaplamıştı. Kunduz söz verdiği gibi her gün gelirdi.

Genç kız o güne kadar sevgi denen duyguyu tatmış değildi o yüzden içinde yeşermeye başlayan anlam veremediği bu duyguya direnmiyordu. Kunduz için sevgi ürkütülmüş at misali hangi yöne gideceği nerede duracağı ya da hangi uçurumdan atlayacağı belli olmayan belirsizliklerle dolu bir duygu seliydi.

Kolomon büyük bir usta olsa bile esirdi, esir bir adama kim kızını vermek isterdi ki? Milletin ne düşüneceğini ve annesinin rızasını önemsemese de ataların kanunlarını, gelenek- göreneklerini ihlal etmeyi nasıl göze alabilirdi? Kunduz'un yaşı genç olsa da bunların hepsini düşünüyor böyle bir durumun kendisi ve Kolomon açısından ürkütücü son olacağını bilerek korkuyor, Rumey hakkındaki düşünceleri kafasından çıkarmak için her ne kadar çabalasa da aklın reddettiğine kalbi daha çok yakınlaşmaya başlıyordu. Zaten aşk şarabından tatmış bedene aklın hükmetmesi mümkün değildi.

Kunduz artık ustaya gitmeyeceğine dair kendi kendisine söz veriyordu ama gün doğar doğmaz alelacele atına binerek cami inşaatına doğru yol alıyordu.

O gün cami inşaatına her zamankinden biraz daha erken gelmişti. Güneş parlak yüzünü ufukta henüz göstermeye başlamamış ve inşaatın çevresinde işçilerin ve onları dışında kimse yoktu. Kunduz eyerden yavaşça atlayıp rahvan atı ince bir ağaç dalına bağladıktan sonra Kolomon'a sevgiyle gülümsedi. Usta kızın narin ellerinden tutarak onu yapımı neredeyse bitmek üzere olan cami duvarının yanına götürdü. Kunduz, Rumey'inin böylesine heyecanla elini tutup hızlıca duvarın yanına doğru götürmesine bir anlam verememişti ki Kolomon'un çöşkuyla gel benim durduğum yerden duvara bak diye haykırışıyla irkildi. Kunduz usulca yaklaşp Kolomon'un yanında durdu. Günün ilk ışıklarının duvara çarpmasıyla duvar üzerine nakşedilmiş göz kamaştırıcı renkler güneşin parlak ışıklarıyla adeta dans ediyordu.

Kunduz birçok defa bu manzarayı görmüştü fakat Kolomon'un neden bu kadar heyecanlandığını, ondan ne istediği ve buraya neden getirdiğini hala anlayamamıştı.

Rumey bir kez daha heyecanla;

- Baksana! Bak Şimdi mucize gerçekleşecek!

Güneş ışınlarının duvarı tamamen aydınlatmasıyla bir anda duvardaki boyalar donuklaştı, renkleri adeta soldu ve gizemli desenin motiflerinin arasında Kunduz kendisini rahvan atının üzerinde gördü. Resimdeki kız kendisinden daha güzel, altındaki rahvan at ise tıpkı canlı gibi resimden yere basmaya hazırmış bekliyordu.

Kunduz şaşkınlıkla gördüklerine elleri ile dokunmak için bir adım daha yaklaştı ancak harikulade resim hemen kayboldu, duvarda da renklerin parlak ışıltısının dışında başka bir şey gözükmez oldu. Şaşkınlıkta geriye çekildi ve hemen o an resmi yeniden gördü.

Kız gördükleri karşısında sevinç çığlıkları atacaktı ki Rumey;

- Yavaş kız! Yavaş! Kendine hâkim olmalısın. Bunu senden başka kimse bilmemeli. Böyle bir harikayı ömür boyu yapmayı hayal ediyordum. Bu hayalim senin sayende gerçekleşti. Senden her gün buraya gelmeni istememin nedenini şimdi anladın mı? Bu resim sadece bu noktadan ve sadece güneşin doğduğu zaman görülebilir... Güneşin konumu değişir değişmez hiç kimse bu noktadan dahi senin gördüğünü göremez!

- Böyle bir şey nasıl yapılabilir?

- İnsan aklı bundan daha fazlasını bile yapmaya kadirdir.

Ben pek bir şey yapmadım, İskender Zülkarneyn zamanında yaşayan bir âlimin sırlarından birini keşfettim.

Kolomon işçilerin başında gözetmenlik yapan Telengitlerden birinin onlara doğru geldiğini görünce hemen sustu.

Rumey keskin gözleri ile kızın gözlerine bakarak;

- Sonra sana her şeyi uzun uzun anlatırım. Bugün ilk yıldızlar yanar yanmaz göle gel! Birkaç altın sikkem var, bu geceyi muhafızdan satın alacağım! Seni bekliyor olacağım!

- Tamam, gelmeye çalışırım dedi gördükleri karşısında mutluluktan sarhoş olmuş Kunduz. Bir gün ölecekse bile bu güzel yapıyı inşa eden adamın yanında ölmeli insan diye düşünen Kunduz zaten gelemem diyemezdi.

Sözleştikleri gibi iki sevgili kamışlı gölün kenarında buluştular. Bir birlerini delicesine seven bu iki âşık yıldızların altında saatlerce kucaklaştılar. İşte o gece Kolomon ile Kunduz cami bittiğinde Kıpçak bozkırlarına doğru kaçmaya sözleştiler ve cami inşaatı bitene dek halkın dikkatini çekmemek için buluşmama kararı aldılar. Ancak Kunduz özlem gidermek için cami inşaatına arada bir gelip bir kez sevdiğini göz ucuyla da olsa görmek için gelmeye devam etti. Kunduz yine böyle günlerin birinde sevdiğini görmek için gittiği cami inşaatından dönerken Berke Hanla karşılaşmıştı. Berke Saraya döndükten sonra kimsenin kendisini rahatsız etmemesini emretti ve uzunca bir süre odasından dışarı çıkmadı. O gün Cami inşaatında gördüklerini düşünüp ustanın neden böyle bir şey yapmış olacağını nedenini bulmaya çalışıyordu. RumeY Müslüman inancının yasaklarını, örf-adetlerini iyi biliyor olmalıydı ki Berke Handan intikam almak için böylesine sinsi bir planla cami duvarını inşa etmiş olmalıydı. Eğer ki Hanın bugün gördüklerini Müslüman halktan biri görürse, kâfire böyle kutsal bir yapının duvarına resim yapılmasına izin verdiği için tavrı alırlardı. Cami çok güzel inşa edilmişti. Berke, uzun ömrü boyunca farklı halkların memleketlerini ziyaret etmesine rağmen benzer desenleri ve renkleri hiç görmemişti. Belki hiçbir zaman kimse öğrenemez desenin altında insan resminin saklandığını bunun için bu harika yapının yıkılması gerekmiyordur belki? Ya da sırrın keşfedildiği yerde bir şey inşa etmeyi mi emretsem? Ya bu ustanın tek sırrı değilse? Kim bilir kâfirin aklında ne olabileceğini? Tek bir çıkış yolu vardı, o da RumeY'in o duvarda yaptığı bütün resmi yok etmeyi ve onun hanın iradesine boyun eğdirmeydi.

Hanın gözünün önüne bir anda rahvan atın üzerinde oturan güzelin görüntüsü geldi. Böyle bir güzelliği yıktırmaya gönlü nasıl el verirdi? Fakat usta neden böylesine delice bir davranışa cesaret etti? Telengit bugün ona bir şeyler ima etmişti, ama o söylenenleri pek önemsemeyerek geçiştirmişti. Berke RumeYi düşünüyordu ama gözlerinin önünde Kunduz'un hayali duruyordu.

Bir köle özgür, genç, çoban yıldızı gibi güzel bir kızı sevmeye cesaret etmişti. Böyle bir köleye ne yapılması icap ederdi?

Han gümüş zili kapıp onu çalmaya başladı. Odaya aceleyle Yüzbaşı Salimgirey girdi.

- Rumey ustayı getir buraya.

- Başüstüne, büyük han.

Bir süre sonra askerler Kolomon'u sürükleyerek saraya getirdiler ve onu hanın ayaklarının dibine attılar.

- Bizi yalnız bırakın! diye emretti Berke.

Savaşçılar çekildiler. Han dikkatli dikkatli ustanın düşüncelerini okumaya çalışır gibi ona bakıyordu. Rumeyin yüzü hareketsiz ve soluktu.

- Anlat!

- Ney anlatayım Berke Han?

- Camiyi ne zaman bitireceksin?

- Söylemiştim... Sonbahara bitireceğimi.

- Peki. Şimdi söyle bana duvara o kızı neden çizdin?

- Ben aşığı ona!

- Peki ya o sana?

- O da bana aşık!

Hanın aldığı cevaplar karşısında öfkelenmesine rağmen eskisi gibi sakin bir ses tonuyla söyle söyledi:

- Sen kâfirsın, kızın Müslüman olduğunu bilmiyor musun?

- Bunu biliyorum. Ama insanlar birbirini seviyorsa bunun bir anlamı var mı?

Tamam dedi duydukları karşısında damarlarındaki kan tamamen çekilmiş gibi hisseden Han. Bilmez misin İslam inancına göre resim yapmanın yasak olduğunu, bir de cami duvarına yapıyorsun! Neden böyle bir şey yaptın?

- Ben onu seviyorum... Ve bunu ifade etmek için başka yolum yoktu. Sözlerimi anlamıyordu ve onlardan korkardı çünkü sözler yalan söyleyebilir.

- Sonra...

- Sonra? Kendi resmini gördüğünde o ona her şeyi anlattı. Kunduz, benim için bunun nasıl bir tehlike olduğunun oldukça farkındadır. Korkmadıysam demek ki sözlerim yalan değil. En yüce dine göre korkunç bir günah işledim. Kız, benim onu kendi hayatımdan daha çok sevdiğimin farkına vardı. O da kabul etti...

Hanın dudaklarının kenarlarında köpükler belirdi, dar gözleri ise ufak yarıklara dönüştü.

- Kabul mü etti?

- Evet. Benim olmayı kabul etti,

Kolomon aniden diz çöküp;

- Büyük han hayatımda hiçbir zaman kendimi bu kadar hor görmemiştim. Sevgi uğruna önünüzde diz çöktüm size yalvarıyorum beni azat edin. Sonsuza dek köle kalayım, sizin için binlerce güzel cami inşa edeyim, yeter ki Kunduz'un karım olmasına izin verin...

Berke'nin eli yanında duran hançere kaydı.

- Peki, kız bir kölelin karısı olmayı kabul eder mi?

- Evet, büyük han o da sizden bunu rica ediyor...

- Söz verdiğin gibi camiye tamamlayacaksın, değil mi?

- Sözümü tutacağım büyük han.

Berke gümüş zili çaldı ve kapıda hemen Salimgirey belirdi.

- Kolomon usta ile anlaştık.

- Onu bahsettiği kız ile birleştirmeye karar verdim tabii eğer sözünü tutup ta caminin inşaatını bu sonbahara tamamlarsa. Öyle değil mi Rumeysa usta?

Kolomon birden ayağa kalkarak;

-Evet

- Şimdi de sen benim emrimi dinle,

Berke'nin gülümseyen yüzü tekrar kas katı olmuş,

- Cami duvarına yaptığı resim için yüz kırbaç vurulmasını, Müslüman bir kızla evlenmek istediği için ise hadım edilmesini emrediyorum. Emirlerim herkesin önünde yerine getirilecek ve daha sonra söz verdiğim gibi kız ile evlendirilecekler.

Kolomon bağırarak;

- En iyisi beni buracıkta belindeki hançerinle kesip öldür.

- Hayır, Camiyi bitirmek için yaşamalısın.

Berke Han'ın emirleri doğrultusunda gencinden yaşlısına askerinden kölesine yaklaşık on bin civarında insan şehir meydanında toplanmıştı. Kolomon yüksekçe bir iskelede zincire vurularak etrafı muhafızlar ile çevrili ve herkesin onu görebileceği bir noktada duruyordu. İskelenin köşelerinde dev meşaleler yanıyor ve

alevleri endişe verici akisleri ile kölelerin genişleşmiş gözbebeklerinde, Telengitlerin dar kılıç namlularında oynaşıyordu.

İki muhafız Kunduz'u getirip onu sürükleyerek iskeleye çıkardılar. Meydanları dolduran kalabalıktan haykırışa benzer bir uğultu meydanda yankılanmaya başlamıştı ki;

- Dinleyin! Dinleyin! Bunu herkes bilmelidir!, diye bağırdı han tellalı

Kolomon Rumey caminin duvarına resim yaptığı için Altın Orda Hanı Berke Hanın emriyle yüz kırbaç vurularak cezalandırılacaktır.

Kolomon'un yanındaki Telengitler ustayı iskeleye yatırdılar.

Uzun boylu zayıf kara cellât, elindeki kırbaçı kaldırıp ayaklarının dibinde yatmakta olan ustaya - Bir, iki, üç...

Meydanda kırbaç seslerinden ve cellatın vuruşlarını sayan tellalın sesinden başka bir ses yoktu. Toplanan kalabalık sanki birer taştan heykel gibi hiç hareketsiz cellatı izliyordu. Cellât hiç durmaksızın vuruyor tellalda sayarak ona eşlik etmekteydi, tallalın ağzından elli sayısı çıktığı an meydanda bir bayan sesi yankılandı. Bu ses Kunduz'un sesiydi:

- Yardım edin! Kurtarın onu! Bu büyük usta Kolomon'dur!

Donuk vaziyette duran kalabalık olduğu yerde duyduğu ses karşısında biraz kımıldamıştı ki hemen tek bir hamle bile yapmadan eski donuk hallerine yeniden dönüştü ve meydanda tekrar sessizliğe büründü.

Cellât yüz kırbaç vuruşunu tamamladıktan sonra telengitler Rumey'i kollarından tutup kaldırarak bir iskemleye oturtular. Ustanın sırtındaki deri paramparça olmuş bedeni kan revan içinde kalmıştı.

- Dinleyin! Dinleyin!, diye yeniden yankılandı tellalın gür sesi.

- Altın Orda Hanı Berke Han, kâfir Rumey'in kendisine eş olarak Müslüman Kıpçak kızı Kunduz'u almak istemesinin cezası olarak hadım edilmesini buyurmuşlardır.

İskeleye beyaz sarıklı bir molla çıktı. Elinde bıçak ışıldadı.

- Elbiselerini çıkartıp sırt üstü yattırın ve sıkıca tutun, diye emretti Telengitlere.

Kunduz bu azap, ıstırap karşısında çaresizce başını öne eğip gözlerini sımsıkı yumup hareketsizce duruyordu.

- Cellat Bu fahişenin kafasını kaldırın!, diye kızı tutan Telengitlere bağırdı.

- Müstakbel kocasının nasıl harem ağası olacağını görsün!

Birden meydandaki iç karartıcı sessizliği güçlü bir ses böldü.

- İnsanlar! Böyle bir şiddete boyun mu eğecek? Yoksa insan olduğunuzu mu unuttunuz? Kardeşinizin maskara edilmesine seyirci mi kalacaksınız?

Herkes başını ansızın yankılanan sesin geldiği noktaya doğru çevirdi. Uzun boylu yüzü gözlerine kadar siyah şal ile kapalı bir adam iskelenin hemen yanında duruyordu.

Bu sesin sahibi Berke Han'ın yakın muhafızlarından Yüzbaşı Salimgiray'ın ta kendisiydi. Bu kür sesle kendilerine gelen halk;

- Rumey'i azad edin!

- Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyidir!

Böylece tavuk yılında (1261) Altın Orda başkenti Saray Berke'de kölelerin isyanı başladı. Üç gün aralıksız sokaklarda kan döküldü. Berke Han sarayına sığınıp bozkırdan yardımına Laşkarkaş'ı Nogay'ın tümenlerini çağırdı.

Nogay'ın savaşçıları gelmesi üzerine daha fazla direnemeyen köleler İdil kıyısındaki tamamlanmamış camiye sığındılar. Oklar artık yoktu, onlar da taşlar ve tuğlalar ile saldırıları püskürtmek için duvarları söküyorlardı. Üç gün bu şekilde direnebildiler üçüncü günün gecesinde daha fazla direnemeyeceklerini anladıklarında, İdil'i yüzerek geçip kaçmayı planladılar ancak başaramadılar.

Kullarının böylesi bir isyana kalkışmalarına çok öfkelenen Han sağ kalan isyancıların şehrin dışına doğru sürülmesini ve hepsinin orada kılıçtan geçirilip cansız bedenlerininse atlarının toynakları altında parçalanmasını emretti.

Han kazandığı zaferden dolayı çok mutluydu ancak içine düşen korkudan bir türlü kurtulamıyordu. İlk kez böylesine büyük bir isyan Semerkant ya da Buhara'da bir yerlerde değil, burada büyük Batu Hanın kurduğu zamanlardan beri sarsılmaz bir biçimde duran Altın Orda'nın kalbinde baş göstermişti.

İsyancıların icabına bakıldıktan sonra Han askerlerinden bir kaçını kuğularının bu isyandan zarar görüp görmediklerini öğrenmeleri için sazlı göle gönderdi. Başka bir grup askerini ise Rumey ustayı ve Kunduz kızı arayıp bulmayı emretti.

Kuğular isyan sırasında zarar görmemişti ama ne Rumey ne de kız dirilerin ne ölümler arasında yoktu.

Yüzbaşı Salimgiray'ın da yardımlarıyla Kolomon ile Kunduz gündüz sık ormanlarda saklanarak geceleri ise kaldıkları yerden yollarına devam ederek yanlarındaki yirmi civarındaki isyancıyla beraber Tan Irmağı'nın güneyine doğru ilerliyorlardı.

Dördüncü bölüm

Cöçi'nin küçük oğlu Bual'ın oğullarının en büyüğü Tatar'ın tek oğlu Nogay, Batu Han'ın Avrupa'ya doğru harekete geçtiği sıralarda yirmi yaşına girmişti. O cesur ve kindardı. Ne dedesi Bual ne babası Tatar seferlerde büyük başarılar göstererek han unvanına ulaşamamışlardı. Cengiz Handan beri süre gelen düzene göre onlar Orda'nın tüm seferlerine katılırlar ve seferlerden sonra huzur dolu yaşamın güzelliklerini tatmak için mutlaka kendi ulusuna dönerlerdi.

Tatar'ın Doğu Avrupa seferinden döndükten sonraki son seferi Kırım memleketine oldu. Karargâhını ise Kefe şehrine kurdu.

Nogay Doğu Avrupa seferi sırasında Batu Hanın kendi ordularından kökenini Türklerin oluşturduğu Moğol boylarının çocukları ile Kıpçak askerlerinden oluşan Hadarkin ve Mangit süvarileri adında yeni bir ordu kurdu.

Hadarkinler soyunun reisi Münir Kuran'ın vaktiyle emir olduğu ve Cengiz ordusunun bir kolunu yönettiği bilinmekteydi. İşte bu ordu Cengiz Han'ın vasiyetlerinin titizlikle yerine getirilmesi hususunda kendini gösteriyor ve onun koyduğu kanunlara sadakatle bağlı kalıyorlardı.

Nogay'ın tümenleri yenilgi nedir bilmezdi. Bu sebepten Batu Han ona yeni fethedilen Bulgaristan ve Moldova'nın valiliğini uygun görmüştü.

Moğol ordusunun büyük bir bölümünün İdil kıyılarına geri dönmesi üzerine iki tümeni ile kalan Nogay yeni fethedilmiş topraklarda uzun süre hâkimiyet kuramadı. Öyle gelişmeler yaşandı ki iki sene gibi kısa bir sürede ordusunu babasının karargâhı Kırım'a getirmek zorunda kaldı. Babası ölmüştü babasının varisi olarak da tahtı Nogay'a kalmıştı.

Fakat büyük Batu Han Nogay'ın Saray Batu'ya gelmesini emretti ve bütün Altın Orda ordusunun kumandanı olarak atanacağını bildirdi. Batu Hanın emirlerine karşı gelmeyi göze alamayan Nogay, Batu hanın emirleri doğrultusunda himayesindeki Hadarkin savaşçılarının büyük kısmını seferlerde yağma yoluyla elde edilen mallarla birlikte babasının karargâhında bırakarak Altın Orda'ya geldi. Bu

davranışının yararını yıllar sonra Altın Orda Hanı olan Toktay ile giriştiği mücadelede hissetti. Moğol askerleri Altın Orda Hanedanını değil Cöçi ulusunun en yaşlısını Nogay'ı Altın Orda tahtına oturtmak istediler.

Batu öldükten sonra Orda'da hanlar sürekli değişiyordu ama Nogay eskisi gibi orduların başkumandanı olarak kalıyordu çünkü cesaretle ve basiretle eşi yoktu. Savaşçılar ona cömertliği ve adaletli duruşu için değer verirler ve onun için her daim canlarını hiç düşünmeden vermeye hazırlardı.

Berke büyük Batu Han gibi değildi. Batu kudretli Altın Orda Hanlığını kurarak Moğol topraklarında istikrarı sağlamıştı. Berke ise onun kurduğu hanlığın daha da güçlenmesini, Cengiz Han'ın diğer torunlarının hâkimiyetindeki memleketleri bir bayrak altında toplayarak Moğol halklarının tek hükümdarı olmak istiyordu. Muazzam şöhret düşkünlüğü, gizli planları onu Hülagû ilhanı, Çağatay'ın torunları, Kubilay ve Arık Böke ile düşman olmaya sevk ediyordu. Amacı büyük dedesi Cengiz Hanın topraklarına ve şanına sahip olabilmektir. Ayrıca bütün bu imparatorluğu Karakurum değil Altın Orda yönetmeliydi. Berke bütün bu hayallerini gerçekleştirme yolunda Nogay'ı engel olarak görmekte idi. Nogay'ın ne dedesi ne de babası han olamamıştı Nogay nasıl han olabilirdi ki? Hanlık, Cöçi'nin büyük oğullarının yazgısı olmalıydı. Cengizlilerin kanunu böyle buyururdu. Fakat kim şimdi Cengiz hanın yasalarına tamamen bağlı kalıyordu ki? Kim daha güçlüyse o tahta geçer kanunları da o koyardı. Bunun örneği Kubilay'dı. Ordusunun gücüne dayanarak Cengiz Han'ın sayılı torunlarından ilk Karakurum'dan ayrılıp kendi hanlığı kurmaya cesaret eden o değil miydi? Büyük dedesi zamanında böyle bir hareket için onu acımasız bir ölüm beklerdi ama şimdi? Nogay kendini Cengiz Han'ın Altın Orda hâkimi olmak için layık bir torunu sayıp bir gün tahta el uzatmayacağını kim garanti edebilir ki? Ordu asıl onun elinde ve onun isteğiyle hareket eder.

Nogay'dan bir an önce kurtulmak gerekliydi ve bu ne kadar hızlı gerçekleştirilirse o kadar iyiydi. Berke, Nogay'ı orduların başkomutanı vazifesinden azletmenin hem zor hem de tehlikeli olduğunu bilincindeydi.

Nogay'ı karşısında bir güç olarak gören Berke Azerbaycan ile Şirvan'ı geri almak için onu Hülagû Hanlığı üzerine sefere yollamayı en uygun çözüm olarak gördü. Savaş meydanında her şey olabilirdi. Zafer Nogay'ın olursa Altın Orda Hanlığı

daha da güçlenir, eğer ki Nogay yenilgiye uğrarsa onun ordunun başındaki görevinden azletmek için bahane çıkardı.

Altın Orda Hanlığının iç işleri böyle çekişmeler ve ihtiraslarla boğuşurken komşularıyla olan ilişkilerinin de pek istikrarlı olduğu söylenemezdi.

Gözler birbirilerine iftira atmasın diye Tanrı aralarında burnu yarattı. Kubilay ile Arık Böke kardeşler arasında herhangi bir engel konulmamıştı, onun için zamanla Tülay'ın oğullarının arasında kocaman bir çukur oluştu. Oluşan bu çukurun adı hasetti. Aynı şekilde iktidar hırsı ile dedelerinin tahtının büyüüne kapılmış Cengiz Han'ın diğer torunları, Kubilay'ın Cengiz Hanın yasalarına uymayarak ve aynı zamanda kurultayın onayı olmadan kendisini han olarak ilan etmesini bahane ederek bu çukuru uçuruma dönüştürdüler.

Kubilay tarafına Ögeday'ın oğlu Kadan, Cengiz Han'ın küçük erkek kardeşi Temüğe Oçıhan'ın oğlu, Taguşar geçtiler. Kurulan bu ittifakla bir zamanlar Kuzey Çin imparatorluğuna diz çöktürmeyi başarmış kazanılan zaferlerle güçlenmiş olan büyük bir ordu da kurulmuş oldu. Fakat Arık Böke'nin de güvenilir ve ürkütücü müttefikleri vardı, ünlü Baidar'ın evlatları, Harmankibe'nin zaptına ve Polonya topraklarının fethine katılmış Çağatay'ın oğlu Algu, Doğu Tien-Şan'daki Mekrin aймаğının sahibi katıldığı seferlerde gözünün pekliğiyle bilinen Ögeday'ın torunu Kaydu.

Güçler ve şartlar eşit gibi görünüyordu. Karakurum tahtında oturan Arık Böke, güçlü bir orduya sahip Altın Orda Hanlığının güvenilir bir müttefik olduğunu düşünüyordu. Altın Orda tahtında oturan Berke Han çoktandır bağımsız olma hayalleri kuruyordu fakat bu düşüncesini gerçekleştirmek için uygun ortam ve şartların oluşmasını bekliyordu.

Tülay'ın büyük oğlu Kubilay ile en küçük oğlu Arık Böke'nin orduları Ongin Irmağı kıyısında karşı karşıya geldi. Tanrı Kubilay'ın yanındaydı, kardeşi Arık Böke'nin tümenleri bozguna uğratılmış, kendisi de Yenisey'e Kırgız kabilelerine sığınmak zorunda kalmıştı.

Karakurum'u ele geçiren Kubilay, ordusunun bir kısmını burada bırakarak evine ana karargâhının bulunduğu Çin'in Şandu şehrine döndü. Kırgız kabilelerine sığınan Arık Böke abisi Kubilay'a elçi göndererek öfkeyle hareket ettiğini ve onun içinde yanıldığını kendisini affetmesini istedi. Kubilay, kardeşinin öfkeci huyunu,

dedikodulara kulak kabartma âdetini iyi bildiği için Arık Böke'yi affetti. Fakat Kubilay'dan nefret eden Cengiz Han'ın diğer torunları büyük bir ordu toplayarak beklenmedik bir saldırıyla Karakurum'u kuşatıp geri aldılar. Arık Böke kısa bir süre önce aman dilediğini unutup bu sefer zafer kazanma ümidiyle tümenlerini güneye ağabeyinin karargâhına doğru sürdü. Seçkin Keşikten kıtalarından oluşan Kubilay'ın meşhur süvarileri onları Gobi Çölü'nün kenarında durdurdu ve yeniden Arık Böke'nin ordusu bozguna uğratıldı.

Kubilay sonsuza kadar Karakurum'daki Moğol hanından kurtulabilirdi fakat o süvarilerinin kardeşinin kaçan tümenlerinin peşinden gitmesine izin vermemişti. Zira bir zamanlar Cengiz Han'ın sancağını kaldırdığı ve Moğolların kudretinin doğduğu toprağına Moğol kanının serpilmesini istemiyordu. Bunun için Kubilay Karakurum'a besin maddelerini göndermeyi yasakladı. Cengiz Hanın ihtişamlı Orda'sında artık kıtlık ve yoksulluk baş göstermeye başlamıştı.

Bu olayların arifesinde Arık Böke'nin karargâhına Çağatay'ın danışmanı ve Kara Hülagû'nun dul eşi Ergene Begim geldi. Karakurum'a Ergene Begim Arık Böke ile ittifak kurmak için bir yol arıyordu. Karakurum'un desteğini kazanmaya çalışarak Ergene Begim Arık Böke'ye eğer Berke ile Hülagû, Kubilay'a yardım için tümenlerini göndermeye karar verirlerse oğlu Alguy'u ordusu ile birlikte Doğu Türkistan'a göndereceğine ve onların yolunu keseceğine dair söz verdi. Fakat Hülagû kardeşler arasındaki mücadeleye şimdilik bulaşmak istemiyormuş gibi görünüyordu. Ancak er ya da geç bunu yapmak zorunda kalacağını bilerek o da ordularını kuvvetlendiriyordu. Kendisi için en büyük tehdidin Altın Orda'nın olduğunu düşündüğü için tüm gücüyle Berke ile Alguy'un aralarını bozmaya çalışıyordu.

Kara Hülagû'nun dul eşinin Karakurum'da müzakere yaptığı sıralarda Alguy, annesinden gelecek haberi beklemeden tümenlerini Kaşgar'a sürdü, burada ordusunu kuvvetlendirip kendini Doğu Türkistan hanı olarak ilan etti.

Kendini Doğu Türkistan hanı olarak ilan eden Alguy hiç vakit kaybetmeden küçük kardeşi Nikpey'i beş bin kişilik bir orduyla Maverâünnehir üzerinde yer alan Buhara, Semerkant gibi önemli şehirleri kuşatması için gönderdi.

Berke'den uzun zamandır intikam almak isteyen Alguy, Berke Han taraftarı olan herkes kılıçtan geçirildi. Kurtulmayı başaranlar ise korkudan malını, mülkünü ve

hayvanlarını bırakıp Maverâünehir'den kaçtılar. Bu durum Berke'nin Arık Böke ile ittifak kurmasına ve onun safında yer almasına neden oldu.

Ordularının yeteri kadar güçlü olduğunu düşünen Alguy seferlerini bu şehirlerle kısıtlamayarak yeni yerlerin fethedilmesi için ilerlerken artık Karakurum Hanlığını desteklemediğini Arık Böke'nin atadığı valileri öldürüp toplanan vergileri de kendi hazinesine katarak göstermiş oldu.

Alguy Karakurum Hanlığının kendisine saldırması durumunda Hülagû Hanın kendisine destek olacağına dair söz aldıktan sonra tümenlerini Harezm'e ve Afganistan'a doğru sürdü.

Tüm bu olaylar o kadar hızlı gelişmişti ki Altın Orda kendine gelemedi, kısa bir süre önce diğer Cengizlilerin arasında silik olan Alguy'nun şaşırtıcı cüretkâr hareketlerden apışıp kaldı. Berke kendi topraklarını tehdit eden bu gücün farkındaydı. Sınırlarınlarında güçlenmeye başlayan bu yeni kurulan hanlığın bir gün kendisin topraklarına saldırmayacağına dair hiçbir garanti yoktu. Yaşana bilecek büyük mücadele için yeni müttefikler ihtiyaç duyulacağı aşıkardı fakat böyle bir ittifak Orusut Knezleri ile kurulabilir miydi? Onlar şimdilik kendisine itaat ediyorlardı ancak yerleşik orman halkının düşüncelerini, planlarını, kurnazca oyunlarını bir göçebenin hiçbir zaman anlayabilmesi mümkün olmamıştı. Nasıl bir oyun oynayacaklarını kim bilebilirdi?

Berke Han birkaç gün içinde hemen meclisi topladı. Orda'nın sınırları giderek huzursuzlaşıyordu, sınırlardan gelen habercilerde pek olumlu haberler getirmiyorlar, getirilen haberlerin de genelde çelişkili olması durumu daha da olumsuzlaştırıyordu.

Berke her şeyde büyük dedesini örnek alırdı, meclisi de genelde sadece önceden almış olduğu kararı açıklamak için toplatırdı. Han meclisi yeni sarayda toplandı.

Parlak kırmızı Acem halısı ile döşenmiş salonun başköşesindeki altın kürsüde Berke oturuyordu. Sarı Çil altın desenleri ile işlemeli elbiseleri hanın yüzünün sarılığını daha da belirginleştiriyordu. Salonda sessizlik sessizlik hâkimdi. Kürsünün hemen yanında Cengiz han soyuna mensup Şeybani'nin oğlu Bahadur, Nogay, Kulki'nin oğlu Sauk, Cengiz Han'ın küçük erkek kardeşi Hasara'nın torunu Congatbay ve onların biraz gerisinde Noyanlar, emirler, han meclisine lütfedip de davet edilmiş diğer kişiler oturuyorlardı.

Meclis kürsüsünde oturan Berke Han toplanan kurultay üyelerine göz gezdirdikten sonra;

- Allah'ın taktiriyle ben Altın Orda'nın hâkimi Berke Han Meclisi açıyorum. Bugün Altın Orda'nın ertelenmesi mümkün olmayan önemli meseleleri var. Güney sınırımızı Hülagû Han, Cöçi soyundan gelen ve bizim tarafımızdan atanan valileri ve masum halkı katlederek İran ve Azerbaycan'ı ele geçirdi. Doğu sınırımızda da işlerin pek iyiye gittiği söylenemez. Orada da Arık Böke ile Kubilay çarpışmaya başlattığından beri Maverâünnehir'de, Horasan'da ve Harezmi'de durumlar bizim lehimize gelişmedi. Önceleri bize itaatte kusur etmeyen meşhur Baidar'ın evladı Algu, Çağatay ulusundan Ergene Hatun'u kovarak kendini han olarak ilan etti. Maverâünnehir ile Horasan'ı zapt etti, şimdi ise tümenleri Algu'nun ayaklarına haremz'i atmaya hazırlar. Buhara'daki ve Semerkant'taki Naiplerimiz ve defterdarlarımızı kılıçtan geçirmeye cürret etti. Siz, en korkusuzların en korkusuzları ne dersiniz, kudretli Altın Orda bu hakaretleri sineye mi çeksin yoksa itaatsizlere gerekli cezayı mı versin? Belki farklı bir düşüncesi olan varsa o da düşüncesini bizimle paylaşabilir.

Toplanan meclisten hiç kimse hanın söylediklerine cevap vermeden sessizce otururken kapı açıldı ve salona Salimgiray girdi. Meclisin görüşmesini bölmek korkunç bir suç sayılırdı. Buna, han için bir tehlikenin olduğu ya da ulağın çok mühim bir haber ile dörtlü geldiği takdirde sadece özlük muhafızlarının amiri cesaret edebilirdi. Herkes içeri giren yüzbaşının ne söyleyeceğini merakla bekliyordu. Meclis kürsüsünde oturan Berke Han Salimgiray'ın yüzüne bakarak öfkeli bir ses tonuyla;

- Konuş

Salimgiray eğilerek selam verdi:

- Kötü haberler büyük han...

Berke daha da öfkelenerek;

- Burada her şeyi bilmesi gerekenler toplandı. Anlat!

- Karakurum'daki büyük Moğol hanı Arık Böke karargâhımıza bir şey bildirmeden Orusutların memleketine Şelkene Baskak komutasında bir ordu göndermiş. Gönderilen askerler Orusutlardan Orda'ya gönderilen vergiyi kendilerine verilmesini talep etmişler. Orusutlar da bu duruma rıza göstermeyerek Baskak

komutasındaki orduyu kuşatmışlar. Gelen haberci ordunun tamamen katledilmeye başlandığını söyledi.

- Bahadır, peki, yaşlı kurt Şelkene hala hayatta mıymış? diye sordu.

- Orusutlara ıstırap çektirebildiğine göre demek ki hala hayatta dedi Salimgirey.

Berhudar, bir yüzbaşının Cengiz han soyundan gelenler duruken kendisine cevap vermesine öfkelenmişti ki meclis kürsüsünde oturan Berke birden bire elini kaldırarak;

- Karakurum için kesinlikle haraç verilmeyecek, tezelden elçi gönderilsin Orusutlara, haraç talebinde bulunan ordu tamamen katledilsin. Sadece bana Şelkene Baskak canlı olarak lazım. Şelkene Baskak kürsünün ululuğu için çok şey yaptı, ben de onun Moğol bozkırlarına sağ dönmesini istiyorum.

Meclis üyeleri sessizce Berkenin söylediklerini dinliyorlardı. Berke'nin vermiş olduğu bu emir Karakurum ile tam bir kopma anlamına geliyordu. Her kez bunu uzun zamandır bekliyordu, bir gün karşı karşıya gelinmesi kaçınılmazdı, ama yine ansızın gelişen bu olaylar herkes için beklenmedik bir durum gibi karşılanmıştı.

Bahadır Cöçü'nin torunlarından en büyüğü söz hakkını kullanarak şöyle dedi:

- Büyük han, bu kararı almakla Cengiz Han'ın vasiyetini bozuyorsunuz...

- Biliyorum vasiyeti de ala aklımda unutmadım.

- Böyle davranmak şart mı?

- Evet. Altın Orda'nın refahı için bu gerekli.

Berke'nin bakışları birden yirmi yaşındaki Ülketaş Noyan'a döndü. O, zamanında Cengiz Han'ın oğlu Ögeday'ı yetiştiren Calâirlerin emiri Kadan atabekinin torunuydu. Babası Alçetay Ögeday'a sadakati, dürüstlüğü ve doğruluğu için emir unvanı ile anılırdı. Kurultayın Karakurum'da büyük Moğol hanı olarak Tüli'nin oğlu cesur Mengü'yü tahta çıkardığı sene Alçetay korkusuzca Cengizlilere şöyle demişti: “Her biriniz zamanında büyük Cengiz Han'ın vasiyetleri uyarınca Ögeday'ın kanından herhangi bir kişi han yapacağınıza dair ant içtiniz. Bilindiği gibi, bir sığır bile bu kişinin basacağı yerde otlamaya cesaret edemez, bir köpek ise izini koklamaya cüret edemez. Siz ise bugün yemini bozmuşsunuz.”

Kubilay ona şöyle bir yanıt vermişti:

“Evet, biz yemin etmiştik... Ama Cengiz Hanın kanunlarını ilk bozan Ögeday'ın kendisiydi. Cengiz Han şöyle derdi: “Eğer torunlarımdan biri bir suç işlerse veya

kanunlara saygısızlık ederse o zaman böyle bir kişiyi sadece torunlarım bir araya toplanıp yargılayabilirler.” Ögeday soyu ise kimseye sormadan Çağatay’ın torunu Altalu oğlanı katletti. Eğer senin için bu kadarı yeterli değilse dinle anlatmaya devam edeyim. Ölürken, halefi olarak küçük oğlu Şaramun’un olmasını isteyen Ögeday’ın kendisi değil miydi? Burada da Han soyundan gelenler Küyik’i han olarak tahta oturtarak kanunu ihlal ettiler.”

Yıllar önce yaşanmış olayları Ülketay’a bakarak hatırlayan Berke, Cengiz Hanın torunlarının uzun zamandır Cengiz Hanın kurduğu düzene, yasalarına uymadığını düşündü, peki, ya şimdi kendi ulusu, kendi hanlığı bu yasalardan daha önemli değimliydi.

Berke Karakurum’dan ayrılmaya kararı verirken ne pişmanlık ne de vicdan azabı duydu. Aksine, böyle bir karar almak rahatlatmıştı. Bundan sonra Altın Orda tüm kararları kendi başına ihtiyatsızca Moğol büyük hanından onay istemeden verecek ve de toplanan vergilerin bir kısmını artık merkez karargâhına yollanması da gerekmeyecekti.

Almış olduğu kararın doğruluğundan emin Berke meclis üyelerine söyle hitap etti:

- Söyleyin bana, Moğolların büyük hanı şimdi kim? Kubilay mı Arık Böke mi? Meclis üyeleri sessizliğini koruyordu.

Ya da her ikisine de mi haraç gönderme vaktimiz gelmiş? Hayır. Altın Orda bundan böyle kimse ile avını paylaşmaz. Hülagû’ya ve Alguy’a karşı harekete geçme zamanı geldi. Bu nedenle askerimizi beslemek için fethedilen topraklardan elde edilen ganimetle tümenlerimizi donatarak cesur ve yiğit olanları ödüllendirmeliyiz. Meclis üyelerinin çoğu onaylarcasına başlarını salladılar, hanın bilgeliğini takdir ederek konuşmaya başladılar. Sadece Bahadur ile Sauk bir tek kelime söylemediler.

Eski askerler Altın Orda’nın Karakurum’daki Moğol büyük hanlığından ayrılmasıyla Moğol devletinin sağlam temellerinin sallanmaya başlayacağı ve Cengiz Han’ın beyaz dokuz kuyruklu sancağının altında hiçbir zaman güçlü ve tek bir ordu toplanamayacağını farkındaydılar. Yaklaşan felaketi fark edebilmek o kadarda zor değildi. Bu zamana kadar birçok kez meclis toplanmış fakat hiç biri bu kadar uzun sürmemişti. Hülagû’ya karşı Nogay’ın komutasında yirmi bin askerin sefere çıkması kararı alındı, Berke’nin kendisinde komutasındaki on bin kişilik bir

orduyla Alguy'a karşı sefere çıkacaktı. Meclisin aldığı kararları halka bildirmek üzere Deşt-i Kıpçak köylerine, bozkırlarına aynı zamanda Kıpçakları, Mangutları, Bulgarları ve Altın Orda tarafından fethedilmiş diğer kabilelerin yiğitleri sefere çağırarak için ulaklar gönderildi.

Aynı günün akşamı saraya muhafız birliğinden bir asker koşarak geldi ve Berke'nin ayaklarında yerlere kapanıp şöyle bağırmaya başladı:

- Büyük han! Size kötü bir haber getirdim!...
- Buraya ne zaman biri iyi haber ile gelir ki? Konuş ne oldu?
- Kuğularınızdan biri öldürülmüş!

Berke askerinin ağzından dökülen nağmeleri duyduğu an ürperti ile birden irkildi.

-Hemen kimin bunu yapmaya cüret ettiğini bulun! Onu, dünyada görebileceği en korkunç ölüm cezasıyla cezalandıracağım!

Berke Hanın canı kadar değer verdiği kuğularına bunu yapmaya kimin cüret ettiğini bulmak için bütün muhafızlar seferber olmuşlar ancak çabaları nafile çıkmıştı.

Kuğunun ölümü ile Berke'nin gönlünde endişe tohumları yeşermeye başlamıştı. Bedenini saran bu endişe yaşamaya, düşünmeye, hareket etmeye mani olurken, han bu bana kaderin bir işareti olabilir diye düşünmeye başladı. Belki Tanrı, Berke Hana kutsal kuğuların birinin ölümüyle niyetlenmiş olduğu seferlerden birinin başarısız olacağını söylüyordu? Kuğuların yaşamıyla kendi hayatı arasında bir bağ olduğunu düşünen Hana bu fikir çok anlamlı geliyordu. Bunun için de kendi yerine Alguy'a karşı giden ordunun komutasını genç Noyanı Ülketay'a verdi.

Bilge Bahadır hanı nazikçe uyarmaya çalıştı:

- Ülketay çok genç daha yirmi yaşında... Böyle bir işe gücü yeter mi?

Berke itiraz etti:

- Babalarımız emrimiz altına tümenleri teslim ettiği zaman senle biz kaç yaşındaydık? Ülketay genç ama onun savaşlarda zafer kazanmak için büyük bir arzusu var. Ben ona inanıyorum...

Orda'da sefer hazırlıkları alışıla gelmiş gelenekler doğrultusunda yürütülürdü, bu yüzden herkes ne yapması gerektiğini bilir, görevini de bir aksaklık olmadan ve gecikmeksizin büyük bir gayretle yerine getirirdi.

Berke her sabah yaptığı gibi kamyş gölüne gider ve uzunca bir süre yalnız kalmış kuğunun kasvetli ötüşlerini dinlerdi. İnsanlar hanının her adımını dikkatle izliyor ve

onu anlamaya çalışıyorlardı. Tüm Cengizliler gibi o hiç kimseye acımadı ama neden han ölmüş kuğuya bu kadar üzülüyordu? Geçen yıllar mı Berke'nin kalbini yumuşatmıştı? Aslında Hanın kalbi hala eskiden olduğu gibi kaskatıydı.

Nogay ile Ülketay'ın tümenleri sefere çıktıktan bir hafta sonra, Salimgiray yüzbaşının Orusut topraklarına gezisi sırasında ona eşlik eden sarı nüker hana kötü bir haber getirdi.

- Büyük han! Gönderdiğiniz ulak, Alguay ile Hülagû kendilerine karşı başlatılmış seferi öğrenir öğrenmez Altın Orda'ya ait tüm zanaatçıları Buhara'nın şehir duvarlarının dışına kovulmasını emredip eşleri ve çocukları ile birlikte kılıçtan geçirdiğini bildirdi.

Haber hakikaten kötüydü ama Berke'nin gözleri parıladı. Buhara'ya gezisi aklına geldi, gece Altın Orda büyük hanına talepte bulunmaya cesaret eden binlerce insanın başının üstündeki huzursuz ve endişe verici meşale ışığı aklına geldi. O zaman dar sokaklarda kapıldığı korkuyu hatırladı. İsyancılar cezasını buldular diye düşündü. Üzücü olan tek şey bu kıyımı kendisinin yapmamış olmasıydı.

Hanın sustuğunu gören sarı nüker söylediklerini hanın anlamadığını düşünerek şöyle dedi:

- Onlar Altın Orda'nın vergi alacağı kimse kalmasın diye yapmışlar, değil mi?

- Evet, öyledir, kayıtsızca kabul etti Berke. Zanaatçılar zaten Alguay'un hükümdarlığı altındaydı. Altın Orda son zamanlarda onların pek yararını görmedi. Yakında zamanda birçok yeni kölemiz olur. Çok yakında.

Berke Han kapı muhafızlarından birini çağırarak;

-Salimgiray yüzbaşı geldi mi?

-Yok, Hünkârım.

-Bir haber var mı?

-Haberde yok hünkârım.

- Nere gitmiş olabilir?

-Bilmiyoruz?

-Yok, bilmiyorum demekten başka ne gelir senin elinden yıkıl karşımdan gözüme gözükmeye!

Yüzbaşı Salimgiray ise o sırada atını son sürat sürerek Altın Orda'nın sınırlarından gittikçe uzaklaşıyordu. Salimgiray'ın bu yolculuğu aslında Orusut topraklarına

doğruydu, hızlıca Orusutlara ulaşacak onların Şelkene Baskak'ı öldürmelerini engelleyerek Hanın verdiği görevi yerine getirmiş olacaktı.

Baskak peyce yaşlanmış ancak eskisi gibi kuvvetli ve geniş omuzlu, gür çatık kaşları ile önceden de olduğu gibi fethedilmiş halklara dehşet saçmaya devam ediyordu. Moğollar arasında acımasızlığı ve gaddarlığı ile bilinirdi. Şelkene Baskak'ın vergi toplamak için girdiği şehirler alev alev yanar, kadınlar ile çocuklar çığlıklar atarlar, canlı cansız her şey küllere dönerdi. Salimgiray, böyle bir insanın yaşamaması gerektiğini düşünüyordu. Fakat hanın emri buna engel oluyordu.

Salimgiray Orusut topraklarına yaptığı yolculuğun dönüşünde Moğol topraklarına girmeyle askerlerinden birini yerine getirilmiş göreve dair bilgilendirmek üzere Saray'a yolladı.

Aynı gece Yüzbaşı Salimgiray, Şelkene'yi sık ormana götürüp kılıcıyla kellesini bedeninden ayırdı. Şafak sökerken de güvendiği kendisine sadık askerlerle birlikte atlarını Kafkas Dağları'na doğru çevirdi. Yüzbaşı, Berke Hana görevi başarıyla tamamladığını iletmesi için haberci göndermişti. Bu haberi alan han kendisinin dönmesini bekler bu sürede de o ve yanındaki sadık askerleri Kafkas Dağları'na ulaşmış olacaktı.

Hanın adamları, köleleri isyana teşvik eden siyaha bürünmüş adamı sebatla arıyorlardı. Henüz kimse onun Salimgiray olduğunu bilmiyordu ama bu bir gün mutlaka öğrenilecekti. Salimgiray o gün kaçmaya cesaret edememişti ancak artık kaçma zamanı gelmişti.

Semerkant'ta mollalara ve hanlara karşı çıkan, halkı aldatarak mallarını talan eden bir topluluğun baş gösterdiğine ve bu kişilerin başında Tamdam adlı bir kişinin olduğuna dair söylentiler yayılmaya başlamıştı. Salimgiray onun kim olduğu ile ilgili açıklamalara ihtiyaç duymuyordu. Yüzbaşının pişman olduğu tek bir şey vardı, eski niyetini yani Berke Han'ı öldürememektir. Salimgiray, Berke'nin onu sadece Şelkene Baskak'ı getireceği için beklemediğini henüz bilmiyordu. Hanın adamları kölelerin isyanı ve Kolomon ile Kunduz'un firarı işinde onun parmağı olduğunu anlayarak hana iletmişler bu durumdan haberdar olan Berke Han da yüzbaşının gelmesini sabırsızlıkla bekliyordu.

Altın Orda sarayında durumlar böyleyken Hanlığın doğusunda yer alan topraklarda yangın ortalığı kasıp kavuruyordu.

Kubilay karşısında yenilgiye uğrayan Karakurum'daki Moğol büyük hanı Arık Böke tümenlerini sözünü dinlemeyen Alguy'a sürdü. Ordunun başında Kara Böke ile Nogay ve rahmetli Mengü Han'ın oğlu Asutay vardı.

Kendisine saldırmak için yola çıkıldığından haberdar olan Alguy, Kara Böke'ye Sum Gölünde pusu kurarak saldırdı. Çıkan savaşta Nogay öldü, ordusu ise bozkırda dağıtıldı.

Kazanılan bu kolay zafer ile Alguy, ihtiyatlılığı unutup sefer çadırlarının İli Nehri kıyılarında kurmasını emretti.

Asutay önderliğindeki Karakurum ordusunun ikinci kanadı pek hızlı ilerlemekteydi. İli Nehri kıyılarına ulaşan ordu gece karanlığından faydalanarak Alguy'un kampına saldırdı. Alguy bu saldırıdan yanındaki muhafız birliğiyle birlikte Doğu Türkistan'a doğru kaçarak kurtuldu. Dikkatsizliği ve düşüncesizliği için Alguy büyük bir yenilgiyle cezalandırılmıştı.

Arık Böke düşmanları karşısında kazanılan ilk zafer coşkusuyla ordusuna İli çukurluğun da kamp kurma emri vererek kışı burada geçirdi. Amacı kış bitiminde kaybedilmiş malikâneleri Karakurum'un emri altına geri almak için yola devam etmekte.

Arık Böke öfkeliydi bu yüzden de kararları her zaman hesaplı değildi. Kara Böke Sum Gölündeki saldırıdan sağ kalan birçok Noyanı başarısızlıkla suçlayarak acımadan katletmişti. Moğol büyük hanının zalimliliğini gören seferin başlangıçta ona iltihak etmiş göçebe kabilelerinin emirleri kışın gelmesi ile çeşitli bahaneler ile onu terk etmeye başladılar.

O yıl kış çok sert geçiyordu İli Çölünü kalın kar yığınları kaplamış, her koşulda yem bulmaya alışık Moğol atları bile açlıktan zayıflamaya başlamıştı. Bahar mevsimin gelmesine rağmen buz tutan karlar hala erimemiş, sıcak yüzünü gösteren güneşin yerine ise müthiş soğuk kasırğa şiddetinde rüzgârlar almıştı. Arık Böke'nin ordusundaki vaziyet her gün giderek daha zor hale geliyordu. Yerli halkın elinden Moğollar için yararlı olabilecek her şey alınmıştı ama bu da artık yeterli gelmiyordu. Büyük Cengiz Han'ın dokuz kuyruklu beyaz sancağının altına tüm Moğolları topladığından beri Moğol ordusu hiçbir zaman böyle bir acınacak, içinden çıkılmaz duruma düşmemişti. Arık Böke Kubilay'dan aman dilemek zorunda kaldı ve galibinin insafına teslim oldu. İkinci kez Kubilay kardeşine

merhamet gösterdi. Arık Böke'nin ve rahmetli Moğol büyük hanı Mengü'nün oğlu Asutay'ın hayatlarını bağışladı, orduda lider olan Noyanların ise kellelerinin vurulmasını emretti.

Doğu Türkistan'a kaçan Alguy yeni ordu toplayıp karısı olarak kendisi tarafından Çağatay ulusundan kovulmuş Kara Hülagû'nun dul eşi Erkene Hatun'u alıp Kubilay Han'a bağlılığını bildirerek itaat etti.

Talih ve şans Çağatay ulusunun yeni hükümdarının yüzüne güldüğünde Ülketaş'ın ordusu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kışı geçirip Aşağı İtil bölgelerinden Sığanak, Otrar ve Suzak şehirlerine doğru hareket etti.

Ona karşı Kubilay hamisinin güvenilir desteğini hissederek tümenlerini Alguy sürdü...

Kara haber Berke'ye sabah, abdestini alıp namazını kıldıktan sonra ulaştı. Vücudu yara bere içinde, yorgunluktan ayakta zor duran siyah ulak Altın Orda'nın ordusunun üç gün süren mücadelenin ardından bozguna uğratılmış olduğunu, cesur Ülketaş'ın ise savaş meydanında can verdiğinin haberini verdi. Cüretkârlığın misillemesi olarak Alguy Altın Orda'ya ait Otrar şehrini yakıp yıkmıştı. Ülketaş'ın yenilgisi Berke'nin planlarına ağır bir darbeydi. Her şey onun planladığı gibi girmemişti. Askerleri coşturmak, onları gelecek zor meydan savaşları için hazırlamak için en azından küçük bir zafer gerekliydi. Berke biliyordu ki ilk kara haberin ardından kervandaki develer gibi diğerleri de gelir. Kısa bir süre sonra Alguy'un Yedisu bölgesini, Doğu Türkistan'ı, Maveraünnehir'i, Harezm'in yarısını ve Kuzey Afganistan'ı istila ettiği öğrenildi. Berke düşüncelerinde yanılmamıştı.

Arık Böke ile Asutay'ın gönüllü olarak teslim olduktan ve Kubilay'ın boyunduruğu altına girmeyi kabul ettikten sonra Altın Orda ve Hülagû ilhanlığı hariç Cengiz Han'ın imparatorluğunun tüm toprakları Kubilay'a ait oldu. Bundan böyle Moğolların asıl büyük hanı Kubilay oldu.

Kara düşünceler Berke'ye huzur vermiyordu. Düşman sayısı azaldı fakat kalanlar daha çok güç ve kudret kazandı. Doğuda Kubilay, Güneyde Hülagû, Onların dış düşmanı çoktur ama Altın Orda da herkes için arzulanan bir avdır. Berke'yi asil tedirgin eden Kubilay'ın kendisini Çin İmparatoru olarak ilan edeceğine dair söylentilerin olmasıydı. Eğerki böyle bir şey gerçekleşirse Çin'de Moğolların büyük hanına, bundan böyle, onun Cengiz Han'ın kendisine benzettiğini ve

dolayısıyla Moğol atının toynağının bastığı tüm toprakların kendisine tabi olduğunu beyan etmesine kim mani olabilirdi ki? Hülagû da kuvvetli ve de kurt gibi kurnazdır. İsyân eden Gürcülerle hesabını acımasızca gördü. Üstelik liderliğini gölgelemeye çalışan Mısır Memlûkları'nın üzerinde hâkimiyet kurarsa işte o zaman bütün dünya Kubilay ile Hülagû'nun arasından bölünmüş olur. O zaman sıra Altın Orda'ya gelir.Yılların vermiş olduğu tecrübe ile keskinleşmiş zekâ çıkış yolu arıyordu, hiç olmazsa küçük bir kurtuluş yolu açmaya çalışıyordu ama hepsi boşunaydı.

Berke her zamankinden daha sık sazlı göle giderek yalnız kalmış kuğusunu ziyaret etmeye başladı. Göl kenarında durup da kuğuyu seyrederken kafasındaki bütün düşüncelerden, dertlerinden, kederlerinden arını yordu. Bir gün, her zaman gibi sazlı göle gitmiş han hayretler içinde kaldı. Masmavi gölün berrak sularında bir değil üç kuğu yüzüyordu. Bu durumun nasıl olduğunu anlamaya çalışan Han geçen yılki doğmuş olan yavruları dönmüş, kuşu yalnızlığından kurtarmış olmasın mı? Eğer kuğusu yalnızlığa mahkûm olmadıysa, o zaman Cengizliler arasında, bu zor zamanda onu destekleyen biri çıkmaz mı? İşte tam bu sırada aklına Ögeday'ın torunu geldi. Kaydu, Cöçi soyundan değildi ama şuan bunun ne önemi vardı? Kaydu, Batu Han ile birlikte seferlere çıkıp yiğitçe savaşmıştı hele de Orusutlara karşı kazanılan zafer onun eseri idi. O Son yıllarda Çin ile Moğolistan arasında yer alan topraklara sahipti. Kaydu, Cengizlilerin iç hesaplaşmalarına müdahale etmemeye çalışıyordu, ama tüm olayları büyük bir dikkatle izliyordu, çünkü onun ulusunun yanında Çağatay ulusu yer alıyordu ve de Algu'yun kuvvetlenmesi onun içinde büyük tehditti. Kaydu'nun ordusunun dayanağı, Bekrinler ve ona tabi olan göçebe Kıpçak kabilelerinden Usunlar, Duğlatlar, Albanlar, Sıbanlar'dan oluşmaktaydı.

Kaydu'ya hemen güvenilir bir adam göndererek onu kendi tarafına çekmek gerekiyordu.

Berke her zaman kendisi için kuğuların bir kerametinin olduğuna inanıyordu. Kuğusunu yalnız bırakmayan diğer iki kuş gibi sağlam bir ittifak kendisi, Kaydu, peki ya üçüncü kimdi? Üçüncüyü Berke uzun zamandır düşünüyordu, Altın Orda tahtına oturmadan önce Müslümanları bir bayrak altında toplayarak İslam devletlerinin lideri olmayı hayal etmişti. Bu hayali doğrultusunda büyük bir

dikkatle Mısır Memlûklarını takip ediyordu. Eğer Baybars ile güçlü bir ittifak kurabilirse o zaman ne Hülagû ne Alguy Altın Orda ile Memlûk ittifakı karşısında dayanabilirlerdi.

Berke'nin sazlı gölde üç kuğuyu gördüğü günün akşamı Kaydu'dan elçiler geldi. Başlarında, ulus hükümdarının kızı, on sekiz yaşındaki Kutlun Şaga vardı. Korkusuzluğu ve kahramanca davranışları hakkında efsaneler dilden dile yayılmıştı. Ata binmeyi ve ok kullanmasını öğrendiği günden beri Kutlun Şaga babasıyla birlikte tüm seferlere katılmış.

Gelen misafir için toy düzenlendi genç kısraklar kesildi taze kızımalar altın kâselerde gelen misafirlere sunuldu. Gelen misafirler için verilen ziyafetten sonra, han ile Kutlun Şaga yalnız kaldığında geliş amacının Kaydu'nun, Alguy ile gireceği mücadelede yardım talebini dile getirmek olduğunu söyledi. Sabah Berke koyun kürekkemiğinden fal bakan bir kâhini yanına çağırdı ve Kaydu'nun falına bakmasını emretti. Kâhin, Kaydu'nun Algu'ya karşı çıkacağı seferin galibiyetle sonuçlanacağını söylemişti.

Kutlun Şaga'nın Altın Orda'dan ayrılmasının üzerinden bir hafta bile geçmeden Berke'nin karargâhına Mısır'dan elçiler geldiler.

Mısır elçileri ile yapılan müzakerelerde, Baybars'ın sadece Hülagû'ya karşı savaşması değil bütün Müslüman âleminin kâfirlere karşı cihat anlayışıyla hareket edeceği hususunda karara varıldı. Bu savaşın beyaz sancağı Deşt-i Kıpçak topraklarında İslam'ın gayretli savunucusu Berke Han olacaktı.

Olaylar tam da Berke Hanın istediği gibi gelişmekteydi. Altın Orda'nın vaziyeti de artık o kadar zor ve çaresiz gibi gözüküyordu hanın gözünde. Sadece dış düşmanları değil iç düşmanlarını da düşünme vakti gelmişti. Han, Salimgiray'ın, Kolomon'un ve Kunduz'un kelesini getirenin cömertçe ödüllendirileceğinin ilan edilmesi için emir verdi.

O günlerde kaçaklar giderek Altın Orda topraklarından daha da uzaklara doğru yol alıyorlardı. Çıkış oldukları bu yolculukta her gün farklı milletlerden kaçan kölelerin onlara katılmalarıyla giderek büyüyorlardı.

Alguy'un topraklarından üzücü haberler gelmeye başlamıştı. Alguy, Memlukların Altın Orda'ya müttefik olmak için elçi gönderdiğini öğrenince topraklarında yaşayan Müslümanları, yaşlısından gencine, eşiktekinden beşiktekine kadar daha

önce hiç kimsenin görmediği böylesine zalimce bir katliamla öldürmüştü. Katliamlar sırasında Alguý'un karısı Ergene hatun da ölmüş, o da Ergene hatun ölümünün suçlusu Müslümanların olduğunu ilan etmişti.

Tarbagatay Dağlarında kendi sırasını bekleyen Kaydu cesur ve uzak görüşlü bir savaşçıydı. Batu Han ile birlikte çıktığı seferler, Mengü Han zamanlarında Karakurum'daki hizmeti, onu olaylardan anlamayı, Cengizlilerin entrikalarını çözmeyi öğretmişti. Kaydu ileri görüşlülüğü sayesinde çok kısa bir süre sonra Alguý ile Kubilay'ın hırslı ellerinin mutlaka ulusuna uzanacağını biliyordu. Kaydu tümenleri zeki ve akıllıca yönetmeyi bilirdi. Kısa boylu, elmacık kemikleri çıkık ne sakalı ne de bıyığa sahip geniş yüz, yaşına rağmen hala dik duruşlu tipik Moğol görünüşünü hala koruyordu.

Babası Kâşi şarap düşkünü, ölümü de girdiği şarap komasından olmuştu. Kaydu kendisi ise kırmızı bile içmezdi bu da Cengiz han soyunda çok nadir rastlanan bir durumdu. Her zaman soğukkanlılıkla hareket eder ani kararlar almadan önce uzun uzun düşünür, düşüncelerinde de duygusallığa yer vermezdi.

Kaydu dedesi gibi orduyu birkaç kola bölüp her birinin başına da oğullarından birini koymuştu. Kubilay'ın sınırlarındaki ordunun başında ikinci oğlu Orus, Altın Orda sınırlarında üçüncü oğlu Baykagar, Hülagû'nun sınırlarında da dördüncü oğlu Sarban görevlendirilmişti. Kaydu ise ilk evladı Şapar ve küçük kızı Kutlun Şaga ile birlikte Alguý'un ordusu ile karşılaşmaya hazırlanıyordu. Altın Orda'nın güney ve doğu ufuklarından Kaydu tümenlerinden gelen iyi haberler Orda karargâhının üzerindeki kara bulutları dağıtmaya başlamıştı. Orda'da Kaydu'nun zaferi ve Nogay'ın başarıları münasebetiyle kurbanlar kesiliyor, toylar düzenleniyordu. Yine böyle kutlamaların yapıldığı günlerin birinde uzun yoldan geldikleri atlarının bitkin halinden kolqaylıkla anlaşılabilen Rostov, Yaroslavl, Suzdal ve Velikiy Ustüg süvari geldiler. Süvariler Orusut şehirlerinin isyan etme üzere olduklarını ne Karakurum'a, ne Altın Orda'ya, ne Kubilay Han'a haraç ödemek istemediklerini söyleyerek sözlerine, isyan kıvılcımları büyük bir ateşin çıkmasına sebep olabilir ve bu yangın, bütün Orusut memleketine yayılabilir diyerek devam ediyordu. Orusutlar ilk defa isyan etmiyordu Fakat aynı anda dört şehrin ayaklandığı henüz olmamıştı. Burada gerçekten büyük bir yangın başlayabilir ve çıkan bu yangınla

başa çıkmak zor olurdu. Bu kıvılcımları büyümeden söndürmek gerekliydi ama bunun için nasıl bir müdahale yapılmalıydı.

Tüm hanların dönemlerinde Altın Orda en çok Orusutların birleşmesinden korkardı. Her sene giderek daha sık birbirinden kopuk toprakları birlikte toplamayı ve menfur boyunduruktan kurtulmayı hayal eden insanlar ortaya çıkarlardı. Sıradan halk Orda'ya hizmet etmeye hazır knezlere itaat etmeyi reddederlerdi.

Orusutların topraklarına sayısız seferler düzenlenir bu seferlerde her yer yakılıp yıkıldıktan sonra buralara vergi toplamakla yükümlü askerler gönderilirdi. Evleri tarlaları harabeye dönmüş Orusutlardan üztüne bir de vergi alınması onlar için hayatı zor ve çekilmez bir hale getiriyordu. Kelle vergisinden sorumlu knezlikler hasadın onda birini ve el de edilen kürklerin yarısını vermek zorundaydı. Eğer biri talep edilen vergiyi ödeyemiyor ise o zaman vergi toplayan, borçlunun gelecek sene faiz ile ödemesi üzerine Orda hazinesine gerekeni kendisi yatırırdı. Borçlu bu sefer de zamanında borcu ödeyemiyorsa o zaman onu kölelik beklerdi. Bazen vergi tahsili yerli halktan güvenilir kişiler aracılığıyla gerçekleşirdi. Böyle kişilere Orusutlar Besermenler (imansızlar) derler, Kıpçaklar ise onlara Kırmanlar adını verirlerdi

Moğol büyük hanı Mengü'nün hükümdarlığı sırasında vergi ile harç tahsilinin düzenlemesi için Orusut topraklarına Pısık Berke adlı bir kişi gönderilmişti. Kurnaz ve kindar o bir zamanlar Yelüy Çutsay adlı bir Çinli'ye Ögeday'ın baş müsteşarına hizmet ederdi.

Kurnaz Berke tüm Orusut Knezliklerinin nüfus ve hayvan sayımının yapılmasını emretti. Aynı şeyi özgür Novgorod'dan da talep etti. Sartak Han'ın hükümdarlığı sırasında vergi ile harçtan muaf kılınmış Novgorodlular Berke Hanın bu isteğine karşı çıktılar. Fakat bu durum pek uzun sürmedi sınırlarında hala Alman şövalyeleri duruyorlardı. Karakurum ve Altın Orda ile bozuşmak tehlikeliydi. Boyarların baskısı altında Novgorod sayım yapılmasına razı oldu.

Orusut şehirlerindeki isyan kıvılcımları büyümeye başlamıştı. Berke bu isyanları bastırmak için kimi göndermesi gerektiğini uzun süredir düşünmekteydi. Seçim Sauk'a düştü. Han, Sauk'un Orustulara karşı nefretini biliyordu onun için eski müsteşarın her şeyi gerektiği gibi yapacağından emindi.

Sauk komutasındaki beş bin kişilik ordu büyük Rostov duvarlarına şafak sökerken yaklaştı. Orusutlara Moğol kılıcının ürkütücü gücünün gösterilmesi gereken ilk şehirdi.

Sauk sefer çadırlarının kurulmasını emrini verdikten sonra dinlenmek için çadırına geçti, beyaz çadırından yeniden çıktığında da güneş artık şehrin kilise kubbelerinin üzerinde var gücüyle oynaşıyordu.

Sauk o an yetmiş yaşındaki bir ihtiyara hiç benzemiyordu. Orusutlardan intikam alabilecek olmanın heyecanıyla gözleri açık ve kesin bir biçimde;

- Buraya Kablan Noyanını çağırın!

Çevik nüker kavisli hançeri kınına sokup emri yerine getirmeye koştı.

Sauk düşüncelere dalıp önündeki şehre bakıyordu. Yıllardır bu günün hayalini kurmuş hayalini kurduğu bu elemli bekleyişin gerçekleşmesine çok az kalmıştı.

Sauk Cengiz Han'ın torunlarından beriydi, peki onlardan kim iktidarı hayal etmiyordu, halkları yönetmeyi, yeni toprakları fethetmeyi ve durmadan talih ve şan ışınlarında yıkanmayı hayal etmiyordu?

Daha on yedi yaşında Sauk bu amacın neredeyse ulaşılmaz olduğunu anladı. Babası Kulkan Kolomna Orusut şehrinin ele geçirilmesi sırasından can verdi. Annesi, Kulan Hatun, Cengiz Han'ın en küçük karısıydı. Ne soyunu ne kabilesini hatırlıyordu. Daha büyük eşlerden gelen Cengizlilerin hiç kimsenin ona yol vermeyeceği belliydi; ayrıca Orda'da annesi tarafından, gelecekteki taht mücadelesi sırasında güvenebilecek akrabaları yoktu.

Çok kısa bir süre içinde Sauk, diğer Cengizlilerin arasında kendini göstermeye yardım edebilecek özel becerilerin olmadığını anladı. Ama gizli hayal yine onu bırakmıyor her geçen gün daha da alevleniyordu. Babası hayatta olsa her şeyin daha farklı gelişebileceğine inanıyordu. Babası korkusuz savaşıydı. Böyle anlarda Sauk Orusutlardan nefret eder ve onları, planlarının ve ümitlerinin çöküşünün tek suçlusu sayardı.

Sauk Orusut şehrine bakaraken birden Novgorod elçilerinin Orda'ya, Sartak Han'a gelişini hatırladı. İşte o zamanlar, sarı sakallı Svyatoslav'a ikram edilen bir kadeh zehirli şarabı az kaldı içecekti. Sauk, şarabın zehirli olduğunu bilseydi eğer kadehe elini bilesürmezdi. Ama her şeyin suçlucu Orusuttu, onun gözleriydi. Nasıl kin dolu bir bakışla bakıyordu eski savaşı Moğollara! Hareketinde bir meydan okuma

vardı, Sauk bedenini yakıp kavuran daha şiddetli bir nefret ile onu hiçbir zaman terk etmeyen korkuyu yenip kadehi kaldırıp içmeye hazırlanmıştı.

Sauk bir gün eline sarı sakallı Svyatoslav Orusutu geçerse Moğollardan neden bu kadar nefret ettiğini söyletme zorunda bırakacaktı. Ona o zehirli şarap kadehini hatırlatırlatacaktı.

Koşmaktan soluk soluğa kalmış, iri bedenini taşıırken bitkin düşmüş bacakları yalpalayarak yürüyen Kablan Noyanı beyaz çadıra girip selam verdi.

İri yapılı adama Sauk şöyle dedi:

- Bizi sefere gönderirken büyük Berke Han şehri yıkmadan önce Orusutlara isteklerinin ne olduğunu sormamızı emretti. Yüz asker alıp onlara var. Eğer isteklerinin makul olmadığını düşünürsen o zaman Orusutlara, bizimle harbetmek için kale kapılarının dışına çıkmalarını söyle. Kabul etmezlerse şehri yakacağınızı, kendilerini ise korkunç bir ölümün beklediğini söyleyerek tehdit et.

Kablan Noyan, emredersiniz diyerek o bitkin haline aldırış etmeksizin emri yerine getirmek üzere yanına aldığı askerlerle birlikte yola çıktı. Gün batmak üzereyken Kablan Noyan yanındaki askerlerle birlikte geri döndü.

- Emriniz üzerine gittiğim ve Orusutlarla anlaştım.

- Nasıl anlaştınız.

- Yarın bu saatte Orusutlar şehirden çıkacaklar.

Bir an için Sauk irkildi. Bu meydan savaşını yıllardır arzuluyordu ama gençliğinde aldığı acı dersler hala hatırında duruyor bu da onun korkmasına sebep oluyordu.

-Her iki taraf içinde makul şartlarda bir uzlaşmaya varamadınız mı?

-Hayır, Kablan Noyan büyük ve ağır başını eğdi. Knezin nerede olduğunu öğrenemedim. Kneze yakın insanlar ise yakalanıp kuyulara atılmışlar. Halk Rostislav adlı bir papaz ve onun yardımcısı olduğu ileri sürülen Novgorod'dan Svyatoslav önderliğinde toplanarak isyan etmiş. Ayaklananlar Hanımız tarafından görevlendirilen Emir Kitak'ı zincire vurup, Müslümanlığı kabul eden papaz İzosim'i idam etmişler. Şehirliler şöyle dediler: "Kitak'ı istiyorsanız alın onu Fakat bundan böyle size ne harç ne vergi vermeyeceğiz."

- Başka ne söylediler?

- Berke han tarafından vergi toplamak için gönderilmiş Besermenleri şehirlilerden geri çekmemizi ve bir daha göndermemizi talep ediyorlar.

- Peki, sen ne dedin onlara?

- Ben, böyle bir şeyin mümkün olmadığını söyleyip Kitak'ı azad etmelerini, isyanı bitirmelerini emrettim. Eğer bunu yapmazlarsa şehirlerini yakıp yıkacağımı ve canlı cansız demeden yok edeceğimizi söyledim.

- Onlar sana ne cevabı verdiler?

- Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyidir dediler üstelik bu karalarında da kati görünüyorlar, onları bu kararlarından hiçbir şey vazgeçiremez diye düşünüyorum.

- İsyancıların sayısı çok mu?

- Hayır. Sadece şehirdeki yerli halk ve civar köylerden gelenlerden oluşmakta ayrıca ellerindeki silahları da o an ellerine ne geçtiyse kazma, kürek, orak, bizim gibi mızrakları, okları, keskin kılıçları yok.

- Sence ne yapmalıyız? Nasıl hareket etmeliyiz?

- Şimdi saldıralım ansızın, ben yarın için şehir surlarının önündeki meydana savaşımlım dedim Fakat yarın onlara başka köylerden, şehirlerden destek gelmeyeceği ne malum en iyisi bugünün işini yarına bırakmamak en doğrusu. Gölde yüzmek için soyunmuş adam sudan korkmaz ve mutlaka o suya girer. Orusutların korkusu yok bu nedenle oyalanamamak lazım.

- Haklısın, yılanın küçükken başını ezmek gerekli.

Bir boru sesi yankılandı Moğol kampının üzerinde. Sesle birlikte insanlar telaşla yürümeye, koşuşmaya başladı. Kargaşanın gürültünün yerini kısa sürede sessizlik almış obada dağınık halindeki 5 bin kişilik ordu tek düze saflara durmuş dikkatle Sauk'a bakıyorlardı.

- Hücüm! diye emretti Sauk.

Ayın kızıl çehresi karanlık Orusut ormanlarının üzerinde yükselmeye başladığı zaman şehir kocaman bir odun yığını gibi alev alev yanıyordu. Şehir sakinleri Moğollara karşı daha fazla dayanamayacaklarını anladıklarında Kitak'ı ve diğer esirleri öldürdüler. Özgürlükleri için hayatları pahasına korkusuzca kanlarının son damlasına kadar savaşmaya devam ediyorlar, zira köle olmaktan kurtulmanın tek yolu ölüm olduğunun farkındaydılar.

Moğollar şafak sökerken yakalaya bildikleri herkesi şehir meydanına topladılar.

Sauk'un gözleri uzun boylu sarı sakallı iki ihtiyarın yüzlerinde durdu. Açık akbaşların durduğu kalın ve sağlam yapılı bedenleri sıradan şehirlilerden olmadıklarını belli ediyordu.

Sauk ihtiyarların yüzüne dikkatle bakarken biri ona tanıdık geldi ve atın dizgine dokunup ona yaklaştı. Kamçının ucu ile esirin çenesini kaldırdı.

Hayır, Sauk yanılıyor olamazdı. Bu, meydan savaşının arifesinde hatırladığı Svyatoslav'dı. Solgun ihtiyarın dudaklarında tebessüm belirdi.

- Görüyor musun, Orusut, biz yine karşılaştık.

İhtiyar savaşçının tamamen yara bere içinde kalmış bedeni kımıldamadan öylece duruyordu.

- Görüyorum. Demek, kısmetmiş.

Sauk Svyatoslav'ın kin dolu bakışlarına dayanamayarak gözlerini ondan aldı.

Svyatoslav hiçbir şey söylemiyordu. Sauk hızlıca atını çevirip intikamını gerçekleştirmek için önceki yerine gitti. Askerler meydanda toplanmış esirlerden ellerine ilk geçeni sürükleyerek kenara çıkarıyorlardı. Ceza emrini Sauk'ın kendisi veriyordu.

- Sauk kes diye emir verdi. İki askerin kolunda sürüklenerek kenara çıkarılmış esire atlı cellât eğerin üzerinde hafifçe kalkarak kavisli Moğol kılıcıyla esiri omzundan beline kadar yarıyordu. Kaplan Noyan her çevik vuruştan sonra gözlerini kapatır ve Sauk'a takdirini göstererek memnun memnun dilini şapırdatırdı.

Bazen değişiklik olsun diye Sauk şöyle emrederdi:

- Moğol usulü ile öldürün.

Bu sefer cellâtların rolünü diğer savaşçılar üstlenirlerdi. Hükümlüyü kapıp yüzükoyun yere atıp topuklarını ensesine büklerlerdi. Kısa bir çılgılık, kırılmış omurganın kütürtüsü ardından cansız beden bir yana sürüklenişi.

- Kesin...

- Moğol usulüne göre öldürün...

Sauk'un kısa sakın emirleriyle meydana toplanan esirler birer birer azalırken, ceset yığını büyüyordu. Meydanı tamamen insan kanının buğulu kokusu kaplamıştı.

Sauk büyük sevinç duyuyordu. Babasına yapılanların intikamını alıyordu. Önceleri Moğol hanlarının verdiği cezayı izleyebilirken bugün ise o kendi onu

gerçekleştiriyordu. Titresinler! Yaşamaya izin verilenler gelecek kuşaklarına “Sauk” adını iletinler intikamını anlatsınlar. Orusutlar, Tanrı’nın onlara köle olma kaderini hazırladığını, her isyanın hayatları ile ödeyeceklerini kabul etmeliler, sonsuza kadar hatırlamalıdır. Moğolların kudreti büyüktür, kalpleri ise taştandır, ne acıma ne merhamet duygusunu bilirler diye söylendi Sauk.

Sıra ihtiyar kardeşlere geldiğinde Kablan Noyanı Sauk’a yaklaşıp şöyle dedi:

- Bunlar isyancıların başı, Rostislav ve Svyatoslav.
- Biliyorum, Şehrin ele geçirilmesi sırasında kaç askerimiz öldü?
- İki bin...

Sauk yüzünü buruşturdu:

- Bu ihtiyarlardan kimin yaşı daha küçük?
- Rostislav...
- O altmış yedi yaşında...
- Onları yan yana koyun.

Askerler Sauk’un emrini yerine getirdiler. O da kardeşlerin yüzlerine uzun uzun dikkatli bakıyordu.

- Svyatoslav küçük kardeşini çok mu seviyorsun?
- Evet...

Sauko an on iki yıl önce Beşbalık’ta olan olayı hatırlamıştı.

Uygur emiri Hıristiyan Baurçin, Cuma namazı kılmak için Urumçi de bir camide toplanmış Müslümanları öldürmek ister. Müslüman din adamlarından Seyfeddin bunu öğrenir. Ögeday’ın vefatından dolayı onun yerine başdanışmanı Oğul Gaymış vekalet etmektedir. Baurçin de Müslümanları katletme düşüncesini onaylatmak için Karakurum’a gitmeye karar verir ve yola çıkar o Karakurum’a ulaşmadan Karakurum hanı olarak Mengü ilan edilmişti. Seyfüddin, yeni Moğol hâkiminin dinsel hoşgörüsünü bilerek emirden erken davranıp yalvararak hanı Müslümanlara arka çıkmaya razı eder. Baurçin Karakurum’a gelir gelmez yakalanıp zindana atılır. Mengü Han kendisi Baurçin’e idam hükmü verir. Onu, daha kısa bir süre önce yönettiği Beşbalık’ta, herkesin gözlerinin önünde idam edilmesini emreder. Sauk hala o zaman gördüklerini unutamıyordu. Sadece Moğol, cesur ve acımasız savaşçı böyle bir cezayı akıl edebilirdi.

Yakışıklı, esmer çehreli Baurçin'i zincirlere vurulmuş halde idam yerine getirdiler. Tellal halka Mengü Han'ın emirlerini;

Büyük han Mengü hanın emridir.

- Uygur emiri Baurçin'i Beşbalık'ta büyük han Mengü'ye sadık Müslümanları canice kesmek istediği için öldürülecek. İdamı gerçekleştiren en yakını onu yerini alır.

İki asker, Baurçin'i idamın gerçekleşeceği tepeye koydular. Ve hemen o an kalabalıktan genç siyah bıyıklı, yüzü emire çok benzeyen bir asker çıktı. O, öz kardeşi Urkenjem'di. Han sözlerini söyleyen tellal ona bıçağı uzattı. Cellâtlar Baurçin'i iskeleye yatırıp elleri ve ayaklarını bağladılar.

Urkenjem koyunu kesmeye hazırlanmış gibi kardeşinin yanında diz çöküp tellala beklenti içinde baktı. O başıyla işaret etti. Urkenjem acele etmeden sakın sakın Baurçin'in kafasını tutarak elindeki bıçakla boğazını kesti. Tüm vücuduna kardeşinin kanı bulanmış halde ayağa kalkıp kin dolu ve donmuş gözleri ile yine tellala baktı. O, kölelerin ellerinden emirin iktidarını sembolize den kırmızı çapanı alıp onu boğazlayan kardeşinin omuzlarına attı, başına da sansar kürkü ile işlenmiş boriği taktı. Moğolların zalimliğine alışık insanlar böyle bir şey ilk defa görüyorlardı. Kalabalık şaşkınlık içinde susarken sadece emin olmayan birkaç ürkek ses şöyle bağırmaya yeltendi: "Şanın yürüsün emir!"

Yeni emir cellâtlara kardeşin cesedini almaları için işaret etti ve egeri tamamen gümüşlerle süslenmiş siyah rahvan ata binip Nükerlerinin başında şehrine döndü.

Sauk o anı sanki yeniden yaşamış gibiydi. Öylesine bir canilik nasıl unutulabilirdi ki.

- Seninle daha önceleri tanışmıştık, dedi o Svyatoslav'a. Sartak daha hayatta iken bir dastarhanın başında oturduğumuzu hatırlıyor musun? Bunun hatrına senin hayatını bağışlamak isterdim. Fakat suçun büyük ve seni cezalandırmamak mümkün değil. Sauk duraksadı, gözlerini Svyatoslav'ın yüzüne dikti. Kendi ellerinle küçük kardeşini boğmalısın. O nasılsa öldürülecek, eğer söylediğimi yaparsan sözüm söz hayatta kalırsın...

Yaşlı asker başını önüne eğip uzunca bir süre suskunluğunun ardından;

- Öyle olsun, askerlerine ellerimi çözmelerini emret.

Sauk'un gönlü büyük bir sevinç duyuyordu. Böyle bir şeyi Orusutlar henüz görmemişlerdi, bilmiyorlardı. Bu günü sonsuza dek akıllarında tutsunlar. Fani dünyada başka türlü olabilir mi ki? Kim bir başkasının, hele ki bir mahkûmun uğruna canını vermeye cesaret eder? Can korkusu kendi kardeşini öldürmeyi bile göze aldirabilecek kadar güçlüydü. Sauk, Svyatoslav için korkunç bir intikam planı tasarlamıştı. Kendi kardeşin öldüren birisini insanlar asla affetmezler ve bu davranışından dolayı bir zamanların güçlü savaşçısı kendi halkı içinde dışlanmış olarak dolaşırdı. Ölümden daha korkuncu toplum tarafından dışlanmış, insanlığın yüzkarası olarak nitelendirilen kişisidir. Kişiye vurulan bu damgayı temizlemeye hiçbir şeyin gücü yetmez, ne davranışların ne de sözlerin bir anlamı kalır. O zaman şartı yerine getirip Svyatoslav yaşama şansını elde edebilirdi ancak o günden sonra onun için güneşli gökyüzü karanlık bir gece dönüşüp, attığı her adımı insanlardan, yollardan ve patikalardan uzağa sürer, yaşan bir ölü gibi dolaşmaya sevk ederdi.

İntikam ateşi ile yanıp tutuşan Sauk Nükerlere;

- Çözün onu! diye emretti. Onlar da hızlıca emri yerine getirdiler.

Hala başını kaldırmadan, kıllı kementten morarmış ellerini ovarak duruyordu yaşlı savaşçı Sauk'un karşısında.

- E, ne duruyorsun! dedi Suik.

Svyatoslav başını hızlıca kaldırdı. Bir an için iki ihtiyar Orusut ile Moğolun gözleri buluştu. Birdenbire Svyatoslav ileriye fırladı. Attan düşen Sauk'un kırmızı çapanı kuşkanadı gibi havada parıldadı. Her şey o kadar hızlı gelişmişti ki askerden bir tanesi bile ne yerinden hareket etmeye ne elinden hançeri almaya yetişemedi. Sonunda atılıp Orusutu Sauk'tan aldıkları zaman her şey bitmişti. Moğol, hareketsiz bir biçimde nemli, at toynakları ile perişan edilmiş yerde yatıyordu.

- Yoldan! Çekilin yoldan! Kablan Noyanı bağıarak altındaki aygırı Svyatoslav'ın üstüne doğru sürüyordu. Nükerler bir yana çekiliverdiler. Kavisli Moğol kılıcı sabah güneşinin ışınları içinde keskin bir şekilde parıldadı. İki korkusuz yaşlı savaşçı aynı yerde dünyaya gözlerini yummuşlardı. Altın Orda'nın büyük hanı cephelerden gelen haberlerden dolayı çok mutluydu. Nogay'ın tümenleri düşmanın direncini kolayca kırarak Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerliyordu. Suik'ın ölümüne rağmen Kablan Noyanı Orusut toraklarında baş gösteren isyanı bastırmıştı. Yiğit askerler hanın namını kazanılan yeni zaferler ile yüceltmeye

devam ediyorlardı. Han için savaşta kaç askerin öldüğü ne kadar insanın katledildiği o kadar önemli değildi. Önemli olan kazanılan zaferdi. “Şehit düşenler unutulur ama zaferler yüzyıllar boyu kalır”, korku ve kuşkuları bilmeyen büyük Cengiz Han da zaten böyle söylemişti. Yeni zaferlere aç bütün Moğolları kendi himayesi altına almak isteyen Berke kendisinden yardım istemek için gelen Kutlun Şaga'nın gelişine sevinmişti. Yeni güç ile arzularına bir adım daha yaklaşma fırsatıydı.

Kutlun Şaga İli'nin yukarı kesimlerine Berke Han'ın verdiği ordu ile geldiği zamana kadar burada çok şey değişmişti. Zamanında Kaydu'dan yenik düştüğü şöhret düşkünü ve öfkeci Alguy artık boyun eğemiyordu. Yeni bir ordu kurup Buhara ile Semerkant'ın emiri Musabek onu düşmanına sürdü.

İli Nehri'nin kıyılarında yeni muharebeler başlamıştı. Hafif engebeli, kızgın güneşten kavrulmuş düzlükte ordular karşı karşıya geldi. Arazi, Kaydu'nun Kıpçak süvarisinin hareketine elverişli gibiydi ama son muharebelerde sayıları iyice azalmış olduğundan dolayı önceki tehditkâr gücü göstermiyordu, Kutlun Şaga Berke Han'dan gelen yardım ile sürekli ilerlemeye çalışıyordu. Kızgın güneşin altında uzunca bir Muharebenin ardından Kaydu bozguna uğratılmış ordunun kalanları ise kurtuluşu kaçmakta bulmak zorunda kalmıştı.1264 yılının sıcak yaz günlerinden birinde Alguy kalp krizi geçirerek vefat etti. Alguy'un ani vefatından sonra Çağatay ulusunda iktidar mücadelesi yeniden baş göstermeye başladı. Orduyu toplayıp ve akrabaları ile acımasızca hesabını görüp rahmetli Ergene Hatun'un oğlu Mübarek Şah kendisini yeni han olarak ilan etti. Bu sırada Berke'den uzun zamandır sabırsızlıkla beklediği yardımı alan Kaydu ordusunun kuvvetlenmesiyle Yedisu Bölgesi'nin nihai fethine başladı. Hayat kervanı dur durak bilmeden ileri gidiyordu. Domuz yılı, çekişmeler ve Cengiz Han'ın torunlarının arasındaki taht yarışında yılında Çağatay oğlu Mutigen'den doğmuş Esen Tübe öldürülmüştü. Çocukları, Barak, Momun ve Basar ise bu sırada Çin'de Kubilay Han korumasındaydılar. Aralarında en zeki ve en cüretkâr olanı Barak idi.

Büyük han Kubilay, Mübarek Şah'ın rızası olmadan Alguy'nun tahtının üstüne oturmasından dolayı hoşnutsuzdu. Barak'a Çağatay'ın ulusuna gidip kendi hakkı olan tahtın başına oturarak şuan tahta oturan kişi ile birlikte yönetmesini emretti. Kubilay elçisiyle Barak'ı birlikte isteklerini iletmek üzere Mübarek Şah'ın

karargâhına gönderdi. Gönderilen Barak yeni hanın burada temelli yerleşmiş olduğunu ve ortak yönetim söz konusu bile mümkün olmayacağını görünce bilgece davranarak ziyaretinin gerçek sebebini gizleyip ve duygularına hâkim olup Mübarek Şah'tan yönetime Seyhun nehri kıyılarında yayılmış babasının eski aymağını mütevazı bir dille istedi.

Çağatay'ın ulusunun yeni hâkimi Barak'ın ricasını yerine getirdi. Barak ise, aymağa gelince bilge Kaydu gibi etrafında gayretle sadık adamları, akrabaları ve yakınları toplamaya başladı. Belli etmeden yavaş yavaş o nüfuzlu Noyanları kendi tarafına çekerek güç biriktiriyordu. Barak kısa süre içerisinde büyük bir ordu kurmayı başarmıştı. Barak'ın çok kısa bir süre de bu kadar güçlenmesinden tedirgin olan Mübarek Şah yeni palazlanmaya başlayan Barak'ın ordusunu yok etmek için harekete geçti. İki ordu Seyhun nehrinin yukarı kesiminde yer alan Hocent yakınlarında karşılaştı. Çıkan muharebede Mübarek Şah esir alınarak iktidarını kaybetti ve tahtı Barak'a devretmek zorunda kaldı.

Alguy ile Ergene Hatunun bütün mal-mülküne artık Barak sahipti. Diğer Cengizliler gibi o da onu kimse ile paylaşmaya niyetli değildi. O yüzden artık korku ve gereken hürmet olmadan bakıyordu yakında olmuş hamisine. Barak, Kubilay'ın Yassı şehrine naip olarak atadığı Mogultay'ı görevden alarak kendi akrabası Bekteniş'i atamış. Barak'ın yaptıklarını dikkatle izleyen Kubilay fazla ileri gitmiş akrabasını haddini bildirmeye, beklenmedik ve hızlı kalkışı için kime borçlu olduğunu hatırlatmaya karar verdi.

Kubilay Moğollar ile fethedilmiş tüm toprakları güçlü ve kuvvetli tek bir sancağın altında toplamayı umuyordu. Bu sebepten de Barak'a doğru seçkin Moğol savaşçılarından oluşan altı bin kişilik bir ordu yolladı. Fakat yeni han otuz bin kişilik bir orduyla karşısına çıktı. Kubilay'ın göndermiş olduğu altı bin kişilik ordu karşılarında kendilerinden sayıca çok üstün bir orduyu görünce savaşmadan geri çekildi.

Çin'deki olaylar onu bir süreliğine batı sınırlarında olanlardan uzaklaşmak zorunda bıraktığı için Kubilay intikamı ertelemeye karar verdi. Başarısından mutlu Barak ise Hotan şehrini harap edip tümenlerini Maveraünnehir'e çevirdi.

En yakındaki komşularının içinde en güçlü ve de büyüğü Altın Orda idi ancak Berke Han anlaşılmalıkânelerinde sakin sakin oturuyordu ve Çağatay ulusuna

tehdit etmeye niyetli de değildi. Kendi işleri ile meşgul olan ne Kubilay ne Hülagû artık Barak'ın işlerine müdahale girişiminde bulunmadılar. Sınır komşularıyla olan münasebetleri sakindi fakat kendi içlerindeki iktidar kavgası hala devam ediyordu. Ulustaki iktidar kavgası sürerken Kaydu bütün Yedisu bölgesini zapt etti ve Barak'a ait topraklara iyice yaklaşmış Talas Irmağı'nın kıyılarına kadar ulaştı. Kolay zaferlerden coşmuş yeni han Kaydu'nun tümenlerine karşı harekete geçti. Aralık ayının başlarında orduları Talas'ın kıyısında toplandı. Kaydu hasta olduğu için muharebeyi de oğullarından biri yönetiyordu. Barak'ın tümenleri Kaydu'nun oğlunun savaşçıları büyük bir bozguna uğratarak geri çekilmek zorunda bıraktı. Barak'ın tümenleri de ansızın kudurmuşçasına esen buz gibi soğuk rüzgârlar nedeniyle Yedisu bölgesini terk etmek zorunda kaldı. Barak, yazın yine Kaydu ile karşılaşma ve tehlikeli komşu ile sonsuza kadar hesabını görme ümidi ile ulusuna dönüyordu. Fakat olaylar Barak'ın istediği gibi gelişmemişti. Barak'ın her gün gittikçe daha güçlü ve kuvvetli olmasından endişe duymaya başlayan Altın Orda Kaydu'nun yardımına elli binlik kişilik bir ordu gönderdi. Sert koşullara alışık, dayanıklı bozkır atlarının üzerinde ordunun esas kuvvetlerini oluşturan Kıpçaklar ile Alanlar Çağatay ulusunun topraklarına doğru harekete geçti. Başlarında tecrübeli büyük kumandan Altın Orda hanının kardeşi Berkenjar bulunmaktaydı. Nogay Azerbaycan'ın fethini hemen hemen tamamlamıştı. Kara bürünmüş Orusut şehirlerindeki isyancılarda ormanlara saklanmış ve sonsuza kadar Orda'ya karşı baş kaldırma düşüncesinden vazgeçmiş gibiydiler. Altın Orda hanı da bu durumdan dolayı Kaydu'ya yardım etmesi için elli bin askerini rahatlıkla göndermişti.

Beşinci bölüm:

Moğollar hakkında anlatılan hikâyeleri duymaya başladığı zaman Kolomon sadece on yaşındaydı. Babası, meşhur Rumey ustası Ermeni şehirlerinden birinde manastır inşa ermekteydi.

Korkunç söylentiler ağızdan ağza yayılıyor herkeste bu hikâyeleri merakla dinliyordu. Hikâyeler kısa yeleli atların üzerinde güneşin doğduğu taraftan çok hızlı koşan yabani süvarilerden bahsedilirdi. İnsanlar bu hikâyelere çok şaşırırlardı ama ürkütücü savaşçıların derin vadiler ile yarılmış topraklarına gelebileceğine kimse

inanmazdı. Babası manastırı inşa ederken Kolomon da onun yanında bekliyordu. Babasının duvarlara işlediği motiflerin harikulade oynaşması onu büyülüyordu.

Bir gün gizemli Moğollar Kafkasya Dağları'nın eteklerinde ortaya çıktı. Söylentiler de artık korkunç gerçeklere dönüşmeye başlamıştı. Sübedey ile Cebe Noyan himayesindeki Moğol tümenleri Harezmi'den Kuzay İran'a geçmişler. Yolları üzerindeki sırasıyla, Har, Kum, Zencan, Kazvin şehirlerini alev alev yakıp yıkmışlardı.

Moğolların zalimliğinden korkmuş Hamedan sakinleri ağır vergiler ödemek şartıyla kurtulmuşlardı. Yanlarında yeteri kadar erzak bulunan Moğollar süvarileri Rey şehrinin yakınında kamp kurup kışı burada geçirdiler ve baharın gelmesi ile Azerbaycan'a girdiler. Burada da ciddi bir direniş ile karşılaşmadılar ve atlarını Gürcistan'a döndürdüler. Gürcistan topraklarında Moğol süvarilerini Gürcüler ile Ermenilerin birlikte kurmuş olduğu ve Gürcistan çarı Laşa ve Atabek İvane himayesindeki yirmi bin kişilik bir ordu karşıladı. İki ordu Ani şehrinin yakınında kıyasıya bir muharebeyle karşı karşıya geldi. Moğolların kurnazca uyguladıkları vur kaç taktiği ve başlarındaki tecrübeli komuta kademesi sayesinde büyük kayıplar veren Laşa ile İvane birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Gürcü ve Ermeni birlikleri Moğollar karşısında verilen büyük kayıplara rağmen tekrar güçlü bir ordu toplayarak saldırma planlarına girişti. Gürcü ve Ermeni birliklerini geri püskürtmüş Moğol tümenleri Şamahı'yı tahrip edip Derbent şehrinin yakınında durdular. Sarp dağlar üzerine kurulmuş kaleler onların Kıpçak bozkırlarına doğru olan yolculuklarını engelliyordu. Beşinci yüzyılda Sasanilerin hükümdarlığı sırasında inşa edilmiş Derbent artık Şirvanşahlar'a ait idi. Kale iyi tahkim edilmişti zaten bundan dolayı da "Demir kapılar" olarak adlandırılıyordu. Yanından ne güneye ne kuzeye tek bir kişinin bile geçmesine izin verilmiyordu.

Önlerinde aşılması zor Derbent kaleleri arkalarında ise Gürcü ve Ermeni kıtaları arasında kalmış Moğollar elçisini Derbent hükümdarlarına yolladılar. Sübedey ile Cebe, demir kapılarından geçmek istediklerini şehre saldırmayacaklarını ve kapılardan geçme karşılığında da bolca ganimet vereceklerini bildirdiler. Derbentliler uzak diyarlardan gelen yabancı aygırların üzerindeki süvarilere pek güvenmiyordu. Moğollara şehrin önde gelen güvenilir kişilerinden oluşan bir gurubu müzakere yapmak için gönderdi. Sübedey'in emri ile müzakereler için

gelen kişiler tutsak edilip içlerinden birisi tüm tutsakların önünde katledildi. Sübedey kale duvarlarının etrafından dolaşan başka bir yolun daha olduğunu önceden öğrenmişti müzakere için gelenleri de bu amaçla tutsak edip onlardan bu yolun nerede olduğunu öğrenmek istemişti. Dağ sarpllarında, gözle zor görülür patikalarda, büyük bir yenilgiden kaçınarak Moğol tümenleri Kuzey Kafkasya topraklarına çıktı. Sübedey ile Cebe'nin ordusunun yolu Moğol bozkırlarına, Onon ile Kerülen kıyılarına ulaşana kadar uzun ve kanlıydı.

Moğolların Ani şehrini istilası sırasında genç Kolomon ve ailesi kalın duvarların arkasına siperlendiği için etkilenmemişti. Ani şehrini istilası üzerinden çok geçmemişti ki şehir yeniden korkunç olaylara tanık oldu, her taraf kan gölüne dönmüş, Kolomon o zaman on sekiz yaşındaydı. Babası Harezmlilere esir düşmüş annesi ise öldürülmüş kendisi de bu hayatta yapa yalnız kalmıştı. Kolomon artık ustalığın sırlarını öğrenmişti. Aynı babası gibi o manastırları ve kiliseleri inşa etmekle meşgul oluyordu. Gürcüler ile Ermenilerin topraklarında sessizliğin ve sakinliğin yerini sıcak çatışmalar almıştı. Bu çatışmalar büyük bir fırtınanın yaklaştığının da en belirgin habercisiydi. İnsanlar sürekli tedirgin ve korku içinde yaşıyordu, yakın felaketin gölgesi siyah kanatlarını Kafkasya Dağları'nın üzerinde artık açmıştı. Sübedey ile Cebe'nin Kıpçak bozkırlarına dönmesinin üzerinden çok zaman geçmemişti ki yetmiş iki yaşında büyük Cengiz Han vefat etti. Günlerinin sayılı olduğunu hissederek ölümünün bir yıl öncesinde Dünya hâkiminin halefi, üçüncü oğlu Ögeday'ın olmasını vasiyet etmişti.

At (1235) yılında yeni Moğol hanı Cengiz Han'ın tüm torunları büyük kurultay için topladı. Cengiz Han'ın yolunda ilerleneceği ve korkusuz Moğol tümenlerinin Orusut topraklarına ve Doğu Avrupa'ya sürmesine karar verilmişti. Ana kuvvetlerini Batu Han yönetiyordu. Moğol ordusunun öbür, Curmagun'un komutanlığının altındaki dalı yeniden Kafkasya'yı fethetmeli ayrıca kurultayın kararı ile Batu bütün ordunun başı, başkomutanı yardımcıda Curmagun olarak tayin edildi. Yapılan seferde Moğol egemenliğini ve kültürünün kalıcılığının sağlanması için ordudaki askerlerin yanlarına ailelerini de almaları istendi. Curmagun'un ordusunun peşinde kağnılara yüklenmiş büyük bir göç kervanı da hareket ediyordu. Onun emri altında kırk bin süvari, dört tümen vardı. Curmagun ile birlikte Cengiz Han'ın küçük hanımı Altınay Begim de bu sefere katılmıştı.

Ertesi sene Curmagun büyük bir kervan eşliğinde kadınlar ve çocuklar ile birlikte Kafkasya'ya ulaştı. Curmagun Kafkasya'yı fethi altı yıl sürdü. Fetih sırasında Gürcüler, Ermeniler, Azerbaycanlılar, Alanlar, Osetler, Çerkesler uzun süre direnmişler çok çetin muharebeler gerçekleşmişti. Böyle muharebelerden birinde Kolomon'un hayatı beklenmedik biçimde değişmişti. Moğol kemendinin boynuna atıldığında daha yirmi üç yaşındaydı. Cengiz Han kanunlarına göre tüm esirler torunlarının aralarında dağıtılmıştı. Kolomon Mengü Temür'e düştü, yolu da Altın Orda'ya uzandı. Kuzey Kafkasya, Dünya hâkiminin kanunları uyarınca artık Altın Orda'ya ait idi.

Moğollar atlarını Küçük Asya'ya döndürdüler. Muharebelerden birinde Curmagun yaralanmış aldığı bu yaranın etkisiyle kısa bir süre içinde ölmüştü. Onun ölümü üzerine yerine Karakurum'un emriyle Baycu tayin edilmişti. Kararlıkta ve zalimlikte Curmagun'dan aşağı kalmıyordu. Yeni görevine başlar başlamaz Rum krallığı ve Selçuklular üzerine sefere çıkmak istemişti.

Emir II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Kilikya Ermeni Kralı ile ortaklaşa, Yunanlar, Araplar, Franklar, Ermeniler ve Kürtlerden oluşan iki yüz bin paralı askerden oluşan büyük bir ordu topladı. Otuz bin Moğol süvarisi ile müttefik güçlerin iki yüz bin paralı askeri Karin ile Erznaka şehirlerinin arasında buluştu. Emir in ordusu bozguna uğratılmış ve Rum Krallığının ittifakı tahrip olmuştu. İpek yolu üzerinde bulunan başkenti, Pürsıhhat Kseriya şehri talan edilmişti. Moğol ilerleyişini durdurmak için kurulan Rum ittifakının bile başarılı olamadığını gören ve Moğol istilasından halkını kurtarmayı isteyen Kilikya Kralı I. Hotim gönüllü olarak Moğollara boyun eğdi, büyük bir fidye verdi ve Baycu'nun talebi üzerine ona ordu ile yardım etmeyi kabullendi.

Domuz (1256) yılında Kafkasya ile İran, Cengiz Krallığının üçüncü büyük ulusunun hükümdarı olarak Tüli'nin üçüncü oğlu Hülagû tayin edilmişti.

Moğolistan topraklarından tozu dumana katarak çıkan atlılar teslim olmayı reddeden tüm şehirleri acımasızca harabeye çeviriyorlardı. İran, Irak ve Gazze şehirleri de ele geçirilmiş ve Mısır'a doğru harekete geçilmişti. Moğol ordularının başındaki Hülagû Mısırın Müslüman hükümdarı Muzaffer Seyfettin Kutuz'dan teslim olmasını istedi. Aksi takdirde Mısır'ın bunun korkunç sonuçlarına katlanmak zorunda kalacağını belirterek tehdit etmekteydi. Hülagû Memlükler üzerine sefer

hazırlıkları yaparken acı haber geldi uzak Moğol bozkırlarından Mengü Han ölmüştü. Cengiz Han'ın bıraktığı vasiyetleri Hülagû'ya cenaze törenine katılmak için hemen Karakurum'a gitmesini emrediyordu. O da ordunun belli bir kısmını yanına alıp kalan ordunun başına da Ketboğa Noyan'ı koydu ve Karakurum'a doğru yola çıktı.

Hülagû'nun Karakurum'a dönmesini fırsat olarak gören Memlükler sultanı Muzaffer Seyfettin Kutuz 1260 yılının eylül ayında Esdrailon ovasındaki Ayn Calut'ta Ketboğa yönetimindeki Moğol ordusuyla karşı karşıya geldi. Moğolistan'dan savaşmak için batıya doğru yola çıkan Moğollar kırk üç yıl aradan sonra ilk defa yenilgiye uğramışlardı. Kutuz, kazandığı büyük zaferin tadını çok fazla çıkaramadı. Mısır'a döndükten sonra, kendisini sultan olarak ilan etmiş eski köle Baybars tarafından öldürüldü.

Hülagû'nun saltanatı zalimdi. Ardı arkası kesilmeyen savaşları sürdürürdü ve bütün ağırlığı fethedilen halkların omuzlarına düştü. Gücünün üstünde olan haraç, seferlerine katılım sürekli hoşnutsuzluğa ve Moğollara karşı sık eylemlere yol açardı. Yeni ulusun sınırları sakin değildi: Baybars saldırmak için fırsat kolluyordu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Berke, Cengiz Han'ın vasiyeti uyarınca Kafkasya'nın Altın Orda'ya ait olması gerektiğini herkese ilan edip Nogay'a yirmi binlik ordu ile Azerbaycan topraklarına saldırmasını emretti. Kuzey Çin hanı Kubilay kardeşinin büyük tehlikede olduğunu anlayarak Hülagû'nun yardımına otuz bin kişilik ordu yolladı.

Kafkasya, İran, Irak ve Suriye topraklarına hâkim olan İlhan Hülagû, birçok güzel şehri gezdiği halde onlardan tek birinde bile olsun yerleşmeye heveslenmemişti. Onun tüm hareketlerinden Moğol olduğu anlaşılıyordu. Kışın bütün ulusuyla bozkırlara göç ederdi, yazın ise çiçekli dağlar arasındaki vadilere çıkardı; orada da herhangi bir ırmağın kıyısında beğendiği bir yer seçip, ana karargâhının kurulmasını emrederdi. Her işte dedesinin tüm vasiyetlerine titizlikle uyan Cengiz Han'ın tek torunuydu. Ayrıca, İran'a hâkim olan Hülagû sülalesinin torunlarından hiçbiri Moğol geleneklerine uymamaya cesaret edemezdi. "Hatun" adını bile sadece hükümdarların büyük hanımlarının taşıma hakkı vardı, iktidarı da onlardan doğmuş çocuklar talep edebilirlerdi. İlk eşlerini sadece Tatar, Konurat, Nayman, Kerait ve Oyrat soylarından alırlardı. Bu evliliklerden doğan çocukların ayırt edici özelliği

zekâsının cevval oluşu ve yiğitliği idi. Konurat soyundan gelen Cengiz Han'ın eşinden Cöçi, Çagatay, Ögeday, Tüli doğmuşlardı. Bu soyların kanı Ordu, Batu Han, Mengü, Hülagû, Kubilay, Arık Böke, Mengü Temür'ün damarlarında da akıyordu.

Fare (1264) yılı yaz başında Hülagû karargâh çadırlarının Tebriz şehrinin yakınlarındaki bir yerde kurulmasını emretmişti.

Hastalık Hülagû'nun vücuduna uzun zaman öncesinden yerleşmişti ama o hastalığa yenilmemeye ve yatağa yatmamaya çalışıyordu. Bozkırlara gelen erken baharla Hülagû, Kuzey Kafkasya tarafından gelen Nogay'ı karşılamaya hazırlanan orduyu ziyaret etti. Burada Kubilay'ın ona yolladığı askerler bulunuyordu. Kendi ordusunu erkek kardeşi Dokuz Hatun'un komutanlığının emrine vermişti. Onlar Baybars tarafından gelebilecek saldırılara hazırlık yapıyorlardı.

Altın Orda'nın ordusunun komutanı Nogay, Azerbaycan topraklarına zamanında Sübedey ile Cebe'nin geldiği yolu kullanarak gelmemişti. Nogay, hızlı tümenlerini Derbent'e doğru Hazar Denizi'nin kuzey sahili boyunca sürdü.

Hülagû, Altın Orda'nın ordusunun başındaki Nogay'ın böyle bir şeye cesaret edeceğini bekleliyordu. Zira bir zamanlar demir kapılar az kalsın Gürcü çarı tarafından püskürtülen Moğol ordusunun yıkılış yeri olacaktı. Fakat Nogay beklenenin aksine harekette bulunarak kış soğuklarını fırsat bilip Derbent Nehri'nin buzu üzerinde askerlerini Şirvan geçidinden geçirdi ve Hülagû birliklerinin bazı kolalarını beklenmedik bir cephede bozguna uğrattı. Derbent'te uzun süren bekleyiş sırasında Nogay yaya birliklere şehir duvarlarına nasıl hücum yapılması gerektiğini öğretmişti. O yüzden Nogay karşısına çıkan küçük kalelerin direncini kolayca yıkmayı başarıyordu. Büyük tecrübesine rağmen Hülagû ilk muharebeyi kaybetmişti, ancak zamanında yardımına yetişen ordu onu tam bir yenilgiden kurtardı. Yorgun ve kızgın döndü karargâhına ilhan. İlk defa böyle bir yenilgiye uğramıştı ve ilk defa ona, ordusunun eski gücü olmadığına dair düşüncelere kapılmıştı. Eskiden ordusundaki askerler, Moğollar, Kıpçaklar, Türkmen Selçuklular ve Ceyhun kıyılarında yaşayan göçebe halklardan oluşurdu. Onlar güvenilirlerdi. Fethedilmiş yerli halklar ise hiçbir zaman iktidar için güvenilir bir dayanak olamazlardı. Hülagû, içindeki endişenin giderek onu daha çok kapladığını hissetti. Tüm Noyanlarını düşünmeye başladı. Aralarında yeteneği, bir zamanlar

kendisinin bile memleketleri ve halkları fethetmeyi öğrendiği Sübedey ile Cebe'nin yeteneğine eşit olan tek bir Noyanı bile yoktu. Noyanlar dağları yıkabilirlerdi ve taşları toza dönüştürebilirlerdi. Curmagun öldü, Baycu da kendi başına buyruk hareket ediyordu. Uykusuzca geçen uzun gecelerde Noyanlarını düşünüyordu, kafasında her birinin meziyetlerini tartarıp onları bir birleriyle kıyaslıyordu. Ordusunu emanet edeceği kişi tecrübeli, kurnaz ve durumlar nasıl gelişirse gelişsin hızlı ve kararlıkla hareket etmeyi bilen biri olmalıydı. Baycu çok işine yaramıştı başarılıydı da... Hülagû aniden oğlu, tümenbaşı Adak'ı hatırladı. İçine kuşkular düştü: cezalandırılmış babasının intikamı hırsı onu yakmıyor mu, ilhan ile tümüyle ödeşebilecek anı beklemiyor mu?

Çadıra Hülagû'nun en sevdiği hanımı, Dokuz Hatun girdi. İlhan, gayriihtiyarî akıcı yürüyüşüne, esmer diri yüzüne hayran hayran bakmaya başladı. Babası Tüli Dokuz Hatun'u eş olarak aldığı anda o sadece on üç yaşındaydı. O günden buyana otuz yıl geçmişti ama Dokuz Hatun güzelliğinden ve büyüleyiciliğinden bir şey kaybetmemiş.

İlhana yaklaşp ayaklarında diz çöktü ve telaşla yüzüne bakarak:

- Hünkârım renginiz soluk görünüyor sıhhatiniz yerin de mi?

Hülagû yorgun bir şekilde elleriyle yüzünü ovaladı. Son zamanlarda hastalık kendisini daha çok rahatsız etmeye başlamıştı. Sabahları başı döner ve kötü bir halsizlik bütün vücudunu kaplardı.

Şefkatle Dokuz Hatun'a bakarak neşesizce gülümsedi:

- Bu halsizlikten kurtulamıyorum.

Dokuz Hatun ilhana gözlerini ayırmadan endişeli endişeli bakıyordu.

- Eğer hastalığımı üzerime alabilseydim bunu düşünmeden yapardım...

Hülagû bu kadına inanıyordu. O ona hiç yalan söylemezdi. Tüm zorlukları onunla beraber sırtlardı.

- bundan hiç şüphem yok ama sen hastalanmamalısın. Dışarıda neler oluyor bilmediğim bir şeyler var mı yeni gelişmeler sen onu anlat şimdi bana?

- Biraz önce Adak Noyan geldi dışarıda sizi bekliyor. Savaşçıların bir kıtası dağlarda Altın Orda'dan kaçan Kıpçakları yakalamış. Aralarında meşhur Rumey ustanın olduğunu söylüyorlar. O sarayları ve tapınakları inşa etmeyi biliyormuş. İçlerindeki periler kadar güzel kız ise Rumey'in hanımıymış.

-Rumey'in kilise inşa eden usta olduğunu kim söyledi ustanın kendisi mi?

- Hayır. Bizim sarayımızda onu tanıyan esir Rumlar söylediler.

- Neden Altın Orda'dan kaçmışlar?

- Rumeyi anlamak kolay, vatanını özlemiş olabilir, kadını da anlamak kolay aşk insanı dünyanın öbür ucuna götürebilir. Kıpçakların neden kaçtığını bilmiyorum. Onlara da kendin sorarsın.

- Peki. Onlara kendim sorarım.

Dokuz Hatun kurnazca gülümseyerek;

- Büyük han yaşılanıyor... Kadın hakkında hiçbir şey sormadı...

- eskide kaldı o anlar.

İlhan, konuşmasında her zaman ölçülü ve keskin idi ama bugün yüzüne dikkatle bakan Dokuz Hatun çökük gözleri, oyuk yanakları görünce Hülagû'nun gerçekten çok hasta olduğunu ve dünyevi zevklerin onu pek ilgilendirmediğini anladı. O yüreğinden hükümdarına acıdı.

Hülagû omuzlarına çapanı atıp çadırdan çıktı.

Esirler sıkışık küçük grup halinde duruyorlardı ve ilhanın ayağı girişte serilmiş parlak halıya bastığında onları koruyan Nükerler kılıç kınının vuruşları ile esirlere diz çöktürdüler. Hülagû'nun Dokuz Hatun'a kadın hakkında hiçbir şey sormamasına rağmen kaz sürüsün içerisindeki beyaz kuğuya bakarcasına gözleri ilk önce Kunduz'a ilişti. İlhan, gözlerini diğerlerin yüzlerinde kaygısızca kaydırdı ve hemen Rumeyi ayırdı. Rumeyin ayırt edici özelliği geniş kaslı omuzlar, ince yüz idi, tüm esirler gibi Kıpçak elbiseleri giyinmiş olsa bile hemen fark ediliyordu.

Hülagû'nun bedenini birden öfke kapladı. Bütün ömrü boyunca kendi hanlarından kaçan adamlardan nefret ederdi. Bu tür insanlara hiçbir zaman güvenilmez idi. Onlar önceki sahibine ihanet ettiler, demek ki yenisinden de aynı kolaylıkla vazgeçerler. Kaçaklar, ilhanın fikrine göre yeryüzünde dolaşmamalı. Zor kısmet mi, vatan hasreti mi ya da başka bir şey mi, her ne olursa olsun, onları hanından gitmeye neyin mecbur bıraktığının bir önemi olamazdı.

Hülagû, Berke'den nefret ederdi ama sonuçta o bir handı. Hükümdarına ihanet etmekten daha alçakça ve korkunç ne olabilir? Yarın kaçağın ona sığınağı ve himayesini verene kin beslemeyeceğinden, göğsüne hançer saplamayacağından kim emin olabilir? Esirler ölmelidir. Cengiz Han böyle vasiyet ederdi.

Hastalığın Hülagû'ya azap verdiği kadar o da etraftakilere karşı aynı derecede asık suratlı ve hoşgörüsüz davranırdı. Artık eskisinden daha sık öldürme emirleri verirdi. Yakın ölümünü bilerek dünyada kalan herhangi birine iyilik yapmak isteyen ve hayatta iken inandığı tanrıdan af dileyen tek bir Cengizli henüz olmamıştı. Başkalarını öldürerek onların canları ile başucunda duran kendi ölümüne fidye verip kurtulmaya çalışıyormuş gibiydi.

Hülagû tekrar Kunduz'a baktı. İnsanı büyüleyecek kadar uzun siyah saç örgüleri efsanelere konu olacak kadar güzel parlak yüzü, ay ışığı gibi parlayan gözleri Hülagû güzelliği ile meşhur olan uzun boyunlu Acem kadınlarında bile böylesine bir güzel görmemişti. Bu güzel kız hastalıkla pençelesen Hanın gönlünde bir şeylerin kıpırdamasına neden olmuştu. Esirlerin akıbetiyle ilgili ne yapılacağına dair bir emir vermeden dönüp, genellikle emrinde olan Orda'nın işleri ile ilgili kararlar alınan çadıra doğru yürüdü. Hülagû, hızlıca çadırın girerek halılar ile bezenmiş kürsüye oturdu.

Pür dikkat verilecek emirleri bekleyen vezirine bakarak şöyle buyurdu:

- Adak Noyanı çağırırsınlar.

Çadırın ağız kısmında bekleyen nüker şöyle bağırdı:

- Adak Noyanı içeri alın!

Muhafızlar seslenerek birbirlerine Hülagû'nun buyruğunu iletirlerdi:

- Adak Noyan girsin...

Adak, kısa boylu, geniş omuzlu, yassı hareketsiz yüzünde seyrek yeni çıkmaya başlayan sakal ile asil bir Moğol'du. Hülagû'nun ordusunda binbaşydı.

Hülagû, Adak'ın babası Baycu'yu infaz emrini vermesinin üzerinden sadece üç yıl geçmişti. Bir Moğol'a yakışırca ve babası öğrettiği gibi o dürüstçe ve sadakatle hizmet ederdi. Kısa bir süre önce muharebelerin birinde askerlerin yıldıkları ve düşman karşısında geri çekilmeye hazır oldukları sırada onlara ilham ve kazanma umudunu geri vermeyi başarmıştı. Bu olaydan sonra her şeyi kendi gözleri ile görmüş ilhan noyana altın saplı hançeri hediye etmişti.

Hülagû'nun oturduğu kürsüye yaklaşp Adak bir dizini çöktü ve elini göğsünün üstüne bastırıp başını eğdi:

- Büyük han, beni emretmişsiniz.

Hülagû sessizce genç noyanı inceliyordu..

Nihayet ilhan sessizliğini bozdu:

- Adak Noyan, bize dargın değilsin değil mi?

- Hayır, değilim, büyük han...

Hülagû düşüncelere dalıp başını salladı:

- Böyle olmalı zaten. Bu fani dünyada her zaman başını omuzlarında taşımayı bilmeyen çok insan var. Kime gerek onlar o zaman? Onların biri baban Baycu oldu...

Adak, ilhanın sözünü nereye götürdüğünü anlamayarak susuyordu. O ise içini çekip devam ediyordu:

- Sen galiba baban gibi değilsin. Son muharebede korkusuzluğunla ruhen ve bedenen bizimle olduğunu gösterdin. Böyle bir sadakat... Hülagû biraz düşündükten sonra sözlerine şöyle devam etti:

- Böyle bir sadakat için seni tümenin başına tayin etmeye karar verdim. Şu andan itibaren tümen sorumlusun, ilhan başını vezir ve kâtibe çevirerek bunu kayda geçmenizi emrediyorum dedi.

Adak Noyanın sevinçten gözleri parıladı.

- Size nasıl teşekkür edeyim, ya büyük han! Daima sadakatle size hizmet edeceğime yemin ederim!

Hülagû genç noyana dikkatle baktı. Adak'ın yüz ifadesine bakarak bu adam gerçekten sadakatle hizmet eder diye düşündü.

Adak Noyanın yanakları mutluluktan alev alev yanıyordu.

Hülagû elini kaldırarak;

- Peki, şimdi emir Adak Noyan ikinci emrimizi dinle. Moğol ile Kıpçak askerlerden oluşan tümeni alıp Nogay'ın birliklerini püskürtmek için yola çıkacaksın. Tüm kıtalarımızı birleştirip Şamahi'nin yakınında o gelinceye kadar bekleyeceksin sonra onu savaş alanında bozguna uğratacaksın.

Adak ilhanın gözlerinin içine bakarak pür dikkat onun emirlerini dinliyordu.

- Emrinizi yerine getireceğim ama sizden bir ricam var.

- Söyle.

- Kıpçakların yerine yerli halktan savaşçıları almaya izin verin.

İlhan kaşlarını çattı:

- Neden?

- Kıpçaklar Müslüman dır. Bağdat'ın zaptı ve Baybars ile muharebeler sırasında onları görmüştüm. Onlar mertliği kaybediyorlar ve gereken gayret olmadan savaşıyorlar. Nogay'ın ordusunun tamamı Müslümanlardan oluşuyor...

- Ben senin ne demek istediğini şimdi anladım senin dediğin gibi olsun. Şimdi git. Adak nükerlerin eşliğinde çadırdan ayrıldı.

Hülagû vezirine dönerek:

- Buraya kaçakları getirin.

Çadır ferahtı, tozlanmış, yırtık pırtık giysiler içinde, kıllı elleri kement ile bağlanmış esirler suskun sert nükerler eşliğinde çadırın içerisine getirildi. Sadece Kunduz'un elleri bağlı değildi. O, masalsı saç örgülerini elleri ile tutarak çadıra girdi. İlhan da, burada toplanmış noyanlar da kızıdan gözlerini ayıramıyordu. Uzun süredir kaçak olarak yolculuk yapmaktan dolayı Kunduz çok zayıflamış, yüzünün ferisi sönmüştü ancak bu durumda bile güzelliğiyle görenleri büyülüyordu.

Çadırın ipek perdesi ile kapanmış girişinden Dokuz Hatun içeri girip sessizce bir kenara oturdu. Dikkat kesilmiş gözleri kâh Hülagû'nun yüzünü kâh genç kadının yüzünü inceliyordu. Bir an için gözlerinde kıskançlık kıvılcımı yandı ama sonra hemen söndü. Yumuşak bir tebessüm onun dolgun güzel dudaklarına dokundu.

- Büyük han müsaade ederse bu kaçak kızın kaderini belirlemeden önce onunla konuşmak isterim.

Hülagû hafifçe gülümseyerek:

- İstedığın gibi olsun...

- Gidelim, deyip Dokuz hatun Kunduz'u elinden tuttu.

Kız, umutsuzluk içinde Kolomon'a bakarak başıyla işaret edip onun onayını almak istedi.

- Peşimden gel,

- Git, diye fısıldadı Salimgirey

Moğolların ellerine düştüğünde kaçaklar Salimgirey'i dinlemeyi kararlaştırmışlardı.

Ağır saç örgülerini elleri ile tutarak Kunduz Dokuz Hatun'un peşinden gitti.

Çadırdaki ürkütücü bir sessizlik hâkimdi. İlhan, Salimgirey'in bu kaçakların reisi olduğunu tahmin ederek ona doğru bakarak;

- Anlat. Kimsin? Nerelisin?

Salimgirey saygıyla başını eğdi.

- Altın Orda'da yüzbaşydım, Kereit soyundanım. Soyumuzun reisi Saica'nın size hizmet ettiğini öğrenince, onun askeri olmak istedim.

Hülagû, işittiğini onaylarcasına başını sallamaya başladı.

Salimgiray başıyla Kolomon'a işaret ederek

- Bu kişi de, Rumey'dir. O eşsiz bir inşaat ustasıdır. Curmagun Noyan'ın Gence şehrini ele geçirdiğinde o esir düştü, sonradan da Mengü Temür'e verildi ve köle olarak Altı Orda topraklarına yollandı. Hangi köle azad olmayı hayal etmiyor? O yüzden de kaçtı. İnsanlar, Gence'de inşa ettiği kilisenin hala tamamlanmadığını söylüyorlar.

- Evet, bu kiliseyi görmüştüm.

Hülagû'nun gözlerinde birden bir ışıltı parıldadı. Kısa bir süre önce Hıristiyanları birleştirmek, onları tahtın ana dayanağını yapmak isteği vardı içinde.

İlhan gözlerini kısıp Kolomon'a bakarak;

- Sen yarım kalan inşaatını tamamlayabilir miydin?

- Evet, büyük han...

- Sana hayatını bağlıyorum. Bunun için vaadini yerine getireceksin.

Hülagû kaşlarını tekrar çatarak şöyle dedi:

- Diğerleri neden kaçtı?

- Onlar dağ sakinleri ve zamanında aynı şekilde esir düştüler.

İlhan esirlerin yüzlerine dikkatle baktı. Onların hepsi Kıpçak kıyafetlerini giymiş olmasına rağmen aralarındaki Gürcüler ve Ermeniler kolaylıkla tanınıyordu.

- Kıpçakları da görüyorum...

- Bizimle Altın Orda'dan beş savaşçı var. Onlar artık Berke Han'a hizmet etmek istemediler.

Hülagû öfkeyle esirlerin yüzlerine bakarak;

- Demek onlar zoru görünce kaçtılar? Peki, Hülagû İlhan'a kaçarak onlar burada göbeklerini büyüteceklerini ve yumuşak halılarda beyaz tenli kadınlar ile leş gibi yatacaklarını mı düşünüyorlardı?

Salimgiray ne yanıt verebilirdi ne de itiraz edebildi. Hülagû başını hızlıca kaldırıverdi.

- Herkes kararımı duysun. Sen, Salimgiray Saice'ye savaşçı olmak için acele ediyordun. Arzun yerine getirilsin. Hülagû, gözlerini Kolomon'a kaydırıldı. Sen

kilisenin inşaatını tamamlayacaksın. Gence’de Hıristiyan çoktur. Onlara hediyez olsun. Gürcüleri ile Ermenileri yanına alacaksın. Onlara taş işleme sanatını öğreteceksin. Kıpçakları öldürün! Bu herkes için örnek olsun. Kendi Han’ına karşı nankör olanlar er ya da geç onları barındırana da ihanet ederler.

- Büyük Han! Onlar iyi savaşçılardır. Onları benimle gönderin, onlar da muharebelerde savaşarak ününüze ün katarlar.

- Onları öldürmeyin! diye ekledi Kolomon. Benimle birlikte kiliseyi inşa etmeye gönderin!

Hasta bedenini yakan ateş içinde taşkın öfke duygusunu uyandırıyor. Emrinde yüz binlerce insan olan ilhanı ölüm bekler, ne için bu beş Kıpçak dünyada kalacakmış? Benden erken ölsünler! Kendi ölümü başkaların canlarının pahası ile savuşturmak mümkün olsaydı Hülagû düşünmeden dünyada yaşayan herkesi yok ederdi. Ansızın sessizliği yumuşak imalı bir ses bozdu:

İlhanın verdiği emri değiştirdiği olmuş mu hiç?

Bu, Eltebir vezir’in ağzından düşen sözlerdi. Bu sözler Kıpçakların akıbetinin ne olacağını göstergesiydi.

Hülagû ise aniden şunu sordu:

- Sizinle birlikte olan o kız kim?

Kolomon bir adım ileriye adım atmak istediği anda etraflarını çeviren muhafızların hareketlenmesi üzerine geri adım atarak;

- O Kıpçak. Benim karım.

- Kız karargâhta kalacak. Onu ancak kilisenin inşasını bitirdikten sonra görebilirsin.

- Ama neden, büyük Han?

- Berke’den kaçmayı başarmışsın. O yanında olursa benden kaçmaya sana ne engel olur? Kolomon başını eğdi.

Dokuz Hatun’un çadırında köleler ve hizmetçiler Kunduz’un etrafında pervane oldular. Han eşi ona yemek getirilmesini emretti ama kız hiçbir şeye dokunmadı. Dokuz Hatun onu dikkatle inceleniyordu.

- Vatanını terk edip yabancı memleketlere Rumey usta ile kaçmışsın... Neden?

- O beni seviyor! Ben de onu seviyorum!

Dokuz Hatun anlıyormuş gibi gülümsedi:

- Nasıl sevmesin... Böyle saçları olan kızını her erkek sever. Erkekler kendi kadınlarında olmayan bir şeyi başka kadında görürse hemen o kadını severler.

Han eşi birdenbire elini kenarında duran makasa uzattı, kızın iki eylele tuttuğu saç örgülerini yakalayarak köyelerine yakın mesafeden kesip çadırın kapısının bulunduğu tarafa doğru fırlattı ve olan biteni şaşkınlıkla izleyen hizmetçilere atın o örgüleri dışarı diye seslendi. Yaşananlar karşısında Kunduz'un ve hizmetçilerin adeta nutku tutulmuştu çadırın içerisini ölüm sessizliği kaplamıştı adeta. Ağır adımlarla hizmetçilerden biri yaklaşarak saç örgüleri kaldırıp çadırdan götürdü.

Kunduz hıçkırıklar içinde;

- Neden? Neden bunu yaptınız?

Dokuz Hatun'un dudaklarında kötü bir tebessüm belirdi.

Cengiz Han hayatta iken bütün ordusunu doğu ve batı olmak üzere iki kola ayırmıştı. Doğu kanadı Altay dağlarına kadar uzanan topraklarında yaşayan savaşçılar, batı kanadını ise batı aymaklarında yaşayan savaşçılardan oluşurdu.

Altın Orda'nın ordusu da bu kurallar doğrultusunda düzenlenmişti. İdil kıyısındaki savaşçılar doğu kanadını oluştururken Mevarünnehir'e kadar uzanan topraklar batı kanadını oluşturuyordu. Doğu kanadının komutanı Nogay, batı kanadının komutanı ise Berke'nin küçük erkek kardeşi Berkencar ve Toktihan'ın oğlu Mengü Temür yönetiyorlardı.

Yeni toprakların fethinde genellikle onlara daha yakın bulunan kanat iştirak ederdi ve sadece çok büyük seferlere iki kanat ortaklaşa çıkarlardı. Batu Han'ın ölümünden sonra Orda batıya büyük seferlere çıkmaya hiç cesaret etmemişti ve onun için Kafkasya'yı geri alamaya karar verildiği zaman Hülagû'ya karşı Nogay'ın komutasındaki doğu kanatı çıktı.

Batu'nun oğullarının ölümünden sonra Altın Orda'nın hükümdarı kimin olacağına karar verildiği zaman Nogay Berke'nin tarafını seçti, bu da tartışmanın sonucunu belirtti.

Nogay Berke'nin hanın gerektiği birçok niteliklere sahip olmadığını biliyordu ama diğer adayların ondan daha az meziyeti vardı. Bu da onun seçimini belirtti.

Berke Karakurum'un onayını almadan olmasından sonra Nogay'la aralarında bir konuşma geçmişti.

Han çadırında oturmuş kımız içerek sohbet ediyorlardı.

- Orusutlar ile ilgili düşünüyorsun?, diye sordu Nogay. Eskisi gibi knezlerini birbirlerine karşı kışkırtacak ve halktan tilki ve tavşan postları mı toplayacağız? Yoksa başka fikirlerin var mı?

Berke hiç konuşmuyor yavaş yavaş kımızını yudumluyordu.

- Orusutlar, Kıpçaklar gibi göçebe halk değildir. Adetleri de, yaşam tarzı da, hepsi farklıdır. Orusutlar kalabalıktır, onlar bir yerde yaşamaya alıştılar, onları himaye etmek zordur. İçlerinden biri bir gün tüm knezlikleri birleştirmeyi başaracak olursa eğer ilk saldıracakları hanlık Altın Orda Hanlığı olabilir.

- Hiç bir şey söylemeyecek misin? Hanın, bu konudaki düşüncelerini duymak isterdim.

- Ben bunu düşünmüyordum. İlk sen söyle...

- Peki, Çin'e giren Kubilay gibi Orusutların topraklarına girip onları yönetmelisin.

- Onlara gidip Altın Orda'yı kaybetmemi mi istiyorsun? Kubilay'ın başına gelen benim başıma da gelmesini mi istiyorsun? Evet, bugün Çin var ama Büyük Moğol Hanlığı artık yok... Üstelik Orusutlar buna rıza gösterirler mi?

- Orda hiçbir zaman savaşçıları muharebelere yollamaktan korkmazdı. Orusut topraklarının aymaklara böleriz, Moğol savaşçıları da onları yönetirler. Orusut topraklarında savaşçılarımız aileleri ile göçebelik etsinler.

- Bunu yapmak çok zor, küçük müfrezeler kolay asimile olabilir ya da katledilebilir.

- Evet, kanlı bir mücadele olabilir. Fakat Moğollar boyun eğdirmeyi ve hükmetmeyi bilirler. Büyük atamız Cengiz Han'ın dokuz kuyruklu beyaz sancağı Moğollara şanı ve mutluluğu getirdi. Bu nedenle onların her biri bu sancağın altında ölürse kendini mutlu sayar.

- Bak han! Yapmazsan yarın geç olabilir. Onlar üzerimizde hükmetmek için buraya gelirler.

- Teklif ettiğin şeyi gerçekleştirmek mümkün değil.

- Peki, sence ne yapılmalı?

- Ben Batu'dan daha akıllı değilim, onun açtığı yolda ilerleyeceğim. Orusutların topraklarına gitseydim bile bu Orda'yı zor kuvvetlendirirdi...

Nogay güvensizlikle ve şaşkınlıkla bakıyordu hana. Berke'yi ezgin ve kararsız görmeye alışık değildi.

- Senin bu davranışlarını anlamıyorum.

- Etrafına bak! Moğol kılıcının artık Batu Han zamanlarındaki gibi göz kamaştırıcı bir şekilde parıldamadığını görmüyor musun? Fethedilmiş topraklardaki halklar güçlü ordumuzdan hala korkarlar ama bizden, Moğollardan artık korkmuyorlar. Büyük Rostov, Suzdal ve Tver, Yaroslavl ve Ustüg Orusut şehirleri bu sebepten isyan etmedi mi? Ögeday ile Çağatay'ın Buhara'yı yerle bir etmesinin üzerinden çok zaman geçmemesine rağmen burada da kısa bir süre önce halk isyan etmekten korkmadı. Bu olaya benim gibi yakından görseydin eğer... Gece sert yüzler, itaatsız gözler ve meşalelerin kanlı ışığı, Berke anlatırken o anı yeniden yaşıyormuş gibi duraksadı. Hülagu'ya karşı Tıblis'teki Büyük Davut ve Küçük Davut Knezlerinin komutasındaki Gürcülerin isyanı, peki? Peki, karargâhımızda cereyan eden son olaylara ne demeli? İsyancıların koyun kesercesine acımasızca kılıçtan geçirilmesini emretmiştim.

- Senin yaptığın en doğrusuydu. En iyi düşman ölü düşmandır.

- Ben de öyle düşünmüştüm. Neden o zaman bir isyanın ardından diğeri geliyor? İsyanlar giderek neden çoğalıyor? Eski yüzbaşım Salimgirey hakkındaki olayları duymuşsundur.

- Bir an önce yakalanmasını emret! Ve herkes kellesinin atının ayaklarının altına yuvarladığını görsün! Ancak korku insanları itaat altında tutabilir.

- Zaten böyle yapacağım. Ama korku ile zamanı nasıl durdurulabilir?

- Altın Orda'nın geleceği ile ilgilenmek yerine fetihleri çok fazla düşünmüyor musun?

Berke başını salladı:

- Altın Orda bazen bana uçsuz bucaksız azgın bir denizi anımsatıyor. Deniz en kuvvetli kaleleri yıkabilir büyük bir orduyu yok edebilir. Kavisli Moğol kılıcıyla Cengiz Han'ın korkusuz tümenleri sayısızca insan katlederek birçok ülkeyi fethetti. Fethedilen topraklardan gerekli gördüğü her şeyi atlarının bile üzerinden inmeden alabilmişler ayrıca bu halklar koşulsuz boyun eğmiş. Peki ya şimdi ayaktakımı giderek daha sık ayaklanıyor, peki itaatsizlik gücün göstergesi değil mi? Bir gün Orusutlardan, Bulgarlardan ve Maveraünnehir sakinlerinden almaya alıştığımız vergileri bize vermekten vazgeçeceği zamanın geleceğini biliyormusun. İşte o zaman Altın Orda yeniden onlara boyun eğdirebilecek mi?

- Zaten seni Orda'nın kuvveti ile ilgilenmek için tahta oturtmadılar mı?

- Pusat kılıcı bile sürekli taşa vurulursa körleşirmiş...

Nogay neredeyse öfkesine hakim olamayacak duruma gelmişti. Berke Han, Nogay'ın cüretkârlığına fazlasıyla müsaade ediyordu. Bir başkası bu kadar cüratkarca konuşmayı canıyla öderdi. Nogay cüretkârca konuşmalarına söyle devam etti:

- Büyük Orda yüceliğine inmayarak yönetilebilir mi ki!

Eğer ki Han ben olsaydım! Bütün dünyaya Altın Orda'nın gücünü gösterirdim! "Han ben olsaydım..." Nogay bunu tartışmanın en kızışık anında söylenmesine rağmen... Bu sözcükler sıradan bir noyanın düşünceleri olamayacağına Berke emindi artık. Nogay'ın iktidarını tüm Cengizliler hayal ediyordu.

- Sen, Nogay, "han ben olsaydım" demiştin. Cengiz Han dedemin yolundan beni şaşırtacak bir kuvvet yok. Moğol adı eskiden olduğu gibi fethdilen halklara korku salsın diye gerektiği kadar kan dökeceğim. O gün Berke ile Nogay birbirinden hoşnutsuz bir şekilde ayrıldılar.

Yakalanan kaçak esirlerin kaderlerinin belli olduğu gün ilhan Hülagû'nun hastalığı tekrar aksetti. Hastalıktan bitkin düşen han çadırına çekilerek günlerce burada yattı. Hülagû'nun hastalanması üzerine karargâhın bütün işlerini baş veziri onun adına idare ediyordu. İlhanın emrettiği gibi Kolomon muhafızların eşliğinde arkadaşları ile Gence'ye gönderildi. İdam hükmü verilen Kıpçaklar elleri ve ayakları bağlanarak Hanın iyileşmesi beklemek için kara çadırlara konuldu. Kıpçakları idam cezasına çarptıran Hülagû'nun onların nasıl öldürülmeleri gerektiğini söylemesi gerekliydi. Kişinin cezalandırma şekline Moğollar çok önem veriyorlardı, hükmü verenin hükmün uygulanış şeklinide söylemesi gerekliydi.

Salimgiray vezirin ilgisini yeterince çekmişti. Vezirin onun sıradan bir asker olmadığına farkına varması kuşkulanasına hem de çekinmesine sebep olmuştu. O nedenle ona nasıl davranacağını düşünerek Salimgiray'ın şimdilik Orda'da kalmasını uygun gördü. Salimgirey, Kunduz'un han eşinin köyünde olduğunu biliyordu, oraya giremeyeceğini de biliyordu. Birkaç çadırdan oluşan bu köy karargâhın yakınındaki mavi gölün kıyısında bulunurdu. Köy Moğol adetleri gereğince ilhanın güvendiği nükerleri tarafından titizlikle korunuyordu. Ona yaklaşmayı çalışan herkesi muhakkak ölüm beklerdi. Ama Salimgiray güzel Kıpçak kızı Kunduz'la görüşmek istiyordu. Bunun içinde bir gün göle gizlice sızdı ve kızı

göre bilme ümidi ile göl kenarındaki sık kamışlıkta saklanarak beklemeye başladı. Kölelerin buraya su için oldukça sık geldiğini biliyordu. Kamışlar arasındaki bekleyiş epey uzun sürmüştü göle su almak için hiç kimseciklerde gelmemişti. Bütün ümidini kaybeden Salimgiray saklandığı yerden çıkıp Orda'ya dönmeye karar verdi. Orda içerisinde yokluğu fark edilip aranıyor olması pekâlâ mümkündü, fakat tam o anda patikada göle doğru elinde testi ile yaşlı bir kadının yaklaştığını gördü. Salimgiray kadını ürkütmemek için ona yaşça yaklaşarak seslendi.

- Apa... Ana... Korkma benden... Sadece sana birkaç soru soracağım.

Yaşlı kadın birdenbire durdu. Yaşlı kadının yüzü şaşkınlıktan kireç gibi olmuş bedenide ürkek bir ceylan gibi titremeye başlamıştı.

- Ana, bugün Dokuz Hatun kendine yeni bir köle aldı. Uzun saçlı Kıpçak kızı! Onu gördün mü? O kız benim kardeşim onunla görüşmek istiyorum.

- Onu biliyorum ama sana nasıl yardımcı olabilirim bilmiyorum...

- Onu buraya getir! Onasöyleyeceğim var!

Köle kadın başını sallayarak;

- Eğer bunu yaparsam bana nasıl bir ceza verileceğini de biliyor musun?

- Biliyorum ana... Senin hiç kız kardeşin ya da erkek kardeşin olmadı mı? Onu bundan sonra bir daha asla göremeye bilirim.

Kadın uzunca bir süre sustuktan sonra titrek bir ses tonuyla şöyle söyledi:

- Ben ben gidiyorum.

Kadın Suyu doldurup ağır adımlarla köye doğru yürüdü. İhtiyar köle köye ulaştığında olanları kunduzla söyleyip kunduzla beraber tekrar göl kenarına gelmişti.

Kızın kamışlıklara doğru yöneldiği anda Salimgiray'ın sesiyle durakladı.

- Göle doğru git. Testiyi çalkalıyormuş gibi yap ve benden tarafa bakma!

Kunduz söylenenlere aynen uydu.

- Şimdi beni iyi dinle. Hülagû Han, Kolomon Gence'deki kilisenin inşaatını bitirene kadar seni ona geri vermediğine dair şart koştu. Kolomon hepsini hızlı yapmaya söz verdi. Ben ise idam hükmü verilmiş Kıpçakları kortarak onlarla beraber dağlara kaçacağız.

- Peki, ben? Neden beni burada yalnız bırakıyorsun?

- Kolomon inşaatı bitiripte azat olana kadar Orda'da kalmalısın. Belki ilhan sözünü tutar, siz de dilediğiniz gibi yaşarsınız. Benim seçtiğim yol belirsizliklerle ve

tehlikelerle doludur. Kim bilir çıktığım bu yolda başıma neler gelir. Her şey düşündüğüm gibi olursa çok uzaklara gitmeme gerek kalmayacak.

Hülagû onları Han çadırında sorguladığı zaman Salimgiray, bir kişiyi görmüştü. Bu kişi onun unutulması mümkün olmayan anılarını yeniden su yüzüne çıkmasına sebep olmuştu. Yıllardır aradığı bu yüz şimdi tam karşısında duruyordu. Yıllar önce cereyan eden hazin anısı, olayın gerçekleştiği zamanlarda Salimgiray on üç yaşındaydı. Cengiz Han'ın kıtalarından biri sülalesini katlediyordu. Moğollardan kurtula bilenler Doğu Türkistan'ın dağlarına kaçmışlardı ancak bu da onlar için bir kurtuluş olamamıştı. Moğollar sığırlarını, çadırlarını alıp insanları da kılıçtan geçirerek öldürdüler. Salimgiray bu katliamdan dağın yamacındaki ormana kaçarak canını kurtarmıştı. Bu kaçış esnasında onu her an kesmeye hazır bir şekilde tutulan kavislikliç ile büyük siyah süvari, bu peşinden koşan Moğol müfrezesinin elebaşısı Taybulı idi. Hülagû'nun çadırında Taybulı'yı tanıdı ve intikam ateşi bedenini yakıp kavurmaya başladı. Salimgiray nerede olursa olsun, hangi muharebelere katılırsa katılsın gözleri her zaman düşmanı arardı.

Salimgiray birden Kunduz'un güzel saç örgülerinin artık olmadığını farkettiler.

- Saçlarını neden kestir?

- Ben değil. O...

- Kim?

- Dokuz Hatun... Uzun saçlı kızların erkeklerin hoşuna gittiğini söyledi...

- Zamanı geldiğinde ben o kadına bunun hesabını sorarım. Üzülme kökü sende tekrar uzar.

- Sahi mi?

- Tabii. Kolomon ile senin düğününüze kadar yine harika saçların olur.

- Ne zaman olacak bu düğün?

- Kolomon da yakında kiliseyi bitirir. Saçlarında o zamana kadar uzamış olur. Hoşça kal Kunduz. Kendine dikkat et söylediklerimi unutma.

Salimgiray, Orda'daki hayatın durgunlaşmasını ve akşam karanlığının çökmesini uzun bir süre şivak çalılıklarında yatarak bekledi. Esir Kıpçakları bulunduğu kara çadır kararkahın en köşesinde duruyordu. Hareketli bir gün geçiren yeryüzü uykuya dalıyordu. Etrafin tamamen sessizleştiğine emin olan Salimgiray çalılıkların

arasında sürünerek Kıpçak esirlerinin bulunduğu çadıra doğru hareket etmeye başladı.

Hülagû ilhanlığına giden yol uzundu. Bu yolculuk esnasında uzunca bir süre kafasındaki sorulara cevap bulmaya çalıştı. Saray Berke'de köleleri isyana teşvik ederek doğru mu yapmıştı? Kolomon'un kurtuluşu için on bin kölelin ölümü fazla büyük bir bedel değilmidi mi?

Salimgiray meselenin Kolomon'la hiçbir ilgisinin olmadığını anladı. Rumey olayların sadece bahanesiydi. Mahmud Farabi Buhara'da insanları peşinden çağırdığında onu, fetihler ile esir düşmüş insanların köle olmadıkları ve dünyada özgürlük diye bir kavramın olduğunu hatırlamaları gerektiğine indirmeye çalışmıştı. Bunu unutan kişi köle olur; bunu aklında tutan kişi kölelikte bile insan kalır.

Salimgiray'ın gözlerinin önünde aniden Saray Berke'deki o korkunç gece belirdi. Zincirleri yeni çıkartılmış yaşlı bir köle gördü. O, ellerini semaya kaldırmış toprak duvarının üzerinde, meşalelerin titreyen ışığı ile aydınlanmış buruşuk yüzlü adam şöyle haykırıyordu:

- Millet! Gördüğünüz gibi, ben özgürüm! Bir ömür zincirlenerek yaşamaktansa bir gece insan gibi özgür olarak yaşamak daha iyidir!

Salimgiray o geceyi sık sık rüyasında görürdü. Öldürülenlerin cesetleri ile dolmuş sokakları görürdü, kılıçların şangırtısı ile can çekişen insanların çığlıklarını duyardı.

Gittikçe daha da yaklaşan toynak patırtısı Salimgiray'ı uyanık olmaya sevketti. Kara çadır artık yakındaydı, o da hareket etmekten korkarak yere kapandı.

Çadıra yaklaşan süvari nöbetçiye seslendi:

- Hey, uyuklamıyorsun değil mi?

- Hayır.

- Bak. Sakın uyuyakalayım deme. Esirlere bir şey olursa bunun hesabını canınla verirsin.

- Biliyorum. Hem onlara ne olacak ki? Elleri ve ayakları bağlı...

- Gece karanlık ve uzun... Ay doğar doğmaz yerine geçecek birini göndereceğim.

- Kim ki bu insanlar bukadar önemli?

- Hanına ihanet etmekten korkmayan Kıpçaklar... Büyük Cengiz Han'ın torunları, birbirlerinden nefret ettiği halde ihaneti afetmezler.

- Evet, suçları büyük...

- Gözünüzü dört açın! Karargâhta sayısız Kıpçak var ve onların arasında esirlerin akrabalarının olup olmadığını kim bilebilir. Her şeye hazırlıklı olmak lazım...

Süvari atını döndürdü ve yavaş yavaş uzaklaştı. Kısa bir süre içinde toynak patırtısı kesildi. Salimgiray yavaşça bıçağını kınından çıkartıp bedenini sessizce yerden bedenini kaldırarak çadıra doğru koştu. Birkaç dakika içerisinde ay ışığının parlaklığıyla gölgeleri beliren altı kişi karanlıkta yok olup gitti. Şivak boskırlarında esen lodos rüzgârları ince kamış saplarını birbirlerine sürtüşüyor, sapların hışırtısı ile Kıpçak esirlerinin ihtiyatlı adımları birbirine karışıyordu.

Çok kısa bir süre sonra Hülagû ilhanlığında halk arasında, dağlarda Moğol müfrezelerine saldıran bir gurup insanın ortaya çıktığına dair söylentiler dolaşmaya başladı. Bu insanlar halka dokunmuyor, onlara zarar vermiyor fakat Hanlık için vergi toplayanlara merhame göstermiyorlardı.

Bu söylentiler Kunduz'un kulağına ulaştığında kız sevincinden yerinde duramaz olmuştu. Bu da Salimgiray'ın hayatta olduğunu ve hedeflerine bir nebze de olsa ulaştığına bir kanıttı. Dağlardaki topluluk hakkındaki söylentiler Hülagû Hanı hiç etkilemedi. Vezirine isyancıların yakalanması için atlı süvarilerin göndermesini emretti.

Akşam güneşinin kızılılığı boskır savanlarında altın gibi parlamaya başladığında göle büyük bir at sürüsü hızla yaklaşırdı. Akşam sessizliğinde hayvanların açgözlülükle, burnundan soluyarak su içtikleri ve aygırların azgınca kişneme sesleri yankılanırdı. Kunduz endişe ile bu seslere kulak kabartırken, kalbi de Kolomon'a, olan özlemi kaybetiği özgürlüğe olan hasretle sıkışıyordu. Sonbaharın yaklaşmasına rağmen bozkırlarda güneş kızgın yüzünü hala göstermeye devam ediyordu. Kunduz Köleler için kurulmuş olan çadırda iyice zayıflamış, etrafında olup biten her şeye ilgisizleşmiş, bitkin bir halde yatıyordu. O an Dokuz Hatun yurtasında neyin olup bittiğini bilseydi kalmak ve kuş gibi oraya uçmak için gücü bulurdu.

Dokuz Hatun o sırada ilhanın diğer hanımları ile alev alev yanan meşalenin ışıkları altında oturmuş, göbekli harem ağası gözleri yarı kapalı ve bütün bedenini sallayarak ince sesi ile "Sal Sal" diye eski bir efsaneyi anlatıyordu:

- Sonra filin üzerine canavar çıkmış, ayaklarını da yerde sürükleniyormuş... diye anlatmaya devam ederken birden çadırın kapısı açıldı ve kılıç kuşanmış askerler çadıra zorla girdi. Kadınlardan biri hafifçe çığlık attı.

- Sakin! Kimse yerinden kımıldamasın, buyurcasına emretti kara bıyıklı savaşı. Dokuz Hatun göğsüne yastığı bastırarak halıya yüzükoyun düştü. Savaşı ona doğru bir adım attı.

- Saç örgülerini kestiğin Kıpçak kızı nerede?

Han eşi ya korkudan ya da inatçılığında susuyordu.

- Sana son defa soruyorum!

Çadırın ince duvarının arkasında bir ok ıslık çalarak çadırın duvarını delerek savaşı'nın ayaklarının dibine düştü. Dışarıda çığlıklar, kılıç şangırtıları duyulmaya başlamıştı. Eğilip Dokuz Hatun'u kolundan hızlı çekti:

- Kalk. Bizimle gideceksin.

Han eşi karşısında solgun bedeniyle yarı çıplak duruyordu. Savaşı dışarıdaki seslere endişe ile kulak kabartarak;

- Giyin! diye bağırdı.

Dokuz Hatun birden gülmeye başladı. Muhafızlar yabancıları artık farketmişti ve kurtuluşun yakın olduğunu düşünmeye başlamıştı.

- Ben de tamamen soyunmamı emredeceksiniz sandım...

- Zamanı geldiğinde onuda emreden olur. Şimdi hadi gidelim...

Savaşı onu omzundan sıkıca tutup boğazına bıçak dayayarak;

- Haydi yürü!

Dokuz Hatun boğazına bıçak dayayan savaşı'nın yüzüne bakarak;

- Sana Kıpçak kızını veririm,

- Artık çok geç. Bizimle geliyorsun...

Dokuz Hatun savaşı'ya boyun eğdi. Ne pahasına olursa olsun hayatta kalma arzusu her şeyden daha baskındı.

İki savaşı han eşini kollarından tutup çıkışa doğru sürükleyerek götürdüler.

Kara bıyıklı diğer kadınlara döndü:

- Şimdi gideceğiz eğer ki içinizden biri bağıracak olursa artık bir daha güneşi görmez!

Savaşçılar, atların gürültülü toynak patırtıları eşliğinde boskır karanlığında kayboldular.

Salimgiray, Kunduz'u nasıl kurtarabileceğini uzun zamandır düşünmekteydi. Salimgiray yine böyle düşüncelere dalmış dağda gezinirken dağ eteğindeki tepelerde otlanan han atlarını görmüştü. İşte o an Kunduzu nasıl kurtaracağını bulmuş ve kendince bir plan yapmıştı. Atlar gündüz dağ eteğindeki tepelerde çobanlar tarafından otlatıldıktan sonra akşamüzeri su içirmek için Han eşinin, hizmetçilerin, esir kadınların ve diğer Moğol kadınlarının çadırlarının yakında bulunan göle sürüldüklerini görmüştü. Salimgiray bu durumu Kunduzu kurtarmak için büyük bir fırsat olarak görerek yandaşlarına at çobanlarını yakalatarak bağlamalarını emretti. Çobanlar yakalanarak bağlandı ve Salimgiray'ın adamları çoban kılığına girerek her zamanki gibi atları sulamak için göle doğru sürdü. Çoban kılığına girmiş savaşçılar atları okadar çok ürkütmüşlerdi ki atlar göl kenarındaki Han eşinin çadırlarının kurulu olduğu obaya doğru delirmişçesine akşam kızılığında tozu dumana katarak ilerliyordu. Durumu gören Dokuz Hatun'un obasını korumakla yükümlü olan muhafızlar çılgınca hareket eden bu sürünün Han eşinin obasındaki çadırlara zarar vermelerini engellemek için önlerine çıkararak atların yönlerini değiştirmeye çalışmışlardı. Salimgiray'ın da beklediği işte bu fırsattı. Fakat işler istediği gibi gitmemiştir çoban kılığındaki adamları fark edilince obadan istediğini alamadan çabucak uzaklaşmak zorunda kalmışlardı. İşte o zaman başka bir çare bulamayan Salimgiray ilhanın gözde karısı Dokuz Hatun'u rehine almaya karar vermişti. İşte o gece yaşananlar Han eşinin kaçırılması sadece işlerin planlandığı gibi gitmemesinden dolayı yaşanmıştı.

Yaşanan bu olayların üzerinden bir hafta gibi kısa bir süre geçmişti ki han karargâhına yara bere içinde bir Moğol savaşçısı geldi. Muhafızlar onu hemen Hülagû'ya götürdüler ve hanın ayaklarının dibine attılar. Yara bere içinde bitkin düşmüş savaşçı İlhanın ayaklarına kapanıp yalvararak dağlarda müfrezisine eşkıyaların saldırdığını kendisi dışındaki tüm askerlerinin öldürüldüğünü kendisininide, kararlaştırılmış bir yerde Dokuz hatun'u Kunduz adlı Kıpçak kızı karşılığında geri vereceklerini Hülagû Hana iletmesi için bağışladıklarını söylüyordu. Ayaklarına kapanıp bağışlanmak isteyen adamın anlattıklarını duyan Han öfkeden deliye dönmüştü. Haydutların bu isteğini kabul etmek mümkün

değildi fakat Dokuz Hatun'un eksiliği de onu çok üzüyordu. Böyle bir durumu kabul etmek büyük bir zayıflıktı halkı bu zayıflığı günlerce konuşacağından emindi. Bu zayıflığı nasıl gösterebilirdi şimdi han bunları düşünmeye başlamıştı. İlhanın emriyle dört nüker Kunduz'u kararlaştırılmış yere götürdüler.

Dokuz Hatun'u bırakmadan önce Salimgiray şöyle söyledi:

- Serbestsin zaten senin bir suçun yok ama ilhana söyle ki zamanı geldiğinde hesap verecek. Dökülen kanın kefareti ancak kan ile ödenebilir...

- Bunu ilhana iletceğim... Boşuna acele ediyorsun Savaşçıların gücenebilirler.

Salimgiray etrafta duran savaşçılara baktı. Onlardan biri aniden kızardı, gözlerini yere indirdi, diğeri siyah bıyıklarını oynatmaya başladı ve iri dişlerini tebessümde gösterdi.

- Git!

- Peki... Ferman senin... Burada ilhan sensin...

Dokuz Hatun atına yaklaşıp hafifçe neredeyse üzenkiye dokunmadan eyere havalandı.

İki kadının atları patıkada karşılaştığında bir birlerinin gözlerine baktılar.

Dokuz Hatun'un bakışı cüretkâr ve neşeliydi, Kunduz'un ise yorgun ve kederli.

Salimgiray Kunduz'un atının dizginlerini tutarak eyerden inmesine yardım etti.

Kız attan inmeyle Salimgiray'a sarılarak ağlamaya başladı

- Ağlama, bundan sonra üzülme yok. Yakında Kıpçak bozkırlarına döneceğiz.

Kunduz birden korku ve ümit içinde Salimgiray'ın gözlerine baktı:

- Ya, Kolomon?

Uzun kölelik yılları Kolomon'u yıkmadı. Önceden yaşamaya yardım eden işti, şimdi ise sevgi geldiğinde dünya harikulade renkler doluydu, zaman da sonsuz ve her şey baştan başlatılabilecek gibi görünüyordu.

Hülagû'nun Kunduz hakkında söylediği sözler sıcak, diri kalbe bıçak gibi çarptı: "Onu, ancak kiliseyi inşa etmeyi bitirdiğinde görürsün."

Bunu ilhan istediye dünkü köle ne yapabilirdi? İtaatsizlik ölüm demektir. Ama Kolomon'un artık sevgisi vardı ve onun için yaşamaya değerdi. Yapılacak şey sadece çalışmak, inanmak ve beklemektir.

Kolomon ne ile uğraşırsa uğraşsın, hangi işi yaparsa yapsın, han nükerleri onu Gence'ye getirdiğinden beri gözlerinin önünde ısrarla Kunduz duruyordu. Yüzünü, dağ boğazlarından gelen gün ağarmadan önceki sislerde görürdü, rüyalarına girerdi. Rumey cansiperane çalışırdı, her boşuna kaybedilmiş an ona sonsuz gibi geliyordu. Ancak işin hızlı tamamlanması aziz kavuşmayı yaklaştırabilirdi.

Duyarlı kalbi Kolomon'u uyarıyordu: "İlhana inanma", ama zayıf bir ışık yol gösteren bir yıldız gibi pırıldıyordu umut.

Kolomon her zaman insan yüzlerini çizmeyi severdi. Fırçasının altından çıkmış azizlerin çehreleri bile, bazen, şaşırtıcı biçimde, bir zamanlar hayat yollarında karşılaştığı ve aklında kaldığı gerçek insanların yüzlerini andırırdı.

Yine Saray Berke'deki gibi Kolomon'un bedenini Kunduz'u çizmek fikri kapladı. Rumey deli değildi ama yine de birden bedenini saran bu fikirle başa çıkamıyordu. Hıristiyan tapınağı sütunlarının altında Müslüman bir kızı yerleştirirse kutsal bir şeyi tahkir etmiş olacağını biliyordu. Böyle bir şeyin Cezasının da ne kadar ağır olacağından da emindi. İlhan mutlaka kiliseyi görmeye gelecekti ve muhakkak Kunduz'un üzünü tanıyacaktı. İşte o zaman...

Kolomon kilisenin iç motiflerini işlemeye başlamıştı. Azizleri hızlı ve alışılmış bir biçimde çiziyordu ve sadece Meryem Ana'nın tasvir edilecek yeri boş bırakmıştı.

Kilisenin inşası neredeyse tamlanmış İlhan da bu yapıyı keşfe gelmişti. Hülagû'nun kendini giderek daha çok hissettiren hastalık yüzünden suratı asık, gözleride daha dalgındı, Rumey'in yaptıklarını şöyle bir gözden geçirip onun bir avuç altın ile ödülendirmesini emretti.

Atına binip dizgini çekmeye hazır halde aklına bir şey gelmiş gibi Kolomon'a doğru döndü:

- Bana hiçbir şey sormak istemiyor musun Rumey? Ben sözümü unutmadım ve sözümü tutacağım..., deyip Hülagû müstehzi müstehzi güldü. Karın sağ ama sen onu şimdilik göremezsin. Yakında yiğit tümenlerim Mekke'ye girerler. Bu İslam yuvasında Hıristiyan kilisesini inşa ettikten sonra sevgilin ile yeniden birleşmeye hiçbir şey engel olmaz. İlhan arkasını çevirip atını sürdü. Kolomon bağırarak peşinden atıldı ama nafile Hülagû kendisine eşlik eden nükerler ile birlikte tozu domana katarak uzaklaştı.

Kolomon'nu yaşama bağlayan umutları ve inancı yıkıldı ümidin yerini de ümitsizlik aldı. Artık yaşamak için bir gayesi amacı kalmamıştı. İlhanın söylediği ümit bırakmıyordu. Kolomon ne yapacağını, nasıl davranacağını bilmiyordu.

Hülagû'nun gelişinin üzerinden bir hafta bile geçmemişti ki Nogay'ın tümenleri kasırga gibi Gence duvarlarını dömeye başladı. Nogay'ın orduları önlerine ne gelirse yıkıp yakıyordu çetin muharebe karşısında köleler şehirliler ile birlikte Kolomon'un yeni inşa ettiği kiliseye sığındı.

Çaresizlik yön veriyordu kilise içerisinde sıkışmış halka.

Siyah uçlu ok Kolomon'un göğsüne saplandı. Acı hissetmedi o an ancak birdenbire tapınağın çıplak sütunları dönmeye başladı kafasının üzerinde. Beyaz kanatlı melekler korkutulmuş kırlangıçlar gibi mavi kübbenin altında kendini oradan oraya atmaya başladı. Duvardan birdenbire Kunduz ayrıldı, Kolomon'a yaklaştı, diz çöküp avuçları ile gözlerini kapadı.

Muharebe Sayram şehrinin yakınında gerçekleşti, Mengü Temür ile Kaydu'nun müşterek güçleri karşısında bozguna uğramış Barak ta Maveräünnehir'in içlerine doğru kaçtı. Mütefik güçler onu takip etmeyip Otrar'a kadar ilerleyerek burada kararkah kurarak orduyu dinlendirmeye karar aldılar.

Barak Hocent'e yerleşip hummalı bir biçimde yeni bir ordu toplamaya koyuldu. Avlularda ve şehir sokaklarında demirci ocakları alev alev yanmaya başladı. Gece gündüz çekiçlerin örslere vurmasından dolayı çıkan sesler yankılanıyordu. Kırmızı demir çeliğe dönüşerek içinde su olan kapların üzerinde buram buram buharlar kızgın demir cızırtılarına karışıyordu.

Kaydu, tümenlerini Otrar'ın yakınında durmuş Maveräünnehir topraklarına girmek için acele etmiyordu. Kaydu'ya Noyanları, ordusu yok edilmiş Barak'ın sonsuza dek hesabını görmek için en elverişli zaman olduğunu söylüyolardı. Aynı şeyleri ona Mengü Temür de tekrarlamaya başladığı zaman o şöyle söyledi:

- İleride ne yapmamız gerektiğini Altın Orda hükümdarı Berke Han söylesin. Kaydu Berke'nin düşüncelerini sezmiş gibiydi. O da istiyordu kendi topraklarına dâhil etmeyi Maveräünnehir'i ama korkuyordu. Maveräünnehir'e el uzatmak Çağatay ulusuna el uzatmak anlamına geliyordu.

Kuzey Kafkasya, Şirvan ve Otrar'a kadar olan topraklar geri alınarak Altın Orda'ya bağlanmıştı. Orusut şehirleri de sakindi. Cesur Hülagû'yu yenen Nogay dağlarda

saklanan haydutlardan korku duymuyordu. Ama yine de belli tedbirlerin alınması gerektiğinin farkındaydı. Savaşlarla geçen hayatı boyunca böyle bir şeyle ilk defa karşılaşmıyordu.

Derelerin birleşerek nehirleri oluşturması gibi Salimgiray'ın müfrezesi de dağlarda saklanan Osetler ve Çerkesler gibi toplulukların katılmasıyla gün gittikçe daha büyüyordu. Vatanlarından yoksun bırakılmış savaşçılar, esir düşmüş köleler Moğol müfrezeleri ile karşılaşmak ve intikam almak için can atıyorlardı. Dağlarda saklanan kaçaklar ürkütücü bir güce dönüşmeye başlamış ve en büyük destekçileride yeiyecek ekmeklerini ve giysilerini paylaşmaktan çekinmeyen yerli halklar olmuştu. Kolomon'un ölümünü öğrenince Kunduz da bu guruba katılmıştı. Kunduz'un artık sevdiği bu dünyadan ayrılmış sığınacağı hiç kimsesinde kalmamıştı. O da kendine sığınacak yer olarak Salimgiray'ın müfrezesini seçmişti. Her geçen gün daha da katılaştan yüreği intikam ateşiyle yanmaya devam ederdi. Bütün bu başına gelenlerin tek suçlusu olarak Berke Han'ı tutuyordu. Sadece Salimgiray ile samimiydi, ancak Kunduz'u anlayabilirdi. Salimgiray da onu elinden geldiğince teselli ediyordu.

Salimgiray dağları mesken tutmuş müfrezeleri hiç beklenmedik bir anda pusuya düştü. Çepe çevre kuşatılarak amansızca bir mücadeleye girişmişlerdi. Düşman amansız ve sayıca çok üstündü. Salimgiray'ın son görebildiği şey atın boğazına saplanmış bir ok ve Kunduz'u sarmış kılı kementlerdi. Yakaladığı savaşçının bayan olduğunu gören Moğolların şaşkınlığı gözlerinden anlaşılabilirdi. Müfrezenin reisi Taday Mengü Kunduz'un yüzüne dikkatle bakarak güzelliğinden hayranlık içinde şöyle tekrarlayıp duruyordu:

- Böyle güzel bir kız da ölebilirdi! Vay vay! Savaşçı kızı! Onu kendime beşinci hanım olarak alacağım. Bana oğulları korkusuz savaşçıları doğurur...

Ama Nogay muhteşem esir kızını öğrenince onu Taday Mengü'den aldı.

- Onu Berke Han'a göndereceğim, dedi. Değerli olan her şey hükümdarımıza aittir. Böyle bir güzellik binlerce altın sikkeye değer.

- Kızı bana ver, yalvararak razı etmeye çalışıyordu Taday Mengü, ben kendim de her kime olursa olsun bedelini öderim!

Ama Nogay kararlıydı.

Berke Kunduz'u görür görmez tanıdı. Ve onu ilk defa gün ağarırken güzel rahvan atın üzerinde gördüğü zaman ki gibi gönlünde arzu uyandı.

Kıza, parıldayan gözleri ile bakarak şöyle dedi:

- Allah büyük! Her nerede olursan ol, nereye kaçmaya çalışarsan çalış O yeniden seni bana geri verdi.

Kunduz susuyordu. Berke, kızın içinde ona karşı biriken kinin ne kadar büyük olduğunu bilseydi hemen onun idam edilmesini emrederdi.

Han, küçük hanımı, Argın soyundan bey kızı Akcamal'ın çağırılmasını buyurup ona şöyle emretti:

- Esir kızı yanına alarak bir kadının bilmesi gerekenleri ona öğret.

Berke, zamanı geldiğinde onu karım yaparım diye düşünüyordu. O bunu istemez ise ne olur ki? Büyük Cengiz Han şöyle buyurmuştu: "Düşmanın güçsüz kaldıysa onu öldürme, yaşamasına izin vermen onun için ölümdür." Altın Orda'nın itaat ettiği kişiye her kadın boyun eğer. Biraz terbiyelensin, başka çaresinin olmadığı düşüncesine alışsın. Akcamal'a da aynı şey olmuştu. Akcamal şirin yüzü al, teni ise beyaz ve ince bir sazlık gibi esnektir. O da hanımı olmak istememişti. Argın beyinin şımarık ve neşeli Akcamal'ı... Ama zaman geldi...

Kızların nasibi dişi tayların nasibine benzermiş. Tay bir yaşına gelince yular takılır. Kız büyünce kimeşek denilen beyaz başlığı takmak zorunda kalır. O andan itibaren de tüm yaramazlıkları ve bütün ciddiyetsizliği de kaybolur. On altı yaşında Akcamal kimeşek takmak ve Berke Han'ın karısı olmak zorunda kalmıştı. Direnmenin ve ağlamanın ne faydası olurdu ki? Babası, Berke'nin öfkesinden korkarak Akcamal'ı kement ile bağlayıp onu arzuyalayan Berke'ye göndermişti. Berke Akcamal'ı ilk defa gördüğü anı iyi hatırlıyordu. Bir gün avcılıktan dönerken susuzluklarını gidermek, kımızı kana kana içmek için Argınların zengin köyüne uğramışlardı. Akcamal'ı ilk defa burada görmüştü.

Ordu baya şöyle demişti:

- Altın Orda hanının ricasını duydun mu? Onun istediği gibi yap. Kızı vermezsen...

- Son dediği söylemeyebilirdi. İki hanın iradesine ve arzularına zıt gitmeye kim cüret edebilirdi.

Böylece Akcamal Berke'nin dördüncü karısı olmuştu.

Akcamal berkenin hanımı olalı uzun zaman geçmesine rağmen hanı sevemiyordu. Bedeni ona aitti ama gönlü itaatsizdi. Berke bunu hissediyordu ve bazen öfke öfkeleniyordu da ama Akcamal'ın kederli güzelliğine hayran hayran bakmaktan vazgeçemiyordu.

Berke Kunduz'u genç karısına emanet ederek, Akcamal'ın bu durumdan hoşnut olmayacağını düşünmüştü. Zamanında, Akcamal'ı karısı olarak getirdiğinde önceden dost ve bir birleriyle barışık yaşayan diğer hanımları birden birbirleri ile kavga etmeye başladıklarını ve Akcamal'ı nasıl kıskandıklarını hala hatırlıyordu. İşte şimdi de Berke, Akcamal'ın kıskançlık ile rakibine saldırmasını istiyordu. Malum Akcamal bir kadındı ve kalbi başka bir rakibe kaygısız ve sakin kalamazdı. Kıskanmaya başlar, hanın sevgisini ve teveccühünü kazanmaya çalışarak ona nasıl çektiğini farketmez. Günler geçiyordu ama işler Berke'nin umduğu gibi gitmiyordu. Her sabah hana hanımlar çadırında ne olup bittiğini bildiren küçük vezir Akcamal ile Kunduz'un kavga etmediklerini aksine ahbab olduklarını anlatıyordu. Han, vezirin ona yalan söylemediğini biliyordu ama aynı zamanda ona inanmak da istemiyordu. Güzel bir kadının diğerini kıskanmaması gibi bir şey mümkün değildi. Galiba, Akcamal, Kunduz'un hanın sıradaki karısı olduğuna sadece kayıtsızmış gibi görünmeye çalışıyordu.

Han her zamanki gibi nükerlerin eşliğinde sazlık göle geldi. O seneki yaz bol yağışlı geçmişti ama güz sakin ve ılık geçiyordu. Gölün ayna gibi parlak yüzeyinde kuğu yalnız yüzüyordu. Bazen güzel ince boynunu yaz içinde rengi atmış dipsiz semaya uzatırdı, kasvetli feryadı da su üzerinde, esrarengiz bir şekilde hışırdayan kamışların tüylü uçları üzerinde uçuyordu. Yazın, yalnız kuğunun gölünü ziyaret eden kuşlar son baharın soğuk rüzgarlarıyla birlikte sıcak diyarlara göç etmişlerdi. Onlar vahşi ve özgürdü ve kuvvetli kanatlara sahipti.

Berke'yi, kendisi için kutsal olan kuşun yalnızlığı korkutmuyordu. Orda'daki işler iyi gidiyordu her şey planladığı doğrultuda ilerliyordu. Cengizliler, tarafına hırsla ve gıptaıyla bakan herkes Altın Orda'nın eskisi gibi kuvvetli olduğunu ve kendisine kılıç kaldıranı cezalandırılacağını hissedebiliyordu. Tuhaf, ama kuğunun hüznü çığı Berke'nin gönlünde hüznü değil hoşnutluk ve sessiz sevinç duygusunu uyandırıyor.

Kamışların arasında bir yerlerden kulağına insan sesleri geldi. Han sesin geldiği yere dikkat kesilerek seslerin kime ait olduğunu anlamaya çalışıyordu. Sesin geldiği noktaya doğru biraz yaklaşıncaya bu seslerin sahibinin Akcamal ile Kunduz olduğunu anladı.

Kadınlar hanın bulunduğu noktaya doğru yürüyorlardı, arklarında önemlice bir mesafede onları takip eden hizmetçi kızlar ve ağır ağır yürüyen han eşlerini korumakla yükümlü muhafızlardan oluşan gurup hana epeyce yaklaşmıştı. Akcamal'ın yüzü görülebiliyor, Kunduz'un yüzü ise net görülemiyordu. Ancak yüzündeki tatlı tebessüm yanaklarını aydınlatıyordu. Han güzel kadının neden bu kadar seçinle gülümsediğini merak ederek şimdi ona karım olma vaktinin geldiğini söylesem acaba o zamanda bu kadar neşeyle gülümser mi diye düşündü. Han atının dizginini hafifçe çekip kendisine doğru yaklaşan alayın yolunu kesti. Ansızın karşısına çıkan adamdan kadınlar ürperip durdular.

Berke biraz ayalcı bir gülümsemeye Kunduz'un yüzünden soğuk bakışını ayırmadan şöyle söyledi:

- Yarın karın olmamı istiyorum.

Kunduz'un iri ve güzel gözlerinde sanki gurur pırıltıları yanıp söndü. Başını eğdi.

- Emirlerinize amadeyim, ya büyük han...

Berke, Kunduz'un ince esnek endamını bir kez daha göz gezdirdi.

- Obanıza dönün ve hemen hazırlıklara başlayın

Ertesigün obada bütün hazırlıklar tamamlanmış küçük kuru müftü Şarafettin de nikâh kıymak için Berke'nin yanında yerini almıştı. Her şey tamamdı sıra genç kızın rızasını sormaya geldiğinde iki Kıpçak savaşçısı yere kadar eğilerek Kunduz'un yanına yaklaştılar ve savaşçılar şarkı söyler gibi hep bir ağızdan âdete göre söylemesi gereken sözleri söylemeye başladılar:

Şahitlik ederiz, şahitlik ederiz.

Bu gecenin karanlığında,

yarın hak divanında

han sözüne şahitlik ederiz...

Savaşçılardan biri Kunduz'a gümüş kupasını uzattı, onu kabul ettiğinde savaşçılar tekrar koro halinde hep bir ağızdan şöyle sordular:

Ay yüzlü Kunduz, Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın karısı olmayı kabul ediyor musun?

Kunduz kadehe dudakları ile dokunup sessizce başıyla onayladı. Savaşçılar geri çekilip durmaları gereken yerde durdular.

Müftü Şarafettin acele etmeden Kuran sayfalarını hışır hışır karıştırmaya başladı; bu olaya uygun sureyi bularak okudu. Sonra Kuran'ı kapatıp toplanan kalabalığa göz gezdirdi ve avuçlarını birşetirip sarı buruş buruş olmuş yüzünde gezdirdi. Törene katılan herkes müftünün hareketini tekrarladı. Gece geç saatlere kadar toy ateşleri yakıldı, kazanlarda güzel kokulu koyun etleri pişirildi, beyaz kızımlar kadehlerde köpürtülerek içildi. Toyda sadece Akcamal yoktu.

Gece yarısından sonra yeni evli çift Berke'nin diğer hanımlarının çadırlarının yanına kurulmuş olan Kunduz'un çadırına geçirdiler. Karbeyazı çadır Çin'in rengârenk ipekleri ve parlak İran halıları ile süslenmişti. Han yeni karısının çadırına girdi. Kunduz Berke'ye eğilerek selamladıktan sonra ona doğru yaklaştı. Berke'nin omuzlarından sırma kumaştan çapanını, siyah samur kürkü ile işlenmiş boriğini saygıyla çıkarıp girişe astı. Tek bir kelime söylemeden, itaatkârca eğilerek hanın çizmelerini çekip çıkarttı. Kuştüyünden yatağı serdi alev alev yanan kandiller södürüldü.

Çadır kapısının arkasında, Altın Orda büyük hanını ve yeni eşi güzel Kıpçak kızının hayatlarını şafağa kadar korumak için iki muhafız nöbet tutuyordu.

Kunduz titrek ses tonuyla;

- Her şeyi hazırladım, ya büyük han. Yatabiliriz.

Kapının aralandığını fark eden hanı birden endişe dolu korku kapladı ve bağırarak, muhafızları çağırmak istedi fakat kuvvetli bir kol onu omuzlarından kavrayarak ovuç içiyle ağzını tıkadı.

Çadır kubbesinden girerek çadırı aydınlatan ay ışığında boğazına dayanmış hançerin parıldadığını gördü. Korkudan çılgına dönüp bütün gücüyle kurlulmak için çabaladıysa da nafile bedenini saran kollardan kurtulmak imkânsız gibiydi. Berke, üstüne yığılmış bedenlerin ağırlığın altında artık hareket edemiyordu. Ağzını da sıkıca bağlamışlardı. Biraz acele edin birazdan safak söker diye bir kadın sesi yankılandı ak çadırın içerisinde. Berke bu sesin sahibini tanımakta zorlanmamıştı çünkü bu ses Akcamal'ın sesiydi

Han, birinin pantolonundaki bağları çözdüğünüve çözekende alaylı bir ses tonuyla şöyle fisıldadığını duydu:

- Böyle işler acaleye gelmez. Yoksa yanlışlıkla başka bir şeyini keserim...

Berke tarifsiz bir acının hışımıyla yattığı yerden kalmaya çalıştı ancak bendine kenetlenmiş kollar buna izin vermedi.

Kısa bir süre sonra kısık bir ses tonu;

Kızdırılmış demiri verin. Kanın durması için yarayı dağlamak lazım dedi.

- Tamamdır. Elim hafiftir. Hızlı iyileşir. Ardından tekrar Akcamal'ın sesi duyuldu.

- Şimdi bağlayın onu! Şimdi ağzını sözeceğiz fakat bağırmaya çalışırsan boğazını keseceğiz. Bu gün adalet yerini buldu. Vaktiyle Akcamal'ı seven genci hadım etmek isteyen sen değil miydin, Kolomon Rume'ye de yapmak istediğin bu değil miydi? Acının nasıl bir şey olduğunu daha iyi anla diye seni öldürmemeye karar verdik. Beni iyi dinle... Sana ne yaptığımızı kimseye söylemeyeceğiz, Kunduz'un sesinde alay duyuldu. Millet Altın Orda tahtında aygırın değil de bir iğdiş atın oturduğunu öğrenirse senden yüzünü çevirebilir...

Hanın ağzına bağlanan yazma çözüldü. Berke acılar içinde ak çadırın içerisinde kıvrılırken Salimgiray'ın savaşçıları, korkunça bir intikam almanın sevinciyle atlarına binerek hızlıca karargâhtan uzaklaştılar. Kunduz ile Akcamal da onlarla birlikte karargâhtan ayrıldı.

Kunduz ile Akcamal çok çabuk kaynaşıp ahab olmuşlardı. Akcamal genellikle hizmetçilerin ve kölelerin dertlerini sıkıntılarını öğrenirdi. Kunduz ile çok çabuk ahab olmasını sağlayan şeyde aslında her ikisinin de aynı kaderi paylaşıyor olmalarıydı. Sevdiği adama Berke hanın yapmak istediğini Kunduz'un Akcamal'a anlattığı gün bu intikam planı kurulmuştu.

Dünyada, altın parılısından kör olmayacak insan yoktur. Aziz bile hak yolundan şaşar onu görünce diye boşuna denilmemiş. Akcamal, gerdek gecesinde Kunduz'un çadırını koruyacak muhafızlara rüşvetle kandırmayı başardığında geri kalan işi Salimgiray'ın adamları kolaylıkla halletmişti.

Altıncı Bölüm

Göçebe yaşam koşullarına alışmış bozkır milletlerinin, soyların ve kabilelerin arasındaki tüm kavgalar ve çekişmeler otlaklar yüzünden olurdu. Sürülerin rahat olduğu yerde göç sahibi de kendini mutlu hissedirdi.

Cengiz Han Moğolistan bozkırlarından tümenleri batıya doğru sürdüğünde bütün dünyayı bir meraya dönüştürmeyi hayal edmişti. Bunun için önüne çıkan şehirleri tarumar eder ve toprağı işleyenleri yok ederdi. Yeni yerleri fethedip onları oymaklara ve uluslara böler ve çocuklarına, torunlarına ve sadık noyanlarına dağıtırdı. Cengiz Hanın ölümünden sonra düzen değışmeye başlamıştı. Onun vasiyetlerine göre ulusları ve oymakları ancak han dağıtabilirdi ve bundan böyle Cengizlilerden kimin payına neyin düşeceği ancak Moğol tahtına kimin oturacağına bağılıydı. İşte bu yüzden Cengizlilerin sayısız gruplarının arasında “kendi hanını” tahta çıkarmak için çok şiddetli mücadeleler yaşanmaya başlamıştı. Sürekli yaşanan rekabet Cengizlilerin güçlenmesine imkân vermiyordu, aynı zamanda da yeni hanı çevresindekilerin fikrine kulak vermek zorunda bırakıyordu, onu emirlere ve noyanlara, ulusları yönetenlere bağılı kalmaya zorluyordu. Vefat eden hanın tahtına büyük oğlu çıkması gerekirken bu kurala uymayarak diğerk çocukları hatta kardeşlerinin çocukları da tahta çıkmak için mücadele etmeye başladılar.

Batu Han’ın ve oğulları Sartak ile Ulkaçı’nın ölümünden sonra Ulakçı’nın annesi Barakşı Hatun, Batu’nun oğlu Tukan’dan doğmuş torunu Tudaı Mengü’yü tahta çıkarmak istemişti. Fakat Altın Orda’nın himayesi altındaki oymakların sahipleri noyanlar ve devlette büyük itibara sahip olan Müslüman tüccarlar Batu Han’ın kardeşı Berke’yi desteklemişlerdi. Bu durum karşısında Barakşı Hatun Hülagû’dan yardım talebinde bulundu fakat uzak diyarlarda karargâh kurmuş olan Hülagû da bu duruma mani olamamıştı. Cöçi’nin torunları kurultayda toplanarak Altın Orda tahtına çıkarmışlardı. Yeni han tüm Cengizlilerin yaptığı gibi Barakşı Hatunu ve onun yandaşlarının kellelerini aldı. İyi hatırlıyordu Berke o günleri. Sabırlı ve arzulanan avın beklentisi içinde saklanan bozkır kurdu gibi kindar olan o, amacına uzun zaman yürüyordu. Kardeşini de nasıl kıskanırsa kıskansın, zamanında Batu’nun davrandığı gibi davrandı. Asıl bir göçebe gibi karagahı olarak Altın Orda topraklarında bulunan önceki şehirlerden hiçbirini yapmak istemedi çünkü orada emirlerin ve Müslüman olmayan gelenekleri destekleyen darguşuların nüfuzu çoktu. Her şey başarılı kardeşini hatırlatan Saray Batu’da da yaşamak istemedi. Berke Han ana karargâhını ona ait olan aymağa, İtil’in ağaşı kesimlerine taşıdı.

Kardeşini kıskanmasına rağmen kendisine Batu’yu örnek alarak onun yolunu izlemeye devam etti. Asıl karargâhını Altın Orda topraklarında bulunan şehirlerden

hiçbirine kurmak istemedi çünkü orada bulunan emirler ve gayri müslim geleneklerini destekleyen din adamlarının nüfuzu çoktu. Her şeyiyle başarılı kardeşini hatırlatan Saray Batu'da da yaşamak istemedi. Berke Han ana karargâhını İdil'in aşağısı kesimlerine taşımıştı. Orusut topraklarına, Kafkasya'ya ve İran'a, Batı Avrupa'ya ve Karakurum'a giden kervan patikalarının kavşağında Saray Berke şehrinin kurmaya karar verdi. Cömert topraklarla kaplı bu yerde yüksek boylu otlar, kamış gerdanlıklar içinde berrak göllerle çevrilmiş hem insanlar hem hanın sayısız sığır sürüleri de rahat etmişti.

Berke kudretli İdil'in kıyılarını pek severdi. oymağı Kuzey Kafkasya bozkırlarında karargah kurduğu zamanlarında bile yaz için buraya göç ederdi. Şimdi ise garip bir tedirginlik hanın kalbine yerleşmişti. Çok sevdiği bu yerde bile uzun zaman kalamıyordu, rengârenk boskırlar bile donuk ve gri gözüküyordu. İki yüz Türkmen devesi ve ağır kağnılar furyasından oluşan kervanı sürekli yer değiştirerek bozkırda amaçsızca dolanırdı.

Orusut topraklarından endişeli haberler gelirdi, Novgorod'da ve Pskov'da durumlar pekiyi değildi. Altın Orda'ya vergi veren topraklardaki halklar isyan etmek üzere yeniden bir kıpırdanmaya başlamışlardı. Berke olup bitenin farkındaydı bu hareketliliğe bir an önce dur denilmesi gerektiğininde bilincindeydi ancak bedenine hâkim olan kasvet hareket etmesini engelliyordu.

Bir gün uzak yoldan gelen yüzü çiçek hastalığının yara izleri içinde kalmış yaşlı bir Kıpçak habercisi, hanın gözlerine bakmamaya çalışarak şöyle söyledi;

- Dağlarda saklanmakta olan müfrezenin mevcudu bin kişidir. Başlarında, eski yüzbaşın Salimgiray, kaçakların arasında da hanımların Akcamal ile Kunduz...

- Git, diye emretti Berke. Yüreği göğsünü delip dışarı çıkacakmış çasına çarpıyordu. Han artık kendisine bu canılığı kimin yaptığını anlamıştı. Berke, dağlarda saklanan hayinlerin yakalanarak kellelerinin alınması için emir verebilirdi ama kaçakların ölmeden önce halka şimdiye kadar kimsenin bilmediği sırrı açıklayabilir korkusu onu tuttu.

Akcamal da, Kunduz da ve o geceki olaylar ile ilgisi olan herkes sözünü sıkı tutuyorlardı, hanın hadım edildiğinden hala hiçbir canlının haberi yoktu. Eğer bu böyle olmasaydı söylentiler Berke'nin kulaklarına ulaşırdı.

Salimgiray'ın müfrezesinin yakınlığı köleler arasında çalkantılara yol açabilirdi, onun için de hanın yapılmasını emrettiği ilk şey Orda da güvenliğin artırılması oldu. Orda içerisindeki kölelerin sayısı yatsınamayacak kadar az değildi. Moğollar, yeni toprakları fethettiklerinde esir alınanları sadece yâd ellere satmıyorlardı çoğunu Orda'nın içinde bırakıyorlardı. Köleler, inşa etmek, sığır otlatmak, bir çiftliğin çeşitli günlük işleri yapmak için gerekliydi. Batu Han döneminde ve Berke'nin yönetiminin ilk yıllarında köleler genellikle hızaralar diye özel kerpiç kalelerinde tutulurdu. Özel muhafızlar sabah onları işe götürür, gecenin çökmesiyle de konutlarına kitlerdi. Fakat isyandan sonra, Orda'da önceki asayışı yeniden kurmak için Berke'nin on bin köleyi katletmek zorunda kalması mevcut düzenleri değiştirmişti. Bu olaylardan sonra toplu halde yaşayan kölelerin tehlike oluşturacağını düşünen Berke Han kölelerin kendi sahibinin yanında yaşamasını buyurmuştu.

Salimgiray'ın müfrezesinin Orda karargâhının yakınlarındaki dağlarda saklandığına dair söylentiler köleler tarafından da duyulmuştu. Kölelerin birçoğunun bu isyancılara katılarak özgür olmak için can atmakta olduğu kesindi. Salimgiray'ın da bu köleleri kendi müfrezelerine dâhil etmek istediği de kesindi. Fakat bunu nasıl yapacağını öğrenmek gerekliydi. Köleler iyi bir yem olabilirdi eğer her şey hanın planladığı gibi olsaydı, isyancıların işini bir darbe ile bitirebilirdi. Onlarla birlikte Berke'nin korkunç sırrı da sonsuza dek mezarlarına giderdi. Müfrezeden tek bir kişi hayatta kalmamalı. Hiçbiri...

Salimgiray'ın savaşçılarının ona bu caniliği edip çadırdan kaybolduğu gece kimse çılgınlıklarını duymamış ve imdadına gelmemişti. Ancak sabaha yakın Berke ellerini ve ayaklarını bağlayan kılı kementlerden kurtulduğunda gelebilmişlerdi. İnsanların geldiğinde de Berke kimse bir şey anlatmadan hekimi çağırmalarını emretmişti. Maiyet erkânından hiçbiri hana Kunduz ile Akcamal'ın ve ak çadırı koruyan muhafızların nereye kaybolduğunu sormaya cesaret edememişti.

Arap hekimi Berke'yi muayene ettikten sonra handan gözlerini kaçırarak şöyle söylemişti:

- Yapılmış olan mahir biri tarafından yapılmıştır... Ancak bir hekimin ya da mollanın bilgisiyle yapıla bilir böyle bir şey... Düşünmekten bile korkuyorum...

Berke hekime işaret ederek yanına çağırdı, yaklaştığında da onu boğazından tutup öfkeyle şöyle söyledi:

- Düşünme o zaman! Düşünmemeye çalış! Hiçbir canlı bunu bilmemeli. Eğer ki dilin sana ihanet ederse nerede olursan ol seni bulur öldürürüm! Anladın mı beni? Eğer ki yeniden sağlıklı olmama yardım edersen cömertliğimin sınırı olmaz.

Birkaç gün hekim hanın yanından ayrılmadı, çeşitli ot ve kökleri kaynatarak hazırladığı şifalı suları içeriyordu, pansumanlarını değiştiriyordu.

Bir gün, Berke kendisini daha iyi hissetmeye başladığı ve rahat oturabildiği zaman yanına Arap'ı çağırdı.

- Sorunumdan kimseye bahsetmedin de mi? Diye sordu.

- Hayır, Kuran üzerine yemin edebilirim...

- Gerek yok. Sana inanıyorum... Orada da ne konuşuluyor?

- Kimse tahmin etmiyor bile. Sıradan bir hastalığınız var zannediyorlar...

- Peki, seni cömertçe ödüllendireceğim diye söz vermiştim...

Han, elini, işlemeli halı motifli çantaya uzatıp içinden bir avuç altın para çıkardı.

- Al... Hanın eli cömerttir...

Berke sikkeleri bir yığın halinde ayaklarının dibine döktü.

Hekimin gözleri parıldadı, hana doğru yaklaşarak dizlerinin dibine eğilip hızlıca yere saçılan altınları toplamaya başladığı esnada Berke'nin elinde hançer parıldadı ve sivri ucu Arap'ın korumasız sırtına saplandı.

Berke her zamnki gibi Orda işleri ile ilgileniyordu. Her şey eskisi gibi devam ediyordu kimse onda herhangi bir değişiklik olduğunu farkedemiyordu. Ancak Berke için her şey değişmiş dünyevi sevinçler artık onun için erişilmez bir hale gelmişti. Güzel bir kadını görünce kalbi heyecanla çarpmaz ve ferî geçmiş kanı damarlarında akmaz olmuştu. Eşlerinden birinin bir gün halefini doğurabileceği ümidide sonsuza dek yok olmuştu.

Eskisi gibi, kimse onun hadım olduğundan şüphelenmesin diye Berke bazen hanımlarının çadırlarını ziyaret ederdi. Hatta bir seferinde hanımlarından birinin çadırında bir gece geçirmişti. Kadın henüz gençti, düzgün alımlı fiziği bir zamanlar hanın hoşuna giderdi ve ona dokunduğunda içindeki arzular çöşmeye başlardı. Ama şimdi o günlerin anısı bile öfkeye ve tiksintiye neden oluyordu.

- Ben çok yorğunum, dedi Berke. Onun için de seni istemiyorum.

Kadın sesini çıkarmadı. Hükümdarın sözü, kanundur. Sadece bunu daha önce söylediğini ve muhtemelen bir sonraki sefer de aynı şeyi tekrarlayacağını düşündü.

İktidar... Şan... Şöhret bunlar Berke'ye hayata bağlamaya yardım ediyordu ama yeterli olmuyordu. Han her gece rüyasında tekrar tekrar o kokunç gece görüyor intikam hırsında her geçen gün daha da artıyordu.

Moğollar, Kıpçak bozkırını ele geçirdiklerinde bu topraklarda yüzyıllar boyunca alışıla gelmiş düzeni bozarak büyük değişiklikler getirmişlerdi. Moğollar, Kıpçak bozkırına ayak basmadan önce ne göç yolları ne yazlık otlaklar ne kışlak yerler bir aileye ya da köye ait değildi. Her soy istediği yere göç edebilir ve hiç kimse de kervanın yolunu kesmeye cüret edemezdi. Bozkır büyük ve engindi. Moğolların bu topraklara ayak basmasıyla bozkır birdenbire dar oldu. Şehirler oymaklara bölündü başlarınada oymak beyleri atandı. Oymak yöneticisi göç yollarını, kışlaklar ve yazlaklar olmak üzere bölümlere ayırarak belirli sınırlar koydu. Emirnameler çıkarıldı bu emir namelere göre her soy han ordusu için belli bir savaşı yetiştirme mecburiyeti konulmuştu.

Salıngıray ve yandaşlarından intikamını almaya karar veren Berke, yazlaktan ana karargâhı Saray Berke'ye her zamankinden daha erken dönmüştü. Saraya döndüğünde onu hem sevindiren bir yandan da üzülmeye sebep olan bir haber geldi. Hülagû İlhan ölmüştü. Altın Orda'nın akıllı ve her zaman tehlikeli bir düşmanı eksilmişti. Görünüşe göre sevinmek gerekiyordu ama Berke'yi birdenbire soğuk, içini sızlatan bir hüzün kapladı. Her şeyin bir gün sonu gelecekti bu er ya da geç kaçınılmaz bir gerçektir bu ölüm de berkeye bunu hatırlatıyordu. Bir gün Berke'nin ölümünün de birini sevindireceği vakit mutlaka gelecekti. Hülagû ile bir çok ortak yanları vardı. Her biri, amansız mücadelelerle oluk oluk akan kan göllerinin üzerinde yürüyerek sadece uluslarının kudretini artırmak, olabildiğince çok memleket fethetmek için yaşıyordu. Bu amansız hükümdarların akıbetleride diğer insanlardan farksızdı onların bedenleri bir gün bu uçsuz bozkırlarda yok olup gidecekti. Kaçınılmaz son herkes için aynıydı. Hülagû, çok şanslıydı dünyayı bıraktı. Peki, Berke bir visisini bırakabilmişti. Peki ya Berke tahtını kime verecekti? Ondan sonra kim gelecek ve kudretli Altın Orda atını hangi tarafa yöneltecekti?

Sonbahar serin yüzünü göstermeye başlamış, tohuma kaçmış otlar da bozkır rüzgârına eğilerek selam veriyordu. Bu sene her zaman yaşlı yalnız kuğuyu ziyaret

eden genç kuğular gelmemiştir. Han kendisinin de aslında bu dünyada yalnız olduğunu hissetti. Berke gözlerini ayırmadan göle bakıyordu. Sakin dalgalar kıyıyı okşuyor, kamışları karıştırıyor, uzun ve esnek saplarını sallandırıyor. Beyaz çıkık göğsü ile dalga sırtlarını yararak hana doğru yalnız bir kuş yüzüyordu. Berke'nin hatırladığı kadarıyla kuğular hana asla yaklaşmazdı. Kuş yüzerek kıyıya yaklaştı ve karbeyazı boynunu uzatıp başını nemli kuma koydu. Han kuşa doğru yaklaştı, elini uzatarak ona dokunduğu an da şaşkınlıktan buz dağı gibi dondu. Kuş birden kanatları ile şiddetle suyu döverken acı çığlıkları gümüş boğazından çıktı. Kuğunun hareketsiz bedeni ayaklarında duruyordu. O gün Berke gölde her zamankinden daha fazla zaman geçirdi. Cengiz Han'ın ona hediye ettiği kutsal kuşlardan kalan son kuşun ölümü onu çok sarsmıştı. Çaresizlik içinde hayatının ipliğinin yakında kopacağına dair Tanrı'nın işareti, uyarısı mıdır acaba? diye düşünüyordu. Han kadere boyun eğmek istemiyor gibiydi. Çünkü, her ne kadar günleri sayılı olsa da hala Altın Orda'nın hanıydı. Daha iktidar ve on binlerce insan üzerinde hükmetme hakkı var, üstelik bir yerlerde, güneşe ve mavi semaya sevinerek intikam alınmamış düşmanlar dolanıyorlar. Ruhu bedenini terk ettiğinde kimse onu hatırlamasa da şimdi Salıngiray, Akcamal ve Kunduz ile hesabını görmeliydi. Onların canlı canlı yüzülmesini emredek korkunç sonlarını izlemeliydi. Bir gün Berke çadırına Tudaı Mengü'nün çağırılmasını emretti. Kısa boylu, geniş omuzlu noyan hanın karşısında saygıyla eğiliyordu. Berke ona bakarak onun ne dedesi Batu'ya ne babası Tukan'a benzemediğini düşündü. Geleneksel selamlaşmadan sonra han şöyle söyledi:

- İdil'in yukarı kesimlerindeki ormanlarda çok fazla kaçak köle toplanmış. Başlarında eski yüzbaşımız Salıngiray. Onlarla birlikte Kafkas Dağları'nda esir aldığın kız Kunduz...

Tudaı Mengü'nün yüzünde tebessüm yayıldı:

- İkisini de iyi tanıyorum. Ama Kunduz'un kız olduğuna kim inanabilir...

Berke kaşlarını çatarak:

- Seni bunları konuşmak için çağırmadım.

Noyan hanın öfkesini farketmeyerek çekik gözlerini kısıp gülmeye başladı.

- Tabii ki o kız değil ama gerçek bir peri... Gözlerin nuru... Ah, neden Nogay noyanı dinledim...

- Beni dinle..., sertçe sözünü kesti Berke. Köleler Altın Orda için fazla tehlikeli olmaya başladılar. Orduyu alıp onlara doğru hareket edeceksin. Haberci sana yolu gösterecek. Kölelerden hiçbirini canlı bırakmayacaksın.

- Kunduz'u ne yapacağım?

- Öldür, İtaatsizlerin arasında küçük karım Akcamal da var. Onu da öldür.

Tuday Mengü duydukları karşısında çok şaşırarak;

- İki güzeli niçin öldürmek gerekiyor? Onları istemiyorsan, ya büyük han, bana ver...

- Öldür, diye tekrarladı Berke. Kadın istiyorsan tüm hanımlarımı alabilirsin...

Tuday Mengü olmaz anlamına başını salladı.

- Yaşlı kadınlar neme lazım? Kendi ninelerim az mı?

Berke başka kimsenin huzurunda böyle konuşmasına izin vermezdi. Ama o noyanı iyi tanır ve bunların hepsinin boş laftan ibaret olduğunu iyi biliyordu. Hanın istediğini Tuday Mengü'den daha iyi kimse yerine getiremezdi. Köleler ile başa çıkmak kolay olmayacak. Onların biri, noyanın ellerine sağ düştüğü takdirde kendilerine ne olacağını biliyorlar.

- Güzellere kapılma, diye tekrarladı Berke.

Tuday Mengü birden ciddileşti:

- Deli değilim aklım başımda. Tek tek atımın kuyruğuna bağlayacağım hepsini...

Deli değil... Cengizliler arasında böyle bilinirdi Tuday Mengü. Kimse bu kişinin döktüğü kadar kan dökmezdi.

Tuday Mengü ordusuna ertesi sabah sefere çıkacaklarını bu nun için o akşam sefer hazırlıklarının yapılması için talimat verdi. Gecenin ilerleyen saatlerinde Novgorod'dan Danil boyarı önderliğinde elçiler Saray Berkeye teşrif etti. Elciler ivedilikle Berke Hanla konuşmak istedikleri için han onları hemen huzuruna kabul etti. Berke planladığı her şeyi bozdu.“Altın Orda Sartak Han zamanında verilmiş vaatleri hatırlıyorsa, diye sözlerine başladı Danil boyarı, o zaman bize ordu konusunda yardım etsin.”Berke Orusutların bir gün yardım istemek için geleceklerini biliyordu. Uzun zamandır düşünüyordu Almanların Novgorod ve Pskov'a harekete geçtiklerinde ne yapacağını. Onlara boyun eğmek, yüklü vergi ödeyen Orusut topraklarını kaybetmek demektir.

Han Tuday Mengü'yü çağırdı.

- Kararımı değiştirdim, kölelerin icabına bir başkası baksın. Sen Orusut topraklarına doğru yola çıkacaksın.

Tuday Mengü sevindi:

- Emrin olur, ya büyük han. Köleler ile başka biri uğraşsın. Yoksa Allah korusun güzeller gözlerimi perdeler de kalbim yumuşar...

Tuday Mengü'nün sözlerine aldırış etmeden Berke şöyle devam ediyordu:

- Novgorod ve Pskov topraklarına gidip Orusutlara Almanların demir süvarisini yıkmaya yardım edeceksin...

Hanın şaka dinleyecek havada olmadığını görünce Tuday Mengü şöyle sordu:

- Ne zaman harekete geçmemi emredersin?

- Şafak vaktinde.

- Baş üstüne.

Güneş henüz kızıl yüzünü göstermemiştir ki Tuday Mengü'nün ordusu Rus topraklarına doğru yönelmişti. Salimgray savaşa hazırlıklıydı, saldırı bekliyordu, Moğollar ise İdil kıyılarından giderek uzaklaşıyordu. Salimgray bunun bir tuzak olabileceğinden şüphelendiği için Kunduz'un önderliğinde Tuday Mengü'nün arkasından niyetini öğrenmek için küçük bir ordu gönderdi. Güneş tam tepede olduğu saatlerde Salimgray'ın karargâhına bir haberci gelmişti. Kunduz Tuday Mengü'nün ordusunun çam ormanı ile çevrili gölün kenarında dinlenmek için durduklarını haber veriyordu. Düşmanlar atlarını sulamış otlamaları için karşı kıyılara sürüyorlarmış. Bu da Tuday Mengü'nün bu gece burada konaklayacağı anlamına gelmekteydi. Salimgray savaşı başlatanın kendisi olmasını istemiyordu. Fakat gecenin ilerleyen saatlerinde düşman dinlenirken baskın yapma fikrinden de kendini alı koyamıyordu. Kendi ordusuna küçük gruplar halinde Moğol karargâhlarına yaklaşmalarını emretti.

Salimgray'ın ordusu Moğol ordusunun onların çok yakında bulunduğunu farketmemeleri için sık ormanda saklandılar. Son hazırlıklar yapıldı. Salimgray gizlice orman kenarına gelip Moğolların karargâhına yaklaştı. Tuday Mengü'nün emrinde on binin üzerinde tecrübeli ve savaşa hazır asker karşısında ellerinde kılıç bile tutamayan bin savaşıncısına karşı duruyordu. Acaba Tuday Mengü'nün aklındaki neydi? Ne yapmayı düşünüyordu? Niye tuhaf davranıyor, müfrezeyle aramak yerine niye uzaktaki Rus topraklarına geçmeye hazırlanıyor?

Bu sorulara cevap ararken Salimgiray arkasındaki çalıların ıtırtısıyla irkilerek o yöne doğru dikkat kesildi. Sık çalılıkta görünmemek için saklanarak ona doğru yaklaşan kunduzu fark etti.

- Ne oldu?

- Saray Berke'den bizim adamımız geldi. Hanın fikrinin değiştiğini söylüyor. Rusların ricası zerine Tunday Mengü onlara yardım etmek için Novgorod'a gidiyor. Salimgiray derin bir nefes aldı.

- Bak, gryormusun biz onlarla baş edemeyiz, beklemedikleri bir anda saldırsak bile. Sayıca çok stnler. Kunduz dikkatle yüzlerle ateşin tttğ, insanların koşuştuğu gölün kıyısını izliyordu.

- Yazık, iki gruba ayrılıydılar keşke. O zaman Tunday Mengü'y kendi atının kuyruğuna bağlardım. Ne kadar çok insanın canını yaktı kana doymaz cani. Her ikiside uzunca bir süre sustular. Kunduz birden;

- Ben ne yapılacağını biliyorum, Belki şimdi saldırmak için şansımız olmadı ama hala hayattayız ve daha iyi fırsatlarımız olacak. Hadi gidelim buradan, güzel bir planım var yolda sana anlatırım.

Gün doğarken Tunday Mengü'nn ordusu amansız seferlerine devam etmek için hazırlanıyordu ordu toparlanım Kuzeye Rus topraklarına doğru yol almaya devam etti.

Salimgiray ve yandaşları dağlardaki ana kararghlarına dönmek üzere yola koyuldu., Kunduz yolda aklındaki fikri anlattı. Fikir çok basit ve gvenilirdi, Salimgiray bu fikri hemen gerçekleştirmek üzere birke gün sonra Berke'ye kendi ulağını gönderdi. Ulak Berke Hana, esir tuttuğunun kölelerin hepsini serbest bırakmazsan, Saray Berkeye saldıracağız ve şehrini yakıp yıkacağız diye haber götürdü. Bu kadar sert bir talep için çok iyi bir fırsattı, zaman doğru seçilmişti.

Berke, Tok Böke Noyana karagahı korumak için hemen yeni ordu göndermesini haber vermek için kendi ulağını gönderdi, Saray Berke'de gönüllü asayiş ekibi üyelerinden başka hiç kimse yoktu, savaşlar yoktu. Salimgiray Kunduz'un tavsiyesiyle bu fırsattan yararlanmak istemekteydi.

Köleler Salimgiray'ın talebini öğrendiklerinde heyecanlanmışlardı. Berke han öfkeliydi, ama köleleri bırakmaya mecbur kalmıştı.

Ordusuna yeni savaşçılar eklenen Salimgiray sayıca büyümüş ordusuyla birlikte İdil'in yukarı boyunda çok geçmeden geniş bozkırda gözden kayboldu.

Uçsuz boskırlarda esen son bahar rüzgârları yerini bir kızın bedenini saran gelinlik misali beyaz kar örtüsüne bırakmıştı. İdil'in kıyısında kışlamaya karar verdiler avcılıkla karınlarını doyuruyorlar, atlar içinde otlaklar bulabiliyorlardı. Kış başında Salimgiray'la Akcamal evlendiler. Beyaz örtüye bürünmüş Kıpçak boskırlarında durum böyle iken kar yüzü görmeyen Maveräünnehir'de gün geçtikçe güçleniyordu Barak Han. Demirciler Hocent'te, Buhara'da, Semerkant'ta onun ordusu için silah hazırlıyordu. Altın Orda'nın güçlenmesinden ve vahşi göçebelerin yeni baskılarından korkan insanlar, Barak'ın yeni tümenlerinin iyice silahlandırılması için ellerinden geleni yapıyor, kendi hükümdarlarını başka hükümdarlardan daha merhametli görüyorlardı.

Barak ordusunun güçlüne inanarak savaşçılarını Otrar'a doğru yola çıkarmış, fakat Kaydu'nun tümenleri ile karşı karşıya gelmek konusunda hala karar veremiyordu.

Bunun en büyük sebebi Seyhun'a yakın bir yerde konuçlanmış Altın Orda'nın Mengü Temür komutasındaki elli bin süvarisiydi. Altın Orda'nın ne düşündüğünü bilmediği için Barak, Kaydu'dan çok bu ordudan çekiniyordu. Günün birinde hiç beklenmedik bir zamanda Kaydu tarafından gönderilmiş elçiler Barak'ın sarayına gelerek şöyle dediler:

- Biz hepimiz Cengiz Han'ın torunlarıyız, kendi aramızda kavga etmek bize yakışmaz. Kıpçak bozkırları ve Maveräünnehir'in verimli toprakları hepimize de yeter. Bu toprakları parçalamayalım der hanımız. Bu haber Barak tarafından sevinçle karşılandı ve iki taraf arasında anlaşmaya varıldıktan sonra gelecek yıl ki toplanacak kurultayda aralarındaki anlaşmazlıkların çözüleceğine dair söz verildi.

Berke Kaydu ve Barak arasında yapılmış olan anlaşmayı kışın ortalarına doğru öğrendi. Altın Orda için pek de iyi sonuçlar doğurmayacak bu anlaşmayı öğrenen Berke sarayında hemen noyanlarını toplayarak şöyle konuştu;

- Mengü Temür neyle meşgul? Ben ona beş tümeni niçin verdim? O Ugedey'in ve Çagatay'ın kurt yavrularını birbirlerine karşı kışkırtmalıydı, onları zayıf düşürüp Maveräünnehir topraklarını almalıydı. Ama o, alçak korkaklar gibi sıcak çadırında uyukluyor!

Berke, Mengü Temür'ün karargâhına hemen elçir göndermeye karar verdi. Berke'nin elçileri zorlu kış şartlarına rağmen Mengü Temür'ün karargâhına ulaştılar. Çagatay ve Ugedey'in torunları arasındaki anlaşmanın bozulamayacak kadar güçlü olduğunun geçte olsa farkına varabilmişlerdi. Mengü Temür'ün bunca zamandır karargâhında rahat içinde oturmasının, hiç bir müdahalede bulunmamasının sebebini hala anlayabilmiş değillerdi. Mengü Temür'ün bu olaylara kayıtsız kalmasından dolayı tedirginleşen Berke Han tüm kışı endişe içinde geçirdi. Bahar güneşinin sıcak yüzünü göstermesiyle bozkırın beyaz örtüsü yerini yeşil gerdanlığa bırakmaya başladığı günlerden birinde Rus topraklarına gönderilen Tunday Mengü Saray berke'ye geri dönmüştü. Tunday Mengü'nün döndüğünü öğrenen Berke Han onu hemen sarayına davet etti. Tunday Mengü Han sarayına oğlu Tıktay ile birlikte gitti. Berke, Cengiz Han zamanındaki Moğol savaşçıları gibi giyinmiş bu iki noyanın bu dünyada en çok silahları ve atları sevdiklerini biliyordu. Bu düşkünlükleri kuşandıkları kılıçlarının ve hançerlerinin kınları ve saplarının altın ve gümüş işlemleri ile süslü gösterişinden de rahatlıkla anlaşılabilirdi. Genç savaşçılar Hanın huzuruna gelip Hanı selamladıktan sonra Han Tunday Mengü'nün ve Toktay'ın oturmalarını rica etti. Genç savaşçılar Hanın ricası üzerine han tahtının hemen dibine serilmiş yumuşak tüylü Pers halısına bağdaş kurup oturdular. Hanın ne söyleyeceğini ve neden çağırıldıklarını merakla bekleyen savaşçıların gözlerine bakarak Berke Han;

- Sizin şu an emrinizde ne kadar askeriniz var?

- Her birimizin emrinde beşbin savaşçı var.

- Söyleyin onlara hazırlık yapınlar, hemen sefere çıkacakmış gibi hazırlıklı olsunlar. Orduya bizzat ben önderlik edeceğim.

Tunday Mengü hanın sözünü keserek:

- Seferimiz uzağa mı?

Sözünün kesilmesinden pek honut olmayan Berke kaşlarını çatarak.

- Hayır. Düşmanla yüz yüze gelmek için sadece ikin yeterli. Edindiğim bilgilere göre, kaçak köleler şu an İdil'in yukarı boyundaki ormandalarmış. Bizler onların çevresini sarıp ormanı yakacağız...

Tunday Mengü gülümseyerek:

- Demek oluyor ki, aralarındaki o iki güzeli de diri diri kavuracağız!..

Toktay babasının alaylı tavrına aldırış etmeksizin ciddi bir ifadeyle:

- Boşuna ormanı niye yakalım ki? Kölelerin sayısı iki binden fazla değildir, bizim cesur savaşçılarımız kolaylıkla bunun üstesinden gelir.

Berke olmaz anlamına başını sallayarak:

- Bizim savaşçılarımız at üstünde uçsuz bozkırlarda savaşmaya alışkınlar, orman yiğitliklerini ıspatlamak için iyi bir yer sayılmaz. Kölelerin arasında Ruslar ve Bulgar da var. Onlar orman koşullarına alışkınlar, yaya olarak savaşmayı biliyorlar, ormanda kendilerini iyi bir şekilde komufile edip kaçmayı başarabilirler. Söylediğim gibi yapacağız.

- Emriniz olur ya büyük Han.

- Gidin, sefer için hazırlıklarımızı yapın. Çin borutuyla ve yağ fiçileri yüklü kağnılar hazır edilsin. Tuday Mengü ve Toktay Han'ı selamlayarak huzurdan ayrıldılar.

Salimgiray ve adamlarının saklandığı bu orman İdil sahilleri boyunca uzanan iri yapılı meşe ağaçları, uzun boylu çam ağaçları ve bunlara benzer çeşitli ağaçlardan oluşan içerisine güneş ışıklarının bile zorlukla girebildiği genişçe bir alana yayılım göstermiş sıra dağlardı.

Salimgiray'ın ordusu bu ormanın karanlıklarına saklanıp Rus ve Bulgar topraklarından haraç toplayıp Saray Berke'ye dönmekte olan Moğol kervanlara baskın yapıyordu.

Salimgiray bundan sonra ne onun ne de onunla birlikte hareket eden insanların rahat hayat sürmelerinin mümkün olmayacağını biliyordu. Er ya da geç birileri Hana onların nerede saklandıklarını haber verecek ve Orda'nın acımasız uzun eli onlara uzanacaktı.

Berke Han komutasındaki onbin Moğol savaşçısı isyancıların saklandığı ormanı çepe çevre kuşatmıştı. Kağnılarla getirilen yağlar ve çin barutunun nasıl kullanılacağını iyi bilen Berke Han barut yağ karışımını ormanın çeşitli noktalarına döktürdü. Ateş bir yanardağdan piskiren lavların yanardağın yamaçlarına doğru nasıl akıyorsa Berke hanın yakmış olduğu ateşte tıpkı lav misali ormanın içerisinde akıp gidiyor bu akışında da karşısına ne çıkarsa çıksın küle çeviriyordu. Kızgın alevler esen rüzgârla birlikte ateş püskürten ejderhaları anımsatıyordu. Ateş Salimgiray ve yandaşlarının karargâhına her geçen saniye biraz daha yaklaşırken bir tek İdil'in yakınları şimdilik sakindi. Savaşçıların bir kısmı Salimgiray'ın

emriyle kadınları ve çocukları alıp nehre doğru yönlendiler. Geride kalanlar ise yangından ürkmüş atları bulup eyerleyip peşlerinden hareket ettiler. Birtek İdil'in kıyısına giden yol açıktı. O taraftaki sessizlik kuşkulandıyordu, ama başka çıkış yolu da yoktu, Salimgiray gür bir ses tonuyla;

- Suya! Her kes suya! Sağ kalanlarla karşıdaki sahilde buluşacağız!

Nehrin kenarları dikti, duman yüzünde gözleri yanan atlar kişneyerek suya atlarken onların arkasından savaşçılar da kendilerini nehrin azgın sularına bırakıyordu. Sahilde savaşçıların suyu geçmelerini beklemek için yalnızca Salimgiray ve otuz savaşçı kaldı.

Irmağın güçlü akışında kaybolmamak için insanların bazıları atların yelelerinden, bazıları kuyruklarından tutmuş ilerlerken her taraf aydınlık, yalnızca uzaktaki kurtarıcı sahil karanlığa gömülmüştü.

Berke, intikam almasını iyi biliyordu. Onun emriyle daha karanlık çökmeden Tудay Mengü komutasındaki binlerce savaşçı nehrin karşı tarafındaki çalılıklarda saklanmıştı.

Berke Han, hiç bir kölenin bozkıra ayak basmaması için emir vermişti. Böyle olması için Tудay Mengü'nün elinde gelen her şeyi yapacağına da emindi. Kurtulmak ümidiyle çıktıkları sahilde kendilerini bekleyen acımasız Moğol savaşçıları karşısında kendilerini bile savunma fırsatı bolamadan katledilen kölelerin cansız bedenleri nehrin akıntısıyla yok olup gidiyordu. Nehrin kenarında akim bir tepede konuşlanmış Berke, askerleri tarafından yakılmış ormanın kenarındaki sahilde kendini suya bırakanları, çığlıklar atarak koşuşturanları, keskin sesle kişneyen atları, İdil'in kandan kıpkızıl olmuş akıntısını zevkle izliyordu. Nihayet geceleri rüyasına giren ve onu uzun zamandır rahatsız eden şeyden bugün kurtuluyordu. Bundan fazla sevinç olabilir miydi? Rezaletine şahit ve sebep olanlar gözü önünde ölüyordu. Berke hiçbir şeyi kaçırmamak için o manzaradan gözünü hiç ayırmıyordu. Bu manza unutmuş olduğu bir olayı tekrar hatırlamasına da sebep olmuştu. Berke o zamanlar yirmi yaşları civarında, bir ırmağın kenarındaki bir tepenin üzerinde durup ateş ve kül kümeleri arasında kalmış insanların koşuşmalarını seyrediyordu. Fakat o zamanlar yanan orman değil, muhteşem Rus şehri Harmankibe'ydi. İşte o zamandan beri ateş manzarası Berke için bir sevinç ve yücelik kaynağı olmuştu. Berke, gün ağarana kadar, daha dün

yemyesil orman olan yerden son ateş kaybolana kadar, yüksekteki sahilde bekledi. Hırçın İdil sahildeki kanı, ölenlerin cesetlerini alıp götürdü, ama Berke'nin kalbine bir ağırlık çöktü. Keşke her zaman yangın, ateş olsaydı, tüm dünya alev alev yansaydı, insanlar bağırışsaydı! Ama bunu muhteşem Altın Orda'nın hâkimi, büyük han bile yapamazdı.

Salimgiray ve yanında kalan savaşçılar ateşin buğulu dumanlarından korunmak için yüzlerini ıslak bezlerle bağlayarak, ağır adımlarla dar sahilş aşip açık bozkıra çıkmaya öalışıyorlardı. Uçurumun siyah gölgesi ve duman bulutları sayesinde tehlikeyi atlattıklarını anladıklarında uçurumun tepesine tırmanmaya başladılar. Birden Salimgiray durakladı, karşıdaki ormanın kenarında küçük atlı grubup gözüne ilişmişti. Sabahın alacakaranlığında Salimgiray atlıların arasında Berke Hanı hemen tanıdı. Hanın yanında pek fazla savaşçı yoktu. Kaderi onu kana doymak bilmeyen hanla karşılaştırmış, böyle bir fırsatı kaçırmak olmazdı. Hanın yanında onu koruyan savaşçıların tecrübeli ve güçlü savaşçı olduklarına hiç şüphe yoktu ama kendi savaşçılarının sayıca üstün olmaları büyük fırsattı. Bu fırsattı değerlendirmek isteyen Salimgiray;

- Atlara binin! Arkadaşlarımızın ölmelerine sebep olanlardan intikamımızı alalım!

Atların toynaklarının uğultusundan yer titredi, hücumu geçmiş kölelerin öfke dolu çığlıkları tepelerde yankılandı. Salimgiray direnişle karşılaşacağını tahmin ederken Berke Han yanındaki muhafızlara bir şeyler söyledikten sonra ser bir kamçı darbesiyle atını kamçılıyarak hızla bozkıra doğru atını sürdü. Han'ın kendini tehlikeye atmak istemediği verdiği bunun içinde Moğol ordusunun bulunduğu yere doğru atını sürdüğü anlaşılmıştı.

Salimgiray'ın savaşçılarının atları uzun ve yorucu bir gece geçiren Altın Orda'nın muhafızlarının atları kadar çok yorgun olmadıkları için muhafızların atlarına kolayca yetişebiliyordu. Yalnızca tüm Kıpçak bozkırında üne sahip Berke'nin atı Aktanger büyük bir hızla sahibini tehlikeden uzaklaştırıyordu. Han'ı ısrarla Salimgiray ve Başkurt bahadırı Galimyan takip ediyordu. Bahadırın kısa mesafeli koşularda kuşlar kadar hızlı yol alabiliyordu. Fakat uzun mesafeli koşulara pek dayanıklı değildi bunun bilincinde olan Galimyan atının tüm gücünü kullanarak Berke'ye yaklaşmayı başardı. Atın dizginlerini bırakarak sadağından ok alıp yayına taktık tam atacağı esnada Salimgiray;

- Ok atma! Onu sağ olarak ele geçirmeyi deneyelim.

Başkirin ne yapacağına karar vermesi ona zaman kaybettirdi, atı da gittikçe yavaşlamaya başladı. Çok geçmeden Salimgiray bahadırı geride bırakarak yalnızca kendisi hanı takip etmeye devam ediyordu. Hanı ne pahasına olursa olsun yakalama isteği ona güç veriyordu, sanki onun Türkmen atı Argamak da sahibinin sabırsızlığını hissediyormuşçasına sanki hiç ayaklarını toprağa basmadan bozkırda kuş gibi süzülüyordu. Aralarındaki mesafe her geçen dakika biraz daha azalıyordu. Aralarındaki mesafe bir at boyuna düştüğünde Salimgiray bir at boyu önündeki Berke Hanın boynuna kemendin ilmiğini atmak için üzengi üstüne kalktı, onun bu hareketini fark eden berke han sadağından aldığı, demiri bile delen kızıl oku Salimgiray'ın göğsüne saplandı. Arkaya burulmuş acı içinde kıvrınan Salimgiray'ın gözlerinin gördüğü son manzara sabah şafağının al renkli çizgisiydi.

Kazanılan zafer sonrası düzenlenen toyda başköşede oturan Berke Han çok arzuladığı intikamının alınmasının bile fani dünyada onu mutlu etmediğini anlamıştı. Bu dünyada şanı, şöhreti, emrine amade yüzlerce insan, hükümdarı olduğu topraklar hepsinin daticı ve geçici olduğunu hissediyordu. Onu gururlandıran, varlığının anlamı olarak gördüğü şeylerin hepsi geçiciydi, artık onu o kadarda heyecanlandırmıyordu.

Tavşan (1255)yılıydı. İran'daki ulaklar endişeli haberler getiriyorlardı. Hülâgü ölmüş, onun mirasçıları Kafkasya'daki rakipleri ile uzlaşmak istemiyordu. İşte o zaman Berke yanına Nogay'ı çağırıp, düşmana Altın Orda'nın gücünü ve büyüklüğünü hatırlatmak için tümenleriyle birlikte Muganskaya bozkırına doğru sefere çıkmalarını emretti. Bu durumdan haberdar olan ilhan Abak büyük bir orduyla karşılarına çıktı. İki ordu Kura nehri kıyılarında karşı karşıya geldi. Bu karşılaşmada Nogay büyük kayıplar verdi. Kendisinin kafası yarıldı ve bir gözünü de kaybetti. Büyük kayıplar veren Nogay'ın tümenleri Şirvan'a çekildiler. Savaş meydanından gelen kötü haberler Berke'yi sarsıttı. Kendi komutasındaki üç yüzbin kişilik bir orduyla Nogaya yardım etmek için yola çıktı. Berke Hanın büyük bir orduyla kendisine doğru yola çıktığının haberine almasına rağmen ilhan Abak geri çekilme düşüncesine kapılmayarak hucuma devam etti. Üç yüzbin kişilik bir orduyla sefere çıkan Altın Orda'nın büyük hanı yoldayken kalp krizi geçirek öldü. Askerler Berke'nin cansız bedenini karargâha getirdiler. Berke Müslüman olduğu

için Saray şehrinin yakınındaki bir düzlüğe müslaman adetlerine göre defnedildi. Berke hanın yerine Altın Orda'nın tahtına geçici olarak küçük erkek kardeşi Berkencar oturdu. Altın Orda'nın sahip olduğu tüm topraklarda bir gün yas ilan edildi. Ertesi yılın ilkbaharında Saray Berke'ye kurultay için Cuci'nin torunları geldi. Uzun süren tartışmalardan sonra Altın Orda'nın yeni hanı Mengü Temür seçildi. Berke Hanın ölümünden sonra Altın Orda için yeni bir dönem başlamıştı. Berke Han, Batu'nun yaptığı gibi Orda'ya yeni topraklar katamamıştı fakat han olduğu süre boyunca ona miras olarak kalan toprakları cesurca korumuştur.

Domuz (1269) yılında Kaydu ve Barak düzenlenen kurultayda anlaşılır, bu anlaşma

Talas'ın bereketli kıyısına bu törene katılmak için yalnızca Çagatay'ın ve Ugedey'in torunları değil, toplanan Cengizlilere Altın Orda'nın hanı Mengü Temir'in sözlerini söylemek için Cöçi'nin oğlu Berkencar da gelmişti. Kurultay yedi gün sürdü. Sekizinci gün Kaydu'nun çadırına toplanan Cengiz Han'ın torunları buraya toplanmalarının sebebini konuşmaya başladılar. Bu kez de diğer seneler gibi barış ilan edildi, Cengizliler eski kavgaları unutup birbirilerine yardım ederek fethettikleri topraklarda beraber hüküm sürmek ve yönetmekle ilgili konuları konuştular. Bu kurultayda Kaydu'yu Han tahtına oturtmadılar fakat o günden sonra Orta Asya'da Kaydu'nun lider olmasına hiç kimse karşı çıkmadı. Çagatay'ın emri altına Maverünnehir'in üçte ikisini kalan diğer kısmını ise oy birliği ile Mengü Temür'ün ve Kaydu'nun emrine bırakılmasına karar verdiler. Bir zamanlar Altın Orda'nın sahip olduğu Almalık, Tokmak, Merke, Kulan, Aktöbe, Taraz, Saudkent, Kumkent, Şolap, Kurgan gibi şehirler tekrar Altın Orda'nın yönetimine verildi.

Böylece bir zamanlar Cengiz Han tarafından oğulları arasında bölüştürdüğü topraklara onların torunları yeniden sahip olmuş oldu.

Kurultay her zamankinden farklı olarak barış içinde sonuçlanmıştı. Cengiz Han'ın torunları aynı tasta şarap içerek yemin ettiler. Kaydu ve Barak'a pek güvenmeyen Altın Orda'nın yeni hanı Buhara'daki ve Semerkand'daki topraklarını korumak için, tümenlerinden birini Çagatay'ın sınırlarına yakın bir yere yerleşmesini emretti. Bu kurultayda Barak, ihtiyatlı bir şekilde kendi topraklarına Horasan ve Afganistan topraklarını eklemek istediğini söyledi; Cengizlilerin çoğu bu ricaya karşı çıkmadı. Ertesi sene Barak tümenlerini Horasan'a doğru hareket ettirdi. Fakat

Kaydu tarafından yardım için gönderilen Kıpçak askerleri savaş arifesinde karargâhı terkettiler. Çıkan meydan savaşında İlhan Abak Barak'ı bozguna uğrattı, Barak yanındaki beş bin askerle birlikte Buhara'ya sığındı. İlhan Abak'ın ordusuna karşı zafer kazanmanın umutsuzluğu içinde kalan Barak yine kardeş komşu Kaydu'dan yardım istedi. Kaydu yirmi bin kişilik ordusuyla Seyhun'un orta kesimine doğru yöneldi. Kaydu'nun orduları çok yavaş ilerliyordu. İnanılmaz bir şey oldu. Kaydu'un orduları gelene kadar Barak yeni topladığı tecrübesiz ordusu ile bu savaşı kazandı. Kaydu'nun yardımına gerek kalmadan zafere ulaşan Barak, Kaydu'ya tümenlerini geri çekmesini söyledi. Fakat Kaydu sadece Barak'a yardım için oraya kadar gelmemişti ve pekte geri dönmeye niyeti yoktu. Emeksiz kazanç çok yakındı, hiç bir Cengizli böyle bir fırsattan vazgeçmezdi, hatta bu fırsattan yararlanmak için kardeş dediği insandan bile vazgeçmeye hazırdı. Kaydu, Barak'ı vergi toplamakla ilgili kurultayda alınan kararlara uymamakla suçlayarak Barak'ın savaşmaktan bitkin düşmüş tümenlerine saldırdı. Barak sabah şafağını göremeden hayatını kaybetti. Saldırmak için bahane bulmak çok kolaydı. Kaydu kendi tümenlerini Barak'ın tümenleri ile birleştirip güçlü bir ordu kurdu. O günden sonra himayesindeki toprakların sınırları doğuda Çin hanlığı, kuzeyde Kubılay, batıda Altın Orda ve güneyde Hülâgü'nun ilhanlığına kadar uzanıyordu. Kaydu artık zor zamanlarında ona destek olan Altın Orda'ya nefretle bakıyordu. Berke'nin ölümünden sonra Mengü Temür adaletliğini ıspatlamayı başarmış, istikrarı ve düzeni yeniden kurmuştu.

Kaydu'dan çok Mengü Temür'ü Altın Orda'nın batısındaki topraklarda yaşanan olaylar telaşlandırıyor. Moğol süvarilerinin Rus topraklarına ayak basıp şehirlerini yakmasının üzerinden yaklaşık kırk yıl geçti. Rus Knezlikleri eskisi gibi birleşemiyor, aralarında tartışmalar ve kavgalar hiç bitmiyordu. Moskova'da knez Aleksandr Nevskiy'in oğlu Daniil Acaba kafasında neler kuruyor? Babasının ismini kullanarak etrafında Rusları toplamayacak mı acaba? Eğer Moskova Tver knezliği ile birleşirse diğerleri de birleşmek istemez mi? O zaman Altın Orda Kaydu'yu unutmaya mecbur mu kalacak? Ruslara tümenlerini yeniden mi gönderecek? Tüm bunlar Mengü Temür'ü rahatsız ediyordu.

Tüm dünyayı fethetmeyi planlayan Cengiz Han fethettiği halklardan tümenleri için gerekli olabileceğini düşündüğü her şeyi alıyormuş. Si ve Sya devletlerinden

demir, bu demirlerden savaşçıları için kılıçlar yaptırdı, Çinlilerin elinden barut, duvar ve metal makinelerini aldı. Altın Orda da güçlü bir ordudur. Ama savaşçıların hana baş eğmeleri için daha zengin, cömert olması, savaşta cesaret gösteren her kese hediye vermesi lazımdı.

Cengiz Han tüm savaşları kazanıyordu, uzun zamandır baskın görmeyen şehirleri bile. Mengü Temür Orda'nın iç işleri ile ilgilenmenin zamanı geldiğini düşünüyordu.

O, fethettiği toprakların zanaatçilerin, tüccarların ödeyecek vergi fiyatını artırdı. Bundan böyle hayvan sayısına, ektiği tarlaya, av ettiği hayvan sayısına, tuttuğu balık sayısına, kestiği ağaç sayısına ve döverek yaptığı nal sayısına göre vergi toplanacaktı.

Ama para olmadan vergi ödemek çok zordu. Para lazımdı. Moğol atlarının ayakları bastığu yerlerden toplanan paraların hepsi Altın Orda'ya gidiyordu.

Mengü Temür kendi parası olan ülkenin eksiksiz bir ülke olduğunu biliyordu. Bu yüzden Berke hanın başladığı işi devam etmeye karar verdi.

Orda, ilk altın kuruşlarını Bulgaristan'da yaptırdı. Berke müslümandı, bu yüzden madeni paralarda onun hükümdarlığından otuz sene önce ölen An Nasrattin'in resminin olmasını emretti. Tüccarlara An Nasrattin'in resmi olan parayla ödeme yapıldığında islam dinini yücelttiğini düşünüyordu.

At yılında (1258) Hülâgü Bağdat'ın duvarlarına dayandığında her şey değişti. Hülâgü'nün savaşçıları duvarlardaki deliklerden karınca gibi şehrin sokaklarına dyayıldılar. Bağdat halkı teslim olmuyordu. İşte o zaman daha dün Moğollara şehrin kapılarını açmak istemeyen halife ilk merhamet isteyenlerden olmuştu.

Hülâgü Han merhamet dileyen halifeye söyle buyurdu;

- Eğer halkını direnmemesi için ikna etmeyi başarırsan sana karşı merhametli olacağım.

Halife, dini bütün müslümanlara şunları söyledi:

- Bu Allah'ın isteğidir. Direnmeyi bıraksanız Moğollar size dokunmayacaklar...

Bağdat sakinleri halifelerinin sözlerine inandılar. Silahlarını teslim ettikten sonra Moğollar diğer fethettiği halklara davrandıkları gibi bunlara da aynı şekilde davrandı.

Toprak öldürülenlerin kanın daha kurutamamıştı ki, Hülâgü Mustasim'e dedi:

- Biz senin soyunun misafirleriyiz. Zenginliklerini göster bakalım.

Korkudan titreyen halife, Moğolları kenarlarına demir şerit geçirilmiş bir siyah kapıya götürdü. Hülâgü'nun savaşçıları kapıyı kırıp, içindeki depolardan altınla dikilmiş tüm elbiseyi, dinarlarla, incilerle, değerli taşlarla dolu sandıkları dışarı taşıdılar.

Çıkardıkları her şeyi ilhanın ayaklarının dibine seiyorlardı fakat o göz ucuyla bile bakmıyordu. Hülâgü kaşlarını çatmıştı. O, Mustasim'e;

- Şimdi bize halifenin altınını göster.

- Yemin ederim ki...

- Yemin etme! – diye Hülâgü öfkeyle bağırды. Ben sana Bağdat halifelerinin yüzyıllar boyunca topladıkları ve sakladıkları altınların nerede olduklarını soruyorum?

Noyanlardan biri Mustasim'in boğazına kılıcının keskin ucunu dayadı.

- Hadi!.. Söyle! Yoksa benim savaşçıları kendileri arayıp bulacaklar. Onlar köpek gibi altının kokusunu hemen alırlar. Eğer sensiz bu işi yaparlarsa o zaman sen hayatına karşılık hiç bir şeyle ödeme yapamazsın.

Halifenin yüzü entaresinin renginden beyaz oldu. Titreyen parmaklarıyla sarayın yanındaki gök renginde küçük bir su haznesine işaret ederek;

- Orada...

Moğol savaşçıları hemen deri tulumlarını alıp havuza yaklaşp suyu boşaltmaya başladılar. Kısa süre içinde Hülâgü'nun ayakları altında altından dağ oluşmuştu, savaşçılar yine altın çıkarmaya devam ediyorlardı.

Artık Büyük Moğol Hanlığı yoktu. Hanlığın son hükümdarı Arik Böke ölmüşü. Koyun yılında (1271) Kubilay kendini Çin imparatoru ilan etti, başkent için Hanbalık'ı seçti, yeni devlete Yuan ismini verdi. Hülâgü kendi ilhanlığını kurdu. Orta Asya'ya Kaydu hükmediyordu. Altın Orda'nın başında ise Mengü Temür bulunuyordu.

Yedinci Bölüm

Mengü Temür Altın Orda'nın hanı olduğunda Cöçi'nin tek erkek torunu Nogay idi. Fare yılı (1240) Batu'nun Batı Avrupa seferinden itibaren Nogay tüm savaşlara katılmış ve onun tümenleri bir kez bile yenilgiye uğramamıştı. Nogay, her şeyi

dünyayı titreten dedesi Cengiz Hanın bıraktığı düzeni korumaya çalışıyordu. Dedesinin vasiyetlerine harfiyen uyardı. Her zaman ve her yerde tek ceza ölüm cezasıydı. Cengiz Han'ın savaşçıları öldürmek için doğmuştu. Fakat öldüremedikleri durumda ve ya görevlerini yeterince iyi yamadıkları durumda kendileri öldürülüyordu.

Rus topraklarına ve Batı Avrupa üzerine düzenlenen seferden sonra Moğolların çoğu Kuzey Kafkasya'nın ırmaklarının, İdil'in ve Tuna'nın aşağı kesiminde yerleştiler. Kırım seferi sırasında Nogay'ın eşlerinden birinin öz kardeşi Hadarkin soyunun emiri Makur Kuran'ın oğlu ölmüştü.. Hadarkinler gerçek Moğollardı, onların ayırıcı niteliği cesur olmaları ve itaatkâr olmalarıydı. Nogay, bu itaatkâr orduyu kendi ordusuyla birleştirdi.

Güçlü ordusu sayesinde Nogay kendini özgür hissediyordu. Nogay kendini hiç bir zaman han olarak tanıtmıyordu, ama onun sorumlu olduğu toprakların tüm sorunları çözmek için ne meclis kuruyor, ne de Altın Orda'nın yardımını istiyordu, hepsini tek başına çözüyordu. Mengü Temür zamanında iyice özgür davranmaya başlamıştı. Yeni han buna karşı hoşnutsuzluk yaratmıyordu, hatta görmezden geliyordu, çünkü Nogay'ın himayesindeki topraklar eskiden olduğu gibi Altın Orda'nın toprakları olduğunu düşünüyordu. O zamanlar Mengü Temür başka işlerle meşguldü. Onun emri üzerine Yayık'a ırmağının yukarı akışına doğru yeni şehir Saraycık kuruluyordu. Mengü Temür'ün Nogay ile karşı karşıya gelmek istememesinin başka bir sebebi daha vardı. Maverâünnehir'de ve Horasan'da Kaydu güçleniyordu, Altın Orda'nın sahip olduğu kölelerin ve zanaatçıların ödedikleri vergi parasının bir kısmını alıyordu. Böyle bir şey Batu'nun zamanında veya Berke hanın zamanında yaşansaydı, Altın Orda bu duruma katlanmaz, hemen tümenlerini baskı için gönderirdi, ama Mengü Temür Kaydu'dan korkuyordu. Yenilmekten korkuyordu, Ordudan elinde kalanları da kaybetmek korkusu onu durduruyordu. Hayincesine Barak'ı öldürüp, eski düşmanı, İran'nın ilhanı Abak ile dostluğunu güçlendirip, onun emri altında olan topraklarda güçlü hanlık kurdu. Güneyden gelebilecek tehlikelerden kendini korumak için, ünlü kızı Kutlun Şaga'yı Abak'ın torunu Gazan'a vereceğine söz verdi. Mengü Temür tümenlerini Kaydu'nun üstüne sürse Abak'ın yardıma geleceğinden emindi. Mengü Temür müdahale etmediği Nogay'ı dikkarle takip ediyordu. Nogay her yıl yılın ilk kar

taneciklerinin düşmeye başlamasıyla askerleriyle birlikte ava çıkardı. Av üç – dört ay boyunca geniş bir alanda sürerdi. Cengiz Han zamanında bu tür av seferleri, savaşa hazırlık anlamına gelirdi. Avda savaşçıların dayanıklılığı, zorlu iklim koşullarına karşı sabırlı olmaları, uzun süre açlığa alışmaları, karşısına çıkacak her türlü ava ve tehlikeye karşı gözü keskin ve dikkatli olmak gibi birçok yönden başlıklık kazanmalarını sağlıyordu. Bazen Mengü Temür Nogay'ın Altın Orda'dan ayrıлып kendini özgür hanlık ilan etmek istediğini düşünüyordu. Ama Nogay her zaman Cengiz Han'ın vasiyetinin taraftarıydı, herhalde beraberliği bozmak istemezdi. Hayır, Nogay'ın hedefi han olmak değildi. O her zaman güçlü kalmak istiyordu, bir kısmın değil, tüm Altın Orda'nın onun sözünü dinlemesini istiyordu. Tahta kim oturuyorsa otursun, ama bir karar verilmek istendiğinde ilk onun tavsiyesi sorulmalıydı. Nogay'a göre o, bunu hak ediyordu. Ondan fazla Altın Orda'nın güçlenmesi ve büyümesi için kim ne yapmıştı ki? Ayrıca, o Cöçi'nin torunlarından en büyüğüydü, onun her sözü altın değerindeydi. Onun rızası olmadan Altın Orda'nın tahtına kim oturabilir ki? Nogay'ın düşüncelerine göre böyle bir şey olamazdı. Cöçi'nin torunları sık sık onun topraklarına misafirliğe geliyordu. İnek yılında (1277) Nogay kendi topraklarına Tудay Mengü'yü davet etti. Nogay, bir zamanlar onunla birlikte ilhan Hülâgü'ya karşı savaşmak için Azerbaycan topraklarında beraber hareket etmişlerdi. Nogay'ın karargâhının bulunduğu Moldovyalıların topraklarından geçen Kehreb ırmağının bereketli vadisine varmak için büyük Tan ve Uzi ırmaklarını geçmek lazımdı. Eve yolculuk epey uzun ve yorucuydu. Fakat eyer üstünde dünyaya gözünü açan Moğol savaşçısı için yolun uzun ve ya kısa olmasının önemi var mıydı? O yıl yaz çok kurak geçiyor neredeyse hiç yağmur yağmıyordu. Bu yüzden Tудay Mengü'nün kervanının geçtiği topraklar zamanından önce sararmaya başlamıştı. Kurumuş bozkırları aşarak ilerleyen Tудay Mengü'nün kervanını Kehreva vadisinin serin havası ve yeşil çayırlarla kaplı bereketli toprakları karşıladı. Bu bereketli, kış görmeyen topraklar Nogay'a aitti. Yalnızca Aralık ayında buraya biraz kar yağıyor, hemen eriyor. Burada hem insanlar, hem hayvanlar huzur içinde yaşıyorlardı. Tудay Mengü'nün topraklarına akbastığının haberini alan Nogay değerli misafiri Batu Han'ın torununu karşılamak için başta küçük karısı kipçaklı Gibadat Begüm'le birlikte karşılama alayı gönderdi.

Tuday Mengü'nün görünüşü Nogay'ı şaşırtmıştı. Sıcakkanlı, neşeli, konuşkan Tuday Mengü'ye alışmış olan Nogay'ın tam karşısında şimdi huzursuz gözleri, keyifsiz hali, hasta gibi gözükken bedeni ile tamamen farklı biri gibi duruyordu. Nogay, Tuday Mengü'ye bir şeyler olduğunu tahmin etti, ama soruşturmaya kalkışmadı, misafirleri dinlenmeleri için onlar için ayarlanmış çadırlara götürmelerini emretti. Tuday Mengü, aklını kaybetmiş gibi gözüküyordu. Tuday Mengü'ye eşlik eden Kebek tayşi korkunç sırrı Nogay'a açtı. Tuday Mengü'nün ortanca eşi Tatar emiri Ture Kutluk'nun kızı, Batu hanın birinci eşi Barakşi Hatun'un akrabasıydı. Bir zamanlar akıllı ve kurnaz Barakşi Hatun Cengiz Han'ın torunlarıyla akrabalık bağlarını güçlendirmek için, onu on beş yaşındaki Tuday Mengü ile evlendirmişti. Ture Kutluk'nun kızı bir sürü çocuk doğurmuş fakat doğum esnasında hepside ölmüştü. Tuday Mengü eşini anne babasına göndermekle tehdit ediyordu, neredeyse tehditini yapacaktı ki, eşi, Tuday Mengü'ye çok benzeyen bir erkek çocuk doğurdu. Tuday Mengü, oğluna dedesi Batu'nun ismini koydu.

Çocuk sağlıklı ve neşeli büyüyordu. Cesur ve kararlı bir çocuk olduğunu Ok atmada, kılıç oyunlarında yaşlılarını kolayca yenmesiyle gösteriyordu. Tuday Mengü oğlunun büyük dedesi gibi başarılı olmasını, kahramanca davranışlarını tekrarlayabileceği günün gelmesini hayal ediyordu. Bu yüzden daha yedi yaşında kendisi birlikte oğlunu gittiği tüm seferlere götürüyordu. Bu kez de Nogay'ın karargâhına giderken oğlu Batu'yu da yanına almıştı. Tuday Mengü'nün keravanı engin Uzi ırmağından geçmeden önce burada burada bir gün kamp kurup konaklamaya karar verdi. Yaşadıkları felaketten önce Uzi Irmağının sahilinde bir gün dinlenmeye karar vermiştiler. Tuday Mengü'nün geç oğlu babasına;

- Baba, buralarda yaban domuzları yaşıyor. Ben onları hiç görmedim, görmek istiyorum.

- Benim oğlumun bunu şimdi yapmasına gerek var mı? Sen böyle bir hayvan avlamak için daha küçüksün, onunla karşılaşmak ise çok tehlikelidir. Yaban domuzu çok güçlüdür ve çok çabuk öfkelenir.

Genç Batu kaşlarını çatarak babasına;

- Ben hiç bir şeyden korkmuyorum...

Çocuğa eğitimci Aycu destek vererek;

- Bırak baksın. Biz yanında olacağız. Geleceğin büyük hükümdarı korkunun ne olduğunu bilmemeli.

Tuday Mengü bir süre düşündü. Tehlikeyi önceden sezmişti sanki, karar veremiyordu. Oğluna yaban domuzun tehlikeli olduğunu söylediği için kendi kendine kızıyordu. Başka bir sebep düşünmesi lazımdı. Şimdisi ise Moğolun hiç bir şeyden korkmaması gerektiğini ilk çocukluğundan duyan Batu yaban domuzu görmekte ısrar ediyordu ve istemeyerek te olsa;

- Tamam, git.

Sonra Ayca'ya dönerek:

- Batu'ya dikkat edin. Kovaladığınız hayvanların diğer taraftan kaçmalarını sağlayın.

Atabek baş eğdi.

Genç Batu ve ona eşlik eden savaşçılar ırmağın kenarından boskırlara doğru yönlendiler, uzaklarda uzun sık kamışlar gözükiyordu.

Genç Batu ve ona eşlik eden askerler uzaklaştıktan hemen sonra tarifsiz bir korku hissi Tuday Mengü'yü sardı. Hemen atına atlayıp oğlunun gittiği yöne doğru hızla atını sürdü. Uçsuz bozkırlar çok sakindi ve ne Batu'nun, ne de onunla birlikte giden savaşçıların sesi duyuluyordu. Tuday Mangü atların izlerinden ve kamışların şeklinden ne yöne gittiklerini tahmin etmeye çalışırken keskin bir çığlık kulaklarında yankılandı. Tüm gücüyle kamçısı ile atını kamçılardı...

At kocaman göğüsü ile kamışları yarararak Tuday Mengü'yü küçük bir ormanın eteğine getirdi. Tuday Mengü orada gördüğü manzara karşısında kanı dondu. Genç Batu karnı deşilmiş kanlar içinde yerde hareketsiz yatıyor, yaban domuzu sarı köpek dişlerini göstererek, çocuğun başucunda duruyordu. Tuday Mengü atından biaz eğilerek çevik bir kılıç darbesiyle hayvanın başını bedeninden ayırdı. Öfkeden ve acıdan deliye dönen, dudaklarını ısırarak Tuday Mengü kılıcı ile yıktığı hayvanı parçalamaya devam ediyordu. O, Batu'yu korumakla görevli askerlerin nasıl geldiklerini, onların özürlerini, mazaretlerini, çocuğun onlardan kendi cesaretini kontrol etmesi için kaçtığını anlatmaya çalıştıklarını duymuyordu. Tuday Mengü acıdan ve çaresizlikten buz kesilmiş yüzünü askerlere çevirdi ve askerlere bir tek kelime dahi sormadan onları, oğlunun cansız bedeninin başında kılıcı ile öldürdü, askerlerden hiç biri kendisini savunmaya dahi yeltenmedi. Çocuğun onlardan

kaçması mazeret mi, niye çocuğu aramaya gitmediler? Niye onlardan uzaklaşmasına izin verdiler? Belki de Batu'nun ölümü kaderiyle ilgili, ama o yalnız olmasaydı, uyuyan hayvanı uyandırıp korkutmasaydı, hayvan onu öldürmezdi. Cengiz Han'ın torunu koruyan, onu korumak için gerekiyorsa kendi canını vermeli ama onu yinede korumalıydı.

O günden sonra Tудay Mengü'nün akli derin ve karalık kuyulara dalmış gibiydi. Hiç kimseyle konuşmuyor, çadırında yalnız başına oturuyordu. Ölümünün üçüncü günü genç Batu'yu ırmağın kenarındaki tepeciğe gömdüler ve kervan Nogay'ın karargâhına olan yolculuğuna devam etti. Gelen misafirin başına gelen bu vahim olaydan gelişinin ikinci günü haberdar olan Nogay misafirin acısını paylaşmak ve onu teselli etmek için çadırına gitti. Kendisi az konuşuyor, çoğunlukla Nogay'ın anlattıklarını dinlerkende söylediği her şeye hak veriyordu. Tудay Mengü bir an önce dönüş yapacaklarını ve bunun için kervanın hazırlanmasını emretti. Nogay, Tудay Mengü'ye cömertçe hediyeler verdi, en azından biraz teselli etmek için bir teklifte bulundu: "Karargâhımdaki kızlardan beğendiğini al götür". Ama Tудay Mengü hayır anlamında başını salladı: "Bir dahaki seferde alırım".

Nogay üzügündü. Tудay Mengü'nün durumu kötüydü. Teklifi reddederek hiç bir Moğolun yapmayacağını yapmış oldu.

Tудay Mengü karargâhtan ayrıldıktan sonra, Nogay'a Altın Orda hanının emirlerini iletme üzere Mengü Temür'ün oğlu Toktay gelmişti. Büyük Han Nogay'ın Kaydu'ya karşı sefere çıkmaya hazır olmasını emrediyordu. Nogay, Toktay'ı dinledikten sonra şöyle söyledi;

- Büyük hana onun emrini yerine getirmeye hazır olduğumu söyle. Fakat Batu Han zamanından beri Maveraünnehir'e ve Horasan'a sefere çıkılacak olduğunda bu sefere o topraklara en yakın olan tümenler katılır. Eğer büyük han Mengü Temür, kendi tümenleri ile Kaydu'ya karşı gitmeye karar verirse, ilhan Abak Kaydu'ya yardım etmek isteyecek. Çünkü Kaydu onun torunu Gazan'a kızı Kutlun Şaga'yı vereceğine söz vermiş. İşte o zaman ben Kaydu tümenlerine yardım için yola çıkan Abak'ı Derbent'te ve Şirvan'da karşılayarak onun tümenlerine darbe vuracağım. Bu durum Kaydu için büyük bir ders olur ve Orda ile barışmak ister. Nogay'ın bilgece söyledikleri Toktay'ı ikna etmeye yetmişti. Ertesi gün, Toktay, Nogay'ın

düşüncelerini babasına ulaştırmak üzere Deşt-i Kıpçak topraklarına doğru yola çıktı.

Bir gün Kaydu kızı Kutlu Şaga'yı ziyarete gitmişti. Kutlun Şaga babasına;

- Ben Gazan'ın eşi olmak istemiyorum.

Kaydu hiç beklemediği bu söz karşısında biraz şaşırarak söyle sordu:

- Neden, Angiar'ım benim?

O, kızını kendi ismiyle nadiren çağırırdı, çünkü ona Angiar isminin daha çok yakıştığını düşünüyordu. Angiar Tanrının hediyesi demektir.

- Gazan benden yaşça küçük. Hem ben yabancı memlekette yaşamak istemiyorum.

Kaydu başını salladı.

- Senin bana harika bir şehir hediye ettiğin halde niye İran'a gideyim ki, ne gereği var? Çu ırmağı topraklarımı suluyor. Hayvanlarım var, emrim altında bulunan Kıpçaklar tarımla da uğraşiyor.

- Ben sana bereketli topraklar verdim...Ama yarını da düşünmek lazım. Tümeni Tarbagatay dağlarında bulunan kardeşin Urus, Kubılay'ın savaşa hazırlandığını haber veriyor. Ben sana yalnızca misafirlik için gelmedim, savaşçılarından bir kısmını alıp Urus'a göndermek istiyorum...

- Sen niye korkuyorsun, baba! Az mı düşman yendik? Eğer birileri kalkıp sana savaş açarsa onları da yeneriz!

Kaydu uzun süre sustu, sonra söyle söyledi:

- İran çok uzakta değil...Sen biliyorsun, benim doğduğum yer buralardan çok uzakta. Ama ben başka yerlere gidip o toprakları almaktan korkmadım. Ayrıca, Gazan ilhanı Abak'ın torunudur, Abak öldüğünde yerine Gazan'ın babası Argun geçecek.

- Peki benim babam kim? O, Maveraünnehir'in, Semerkant'nın, Horasan'ın, ve Doğu Türkistan'ın hükümdarı değil mi?

Kaydu ısrarcı bir tavırla;

- İşte bu yüzden senin Gazan'ın eşi olman lazım.

- Ben onun eşi olamam, sana bir şey daha söylemek istiyorum.

Kaydu kızının gözlerine bakıyordu.

- Ben hamileyim...

Kaydu irkildi sanki omuzlarına ağır bir darbe indirilmiş gibi;

- Kimin çocuğu?

- Emir Abdekul'un...

Abdekul Kuzey Çin'den daha yeni gelmiş okuma-yazma bilen bir Uygur'du. İdikut'un da oğluydu. Kaydu onu okuma-yazma bildiği ve yabancılarla iletişim kurabildiği için kendi yanına almıştı. Altı ay önce de hanın kendisi onu Kutlun Şaga'ya nüfus sayımı ve vergi toplama işlerinde yardım etmesi için göndermişti.

- Seneler çok çabuk geçiyor, baba... Ne zamana kadar yatağımda yalnız başıma yatıp, annelik duygusunun ne olduğunu hissetmeyeceğim? Olan oldu artık... Gazan'ın müslüman olduğu söyleniliyor, onun dinine göre evlenmeden hamile kalan kadın büyük günah işlemiş olurmuş.

Kaydu başını eğip, uzun süre düşündükten sonra dedi:

- Senin yaptığın bu hareket Orda için iyimi olacağını düşünüyorsun?

- Beni Abdekul'e ver. Verirsen hiç kimse hakkımızda kötü konuşamaz.

Kaydu kızının istediğini yapsaydı bile insanların dedikodularından, arkalarından konuştuklarından kurtulamayacaklarını iyi biliyordu. Her kes güçlü ve ünlü Kaydu'nun kendi kızını basit bir idikutun oğluna vermesinden şüphelenir. Hayır. Kutlun Şaga'ya yalnızca Gazan yakışır. Gazan'ın soyu şimdi İran'ın, Azerbaycan'ın, Irak'ın, hükümdarıdır. Belki de çok yakında Gazan kendisi ilhan olabirdi.

Kaydu Abak'a verdiği sözü düşünüyordu. Ona kızının bir Uygurdan hamile kaldığını nasıl söyleyebilirdi ki? Cengiz Han'ın torunları bu gibi durumlarda fazla düşünmezlerdi. Kutlun Şaga'nın ölmesi beklide en iyi çözüm gibi gözüküyordu böylelikle Abak'a da hiç bir şey için açıklama yapmasına gerek kalmazdı. Hem halkında bu rezaletten haberi olmazdı. Belki en güzel çözüm yolu buydu ancak Kaydu'nun yüreği şuan için böyle bir şey yaşamaya henüz hazır değildi.

- Tamam, kızım istediğin gibi yapacağım ...

Kutlun Şaga sevicele babasını kucakladı:

- Böyle söyleyeceğini biliyordum.

- Başka türlü yapabilir miydim, benim Angiar'ım...

- Senin için harika bir hediye hazırladım.

Kaydu kızına baktı.

- Berke Han'ın ona itaat etmeyen köleleri öldürme emrini verdiğini hatırlıyor musun?

- Evet.

- Peki ya o karışıklığın sebebinin Rum diyarından gelen inşaat ustası olduğunu biliyor musun?

Kaydu başını salladı.

- O zamanlar Saray Berke'den diğer kölelerle birlikte bir Kıpçak kızı da kaçırmıştı.

Kaydu şaşkın şaşkın tekrar başını sallayarak;

- Güzel kız olduğunu duymuştum.

- Evet. Yüzü de, vücudu da güzel. Ama en güzeli saçları öğle saç hayatımda görmemiştım.

Kutlun Şaga el çırpı. Çadıra hizmetçi girdi.

- Uzun saçlı kadını ve onun oğlunu buraya getir.

Hizmetçi sessizce baş eğdi, geri geri yürüyerek çadırdan çıktı.

Kutlun Şaga babasına dönüp:

- Kadınların güzelliği de zamanla çiçeklerin güzelliği gibi solabiliyor. Kunduz'un bedeni solgun ama saçları eskisi gibi uzun. Kıpçak kızından Hülâgü'yu kıskanan Toguz Hatun onun örgülerini kestirmiş, ama saçları yine önceden olduğu kadar uzamış. Berke han da onu gördüğünde saçlarının güzelliğine kapılıp karısı yapmak istemişte başaramamış. Daha ilk gecelerinde Kıpçak kızını köleler kaçırmışlar. Hatırlıyor musun Berke kaçakların saklandığı İdil boyundaki ormanı yakmak için emir vermişti? Kunduz da o kaçakların arasındaymış, ama kendini ve oğlunu kurtarmayı başarmış.

- Peki, sana nasıl gelmiş?

- Askerlerim onu Altın Orda'dan Almalık'a giden kervanda bulmuşlar. Diğer sorularını da kendisine sorarsın artık.

Kutlun Şaga yedi yaşındaki Akbergen'in Kunduz'un oğlu olmadığını bilmiyordu, bu erkek çocuk İdil'in boyunda Taday Mengü'nün adamları tarafından o korkunç gece öldürülmüş Salimgiray ve Akcamal'ın çocuğuydu. Kunduz Almalık'a değil, Buhara'ya gitmeyi planlamıştı. O geceki yangından kurtulduktan sonra bir köye sığınmış bu köyde hayvan bakıcılığı ve çeşitli işlerde çalışarak Akbergen'in büyümesini beklemiş. Bir gün köye dinlenmek için uğrayan kervancılar Buhara'da

durumların pek sakın olmadığını Tamdam grubunun geldiklerini ve Moğolları kovmaya çalıştıklarını aralarında konuşuyorlardı. Tamdam ismi Kunduz iyi tanıyordu. Geceleri Salimgiray'ın korkusuz Mahmud Tarabi hakkında, arkadaşı Tamdam hakkında, Buhari'nin zanaatçilerini Moğol hükümdarlarına karşı nasıl kışkırtıklarını anlatmıştı. Kunduz Salimgiray'ın Tamdam'ı kurtardığını da biliyordu. Artık köyde kalmaya pek gücü kalmamış Kunduz kervan kervancısına onu da Buhara'ya götürmesi için yalvarmıştı. Bu yolculuk Deşt-i Kıpçak coğrafyasından başlayıp Aral gölününü etrafından dolanıp Buhara'ya giden zorlu bir yolculuktu. Kervan aynı zamanda Şu vadisine de uğramaktaydı. Önceleri Altın Orda'nın yönetimindeki bu vadi şimdi Kaydu yönetimindeydi. Kaydu birlikleri bu vadiden geçen tüm kervanları denetler uygunsu bir durumla karşılaşırsa müdahale ederdi. İşte o günde Şu vadisinde ilerlemekte olan kervanı her zamanki gibi Kaydu birlikleri denetlemek üzere durdurmuştu. Kutlun Şaga Kunduz'u hiç görmemişti. Fakat Kunduz'un beline bağladığı uzun saçları dikkatini çekmeye yetmişti. Uzun saç örgüleriyle Kıpçak boskırlarında adından epeyce söz ettiren Kunduz'dan haberdar olmayan yoktu, birçoğu onun yüzünü görmemesine rağmen onu hemen tanıyabiliyordu. Rahvan atının üzerinde oturmuş onu izleyen Kutlun Şaga gördüğü kadının kim olduğunu anlamış gibiydi. Onu tutan askerlere yüksek bir ses tonuyla;
Örgülerini çözün!

Kunduz susuyordu. Kısa boylu, cılız nüker ellerini kadına doğru uzttığında;

- Durdur köpeğini! İsteddiğini ben kendim yapacağım!

Hızlı bir şekilde Kunduz saç örgülerini çözdü, örgüler yavaşça tozlu topraga kadar salındı. – Demek o meşhur Kunduz sensin?

- Evet ama bizim suçumuz ne? Neden bize köleymişim gibi davranıyorsun?

Kutlun Şaga hafifce gülümseyerek;

- Keşke suçun bu olsaydı...Kadınla çocuğunu Orda'ya götürün.

Kutlun Şaga kaçlarını çatarak kervancı başına dönerek;

– Siz kimsiniz? Yolculuk nereye?

- Ben tüccarım, Ticaret işleri ile uğraşıyorum ve babanız Kaydu Hanın bilgisi ve de izni var.

- Söylediklerini nasıl ıspatlama bilirsin?

Karavancı başı aceleyle göğsünden ipek mendile sarılı bir gümüş plaka çıkardı. Bunu bir zamanlar büyük han Ugedey vermişti. Kutlun Şaga'nın yüz ifadesi yumuşadı.

– Tamam, benim askerlerim mallarınızı kontrol edip, gerekeni alacaklar ve ondan sonra yolunuza devam edeceksiniz. Kutlun Şaga rahvan atını çevirip karargâha sürdü.

Ertesi sabah nükerler Kunduz ve Akbergen'i beyaz çadıra götürdüler. Kunduz'un kalbi o kadar hızlı atıyordu ki, telaştan gözleri karardı, onu serin yarı karanlık çadıra ittiklerinde uzun süre hiç bir şey göremedi. Nihayet gözleri yine görmeye başladığında Kutlun Şaga yarı yatar durumda kuş tüyünden yapılmış yatsığa dayanmıştı.

- Otur. Arkadan bir el Kunduz'un elinden çekip girişteki kamıştan örülmüş halıya oturttu.

Kunduz'dan gözünü alamayan Kutlun Şaga emretti:

- Bunlara kıymız verin. Herhalde dünkü yağlı kavurmadan sonra susamışlardır.

Kaydu'nun kızının ses tonundan alay ettiği belli oluyordu. Yaşlı bir kadın kâsede biraz kıymız getirip Kunduz ve Akbergen'e uzattı.

- Sağ ol, teyze

Bir yudum kıymız içipip kâseyi önüne koydu.

- Bakıyorum, pek susamamışsınız. Şimdi bana Berke handan kaçmanın sebebini anlat bakayım, karısı olmak istemiyor muydun yoksa?

Kunduz kafasını kaldırdı:

- Benim kalbim başkası için çarpıyordu. Berke han beni sevdiğim adamdan ayırdı. O günden sonra onun karısı olamazdım.

- Fakat o, Altın Orda'nın Hanıydı.

- Gönül ferman dinlemez.

- Böyle bir kalbi koparıp atmak lazım.

Kunduz hafifçe gülümseyerek;

- Evet, ben hanı sevmiyordum. Ama onu seven kadınlar vardı. Tabii kadın denilebilirsei kalplerini köpeklere verseniz eminim onlar bile yemezdi.

Kutlun Şaga'nın güzel yüzü birden sertleşti.

- O kadınların kim olduklarını söyle bakayım.

- Büyük Kaydu'nun kızının bunu benden iyi bilmesi gerekir...

- Bu sözlerin için senin gözlerini kör etmek lazım!

Kunduz sessizce güldü:

- En iyisi Toguz Hatun'un yaptığı gibi siz de örgülerimi kesmeyi emredin...

Kutlun Şaga'nın gözlerinde intikam kıvılcımları çakıyordu.

- Hayır. Ben senin o güzel saçlarını kesmeyeceğim. Yarın babam gelecek seni ona hediye edeceğim.

- Saçlarımı kessende o beni alır. Hiçbir Moğol ihtiyar kadını bile reddetmez.

- Kapa o çeneni yoksa sivri dilini kestireceksin! Keşke seninle bozkırda karşılaşıydık!

- Ben hazırım, sadece bana at ve silah versinler.

Bu Kıpçak kadını cürretkarca Kutlun Şaga'ya meydan okuyordu. Korkusuz Kaydu'nun kızı ne cevap verecekti? Beyaz çadırın içerisindekiler merakla beklerken adeta nefeslerini tutuyorlardı.

Kutlun Şaga gözlerini kapatıp sakince;

- Senin çocuğun mu?

Kunduz bir anda çocuğu ve oğlunun başına gelebilecekleri düşündüğünde kalbi tekrar hızlı çarpmaya başladı.

- Evet.

- Senin kocan yok ki. Babası kim?

- Söylemiştim... Sevdiğim biri vardı...

Kutlun Şaga Kunduzun gözlerine bakarak;

- Demek ki, oğlun senin için çok değerli. Sen şimdi bunca cüretkar tavrın için ya ayaklarıma kapanıp özür dileyeceksin ya da gözlerin önünde oğlunun başının kesilmesini izleyeceksin. Çadırın içerisinde ne olacağını sabırsızlıkla bekleyenlerden birisi kendini tutamayarak derin bir of çekti ve sonrasında çadırın içerisini tekrar sessizlik aldı.

Kunduz Kaydu'nun kızının söylediklerinde ciddi olduğunu biliyordu.

Kutlun Şaga saklandı köşeden avına öldürücü darbeyi vurmaya bekleyen yılan gibi tüm vücuduyla biraz öne çıkararak;

- Düşünmen uzun sürdü!

Kunduz'un kısık gözlerinden gözyaşları süzülürken Akbergen'i sıkıca kucakladı ve ardından yere kapaklanarak;

- Allah seni de bir gün benim şimdi ağladığım gibi ağlatsın...

Kutlun Şaga uzandığı yerden ayağa kalkarak;

- Ayaklarıma! Ayaklarıma!

Çadıra geldiklerinde onlara kıymız veren yaşlı kadın Kunduz'un kulağına fısıldıyarak

- Kutlun Şaga'nın çizmelerini öp. Öp! ... Öpersen seni affeder, oğlun da yaşar!

Kunduz Kutlun Şaga'nın çizmelerini öpmek için hareketlendiği anda Akbergen bağırdı.

- Sakın yapma anne! Seni öyle görmektense ben öleyim daha iyi!

Kutlun Şaga bu manzara karşısında irkildi öfkesinde biraz yatışmış gibiydi ve merakla çocuğa bakıyordu. Çadırdakilerde çok şaşırarak kendi aralarında fısıldamaya başlamışlardı.

- Kurt yavrusuna bak sen!

Kaydu ve Kutlun Şaga muhafızların Kunduz ile Akbergen'i getirmelerini beklerken Kutlun Şaga;

- Kunduz'u sana veriyorum ama çocuk bende kalacak...

Kaydu kızına gülümseyerek;

- Bilge olan sensin.

Çadırın giriş kapısını aralayıp içeri giren muhafız dizlerinin üzerine çöktü ve telaşla;

- Tutsaklar kayıp, kaçmışlar! Onları gözetleyen muhafız, çadırın içerisinde boğazı kesik halde yerde yatıyor!

- Hemen bulun onları, ölü ya da diri getirin.

Askerler onları iki gün boyunca bozkırlarda aramalarına rağmen bulamadılar. Kunduz ve Akbergen sanki kuş olup uçmuşlardı.

Koyun (1271) yılında, Barak'ın öldüğü sene, Maveraünnehir halkı zor günlerden geçiyordu. Taht velihatlarının tahta çıkmak için verdikleri mücadelelerden sürekli zarar görmekten, ailelerini kaybetme korkusu ile yaşamaktan, yersiz yurtsuz kalmaktan usanmış halk hanlarının ölümü üzerine şehirlerde kendi tetbirlerini almaya çalışıyordu.

Buhara ve Semerkand'ın esnafları Barak'ın öldüğünü, onun bütün topraklarının bundan böyle Kaydu tarafından idare edileceğini öğrendiklerinde yeni katliamların başlayacağını düşünmüşlerdi. Fakat Kaydu beklenenin aksine hışmını değil merhametini göstermişti. Kaydu'nun kan dökmemesi çaresizlik içindeki insalara küçük de olsa umut getirmişti. Buhara halkı içlerindeki korkuyu biraz yenmişti ki günün birinde Tamdam çıka geldi. O ve onun adamları halka umutlanmamalarını, hiç bir hükümdarın merhametli olmadığını ve olmayacağını söylüyorlardı. Aradan çok zaman geçmeden Tamdam'dan ve adamlarının düşüncelerinde haklı oldukları anlaşılma başlamıştı. Buhara, Semerkand ve Hocent'de baskılar ve katliamlar giderek artmaya başladıkça Tamdam'danın etrafındaki gurupta aynı şekilde çoğalıyordu. Kunduz ve Akbergen uzun ve yorucu yolculuğun ardından Buhara'ya ulaşıp tamdanın yanına sığınmayı başarmışlardı.

Altın Orda'ya ait olan Çu Irmağının vadisini eline geçiren Kaydu, Mengü Temür'ün nasıl bir tepki vereceğini bekliyordu. Mengü Temür herhangi bir tepki vermeden sakinliğini koruyor kayettiği toprakları geri almak için de hiç bir şey yapmıyordu. Bu durumdan cesaret alan Abak ilhan Kuzey Kafkas'ı Altın Orda'nın elinden almak için mücadeleye girişti fakat bu mücadeleler her iki taraf içinde ne zar nede fayda sağladı. Mengü Temür Kaydu'dan ve Abak'tan çok Nogay'ın diğer şehirler üzerindeki etkisinden korkuyordu. Rus topraklarında da durumlar pek sakin değildi. Knezler eskisi gibi bir birleriyle mücadele etmeye devam ediyor etmeke, tartışmaya devam ediyordu ve bunun için de Altın Orda'dan sürekli yardım istiyorlardı.

Yılan (1281) yılında Mengü Temür'ün boğazı şişmişti. İlk başlarda o bunu fazla önemsememişti. Deşt- i Kıpçak boskırlarında sonbahar yağmurlarının başlamasıyla Altın Orda Hanı Mengü Temür dünyaya ebediyen gözlerini yumdu. Nogay'ın çabasıyla Altın Orda'nın yeni hanı Tuday Mengü ilan edildi. Tuday Mengü Altın Orda'nın tahtına at yılında (1282) oturdu. Tahta çıkışının şerefine düzenlenen toyda yedi gün boyunca bol kırmızı ve et tüketildi. Yedinci günün sonunda Cengizliler, emirler ve noyanlar yeni hanın buyruklarını dinlemek için han çadırında toplandılar. Kaşlarını çatarak, Tuday Mengü toplananlara;

- Beni han seçmekle iyi yaptınız. Yaban domuzları çok olmaya başladı, ama artık onlar merhamet görmeyecekler.

Tuday Mengü'nün konuşması beklenenin aksine anlaşılması güç ve kısa sürüp, Hanın konuşmalarına pek anlam veremeyen topluluk kendince yorumlar yapmışlardı. Han "yaban domuzu" dediğinde oradakiler Altın Orda'nın düşmanlarından, Altın Orda'ya ihanet edenlerin merhamet görmeyeceklerinden, sert hükümdar olacağından bahsettiğine dair konuştu diye yorumlamışlardı.

Tuday Mengü tahta çıktıktan altı ay sonra Müslüman olduğunu, ulaklarını Orda'nın tüm topraklarına gönderip, karargâha tüm emirlerin, noyanların ve Cengiz Han'ın torunlarının toplanmasını emretti. Bir tek Nogay gelmemişti. Noyanlardan biri onu bekleyecek miyiz? diye sorduğunda Tuday Mengü;

- O hala yaşıyor mu? Sizi buraya uzun süredir beklediğimiz zamanın yaklaştığını haber vermek için topladım. Baharın ilk güneşleriyle birlikte bozkırın beyaz örtüsünün yerini rengârenk çiçekler açmaya başlayacak, domuzlar da yavrularını doğurmuş olacak işte o zaman sizler her biriniz emrinizdeki beşer bin savaşçı ile benim karargâhıma gelmelisiniz.

- Ey, büyük Han düşüncen nedir? Kılıçlarımızı kime karşı kaldıracağız.

Tuday Mengü kendisine soru soran meraklı noyana bakarak;

- Sorunun cevabı bende saklı zamanı geldiğinde öğrenirsiniz.

Tuday Mengü'nün hakareti yaşlı Nogay'ın kulağına ulaşmıştı. Bu hakareti Cengizli affedemezdi, hemen Altın Orda'nın karargâhına doğru yola çıktı. Uzun yolculuğun ardından Altın Orda hanı Tuday Mengü'nün çadırına konuk oldu. Onan olan öfkesini hiç belli ettirmeden kurnazca Tuday Mengü'ye;

- Bahar başında ordunun toplanmasını tayin etmişsiniz, sefer nereyedir?

- Yaban domuzlarını avlayacağım, o pis yaratıkları avlamak için Müslüman oldum. İslam dini onların etini yemeyi yasaklamış.

Duydukları karşısında hayretler içerisinde kalan Nogay şaşkınlıkla Tuday Mengü'yü dinlemeye devam ediyordu.

- Ben İdil'in, Tana'nın, Uzi'nin kamışlıklarında yaşayan pis yaratıklardan bahsediyorum... Sence Altın Orda'nın savaşçıları o pisliklerin hepsini öldürebilecek mi?

Korkusuz Nogay işittiklerinden ürpererek yavaş adımlarla Han çadırından dışarı çıktı. Altın Orda'nın büyük Hanı Tuday Mengü aklını kaçırmış, artık her kes bunun farkındaydı. Bu olaydan sonra Cengiz Hanın torunları arasında sukunetin yerini

tekrar iç çekişmeler aldı. Nogay, Mengü Temür'ün ortanca oğlu Toktay'ı tahta çıkarmak istiyordu fakat diğer Cengizliler buna karşı çıkararak, Tuli Böke'yi tahta çıkarmak istediler.

Nogay kimin han olacağıyla fazla ilgilendirmiyordu, ama yeni hanın kimin sayesinde han olduğunu hatırlamasını ve onun sözünü dinlemesini istiyordu. Bu görev için de Toktay Nogay'a göre en iyi seçimdi. Ancak çoğunluk Tuli Böke'yi han olarak seçti. Tüday Mengü sağlığında Nogay'ın ricası üzerine Rus şehri Kursak'a Moğol Ahmet'i vergi toplamak tayin etmişti. Ahmet çevresine farklı knezliklerden kaçan hırsızları ve soyguncuları, Altın Orda'dan kaçak Kıpçakları toplayarak onlara vergi toplama görevini vermişti. Ahmet'e aşırı derecede sadık bu ordu ne arazi sahiplerine, ne ekincilere, ne tarlacılara acıyordu.

Kursak knezi Oleg ve Lipesk Knezi Svyatoslav Altın Orda'nın Hanı Tuli Böke'nin yandaşlarıydı ve Ahmet'in şiddetinden koruması için yardım istiyorlardı. Tuli Böke aslında böyle bir yardımı pek önemsemezdi ama Ahmet'in Nogay'ın adamı olması Cöçi'nin torununa Orda'nın gerçek sahibinin kim olduğunu göstermek için iyi bir fırsattı. Tuli Böke knezlere yardım için ordu gönderdi, Ahmet'in etrafında toplananların öldürülmelerine izin verdi. Baskak Nogay'ın karargâhına sığınmaya mecbur kaldı. Savaşmak için artık sebebi olan Nogay oğulları Kete ve Cokte komutasındaki beş bin askeri itaatsiz kneze karşı gönderdi. Savaş başlamadan Oleg Altın Ordu'ya Tuli Böke'ye kaçtı, Svyatoslav ise Voronej ormanlarında saklandı. Yirmi gün boyunca Nogay'ın ordusu Kursk topraklarını yağmalayıp, halkını katletti, bazılarını ise esir aldı. Deşt-i Kıpçak coğrafyasında büyük bir kıyım başlamıştı. Alguay ve Tuli Böke savaş sırasında ölmüşlerdi. Toktay'ın kardeşleri Alguay, Mulakay, Togarşi, Kadan, Kudıkan hayatlarını kimisi attan düşüp, kimisi kımız içip, kimisi karın ağrısından, kimisi ise kendi yatağında boğazı kesilip ölmüşlerdi. Sevinç çılgınlıklarıyla Altın Orda'nın yeni hanı Toktay ilan edildi.

Kaydu bir zamanlar Maveraünnehir'in zengin olan ve çiçeklenen şehirlerini hatırlıyordu. Ama zamanla atölyeler boşalıyor, zanaatçiler karınlarını doyurmak için yer arayarak tüm dünyayı dolaşıyor, tarlalar yabani otlarla kaplanıyor, ırmaklar kuruyordu. Toprak boşalıyordu.

Kaydu'yu insanların hayatı ve kaderi ilgilendirmiyordu, onu ilgilendiren hazinesine gelen karın azalmasıydı. Cengiz Han'ın hanlık zamanı geçmişte kaldı artık,

fethedilen halklara hükümdarlık yapmak lazımdı. Fakir devlet – fakir han demektir. O zaman kim ondan korkacak, kim ona baş egecek?

Uzun süre düşündükten sonra durumu iyileştirmek için Kaydu Maveräünnehir'in yeni emiri olarak öldürülen Barak'ın oğlu Tubu'yu tayin etti.

Han yanılmadı. Tudu başarılı kumandanmış. Ayrıca bilgece hükümdardı. O vergileri düzene koydu, zanaatçıları ve tüccarları teşvik etti, köylüleri soymayı yasakladı. On sene geçmeden Maveräünnehir'de işler iyiye gitmeye başladı, hanın geliri yükseldi.

Tubu yalnızca reforma ile ilgilenmiyo ve Mavi Ordu ile savaşıyordu.

Mavi Ordu özgür ordu sayılıyordu, ama aslında Altın Orda'ya bağımlıydı. Sorumlusu Bayan'dı, babası Tokay Temür – Cuci'nin ortanca oğlu. Onun hükümdarlığı kuzeni Kuyrçuk han olmak isteyene kadar sakin geçiyordu. Kaydu'nun ve Tubu'nun yardımı ile Bayan'ın ordusuna hücum etti. Bayan kipçak bozkırına kaçtı.

Devirilmiş han yarım için Altın Orduya müracaat etti. Toktay'ın zaten çok işi vardı, ama yine de ona ordu verdi. Şimdi ise Kuyrçuk'un kaçma zamanı geldi. O Kaydu'nun ordusunda saklandı. Toktay kaçağı ona vermesini talep etti, ama Kaydu bu ricayı reddetti. Bayan han kendine güvenilir müttelik aramaya başladı. At yılında, Kubılay'ın ölümünden sonra, Çin'in yeni imparatoru Temir'e elçileri ile arkadaşlık teklifi gönderdi. Ama Temir ancak altı yıl sonra ona ordu gönderebildi. İnek yılında (1301) büyük savaş başladı, savaşta Kaydu öldü, Tubu ağır yaralandı. Hülâgü'nün ilhanlığında da büyük değişiklikler oldu. Abak öldü, tahta yerine Gazan geçti.

Cengiz han'ın imparatorluğu için endişeli on dördüncü yüzyıl başladı. Hayattan imparatorluğun en yiğit torunları Batu, Mengü, Kubılay, Hülâgü, Ordu, Kaydu gibi kahramanları gitti. Büyük hanın kurduğu devlet dört büyük parçalara ayrıldı: Altın Orda, Çin imparatorluğu, Hülâgü ilhanlığı ve Kırım Hanlığı. Torunların en son yaşayan, Cengiz Han'ı hatırlayan yetmiş sekiz yaşındaki Nogay idi.

Toktay Nogay'a ihanet etti. Altın Orda'da yerini sağlamlaştırıp onun tahta oturmasını sağlayan büyük Cengizliye itaat etmemeye başladı.

İşte o zaman uzun sürdüğü hayatında Nogay ilk kez han olmak istedi. Cengiz Han'ın doğrudan torunlarından yalnız kaldığı için onun buna hakkı vardı.

Yaşlı Nogay'ın senelerdir içinde biriktirdiği Altın Orda tahtına çıkma arzusu şiddetle gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bu arzusunu gerçekleştirmek için ilk yaptığı şey, Toktay'ın erkek kardeşi Tok Böke'nin yönettiği Kırım'ı talan etmek oldu. İlk büyük karşılaşma fare (1300) yılında Tana'nın sahilinde yaşandı. Nogay bu karşılaşmadan zaferle ayrıldı. Bu zafer ona Altın Orda tahtına yolunda attığı adıma umut verdi. Bu zaferden bir yıl sonra yazın kavurucu sıcağının yerini sonbaharın serin rüzgârlarının almasıyla Nogay'ın ve Toktay'ın tümenleri Tana'nın sahilinde tekrar karşı karşıya geldi. Tana'nın sahillerinin bir ucundan diğer ucuna kadar atlılarla dolup taşmıştı. Böylesine büyük bir meydan muharebesi ne duyulmuş nede görülmüştü. Bir Müslüman tarihçinin yazdıklarına göre savaşa Toktay'ın altı yüz bin savaçısı Nogay'ın ise iç yüz elli bin savaçısı katılmıştı. Bu amansız mücadele tam yedş gün sürmüştü ve yedinci günün sonunda galip gelen Toktay Altın Orda'ya karargâhına doğru yola çıktı. Altın Orda'da büyük toylar kurulup yarışmalar düzenlendi. Moğol geleneklerine göre yarışmalarda en hızlı at belirlendi, en güçlü savaççı tüm rakiplerini yendi, en isabetli oku atan direğin tepesindeki kafatasını deldi. Tüm yarışmalar bitmiş gibi görünüyordu, tepelerde heyecanla bekleyen binlerce insan başka bir şey için toplanmışlardı. Moğol kültüründe başka bir yarışma daha vardı ki bu halk asıl bu yarışmayı izlemek için toplanmıştı. Bu yarışma Deşt-i Kıpçak'ın en güzel kızları arasında düzenlen yarışmaydı. Her soyun ihtiyar heyetinin seçtiği güzel, becerikli ve en cesur kızlar çırıl çıplak soyunup hünerlerini sergilemek üzere toy meydanında kendileri için hazırlanmış sahneye çıkarlardı. Başarılı olmaları gereken üç oyun vardı. Oyunları başarıyla bitiren kız toplanan kalabalıktan ve handan gerçekleşmesini istedikleri üç dilek dilerdi. Bozkır kurallarına göre bu dilekler ne kadar zor olursa olsun hanın gerçekleştirmesi gerekirdi adetler bunu buyururdu. Tüm hazırlamalar tamamlandıktan sonra, toy meydanı etrafında heyecanla hareketsiz bir biçimde duran insanlar temaşayı bekliyordu. Han Toktay beyaz çadırından çıkıp altın ve değerli taşlar ile süslenmiş tahtına oturdu. Tahtın bulunduğu yerden biraz aşağıda yarışmayı yönetecek ve puanlama yapacak hakem heyeti Tube Bey, Sube Bey ve Bala Bey'lere Han el işaretiyle yarışmanın başlamasına izin verdi. Yarışmacılar için kurulmuş çadırdan çıplak kızlar birer birer çıkmaya başladı. Uzunbacaklı, selvi boylu, beyaz tenli, uzun siyah saç örgülü, hepsi birbirinden güzel kızlar. Kızların

hepsi gerçekten çok güzeldi, ama içlerinden uzun saç örgüleri neredeyse yere kadar uzanan kız toplanan tüm kalabalığın dikkatini çekmişti. O, dairenin içinde dolaştıkça çıplak vücudu sanki etrafa doğaüstü bir ışık saçıyordu. Bu kez hakemler zor yarışmalar düşünmüşütlür. Kızlar yere çakılan kazıkta bağlı olan at kementini ile dişleri ile çözmeli, havaya atılan takkeyi okları ile vurmali ve tutunmadan daireler çizerek koşan çıplak atı binip düşmeden bir tur atıp tüm yarışmayı başarı ile bitiren galip oluyordu. Daha ilk dakikadan itibaren toplanan her kes uzun saçlı kızı desdeklemeye başlamıştı. Toktay Hanın kendisi bile gözlerini bu güzelden alamıyordu. Kim olduğunu hangi soya mensup olduğunu bilmedikleri kız herkesi büyülemeyi başarmıştı. Sadece güzelliğiyle değil aynı zamanda oyunlardaki kıvraklığı ve yeteniğiyle de kendini ön plana çıkarmayı başarmıştı. Bütün yarışmaları başarı ile geçen kız hakemlerden biri hanın yanı götürdüğünde han kıza sordu:

- Söyle, bakalım, güzel kız, benden yapmamı istediğin üç dileğini.

Kız başını kaldırarak, korkusuz Toktay'ın gözlerine baktı. Etrafta toplanan insanlar heyecanla kızın ne dileyeceğini bekliyorlardı.

- Birinci isteğim... Toktay Han benimle evlensin!

Her kes çok şaşırılmıştı. Han heyecanını gizleyerek;

- Tamam, öyle olsun. Ben atalarımızın kutsal geleneğini bozacak değilim ya, ikinci isteğin nedir?

- Büyük han, bir insan babasını öldürdüğü kız ile aynı yatağa yatabilir mi?

- Hayır,

- O zaman benim eşim bana babam Nogay'ın hayatını bağışlasın...

Herkes bu gizemli kızın kim olduğunu öğrenmişti. Toktay'ın Tana sahilindeki savaşta esir aldığı Nogay'ın küçük kızı İnkâr Ayım'dı.

İnsanlar susmuş, Han'ın ne cevap vereceğini bekliyordu. Toktay toplanan kalabalığa bakarak yüksek sesle;

- Tamam, şimdi üçüncü dileğini söyle.

- Başka dileğim yok!

O gün han, güzel kızın ilk isteğini yerine getirdi. İkinci isteğinin gerçekleşmesi nasip olmadı. Nogay eceliyle hayata gözlerini yumdu. Artık Toktay için Altın Orda'nın hükümdarı olmasına engel olan yoktu. Toktay Han kurduğu düzen ve

adaletli tavırlarıyla tüm Deşt-i Kıpçak baskırlarında huzuru ve birlikteliği tekrar sağlamayı başarmıştı. Rus kenzlerinin dahi sevgisini ve bağlılığını kazanmış bilge Toktay domuz(1312) yılında vefat etti. Altın Orda'nın üzerinde güç, şan şöhret vadeden altın güneş Toktay'ın ölümünden sonra yerini kara bulutlara bırakmıştı. Deşt-i Kıpçak baskırları yeniden kan ve gözyaşlarıyla dolup taşmaya başlar ve uçsuz baskırlarında Özbek, Janibek ve Toktamış hanların ömür sürdüğü köşbendiler hanlı dönemi başladı.

DEĞERLENDİRMEVE SONUÇ

İlyas Esenberlin'in asırlarca süren Kazak Türklerinin mücadelesinin destansı bir anlatımla dile getirdiği Altın Ordaromanı Türkiye Türkçesine aktarımı yapılarak kazandırılmaya çalışılmıştır. Kazak halkının milli benliğinin korunması ve geliştirilmesi yönünde büyük katkısı olan bu eser uzun yıllar süren mücadelelerle yorgun düşen Kazak halkının asla bağımsızlığından taviz vermeyerek, boyun eğmek yerine isyan etmeyi göze alabilmiş kahramanca mücadele eden bir hanlığın kuruluş öyküsünü ancak bu denli milli duygularla dile getirilebilirdi.

Batu Hanın Altın Ordasında onun hükümdarlığı altında göçebe olarak yaşam süren kazak halkı onun ölümünden sonra Altın Orda tahtına oturan Berke Han zamanından itibaren ticaretle ve tarımla uğraşmaya başlarlar. Üreten ve ticaretini yapmaya başlayan halkın diğer topluluklarla olan sosyo- kültürel ilişkilerinde de gelişmeler kendini hissettirmeye başlar ve Kazaklar Orda içerisinde saygınlık kazanıp hakimiyet kurmaya başlarlar. İşte böylelikle Ak Orda hanlığının zayıflamasıyla Deşt-i Kıpçak topraklarındaki bir asır hüküm sürecek olan Kazak hanlığı tarih sahnesindeki yerini alır.

Geçmişini bilmeyen bir millet geleceğini sağlam temellere oturtamaz, bunun bilincinde olan İlyas Esenberlin'in o esaret yıllarında baskılara rağmen Türk tarihine ışık tutan bu değerli eseri bırakmıştır. Bir eserinin giriş kısmında kendi kaleminden çıkan şu dizeler niçin yazdığını en güzel şekilde anlatmaktadır;

“Mutlu geleceklerin en baştaki kaidelerin biri herkese yürekten yardım etme ve güzel dileklerde bulunarak onlarla hem fikir olduğunu hissettirebilmektir. Ben şimdi neden tarihe çok önem veriyorum? Yaşadığım dünya benim ilgimi çekmediği için mi? Hayır hiç de öyle değil. Ben şimdi yaşadığım hayatı kaderi seviyorum çünkü bu devir benim nesillerimin hayat yoludur. Ben şimdi geçmişini aklımdan tek tek geçirmeye çalışıyorum ki, bunun nedeni de insanın geçmişini bilmeden geleceğe adım atamayacak olmasıdır.”

KAYNAKLAR

Kazak Sovet Ensiklopediyası, c.4 Akademiyası, Almatı 1974.

ÜNAL, Aida. *İlyas Esenberlin'in Köşpendiler (I.Kitap) Adlı Eserinin Kazak Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Çevirisi ve Dil İncelemesi*, Yüksek lisan tezi Ordu Üniversitesi Sosyalbilimler enstitüsü (2014)

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1991.

Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, I, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1959.

Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, II, Kazak SSR Ğılım Akademiyası, Almatı 1961

Ayabek Bayniyazov-Janar Bayniyazova, *TürkiyeTürkçesi Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Ed. Kenan Koç, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

<http://www.haliluluer.com/tr/sayfa/Kazakistan> (4 Mayıs) 2014

<http://abduvahapkara.com/arastirma-konulari/edebiyat-ve-kultur.html> (4 Mayıs) 2014

<http://abduvahapkara.com/arastirma-konulari/jeltoksan-olaylar.html> (4 Mayıs) 2014

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı -Soyadı	Mehmet Ali ŞAHİN
Doğum Yeri - Tarihi	Ünye/ 1986
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Korkut Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kızılorda/ KAZAKİSTAN
Yüksek Lisan	Ordu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	Rusça, İngilizce
İş Deneyimi	Milli Eğitim Bakanlığı,Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı, Yoğunluk çpl
İletişim	
E-Posta Adresi	m.ali.sahin_52@hotmail.com
Tarih	19/06/2017

